ПОСЕБНА ИЗДАЊА
НАУЧНИ СКУПОВИ

11

ТОМ 1

ISSN 2490-4074

11

НАУКА И СТВАРНОСТ

УНИВЕРЗИТЕТ У ИСТОЧНОМ САРАЈЕВУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ ПАЛЕ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА
НАУЧНИ СКУПОВИ

НАУКА И СТВАРНОСТ

11

ТОМ 1

Пале, 2017

Издавач:
Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву
http://www.ffuis.edu.ba

За издавача:
Др Драга Мастиловић

Редакција:
Др 魏现军 (Wei Xianjun), Политехнички Универзитет Хенана, НР Кина
Др 岳友熙 (Yue Youxi), Технолошки Универзитет Шандонга, НР Кина
Др Бас Артс, Универзитетски колеџ Лондон, Велика Британија
Др Сања Бошковић Данојлић, Универзитет Поатје, Француска
Др Владимир Владичић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Бранислав Драшковић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Александар Јокић, Државни универзитет Портланд, Орегон, САД
Др Вјачеслас Јурко, Универзитет Саратов, Русија
Др Владан Бартула, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Бисерка Кошарац, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Мишо Кулић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Светлана Куртеш, Универзитет Мадера, Португалија
Др Клавдија Кутнар, Универзитет Приморска Копар, Словенија
Др Стилианос Ламбакис, Институт за историјска истраживања у Атини, Грчка
Др Марија Летић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Џорџ Мано, Тенри Универзитет, Јапан
Др Јелена Марковић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Драга Мастиловић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Драган Марушич, Универзитет Приморска Копар, Словенија
Др Светлана Стеванович, Универзитет Кемерово, Русија
Др Златко Павловић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Мирко Радић,Универзитет Галве, Шведска
Др Ана Филимонова, Историјски институт РАН Москва, Русија
Др Арно Франсоа, Универзитет Поатје, Француска

Главни уредник:
Др Мишо Кулић

Одговорни уредник:
Др Марија Летић

Лектура и коректура:
Доц. др Игор Симановић

Припрема за штампу:
ППГД „Comesgrafika“ д.о.о. Бања Лука

Штампа:
ППГД „Comesgrafika“ д.о.о. Бања Лука

Тираж:
300 примјерака

Пале, 2017.

ISSN 2490-4074

COBISS.RS-ID 5843480

Зборник је штампан уз финансијску подршку
Министарства науке и технологије Владе Републике Српске.

Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале

Посебна издања
НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига 11

Том 1

НАУКА И СТВАРНОСТ

ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА
(Пале, 21. мај 2016.)

Пале, 2017

НАУЧНИ СКУП

НАУКА И СТВАРНОСТ

Књига 11

Издавач:
Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву

За издавача:
Др Драга Мастиловић

Главни уредник:
Др Мишо Кулић

Одговорни уредник:
Др Марија Летић

Технички уредник и компјутерски слог:
Александар Спасојевић

Лектура и коректура:
Доц. др Игор Симановић

Штампа:
ППГД „Comesgrafika“ д.о.о. Бања Лука

Тираж:
300 примјерака

Пале, 2016

COBISS.RS-ID 5843480

Радове у овој књизи су рецензирали:

Филолошка свеска

Биљана Радић Бојанић
Божица Јовић
Бранко Летић
Владан Бартула
Владимир Јовановић
Војо Ковачевић
Горан Максимовић
Данијела Поповић
Душко Певуља
Жељка Бабић
Јелена Бајовић
Лидија Томић
Маја Жарковић
Маја Миличевић
Милена Максимовић
Милена Ковачевић
Милена Маројевић
Милица Пасула
Милош Ковачевић
Наташа Костић
Ненад Томовић
Предраг Новаков
Ранко Поповић
Сања Јосифовић Елезовић
Саша Кнежевић
Снежана Билбија
Татјана Бијелић
Тиодор Росић
Часлав Николић

Филозофка свеска

Александар Прњат
Александар Стаматовић
Анела Хасанагић
Биљана Милошевић Шошо
Биљана Сладоје Бошњак
Бисерка Кошарац
Божо Милошевић
Бранка Ковачевић
Вељко Банђур
Весна Ђурић
Владан Виријевић
Владета Радовић
Владимир Баровић
Владимир Милисављевић
Горан Јовић
Горан Мутабџија
Горјана Коледин
Далиборка Шкипина
Драга Мастиловић
Драгана Павловић
Драгица Живковић
Драженко Јоргић
Ђорђе Чомић
Желимир Вукашиновић
Златиборка Попов Момчиновић
Златко Павловић
Зоран Аврамовић
Зоран Јовановић
Зоран Јевтовић
Иван Коларић
Ирена Станић
Јасна Богдановић Чурић
Јелена Максимовић
Јован Плавша
Лазо Ристић
Љиљана Крнета
Љубомир Зубер
Миле Илић
Миле Илић
Милка Бубало Живковић
Мирјана Самарџић
Мишо Кулић
Млађен Трифуновић
Наташа Костић
Нусрет Дрешковић
Перо Спасојевић
Радивој Радић
Радмило Пекић
Радован Чокорило
Радомир Чолаковић
Ранко Мирић
Сања Опсеница
Слободан Бјелица
Сњежана Муса
Срђан Рудић
Стево Пашалић
Стојан Шљука
Тања Станковић Јанковић
Татјана Вулић
Шуајб Солаковић

Филозофија

Мишо Љ. Кулић*
Филозофски факултет Пале

DOI 10.7251/ZRNS1701009K
Оригинални научни рад

ФИЛОЗОФИЈА И СТВАРНОСТ УМА[1]

Апстракт: *Од античке филозофије до нововјековног рационализма, а посебно класичног њемачког идеализма, али и филозофије Карла Маркса, појам ума је био носећи појам филозофског поимања стварности. Ум, као темељни смисао стварности, постављен је као онај који је у стању да сваку противрјечност стварности, метафизичку или ону чулног реалитета, превлада свеобухватним смислом слободе. Филозофија је у том смислу одређена као најдубље критичко сагледавање стварности, јер се сматрало да једино такав напор мишљења може да успостави стварност у њеном умном значењу. Међутим, данас се филозофија суочава са снажним тенденцијама деструкције управо онога што јој је најважније, наиме, свог умног као критичког бића, те утолико стварност филозофије све више изгледа као она која више није критичка, рефлексивна, заправо као она која је својим највећим дијелом постала празна методологија и идеолошка методика неолибералног концепта стварности.*

Кључне ријечи: *ствар, стварност, особина, ум, филозофија ума, критика, слобода.*

Својевремено је Мартин Хајдегер у *Извору умјетничког дјела* сматрао неопходним да подсјети на западноевропску традицију разумијевања појма ствари, односно да укаже на она, по њему, три доминантна начина тога разумијевања, а која сва у основи полазе од тога да одређење неке ствари произлази из *особина* које та ствар има на себи (Хајдегер 2000: 10-15). Тако се из особина ствари доспијева до одређења ствари, те се онда, разумљиво, поставља за Хајдегера и питање: да ли је особина ствари исто што и сама ствар? И мада Хајдегерово даљње разматрање појма ствари креће у правцу испитивања суштине стварања, а не задржава се више на питању о *особини* ствари, што му управо због тога, по нашем мишљењу, и не омогућава да изађе из традиционалног поимања ствари, његов тадашњи увид је, вјерујемо, драгоцјено подстицајан и незаобилазан за сваку будућу филозофску тематизацију појма ствари.

У том смислу, иако је наше питање окренуто ка другачијем мисаоном хоризонту испитивања појма ствари од оног Хајдегеровог, који, рецимо и

* kulicmiso@gmail.com

[1] Овај текст је настао као резултат рада на научном пројекту Министарства науке Републике Србије на тему: Истраживање климатских промена и њиховог утицаја на животну средину – праћење утицаја, адаптација и ублажавање (бр. 43007)

то, стварност ствари првенствено види засновану у дјелу или "дјелском бићу дјела", дакле у појму стварања, за наш покушај постављања другачије оријентације у питању о појму ствари је од посебне важности, да још једном истакнемо, управо чињеница подсјећања на појам *особине*, односно, на разлику особине ствари од саме ствари. Хајдегер, познато је, не сматра да је ствар могуће изразити у њеној изворности уколико се особина ствари схвата као сама ствар, јер би тада, уколико мислимо ствар само из њене особине промашили саму ствар. То стога, што та разлика између особине ствари и ствари обликује представу да особине ствари некако круже око језгра ствари, припадају ствари, али нису исто што и језгро или суштина ствари. Тако нам особина ствари не даје ствар у њеном изворном значењу, јер нам у особини ствари суштина ствари измиче. Међутим, Хајдегер нам ипак не пружа неку другачију могућност мишљења појма ствари, иако је против тога да се она мисли из особине ствари, те једино казује да бисмо саму ствар могли да чујемо, видимо итд., само онда ако не бисмо повезивали њу саму са неком особином неке друге ствари. Рецимо, ми не можемо да чујемо звук кочења аутомобила, а да га у представи одмах не повезујемо са аутомобилом. Само ако бисмо могли да апстрахујемо звук од везе са аутомобилом, имали бисмо звук, односно саму ствар каква она изворно јесте.

Међутим, када би тако нешто и било могуће, наиме, да као у овом Хајдегеровом примјеру чујемо звук чисто, изван везе са аутомобилом, морали бисмо одмах да Хајдегера питамо: чему све то? Какво значење би за нас имала ствар која нема никакву особину осим да је нека ствар изван сваке своје особине ствари? Управо то показује да и овај Хајдегеров увид, и поред свог критичког промишљања, остаје у оквиру једне механичке, хелиоцентричне слике свијета, наиме оне слике којом се и Нилс Бор послужио да представи структуру атома тако што је попут Сунца замислио неко позитивно напуњено језгро атома око кога круже електрони као планете које му припадају. Ни Нилс Бор није тврдио да се у структури атома заиста дешава тако нешто као неко кружење електрона око језгра атома, већ је за њега то била само једна погодна илустрација, представа структуре атома у својој разлици. О томе је инструктивно писао и Вернер фон Хајзенберг, додатно то илуструјући примјером из хемије која везе молекула представља кукицама, па би потрага за кукуцама у хемијским једињењима била исто тако безуспјешна као и потрага за електронима који круже око језгра атома (Hajzenberg, 1972). Због тога, треба одмах рећи, ни језгро ствари није изван особине ствари, јер без особина ствари ни ствар не би била ствар, па се управо због тога не можемо тако једноставно одрећи питања о особини ствари и трагати за неком чистом ствари изван њених особина. Заправо, особина ствари се може само сликовито представити као одвојена од језгра ствари, али у стварности ствари та одвојеност није ништа друго него само

једна разлика која се држи на окупу, никако механички склоп два дијела која би чинила цјелину.

У томе се, по нашем мишљењу, налази разлог зашто је у *питању о ствари* неизоставно да се прије свега отпочне управо са оним што се, како се чини, непрестано избјегава, наиме са *питањем о особини ствари*, јер без одговора о *особини* ствари нема ни могућег одговора о *стварности* ствари, односно стварности као таквој. *Шта је то особина ствари*? Ако је *особина* неке појединачне ствари оно на основу чега успостављамо одређење те ствари у њеној *стварности*, онда је питање о ствари као ствари заиста оно најважније питање, јер из *особина ствари као ствари произлази стварност*. Ствар као ствар нам, дакле, доноси *стварност* као своју *особину* у којој свака појединачна ствар тек може, или тек по њој може да има своју појединачну стварност.

Међутим, наша људска стварност није само једна стварност, она нам се непосредно показује као нека истовремено двострука стварност чулног и духовног. Чулну стварност имамо само уколико је истовремено присутна и она друга, духовна, те се тако једна стварност и може појавити само под претпоставком неке друге стварности, односно, стварност никада није само једна стварност, чак и када је ствар само једна појединачна ствар, па може да јој се чини, или се то неком другом може чинити, да се ради само о *једној стварности* те ствари. Идентитет не поништава диференцију, велики је увид класичног њемачког идеализма, Шелинга и Хегела прије свих, јер идентитет има значење само у разлици и без истовременог постојања разлике свијест никада не би ни могла имати знање о себи као нечем идентичном. Тако ни разумијевање ствари не може бити засновано изван њене особине, које се у поменутој традиционалној представи замишља као нека разлика особине ствари према њеном језгру или суштини, јер се не може одбацити особина ствари, а да се истовремено не уништи језгро ствари. Уколико би се одбацила особина ствари, одбацила би се и стварност ствари, а ствар која не би имала стварност била би једна бесмислена ствар. Зато и стидљиви, крајње испосредовани Хајдегеров позив да разумијемо ствар непосредно тако што бисмо некако захватили ствар изван њене особине, односно њене стварности – на крају се показује као једна неувјерљива апстракција, јер чак, као што то примјер звука кочења и аутомобила илуструје, не може чак ни да апстрахује од своје представе ствари као неке чулне ствари.

Особина ствари је увијек дата и у некој стварности која је изван непосредности ствари, односно, стварност ствари никада није само у ствари и њеној претпостављеној особини, *њена особина је и стварност која је истовремено и изван њене особине*. То је и разлог зашто једна те иста чулна или духовна ствар у чулима и духу различитих људи не добива никада исту,

већ увијек своју различиту стварност. Али, исто се дешава и онда када се изнова враћамо некој истој ствари, па нам се тада, свима је добро познато то искуство, та иста ствар сваки пут када је опажамо или разумијевамо увијек испоставља у неком другачијем значењу, у некој својој другачијој особини, па се и ту види да ствар никада не задржава своју једну као исту стварност, већ напротив увијек се појављује као ствар у некој другој стварности. Између осталог то је и искуство херменеутике која утврђује да никада исти текст није исти, он је сваким наредним разумијевањем други текст.

Тако долазимо до увида да ствар има своју особину, односно своју стварност и у стварности која је изван њене замишљене једне, као увијек исте стварности, односно да од начина како *видимо ствар зависи њена стварност*. Стварност неке појединачне ствари је тако само једно стање ствари, али с обзиром да се то једно стање као једна стварност не може задржати, већ да се та иста једна ствар у наредном чулном или духовном обраћању испоставља као другачија ствар, јер је њена особина, дакле стварност, постала другачија, то се и показује да је свака различита особина појединачне ствари увијек са самом ствари, да ствар не престаје да буде ствар тиме што је увијек у различитој стварности, али и да је њена стварност увијек и некако изван њене појединачне стварности, односно да једино у разлици своје стварности може себе уопште да одреди као ствар. Зато једнозначно одређење појединачне ствари као неко једнозначно одређење њене стварности није могуће, јер је појединачна ствар ствар само у разлици стварности, штавише, показује се да стварност неке појединачне ствари никада и не може бити нешто појединачно, већ да се стварност непрестано показује као општа особина свих појединачних ствари, јер је једино ствар која нема ништа појединачно као своју особину она која успоставља стварност. Због тога питање о особини ствари или стварности, није питање које се центрира око неке појединачне ствари, јер одређење неке појединачне ствари на основу њених особина никада непосредно не показује њену стварност, већ се посредно, из питања о истини ствари, као истини присутности или неприсутности особина ствари за које се тврди да их нека појединачна ствар има, закључује се да ствар има или да може да има различиту стварност, јер из погледа на појединачну ствар не можемо са сигурношћу да одредимо једну њену стварност. Због тога питање о стварности постаје питање о истини, заправо, то питање о истини ствари је питање које се односи само на неку појединачну ствар у њеним особинама, док је, с друге стране, сасвим видљиво да је питање о ствари као ствари, наиме, ствари као оном општем, једино питање које особину ствари може да постави као питање о стварности.

Међутим, пажљивије погледавши може се запазити да је појам ствари заправо исто што и појам ума, да је појам ствари као ствари у филозофији класичног њемачког идеализма изобразио себе у идеји ума,

наиме, у оно што је опште и у коме свака појединачна ствар добива своју стварност. Ум је, каже Хегел у *Феноменологији духа,* "извјесност свијести о томе да представља сав реалитет", он је укупни, па тако супстанцијални однос свих појединачности (Хегел 1986: 141). Његова супстанција је његова особина, а то је бит његове општости, то је слобода као његова стварност. И као што слобода за Хегела није самовоља да се чини шта год се хоће, већ онај принцип описан у чувеном четвртом члану *Декларације о правима човјека и грађанина* из 1789. г. који казује да се *слобода састоји у томе да свако може чинити што год хоће, само ако није на штету другима*, односно, шире интерпретирано: *да је граница слободе дата само границом слободе другог човјека*, види се да се ни ум, а ни слобода као његова бит не мисле као ствар чињења појединца, дакле, као нешто што би било само у значењу појединачне ствари. Напротив, ум и слобода су нешто опште, јер ако не би били нешто опште онда би се изразили као самовоља, као неко насилничко право да се прекорачи право на слободу другог. Стварност је, дакле, умна. Она је умна, зато што је особина ума да успоставља стварност као слободу свакој појединачности, појединачној ствари, дакле, за Хегела је ум дат у напору свијести да друга појединачна бића схвати као саму себе, дакле да стварност изрази као оно што је опште за све појединачности. Само у том смислу је стварност умна, и само у том смислу је Хегел у праву када је казао да је све што је стварно умно, и све што је умно стварно. Хегел је био у праву, насупрот својим критичарима који су у овом ставу препознали његову апологију пруској држави, јер се о никаквој апологији није ни радило, већ управо супротно, Хегел је мислио на то да када себе свијест препозна као ум, када, дакле, схвати да је њена стварност у ономе што је опште, а да то опште јесте слобода, уважавање другог као самог себе, као и нечињење другом оно што не би жељели да се нама самима чини, да се тада стварност показује као опште свих појединачних стварности, односно слобода се појављује као једина стварност духа и његова не појединачна, не релативна истина, већ апсолутна истина.

Тако је филозофија класичног њемачког идеализма ум поставила као темељни смисао стварности, наиме, као онај који је у стању да сваку противрјечност стварности, метафизичку или ону чулног реалитета превлада свеобухватним смислом слободе. Филозофија је у том смислу одређена као најдубље критичко сагледавање стварности, јер се сматрало да једино такав напор мишљења може да успостави стварност у њеном умном значењу. Међутим, данас се филозофија суочава са снажним тенденцијама деструкције управо онога што јој је најважније, наиме, свог умног као критичког бића, те утолико стварност филозофије све више изгледа као она која више није критичка, рефлексивна, заправо као она која је својим највећим дијелом постала празна методологија и идеолошка методика

неолибералног концепта стварности. Парадоксално је да ова редукција филозофског појма ума на нешто фрагментарно, формално, инструментално, утилитарно – о чему је већ помало заборављена критичка теорија друштва с правом указивала – обликовала и слику темеља модерног друштва која више уопште не препознаје сопствену претпоставку дату у идеји тоталитета ума, већ напротив, сопствени темељ поима само из апстрактног принципа личног интереса као неке новопронађене суштине ума.

Да ли је филозофија ума као филозофија која трага за просторима слободе заиста изгубила своје хуманистичко значење, и да ли неолиберална идеологија као идеологија која стварност види једино у стварању профита као јединој истинској и непромјенљивој умној стварности заиста дефинитивно редуковала стварност ума на једну једину стварност, наиме, на стварност човјека само једне димензије, како би рекао Херберт Маркузе – и јесте пресудно питање наше стварности (Marcuse, 1989).

LITERATURA

Hajdeger 2000: M. Hajdeger, *Šumski putevi, Izvor umetničkog dela,* Beograd, Plato.

Hajzenberg 1972: V. Hajzenberg, *Fizika i metafizika*, Beograd, Nolit.

Hegel 1986: G.V.F. Hegel, *Fenomenologija duha*, Beograd, BIGZ.

Markuze 1989: H. Marcuse, *Čovjek jedne dimenzije*, Sarajevo, V. Masleša – Svjetlost.

Miso Kulić

PHILOSOPHY AND REALITY OF MIND

Summary

From ancient philosophy to modern age of rationalism, especially classical German idealism, but also the philosophy of Karl Marx, the notion of mind was the leading notion of philosophical comprehension of reality. The mind as a basic sense of reality, is appointed as one which is capable of prevailing any contradiction in reality, metaphysical or sensory, by comprehensive sense of freedom. Philosophy in that sense is defined as the deepest critical consideration of reality, because it was believed that only such an effort of thought can establish the reality of its meaning of mind. However, today the philosophy faces strong tendencies of destruction of what is its most important, namely, its noetic as critical being, and so far the reality of philosophy looks increasingly like one that is no longer critical, reflexive, therefore it, for the most part, became empty methodology and the methodology of the neoliberal ideological concept of reality

Keywords: thing, reality, features, mind, philosophy of mind, criticism, freedom, neoliberalism.

Слађана Ристић Горгиев
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

DOI 10.7251/ZRNS1701017R
Оригинални научни рад

ФИЛОЗОФИЈА КАО ПРОЧИШЋЕЊЕ ДУШЕ КОД ПИТАГОРЕ И ЕМПЕДОКЛА

Апстракт: *Питагора и Емпедокле повезани су заједничком идејом о бесмртности појединачне душе, као и заједничким учењем о путевима њеног прочишћења. Међутим, њихово учење о души се сматра мање оригиналним те стога и мање вредним од учења о природи. Питагора и Емпедокле ће први у антици, у оквиру својих филозофија, изградити развијено учење о бесмртности и пореклу појединачне душе, као и гносеологију која се бави сазнајним моћима душе и начинима њеног прочишћења. Имајући у виду целину њихових учења, чини се да ипак има доста аргумената у прилог тези да је код њих учење о прочишћењу душе недовојиво од физике и метафизике и да оно у суштини садржи онај неопходни гносеолошко-етички моменат без кога филозофија не би била то што јесте. Овај рад ће покушати да укаже на то, како је тема прочишћења душе неизоставни и саставни део филозофије, онако како су је видели Питагора и Емпедокле.*

Кључне речи: *филозофија, душа, целина, пад, прочишћење.*

Филозофија и нега душе

Питагора и Емпедокле су мислиоци код којих је запажено заједничко учење о души као посебном и индивидуалном ентитету. Заједничко им је свакако и то што су и један и други били људи великог знања и богатог духа, харизматичне личности виђене у очима својих суграђана и ученика као божанства, мудраци, лекари. У сачуваним фрагментима њихових предходника душа се углавном разматра као ентитет сачињен од космичких елемената који постоје вечно, али који се након човекове смрти растављају. За разлику од њих, Питагора и Емпедокле сматрају да је душа вечна и да она чува посебност и изузетност једне личности и након смрти. Учење о бесмртности појединачне душе представља саставни део целокупног филозофског система Питагоре и Емпедокла и оно је неодвојиво од њихове онтологије и гносеологије. Брига о души и њено прочишћење не само да је била саставни део филозофије, него је представљала основни мотив филозофског истраживања и филозофског живота у Антици.

* sladjana.ristic.gorgiev@filfak.ni.ac.rs

Изрази *psyches epimeleia* и *psyches therapeia* значе *брига о души* или *нега душе*. Овај израз Платон приписује Сократу, познатом управо по чињеници што је свој основни задатак налазио у бризи за здравље своје душе и душе ближњих .....*баш то (је) највећа срећа за човека да сваки дан води разговоре о врлини и о осталим питањима о којима ви чујете да се ја разговарам и испитујем сама себе и друге, и да живот без таквога испитивања није вредан да се живи* (Platon, 1976, p. 18).

Овај посао, као и израз *psyches therapeia,* данас је преузела психотерапија и препознатљив је у медицини, међутим он изворно припада филозофији, која трага за смислом и вредновањем живота и која тежи да одговори на питање: Како треба живети?

Поведени управо овим питањем, Питагора и Емпедокле теоријска истраживања нису одвајали од практичног живота, нити од учења о души. Савремени истраживачи мало обраћају пажњу на овај аспект, наводећи неколико успутних аргумената због којих се учења о души могу изоставити или занемарити у сагледавању њихових филозофских система.

Један од најчешћих аргумената који се узима у прилог одбацивања њиховог учења о души јесте неоригиналност, с обзиром на то да сличне или исте идеје можемо наћи у источњачким религијама са којима је антички свет имао контаката, као и у орфичким мистеријама.(Rode, 1991, p. 287). Други став сматра да је учење о души било подложно народном веровању и религиозним обичајима, карактеристичним за дух тога времена, и да стога не заслужује већу пажњу (Rode, 1991, p. 290). Питагору ћемо зато славити као математичара, Емпедокла као космолога, а учења о души и путеви њеног прочишћења, којима су они дали толики значај, остављају се по страни.

Први аргумент који се односи на неоригиналност није споран с обзиром на то да је Питагора заиста могао са својих путовања на Исток (Rode, 1991, p. 290) да пренесе учење о души, али он је исто тако могао са тих путовања да пренесе и своја математичка учења. Дакле, зашто би у том случају његова математичка учења била важнија и вреднија од учења о души? Овде је спорнији сам појам оригиналности и наше савремено гледање на њега, а што се тиче античких мудраца чини се да су они на то гледали нешто другачије. Уопште није било битно ко је од кога преузео неке идеје, јер је извор тих идеја увек исти: ако су стоици узели од Аристотела, Аристотел од Платона, Платон од Сократа, Сократ од Питагоре, Питагора од брамана.... брамани од самога Бога! (Majorov, 1982, p. 67) Ако се сложимо са ставом старих, да „под сунцем нема ничег новог“, питање оригиналности је другоразредно питање.

Али прича о оригиналности се овде не завршава, јер се са великим степеном извесности узима да су Питагора и Емпедокле своје идеје о души

могли преузети од орфизма који је представљао аутохтону религију насталу на медитеранском тлу. Међутим, орфизам је развијао учење о души у оквиру мистерија и посебних иницијација, па се знање о души преносило преко обичаја и предања, а не преко писане речи. Све то је оставило мало простора да се са већим степеном научне извесности потврде аутентични орфички ставови о пореклу и спасењу душе.

Међутим, поред проблема везаних за оригиналност, друга теза која одузима значај учењу о души јесте претпоставка да су Питагора и Емпедокле били под утицајем народног веровања, то јест *фантазије старе народњачке психологије*.... (Rode, 1991, p. 290). И док се допринос Питагоре види једино у томе што је поставио темеље науке (математике), преко учења о бројевима и грађи васионе, дотле се његово учење о души посматра као сувишни елемент, или као део који се не уклапа у слику Питагоре као научника. Овде имамо једну врло проблематичну тезу, прво из разлога што сам Питагора за себе каже да је филозоф, и друго што би се из чињенице да је оснивач религиозне заједнице могло пре закључити да је био свештеник него научник. Питагора први описује појам филозофа у антици и дефинише га као оног који свет посматра у његовој целини и непристрасности. Посматрање света јесте посао научника, али се то посматрање не одвија само чулима, него и умом, контемплативно, дакле, много од онога што свет јесте, не може се запазити само описивањем већ и умним сагледавањем целине. Сагледавање целине био би један од задатака филозофа! Међутим, други много важнији задатак филозофа јесте спасавање „пале“ душе и њен повратак у целину! Зато је Питагора рекао да је дошао да лечи, а не да учи! И он и Емпедокле су познати по томе што су себе видели као лекаре душе и тела. И док су душу лечили филозофијом, дотле су тело лечили аскетским животом, а познати су и многи примери исцељења болесних (Митевски, 2000, p. 21).

Упркос овим чињеницама које говоре о практиковању филозофског начина живота, неки савремени тумачи Питагоре и Емпедокла у њиховом учењу раздвајају теоријску од практичне филозофије, и док прву сматрају науком, ову другу етикетирају термином мистика. Тако рецимо Е. Зелер (Zeller, 1929, p. 1001–06) сматра да поема *О природи* и поема *Очишћења* не само да нису тематски повезане, него дају две потпуно различите поруке о разумевању света. Овај аутор несклад види у томе што Емпедокле као научник говори о растављању елемената после смрти од којих је душа сачињена, а као мистик он говори о бесмртности душе. Са друге стране В. Јегер сматра да Емпедоклово дело има јединствену и неподељену поруку: *Ни један од ова два облика мишљења ни на који начин не слаби онај други, јер сваки од њих обухвата стварност на свој сопствени начин. Заједничко им је то што оба потичу из поетске стварности и имају облик поезије што Грцима значи да се појављују у облику мита* (Jeger, 2007, p.112).О томе нам

говори и Аристотел: *Јер ако неко размисли о ствари и обраћа пажњу само на главну мисао Емпедоклову, а не на његов неумесни начин изражавања, наћи ће да је Љубав узрок добра, а Мржња узрок зла* (Aristotel, 2007, p.15).

Твдња да се код Питагоре и Емпедокла разликује наука од мистике је у најмању руку необична јер филозофија, онако како је виде Хелени, у себе укључује и науку и мистику. Стога је мало вероватно да би они могли потпасти под утицај народног веровања или мњења када је у питању учење о души. Пре би се рекло да критике долазе из савремене перцепције значења појма филозофија, који ми учитавамо у антички појам, него што се ради о нескладу. По том савременом сциентистичком значењу, филозофија је оно рационално, научно мишљење, а све друго се проглашава сумњивим и ирационалним. Из те перспективе филозофија није ништа друго него претеча савремене науке (одакле потичу и ставови о њеној сувишности) и као таква она је данас само инструмент науке. А шта је са моралним преиспитивањем и вредновањем људског живота, шта са метафизичким разумевањем смисла живота? Зар ово нису била најважнија питања филозофије и зар она научна димензија грчких филозофа није управо служила овим питањима? Јер дела Питагоре и дела Емпедокла можемо разумети само ако узмемо у обзир целину њихових учења, не проглашавајући ни један део вреднијим или „научнијим“ од другог.

Метафизичка основа прочишћења душе

Метафизичка основа душе, као и веза теоријске и практичне филозофије Питагоре и Емпедокла, није увек видљива на први поглед, с обзиром на то да имају различиту космологију и филозофију природе. Питагора говори о метафизици броја, а Емпедокле о постојању елемената, корена (вода, ватра, земља, ваздух) из којих настаје свет (Митевски, 1999, p. 193). Овде се они сасвим разилазе, јер Емпедокле за основу света узима материјалне елементе, а Питагора узима број као апстрактни принцип. Изгледа да се метафизичка претпоставка учења о души не може наћи у овим аспектима, већ у чињеници да и један и други говоре о постојању целине, јединства из кога су појединачне душе “отпале”, тј. “пале” у дуализам. Ова теза о „целини“ из које се душе „издвајају“ могла се уочити још у орфизму. *Душа се рађа из ветра, и из Целине она улази у све што дише.....* (Aristotel, 1907, p. 410).

Овде можемо уочити неколико важних теза: најпре да сва жива бића поседују душу, затим да је она у тесној вези са ветром, тј. ваздухом, односно дахом, дисањем, и на крају да је она у бивствујуће ствари ушла из целине, односно из некаквог јединства. Ове тезе ћемо наћи и код питагорејаца и код

Емпедокла, али је питање у којој је мери орфичко учење о реинкарнацији утицало на Питагору, Емпедокла, а касније и на Платона?

Већи број истраживача, међу којима је и Е. Роде (Rode, 1991, p. 265) сматрају да по орфичком учењу човек мора да се ослободи веза са телом у коме се душа осећа затворено и при томе мора да прође дуг пут рађања до свог ослобађања. Овом уобичајеном дуалистичком схватању орфизма које заступа Е. Роде, супротставља се Ф. Мухић (Мухић, 2006, p. 47–68) који сматра да је орфизам много ближи монотеистичким религијама које говоре о непоновљивом односу душе и тела.[1] На основу овога не може се са сигурношћу тврдити да ли је идеја о сељењу душе дошла из орфизма, али се може рећи да је она утицала на разумевање њихове филозофске концепције „целине“ и да је снажно утицала на морално преиспитивање и вредновање смисла живота самог по себи. Управо је то морално преиспитивање главни мотив везивања за теорију сеоба душа када су у питању ови мислиоци, а не „потпадање под народно веровање“. Филозофи су управо преко ове теорије позивали на личну одговорност и самоспознају.

Метафизичку основу за прочишћење душе Питагора и Емпедокле су налазили у томе што су овом свету мноштва, супротности, дезинтеграције и обмане супротставили један свет целине и смисла. Упркос плурализму који је изражен у теорији бројева код Питагоре и плурализму елемената у Емпедокловој космогонији, и један и други говоре о једности света који своју основу има у једном универзалном закону.

У супротности са мњењем Емпедокле је желео да заснује *општи закон правде* (**Diels, 1983, p. 317)** зато што је ... *бедан онај који се препустио нејасном мњењу о боговима*... (**Diels, 1983, p. 317)** Тим једним светом влада један закон правде који мало ко може да уочи.....*закон који важи за све (и) протеже се кроз етар, (и) који влада свуда и кроз бескрајну светлост* (Митевски, 1999, p. 207). Овај закон није лако доступан људима и њиховој спознаји, он није доступан чулној перцепцији, а чак га и разум тешко спознаје. Емпедокле моли богове и Музу да из његових речи уклоне лудост људске заблуде и да речима преноси само она сазнања која су из *области Побожности* (**Diels, 1983, p. 283)**, а област побожности је чисти извор на коме се напаја душа мудраца. Најпре је важно имати чиста сазнања како би могли водити чисти живот. А *област Побожности* је далеко од праве људске

[1] *„Нигде барем у орфичкој концепцији и у интуитивном интернализирању те идеје, нема места за Платонову доктрину реинкарнације! Нигде ни трага од Платоновог учења о томе да се само душа враћа или да се само она присећа (анамнезис) савршеног света идеја! Напротив, свуда само тврђење да и тело мора да се сећа сопствене бесмртности, и да ће се освежење тих сећања, и преко пријатности, и преко боли, интензивирани вишеструко, одвијати најпре преко тела, а затим посредно и мултиплицирано, преко ужаса или радости душе“.*

спознаје..... *то не могу људи ни да виде, ни да чују, нити да схвате умом. Па и ти што си се овде издвојио од њих нећеш дознати више од онога што је сагледао људски разум* (Митевски, 1999, p. 192).

У овим наводима се јасно уочава да Емпедокле свесно прави отклон од људске мудрости која је ограничена у односу на божју безграничну мудрост. Царство побожности је „изнад овог света“ и изнад људске спознаје и оно обавезује на побожан живот, зато је прочишћење предуслов сваке праве спознаје.

Свест или будност о том једном свету и једном закону носе само појединци. Питагора их назива филозофима, а Емпедокле каже да није дошао да *говори као смртно створење већ као бесмртни бог.* (Митевски, 1999, p. 204). Ову идеју о некој врсти сродства и повезаности свих оних који имају један свет, насупрот онима који мисле да је све мноштво, имамо и код Хераклита: *За оне који су будни постоји само један заједнички свет, свако пак од оних који спавају окренут је свом сопственом свету* (Marković, 1990, p. 16).

Ову тезу ће касније разрадити Платон својом алегоријом пећине, уз тврдњу да само филозофи успевају да изађу из пећине и сагледају прави свет док многи настављају да живе у *свету сенки*. (Platon, 1976, p. 206–207)

Интуитивно сећање на јединствени небески свет даје души снагу за морални преображај и прочишћење. Када душа једном спозна прави, једини и истински духовни свет, коме изворно припада, тада она постаје свесна чињенице да је живот на земљи *пољана беде, пећина под кровом* (**Diels, 1983, p. 313–314c)** тада она настоји да прочисти себе, како би била достојна царства истине, а напустила царство беде. Како је душа по свом пореклу из неког „другог света,“ сви људи су исељеници, странци, прогнаници, а човеков живот треба да буде пут повратка у *златно доба Афродитиног царовања* **(Diels, 1983, p.121).**

Душа у себи носи сећање и тугу због одвајања од златног доба и небеског света. *При рођењу заплаках и зајадиковах кад угледах необично место… Са каква положаја и из какве пуноће блаженства падох на земљу* (**Diels, 1983, p. 128).**

Емпедокле говори о посебном блаженом положају у коме душе пребивају пре свог рођења, као и о томе да је свет из кога душе долазе „пуноћа“. Све оно што се изузме од те „пуноће“ у себи носи празнину, што је случај са људским душама, које целога живота носе ту празнину. Емпедоклова теза о пуноћи још више је појачана космичком сликом Љубави која ... *као свети и неизречени дух прожима цео свет и сва бића спаја у велико јединство* **(Diels, 1983, p. 317).** Љубав и Мржња, као два космолошка

принципа, смењују се наизменично и представљају космички ток развоја света и свести. Учење о елементима као грађи (хиле) космоса, није код Емпедокла одвојено од силе љубави која те елементе држи на окупу. Као што се сабирање космичих елемената дешава кроз љубав, тако се и сабирање човекових елемената и моћи дешава кроз љубав... *јер људи осећају да се она укоренила у њиховим удовима* (Митевски, 1999, p. 196).

Нешто другачијим терминима, али у сличном духу сагледавања целине света, обраћа нам се и Питагора када говори о принципу монаде, или јединице из које настају све ствари, (Laertije, 1975, p. 273) по којему је човекова душа била изворно једниство. Монада је по Филолају „почело свих ствари“ и почело свих бројева **(Diels, 1983, p. 360)**. Поред монаде, Питагора нас преко бројева уводи у метафизички појам хармоније, који представља „ону целину“ која души изворно припада. *Стога многи међу филозофима казују да је душа (сугласје) хармонија или да има у себи хармонију (сугласје)* **(Aristotel, 1988, p. 265).**

Питагора говори о броју, а односи бројева се могу запазити у свакој ствари, па се преко њих може уочити склад и хармонија. *Питагорејци говоре да има један број, онај математички, само кажу он није издвојен, већ су од њега сачињене чулне суштине* **(Aristotel, 2007, p. 466).**

Морални, интелектуални и сваки процес побољшавања човека може се превести на процес замене лоших комбинација бројева са бољим. Питагорејци су сматрали да свако небеско тело има свој глас, који настаје у кретању, а од свих гласова настаје васионска складна скала, хармонија сфера, која је узор хармонији у свету и у души (Đurić, 1986,118). То што у чулноме свету не можемо да уочимо хармонију јесте последица „палости“ људских душа. Душа у себи изворно носи хармонију али је потребно прочишћење како би хармонија заблистала у њој. Фиолај је душу назвао *хармонијом антагонистичких елемената сједињених у тело* (Rode, 1991, p. 291).

Упркос разликама које постоје између питагорејаца и Емпедокла, може се уочити да појмови монада, хармонија, пуноћа и љубав, представљају ону метафизичку основу која говори о базичном јединству душе и њеном бесмртном и небеском пореклу. Та првобитна једност и чистота душе нарушена је наносима и наслагама нечистоће, зато је од пресудне важности познавати путеве њеног прочишћења.

Путеви прочишћења

Појам прочишћење (*katarzis*) душе упућује на поступак који се односи на морално „чишћење“ од грехова, тј. од дела којима је појединачна

душа постала нечиста. Прочишћење, очишћење или чишћење, сваки од ових термина предпоставља да је душа изворно чиста, а да је након тога на њу наталожено много „нечистих“ сувишних наслага, који су у супротности са њеном природом. Слику овакве душе најбоље нам дочарава Платон: *Морамо је гледати као рођаку оног божанственог, бесмртног и вечног... ако се подигне из морских дубина у којима се сада налази и ослободи се шкољки које сада свуда по њој висе, а исто тако и земље и камења који је ради тобожњега блаженог уживања обилато и дивље притискају* (Platon, 1976, p. 315).

Овде Платон сликовито дочарава нечисту душу, која је изворно бесмртна и божанска, али указује и на узроке њене нечистоће, када говори о великом талогу разноврсних наслага, зато што је она ради „тобожњега блаженства“ пристала и упустила се, здружила са оним предметима, који су њој страни и који је у суштини само притискају. Платон као најизразитији систематичар учења о души у антици, изнео је оне ставове које ћемо пре њега наћи и у делима Питагоре и Емпедокла.

У најширем смислу се може рећи да је целокупан филозофски систем и питагорејаца и Емпедокла намењен прочишћењу душе. И док нам метафизика даје увиде о теоријској основи прочишћења, у гносеологији и етици налазимо препоруке о практичним упутствима како је то могуће постићи. Ове препоруке су забележене у различитим фрагментима и анегдотама, а многе су већ биле познате у духовној пракси неких религија. Основна претпоставка прочишћења душе је знање о једности света и познавање закона по којима душе остварују своје кретање кроз време. Тек из такве онтолошке претпоставке може се говорити у којој мери поједина дела наносе штету или корист људској души. Подједнако је важно разумети разлоге због којих је потребно душу прочистити, као и методе њеног прочишћења. Прочишћење претпоставља спознају и самоспознају. Преображај душе остварује се када душа проживи већи број живота, мењајући различита тела, при чему душа не улази само у тела људи, него и у тела животиња и биљака. [2]

Душа се спустила са наднебеских висина у земаљску природу и довршава свој пут кроз тела (Rode, 1991, p. 290). Душе мењају тело кажњаване законом и није им допуштено остати у једности **(Diels, 1983, p. 311).** Оне морају да претрпе одређену катарзу, како би могле да се ослободе круга нужности или мржње. *То је казна којом их кажњава Творац, попут ковача који обрађује железо, који га из ватре урања у воду* **(Diels, 1983, p. 311).** Према делима из ранијег живота одређују се услови новог оваплоћења. Душа је по својој суштини божанска, проблем је само што се она укаља

[2] Емпедокле сматра да је за човека најбоље да од животиња буде лав, а од биљака ловор.

злом које долази споља и више не личи на себе. Циљ прочишћења је извући душу из земаљског живота, из ланца нужности и мржње и вратити је вечном слободном божанском бивствовању. Но да ли се ради о спонтаном процесу прочишћења који се остварује по аутоматизму после одређеног броја живота или је потребно уложити неки напор како би се преображај душе остварио?

Начин на који су живели Емпедокле и Анаксагора, као и дела и препоруке које су оставили, говоре о томе да је потребно активно учешће појединца у спознаји и суочавању са моралним одступањима како би се процес прочишћења душе остварио.

Када је реч о активнијем процесу спознаје и Питагора и Емпедокле сведоче да је важно бавити се наукама како би се дух изоштрио у правој спознаји, зато се препоручује... *од детињства заједничко вежбање у прикладним наукама* **(Diels, 1983, p. 320).** Али поред наука, спознаја универзалног закона остварује се и неким ирационалним моћима душе. Емпедокле говори и о спознаји закона вером, па каже: *Не може да приђе толико да би га очи виделе, или да га наше руке досегну, мада је то најшири пут коме ка срцу људи вера води* (Митевски, 1999, p. 206).

Међу наукама и вештинама високо место у спознаји и прочишћењу заузима музика. *Питагора је могао чути хармонију свемира и перципирати хармонију орбита и звезда по којима се оне крећу, а коју ми не можемо чути због ограничености наше природе* **(Diels, 1983, p. 311).** Музика је заузимала прво место и служила је педагошким циљевима, а од инструмената била је најважнија аполонијска полифона лира која умирује људска срца, стишава их, облагорођује и чисти. Музика има посебан значај у васпитању, а важна је и као терапија у лечењу различитих душевних страсти и болести (Đurić, p. 116). *Тако је Питагора завео веома корисно музикално успостављање људских стања и људских живота* (Đurić, 1976, p.116).

За прочишћење душе подједнако је важно, како учење различитих наука, познавање музике, тако и практиковање аскетског начина кроз многе ритуалне и молитвене радње. У ритуалном смислу, у антици је познато очишћење водом, медом, уљем, вином итд. **(Diels, 1983, p. 314).** Поред тога било је познато и приношење жртава, међутим Питагора и Емпедокле су изразито против приношења животињских жртава, а забележено је да је Емпедокле приносио жртве од пшенице, једном приликом када се захвалио боговима што је излечио једну жену. Његова основна мисао концентрисана је против убијања и зато он уместо крвне жртве предлаже бескрвну жртву **(Diels, 1983, p. 317).**

Аскеза представља основни услов вођења побожног живота, она тежи усамљености и удаљености од свега онога што човека увлачи у смртност

и телесни живот. Аскетски живот се односи на савладавање оне ниже природе у човеку која долази од телесних нагона. Сузбијањем и стишавањем телесних нагона постиже се савладавање мржње и одређено преусмеравање ка љубави, као и његовање врлине. Једино посвећена душа може да прекине ланац непрекидног рађања. У питагорејској заједници као и код Емпедокла позната су многа правила којима се препоручује како суздржавање од различите хране, тако и од свих телесних нагона, укључујући и полни.

Питагора је саветовао свима, а посебно законодавцима, да се суздржавају од живих бића када већ изнад свега траже правду. И док је Питагора инсистирао на суздржавању од једења меса, Емпедокле је строго осуђивао и убијање животиња... *јер је било највеће међу људима светогрђе да се живот одузме и телесни делови да се једу*... (Митевски, 1999, p. 206). Одбијање да се животињско месо користи као храна, није у својој основи имало само аскетски карактер већ и морални, у смислу чишћења душе и тела. Један од највећих грехова којим човек себе може да окаља јесте одузимање живота. ....*ако ко руке убојством у злочин уплетен окаља*, јер по Емпедоклу, постоји неки дух, душа који се простире кроз читав свемир и који нас сједињује са свим живим бићима **(Diels, 1983, p. 318).**

Једна од најчуднијих забрана односи се на суздржавање од боба, али код Дилса налазимо тумачење по коме се то односи на уздржавање од полног општења, јер израз *киамои* који се у буквалном значењу односи на сочиво или боб, у пренесеном значењу односи се и на мошње. Исти овај израз се на другом месту употребљава у значењу узрока трудноће, што оставља простор тумачењу да се ова забрана односи на полно општење **(Diels, 1983, p. 319).** Ова препорука, као неједење боба, може се наћи и код Емпедокла. Познато је да су се неки ученици Питагоре и Емпедокла обавезали на целибат, помиње се име Амфијара који се одрекао полног живота.

Практиковање аскезе се код питагорејаца спроводило и преко ћутања. Ћутање развија пажњу, а пажња развија тишину која се поклапа са најважнијим аспектима човековог бића. Тишина је епистемолошки и дидактички услов који омогућава разумевање. Зато ћутање говори о још једној важној пракси која подстиче унутрашње прочишћење и која доводи до унапређења индивидуалне свести. Питагора је могао чути хармонију свемира и перципирати хармонију орбита и звезда по којима се оне крећу, а коју ми не можемо чути због ограничености наше природе. Тишина управо омугућава увид у јединство света, вредновање својих дела и померања граница наше природе, а изнад свега пружа увид у бесмртност и безграничност наше природе.

Аскеза и морални живот су уско повезани, али док се аскеза односи на прочишћење тела, морални живот се више односи на вођење одређеног начина живота којим се одступа од сваког наношења зла, како другима тако и себи, јер само чиста душа може да уђе у стање блаженства. Морални живот се не остварује само пуким правилима и формалностима, он захтева контемплацију, себепознање и преиспитивање, јер човек лако пада у грех, и до њега *замахом крила без перја стиже* **(Diels, 1983, p. 314).** Сачувани „Златни стихови“ питагорејаца говоре о једном таквом поступку:

Никако не дај да сан на нежне ти спусти се очи

пре него посао претресеш онога дана:

Где ли погреших? Шта ли учиних? Шта дужан пропустих?

Почни најпре од првог и затим пођи по реду:

учини ли зло прекори се; радуј се учини ли добро.

у том вежбај, то ради, и на то треба да тежиш;

такав труд извешће те на пут божанске врлине.
(Đurić, 1976, p. 115)

Емпедокле ће бити још оштрији у осуђивању својих грехова када каже: *Ах, што ме раније не прогута судњи дан, пре него што ми се на уснама јави мисао дрских и лакомих дела* **(Diels, 1983, p. 312).** Осуђивање се односи на сваку лаж, ако се ко криво закуне, дрскост, кривоклетство и још многа дела која наносе штету човековој души.

Да би душа могла да се очисти она мора да се уздигне изнад свих телесних и чулних страсти. Свако одступање од универзалне правде онеспокојава душу и води је ка беди и ништавилу. Само вођење аскетског и моралног живота може прочистити тело и душу и она ће тек тада бити у стању да спозна своје божанско порекло. Ова спознаја води ка праведном животу, а праведан живот ка прекиду точка времена и спасењу душе из света пролазности. Кроз прочишћење душе остварује се и прочишћење гносеолошких органа којим се свет сенки замењује светом вечности. Сви они који су постигли такво стање духа стичу могућност да... *са другим бесмртницима огњиште и трпезу деле, слободни од људских мука, непропадљиви* (Митевски, 1999, p. 208).

Брига и нега душе показује се као централна категорија око које су своју филозофију фокусирали Питагора и Емпедокле. Тиме су само потврђивали свој став да је сотериолошка димензија била једна од најважнијих одредница

у њиховом учењу. Без ове димензије тешко бисмо разумели филозофију у антици. Јер она није подразумевала само интелектуалну вештину већ је у себе укључивала и активни духовни живот. Стога је и филозоф она личност која поред умне спознаје и великог знања мора да поседује и изузетне моралне особине. Будност над собом, изражавање милости и помоћи сваком живом бићу, само су део оних врлина које красе лик филозофа, зналца, мудраца, свеца, учитеља. Све ове одреднице не могу се одвојити једна од друге када говоримо о оном идеалу коме су тежили и на коме су радили ови посвећени мислиоци.

ЛИТЕРАТУРА

Aristotel. (2007). *Metafizika*. Beograd: Paideia.

Aristotel. (1988). *Politika*. Zagreb: Globus.

Aristotle. (1907). *De anima.* Cambridge: At The Univerzity Press.

Diels, H. *Predsokratovci, sv. I***, Naprijed, Zagreb 1983.**

Đurić, M. (1976). *Istorija helenske književnosti*. Beograd: BIGZ.

Zeller, E. (1929). *Philosophie der Griechen I*. Berlin: Sitiz.-ber.

Jeger, V. (2007). *Teologija ranih grčkih filozofa*. Beograd: Službeni glasnik.

Majorov, G. G. (1982). *Formiranje srednjovekovne filozofije*. Beograd: Grafos.

Marković, I. (1990). *Pevanje i mišljenje*: *Heraklit, Helderlin, Niče, Hajdeger*. Beograd: Moderna.

Митевски, В. (2000). *Нега на душата*. Скопје: Македонска матица.

Митевски, В.(1999). *Почетоци на западната философија:Предсократовци*, *Емпедокле*: *Прочистувања*. Скопје: Матица македонска.

Мухић. Ф. (2006). *Потомци богова*. Скопје: Табернакул.

Rode, E. (1991). *PSYCHE: Kult duše i vera u besmrtnost kod Grka*, Novi Sad, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Platon. (1976). *Odbrana Sokratova*, *Kriton, Fedon*. Beograd: BIGZ.

Platon. (1976). *Država*. Beograd: BIGZ.

Laertije, D. (1985). *Životi i mišljenja istakutih filozofa*. Beograd: BIGZ.

Slađana Ristić Gorgiev

PHILOSOPHY AS A WAY OF SOUL PURGATION IN PYTHAGORAS AND EMPEDOCLES

Summary

Pythagoras and Empedocles are linked by the common idea of the immortality of the soul. However, their study of the soul is considered to be less original than learning about nature. Pythagoras and Empedocles have first practiced the methods of purification of the soul in classical antiquity. In relation to their whole philosophy, the theme of purification of the soul is inseparable from physics and metaphysics. Without learning about the purification of the soul, philosophy would not have the requisite ethical moment and would not be able to develop an d epistemology. This scientific work will attempt to point out, that the theme of purification of the soul is essential and integral part of the philosophy, the way that is considered by Pythagoras and Empedocles.

Keywords*:* philosophy, care, soul, love, harmony, stationeries, fall, purification, asceticism, morality

Бранко Д. Горгиев
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет у Нишу

DOI 10.7251/ZRNS1701031G
Оригинални научни рад

ЕТИМОЛОШКА ТУМАЧЕЊА АРИСТОТЕЛОВОГ ТЕРМИНА «HYLE»

Старогрчки језик није имао реч за *материју* све до Аристотела који је грчко *ὕλη*, дотада са конкретним значењем: *шума, дрвеће, грана, дрвена грађа, материјал* уопште и сл., преобразио у abstractum са даљим значењем: *твар, ствар, материја*. С обзиром на то да се ова реч у Аристотеловом корпусу појављује више од 700 пута, она је од немерљивог значаја, како за разумевање његове философије, тако и за теоријско схватање саме стварности која у основи има некакву претпостављену «тварност» = ὕλη. О каквој се то «тварности» ради и зашто се Аристотел определио за реч ὕλη, а не за неку другу, рецимо: τὸ δένδρον или τὸ ξὺλον, централно је питање којим се бавимо у овом раду. Друго, не мање важно питање које постављамо у овом тексту гласи: зашто су учени Римљани превели *ὕλη* термином *materia* и зашто је ова латинска реч постала "прихваћенија" у готово свим европским језицима, него Аристотелово *ὕλη!?* Тачније, не само у романским језицима, нпр. у фр. le matière; шп. la materia итд.; или германским језицима: енг. the matter, material; нем. material, der stoff; већ и словенским језицима: срп. материја; рус. материя, вещество итд. Другим речима, у каквом то односу стоје грчко *ὕλη* и латинска *materia* и да ли реч *materia* можемо сматрати искључиво латинским термином ако знамо да потиче од речи *mater* (мајка) која је присутна у готово свим индоевропским језицима!?

У покушају да дамо одговор на ова сложена питања размотрићемо и неколико етимолошких тумачења термина *ὕλη* и *materia*. Но најпре да погледамо неколико извода из Аристотелових дела: *Историја животиња, Физика* и *Метафизика*.

I. *Историја животиња*, књига V, глава XXIII (Bekker 1837: 554b 25-28) (о размножавању и одгајању потомства оса)

Ἑξάγωνα μὲν οὖν πάντα ἐστὶ τὰ κηρία αὐτῶν, ὥσπερ καὶ τὰ τῶν μελιττῶν, σύγκειται δ' οὐκ ἐκ κηροῦ ἀλλ' ἐκ φλοιώδους καὶ ἀραχνώδους **ὕλης** τὸ κηρίον·

(History of Animals, transl. D. W. Thompson) (Thompson 1910)

"Their combs are in all cases hexagonal like the comb of the bee. They are composed, however, not of wax, but of a bark-like filamented **fibre**."

(=Њихова саћа су у сваком случају шестоугаона налик саћу пчела, међутим, нису [направљена] од воска већ од коре дрвета и **паучинастог танког влакна.;** Прев. Б. Г.)

II. *Историја животиња*, књига IX, глава XI (Bekker 1837: 615a 15-16) (о различитим врстама шумских птица)

Ἔνιοι δὲ τῶν ὀρνίθων ἐν τοῖς ὄρεσι καὶ **τῇ ὕλῃ** κατοικοῦσιν, οἷον ἔποψ καὶ βρένθος·

(History of Animals, transl. D. W. Thompson) (Thompson 1910)

"Some birds live on mountains or in **forests,** as the hoopoe and the brenthus."

(неке птице живе у горама и **шумама...** Прев. Б. Г.)

III. *Историја животиња*, књига IX, глава XIII (Bekker 1837: 613b 6-12) (о гнездима...)

...ἀκανθάν τινα καὶ **ὕλην.** (= cover it over with thorns and **stiks**; History of Animals, transl. D. W. Thompson) (=трњем и **гранчицом, шибљем...** Прев. Б. Г.)

IV. *Историја животиња*, књига IX, глава XXXVI (Bekker 1837: 620a 33b2) (о врстама јастреба и њиховом понашању)

Ἐν δὲ Θρᾴκῃ τῇ καλουμένῃ ποτὲ Κεδρειπόλει ἐν τῷ ἕλει θηρεύουσιν οἱ ἄνθρωποι τὰ ὀρνίθια κοινῇ μετὰ τῶν ἱεράκων· οἱ μὲν γὰρ ἔχοντες ξύλα σοβοῦσι τὸν κάλαμον καὶ **τὴν ὕλην**, ἵνα πέτωνται τὰ ὀρνίθια, οἱ δ' ἱέρακες ἄνωθεν ὑπερφαινόμενοι καταδιώκουσιν·

(History of Animals, transl. D. W. Thompson) (Thompson 1910)

"In Thrace, in the district sometimes called that of Cedripolis, men hunt for little birds in the marshes with the aid of hawks. The men with sticks in their hands go beating at the reeds and **brushwood** to frighten the birds out, and the hawks show themselves overhead and frighten them down."

(= у Тракији, у крају који се понекад зове Кедриополис, људи лове малене птице уз помоћ соколова. Људи штаповима ударају у трску и **густиш** да преплаше и истерају птице а затим их соколови улове.; Прев. Б. Г.)

V. Физика, књига IV, глава IX, (217 a 20-26) (О празнини, кретању, супротностима)

«οἱ μὲν δὴ διὰ ταῦτα κενόν τι φαῖεν ἂν εἶναι, ἡμεῖς δὲ λέγομεν ἐκ τῶν ὑποκειμένων ὅτι ἔστιν **ὕλη** μία τῶν ἐναντίων, θερμοῦ καὶ ψυχροῦ καὶ τῶν ἄλλων τῶν φυσικῶν ἐναντιώσεων, καὶ ἐκ δυνάμει ὄντος ἐνεργείᾳ ὂν γίγνεται, καὶ οὐ χωριστὴ μὲν **ἡ ὕλη**, τὸ δ' εἶναι ἕτερον, καὶ μία τῷ ἀριθμῷ, εἰ ἔτυχε, χροιᾶς καὶ θερμοῦ καὶ ψυχροῦ».

(*Physics,* transl. R.P. Hardie and R. K. Gaye, 4. 9)

"These then are the reasons for which they might say that there is a void; our statement is based on the assumption that there is a single **matter** for contraries, hot and cold and the other natural contrarieties, and that what exists actually is produced from a potential existent, and that **matter** is not separable from the contraries but its being different, and that a single matter may serve for colour and heat and cold."

(*Fizika*, prev. T. Ladan 1988)

„Ti bi dakle zbog tih (razloga) rekli da postoji nešto „prazno", mi pak polazeći od osnovnih postavki kažemo da postoji jedna **tvar** protimbama, toplome i hladnome i ostalim naravnim suprotnostima, te da ono koje je iz možnosti bivajuće, postaje bivajuće djelatnošću, i da **tvar** nije izdvojiva, nego joj je bitak različit, i brojem jedna – ako treba – **tvar** je i boji i toplome i hladnome."

VI. *Метафизика*, књига XIII, глава IX, (Aristotelis 1973; 1085a31 1085b4) (О геометријским формама)

"οἱ μὲν οὖν τὰ μεγέθη γεννῶσιν ἐκ τοιαύτης **ὕλης**, ἕτεροι δὲ ἐκ τῆς στιγμῆς (ἡδὲ στιγμὴ αὐτοῖς δοκεῖ εἶναι οὐχ ἓν ἀλλ' οἷον τὸ ἕν) καὶ ἄλλης **ὕλης** οἵας τὸ πλῆθος, ἀλλ' οὐ πλήθους: περὶ ὧν οὐδὲν ἧττον συμβαίνει τὰ αὐτὰ ἀπορεῖν. εἰ μὲν γαρ μία **ἡ ὕλη**, ταὐτὸ γραμμὴ καὶ ἐπίπεδον

καὶ στερεόν (ἐκ γὰρ τῶν αὐτῶν τὸ αὐτὸ καὶ ἓν ἔσται: εἰ δὲ πλείους **αἱ ὕλαι** καὶ ἑτέρα μὲν

γραμμῆς ἑτέρα δὲ τοῦ ἐπιπέδουκαὶ ἄλλη τοῦ στερεοῦ, ἤτοι ἀκολουθοῦσιν ἀλλήλαις ἢ οὔ,

ὥστε ταὐτὰ συμβήσεται καὶ οὕτως: ἢ γὰρ οὐχ ἕξει τὸ ἐπίπεδον γραμμὴν ἢ ἔσται γραμμή.

(*Metaphysics*, transl. W. D. Ross)

"These thinkers, then, generate geometrical magnitudes from this sort of **material principle**, but others generate them from the point (they regard the point not as a unity but as similar to Unity) and another **material principle** which is not plurality but is similar to it; yet in the case of these principles none the less we get the same difficulties. For if **the matter** is one, line, plane and solid will be the same; because the product of the same elements must be one and the same. If on the other hand there is more than one **kind of matter**—one of the line, another of the plane, and another of the solid—either the kinds are associated with each other, or they are not. Thus the same result will follow in this case also; for either the plane will not contain a line, or it will be a line." (Aristotle 1924.)

(*Metafizika*, prev. Branko B. Gavela, 1971)

"Kao što se vidi, neki filozofi stvaraju veličine iz **materije** ove vrste: drugi ih izvode iz tačke (njima izgleda da tačka nije jedan, nego nešto što je kao jedan) i iz neke druge **materije** slične množtvu, ali ne iz samog množtva. Zbog toga se javljaju iste teškoće. Ako je **materija** zaista jedna, postojaće istovetnost linije, površine i čvrstog tela i iz ovoga proizilazi da će sama ta činjenica predstavljati jedno i isto načelo. Naprotiv, ako je **materija** mnogostruka, onda će ona biti drugačija za čvrsto telo, ali da li će onda postojati ili ne neka bitna veza između ovih različitih **materija**? Ponovo će iskrsnuti iste teškoće, čak i pod ovom pretpostavkom: ili površina neće sadržati liniju, ili će ona biti linija."

Када погледамо ове кратке изводе оно што прво пада у очи је Аристотелово јасно разграничење употребе термина *ὕλη* у *Физици* и *Метафизици*, где имамо искључиво апстрактна значења *материје, твари, грађе и материјала* уопште, док у *Историји животиња* можемо да видимо читаву лепезу базичних, конретних, "материјалних" значења речи *ὕλη,* као што су: *дрво (за грађу, за гориво, огревно дрво), грађа, греда, шума, луг, грмље, али и грана, гранчица, грање, шибље, жбун, пањ, клада* и сл.

На овом месту се може поставити питање: зашто се Аристотел определио за реч ὕλη, а не за сродне речи: τὸ δένδρον и τὸ ξὺλον? Ако изузмемо *δένδρον (дрво, стабло)*[1] као реч која има скромнији семантички спектар (и често стоји насупрот термину ὕλη), то свакако није случај са: τὸ ξὺλον. Напротив, реч ξὺλον, не само што има шири, богатији семантички спектар, већ се значења ове речи у приличној мери поклапају са већ установљеним значењима речи *ὕλη*.

Погледајмо на кратко одредницу «ξὺλον, τὸ (ξὺω): 1. одсечено или исцепано дрво, одатле а) пањ, б) памучни грм 2) оно што је начињено од дрвета (најчешће у мн.): а) цепаница, дрво (за ложење) б) пањеви, греде, даске, уоп. грађа в) штап, тољага, нарочито батина код киника г) пањ, клада, дрвени подметач за сапињање врата, али и букагије, дрвени оков за руке и ноге, за непокорне робове, такође за бесне лудаке» (G. E. Benseler/ A. Kaegi: 1900).

На основу овог извода можемо врло лако да константујемо како су значења речи *ξὺλον* и *ὕλη* готово иста или да се у великој мери поклапају. Међутим, Аристотел је ипак посегао за термином – *ὕλη!* Поставља се питање: зашто? Шта га је инспирисало да изабере ову реч? Да ли је то било случајно, или су на његов избор пресудну улогу имали значења која су

[1] Од *dendro-*,; *dendron* "дрво", понекад означава "дрво воћке" (супротно од *hyle* "грађа"), од ПИЕ **der-drew-*, од корена **deru-* "бити чврст, солидан, постојан", нарочито се користи за означавање "шуме, дрвених предмета, дрвећа".

долазила из неког дубљег сагледавања. Може ли етимологија да нам помогне у разјашњењу овог питања?

Чувени француски класичар П. Шантрен каже: «*ὕλη*...порекло ове фамилије речи је значајно... тако, са значења: *жбуње, грмље, шибље, честар, шума, дрва*... прешло се на значење *материја* (најчешће се мисли на дрво), одакле у филозофском значењу постаје *материја* (грађа)... У савременом грчком имамо само ύλοτόμος (дрвосеча; шума се каже δάσος), ύλη (материја), ύλικός (материјално), ύλισμός (материјализам) (Schantrraine 1974: 1154/55). А што се тиче саме етимологије, његов одговор је недвосмилен: *непозната*! Па додаје: «ниједна од поменутих сличности, према Фриску, није веродостојна. Латинска реч *silva* је узела сва значења *ὕλη* али не постоји сродност између ова два термина (Schantrraine 1974: 1154/55).» Шантрен нам својим обазривим и помало уздржаним ставом очигледно не помаже превише.

Ипак, постоје и новија тумачења која полазе од претпоставке да реч *ὕλη* потиче од ПИЕ корена **s(e)wol-*, који је варијанта корена **saewel-* лат. *sol* (сунце), ст.ц.слов. слъньцє; рус. солнце; литв. *saule*; гот. *sauil*; ст.енг. *swegl* (небо, небеса, сунце); енг. *sun*; велш. *haul*; ст.корн. *heuul*; брет. *heol*; ст.ир. *suil* (око); ст.инд. *suryah*; авест. *hvar* (сунце, светлост, небеса) и коначно гр. *helios*. Ако овоме додамо и сродан ПИЕ корен **swel- горити*, онда би реч *ὕλη* садржавала семантику *светлости и топлоте*, речју, *ὕλη* обједињава значења «светлосне и топлотне енергије», изображене у сродној речи *сунце* (*helios).* Занимљива, али, како би рекли класичари, не сасвим потврђена (у филолошком смислу) претпоставка. Дакле ни старија ни новија етимолошка тумачења не нуде одговор на питање зашто је Аристотел посегао и изабрао реч *ὕλη* а не δένδρον и ξὺλον.

Стога, наш предлог је да се поново вратимо истим речима. Наиме, ако упоредимо значења речи *ξὺλον* и *ὕλη* указаће нам се једна, рекли бисмо, можда мала, али не и неважна чињеница. Наиме, да се значења речи *ξὺλον* (за разлику од речи *ὕλη*) готово увек односе на нешто "што је било живо": дрво, греда, пањ; а да су ови исти "објекти" у међувремену: "постали нешто неживо": штап, батина, цепаница и сл. Другим речима, "жива материја је постала нежива". На основу овог запажања, износимо следећу претпоставку да је Аристотел посегао за *ὕλη* јер је ова реч одувек била синоним животности, сасвим у складу са његовим «хилозоистичким» погледом на стварност. Досадашња етимолошка истраживања, како смо могли да видимо, не дају јасне назнаке нити у прилог нити против једне овакве претпоставке. Оне се не баве Аристотелом нити полазе од његове философске концепције у тумачењу овог термина. Наш покушај је методолошки сасвим супротан, само је кључно питање да ли је он и оправдан, наравно, у филолошком смислу!?

Стога, на овом месту износимо следећу претпоставку, наиме, да реч *ὕλη* (атичка варијанта), односно *ὕλα* (дорска варијанта) потиче од ПИЕ корена * *g*ʷ*hī*- и суфикса –*la*, дакле * *g*ʷ*hī*- *la,* са базичним значењем: *жи-ла*: у енгл. sinew (жила, тетива, извор снаге, снага, јачина); tendon (жила, тетива). vein (вена). Присутан и документован у ст.ц.сл. *жила (νεῦρον; нерв)*; јерм. *jil* (жила, тетива, извор снаге, снага, јачина); ст.инд. *jila* (жила, нит, тетива); литв. gijà (жила, нит, тетива); лет. dzija (влакно, нит, конац); лат. fīlum (нит, конац, влакно, струна, ткање); лат. *hilum (нит, конац, влакно); алб. fill (нит, конац, влакно); ст.прус. gislo (нит, конац, језгро) у речи pettegislo (језгро сукње) (Pokorny 1959: 489). У прилог претходно изнесеној тези занимљиво је то што у балто-словенским језицима корен * gʷhī- (или gʷiiə̯-) је прилично продуктиван и у начелу даје значења везана за живот: нпр: *жи-вот, жи-во, жи-ца, жир, жи-то* и сл. Дакле сасвим у складу са Аристотеловим хилозоистичким погледима на свет.

Ипак, недвосмислену филолошку потврду за ову претпоставку немамо. Наиме, претпостављени корен * *g*ʷ*hī*- никада у грчком језику не даје глас -h, -chi. У словенским језицима, јерменском и у санскриту * *g*ʷ*hī*- прелази у ji (ži); у балтичким језицима **g*ʷ*hī*- прелази у gi и dzi (dji и dži); у ст. пруском у gi; док у латинском језику * *g*ʷ*hī*- прелази у ph (f), па смо одатле и имали fīlum (нит, конац, влакно, струна, ткање). У грчком то није случај или ако јесте онда није доказан, а ако и успемо да то докажемо, онда би *ὕλη* био у том смислу једини такав пример. Међутим, постоји одређени простор за неко шире сагледавање ове проблематике и на филолошком плану.

Наиме, како можемо да забележимо, ни у латинском језику корен и глас * *g*ʷ*hī*- не прелази нужно и увек у ph (f). Такав је случај са латинском дефективном заменицом *nil* (=ништа), која је настала контракцијом од *nihil, nihilum* (ништа, узалуд); тачније од негације *ne*- (не) и *hilum* (мала ствар, ситница, трице, трун, длака, длачица, нит, влакно). Одатле реч: *nihilum*, дословно значи; "ни длака", тј. *ништа*. Ово последње, *hilum,* има непознато порекло. У етимолошком речнику латинског језика Ернуа/Мејеа за одредницу *hilum* читамо: "мисле да означава нешто мало, ситно као зрно грашка, али које има својство да се прилепљује...од чега је настала реч *nihil и nihilum"*... (Ernout/ Maillet 1951: 594).

Дакле, тачно је да она нема познату етимологију, како веле Ерну и Меје, али је такође јасно да веза између латинске речи fīlum (нит, конац, влакно, струна, ткање) и речи *hilum* (*мала ствар, ситница, трице, трун, длака, длачица, влакно, нит*) не само да је евидентна, већ је и несумњива. Друго питање је одакле се она нашла у латинском језику, да ли је она изворно латинска реч или је била позајмљена из неког другог језика. То јесу важна питања која заслужују посебно место у неком ширем истраживачком

подухвату, али на овом месту је далеко важније установити све семантичке и етимолошке везе речи *ὕλη* са философским концепцијама Аристотела и његовим одабиром ове, а не неке друге речи. У том смислу, као посредни доказ наше претпоставке о пореклу речи *ὕλη,* како смо рекли, од ПИЕ корена * $g^{w}hī$- и суфикса –*la* (* $g^{w}hī$- *la = жи-ла),* узимамо латинску реч *materia*, као метафорични и, у извесном смислу, дословни превод грчке речи *ὕλη.*

Погледајмо шта стоји под одредницама: *materies – ei, f. и materia –ae f.* : «термин из вулгарног латинског језика, у правом смислу речи «супстанца од које је направљен mater», тј. трупац, пањ, балван, који се сматра као ***произвођач изданака (младица)***. Изведена је од *mater,* као *pauperies* од *pauper.* У ширем смислу означава ***тврди део дрвета***, ***у супротности са љуспом (кором) или листовима***. Како овај део дрвета чини ***грађу дрвета***, *materies* је одатле узела значење «дрво», а нарочито «дрво за конструкцију, грађење (грађу), у језику дрводеља, ***у супротности са lignum***, ... У свакодневном језику реч *materies* је означавала све врсте материјала: *ὕλη, ξύλον* ἢ ἄλλων τινῶν..... и служила да се врати грчком *ὕλη,* његовом фигуративном значењу «материја, узрок, субјекат, порекло». *Materies* на крају означава «материју» у супротности са духом, у филозофском и религијском језику. Исто као што *mater* означава дојиљу или дадиљу, materies понекад има значење «храна / јело» (Ernout/ Meillet 1951: 694) (болд. Б. Г.)

А с обзиром да *materies – ei, f. и materia –ae f.* потичу од речи лат. речи mater – tris f.: *мајка,* погледајмо и одредницу: « mater – tris f.: одговара оцу. Општи термин који се може односити на животиње, па чак и биљке ... где означава ***основну грану, главно дебло (стабло, трупло)*** *materies.* Као представа (идеја) *mater* је могло да се употребљава у значењу *узрока, порекла, извора* итд.; *mater* која означава *мајку која храни дете*, реч може служити за означавање *дојиље (хранитељке*). Она садржи, као и *pater*, *идеју поштовања* и додаје се имену неке богиње... нпр. Vesta mater... (Ernout/ Meillet 1951 : 693) (болд. Б. Г.)

На овом месту скрећемо пажњу на пасус у којему се за речи *materies и materia* каже да су «*у супротности са lignum»* (Ernout/ Meillet 1951: 694). У одредници која је насловљена «*lignum»* такође читамо: « *lignum, -i; n.,* дрво, нарочито «дрво за потпалу, огрев» у супротности са *materies* «дрво за градњу, конструкцију».(Ernout/ Meillet 1951 : 637). На овом месту постављамо, чини се, сасвим оправдано питање: одакле ова разлика у употреби речи које имају слично значење: *дрво*. Ако погледамо етимологију речи *lignum,* која је иначе настала од ПИЕ корена *leg (бирати, брати, сабрати, скупити)* и суфикса *- no,* онда би ова реч *lignum (*leg-no),* дословно значила: «оно што је сакупљено (збрано) на земљи». Кључна реч у тумачењу јесте «сакупљено», јер је од истог корена -*leg* настала и именица *logos* и глагол *lego*. Али је

овде нама кључно нешто друго, наиме, да је *lignum* заправо *дрво, гране, гранчице које су се осушиле и отпале,* а тек онда су «скупљене» (**leg-no)*. Другим речима, *lignum* се асоцијативно везује за *грађу која је «нежива»*, док се *mater, materies и materia* везују за *грађу која је жива*!

Као потврду ове тврдње довољно је да се подсетимо неких оделова из одредница: *mater, materies и materia:* «супстанца од које је направљен mater», тј. трупац, пањ, балван, који се сматра као *произвођач изданака (младица)...* означава *тврди део дрвета*, *у супротности са љуспом (кором) или листовима*. (који отпадају; прим. Б. Г.); ... означава *основну грану, главно дебло (стабло, трупло) materies...* Као представа (идеја) *mater* је могло да се употребљава у значењу *узрока, порекла, извора* итд.; *mater...* означава *мајку која храни дете... дојиље (хранитељке*). Она садржи, као и *pater*, *идеју поштовања...* (Ernout/ Meillet 1951 : 693). Као што су Римљани не случајно изабрали реч *materia,* уместо *lignum,* тако су и Грци, конкретно Аристотел, изабрали реч *ὕλη,* а не *δένδρον* и *ξὺλον.*

Дакле, Аристотел је са разлогом изабрао реч *ὕλη*, јер је иста будила кључне асоцијације живота и животности, чак и када је говорио у највишим апстракним и теоријским доменима, сасвим пригодно и у складу са његовим хилозоистичким погледом на стварност. Ми сматрамо да то не би било могуће уколико иста реч није носила значења присутна у самом корену: *жива нит која плете структуру саме стварности*.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Aristotelis, 1973: *Metaphisica*; recognovit brevique adnotatione critica instruxit W. Jaeger, Oxford.

Aristotle, 1924: *Aristotle's Metaphysics*, ed. W.D. Ross. Clarendon Press, Oxford.

*Aristotelis Opera,*1837: Bekker, Oxford University Press; Oxford, Aristotel, *Metafizika*, Kultura, Beograd, 1971. (prev. Branko B. Gavela).

Aristotel, *Metafizika,* Paideia, Beograd, 2007. (prev. Slobodan U. Blagojević).

Aristotel, *Fizika,* Globus, Zagreb, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1988. (prev. Tomislav Ladan).

Chantraine 1974: Pierre Chantraine: *Dictionnaire etimologique de la langue Grecque,* Tome III, Editions Klincksieck, Paris.

Psyhics, Aristotelis physica, ed. W. D. Ross, Oxford: Clarendon Press, 1950.

Ernout/ Meillet 1951: A. Ernout et A. Meillet, Dictionaire etymologique de la langue Laitine, Editions Klincksieck, Paris.

G. E. Benseler/ A. Kaegi: 1900: *Griechisch-Deutsches Wörterbuch*; Teubner, Leipzig.

Pokorny1959: Julius Pkorny: *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch,* Berne et Munich.

Thompson 1910: D'Arcy Wenthworth Thompson, *A History of Animals*, Clarendon Press, Oxford.

Branko Gorgiev

ETYMOLOGICS INTERPRETATIONS OF ARISTOTLE TERM "HYLE"

Summary

Given the fact that Greek word "ὕλη" appears more than 700 times in Aristotelian corpus, it is immensely important for understanding his philosophy as well as for the theoretical understanding of reality itself, which basically has assumed some kind of "materiality" = ὕλη. The issue that is concerned in this thesis is why Aristotle chosed the word "ὕλη" and not another, based on a dozen copies (and translations) of works: *History of Animals*, *Physics* and *Metaphysics.*

Key words: *ὕλη, δένδρον, ξὺλον*, *hilum*/*nihilum*, *mater, materies, materia*

Vladimir Milisavljević*
Institut društvenih nauka, Beograd
Filozofski fakultet, Pale

DOI 10.7251/ZRNS1701041M
Оригинални научни рад

IMA LI STVARNOSTI BEZ ČOVEKA? PROBLEMI NOVOG REALIZMA

Apstrakt: *U ovom tekstu se ispituju glavne karakteristike filozofskog usmerenja koje je danas u modi – „novog realizma" koji zastupaju M. Feraris, K. Mejasu i M. Gabrijel, i analiziraju neki od njegovih problema. Polazi se od pitanja definicije novog realizma, tj. od pokušaja da se odredi minimalni pojmovni sadržaj koji je zajednički za njegove različite verzije. Zanimljivo je primetiti da se novi realizam, iako njegovi predstavnici brane gledište prema kojem imamo direktan pristup stvarnosti, najčešće definiše na negativan način, npr. kao filozofska pozicija koja tvrdi da je stvarnost nezavisna od ljudskog mišljenja ili od konstitutivne delatnosti subjekta. U radu se zastupa teza da se novi realizam zaista najbolje može razumeti kao neka vrsta negacije: prema tvdnjama njegovih osnivača, on predstavlja reakciju na takozvani konstruktivizam moderne filozofije, koji počinje sa Kantovim transcendentalnim idealizmom i, preko Ničea, dolazi do vrhunca u postmodernizmu, čime se konačno dovršava dugotrajni istorijski proces preobražavanja stvarnosti u iluziju. Međutim, takva rekonstrukcija moderne filozofije je krajnje problematična. Na primer, pristalice novog realizma ne pružaju zadovoljavajuće tumačenje Kantovog „pobijanja idealizma", koje bi, očigledno, bilo od suštinskog značaja za odbranu njihovog viđenja moderne kao epohe u kojoj je stvarnost ispražnjena od svoga smisla. Pored toga, moralizatorski tonovi njihove rasprave sa postmodernom odaju etički koncept koji je prilično konformistički. Konačno, dva važna aspekta novog realizma – pokušaji da se unutar njega razvije pluralistička ontologija, kao i njegova antihumanistička tendencija – dopuštaju nam da njegovo poreklo dovedemo u vezu sa filozofskim programom samog postmodernizma.*

Ključne reči: *čovek, novi realizam, postmodernizam, stvarnost, subjekt.*

Čini se da je u poslednje dve decenije, nakon dugog perioda tokom kojeg su prevlast u filozofiji imala stanovišta koja predstavljaju različite oblike antirealizma (Braver, 2007), pojam stvarnosti ponovo dobio na značaju i privlačnosti. O tome svedoči neobično bujanje filozofskih pozicija koje njihovi zagovornici definišu kao realističke. Određenju realizma, po pravilu, prethodi neki epitet. Ako već ne precizira samosvojnost dotične pozicije, on bar služi kao etiketa koja njenim predstavnicima dopušta da se razlikuju od predstavnika drugih, takođe realističkih stanovišta. Tako se, na primer, govori o „spekulativnom" realizmu, „novom"

* vladimir.milisavljevic@yahoo.com

realizmu, „kontekstualnom“ realizmu ili čak, pleonastički, o „realizmu stvari“ (Engel, 2015).[1]

Lepeza filozofskih pozicija koje istupaju pod nazivom realizma suviše je široka i šarena da bi se, makar i sažeto, mogla predstaviti u jednom članku ograničenog obima. Stoga se ovde usredsređujem na razmatranje osnovnih stavova trojice autora čije mi stanovište izgleda reprezentativno za novu realističku tendenciju u kontinentalnoj filozofiji: Kentena Mejasua [Meillassoux], Mauricija Ferarisa [Ferraris] i Markusa Gabrijela [Gabriel]. Treba napomenuti da se Mejasuova pozicija obično naziva spekulativnim realizmom. I pored toga, ona deli izvesne karakteristike sa stanovištima druge dvojice predstavnika novog realizma, što opravdava njihovu obradu u istom tekstu.

Osnovna tvrdnja novog realizma, polazeći od koje se njegove različite varijante granaju dalje, najlakše se može izložiti u negativnom obliku: ono što nazivamo objektivnom stvarnošću nije konstrukcija ili učinak konstitutivnih radnji subjekta saznanja, kao što su tvrdili filozofi od Kanta pa sve do savremenih postmodernista; ta stvarnost postoji samostalno ili po sebi, nezavisno od čoveka, koji je samo otkriva, a ne proizvodi je; iz razloga koji će nešto kasnije postati jasni, jedan od zagovornika novog realizma čak tvrdi da je stvarnost apsolutna, ili da predstavlja sam apsolut (Meillassoux, 2006, p. 39).

Nije slučajnost što smo tezu novog realizma predstavili polazeći od pozicije koja joj je suprotna: jedan od paradoksa tog filozofskog usmerenja, čije je glavno obeležje zalaganje za direktan pristup stvarnosti, sastoji se u tome što se njegova osnovna teza najčešće iznosi i obrazlaže *ex negativo*. Tako se novi, odnosno spekulativni realizam definiše kao suprotnost navodnom korelacionizmu tradicionalne kontinentalne filozofije, posebno fenomenologije, pri čemu se pod „korelacionizmom“ podrazumeva svaka filozofska pozicija koja osporava mogućnost da se misli objekat kojem ne odgovara nikakav subjekt, ili subjekt kome ne odgovara nikakav objekat (Meillassoux, 2006, pp. 18-20). Novi realizam se takođe predstavlja kao suprotnost postmodernističkom pokušaju raskida sa metafizikom, koji se zasniva na Ničeovoj [Nietzsche] tezi da iza pojava ne postoji nikakva objektivna stvarnost, ili kao alternativa još šire shvaćenom „konstruktivizmu“, koji, takođe na Ničeovom tragu, tvrdi da činjenice ne postoje po sebi, nezavisno od interpretacija (Gabriel, 2015, p. 3). Predstavnicima novog realizma zajednički je i poziv da se izvrši svojevrsna „negacija negacije“ glavnog toka filozofije Zapada – da se „kopernikanski preokret“, koji je objavio Kant, i sam podvrgne preokretanju, čime bi se, navodno, tom izrazu vratio njegov istinski smisao. Naime, novi realisti još uvek neumorno ponavljaju frazu da je Kant, u

[1] Ovaj tekst je rezultat rada na projektu 179039 Instituta društvenih nauka u Beogradu, pod naslovom „Strukturne društvene i istorijske promene srpskog društva u kontekstu evropskih integracija i globalizacije“, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

stvari, izvršio antropocentričnu – „ptolomejsku“ revoluciju ili kontrarevoluciju, kada je, nasuprot decentriranju čoveka koje su sprovele Galilejeva i Kopernikova nauka o prirodi, postavio saznajni subjekt u središte sveta. Prema novim realistima, danas je neophodno lišiti čoveka tog privilegovanog položaja i potvrditi postojanje stvarnosti koja je nezavisna od njega (Meillassoux, 2006, pp. 155–178, upor. Ferraris, 2014, pp. 6, 30).

Već izloženi popis stanovišta s kojima se novi realizam razračunava pokazuje u kojem stepenu njegova kritika ima nivelišuće učinke: pod njen udar dolaze tako raznorodne pozicije kao što su Kant i nemački idealizam, Niče, fenomenologija, Hajdegerovo [Heidegger] mišljenje bića, Gadamerova hermeneutika, postmodernizam, različiti oblici kulturnog relativizma i konstruktivizma, pragmatizma ili neopragmatizma kakav je onaj Rortijev [Rorty], kao i pojedine pozicije iz okrilja analitičke filozofije u užem smislu reči. Polemika novih realista po širini zahvata podseća upravo na Deridin [Derrida] pokušaj dekonstrukcije „metafizike prisutnosti“ u liku njenih najrazličitijih predstavnika (kakvi su Platon i Ruso [Rousseau], Hegel i de Sosir [de Saussure], Aristotel i Džon Serl [Searle]), ili na njegov hajdegerovski presedan, sveobuhvatni poduhvat destrukcije onto-teologije Zapada. Iako je kritička perspektiva novog realizma hronološki uža od ovih programa razgradnje metafizičkog nasleđa – ona obuhvata samo predstavnike moderne filozofije – njene pretpostavke nisu ništa manje problematične. Pogotovo je sporno to što se u toj perspektivi Kantova filozofija tumači kao prethodnica gotovo svih kasnijih modernih filozofija – ne samo nemačkog idealizma, nego i drugih, već pomenutih orijentacija: egzistencijalizma, fenomenologije, hermeneutike i, posebno, navodnog postmodernističkog konstruktivizma, koje sve zajedno poriču mogućnost saznanja stvarnosti kakva je ona po sebi. Tako, na primer, Mejasu opisuje već pomenuti „korelacionizam“, koji navodno obuhvata sve te pozicije, kao „postkritičku filozofemu“ (2006, p. 22).[2] Sa svoje strane, Gabrijel tvrdi da se jedina razlika između Kanta i postmodernista sastoji u tome što su postmodernisti zamenili kantovske naočare transcendentalne subjektivnosti (koje su jedinstvene, pošto su upisane u nepromenljivu prirodu čoveka) mnoštvom naočara različitih boja, koje možemo da menjamo po volji, prema trenutnom nahođenju (Gabriel, 2015, pp. 4–5). Vrhunac proizvoljnosti, za koju se najčešće okrivljuju postmodernisti, predstavlja, međutim, upravo tumačenje istorije moderne filozofije koje nam nudi novi realizam. U njemu se Kant, filozof u kojem su neki od postmodernista videli pruskog ili bar pijetističkog predstavnika ozloglašene filozofije subjekta, predstavlja kao začetnik Ničeovog perspektivizma i, posredno, baš tog neobaveznog i lepršavog postmodernizma;

[2] Mejasuov pokušaj da u Kantovoj filozofiji pronađe istorijske korene „korelacionizma“ – stanovišta koje afirmiše prvenstvo relacije nad terminima koji stoje u relaciji – prilično je neuverljiv: njime se u Kantovu poziciju učitava fenomenološka problematika intencionalnosti, odnosno noetsko-noematskih korelacija (2006, p. 18–19). Za primenu te kritike na Hajdegera, upor. *isto*, pp. 22–23.

on sada sedi na optuženičkoj klupi sa svojim zakletim neprijateljima, i to kao glavni inspirator postmodernističkog poduhvata. Naravno, kavaljerski karakter novorealističke polemike protiv navodnog kantovskog konstruktivizma ne dopušta njenim autorima da se upuštaju u takve školske detalje kao što je Kantovo pobijanje idealizma iz istoimenog odeljka *Kritike čistog uma* (Kant, 1956, S. 272–276, upor. S. 33–35). U najboljem slučaju, oni samo pominju to učenje da bi preko njega prešli žurnim koracima, kako to čini Feraris (2015, p. 216) ili Mejasu u jednom od svojih intervjua (Harman, 2011, p. 164). Čak i u Ferarisovoj knjizi koja je u celini posvećena Kantu, ta problematika, koja bi morala biti od presudnog značaja upravo za novi realizam, izlaže se u par redova, pri čemu je autorov pokušaj da Kantov dokaz obori jednim navodnim protivargumentom sasvim nerazumljiv (2010, str. 132). Samo namerni previdi te vrste dopuštaju novim realistima da predstave postmodernu kao krajnju konsekvencu kantovskog filozofskog projekta. Pokazaće se, međutim, da je njihova sopstvena pozicija mnogo bliža postmodernizmu nego što se na prvi pogled čini.

1. Stvarnost bez čoveka i istorijska tendencija trenutka

Novi realizam se ne predstavlja samo kao jedna teorijska pozicija među drugima. Naprotiv, njegovi predstavnici stilizuju sebe same u vesnike nove istorijske epohe, ili bar u tumače svetskoistorijskog fenomena koji po značaju odgovara onome koji su Marks i Engels, s izvesnom ironijom, najavili na početku *Manifesta komunističke partije* („Bauk kruži Evropom – bauk komunizma"). Ironije, međutim, nema kod Ferarisa, koji svoj *Manifest novog realizma* upoređuje sa Marksovim i Engelsovim *Manifestom*, a distancirajući se od Kanta: „Kada su Marks i Engels napisali te reči, oni nisu hteli da objave *urbi et orbi* da su otkrili komunizam, već da konstatuju da su komunisti mnogobrojni. Obrnuto, da je Kant počeo *Kritiku čistoga uma* tvrdnjom da 'bauk kruži Evropom: transcendentalna filozofija', ljudi bi mislili da je lud, pošto je nudio teoriju koja je, u tom trenutku, postojala samo u njegovoj knjizi" (Ferraris, 2014, xiv).[3]

Suptilnost Ferarisovog retoričkog manevra leži u tome što je njime Kant predstavljen kao profesor čije se spekulacije kreću u sferi čiste teorije, bez ikakvih praktičnih konsekvenci, i to za njegovo dobro – da ne bi ispao potpuni ludak. Takvo tumačenje izneverava smisao preokreta koji je Kant hteo da izazove. Osnovna tvrdnja njegove „transcendentalne filozofije" jeste da su apriorni uslovi mogućnosti našeg iskustva istovremeno uslovi mogućnosti predmeta iskustva (Kant, 1956, S. 162a). Sam Kant je tu postavku razumeo kao izraz epohalnog preobražaja, koji po dalekosežnosti odgovara onome kojim je inaugurisan novi vek. Štaviše, kada je to shvatanje izneo na samom početku svog dela, u predgovoru

[3] Svi prevodi tekstova koji su navedeni na stranim jezicima su moji.

za drugo izdanje *Kritike čistoga uma* (*isto*, S. 17–24), on se izložio opasnosti da bude shvaćen upravo kao neka vrsta ludaka, ili bar ateiste, što će potvrditi Jakobijeva polemika protiv kritičke filozofije i njenih nastavljača. Najvažnije je, međutim, to što ni Kant nije smatrao da je „kopernikanski preokret" samo jedna od pozicija u svetu akademske filozofije, već „revolucija" slična onoj koja se već dogodila u nauci o prirodi.

Feraris potcenjuje značaj veze između teorije i stvarnosti i kada Kanta posmatra kao pukog teoretičara, i kada, obrnuto, „novi realizam", koji sam zastupa, razume kao izraz faktičkih istorijskih tendencija koje su na delu u sadašnjem trenutku. Za razliku od njega, Marks i Engels su imali u vidu tu vezu još od trenutka kada su u komunizmu prepoznali „*stvarni* pokret koji ukida sadašnje stanje" (Marx, Engels, 1989, str. 381): u *Manifestu komunističke partije*, napisanom dve godine kasnije, oni su se pozivali na svoje teorijske postavke o istoriji čovečanstva (što je činjenica sasvim nezavisna od našeg mišljenja o njihovoj ispravnosti), a ne samo na mnogobrojnost komunista. Novi realizam se, umesto toga, zadovoljava inflatornom upotrebom pojmova „obrta" ili „promene paradigme", koji ne potiču ni iz marksizma ni iz nemačke klasične filozofije, već iz kunovskog koncepta istorije nauke – tačnije, iz njegove transpozicije na teren istorije filozofije, koju su izvršili Tugendhat i Habermas: nakon transcendentalnog, jezičkog, a zatim i kognitivnog obrta, čini se da smo sada suočeni sa novim, „realističkim" obrtom u filozofiji.[4]

Zagovornici novog realizma zaista su mnogobrojni, što je možda i njihov najjači argument. Bilo bi preterano tvrditi da oni veruju da je nužnost nastupanja nove epohe, koju njihova filozofska orijentacija otvara, upisana u neku istoriju bića hajdegerovskog tipa. Ipak, oni očigledno smatraju da pojava nove filozofske orijentacije odgovara kairosu istorijskog trenutka. Takvo samorazumevanje izloženo je u drugoj Ferarisovoj knjizi, pod karakterističnim naslovom *Goodbye Kant!* (prvo italijansko izdanje objavljeno je 2004), koji je inspirisan duhovitim filmom o padu komunizma u Istočnoj Nemačkoj *Good Bye Lenin!* (2003). Ferarisova poruka je, kako izgleda, sledeća: kao što se istorija komunizma završila njegovim faktičkim slomom, epoha transcendentalne filozofije zaključuje se proklamacijom njenog faktičkog kraja, pre nego njegovim opovrgavanjem. Začetnici novog realizma samodopadljivo govore o nastanku sopstvene filozofske orijentacije kao o događaju koji otvara novo razdoblje istorije, i koji se, uostalom, može precizno smestiti u prostorne i vremenske koordinate. Od Gabrijela saznajemo da novi realizam „opisuje filozofski stav koji treba da obeleži eru nakon takozvane postmoderne". Gabrijel kaže da je on lično „objavio" početak te ere, i to „na dan 23. juna 2011, oko 13.30, za vreme ručka u Napulju sa italijanskim filozofom Mauricijem Ferarisom" (2015, p. 1). To mesto, čas i datum

[4] Upor. Harmanov predgovor za Ferraris, 2014, pp. ix-xii, i *isto*, p. xiv; o pojmu promene paradigme i njegovom prenošenju na istoriju filozofije, upor. Milisavljević, 2009.

navodi i Feraris, koji kaže da je naziv „novog realizma“ skovao on sam, takođe na znamenitom ručku sa Gabrijelom (2014, xiii). Harman, pisac predgovora za engleski prevod Ferarisovog *Manifesta,* pozivajući se na usmeno svedočanstvo autora tog spisa, daje genealogiju nove orijentacije koja zalazi dalje u prošlost (i ovde, je, međutim, mesto velikog događaja isti grad u Italiji): „U martu 1992. Feraris je, sedeći u Napulju, slušao Gadamera kako kaže da ’biće jeste jezik’. U tren oka [!] je shvatio da je to pogrešno. Tako je počeo realistički obrt (*the realist turn*) Mauricija Ferarisa“ (Ferraris, 2014, p. x). Isti autor daje i odgovarajuću dramatizaciju nastanka „spekulativnog“, Mejasuovog realizma, koji takođe ima svoju krštenicu, ime, datum i mesto rođenja, rubriku o roditeljima, pa i kuma, Reja Brasijea [Brassier]: spekulativni realizam je došao na svet 27. aprila 2007, na „danas već čuvenom“ i „spomena vrednom“ skupu održanom na koledžu Goldsmits Londonskog univerziteta (Harman, 2011, pp. vii, 77, 79).

Najveći deo truda uložen je u brendiranje novog proizvoda. Ipak, postoji minimalni teorijski sadržaj koji opravdava nazivnik novog realizma – kao što smo videli, to je teza da stvarnost postoji i bez čoveka. Iz nje proizlazi da „možemo da mislimo ono što jeste“ i da „to mišljenje nipošto ne zavisi od navodno konstitutivnog subjekta“, kao što Alen Badiju [Badiou] kaže u predgovoru za Mejasuovo delo (2006, str. 8). Ova teza je zajednička autorima koji zastupaju novi realizam, ali je najjasnije izložena upravo kod Mejasua. On polazi od konstatacije da razumevanje i tumačenje iskaza koji se odnose na vreme kada ljudska bića još nisu postojala predstavlja nerešiv problem za korelacionističku filozofiju. Reč je o iskazima današnjih empirijskih nauka kakve su astrofizika, geologija ili paleontologija. Zahvaljujući svojim novim mernim metodama, te nauke su postale sposobne da precizno datiraju događaje koji pripadaju dalekoj prošlosti Zemlje, pa čak i čitavog svemira (Meillassoux, 2006, pp. 24–25). Mejasu naziva takve iskaze „davnašnjim iskazima“ (*énoncés ancestraux*).[5] Oni nam, naime, govore nešto o svetu koji je prethodio „*svakom obliku ljudskog odnosa prema svetu*“ (*isto*, p. 25), i stoga, kako on smatra, izlaze izvan postava koji je određen subjekt-objekt odnosom. Iz tog razloga, korelacionizam je nepodesan za njihovo tumačenje. Problem se sastoji u tome što u vreme na koje se davnašnji iskazi odnose nije bilo ljudskih bića, tj. subjekata, tako da korelacija između subjekta

[5] U strogom smislu, Mejasuova upotreba francuskog prideva *ancestral* je nepravilna, ili bar neuobičajena; ona zapravo predstavlja *prôton pseudos* njegove teze. Naime, Mejasu bez razlike govori o „davnašnjim“ stvarima, *les réalités ancestrales,* kao i o „davnašnjim“ iskazima, *les énoncés ancestraux* (*isto*, pp. 25–27). Međutim, postavljen uz imenicu „iskaz“, taj pridev bi mogao da upućuje isključivo na iskaze koji su davno *izrečeni* (ili na iskaze koji imaju slične osobine), a ne na one koji se *odnose* na davno minule stvari ili događaje, kako ga razume Mejasu. Prema tome, iskazi *današnjih* prirodnih nauka upravo nisu „davnašnji“. Od sličnog nedostatka pati, uostalom, i upotreba srpskog prideva „davnašnji“ u Mejasuovom smislu („davnašnji iskaz“), koji ovde koristim kao prevod francuskog termina upravo iz razloga vernosti jeziku originala.

i objekta nije mogla biti izvor njihovog smisla. Odatle Mejasu izvodi zaključak da sama korelacija nije apsolutna, i da se apsolut mora tražiti na drugom mestu. Naime, mora se priznati da davnašnji iskazi imaju nekog smisla i da mogu biti istiniti; njihov sadržaj mora, ili bar može odgovarati nekadašnjim objektivnim stanjima stvari. Po Mejasuu, razumevanje davnašnjih iskaza predstavlja glavnu teškoću čitave moderne filozofije (*isto*, str. 156): ako ne želi da potpuno odbaci njihovu mogućnost, korelacionistička filozofija mora da pretpostavi da je neki oblik subjekta – poput fenomenološke transcendentalne subjektivnosti – postojao i u vreme na koje oni upućuju. Mejasu tvrdi da se neke tvrdnje poznog Huserla mogu tumačiti u tom smislu. Ali on smatra da se sa korelacionizmom srećemo i kod ranijih filozofa modernog doba – po svoj prilici, već kod Kanta. Oni, međutim, davnašnjim iskazima moraju da pripišu dvostruko značenje: realističko, prema kojem su se događaji iz vremena pre nastanka čoveka zaista desili u svakodnevnom smislu reči, ali i dublje, „filozofsko" značenje, prema kojem su se ti događaji desili jedino „za nas", današnje subjekte, odnosno ljude, jer zavise od sadašnjeg ljudskog iskustva kao svog uslova mogućnosti. Iz takvog pokušaja rešenja problema proizlazio bi, međutim, paradoks, koji se sastoji u tvrdnji da su se zbivanja iz najudaljenije prošlosti *tek kasnije* dogodila kao *ranija* (*isto*, p. 169–171).

Lako je videti da se Mejasuovo pobijanje korelacionizma zasniva na zameni dva različita reda temporalnosti: konstituisane temporalnosti empirijskog događaja i konstitutišuće temporalnosti transcendentalnog Ja, koje ni kod Kanta, baš kao ni kod Huserla, ne postoji realno, u prostoru i vremenu. Dvostrukost o kojoj je tu reč – koju Mejasu bez daljeg obrazloženja smatra nedopuštenom, pa čak i protivrečnom – ne izražava ništa drugo do kantovsko shvatanje o transcendentalnom idealizmu koji je *istovremeno* empirijski realizam (1956, 491–493).[6] Mejasu čak i ne pominje tu Kantovu koncepciju. Feraris, opet, govori, kao da se to razume samo po sebi, o „sukobu" između transcendentalnog idealizma i empirijskog realizma u kritičkoj filozofiji, iako su svi Kantovi napori bili usmereni na to da dokaže njihovu kompatibilnost (2010, str. 156).

Ovde se ponovo potvrđuje da se novi realizam ne trudi mnogo oko interpretacije filozofskih tekstova. Za njegove zastupnike mnogo je važnije da svoje zauzimanje za navodnu objektivnost predstave kao jedini trezveni filozofski stav. Iza njega, međutim, stoji samo zdravorazumsko shvatanje da stvarnost postoji nezavisno od posmatrača, koje može da se odredi jedino kroz poricanje suprotnog stanovišta. Tako, na primer, Feraris određuje realizam kao stanovište koje potvrđuje postojanje „spoljašnjeg sveta koji je nezavisan od naših pojmovnih shema" (2014, pp. 18–19, 23–24). Ili, kako piše Mejasu: „Misliti davnašnjost, to

[6] Hajdeger je odgovorio na slične prigovore odlučnije, vezujući istinu za određenje dokučenosti (*Erschlossenheit*) tubića; iz njega proizlazi da je svaka istina istorična jer je tubiće suštinski istorično (Heidegger, 1986, S. 227).

znači misliti svet bez mišljenja [...]. Moramo [...] pokušati da razumemo kako mišljenje može da pristupi onome ne-koreliranom – svetu koji je sposoban da postoji a da nije dat“ (2006, p. 39). Radi toga je, smatra Mejasu, neophodan apsolut; on se pri tom poziva na Dekarta, koji je, kao i osnivači moderne nauke o prirodi, stvarnost nezavisnu od subjekta i sposobnu da postoji sama po sebi video u matematičkim svojstvima predmeta. Čini se da je na takvo razumevanje Dekarta presudno uticalo shvatanje Mejasuovog filozofskog učitelja Alena Badijua, prema kojem je ontologija identična sa matematikom (Badiou, 1988, pp. 9–10). Doduše, Dekart je na osnivača spekulativnog realizma uticao i direktnije. Reč je o drugom aspektu kartezijanske filozofije – učenju o božanskom stvaranju večnih istina, koje sasvim odgovara Mejasuovoj tezi o radikalnoj kontingenciji kao jedinom nužnom ili apsolutnom karakteru stvarnosti koja je nezavisna od subjekta.

2. Otpor stvarnosti i pitanje morala

Čitalac *Manifesta novog realizma* teško može prečuti moralističke tonove te knjige. Tako Mauricio Feraris shvata današnje doba kao epohu sveopšteg isparavanja ili hlapljenja stvarnosti, uz istovremeno jačanje tehnika medijske manipulacije, i to u službi populizma. On tvrdi da su za taj proces krivi Kant, Niče i postmodernisti, od kojih ravna linija vodi sve do Berluskonijevog [Berlusconi] političkog cinizma. Medijska manipulacija kao osnovno obeležje političkog života našeg vremena znači praktično ostvarenje Ničeove tvrdnje da je istinski svet konačno postao bajka (Nietzsche, 1988, 80–81). Za Ferarisa, međutim, ta tvrdnja ne navešćuje buduće oslobođenje ljudskog roda, kao što je hteo Niče – ona pre ima smisao orvelovskog proročanstva o njegovom podjarmljivanju.[7]

Suprotstavljajući se postmodernoj relativizaciji svih istina, pioniri novog realizma se zalažu za prava zdravog razuma, a pre svega za poštovanje naučne objektivnosti i praktičnih rezultata nauke – naravno, uz neizbežno prateće ograđivanje od „scijentizma“ i „pozitivizma“ (Ferraris, 2014, p. 42). Ali, oni takođe proklamuju etičke vrednosti, pri čemu posebno ističu značaj moralne odgovornosti. Pohvala moralnih vrednosti i osuda moralnih ogrešenja predstavljaju lajtmotiv čitavog izlaganja u kojem Feraris demaskira tri glavne postmodernističke zablude (*fallacies*): identifikaciju mišljenja sa bićem, koju opovrgava isticanjem neopozivosti događaja koji pripadaju prošlosti; nerazlikovanje prostog uzimanja neke činjenice na znanje od njenog prihvatanja ili mirenja sa odgovarajućim stanjem stvari (*fallacy of ascertainment-acceptance*), što je zabluda koja onemogućuje plodotvornu kritiku (razumno je pretpostaviti da naša delatnost na izmeni stvarnosti neće biti uspešna ako odbijamo da tu stvarnost

[7] Mora se, međutim, priznati da se novi realisti i sami odlikuju istančanim smislom za medijsku promociju (upor. Engel, 2015).

shvatimo, što, naravno, ne znači i da je prihvatamo); konačno, Fukoovu [Foucault] zabludu koja se sastoji u poistovećivanju znanja sa moći, protiv koje se Feraris okreće pozivajući se, u Habermasovom stilu, na neophodnost nastavljanja rada na ostvarenju prosvetiteljskog projekta, koji znanje suprotstavlja moći (2014, pp. 23–28, 45–47, 65–68).

Prema Ferarisu, zajednički koren svih tih zabluda leži u odbijanju da se razume da stvarnost predstavlja neotklonjivu granicu našeg mišljenja (tu karakteristiku stvarnosti Mejasu naziva „fakticitetom“). Osnovna karakteristika stvarnosti je to da je ona „nepopravljiva“ (*unamendable*) (Ferraris, 2014, pp. 34–37). Na uvidu u takav karakter stvarnosti zasniva se Ferarisova „ontologija prirode“. Njena je osnovna postavka da „svet ima svoje zakone i da ih on nameće – naime, da on nije poslušna kolonija na kojoj se može upražnjavati konstruktivna delatnost naših pojmovnih šema“ (*isto*, p. 19). Feraris, međutim, naglašava da se zablude koje proizlaze iz negiranja istine, objektivnosti i stvarnosti moraju prevladati pre svega radi efikasnog intervenisanja u istu tu stvarnost, čiji je smisao, na kraju krajeva, etički. Mlađi sledbenik i saradnik Žaka Deride, koji je svoj projekat kritičkog razračunavanja sa istorijom metafizike osmislio pod nazivom „dekonstrukcije“, ne usteže se, konačno, od moralističke tvrdnje da „svaka dekonstrukcija bez rekonstrukcije jeste neodgovornost“ (*isto*, p. xiv), što znači da su njeni nedostaci etičke prirode. I taj uvid je, prema Ferarisu, rezultat istorije: „istorijsko iskustvo medijskih populizama, ratova koji su usledili nakon 11. septembra i kreditne kontrakcije, žestoko su pobili ono što smatram za dve dogme postmodernizma: naime, da je sva stvarnost društvena konstrukcija i da se njome može neograničeno manipulisati, te da je istina beskoristan pojam jer je solidarnost važnija od objektivnosti“. Tim invektivama na Rortijev račun sledi deklamacija o etičkom značaju stvarnosti, koja se graniči sa komičnim: „Stvarne potrebe, stvarni životi i stvarne smrti, koji ne podnose svođenje na puke interpretacije, istakli su svoja prava, potvrđujući shvatanje da realizam (baš kao i njegova suprotnost) ima implikacije koje su od značaja ne samo za znanje već i za etiku i politiku“ (*isto*, pp. xiv-xv). Pored toga što otkrivaju besprimernu žeđ za stvarnošću, koja se lako može shvatiti kao simptom njenog pomanjkanja, ti patetični redovi navode na pomisao da je krajnji smisao stvarnih života i stvarnih smrti u tome da potkrepe tezu novog realizma da, pored interpretacija, postoje i činjenice koje interpretacijama služe kao podloga. Žrtve istorije, koja je, izgleda, počela rušenjem dva njujorška nebodera – kao da takvih žrtava nije bilo dovoljno i u ranijim vekovima, ili kao da je nastupanje novog milenijuma izbrisalo svako sećanje na njih – odbijaju da budu svedene na status pukih iluzija ili učinaka deridijanskog teksta. I pored svega, utešna je pomisao da njihova smrt nije bila uzaludna: ona nas opominje da se ne prepuštamo olako zabludama postmodernizma.

Naravno, postmodernizmu se mnogo toga može prebaciti. To pre svega važi za tendenciju postmodernista da za sve nedaće zapadnog sveta okrive

metafiziku kao mišljenje identiteta, čiji je krajnji cilj ovladavanje stvarnošću. Utoliko se možemo složiti sa Ferarisovom konstatacijom da je, na primer, Fukoova teza o identitetu znanja i moći bila preterana (*knowledge-power fallacy*). Feraris, međutim, izigrava stanovište autora koje podvodi pod određenje postmodernizma (koje su oni najčešće odbijali) time što njihove teze uzima doslovno, i tako ih tumači u njihovom najgorem izdanju. Iz takvog zahvata proizlazi tumačenje prema kojem postmodernizam potpuno ignoriše ne samo naučnu objektivnost već i činjenicu da ono što nazivamo stvarnošću pruža otpor našim potrebama ili željama: kao da tvrdnja prema kojoj nema ničega sem interpretacija povlači za sobom to da interpretacije, a time i samu stvarnost, možemo menjati prema svojim željama. Feraris predstavlja postmodernizam („konstruktivizam", „idealizam" itd.) kao plod animističkog verovanja u svemoć misli, koje neće da zna ni za kakvu predmetnost koja bi bila neoživljena i na koju se ne bi moglo uticati magijskim tehnikama – verovanja karakterističnog za decu, primitivne ljude i one koji pate od prisilnih neuroza (upor. Frojd, 1981, str. 208–213). Takvo tumačenje, međutim, potpuno ignoriše osnovne teze autora koji se ubrajaju u filozofsku postmodernu. Njime se gubi iz vida činjenica da je, na primer, Derida sistematski i krajnje disciplinovano sprovodio svoj program dekonstrukcije metafizike prisutnosti upravo kroz iskušavanje prinuda pred koje tekst u svojoj neopozivoj datosti (ili „fakticitetu") postavlja čitaoce i tumače: njegovu tvrdnju prema kojoj se stvarnost svodi na tekst („Il n'y a pas de hors-texte"), koju Feraris kritikuje, treba čitati u tom ključu. U Ferarisovo tumačenje postmodernizma teško se može uklopiti i Fukoovo nastojanje da rekonstruiše režime koji upravljaju proizvodnjom diskursa koji već kao takvi predstavljaju faktor moći, jer uz nesvodljiv udeo prinude određuju načine na koji ljudi određene istorijske epohe misle. Može se ići još dalje u istorijsku prošlost. Fihte [Fichte], u čijem idealizmu novi realisti takođe prepoznaju prethodnicu ničeanskog i postmodernističkog pražnjenja stvarnosti, definiše moralno delanje kao savladavanje otpora koji stvarnost uvek iznova postavlja pred čoveka. U spisima novih realista taj aspekat Fihteove filozofije pominje se, međutim, samo uzgred, baš kao i Kantovo pobijanje idealizma (Ferraris, 2014, p. 48).

Tako se realistička polemika protiv postmodernizma najvećim delom svodi na borbu protiv izmišljenog protivnika, što uključuje i njene etičke aspekte. Nije zgoreg podsetiti da se postmodernisti, uvek sumnjivi zbog svojih ničeanskih afiniteta, nikada nisu predali medijskim manipulacijama tako bezrezervno kao njihovi prosvetiteljski kritičari i borci protiv „radikalne kritike uma". Iskustvo nas uči da, bar u novije vreme, pozivi na bombardovanja tuđih zemalja, pod eufemističnim nazivom humanitarnih intervencija, nisu dolazili od krvožednih i arhaizirajućih ničeanskih iracionalista niti zagriženih predstavnika filozofske postmoderne, već upravo od onih koji su postmodernu i njene ničeanske korene kritikovali u ime konsenzusa i moralnih vrednosti utemeljenih na navodnoj

komunikativnoj racionalnosti, kakav je Jirgen Habermas. Dijagnozu jednog takvog mislioca usvaja i Feraris, pri čemu se, u tonu besprekorne političke korektnosti, ponovo poziva na „nedavnu istoriju“, koja ju je navodno „potvrdila“ (Ferraris, 2014, pp. 20, 72; upor. poglavlje o Ničeu, Habermas, 1985, S. 104–129).

Kod tako dubokog poštovanja faktičke moći, čak i kada se ona otvoreno suprotstavlja pravu, reč „realizam“ dobija prozaičnije prizvuke. U poređenju sa prosvetiteljskim „dijagnozama“ nedaća našeg doba, Bodrijarova [Baudrillard] analiza simulacije i medijske manipulacije, i pored svih optužbi izrečenih na njen račun zbog fatalizma i pesimizma, predstavlja vrhunski domet kritičkog smisla.

3. Novi realizam – preokrenuta postmoderna?

S pravom je rečeno da je zajednička crta različitih varijanti novog realizma to što su sve one reakcije na postmodernizam (Engel, 2015). Novi realizam možda zadovoljava potrebu čitaoca filozofske literature da čuje nešto konkretno, određeno i „realno“, posle dugog vremena tokom kojeg se filozofija iscrpljivala u beskonačnom tumačenju tekstova. Ali, kao i sve reaktivne pozicije, novi realizam ima mnogo zajedničkog sa protivnikom u odnosu na kojeg se određuje. Ograničiću se na to da naznačim one njegove aspekte koji ga dovode u suštinsku vezu sa postmodernizmom i koji ga, štaviše, čine zavisnim od te filozofske orijentacije.

U tom pogledu, jedna karakteristika novog realizma posebno je zanimljiva. Naime, slično postmodernistima, i novi realisti insistiraju na pluralnosti ili diferenciranju različitih aspekata stvarnosti, u vidu odvojenih „ontologija“, „predmetnih područja“ ili „polja smisla“. Pomenuto Ferarisovo insistiranje na tome da je stvarnost nezavisna u odnosu na čoveka ima, na primer, jedno bitno ograničenje: ono važi samo za „ontologiju prirode“, čije je osnovno načelo princip nepopravljivosti iskaza koji se odnose na to područje stvarnosti, ali ne i za drugu, „društvenu ontologiju“, koju Feraris na kraju određuje kao teoriju dokumentalnosti (2014, p. xiv). Pod ovim poslednjim određenjem u stvari se krije adaptirana pozicija Žaka Deride, koja je, doduše, sada ograničena na jedan aspekat stvarnosti ili na jedno predmetno područje. U užem okviru te, društvene ontologije, Feraris potpuno usvaja Deridinu koncepciju primata tekstualnosti u odnosu na intencionalnost, samo što – u skladu sa najnovijim tekovinama tehnološkog napretka – nosilac zapisa kod Ferarisa više nije deridijanski tekst, već mobilni telefon. Ovde je, međutim, najvažnije zapaziti da dva predmetna područja, kojima odgovaraju i dve različite ontologije, kod Ferarisa nastavljaju da mirno postoje jedno pored drugog.

Pluralističko shvatanje stvarnosti najizraženije je kod Ferarisovog mlađeg saradnika, Markusa Gabrijela. Taj autor govori o nepreglednom mnoštvu različitih

polja smisla (*fields of sense*, nem. *Sinnfelder*), odnosno područja stvarnosti ili ontoloških „provincija“ (2015, p. 35). U stvari, Gabrijel definiše egzistenciju neke stvari kao njeno pojavljivanje u jednom od takvih polja smisla ili predmetnih područja. On se pri tom inspiriše Fregeovom teorijom značenja, posebno njegovom distinkcijom između smisla – načina na koji nam je jedan predmet dat – i samog tog predmeta, tj. reference jezičkog izraza ili „nominatuma“. Gabrijel svoju koncepciju razvija dalje na tom razlikovanju. Ono nam, na primer, dopušta da kažemo da se u prirodnonaučnom polju smisla čovek pojavljuje kao fizički, tj. prostornovremenski entitet u univerzumu, dok se u pravnom polju smisla pojavljuje kao nosilac određenih prava i obaveza. Ali, neki predmeti pojavljuju se samo u određenim područjima ili poljima smisla. Tako se veštice pojavljuju – i prema tome, postoje ili egzistiraju – u uobrazilji čovečanstva u pojedinim istorijskim razdobljima ili u Geteovom [Goethe] *Faustu*, iako prosvećeni um ne veruje u njihovo postojanje (2015, pp. 89–90). Čičikov takođe postoji, ali samo u području umetnosti, u Gogoljevom romanu *Mrtve duše,* dok u stvarnom životu takva individua nikada nije postojala.

Specifičnost Gabrijelove realističke pozicije sastoji se, međutim, u tome što se u njoj negira postojanje sveta – mada se, kao što smo videli, prihvata egzistencija svih drugih stvari o kojima se govori, kako stvarnih tako i fiktivnih (u odgovarajućim „poljima smisla“). Zato Gabrijelov „realizam“ – kada se ima u vidu okolnost da se tim nazivom najčešće imenuje filozofsko stanovište koje potvrđuje postojanje spoljašnjeg sveta – može lako da podseti na latinsku etimološku šalu prema kojoj je reč „šuma“ dobila ime po tome što u njoj nema svetla: *lucus a non lucendo*. Gabrijel, međutim, pokušava i da izvede dokaz da svet, kao „područje svih područja“, područje u kojem se „sve“ pojavljuje, u stvari ne postoji. On svoju tvrdnju brani sledećim izvođenjem: kada bi svet postojao, on bi se i sam morao pojavljivati u nekom polju smisla; u tom slučaju, međutim, naziv „sveta“ morao bi se rezervisati za to drugo, obuhvatnije polje smisla; na pitanje o postojanju tog obuhvatnijeg polja, tog drugog sveta, moralo bi se ili odgovoriti negativno, ili bi se moralo postulirati treće, još šire polje smisla, treći svet, u kojem bi se drugi svet mogao pojavljivati, itd. Ako ne negiramo postojanje sveta, izlažemo se problemu beskonačnog regresa; *ergo*, svet ne postoji (Gabriel, 2015, pp. 73–76).

Gabrijelov zaključak ne predstavlja, međutim, nikakav stvarni argument. Njegova konkluzija izvedena je iz predložene definicije pojma postojanja ili egzistencije kao pojavljivanja stvari u jednom polju smisla, i stoji ili pada zajedno s tom definicijom. Najpre se nameće prigovor da svet može postojati i ako se ne pojavljuje u nekom polju smisla; kada bi realista *a priori* odbacio tu mogućnost, to bi, u stvari, značilo popuštanje pred tezom idealizma. Predstavniku novog realizma može se postaviti uzvratno pitanje: ako svet ne postoji, kako je moguće da se u njemu pojavljuje sve ostalo? Gabrijel odgovara da se „sve“ – pošto svet ne postoji – u krajnjoj liniji dešava ni u čemu, ali tu tvrdnju ne obrazlaže, već se

umesto toga poziva na jedan savremeni ruski roman (2015, pp. 18–19), što nudi lako rešenje problema. Međutim, Gabrijelova tvrdnja da svet ne postoji možda i nije sasvim ozbiljno mišljena. Ona podseća na tezu o nepostojanju bića, čijom je odbranom Gorgija hteo da demonstrira svoje sofističko umeće i baci na kolena svoje savremenike.

Za nas je, međutim, od značaja pre svega činjenica da Gabrijelova tvrdnja o nepostojanju jednog sveobuhvatnog polja smisla dovodi novi realizam u neposrednu blizinu postmoderne, uprkos svim nastojanjima predstavnika tog filozofskog usmerenja da se od nje razgraniče. Naime, ta tvrdnja po tendenciji sasvim odgovara Liotarovom [Lyotard] shvatanju o neodrživosti velikih, sveobuhvatnih naracija, koja je obeležje postmodernog doba.[8] Pri tom, doduše, treba imati na umu da se Liotar pozivao i na velike predstavnike filozofske tradicije Zapada, a pre svega na Kanta. Štaviše, Liotar je u Kantovom razlikovanju ljudskih saznajnih moći, a posebno u njegovom razlikovanju specifičnih zahteva za važenjem – pretenzije iskaza na istinitost, na moralnu ispravnost i na estetsko dopadanje – video najavu postmodernog pluralizma. Tim različitim zahtevima za važenjem kod Liotara ne odgovaraju i različita područja, koja bi se mogla potpuno razdvojiti jedna od drugih. Uzmimo ponovo za primer čoveka – jedno i isto biće, koje istovremeno pripada području determinističke prirodne nauke i području morala. Treba li uopšte podsećati da dva odgovarajuća određenja čoveka, kao prirodnog i kao slobodnog bića, često dolaze u međusobni sukob? Čitava Kantova filozofija može se tumačiti kao pokušaj da se taj sukob razreši. Zagovornici novog realizma ne žele, međutim, ništa da znaju o tom aspektu Kantovog mišljenja, pošto u njemu prepoznaju samo još jednu verziju subjektivnog idealizma. Odatle proizlazi još jedna prednost postmodernizma u odnosu na novi realizam. Liotarov postmodernistički koncept ističe značaj disenzusa i sukoba među tumačenjima, iz kojeg proističe, kako je rekao Hegel, svaka potreba za filozofijom (upor. Lyotard, 1983). Istina je da Liotar ne veruje u integrativnu moć filozofskog govora. Ipak, njegovo stanovište plodotvornije je za filozofiju od proste konstatacije o paralelnom postojanju mnogobrojnih uzajamno nesvodljivih predmetnih područja ili polja smisla, koja nikada ne dolaze u međusobni dodir, konstatacije pri kojoj se novi realisti zaustavljaju. Pred njih se postavlja i metodološko pitanje: šta nam dopušta da govorimo o različitim ontologijama, područjima ili poljima smisla, i kako možemo biti sigurni da smo ih ispravno pobrojali i razgraničili? Pored toga, ne moramo li priznati da i među drugim poljima smisla takođe postoje konflikti? Dovoljno je uputiti na sukobe između prava i morala, nauke i religije, ekonomije i politike, a zatim i na činjenicu da svako od tih područja nastoji da se nametne ako ne kao jedino, a ono kao najvažnije. Veberov [Weber] opis politeizma vrednosti

[8] Paradoksalno, postmodernističke (anti)ontologije teksta, diskursa ili moći, s kojima se srećemo kod Fukoa ili Deride, unitarnije su od novorealističkog zauzimanja za diferenciranje polja smisla ili stvarnosti, koje, uz izvesne razlike, najviše podseća upravo na Liotara.

ima mnogo više da nam kaže o tom sukobu nego provizorni i neobavezujući inventar različitih polja smisla ili ontologija (1989, str. 273–271).

Tako se pokazuje da se novi realizam, pre nego kao preokretanje postmoderne, može shvatiti kao njen nastavak, ali i kao njeno istovremeno oslabljivanje. Na očigledna preuzimanja od postmoderne ukazuje čak i osnovni motiv novog realizma: deklarisano nastojanje da se stvarnost, uključujući i polja smisla u kojima nam se predmeti daju, misli kao nezavisna od čoveka ili subjekta, ili od korelacije između subjekta i objekta – kao „Velika Spoljašnjost" (Meillassoux, 2006, pp. 21, 86). Istorijsku prethodnicu tih nastojanja možemo pronaći u različitim varijantama postmodernističkog „antihumanizma". Setimo se Fukoove knjige *Reči i stvari*, objavljene pre pedeset godina, koja je u svoje vreme bila mnogo kritikovana zbog toga što je u njoj, u doba kada su pozivanja na humanizam u filozofiji još uvek bila učestala, najavljena skorašnja i neizbežna „smrt čoveka". Jedno od poslednjih poglavlja te knjige završava se sledećim redovima:

„Svima koji još uvek žele da govore o čoveku, o njegovoj vladavini ili njegovom oslobođenju, svima koji još uvek postavljaju pitanja šta je čovek u svojoj suštini, svima koji hoće da pođu od njega kako bi dobili pristup istini, kao i onima koji, naprotiv, svako saznanje svode na istine samog čoveka [...], *onima koji ne žele da misle a da pri tom ne misle odmah da je čovek taj koji misli* [...] možemo odgovoriti samo filozofskim osmehom" (Foucault, 1966, pp. 353–354; podvukao autor).

Teško je oteti se utisku da novi realizam predstavlja nedovoljno uspeli pokušaj dovršenja takvog programa.

LITERATURA

Badiou, A. (1988). *L'être et l'événement.* Paris: Les Éditions de Minuit.

Braver, L. (2007). *A Thing of this World. A History of Continental Anti-Realism*. Evanston, IL: Northwestern University Press.

Engel, P. (2015). Le réalisme kitsch. Zilsel. Tekst dostupan na adresi: https://zilsel.hypotheses.org/2103 (pristupljeno 10.10.2016).

Feraris, M. (2010). *Goodbye, Kant.* Beograd: Paideia.

Ferraris, M. (2014). *Manifesto of New Realism*, New York, NY: State University of New York Press.

Ferraris, M. (2015). Transcendental Realism. *The Monist, 98,* 215-232.

Foucault, M. (1966). *Les mots et les choses*. Paris: Gallimard.

Frojd, S. (1981). *O seksualnoj teoriji. Totem i tabu.* Novi Sad: Matica srpska.

Gabriel, M. (2015). *Why the World Does Not Exist*, Cambridge: Polity Press.

Habermas, J. (1985). *Der philosophische Diskurs der Moderne.* Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Harman, G. (2011). *Quentin Meillassoux: Philosophy in the Making.* Edinburgh: Edinburgh University Press.

Heidegger, M. (1986). *Sein und Zeit.* Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

Kant, I. (1956). *Kritik der reinen Vernunft.* Hamburg: Felix Meiner.

Lyotard, J.-F. (1983). *Le différend.* Paris: Les Éditions de Minuit.

Marx, K./ Engels, F. (1989). *Rani radovi.* Zagreb: Naprijed.

Meillassoux, Q. (2006). *Après la finitude.* Paris: Éditions du Seuil.

Milisavljević, V. (2009).“Promena paradigme“ u istoriji nauke i u istoriji filozofije. U: Kovačević, M. (ur.) *Nauka i nastava na univerzitetu,* 3/2 (173-184). Pale: Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu.

Nietzsche, F. (1988). *Götzen-Dämmerung*. In: G. Colli, M. Montinari (Hrsg.): Friedrich Nietzsche. Kritische Studienausgabe, Bd. 6 (55-161). München: Deutscher Taschenbuch Verlag, Berlin/New York: Walter de Gruyter.

Weber, M. (1989). *Metodologija društvenih nauka*. Zagreb: Globus.

Vladimir Milisavljević
Institute of Social Sciences, Belgrade
Faculty of Philosophy, Pale

IS THERE A REALITY WITHOUT MAN? THE PROBLEMS OF NEW REALISM

Summary

This paper examines the main features of a nowadays fashionable philosophical orientation, „new realism“, such as advocated by M. Ferraris, Q. Meillassoux and M. Gabriel, and addresses some of its problems. The article takes its point of departure in the question of how to define new realism – how to determine the minimal conceptual content common to its different versions. Interestingly, although its adherents support the view according to which we have some sort of direct access to reality, new realism itself is most often defined by way of negation, e.g. as a philosophical position which affirms that reality is independent of human thought, the constitutive activity of the subject or our conceptual schemes. It is our thesis that, as a matter of fact, new realism is best understood as a kind of negation: according to its initiators, it is a reaction against the so-called constructivism of modern philosophy, which begins with Kant's transcendental idealism and, via Nietzsche, culminates in postmodernism, which brings the long historical process of transformation of all reality into illusion to an end. However, this reconstruction of the history of modern philosophy is highly questionable. For example, the proponents of new realism offer no satisfactory discussion of Kant's „refutation of idealism“, which would obviously be essential for demonstrating their view of modernity as an epoch of the evacuation of reality. In addition to that, the moralizing overtones of their debate against postmodernism betray a rather conformist ethics. Finally, two major aspects of new realism – its attempts to develop a pluralistic ontology as well as its anti-humanist tendency – allow us to trace its origins back to the very postmodernist philosophical program.

Key words: man, new realism, postmodernism, reality, subject.

Vladimir Drekalović*
Filozofski fakultet, Nikšić
Univerzitet Crne Gore

DOI 10.7251/ZRNS1701057D
Оригинални научни рад

VITGENŠTAJN I MATEMATIČKA STVARNOST

Apstrakt: *Vitgenštajn je u nekoliko svojih tekstova razmatrao pitanje primjenljivosti matematičkog znanja. Prema nekim skorijim tumačenjima Vitgenštajnovih ideja, on dijelove matematike čija je primjenljivost sporna nije ni smatrao matematikom u pravom smislu riječi. Želimo pokazati da je takvo tumačenje neodgovarajuće. Koristeći citate iz nekoliko Vitgenštajnovih tekstova zastupaćemo stav da je on, zaista, pridavao manju pažnju matematičkim sadržajima koji nisu primjenljivi, ali i da je smatrao da postoje nesumnjivi razlozi zbog kojih i takve sadržaje moramo smatrati matematički značajnim. Konačno, u tom smjeru, istaći ćemo i jedan primjer, potkrijepljen poznatom istorijskom činjenicom, koji pokazuje „naknadnu" primjenljivost matematičkih sadržaja koji su nastali u jednom istorijskom trenutku. Na osnovu tog primjera postaje jasno da svaki oblik znanja, specijalno i matematičkog, bez obzira na trenutnu praktičnu (ne) primjenljivost jeste potencijalno korisno dostignuće.*

Ključne riječi: *Vitgenštajn, Medi, matematika, primjenljivost, empirizam.*

Ovim tekstom želimo pokazati da se neka gledišta iz oblasti filozofije matematike neopravdano pripisuju Vitgenštajnu. Pri tom mislimo na stavove prema kojima je, grubo govoreći, jedina „stvarna" matematika primijenjena matematika, dok se za matematiku koja nema praktičnu primjenu može samo reći da opisuje neku sumnjivu i nejasnu realnost. Prema ovakvim ekstremnim tumačenjima Vitgenštajnovih ideja, matematika koja nema primjenu svodi se na praznu igru simbolima poput šahovske igre, te nema stvarni matematički smisao (Maddy, 1993, p. 67; Steiner, 2009, p. 23).

Ne želimo reći da Vitgenštajn nije isticao značaj vezanosti matematike i empirijskih nauka. Namjera nam je da pokažemo da njegov stav nije podrazumijevao imperativnu primjenljivost matematičkih iskaza u van-matematičkoj realnosti, niti tumačenje prema kojem su neprimjenljivi matematički iskazi bez značenja. Ono što možemo bez sumnje reći jeste da je on matematičke oblasti koje imaju direktnu primjenu smatrao *značajnijim* od ostatka matematike, ali time nije dovodio u pitanje smislenost i valjanost sadržaja čiste matematike.

Krenimo prvo od toga kako je Vitgenštajn gledao na odnos empirijskih nauka i matematike. U njegovim tekstovima primjećujemo jasno razlikovanje između empirijskih deskripcija i matematičkih tvrđenja:

* drekalovicv@gmail.com

… Ša je „realnost“? Mi mislimo o „realnosti“ kao o nečemu na što možemo pokazati. To je to, ili ono. Profesor Hardi upoređuje matematička tvrđenja sa tvrđenjima fizike. Ovo je ogromna greška.[1](LFM, pp. 239–240)

Prethodni citat nam nagovještava na koji način je Vitgenštajn shvatao pojam realnosti u empirijskim naukama, a kako u matematici. Mogli bismo reći da je on bio borac protiv dogmatske slike koja je u formi uzora iz empirijskih nauka nekritički preslikana u neke neempirijske nauke, jednim dijelom i u matematiku. O kakvom je uzoru riječ? Radi se o „standardu“ koji je novovjekovna nauka nametnula mnogim oblicima duhovnosti. Ako neka nauka, pa i matematika, želi opravdati svoje opise i tvrđenja, onda se takvo opravdanje može naći samo u realnosti koju ta nauka opisuje.Ta realnost je opisiva preko osobina predmeta kojima se nauka bavi, kao i vezama među tim predmetima. Ako želimo opravdanje za iskaz „postoji plavi bicikl“ onda taj iskaz treba da odgovara stvarnom stanju stvari u realnosti koju iskaz opisuje. Dogmatski uzor empirizma nas upućuje da opravdanje za takav iskaz tražimo u empirijskoj realnosti pokazujući na neki bicikl koji je ispred nas i koji je plave boje. U slučaju matematike, za Vitgenštajna, ta realnost izgleda prilično sumnjivo (LFM, p. 145). On smatra da su takvi problemi, koji se javljaju kada govorimo o matematičkoj realnosti, stvoreni ne zahvaljujući samim matematičkim sadržajima već pogrešnim uzorom koji je u matematiku preslikan iz empirijskih nauka (Kuusela 2008, p. 198). Upotreba ovog uzora u matematici i posljedice ove upotrebe mogli bi biti neki od značajnijih razloga zbog kojih su Frege i Rasel nastojali postaviti čvršće osnove matematičkoj teoriji (LFM, p. 273; AWL, pp.150–152).

Metodološke razlike između empirijskog i matematičkog pristupa istinama su brojne. Prije svega, uslovljene su time što je matematička realnost sasvim drugačije prirode od empirijske, preciznije ona je neka vrsta „realnosti u sjenci“ (LFM, p. 145). Matematičke istine nisu samo istine već i nužne istine, a matematički objekti, za razliku od empirijskih, nisu podložni „uticaju vjetra i vremena“(RFM, p. 74). Konačno i najbitnije: ne postoji empirijska opservacija koja bi potvrdila ili opovrgla matematički iskaz poput onog da je 1 + 2 = 3. Čak ako bismo u konkretnom primjeru imali na stolu 1 lopticu, a zatim joj pridružili još dvije, trenutno stanje na stolu bi bilo tek *ilustracija*, a nikako dokaz ili opravdanje za gornji matematički iskaz. Da se nekako desilo da, naposlijetku, na stolu imamo ukupno dvije loptice, prvo što bismo pomislili jeste da se jedna negdje izgubila. Dakle, čulno opažanje je *kontrolisano* i možemo reći *hijerarhijski nižeg statusa* od matematičkih uvjerenja. Kako i Vitgenštajn primjećuje, empirijski opisi su tačni ili lažni na osnovu empirijskih posmatranja, dok matematički iskazi svoju (ne) tačnost duguju isključivo dokazu (RFM, pp. 98–99).

Za do sada istaknuteVitgenštajnove ideje ne možemo reći da se odlikuju posebnom originalnošću, budući da se radi o razmatranjima koja nisu izolovana

[1] Prevod V. D.

u istoriji filozofije matematike. Međutim, sad ćemo se okrenuti njegovim idejama za koje možemo reći da se nisu često susretale u literaturi. Izbjegavajući gornje ontološke zamke koje nosi poređenje empirijskih i matematičkih opravdanja, a ne želeći da matematiku učini izolovanom od empirije, Vitgenštajn daje originalno shvatanje matematičkih iskaza koje će u krajnjem upućivati na vezu empirije i matematike. Naime, matematičke tvrdnje mi shvatamo i vidimo po modelu koji on zove „priprema za opis“ ili „pravilo opisa“. Pokušajmo ovo objasniti na jednom primjeru.

Posmatrajmo iskaz „ne postoji crveno-zelena boja“. Iako se na prvi pogled može činiti da se ovdje radi o empirijskom opisu, ne postoji konkretna empirijska činjenica koja mu odgovara, odnosno ne postoje empirijski uslovi na osnovu kojih bismo se mogli uvjeriti u istinitost takvog iskaza:

Ovdje je riječ o korespondenciji između ovog pravila i činjenice kao što da mi ne možemo normalno dobiti crnu ili neku drugu boju miješajući crvenu i zelenu; ako pomiješamo crvenu i zelenu dobićemo boju koja je „prljava“, a prljave boje su teške za pamćenje (LFM, p. 245).

Zaista, kada kažemo da iskazu „ne postoji crveno-zelena boja“ odgovara činjenica da miješajući crvenu i zelenu boju ne možemo dobiti boju koju nakon opažanja pamtimo, onda to nije isto kao kada kažemo da iskazu „postoji plavi bicikl“ odgovara činjenica da je ispred nas bicikl plave boje. Prvi iskaz nam pokazuje nešto što se odnosi na to kako mi koristimo termine „crveno“, „zeleno“ i druge termine koji se odnose na boje. Mi dajemo imena bojama kako bismo ih jasno identifikovali i koristili te boje kao referentne tačke. Miješajući crvenu i zelenu dobićemo nešto za što svakako možemo reći da je boja, ali to nije boja koja je korisna za nas kao referentna tačka pa joj tako ne dajemo nikakvo ime. Mogli bismo reći da je iskaz „ne postoji crveno-zelena boja“ dio našeg sistema termina o bojama. Taj sistem mi koristimo za opisivanje objekata kao što je posjedovanje boje. Slično, tvrdnja „kauč je duži od stolice“ govori nam nešto o tome kako mi koristimo termine „kauč“ i „stolica“ (LFM, p. 250).

Prenoseći ovu ideju na matematiku, možemo reći da su iskazi poput 1 + 2 = 3 zasnovani na osnovu sistema koji nam pokazuje kako su „1“ i „2“ uobičajeno korišćeni. Mi primjenjujemo ovaj sistem kada opisujemo situacije u našem svijetu koristeći termine brojeva, na primjer, kada kažemo „tamo postoje 3 kruške“. Sistem aritmetike je ono što nam dozvoljava da napravimo prelaz sa iskaza „postoji jedna kruška tamo“ i „postoje dvije kruške ovdje“ na iskaz „postoje ukupno tri kruške“ (AWL, p. 154). Aritmetika je primjenljiva na ovaj način. Ako pak želimo govoriti o realnosti koja *odgovara* aritmetici, onda možemo reći da se ta realnost može vidjeti u našem korišćenju aritmetike (Diamond, 1991, p. 233). Ova realnost/korišćenje je na prirodan način povezana sa mnogim činjenicama našeg svijeta, našim čulnim sistemima i našim mozgom.

Spomenuti Vitgenštajnovi stavovi su bili dobra podloga na kojoj su se pojavila prilično radikalna čitanja njegovih tekstova. Tako nalazimo tumačenje prema kojem matematički iskazi koji nisu empirijski primjenljivi ne mogu biti ni matematički tačni (Maddy, 1993). Dijelovi matematike bez primjene su samo prazne igre sa simbolima koji nemaju značenje (Maddy, 1993, p. 67). Ona citira Vitgenštajnov kriticizam platonizma koji zaista možemo naći na nekim mjestima (LFM, pp. 239–240) i zaključuje da, ako za matematičke iskaze ne postoji nikakva realnost, onda je jedini načina koji ti iskazi mogu biti primijenjeni indirektno korišćenje u empirijskoj realnosti. Drugim riječima, matematički iskazi moraju imati dokazivu „efektivnost u nauci" (Maddy, 1993, p. 68). Vitgenštajnovu kritiku platonizma ona ne shvata samo kao pokušaj pobijanja platonizma, već i kao pokušaj pobijanja čiste matematike.[2] Primijenjena matematika je matematika jer može biti „učinjena jasnom" i može se pokazati njeno „realno korišćenje", dok se čista matematika koristi samo u konstruisanoj iluziji. Zaista, podsticaj ovakvim idejama možemo naći kod Vitgenštajna:

… Kad smo jednom nešto izračunali, to ne može nestati ili se izgubiti! I u stvari ono što je predodređeno da nestane su imena i aluzije koje se pojavljuju u računu. To je ono što ja želim nazvati prozom. Veoma je bitno razlikovati koliko je god moguće račun i ovu vrstu proze. Jednom kad ljudi postanu svjesni ove razlike, sva pitanja, kao što su konzistentnost, nezavisnost, itd. će nestati (WVC, p. 149).

Proza je subjekat filozofskih razmatranja jer ono što su matematičari skloni reći o matematičkoj realnosti je, prije svega, povezano sa nekim oblikom metafizičke teze (najčešće nekim oblikom platonizma). Ipak Vitgenštajnovo pobijanje platonističke realnosti u matematici ne znači i pobijanje empirijski neprimjenljivih matematičkih iskaza. Jer, prema njemu, matematički iskazi (ne vidimo razlog zašto bi se iz toga isključivali i iskazi čiste matematike) nemaju ulogu opisivača matematičke realnosti nego ulogu *pravila*. U Vitgenštajnovim tekstovima ne možemo naći sugestiju da matematiku treba da posmatramo u zavisnosti od specijalne matematičke realnosti. Za njega je ovo filozofska zabluda. Medi njegove ideje, posebno kad je riječ o čistoj matematici, tumači baš tako.[3]

U kom smjeru je moguće da Medijeva odgovori na dosadašnje primjedbe? Čak i ako slijedimo ideju matematičkih iskaza kao pravila u slučaju primijenjene matematike, nije baš očigledno kako bi u ulozi pravila bila iskorištena čista matematika. Naime, moglo bi se reći da nije smisleno govoriti o iskazima koji funkcionišu kao pravila za formiranje deskripcija, osim ako mi možemo dobiti deskriptivne iskaze koristeći ta pravila. Primjeri koje Vitgenštajn navodi najčešće su vezani za aritmetiku i geometriju, tako da je lako formirati deskriptivne iskaze

[2] „Čistom" matematikom se u skorije vrijeme, u literaturi koja se bavi temama iz oblasti filozofije matematike, nazivaju oni matematički sadržaji koji nemaju praktičnu/empirijsku primjenu.

[3] Za više vidjeti (Conant, 1997, pp. 215–220).

koji pokazuju da su matematički iskazi primijenjeni u deskripciji. Ali kako postupiti sa iskazima više matematike? Omiljeni primjeri koje Medijeva pozajmljuje od Vitgenštajna, a kojima pokazuje praktičnu ograničenost matematike, jesu primjeri skupova višeg reda (Maddy, 1993, p. 69). Međutim, Vitgenštajn se ne pita da li je teorija skupova matematika jer njene primjene nisu sasvim jasne. On se pita kako *na najbolji način* shvatiti da je to matematika čak iako njene primjene nisu sasvim jasne:

I zašto je to evidentno matematika? – Jer je to igra oznakama saglasno pravilima? Ali zar nije evidentno da postoje pojmovi koji su tu formirani – čak i ako njihova primjena nije jasna?

Ali kako je moguće imati pojam a da nije jasna njegova primjena? (RFM, p. 265)

Nama može biti nejasna primjena ili bolje reći „namjeravana primjena" (RFM, p. 259) nekog pojma teorije skupova, ali to ne diskvalifikuje cjelokupnu teoriju skupova iz bića matematike. Nejasnost u namjeravanoj primjeni nekog pojma čiste matematike ne znači da je tako i sa svim pojmovima čiste matematike. Konačno, trenutna neprimjenljivost nekog pojma/teorije ne znači i trajnu neprimjenljivost tog pojma/teorije. Zaista, u istoriji matematike su poznati primjeri koji pokazuju da su neki pojmovi/teorije koji su u trenutku svog nastanka bili apsolutno empirijski neprimjenljivi, naknadno postali toliko značajni u praksi da bi razvoj cjelokupnog društva bez njih imao neki sasvim drugačiji smjer i brzinu razvoja. Možda je najbolja ilustracija takve činjenice nastanak Bulove algebre. Naime, u trenutku nastanka, u 19. vijeku, Bulova algebra nije imala ama baš nikakvu praktičnu primjenu. Međutim, vijek kasnije, ona je bila temelj nastanka računara koje i danas koristimo, i bez kojih bi današnja civilizacija teško bila zamisliva u ovakvom obliku.

U diskusiji sa Bečkim krugom (WVC, p. 170) Vitgenštajn kaže da mi ratove možemo zamisliti koristeći šah. Ako se to desi, onda šah više ne bi bio samo igra. Matematika nije samo igra simbola (poput igre Sudoku) jer je mi ne tretiramo samo kao igru. Nije bitno kakve su namjere bile u glavi onog koji je napravio šah u vezi sa tim da li je to igra ili ne. Bitno je kako ga mi stvarno koristimo u našem životu. Matematički sistemi nisu igra jer ih mi ne koristimo samo kao igru.

Pokažimo još jedan citat u kojem bi, možda, Medi mogla naći oslonac za stav o imperativnoj empirijskoj primjeni matematike:

Ti dokazi dokazuju istu tvrdnju znači: oba pokazuju da je ta tvrdnja pogodan instrument za istu svrhu.

A svrha je aluzija na nešto van matematike (RFM, pp. 366–367).

Možda bi najprimamljivije bilo reći da je ova svrha van matematike empirijska primjena. A šta bi drugo moglo biti? Međutim, u sljedećem pasusu dobijamo nagovještaj odgovora:

Dobro, ja bih mogao reći: matematičar uvijek pronalazi nove forme deskripcije. Neke podstaknute praktičkim potrebama, druge, iz estetskih potreba … zamislimo uređivača vrta koji dizajnira staze po vrtu; on to može da radi kao ornamentalni detalj bez i najmanje primisli o nekome ko će nekada šetati njima (RFM, p. 99).

Čista matematika može biti opisana kao aktivnost izvođenja matematičkih pravila iz drugih matematičkih pravila:

Bilo koji dokaz u primijenjenoj matematici može biti dobijen kao dokaz u čistoj matematici što dokazuje da taj iskaz slijedi iz tih iskaza, ili može biti dobijen iz njih sa tim i tim operacijama (RFM, p. 436).

Dakle, čista matematika nije neki devijantni ili neprirodni dio matematike već, naprotiv, temelj čitave matematike, dakle i njenog primjenljivog dijela. Iza svega stoji ideja da se iskazi primijenjene matematike mogu transformisati u iskaze čiste matematike, što se uopšte ne čini očiglednim. Pokušajmo ovo objasniti jednim primjerom. Zamislimo ljude koji poznaju samo primijenjenu ali ne i čistu matematiku. Oni, na primjer, koriste koordinatni sistem kako bi opisali položaj i kretanje odgovarajućih tijela u prostoru. Odgovarajuće teoreme koje se odnose na n-dimenzionalne sisteme nisu dio matematike koju bi ovi ljudi poznavali. Da li bi oni poznavali komutativni zakon množenja? Ne jer to nije „pravilo njihove notacije“, niti „iskaz njihove fizike“, te to pripada isključivo čistoj matematici. Iz ovog primjera je jasno šta znači da dokazi primijenjene matematike mogu biti posmatrani kao dokazi čiste matematike. Centar gravitacije ljudi koji se ne bave čistom matematikom je sasvim u radu. Ovo „rad“ možemo shvatiti kao suprotnost aktivnostima kao što su formulisanje, izvođenje, apstrahovanje. Za takve ljude ne možemo reći da su skloni matematičkim otkrićima (RFM, p. 232–233). Oni se kreću od empirijskih iskaza ka empirijskim iskazima ne formulišući nikada pravila kojima bi došli do tvrđenja. Oni se ne bave otkrićima. Umjesto toga stalno ostaju na nivou instrukcija. U takvoj situaciji su inžinjeri i fizičari kada recimo konstruišu poligon sila. Radi se o esnafu/plemenu koje ima i koristi odgovarajuće interne instrukcije.

Tako se transformacija od primijenjene prema čistoj matematici može shvatiti kao transformacija od primjene instrukcija prema pravilima (iskazima) koji su formirani tako kako dopuštaju pravila izvođenja. Ljudi koji ne koriste čistu matematiku kreću se od empirijskih iskaza ka empirijskim iskazima i nikada ne formulišu pravila – opšte iskaze. Oni samo barataju sa instrukcijama. Vitgenštajn sugeriše da su neke tehnike koje koriste fizičari i inžinjeri kao one koje koristi pleme (kod njih pravilo nikada nije formulisano kao opšti iskaz).

… pitanje „postoji li ovdje sto puta više klikera nego tamo?“ sigurno nije matematičko pitanje. I odgovor na ovo pitanje nije matematički iskaz. Matematičko pitanje bi bilo: „je li 170 klikera stotinu puta više od tri klikera?“ (I ovo je pitanje čiste, a ne primijenjene matematike) (*RFM*, p. 412)

A kakva je veza između čiste i primijenjene matematike?

Kakav je prelaz koji pravim od „To će biti ovako“ prema „To mora biti ovako“? Ja formiram drugačiji pojam. Uključuje se nešto što nije postojalo ranije. Kad kažem:„Ako su ta izvođenja ista, onda mora biti da ...“ , ja pravim nešto što se odnosi na kriterijum identiteta (*RFM*, p. 237).

Ako ne bismo znali ništa o čistoj matematici, barem kako Vitgenštajn koristi ovaj termin u RFM, onda je ono što bismo imali samo matematika u slabijem smislu, ako bi to bila matematika uopšte. Ovakvo naše tumačenje matematičkih teorija je veoma daleko od onog koje je sugerisano u Maddy, 1993, p. 68, a prema kojem, navodno, Vitgenštajn smatra da se čista matematika bavi „nestvarnim/izmišljenim primjenama“. Zaista, ovakva sintagma se pojavljuje u Vitgenštajnovim tekstovima ali ona nije usmjerena na potkopavanje validnosti čiste matematike. Naime, čak i ako matematički sistem nema vanmatematičku primjenu dovoljno je da on ima vezu sa drugim matematičkim sistemima (i da oni imaju primjene):

Pitam se: ako matematika ima samo nestvarnu primjenu, je li to još uvijek matematika? – Ali pojavljuje se pitanje: hoćemo li to nazvati „matematikom“ samo zato jer na primjer postoje prelazi, mostovi koji spajaju nestvarne i stvarne primjene? Isto je reći: da li bi ljudi znali matematiku kad bi je koristili za računanje, manipulisanje sa oznakama, prosto za tajanstvene svrhe?

Ali nije li u ovom slučaju nekorektno reći: suštinska stvar o matematici je da ona formira pojmove? – Jer je matematika na kraju krajeva antropološki fenomen. Tako prepoznajemo kao suštinsku stvar o velikom dijelu matematike da ona ne igra nikakvu ulogu u drugim oblastima. Ovakvo shvatanje će imati uticaj na ljude da nauče da gledaju matematiku na ovaj način. Matematika je, onda, familija; ali to ne znači reći da nećemo misliti o onom što je uključeno u nju (RFM, p. 399).

Vitgenštajn se nada da će matematika budućnosti biti matematika sa direktnim van-matematičkim primjenama i da će to biti suština matematike, čime će se dostizanje matematičkih zahtjeva promijeniti. On sugeriše da matematiku treba gledati kao familiju (matematiku sa vanmatematičkim primjenama u svojoj suštini) čime bi se manji značaj dao pitanjima o zasnivanju matematike (koja su u Vitgenštajnovo vrijeme prilično uzela maha u filozofskim raspravama), a veći pitanjima matematičke primjene.

Zašto Vitgenštajn smatra da bi zanimanje za primjenljivost matematike, kao suštine matematike, doprinijelo drugačijem pristupu matematičara u istraživanju. Prije svega zbog toga što bi akcenat matematičkih istraživanja bio pomjeren sa rasprava o aksiomatskim sistemima, sa dogmatskog pristupa matematičkim temama koji istorijom matematike neprestano vlada. U tom smislu bi i matematičari bili oslobođeni tereta skepticizma koji neprestano prijeti dok god je dominantna matematička tema zasnivanje aksiomatskih sistema. Ovakvim preusmjeravanjem, do sada, centralne teme matematike matematičari bi postali otporni na skepticizam i mnogo relaksiraniji u svojim istraživanjima. Motivacija za svođenje matematike na aksiomatske sisteme (poput teorija skupova) bi bila redukovana kada bi se uvidjelo da zahtjev za takvim svođenjem ide pralelno sa rađanjem skepticizma (koji nastaje zbog toga što neki dijelovi matematike postaju praktično neupotrebljivi, te ne mogu da se prikazuju u nekim konkretnijim kontekstima). Pojam *familije* je pokušaj da se matematika prikaže daleko većim od nečega što je svedeno na aksiomatske sisteme. Vitgenštajn teoriju skupova smatra graničnim slučajem matematike jer ona nema empirijsku primjenu i kao takva ona je samo loš primjer za model matematičkih iskaza kao pravila deskripcije. Model matematičkih iskaza kao pravila deskripcije za njega je najkarakterističniji dio matematike. Kao što smo vidjeli, ovaj stav nije neutemeljen. Matematika bi bila samo igra ako ne bi bila primjenljiva, baš kao što šah više ne bi bio igra ako bi bio korišten za borbe u nekoj bici.

U duhu do sada rečenog, možemo reći da je Vitgenštajn stavljao značajan akcenat na primjenljivost kada je u pitanju matematika. Brojni citati koje smo naveli, međutim, pokazuju ne samo to već i činjenicu da njegovo shvatanje smislenosti matematičkih sadržajnije bilo isključivo vezano za praktičnu upotrebljivost, kako je Medi nastojala da pokaže u svom tekstu. Značaj (trenutno) praktično neprimjenljivih matematičkih sadržaja se može pokazati u drugačijim oblicima. Kako smo pokazali, on se može uočiti u teorijskom utemeljenju primjenljivih dijelova matematike, u potencijalnoj primjenljivosti koja možda trenutno u kontekstu opšteg razvoja nauke nije uočljiva, ili prosto u estetskoj ulozi matematičkih teorija koju nikako ne možemo proglasiti beznačajnom.

LITERATURA

Conant, J. (1997). On wittgenstein's philosophy of mathematics. *Proceedings of the Aristotelian Society, New Series*, 97, 195–222.

Diamond, C. (Eds.). (1976). *Wittgenstein's lectures on the foundations of mathematics* (LFM). New York: Cornell University Press.

Diamond, C. (1991). *The realistic spirit*. Mass: MIT Press.

Kuusela, O. (2008). *The struggle against dogmatism: Wittgenstein and the concept of philosophy*. Mass:Harvard University Press.

Maddy, P. (1993).Wittgenstein's anti-philosophy of mathematics. In J. Czermak & K. Paul (Eds.), *Wittgenstein's philosophy of mathematics*. Vienna: Verlag Hölder-Pichler-Tempsky.

Rodych, V. (1997). Wittgenstein on mathematical meaningfulness, decidability, and application. *Notre Dame Journal of Formal Logic*, 38(2), 195–224.

Steiner, M. (2009). Empirical regularities in wittgenstein's philosophy of mathematics. *Philosophia Mathematica*, 17(1), 1–34.

Waismann F. (1979). Wittgenstein and the Vienna circle: Conversations recorded by Friedrich Waismann (WVC). B. McGuiness ed. J. Schulte and B. McGuiness (Trans). Oxford: Blackwell.

Wittgenstein, L. (1978). Remarks on the foundations of mathematics (RFM). Third revised edition.G. H. vonWright, G. E.M. Anscombe and R. Rheeseds. G. E. M. Anscombe (Trans). Oxford: Basil Blackwell. First edition published 1956.

Wittgenstein, L. (1979). Wittgenstein's lectures, 1932–35 (AWL). A. Ambrose (Ed). Blackwell.

Vladimir Drekalović

Wittgenstein and mathematical reality

Summary

In several of his writings Wittgenstein explored the question of applicability of the mathematical knowledge. According to some of the recent interpretations of his ideas, he did not even consider as mathematics in the real sense of the word those segments whose applicability was disputable. This paper aims at showing this interpretation as inadequate. Using excerpts from several of Wittgenstein's texts, we will propose that indeed he did pay less attention to the mathematical contents which were not applicable, but that he also acknowledged the reasons for which those contents must be considered mathematically important. Eventually, to support this proposition, the paper will foreground one example, based on the familiar historical fact, which indicates a "subsequent" applicability of the mathematical contents created in one historical moment. This example evidently shows that every form of knowledge, specialist and mathematical, regardless of a current practical (in)applicability, is always a potentially useful achievement.

Бранкица Поповић*
Филозофски факултет
Универзитета у Приштини
са привременим седиштем у
Косовској Митровици,
Катедра за филозофију

DOI 10.7251/ZRNS1701067P
Оригинални научни рад

НА ТРАГОВИМА ИЗВОРА МОРАЛА

Апстракт: *Стално преиспитивање и актуелизација темељног је нужна не ради филозофије саме, већ за сврху ради које се сама филозофска мисао јавља као таква, а то је човеков живот и његов смисао. Човек може свесно жртвовати свој живот за истину, слободу, правду и лепоту, вредности које имају смисао као универзалне категорије људског живота и стваралаштва. Поставља се питање, зашто је ова проблематика важна када је реч о самом интересовању ауторке за ову тематику? Разлози су увек некаква ситуација и суоченост самог аутора и адекватност проблема. У овом случају ради се о кризи у којој се заједно са ауторком налазимо и потреби за њеном дубљом филозофском анализом која открива драму савременог човека у разореном систему универзалних вредности, вечних суштина, апсолута и свих традиционалних тековина које пружају поредак у шароликом свету живота. Повратак изворном, оном темељном, уобичајен је у временима кризе – оном као мајчином крилу. Како постоје разлози који су до ње довели, тј. разлози који доводе до обликовања људског света, најчешће лошег и нехуманог, тиме је њихова редукција неминовна, да би се чистом стазом кренуло даље, успешније и са перспективом.*

Кључне речи: *смисао, вредности, криза, морал, култура, традиција, љубав.*

Уводна разматрања

Структура морала првенствено зависи од нивоа опште културног стања једног народа, од облика организације живота, од начина производње и размене (економских односа), од духовног богатства и обичајности који се претачу у уметничко, религиозно, мистичко, идеолошко-политичко и научно стваралаштво. Разни морални облици се даље изводе, најпре, из стварних односа људског живота, из стварних потреба човека и друштвених група и као такви, манифестација су социјалног живота и развоја. Дакле, морални феномени и етички принципи спадају најпре у друштвену категорију, они су флуктуација привредних односа (Јанковић: 18) и развијају се у току социјалног развића. То значи да се разни морални облици, као и људско

* Brankicapopovic69@gmail.com

друштво на свим нивоима, непрестано мењају, развијају или назадују, рађају се, цветају, дају плодове или умиру. У друштвеној теорији доминира схватање да, уколико социјално стање корача путем благостања, уколико се начин производње мењао, утолико се и морални систем усавршавао, је морални развој пропорционалан друштвеном развоју и променама. Разна друштвена стања давала су разне моралне системе, свака историјска епоха имала је своју специфичну идеологију, свој наричити морал. Премда су основне категорије моралног добра трајне и универзалне, оне се током историје смештају у различите ситуације времена и смештају у сходне амбијенте различитих друштава. Тако, четири главна ступња друштвеног развоја карактеришу и одређују четири облика моралности и вредности, при чему ниједан од њих не представља најузвишенији морални систем. У том смислу можемо потврдити да не постоји морални систем за сва времена и за све људе у свим односима. Хеленски аристократски морал, и поред неисцрпне етичке баштине, гледа на ропство, углавном, као на морално оправдан поредак по природи. Феудални племићи су, поред високих витешких врлина, углавном заступали правило порекла и иметка. Модерно доба техничке цивилизације и профита поставља нови колорит друштвених норми у којима основне моралне заповести важе само селективно. Тако начело „не укради“ односи се, углавном, на ствари материјалне природе у системима приватне својине, док је стварање што већег вишка вредности, у ствари, крађа радникове радне снаге, сасвим допуштено и морално. У том смислу још екстремнији облик кршења моралних норми и вредности (на глобалном нивоу) представља освајање туђих земаља, где су на делу најгнуснија отимања, убиства и уништавање културних, људских и материјалних добара једног народа.

Морал је стар колико и људски род, а етичке норме су, и поред релативности морала, вечите. Оне не припадају цркви, џамији или било ком верском храму, већ су тековина човечанства. Сви морални прописи који се налазе у данашњим религијама постојали су и пре појаве тих религија и потпуно су световног карактера. Тачно је да у Библији и Курану има најузвишенијих етичких норми у којима је искристалисан најузвишенији морал. То су оне златне нити етике које дају вредност свакој идеологији. Добро, као врховна етичка категорија, била је највиша идеја античке мудрости чије семе се примило у свим доцнијим религиозним учењима. И најузвишенији етички принцип и морална заповест хришћанства „Љуби ближњег свога као себе самога“, много је старији од саме појаве Христове науке. Многи грчки и источни мудраци признавали су га као најважнији морални закон: један од седморице мудраца Питакос из Мителене рекао је 620 година пре Христа: „Не чини своме ближњему оно што би му тим причинило зло“. (Јанковић 1921: 10). Најпознатији систематичар античке мудрости је, средином четвртог века пре нове ере, етику сврстао у практичне дисциплине и дао јој важну улогу

у људском животу и понашању, рекавши: „Ми треба да се према другима онако понашамо, као што желимо, да се други према нама понашају“. Кинески филозоф и религиозни проповедник Кон Фучије је 500 година пре наше ере рекао: „Чини сваком оно, што желиш да теби други учини; а не чини другоме оно, што желиш да ти други не учини. Придржавај се само ове заповести; она је основ свим другим заповестима“. Све људске врлине које су изречене у учењима великих мудраца, а потом неговане и проповедане у верским храмовима и школама, попут љубави према ближњем, правичности, доброти и истинољубивости, настале су у практичном човековом животу ради регулисања добрих међуљудских односа. Каже се: „Ти треба да чиниш то, не зато што то Бог или неки људски ауторитет заповеда, већ зато што ти осећаш, желиш и непосредно знаш да је то добро како за тебе и другог, тако и за цели људски род. Исто тако, не треба да чиниш нешто не зато што то Бог забрањује, већ зато што је то рђаво, што не желиш да теби други чини зло и зато што то штети људском роду“. Овакви етички аксиоми и принципи су стари колико и људски род, они су такорећи универзални и вечити. То су оне људске врлине које су незаменљиве у сваком процесу васпитања сваког детета на било ком меридијану света, доброта, правичност, истинољубивост, љубав према ближњем... и као такве су нужне ради добрих односа међу људима, државама, народима. Колико би несреће, ратова, страдања и патње било поштеђено човечанство када би се сви, без разлике на друштвену моћ, положај и припадност, само придржавали основе сваког морала, која се састоји у добро познатим речима: „Све што не желите да вама други чини, не чините ни ви другоме, и обрнуто, све што желите да вама други чини, чините и ви другом“! Дакле, вршење моралне дужности из осећања задовољства и вере у сопствене идеје и вредности на којима почива срећно уређена људска заједница и организација на свим нивоима друштвене лествице. Наиме, највише моралне категорије и појмови тековина су људске обичајности и баштине човековог часног живота и рада, његовог односа према другом човеку, према заједници, радном колективу и друштвеног живота уопште.

Културни песимизам

Да сумња у све што је било свето све више постаје духовна арома епохе, посебно је истакао наш професор Михајло Марковић у својим *Преиспитивањима* (Марковић:1972:13). Бројне етичке врлине (у аристотеловском појму) које су красиле наш народ у прошлости, какве су, поред осталих искреност, несебичност, солидарност и топлина у људским односима, углавном су прерасле у своје негативно одређење. Евидентно је на делу континуирано закржљавање људске природности, аутентичности, спонтаности, интуитивности, некористољубивости. Савремени човек је,

према одређењу Михаила Марковића, на рачун интелектуалног и чулно материјалног богатства остао гладан истинске љубави и пријатељства, окружен великим бројем људи, постао је све усамљенији и окружен савременом техником (као лошим господарем) човек се осећа све уморнијим и немоћнијим. Питање новог ethosa на плану људских односа, нових хуманијих моралних вредности, питање је над питањима свих нових институција, нових синтеза и стварања новог смисла живота. Свака епоха мора створити своју синтезу оне вечите и тешке дихотомије и дилеме коју људски дух увек мора изнова да решава: синтезу мира и немира, реда и нереда, традиције и стваралаштва новог, љубави и револта.

Оно што се дешава у свакој друштвеној кризи јесте разарање смисла, синтеза и система вредности једне заједнице или човека као индивидуе. Свака друштвена криза је додир са ништавилом, док пристајање на такво стање води дегенерацији и разарању здравог система вредности. Херојски је чин када човек или један народ, свестан своје немоћи пред ништавилом или силом, уложи све своје моћи да у једном јединoм коначном трену оствари оно што је највредније у бесконачном трансцендентном богатству живота човечанства. Борећи са са својим трагичним положајем коначног бића у космосу, човек постаје узвишено и херојско биће које смисао види у самом интензитету и садржају живота, са свим његовим могућностима и границама, заносима и ужасима. Само пристајање на живот чије су вредности осенчане својом супротношћу (стварање и разарање, љубав и мржња, страст и празнина, добијање и губљење, безмерна лепота и патња, спајање и раздвајање), самом људском животу даје иманентан смисао. Сваки човек може учинити макар један племенит, херојски акт: људску солидарност, револт пред неправдом, противљење сили, љубав, жртву, пркос пред притиском и гушењем истинске људске природе и потребе. Свакако да већина људи није спремна да у животу одигра улогу хероја и трагичне личности, али макар може да свој живот обликује према слободи која му се пружа, да утврди и досегне највише могуће границе у свему што му у животу изгледа битно. Ово се посебно односи на васпитање младих генерација и њихово оспособљавање за будући живот у складу са истинском људском природом. У супротном, човек живи испод нивоа људскости, у сталној понизности и кајању проводи једини живот који му је на располагању, а чији смисао није схватио. Истина је да многи иду линијом мањег отпора пуштајући да их струја носи, беже од сваког ризика и суочавања са собом у свет свакодневнице мање битних дужности и заборава своје напукле егзистенције.

Човечанству ништа толико штете није нанело као фанатичко прихватање ауторитета за основни принцип сваке делатности у ситуацијама у којим су и основне људске вредности у међусобном сукобу (Марковић: 1972: 53). Ангажовање за правду и слободу може угрозити живот самог

актера, али и његових најближих, а истина може бити тако сурова да може разорити љубав. У таквим ситуацијама апсурда борбе вредности, не помаже у доношењу јасних одлука ни најлогичније расуђивање, ни најсавесније придржавање основних етичких начела. То је тренутак настанка непосредног доживљаја свог аутентичног бића, који је изнад свих апстрактних принципа, када човек мора ослушнути себе, свој унутрашњи морални закон који му налаже шта треба да чини и који је његов основни позив у животу. Међутим, право је питање: да ли смо стварно успели да допремо до уверења о томе шта је наш основни позив, до нашег аутентичног Ја, јединственог бића, свесне аутономне личности? Бар једном у животу човек мора направити онтолошку редукцију тако што ће почети да скида један слој предрасуда за другим док не дође до двоје суштинске личности и потребе.

Право васпитање, уместо што обликује младог човека према неком задатом моделу и потреби, треба да му омогући формирање критичког мишљења и дистанце према вештачким навикама и потребама које је животна околина развила, према разним ауторитетима који намећу одређене облике егзистенције и да тако лакше пронађе себе у овом хаотичном свету битисања. Актуелно питање и проблем нашег образовног система је недовољна заступљеност практичног облика наставе или нарушена хармонија између теоријског и практичног начина учења. Изостанак такозваног радног васпитања у средњим школама, када је најинтензивнији период формирања личности и када млад човек треба да открије шта је његов позив у животу, изазива тектонске поремећаје и промашаје, како на индивидуалном тако и на друштвеном плану, и представља главни узрок слабљења функционисања друштвеног система у целини. У кључном периоду развоја личности живот не би смео да се ограничи само на један искључив вид егзистенције и делатности какво је стерилно усвајање („бубање“) теоријских знања. Такав скучен, једностран и ограничен вид живота не може помоћи младом човеку да афирмише неку скривену моћ, таленат и надасве дубоку истинску потребу свога бића. Тек у стварном свету живота и рада може се доживети осећање испуњености и задовољства својом могућом професионалном оријентацијом или обрнуто, осећање празнине и промашаја које ће нас благовремено одвратити од такве могућности, ма колико нас неки аутритет наговарао да је то једино добро за нас. Пут афирмације увек иде преко критичког испитивања могућности за остваривањем макар једне стваралачке стране личности.

У масовној култури је евидентан пренаглашен утицај западних културних (не)вредности у виду готових културних калупа, који нису по мери културних потреба и тежњи човека нашег поднебља. Главну улогу у томе имају појединачна деловања интелектуалаца образованих на неким од западноевропских и америчких униерзитета. Такође, не сме се дозволити никаквим политичким елитама довођење у питање животних потреба

целине, с једне стране, нити пак претерано истицање националних осећања која, са своје стране, такође могу одвести у политичко слепило. Оваквом констатацијом се не доводи у питање усвајање позитивних културних вредности и садржаја страних култура и држава као једног од фактора конституисања културних вредности, већ се као проблем јавља изостанак критичког става према њима и сагледавања далекосежних последица и, самим тим, одговорности по свеукупни духовни идентитет народа. Уместо таквог слепог приклањања новим западним (не)вредностима неопходно је реално и трезвено сагледавање наших прилика и одмеравање сопствених могућности како бисмо се успешно прилагодили у транзиционом периоду наше и светске историје (Поповић: 2011: 259–271). Много пута су у нашој бурној и богатој историји народна уметност и песма имали пресудан значај у очувању морала, вере и традиције и на својим крилима изнели младог човека из канџи безнађа, туге и депресије. Песма је та која нас је, попут духовне хране, оснаживала да наставимо борбу и у њој не посустајемо. Међутим, утицаји глобалне музичке индустрије мењају системе вредности и стварају нове идеолошке и моралне норме које нису у духу наше традиције и наших вредности. Норме које вреднују новац, провокативан физички изглед, блуд и неморал у супротности су са нашим традиционалним вредностима као што су: љубав, рад, слога, вера, знање, солидарност и сл. вредностима. Ради се о интензивној асимилацији западноевропске и англоамеричке културе и постизању њеног нивоа и стила живота, на уштрб стварних културних потреба и могућности нашег народа. На истој равни стоји и раскорак између фах-стручњака и њихове човечности, образовања и васпитања. Одгајати дете да постане „човек“ у пуном смислу те речи, а затим га спремити за неку професију, то је био идеал васпитања српског народа у духу светосавља. Савремена друштвена, политичка и економска структура са великим специјализовањем рада, ствара од младих људи чешће професионалне стручњаке него умне и морално развијене личности. Зато се често дешава да се делатности и интересовања младих људи исцрпљују у оквирима стручног рада, било да су мотивисане зарадом или наклоношћу према одређеној професији, док је свест о националним и општечовечанским дужностима у животу остао на ниском ступњу. Једно време настала је код нас несумњиво извесна декаденција и замор као последица истрошености у тешким и честим борбама за остварење и очување државности. Борба за опстанак исцрпљује духовне снаге и онемогућује културно стварање у једном народу. О томе историја пружа довољно убедљивих доказа. Савремени друштвени и економски поредак изискује сасвим нови дух васпитања од оног којем нас је учила наша класика – народна епска песма. Сведоци смо наглог скока из патријархалног сеоског облика у модерни друштвени (економски и културни) облик живота, за разлику од европских народа који су имали дуги и континуирани ток културног развоја. Нама је потребно

извесно просвећивање свих слојева народа и њихово духовно припремање за боље сналажење у новим животним околностима. У том смислу треба створити основне линије тог новог духа васпитања, како младих генерација тако и одраслих који су се формирали у старом систему. Ако нема свести о основном правцу како једна нација стреми да формира свој систем и одигра своју улогу у свету, не може се схватити ни национална и државна целина.

Како друштво није једна хомогена целина која има један исти друштвени положај са једнаким интересима свих њених чланова, већ су животне прилике различите, а друштво хетерогена целина често супротстављених интереса његових делова, тако је и морал парцијалан и селективан, сходно друштвеној групи или организацији којој припада. Наиме, у свакој од постојећих друштвених група и организација (политичких, верских, економских), важи за морално оно што одговара њеним потребама и сматра се за добро или зло оно што је од користи или од штете по интересе дотичне групе, која има своје сопствене интересе и тежње супротне интересима друге групације. На глобалном нивоу, хегемонистички центри моћи сматрају за морално оправдано и морално добро експлоатацију, отимање и пљачкање туђих земаља, бомбардовање, изазивање и подстицање сукоба и завађање народа (под добро нам познатом паролом „Завади па владај“). Насупрот таквим освајачким тежњама, интересима и њимаусловљеним вредностима, опире се морал друштава и заједница у којима су још увек живе врлине солидарности, добре и здраве радне дисциплине, реда и поштовања вишевековне и миленијумске традиције. У таквим друштвима се одбрана културних и националних вредности и живота достојног човека, сматра високим моралним принципом и врлином, док посматрано из угла интереса освајача, та борба се пропагира као злочин. Данашње глобално друштво је веома оптерећено негативним трендовима какви су: угњетавање народа, преваре и лажи на свим нивоима људског деловања и организовања, крађама, злочинима и тероризмом, фалсификовањем све врсте робе, хране, али и духовних вредности, попут уметничких и научних остварења и достигнућа. Како превазићи ово сивило лепезе негативних вредности и појава које замрачују видике истинске доброте и лепоте битисања на нама јединој планети!? Голим проповедањем морала у школи, цркви, на улици, тешко да ће престати преваре, лажи, крађе и убиства. Ту празно моралисање не помаже без корените и одлучне промене стања и околности које подстичу појаву наведених болести друштва. Лицемери, лопови, насилници сваке врсте (од психолошког и вербалног до физичког) вршиће своја злодела докле год се не ставе у положај да не морају или не могу да их чине па макар им и највећи духовни ауторитет говорио да то не треба да чине. Код таквих кримогених и конфликтних личности (мање или више латентних) у корену проблема је најчешће сукоб између личних аспирација и очекивања и онога што им

друштвене прилике сервирају и окрећу у складу са потребама и трендовима друштвене средине којој неминовно припадају. Још су стари мудраци знали да ако хоћемо човека да поправимо, најпре треба прилике (услове и околности) у којима он живи да поправимо. Наиме, морална поступања и осећања човека умногоме одговарају самој улози и положају које појединац заузима у друштву, па се веома често среће њихова недоследност код једне те исте личности. На основу тога је и настала веома позната крилатица „Дај му власт, да му чујеш глас“, тј. како власт квари и мења карактере људи. Да ли та кварљивост људске природе генерално мора важити за све људе, једно је од патетичних и носталгичних питања које човек данас поставља у темељ своје онтологије и аксиологије. Шта се дешава са нашом аутономијом воље у тим оскудним тренуцима обузетости и опијености влашћу и заузимањем високих душтвених положаја и улога!? Ово је темељно питање изворности морала, односно, колико су живи или затрпани, бистри или замућени (чак затровани) основни принципи човечности без којих душа народна не може и неће. Васпитање, најпре у породици, а потом у широј друштвеној заједници, школи и држави, иде руку под руку са променама услова живота и рада, при чему је нужно отклањање свих оних загађивача људских душа који узрокују неморал. Мобинг, брзо богаћење и згртање материјалних и новчаних средстава, лицемерје, неосетљивост на људске патње и проблеме, све су то показатељи болесног друштва коме је хитно потребно оздрављење. Другим речима, духовно прочишћење или једна темељна екологија духа, која би омогућила несметан проток моралних вредности зарад окрепљења и оздрављења целокупног бића народног.

Уместо закључка

Са гледишта филозофије смисла, култура се мора схватити као интегрални смисаоно-вредносни квалитет сваке људске активности и делатности (Šešić 1977: 262). У највишем њеном смислу, култура се поклапа са људском смисаоно-вредносном духовном делатношћу какве су: мит, религија, филозофија, уметност, наука. Негација овако схваћене интегралне културе значи обесмишљење свих наведених духовних активности у било којој сфери људског живота. Наиме, свако порицање и уништавање културног блага једног народа и смишљено потискивање његове културе и традиције представља етноцид (Стевановић 2003: 174). Нажалост, и у наше време, као што је то бивало у скорој и даљој прошлости нашег народа, сведоци смо прикривеног покушаја отимања културних вредности и наслеђа, тј. јављања етноцида у облику ерозије властите културе под притиском моћних центара. Такав дух и ситуација времена подразумевају дубоку забринутост, слутњу и бојазан за опстанак нашег народа уопште. Културни развој и политика

једног народа представљају тежњу и борбу човека за праведно и разумно обликовање својих личних и друштвених функција, за испуњавање великих задатака и идеала човечанства на своме тлу, својим моралним снагама. Међутим, догађа се да све те тежње једног народа не дођу до свог пуног израза и животног остварења због грубог удара о силу неког безобзирног освајача, када престају услови за стварање великих културних дела. Али то никако не значи да овај народ по својој умној и моралној вредности заостаје за оним другим народима који су под повољним историјским условима могли да се развијају до високог културног нивоа и задуже човечанство великим културним делима.

Борба за опстанак у времену фаворизовања искључиво материјалних вредности, рад и разноврсна такмичења ради гомилања новца, постали су доминантне вредности у друштву. Сви смо ми у тој наметнутој борби, мање или више невољно увучени, повређени, ускраћени, окрњени и далеко од реализација својих људских потенцијала и испуњавања фундаменталних људских потреба. Таква непрестана борба може бацити сенку чак и на оне најузвишеније људске вредност какве су: љубав, слобода, стваралаштво, солидарност. Та борба од људи прави несрећнике који ходају кроз живот грозничаво држећи штит испред себе, бранећи се од напада у породици, на радном месту, на улици, у школи, превозу. Насиље сваке врсте, било речима, мислима, делима и на разним нивоима, спонтано се и све интензивније испољава и креира. Свакако да лоша организација друштва, погрешне вредности и погрешна схватања смисла живота доводе до наметања и лоших (не)вредности живота. Оваквој незавидној егзистенцијалној ситуацији у великој мери допринело је и одвајање друштва и државе од цркве, при чему је занемарена духовност и све позитивне особине људи које произилазе из религије и суштинске природе људског духа. Погрешно је одвајање духовности од политике, науке и економије, као што се тело и душа не могу одвојити у живом организму. Уместо добро проверених и потврђених духовних вредности и стила живота сведоци смо потурања вредности уживања и користи као друштвених идеала, дакле утилитаристичког стила живота који пропагира личну корист, задовољства и чулна уживања као најпожељнији модел живљења. Такво стање духа је последица како политичког система и културне политике, тако и једног општецивилизацијског тренда који већ дуже време доминира светом. Без обзира на то шта се подразумева под религиозним начином живота, очигледно је да су духовне вредности и стил живота који извиру из основа духовности сваке религије, потиснуте у страну и занемарене. С друге стране, разни сурогати изворних вредности као спољне манифестације припадности некој религији добијају примат и замагљују истинску духовну димензију. Јасан индикатор тога је инсистирање на неким спољним обележјима, попут облачења, ритуалног понашања и

изједначавања религије са националним и етничким интересима. То су само површни покушаји да се буде суштински духован док право мерило нечије продуховљености јесу унутрашње мисли и тежње и сходно томе, речи и дела која су у хармонији са љубављу према човеку и свету живота у коме битишемо.

Судови о вредностима узрокују пукотине, поделе и градације у више и ниже нивое моралне културе личности и друштва, при чему оне више постају привлачне за наш интерес. У тој тежњи за досезањем високих духовних вредности, које лебде изнад нас, манифестује се наш импулс духовног живота. Међутим, духовне културе и засади моралних вредности у нашој стварности видно су избледели и закржљали под теретом материјалног богатства. Наиме, човек наше епохе вреднован је према материјалном критеријуму, а материјално богатство којем су потчињене све сфере друштва, од бразде у њиви до универзитетске катедре, главно је мерило вредности. Таква груба материјализација живота створила је од људи безобзирне џелате културе и необуздане гусаре којима блага никад није доста. Садашњи човек је углавном само остатак античког идеала појма човека мере, склада и врлине. Једина вредност која се у таквој ситуацији јасно показује је окретање прошлости и обнова потиснутих садржаја културе, јединог царства слободе и загонетног начина одлуке за највише и најлепше што се може досећи, који су, итекако, олакшавали и оплемењивали пуки живот наших предака. Ми филозофи овог времена позвани смо да повежемо покидане нити човековог живота пре свега са моралом, вером, науком, уметношћу и другим вишим облицима духовног живота. Тај позив подразумева полемику против духовне устајалости, моралне слабости и духовне закржљалости, која стоји далеко од сваке манифестације духа промена, загњурене у свој тесни хоризонт културне беде. Тиме треба да буде условљена филозофска мисао о животу, лична егзистенција чија се снага духа не може и не сме везати нитима материјалних интереса и моралне тупости.

ЛИТЕРАТУРА

Јанковић 1921: М. Јанковић, *Религија и школа*, Београд: Штампарија Мироточиви.

Kus-Nikolajev 1927: M. Kus-Nikolajev, *Na stazama duševne kulture*, Sarajevo: Štamparija Riste J. Savića,. Марковић 1972: М. Марковић, *Преиспитивања*, Београд: Српска књижевна задруга.

Поповић 2011: Б. Поповић, *Ангажман филозофије у решавању глобалних друштвених проблема* у *"Политичко насиље"*, Међународни тематски зборник, Косовска Митровица: Филозофски факултет (стр. 259–271).

Стевановић 2003: М. В. Стевановић, *Морал и етика*, Београд: „Нова 196“ С. Машић.

Шешић 1977: B. Šešić, *Čovek, smisao i besmisao*. *Dijalektika smisla i besmisla.* Beograd: Izdavačko preduzeće „Rad“.

Brankica Popovic

ON THE TRACES OF ORIGIN OF MORALITY

Summary

The continuous review and actualization of the primary is necessary not for the sake of philosophy, but for the purposes for which it occurs as such, and that's man's life and its meaning. A man can consciously sacrifice his life for truth, freedom, justice and beauty, values that have sense as a universal category of human life and creativity. The question is, why this issue is important when it comes to the interest of the author of this topic? The reasons are still some situations and confrontations of the author himself with adequate problems. In this case, the crisis in which we find along with the author and the need for hers deeper philosophical analysis that reveals the drama of the modern man in the destroyed system of universal values, eternal essences, absolute and all the traditional legacy which provide order in the colorful world of life. Return the original, the one fundamental common in times of crisis - as well as that of her mother's lap. As there are reasons that led to it, that is the reasons that lead to the shaping of the human world, mostly bad and inhuman, by which their reduction isinevitable in order to move ahead on a clear path more effectively with prospects.

Keywords: meaning, value, crisis, morality, culture, tradition, love.

Желимир Д. Вукашиновић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за филозофију

DOI 10.7251/ZRNS1701079V
Оригинални научни рад

ЧОВЈЕК, ИСТОРИЈА И СВИЈЕТ: ДА ЛИ ЈЕ ЉЕПОТА У СТВАРНОСТИ МОГУЋА? [1]

Апстракт: *Симболички поредак је нарушен искуством насиља у времену у коме живимо. Стварност свјетске историје изнова показује да је довршење традиционалне метафизике обиљежено крајем хуманизма и смрћу Бога. Симболички поредак који разара референтност поезије и умјетности је успостављен у периоду који је оивичен ужасом Аушвица и транс-политичком моћи тероризма. Остаје питати се шта, у таквој историјској стварности, остаје од љепоте, да ли живот уопште може бити лијеп или је љепота само идеал или тек својство умјетности и, наивно говорећи, природе? Трагање за језиком који може да проговори спрам тишине Аушвица, за језиком који, након свега разореног, има смисла и значаја, за језиком којим је могуће успоставити одговарајући однос са стварношћу свјетске историје се очитава као акутни позив данашње поезије и философије.*

Кључне ријечи: *љепота, историја, насиље, човјек, свијет.*

„Филозофије су се препирале око тога да ли је свет ствари свет стварности, али поезија никад није негирала свет, већ је настојала да га опева изнутра, да пружи његову интегралну слику у емотивном колориту. Поезија је с времена на време сумњала у себе, али њој припада та част да никада није своју изражајну немоћ охоло оправдавала метафизичком недовршеношћу света. Поезија никада није имала (нити је могла да има) свога Канта. Њена љубав према свету одувек је била наивна и неопрезна“ (Миљковић 1991: 152).

У оној мјери у којој би се феноменологија перцепције могла подвести, бар једним својим дијелом, под естетичка истраживања – наравно, не у традиционалном смислу, у тој мјери би се питање о односу између човјека и

* zelimir@fil.bg.ac.rs

[1] Овај рад је дио истраживања која се изводе на пројекту 178018 *Друштвене кризе и савремена српска књижевност и култура: национални, регионални, европски и глобални оквир* који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије. Задржавајући се у оквиру разумијевања поријекла и посљедица насиља у историји, као и могућности да се насиљу парира, рад се ослања на тему коју сам третирао у текстовима „Апсолут и рат“ и „Феноменологија среће: љубав, љепота, доброта“.

стварности могло поставити као питање о структури свијета као феномену перцепције: у контрасту од Хегела до Хусерла, од Хајдегера до Мерло-Понтија. Претходи, дакако, Кантов допринос, јер је отварајући, у основи, управо ово питање интерпретирао субјективитет кроз критику укуса која није завршила у релативизму, као што се интерпретација трансценденталног, онога наиме што је непромјењиво у стварности, што је ствар по себи, одвојила како од теолошког позитивизма тако и од мистицизма. У овом ће раду, имајући поменуто у виду, бити ријечи о односу човјека, историје и свијета, и то полазећи од питања: да ли је љепота у стварности могућа?

Стварност свјетске историје изнова показује оно што је већ Ниче увидио: да је довршење традиционалне метафизике обиљежено крајем хуманизма и смрћу Бога.

„Зар нисте чули о оном лудом човеку који је у ведро преподне упалио фењер, појурио на пијацу и непрекидно викао: ‘Тражим бога! Тражим бога!’ – Пошто су баш тамо стајали многи од оних који нису веровали у бога, изазвао је велики смех. Да ли је изгубљен? питао је један. Да ли је залутао као дете? питао је други. Или да ли се крије? Да ли нас се плаши?... тако су сви викали и смејали се. Луди човек скочи међу њих и прострели их погледом. ‘Где је бог? повиче, ја ћу вам то рећи! Ми смо га убили, ви и ја! Сви смо његове убице! Али како смо ми то учинили? Како смо могли да испијемо море?... Шта смо учинили када смо ову земљу отковали од његовог сунца? Куда се она сада креће? Куд се ми крећемо? Да ли даље од свих сунца? Да ли се стално не рушимо?... Да ли постоји још неко горе и неко доле? Да ли лутамо кроз бескрајно ништа?... Да ли не долази стално ноћ и све више ноћ? Да ли фењери не морају да се пале преподне? Да ли још ништа не чујемо од буке гробара, који сахрањују бога?... Бог је мртав! Бог остаје мртав и ми смо га убили! Како да се тешимо ми, убице свих убица?... Каквом водом бисмо могли да се очистимо? Какве ћемо свечаности окајања, какве ћемо свете игре морати да измислимо? Зар није величина тога догађаја превелика за нас“ (Ниче 1984: 146, 147).

„Свјетска ноћ“ о којој већ говори Ниче, и раније Хелдерлин (в. Хајдегер 2000: 209), епоха нихилизма која обиљежава историју свијета, драстично је, тиме и непобитно, манифестована симболичким поретком који је у 20. вијеку разорио референтност поезије и умјетности у свијету, а успостављен је у периоду који је, по Адорну, оивичен ужасом Аушвица и, како то види Бодријар, транс-политичком моћи тероризма.

„‘Како је могуће такво варварство на крају 20. века?’ Лажно питање? Нема повратка атавистичког насиља. Старинско насиље је истовремено ентузијастичко и више жртвено. Наше насиље, оно које производи хипермодернитет, јесте терор... Свуда медији претходе терористичком

насиљу. То је оно што од њега чини једну посебно модерну форму – далеко модернију од 'објективних' узрока које хоће да му припишу: политичких, социолошких и психолошких – ниједан није по мери догађаја... Сви смо ми макијавелисти без знања, по тамној свести да је представљање само једна дијалектичка фикција која прикрива двобој на смрт између воље за моћ и губитка другог који се може евентуално превести у губљење самог себе у добровољном служењу: свака моћ је сачињена од Хегемоније Владара и од Холокауста Народа" (Бодријар 1994: 71, 74).

У друштвеној стварности која је историјски налагала да се и рат прихвати као културни феномен, умјетност је присутна декоративно, „она је нестала као симболички пакт којим се разликује од чисте и просте производње естетских вредности које ми познајемо под именом културе: умножавања знакова у бескрај и рециклаже некадашњих и садашњих облика. Не постоји више основно правило, ни критеријум суђења ни задовољства. Данас, на пољу естетике, нема више Бога да би признао своје. Или, према једној другој метафори, нема више златне подлоге за естетске судове ни за естетско задовољство. То је као са новчаницама које видимо да се више не могу размењивати и одсада плутају свака за себе, без могућег претварања у стварне вредности или богатство" (Бодријар 1994: 17).

И у том смислу се може рећи, овдје више као дигресија, да је класична умјетност у историји довршена насиљем које је требала превентирати. Историјом, начином живота је докрајчен класицизам, разбијено је јединство форме и садржаја, један историјски тренутак љепоте у коме је заблистала свијест о поријеклу трагизма људског постојања. Исто важи и за довршење класичне књижевности у региону. Уосталом, ни Андрић није био тек или само писац. Једнако, хроника није тек или само историјски роман. Андрићеве хронике, наиме, које, дакако, нису сводиве на историјски роман нити роман тока свијести, се, у историјском смислу, могу, са свим својим хотимично минималистичким књижевним средствима, узети као стадиј довршења народне књижевности. Модернизација језика и даљи развој грађанске културе, на тој основи, указује да је приповиједачка снага хронике, језиком који је опште разумљив – а зрео и вјеродостојно рјечит, довела народну књижевност до освијешћења и тиме је судбину једног народа отворила за могућност ослобођења од могуће (изновне) епске, па онда и трагичке завршнице. Да ли је тај стадиј препознат у (националној) науци о књижевности? Или је, ипак, по начину на који смо 90-их година прошлога вијека (опет) живјели своје разлике, очигледно да је прилика, нажалост, пропуштена.

На концу, свијест о трагизму, а у основи и пролазности људског постојања, очитава се као истина кроз коју пробија непоречива битност љепоте, битност чију универзалност откривамо у времену кроз својственост властите егзистенције.

„Што су утисци које у младости примамо тако снажни, и што нам се у зори живота све приказује тако идеалним и ведрим, долази одатле, што на, још тада, појединачно најпре упознаје са својом врстом, пошто је она за нас још нова, што, дакле, све појединачно пред нама заступа своју врсту. Према томе, у појединачном схватамо ми (платонску) *идеју* те врсте, којој је, као таквој, лепота битна“ (Шопенхауер 2008: 22).

Остаје, дакле, кроз вријеме и након свега, питати се шта, у историјској стварности свијета, остаје од љепоте, да ли живот уопште може бити лијеп или је љепота само идеал или тек својство умјетности и, наивно говорећи, природе? Трагање за језиком који може да проговори спрам тишине Аушвица, за језиком који, након свега разореног, има смисла и значаја, за језиком којим је могуће успоставити одговарајући однос са стварношћу свјетске историје се очитава као акутни позив данашње поезије и философије... Најочигледније, у херменеутичкој иницијативи Гадамера и Хајдегера. Ове су двије дјелатности, философија и пјесништво, уосталом, од почетка у истоме позиву.

Аушвиц је, Лиотар у *Расколу* то и појашњава:

„Ћутање које окружује реченицу ‘Да ли историчару приличи да узме у обзир не само штету, него и неправду? Не стварност, него и мета-стварност, уништење те стварности? Не сведочење, него оно што је остало од сведочења када се оно уништи (дилемом), осећање? Не спор, него раскол? Свакако да је тако, ако је тачно да историје нема без раскола, да се раскол рађа из неправде и да је означен ћутањем, да ћутање указује да реченице трпе од свог збивања и да је осећање то трпљење… Аушвиц је у том погледу најстварнија од свих стварности. Његово име обележава границе до којих важи надлежност историјског знања“ (Лиотар 1991: 64, 65).

Како се, дакле, односити *спрам* и *у* таквој стварности, да ли је, упркос свему и након свега, љепота могућа? Шта би и какав би могао и морао бити одговор на радикално насиље које се понавља у историји? А одговор је непрестано и до прве половине 19. вијека оптимистички тражен. Наиме, крајњи домет идеализма је, кроз Хегелову дијалектику, у духу препознао апсолут, могућност да се путем синтезе помире све антиномије и антагонизми који су, кроз вријеме, произведени и мишљењем и дјеловањем. Зато „први свет духа јесте свет обичајности, други свет духа јесте свет образованости, трећи свет духа јесте свет моралности” (Хегел 1974: 367). Крај историје, у облику у коме се она неосвијешћено кретала, требао би бити објављен у живом облику духовности који је свеукупном снагом философије, израстајући преко умјетности и религије, себе ослободио у природи – у простору и времену – конкретним догађајем мира, односно самосвијести као слободе. Прошлост се, тако и тиме, више не би опонашала, историја се

не би понављала и будућност би била могућна. У томе је сврха и умјетности и религије и науке... У томе је сврха довршења умјетности у тоталитету лијепог. А снага и домет философије је да ту сврху освијетли и поменуте области духа тој сврси приведе и у њој их обједини (в. Вукашиноић 2015а: 32). У супротном се умјетност своди на предмет естетског искуства, религија на ритуализам, а наука на експериментализам и технолошки позитивизам. Насиљу се, дакле, у његовој досадашњој историјској неизбјежности, насиљу и у име апсолута, парира ангажманом свијести која нас дијалектички одваја од предмета сукоба и антагонистичке интерпретације стварности, а да би свијест превладала тај предмет и ту стварност, и да би на темељу свога господарења над пуком жељом или нагоном привела биће животу и тако преутемељила свеукупно збивање историје.

Треба препознати да се Хусерлов феноменолошки повратак самим стварима, по својој битној намјери, а кроз редукцију, управо тим путем и кретао (в. Хусерл 1991: 127–178). Наиме, феноменолошком редукцијом, и као трансценденталном егологијом која ће очистити свијест како од искључиво психолошке интерпретације њених феномена – тако и од егоизма, омогућило би се да се предмет ослободи од нерефлектованог искуства. У том је смислу битно препознати да је свијет живота основна „тема теоријског интереса који је одређен универзалном epoché с обзиром на стварност ствари свијета живота" (Хусерл 1991: 128). Тиме би се стварност ослободила од апсолута свијести и доживљај свијета би, изван пројекција, па и фрустрација субјекта, и након изгубљеног наивног природног става, изнова био могућ. Дјелује да допуштању овога процеса, отпор у бићу прави, првотно, страх од посљедица којим би жеља била превладана или би се у себи, а не у предмету, укинула – асоцирајући не само на крај насиља, него и на крај живљења – што и јесте проблем несрећне свијести.

„...она (несрећна свијест) се у исто време налази изнад чистог мишљења (уколико то чисто мишљење јесте апстрактно мишљење стоицизма, које уопште одвраћа поглед од појединачности, и само немирно мишљење скептицизма, - у ствари само појединачност као несвесна противречност и непрекидно кретање те противречности -); она је изван њих обоје, она повезује и одржава у заједници чисто мишљење и појединачност, али још није уздигнута до оног мишљења за које је појединачност свести измирена са чистим мишљењем. Она, штавише, стоји у тој средини у којој апстрактно мишљење појединачност свести додирује као појединачност. Сама несрећна свест јесте то додиривање; она представља јединство чистога мишљења и појединачности; за њу такође постоји ова мисаона појединачност или чисто мишљење, и оно што је непромењиво постоји суштински као појединачност. Али није то због ње што тај њен предмет, оно што је непромењиво, које

за њу има суштински облик појединачности, јесте она сама, она сама која представља појединачност свести“ (Хегел 1974: 130).

Хусерлова феноменологија, међутим, а то је посебна тема, јесте и метод ограничења дејства свијести у њеној активности чиме се жеља не укида, али се ни свијет не присваја бригом тек онда када постане колатерална штета жеље или наших „добрих намјера”. Ту би, ослободивши, дакле, свијет од властитих пројекција и „недоживљајног“ искуства, нови, али не и апсолутни почетак, у времену и простору, при и са самим стварима, био могућ (в. Вукашиноић 2015а: 33). Ипак, Хајдегеров отклон од Хусерлове феноменологије ће показати да оно што је у поезији суштинско јесте да нам већ она, у времену, показује пут блискости са стварима. У суштини поезије се брига – а не идеја, или мишљење, или свијест – открива као фундаментална структура тубивствовања. Поезија показује да ствари нису пуки објекти или само алати, да пребивају унутар историје свијета. Зато, уколико су, како то Хусерл 1936. године јасно евидентира, европске науке у кризи, онда, прилика је за увидјети, не требамо инвентирати „нову“ науку нити постојећу укидати, него је треба привести њеном почетку... – у овом случају можемо рећи: водити је путем суштинског у поезији. Одговор није – како то Хајдегер, на концу, прелазом на поетички начин мишљења увиђа – у феноменологији као методу, него је пут, у историји каква јесте, већ показан *у* или *кроз* суштину умјетности – а то и јесте оно што је у умјетности суштинско. Збивање ове истине, јер је она истина бивствовања, јесте љепота – којом, у времену, излази на свјетлост смисао људског постојања. Уосталом, већ је Шопенхауер указао на поријекло заборава ове истине:

„У потцењивању и одбацивању поезије Платон је положио свој данак заблуди, који сваки смртник мора да плати. Он каже (*Република*, X. с. 608): *Стари је раздор између философије и поезије*. Али то није тачно. Њих две се сасвим добро слажу. Поезија је, штавише, ослонац и потпора философије, богат извор примера, средство за подстицање размишљања и пробни камен моралних и психологијских принципа. Поезија се, заправо, односи према философији као што се искуство односи према науци. Философија нас учи да упознајемо, у целини и у општим цртама, ону исту праву и унутарњу суштину света, коју нам показује и поезија у примерима, у приказивању појединих случајева. Према томе, између поезије и философије постоји најлепши склад, као и између искуства и науке. Уопште, с обзиром на поезију, потпуно је тачно оно што Гете каже у *Тасу*:

Und wer der Dichtkunst Stimme nicht vernimmt,

Ist ein Barber, er sei auch, wer er sei.

/А ко не разумева глас поезије

- тај је варварин, па ма ко он био./“ (Шопенхауер 2008: 88)

Херменеутички окрет ка (само)разумијевању људског постојања који се, након што је дејствена снага дијалектике исцрпљена преко нововијековне метафизике и позитивистички усмјерене науке, успоставио преко обнављања питања о суштини поезије има намјеру да укаже на услове за преокрет који би био судбоносан за човјеково опстајање, односно за начин тога опстајања у односу на смисао бивствовања у цјелини. Овдје се мисли на Платоново разумијевање дијалектике које тражи да преиспитамо статус философије у односу на науке, а онда и однос између философије и умјетности, те философије и поезије. Из сљедећег цитата се јасно види да философија није наука међу наукама, нити тек само основна наука.

„Дијалектички метод је једини... који се не држи хипотеза, него иде право према почетку да би утврдио какав је он, а око душе, закопано у варварско блато, нежно извлачи на површину и уздиже га, при чему су му, као помоћнице и водиље, потребне вештине које смо испитали. Ми смо њих, додуше, по навици често називали наукама, али би оне морале имати неко друго име, неко које би значило више него мнење, а мање него наука – и ми смо их већ раније негде назвали разумним увиђањем. Али ми се чини да се људи којима предстоји једно тако снажно истраживање, као што је наше, неће препирати око имена“ (Платон 1993: 227).

Као разборитост која подразумијева јединство искуства и увиђања, философија јесте и *episteme* које није тек знање знања ради, него оно знање које се враћа животу или, тачније говорећи, показује се као исправно вођен живот (у заједници). Дијалектика, онда, јесте пут којим се производи (*poiesis*) лијеп живот, истинска љепота које није само појавна, предметна или појединачна. Умјетност се, дакако, може разумјети као производња лијепих предмета, а занатство као производња употребљивих предмета. У разлици између умјетности и занатства се открива сврховитост која није сводива на корисност која је поистовијећена са употребљивошћу. У сваком случају, Платоново (пре)усмјерење ка дијалектици у односу на пјесништво, као и његова критика миметичке природе умјетности, јесте окрет од уображеног “знања”, мнења (*doxa*) и уображене „мудрости“ (пјесништво) ка истинској мудрости, вјеродостојном, самостално вођеном животу. Умјесто подражавања (опонашања) тражи се метод, пут, ка истинском живљењу које је показао Сократ. У томе смислу дијалектика не познаје дуализам праксе и теорије (који ће бити пројектован тек преко нововијековне метафизике). Учење катактичке вјештине коју душа примјењује на себи битно је својство тога метода. Зато Платонови дијалози, својом љепотом превазилазећи и трагичко пјесништво, не опонашају узорност него показују оно најкорисније умијеће: саображавање са логосом. Љепота језика у дијалозима, њихов врхунски поетички квалитет, није украсног карактера, јер о доброме се мора говорити примјерено, дакле, лијепо. У томе и јесте њихова трајна љепота.

Љепота, Платон то јасно показује, има своја својства: 1. Лијепо је оно што пристаје (*to prepon*) појединим стварима, што им одговара и приличи, 2. Лијепо је пријатно (*hedone*) које долази преко слуха и вида, 3. Лијепо је оно што је корисно (*khresimon*), јер или уколико има моћ да води ка добру (в. Зуровац 2005: 50). Није овдје ријеч о удаљености љепоте (као идеала) од стварности, него о ономе што је најстварније у постојању и за шта вриједи живјети. Полазећи од свакодневнице, једнако као и из перспективе прагматичног реализма и рационализма, Платоново је посредовање квалификовано као идеалистичко. Дијалози, ипак, указују на искуство стварности која се уобичајено живи у времену, али и отварају пут за увиђање истинских вриједности које омогућавају потпунији, наиме, лијеп и добар живот; потпун, јер води и правовременој, природној, благој смрти. У том је смислу, дијалектика пут ка вјеродостојном животу, откривање снаге љепоте, брига за душу и припрема за смрт. Дијалози су, како примјећује Гадамер, дјела врхунске књижевности, јер се аргументација не успоставља на нивоу доказивања постављене хипотезе, него се вјеродостојност неке тврдње показује кроз драмску радњу. (в. Гадамер 2007: 54, 55) Протагонист, Сократ, поступа у складу са оним што мисли и говори. Јединство драмске радње и њена цјеловитост, уз примјерен начин говора о ономе што се одувијек и заувијек тиче човјека, показују своју љепоту у разборитости. Остаје да Платон ту вјештину, дијалектику, не препознаје у умјетности, нити у пјесништву, а то је и мјесто спора који, умногоме, одређује судбину западне метафизике, а онда и европске културе. Могло би се, наиме, рећи да се између Платона и Хајдегера у времену одвија спор између философије и поезије, а да је крајњи моменат тога спора обрат који, не само својим дјелом него егзистенцијом, чини Фридрих Ниче. Издвојићу детаљ који је од значаја по овдје издвојену тему, а тиче се односа између истине и умјетности, односно стварности и љепоте. Истина, како показује историја, није одржива само на темељу универзалног логичког поретка, него, како Ниче акцентира изван супротности објективизма и трансцендентализма, истина има своја естетска својства. Она није само лијепа, него и ружна. А сагледава се, у позности свјетске историје, кроз трагичко искуство. Трагички философ, утолико, није нити може бити скептичан, јер се оно од чега сјећањем патимо, евидентно, не може порећи.

„Да нисмо одобравали уметности и измислили ту врсту култа неистинитог: не бисмо уопште могли издржати увид у општу неистину и лажљивост, што нам сада даје наука – увид у лудило и заблуду као услов сазнајућег и осећајућег постојања. Ваљаност би имала као последицу гађење и самоубиство. Али сада наша ваљаност има супротну моћ, што нам помаже да избегнемо такве последице: уметност као добру вољу за привид. Ми не бранимо увек нашим очима да заокругле, да до краја испевају: и тада није

више вечно несавршенство, што носимо преко реке бивања. Тада мислимо да носимо неку богињу и поносни смо и детињасти у тој услужности. Као естетски феномен наше постојање је још увек подношљиво, и кроз уметност су нам очи и руке и, пре свега, чиста савест дати за то да можемо из нас самих створити такав феномен. Морамо се привремено од нас одмарати тиме што ћемо на нас и доле гледамо и, из неке уметничке удаљености, смејемо се себи самима или плачемо над нама; ми морамо исто тако открити јунака као и будалу, који се налази у нашој страсти сазнања, ми се морамо ослободити наше будалаштине и постати сувише весели да бисмо се могли даље радовати нашој мудрости!“ (Ниче 1984: 128, 129)

Умјетност је, према томе, неопходна да не би страдали од истине, па и од сјећања, да би преживјели у историји, а не од ње страдавали, па је истинска умјетност дорасла најприје животу, а не само форми, она је *велики стил који настаје кад лијепо побиједи чудовишно* (в. Ниче 2007: 14) Неопходно је, дакле, производити љепоту, да не би били превладани ружним. Зато је умјетност вјештина, умијеће, знање. У том смислу, и након свега, у овој и оваквој свјетској историји, љепота је, прије и послије овог питања о њеној могућности, у стварности, непоречиво, нужна.

Овај обрат (*платонизма*) не треба разумјети као крајње удаљавање од Платонове дијалектике или као само изокретање, прије као задобијање испуштене суштине Платоновог посредовања. То ће, у завршној фази свога дјеловања, примијетити и Ниче. Уосталом, како Платон у истинској љепоти види снагу, моћ да нас приведе стварном животу, тако и Ниче у умјетности, конкретније љепоти, види, још увијек неисцрпљено дејство, по живот афирмативне, воље за моћ. Задржаћемо се, зато, у овом, завршном, дијелу рада на детаљу који освјетљава природу или посљедице поменутог обрата. Наиме, Хајдегеров (али и Гадамеров и Бенјаминов) осврт ка Хелдерлину као да указује да се историјско разрјешење питања о смислу бивствовања већ објавило преко поезије која је, и кроз самосвијест и егзистенцију пјесникову, докучила своју крајњу сврху. Овдје је, у Хелдерлиновом случају, ријеч о пјеснику који, у битном смислу, зна шта ради. Свеукупна тежња човјекова да одговори на смисао постојања збива се кроз суштинско у поезији, а које је показано, и као утемељујуће успостављано кроз Хелдерлиново пјесништво. Историјско разрјешење питања које је судбоносно по људско постојање није се, како је намјерено и очекивано, догодило кроз науку, религију, метафизику или умјетност као такву, него се, у својој својој битности, показало кроз одговор који, реалношћу свога опредјељења и живљења, нуди, у бити остварена, пјесничка егзистенција. У том се контексту може разумјети смисао Хајдегеровог издвајања пет исказа о суштини поезије, као и прелаз његове философије од феноменологије преко херменеутике до поетичког начина мишљења. Опасност изложености бивствовању и наивност, отвореност,

свједочанство о томе шта јесмо, трајање, пребивање у језику, грађење као утемељење у бивствовању, пјесничко (а не технолошко) становање на земљи, чување бивствовања (а не владање бивствовањем)... – све су то својства људског постојања која се показују као оно што је у поезији суштинско (а која су остала заклоњена и традиционалном антропологијом и хуманизмом). Суштинском у поезији, уз одбацивање или олако прихватање поезије у свакодневном животу, понајвише штети романтичарска интерпретација њених садржаја. Након довршења традиционалне метафизике у Ничеовом обрату *платонизма*, наше питање о смислу бивствовања налаже (пре)окрет ка суштинском у поезији. У самом је том преокрету судбоносно збивање по човјеково даље постојање. Преко суштине поезије се, по Хајдегеру, открива пут исцјељења бијеса у милост, у историји заборављени пут љубави. Зато је мишљење, то већ Платон истиче, присјећање на сазнање које жудимо: сазнање искуства љубави. То сазнање истински образује човјека, води љепоти, води истинском животу: миру. Полазећи од истинског образовања, мишљење се збива изворно као пјевање: искуство љубави које је оплемењено увиђањем и као себи примјерено свједочено. У одјељку под насловом „Спомен“ објављеног у *Објашњењима уз Хелдерлиново пјесништво*, Хајдегер издваја Хелдерлинов стих: “Те и љубав марљиве очи упире“, и пише:

„Добри разговор, којега би се пјесник понајприје хтио држати како би научио моћ опстајања у властитоме, даје да се чује о *данима љубави*. Јер, љубав, је поглед за бит љубљенога, који поглед кроз ту бит гледа у бивствени темељ оних који љубе... Гледање духа љубави не веже се уз призор, него само себе упире у бит онога љубљеног, како би га, *марљивим* гледањем, вратило у његов темељ... Мишљење љубави полаже право на бивствени темељ љубави. Али оно, узето за себе као љубав, не може сами тај темељ утемељити као темељ за обитавање свих љубави једног повијесног завичаја... у сталном мишљењу на туђину и на завичај сабире оно *лијепо земље* као темељ свога бића“ (Хајдегер 2012: 161, 162, 163).

Пјевање као оглашавање *дана љубави* открива *лијепо земље*, а то је оно што није само изгледно, а јесте заснивајуће. Овај глас пјесништва враћа мишљење на „врело“ до кога се, након свега што чини нашу историју, долази „заобилазним путем“. Наиме:

„*Оно лијепо* овдје нипошто не значи оно разноврсно дражесног и допадљивог. *Оно лијепо земље* јест земља у својој љепоти. Том ријечи пјесник *Хиперионa* именује, међутим, битак (*bytak*)... Љепота је присутност битка (*bytka*). Битак (*bytak*) је оно истинско бића“ (Хајдегер 2012: 151, 152).

На концу, и овај нас цитат враћа нацрту издавачевог предговора *Хиперион*у, који Хајдегер издваја, а који илуструје преокрет из чије истине сија заборављено, или кроз историју напуштено, јединство љепоте и стварности у коме пребива смисао бивствовања:

„Окончати онај вјечни сукоб између нашега себства и свијета, вратити мир свега мира, који је виши од свега ума, ујединити нас с природом у Једну бесконачну цјелину, то је циљ свега нашег тежења, разумјели се у томе или не. Међутим, ни наше знање ни наше дјеловање ни у једном периоду нашега опстанка не доспијева онамо гдје престаје сваки сукоб, гдје је Све Једно... Ми не бисмо ни имали никакву слутњу о оном бесконачном миру, о оном битку (*bytku*) у једном смислу те ријечи, не бисмо уопће тежили да природу сјединимо са собом, не бисмо мислили и дјеловали, не би уопће ничега било (за нас), ништа не бисмо сами мислили (за нас), кад то не би било присутно по оном бесконачном сједињењу, оном битку (*bytku*) у јединoм смислу те ријечи. Он је присутан – као љепота: говорећи са Хиперионом, на нас чека једно ново царство у којему је љепота краљица. – Вјерујем да ћемо сви на концу казати: свети Платоне, опрости! О Тебе су (изворно, ми смо) се тешко огријешили“ (Хајдегер 2012: 152).

ЛИТЕРАТУРА

Бодријар 1994: Бодријар, Ж. *Прозирност зла*, Нови Сад: Светови.

Вукашиновић 2015а: Вукашиновић, Ж. „Апсолут и рат“, *Рат и књижевност*, 29–34, Зборник радова са IX међународног научног скупа, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет.

Вукашиновић 2015б: Вукашиновић, Ж. „Феноменологија среће: љубав, љепота, доброта“, *Срећа***,** 51–60, Зборник радова, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет.

Гадамер 2007: Гадамер, Х. Г. *Почетак* филозофије, Београд: Федон.

Зуровац 2005: Зуровац, М. *Три лица лепоте*, Београд: Службени гласник.

Лиотар 1991: Лиотар, Ж. Ф. *Раскол*, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница З. Стојановића, Добра вест.

Миљковић 1991: Миљковић, Б. „О поезији“, *Изабране песме*, Београд: БИГЗ.

Ниче 2010: Ниче, Ф. *Књига о филозофу*, Београд: Службени гласник.

Ниче 1984: Ниче, Ф. *Весела наука*, Београд: Графос.

Ниче 2007: Ниче, Ф. *Тако је говорио Ниче*, прир. С. Ивановић, Београд: Невен.

Платон 1993: Платон, *Држава*, Београд: БИГЗ.

Хајдегер 2012: Хајдегер, М. *Објашњења уз Хелдерлиново пјесништво*, Загреб: Деметра.

Хајдегер 2000: Хајдегер, М. *Шумски путеви*, Београд: Плато.

Хегел 1974: Хегел, Г. В. Ф. *Феноменологија духа*, Београд: БИГЗ.

Хусерл 1991: Хусерл, Е. *Криза европских наука*, Дечје новине, Горњи Милановац.

Шопенхауер 2008: Шопенхауер, А. *Метафизика лепог*, Београд: Партенон.

Želimir D. Vukašinović

MAN, HISTORY AND WORLD: IS BEAUTY POSSIBLE IN REALITY?

Summary

The symbolic order is disrupted by the experience of violence in a modern history. The reality of world history repeatedly demonstrates that a completeness of the traditional metaphysics is marked by the end of humanity and the death of God. A new symbolic order by which a referential significance of poetry and art has been destroyed is established for a period which is marked by the horror of Auschwitz and a trans-political power of terrorism. In such a historical reality, it is, consequently, unaviodable to ask what, after all, remains of beauty: whether life in general can be beautiful or beauty is only an ideal, namely, just a feature of art or, naively speaking, of the nature? The search for a language that can speak in reference to the silence of Auschwitz, for the language that can restore the meaning of being and by which it is possible to establish an appropriate relation to the historical reality of the world is recognised here as a crucial task of poetry and philosophy today.

Иван Коларић *
ФИЛУМ Крагујевац

DOI 10.7251/ZRNS1701091K
Оригинални научни рад

ХЕЛДЕРЛИН, ХАЈДЕГЕР, БРАНКО МИЉКОВИЋ – ПОЕТИКА НЕГАТИВНЕ ОНТОЛОГИЈЕ

Апстракт: *Аутор рада интерпретира поетику Бранка Миљковића у компарацији са поетиком Мартина Хајдегера и Хелдерлина. Иако су сва тројица по образовању били филозофи, њихово заједничко упориште је да уметност заправо објављује тајну бивства, а не филозофија. Поезија је „суштинска суштина“ или прајезик за установљавање бивства. Миљковић показује и доказује да су поете рудари који траже рудник лепоте, птицу раја или живу звезду која с ону страну гроба куца. Његова поетика је негативна онтологија: „Оно што се мисли и каже узима се као нешто стварно, али стварно у својој одсутности“. Најзад, аутор прегнантно доказује да су многе Миљковићеве метафоре постале својеврсни симболи, наводећи субјективни избор оних естетски и естетички најуспешнијих.*

Кључне речи: *Хелдерлин, Хајдегер, Бранко Миљковић, поетика, филозофија, негативна онтологија, патетика ума, естетика, метафоре, симболи.*

Онтолошку теорију поезије понајбоље репрезентују немачки песник Хелдерлин, немачки филозоф Хајдегер и српски филозоф и песник Бранко Миљковић. Хајдегер у делу *Извор уметничког дела*, бележи: „Суштина уметности била би ова: *себе-у-дело-постављање-истине бивајућег*“. Дакле, уметност објављује тајну бивства, а не филозофија. С обзиром на то да је питање Бивства (Seinsfrage) пало у заборав, Хајдегер за разлику од Сартра експлиците тврди: „Оно што ме занима јесте питање бивства, стога и не говорим о егзистенцији. Ја прелазим преко егзистенције само да бих доспео до Бивства“. А Бивство је као Сунце (плотиновска метафора), које човек не може да гледа директно и које воли да се скрива, па је стога истина заправо откривање (aletheia). И сама лепота је, за Хајдегера, *начин постојања истине бивства* или „сијање уклопљено у дело“, што подсећа на Хегелову одредбу лепоте као „чулног сјаја идеје“. Хегел и Хајдегер лепоту рефлектирају посредством уметничког дела, дакле антисубјективистички: *У делу је догађај истине, и то на начин дела у делу*. Нису дакле битни ни аутор, ни реципијент – него само уметничко дело. Мартин Хајдегер формулише и принцип **онтолошке естетике**: колико дубоко сеже у бездан или бивство. Насупрот Хајдегеру, Адорно се у својој *Естетичкој теорији* залаже за **отворену онтологију**: бивство као могућност (а не немогућност). Адорнова

* shomy006@ptt.rs

„игра рефлексије“ и данас је актуелна, као и његова дефиниција *укуса* као „најважнијег сеизмографа историјског искуства“

У огледу *О хуманизму*, Хајдегер пак пише следеће: „Језик је кућа бивства, човек станује у тој кући“. Ми не само што говоримо одређени језик, већ говоримо из њега као „куће бивства“. Слушамо и ослушкујемо говор језика, који говори казујући и показујући (и на тај начин доказујући). Песник и мислилац станују један близу другога, али на различитим брдима: мислилац казује бивство, а песник именује оно што је свето. Елем, задатак песника је да сачува смисао тајне и „близину извору“, а поезија је „суштинска суштина“ или прајезик за установљавање бивства: „Темељ људског постојања јесте разговор као истинско догађање језика. Али прајезик је поезија као установљавање бивства“ (1982: 141)[1]. У огледу *Анаксимандров фрагмент*, находи се Хајдегеров парадигматичан став: „Мишљење је певање, и то не само врста песништва у смислу поезије и песме. Мишљење Бивства јесте изворан начин певања. У мишљењу језик најпре долази до језика, тј. улази у своју суштину. Мишљење је прапесништво које претходи свакој поезији, али и песничком у уметности, пошто уметност своје дело обликује у области језика. Свако певање у том ширем и ужем смислу поетскога јесте у својој основи мишљење: поетизијућа суштина мишљења чува владање истине Бивства“.[2] А у познатом спису *Чему песници?* (Worzu Dichter?), Хајдегер *уметност* дефинише као poiesis (нем. Dichtung) и позива се на Хегеловог пријатеља и песника Хелдерлина, који се у седмој строфи елегије *Хлеб и вино* (Brod und Wein), пита чему песници у оскудно време. Песници заправо певају о оскудном времену, јер су богови одсутни, тако да је остало једино Свето, као траг одбеглих богова. Док филозофија казује бивство, песништво

[1] Сретен Петровић оспорава Хајдегера, пишући како га одликује „низ сасвим јасних примера погрешног тумачења, која се често граниче са тривијалношћу“ (2006: 443). Доиста док читамо Хајдегера то је права квадратура круга (на квадрат, па у круг). Петровић оспорава Мартина Хајдегера и због редукције језика на „прапоезију“, а уметности на поезију.

[2] Поетиком изворног или суштинског песништва, на трагу Хајдегера, бави се и српски писац, теоретичар књижевности и филозоф Бошко Томашевић (1947). Његове најпознатије песничке књиге су: *Чувар времена*, *Светлост за ископ*, *Преиспитивање извора*, *Чистина и присутност*, Appendix, *Пустиње језика*, *Писати око те празнине*, *Мистично тело овоземаљског писања*, *Студија тестамента* и *Археологија прага*. А ту су и теоријске књиге: *Из искуства битка и певања – нацрт за једну онтологију песништва*, *Бесконачна замена – фундаментална онтологија као теорија поезије*, *Поезија и мишљење бића*, *Песништво, књижевна теорија и егзистенција* и *Битно песништво*. За Томашевића поезија је песмовање бивствовања, и као таква она је изворна онтологија. Под утицајем постмодерниста, овај наш хајдегеријанац објавио је и следеће наслове: *Картезијански пролаз*, *Чувар времена*, *Предео са Витгенштајном и друге руше*вине, *Понављање и разлика*, као и *Чистина и присутност*.

именује свето. И додаје: „Писање поезије је узимање мере, којом човек добија меру за ширину своје суштине“ (1982: 160). Хајдегер наводи и Новалисов став: *Филозофија је носталгија за домом (завичајем)*. А бити *у завичају* или *код куће* значи бити целовит. Ми смо на путу ка целини, у крајњој инстанци, ка коначности (смрти) – јер живот је само „чекаоница смрти“.

Ми смо у средишту светске ноћи, која је опасна, сходно Хелдерлиновом увиду (из песме Patmos) да „у близини опасности расте и оно спасоносно“. Фридрих Хелдерлин је забележио и следеће: „Филозоф мора поседовати естетску снагу управо колику и песник (...) Поезија тиме стиче више достојанство; она на крају опет бива оно што је била на почетку – учитељица човечанства. Јер више нема никакве филозофије, никакве историје – једино ће од свих осталих наука и уметности преживети песничка уметност“ (1990: 102). Одиста, у овом нашем времену форме без суштине, поезија као оно најкњижевније у књижевности, фигурира као извориште есенцијализованог и естетизованог смисла или смислова. Рајнер Марија Рилке такође у књизи *Писма младом песнику* (Београд: Графос 1978:119) скоро да идентификује poiesis и eros: „И заиста уметничко доживљавање је тако невероватно блиско полном доживљавању, његовом болу и његовој наслади, да су те две појаве у суштини само различити облици исте жудње и истог блаженства“. Основно питање Рилкеове поетике је следеће: *Да ли бисте умрли ако би вам забранили да пишете*?

Српски филозоф и песник, Нишлија **Бранко Миљковић** (1934-1961), говораше да праве речи, од којих је створена поезија, не долазе саме од себе већ су „мукама оплођене“ и „служе да кажу моћ истине“. У збиркама песама *Узалуд је будим* (1957), *Смрћу против смрти* (1959, заједно са Блажом Шћепановићем), *Порекло наде* и *Ватра и ништа* (1960) Миљковић показује и доказује да су поете рудари који траже рудник лепоте, птицу раја или живу звезду која с ону страну гроба куца. Сходно томе, Бранко је уживао да рецитује француске песнике, да с публиком подели дубинску и чисту радост. У књизи *Изабране песме Бранка Миљковића* (Бигз, 1991), објављен је и бриљантан есеј *О поезији*, где је Миљковић прегнантно изложио принципе своје поетике и естетике. Посебно је занимљив став Бранка Миљковића да песма не почиње речима: „Песма јесте језик, али тек пошто буде написана. Али, ко зна да ли она баш тада не престаје да буде песма и постаје текст“. Попут француских песника Рејмона Кеноа и Алена Боскеа, он смело тврди како је поезија победа над песником: „Постоји један егзистенцијални критеријум за поезију: песма је добра ако је песник излишан“ (1991: 154). У суштини, Миљковића поетика је **негативна онтологија**: „Оно што се мисли и каже узима се као нешто стварно, али стварно у својој одсутности, која је присутност бескрајно удаљена. Моћи се удаљити и при томе остати веран ономе од чега се удаљило, значи моћи бити

песник“ (1991: 155). Он сматра да речи имају своје геолошке слојеве: „Свака реч носи у себи потонуле градове које тражимо. Треба у речи умети наћи њен најдубљи, најскривенији и најелементарнији смисао, иза кога су векови (1991: 155)“. Поезија претпоставља и музикалност: „То је способност да се чује музика која прати догађаје. То је стална будност и способност да се нађе непогрешиво име нашим данима и догађајима који их испуњују“ (1991: 161). Бранко Миљковић има свој став и о наслову песме: „Ја мислим да наслов треба давати у извесној мери независно од песме. Наслов не сме да буде извод из песме, он не сме да поткаже песму, он мора да буде њен саставни део који је обогаћује, а не објашњава (...) Наслов песме мора да буде далеки одјек песме, једна њена удаљена варијација у зачетку“.

Елем, поезија је игра стварања у којој су нарочито важне метафоре, а оне нису мртви кристали, јер стално семантички варирају. Резигнирано констатујући како његове метафоре нису постигле снагу симбола, Бранко Миљковић наводи предивну народну метафору „од злата јабука“, и пише: „Симбол је метафора која није случајна већ је незамењива, неминовна и има вредност судбине“ (1991: 156). Да су Миљковићеве метафоре ипак постале симболи, сведочи и следећи избор: У песми *Дис* находи се чувени стих: АКО СМО ПАЛИ, БИЛИ СМО ПАДУ СКЛОНИ! А у *Ариљском анђелу*: ЈЕР И ПАД ЈЕ ЛЕТ ДОК СЕ НЕ ПАДНЕ & РУЖОМ ПОГРЕШНО И НЕЖНИЈЕ КАЗАНА ВАТРА. Из *Утве златокриле* је стих: ИШЧУПАЈТЕ МИ ЈЕЗИК И СТАВИТЕ ЦВЕТ: ПОЧИЊЕ ЛУТАЊЕ КРОЗ СВЕТЛОСТ. У песми *Балада* (посвећеној охридским трубадурима), имамо славне стихове: У ТУЂЕМ СМО СРЦУ СВОЈЕ СРЦЕ ЧУЛИ/ ИСТО ЈЕ ПЕВАТИ И УМИРАТИ (...) КАД МАСТИЛО САЗРЕ У КРВ / СВИ ЋЕ ЗНАТИ ДА ИСТО ЈЕ ПЕВАТИ И УМИРАТИ. Из *Баладе* су упечатљиви и следећи стихови: *Мудрости, неискусно свићу зоре, / На обичне речи више немам право! / Моје се срце гаси, очи горе. / Певајте, дивни старци, док над главом / Распрскавају се звезде као метафоре!* Дакако, најпознатији је Миљковићев епитаф, који гласи: УБИ МЕ ПРЕЈАКА РЕЧ! Песма *Пријатељу путнику*, препуна је симболике: КРОЗ ТУЂЕ СРЦЕ ВОДИ ПРАВИ ПУТ / КО ДРУГАЧИЈЕ ПУТУЈЕ НАИЛАЗИ НА ТАМУ / О ДОКЛЕ ЛИ ЋЕ ТУЖАН СТИЋИ / ТАЈ ШТО ВИШЕ НЕМА ШТА ДА КАЖЕ. Из песме *Инвентар прозора*, нарочито се издваја стих, који подсећа на Васка Попу: ПРОЗОР ИМА КРСТ ОД ДРВЕТА/ И ЧЕТИРИ НЕБА / КАО САСУШЕНО ЦВЕЋЕ / СТОЈЕ У ЊЕМУ МРТВИ ОБЛАЦИ. Песма *Небо* садржи филозофски стих: НЕ ПОСТОЈИ НЕБО КОЈЕ ЈЕ ПЛАВО / ТО ЈЕ САМО ЕКСПЛОЗИЈА НАШЕГ ИЗНЕНАЂЕЊА / НАД ПРАЗНИНОМ. А у песми *По путу*, Миљковић неодољиво подсећа на хаиђина: ИЗГУБЉЕНИ ПСИ / ЊУШЕ ЦВЕТОВЕ ЉУДСКИХ СТОПАЛА / У ПРАШИНИ. А песма *Поезију ће сви писати*, својеврсна је опорука Бранка Миљковића. У њој се находи упозоравајући стих: КО НЕ УМЕ ДА СЛУША ПЕСМУ СЛУШАЋЕ

ОЛУЈУ! Као и онај, уклесан у споменик: ХОЋЕ ЛИ СЛОБОДА УМЕТИ ДА ПЕВА / КАО ШТО СУ СУЖЊИ ПЕВАЛИ О ЊОЈ.

Најзад, Миљковић сматра да се сваки песник мора држати Елијаровог гесла „Упркос свакој очигледности“, и додаје следеће: „Све је замењено речима и ништа при томе није изгубљено. Реч РУЖА на пример, уместо свих краткотрајних баштенских ружа, та реч у песми процвета, и има свој мирис, и боју своју има коју јој дају њени самогласници пуни пигмента које је открио Рембо, после Малармеа највећи мајстор херметичког стиха“ (1991: 157). Према томе, као што нам је плес потребан да бисмо се ослободили терора духа – тако нам је и поезија потребна да бисмо се ослободили терора граматике. А поезију која опева поразе ума, Миљковић валеријевски назива „патетиком ума“. Он ставља у заграде и етику, јер песник није моралиста: „Није на њему да осуди зло, већ да га прикаже. Таква бодлеровска концепција омогућава песнику да остане песник тамо где други постају или попови или лицемери“ (1991: 160). Најзад, „принц српских песника“ или „српски Орфеј“, филозофски наговештава: „Можда ће овај век видети још мртвих песника, ако има песника. Али песма остаје ако је испевана у времену“.[3]

[3] Poslednje pismo pesnika Branka Miljkovića, upućeno beogradskom književnom kritičaru Petru Džadžiću, napisano neposredno pred pesnikovu misterioznu smrt, februara 1961: “Dragi prijatelju, ne znam zašto, ali želim da ti objasnim suštinu svog poraza od koga se nikada više neću oporaviti. Prije svega moraš znati da moja nesreća nije puki ljubavni jad. Ili, točnije rečeno, jeste to, ako se ta moja ljubav shvati kao eros u spinozističkom smislu. Ta Žena nije bila tek moja ljubavnica. Ona je bila prva i osnovna potreba mog duha. Ona je bila i moja duhovna zaštita i zaklon. Ona je bila za mene zaštitni omotač od metafizičke studeni. Bez Nje ja sam potpuno i direktno izložen kosmičkoj besmislici i noći. Moja usamljenost je sada apsolutna. Za mene ne postoji oblast čistog važenja i pjevanja. Sad moje pjesme traže moju glavu. Više nema tko da me sa njima pomiri. To je samo Ona znala. A nije znala da zna. Pored nje najopasnije misli pretvararale su se u divne i bezazlene metafore. Sada je sve to podivljalo i bjesomučno kidiše na mene. Kada bih samo mogao pobjeći od onoga što sam rekao! Živim u užasnom strahu. Bojim se da govorim, da pišem. Svaka me riječ može ubiti. Ja sam najveći dio svojih pjesama napisao prije nego sam Nju zavolio, ali tek sa Njom ja sam postao pjesnik, to jest onaj koji nije ugrožen onim o čemu pjeva, koji ima jedan povlašten položaj u odnosu na ono što kazuje. Sada moja poezija gubi svaku vrijednost i izvrgava se u mog najžešćeg neprijatelja. Možda bih ja postao pravi pjesnik da je ta divna Žena ostala kraj mene. Ovako ja sam onaj što se igrao vatrom i izgorio. Poraz ne može biti pobjeda ma koliko veliki bio. Izgubivši nju ja sam izgubio i svoju snagu, i svoj dar. Ja više ne umijem pisati. Ostala je samo nesreća od koje se ništa drugo ne može napraviti osim nove nesreće. Sjećaš li se, dragi prijatelju, da sam ja napisao stih “Jedan nesretan čovjek ne može biti pjesnik”. Tek sada vidim koliko je to točno. Ja ću pokušati da živim i dalje, mada sam više mrtav od svih mrtvaca zajedno. Ali ova užasna patnja je posljednji ostatak onoga što je u meni ljudsko. Ako nju nadživim ne očekujte od mene ništa dobro. Ali ja ne vjerujem da ću je nadživjeti. Želi ti sve najbolje Branko. P.S. Ako želiš da mi pišeš, piši mi o Njoj. Bilo šta. Ne u vezi sa mnom. Šta jede, kako spava, da li ima nazeb itd.; ti sve to možeš znati. Svaka sitnica koja

ЛИТЕРАТУРА

Андрићев азбучник, зборник (1986); Нови Сад: Матица Српска.

Бодријар, Ж. (1994): *Прозирност зла*; Нови Сад: Светови.

Ингарден, Р. (1975): *Доживљај, уметничко дело и вредност*; Београд: Нолит.

Јаус, Х.Р. (1978): *Естетика рецепције*; Београд: Нолит.

Кант, И. (2004): *Критика моћи суђења*; Београд: Дерета.

Моравски, С. (1990): *Сумрак естетике*; Бања Лука: Нови Глас.

Петровић, Ср. (2004): *Естетика*; Београд: ФФ – Народна књига.

Сартр, Ж.П. (1981): *Шта је књижевност* (Изабрана дела VI); Београд: Нолит.

Солар, М. (2010): *Укус, митови и поетика*; Београд: Службени гласник.

Хајдегер, М. (1982): *Мишљење и певање*; Београд: Нолит.

Хајдегер, М. (2003): *Путни знакови*; Београд: Плато.

Хартман, Н. (2004): *Естетика*; Београд: Дерета.

Хелдерлин, Ф. (1990): *Нацрти из поетике*; Нови Сад: Братство-Јединство.

se na Nju odnosi za mene je od neprocjenjive vrijednosti. Ako prestanem da mislim o njoj početi ću da mislim o smrti. Ponoć je. Dovođenja.

Eva Kamerer*
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

DOI 10.7251/ZRNS1701097K
Оригинални научни рад

HOMOLOGIJA I FUNKCIJA

Apstrakt:U *ovom tekstu problem homologija se razmatra u kontekstu pitanja da li je za identifikovanje bioloških osobina neophodno formulisati neke kriterijume nezavisne od funkcionalnosti. Polazim od teze da homologije, slično kao disfunkcije, predstavljaju neku vrstu slepe mrlje u funkcionalnoj analizi u biologiji i pomažu nam da preciziramo važenje i vrednost ovakve analize. Pritom nastojim da pokažem razloge u prilog tvrdnji da je u analizihomologija nepotreban tzv. etiološki pojam funkcije.*

Ključne reči: *homologije, adaptacije, funkcija, prirodna selekcija, plan gradnje*

„Kod životinja, neke liče jedna na drugu u svim svojim delovima...“

Aristotel, *Istorija životinja*

Intuitivno nam je jasno da građa našeg tela ima neke sličnosti sa građom organizama koji su nam po mnogo čemu nesrodni. Tako, o krilima ptica često razmišljamo kao o rukama. Prirodnjaci iz predarvinovskog doba ovoj intuiciji dali su jedan obuhvatniji i precizniji smisao: oni su govorili o planu gradnje (*Bauplan*). Prema nekima od njih, postoji shema karakteristična za neku klasu organizama, prema drugima, opet, postoji plan gradnje koji je zajednički za sve organizme određenog carstva. Tako Gete u svojoj *Morfologiji* govori o arhetipu koji određuje sva bitna svojstva jednog organizma: ”Ovde sam uskoro osetio neophodnost da postavim jedan tip prema kome bi svi sisari mogli da se izučavaju u pogledu srodnosti i različitosti, i kao što sam ranije tragao za prabiljkom, tako sam isto sada težio da pronađem i praživotinju...” (Goethe 1987, S. 72). U procesu razvića pojedinačnog organizma, ili u metamorfozi, kako Gete to lepo naziva, priroda modifikuje neke organe pretvarajući ih u druge. Različiti oblici (delovi) organizma su proizvedeni modifikacijom jednog jedinog organa, pa je prevashodni zadatak morfologije da utvrdi skrivene srodnosti koje postoje između različitih delova biljaka/životinja. Suština ove tvrdnje je da između delovi organizma postoji korespondencija koja se zasniva na tome što se ti delove stalno ponavljaju. Ričard Oven ovu korespondenciju naziva „serijalnom homologijom” (Amundson, 2005, p. 55).[1]

* evakamerer@yahoo.com

[1] Ovaj tekst je nastao u okviru projekata br. 179041 (Dinamički sistemi u prirodi i društvu: filozofski i empirijski aspekti) i 41004 (Bioetički aspekti: moralno prihvatljivo

Nije lako precizno odrediti u čemu se sastoji ”problem homologija”. On se danas u biologiji pojavljuje u različitim kontekstima (up. Brigandt, Griffiths, 2007) i to je, svakako, jedan od problema koji je dobio na važnosti zahvaljujući oblikovanju savremene evolucione biologije razvića. Ja ću ga u analizi koja sledi tematizovati u jednom uskom kontekstu koji je, rekla bih, od velikog značaja za savremene diskusije u filozofiji biologije. Reč je, naime, o pitanju opravdanosti korišćenja funkcionalnog rečnika u biologiji, tj. o pitanju da li su svi biološki predikati funkcionalni ili je za identifikaciju osobina neophodno formulisati i neke kriterijume nezavisne od funkcionalnosti. Zastupnici savremenog neodarvinizma uglavnom su smatrali da je kriterijum funkcionalnosti logički primaran, i da su opisi i objašnjenja bioloških osobina koji su nezavisni od njihovih funkcija, kao što je to slučaj kod tipa osobina koje nazivamo homologije, nešto izvedeno. Dakle, govor o homologijama u krajnjoj liniji može da se svede na kauzalno objašnjenje koje polazi od principa prirodne selekcije (Williams 1992, p. 87). Teza koju ću slediti u tekstu je da homologije, slično kao disfunkcije (up. Kamerer, 2009), predstavljaju neku vrstu slepe mrlje u funkcionalnoj analizi u biologiji i pomažu nam da preciziramo važenje i vrednost ovakve analize. Ovu tezu moguće je razvijati u dva osnovna pravca: u pravcu koji ističe kauzalnu nezavisnost homologija od prirodne selekcije, a time i analizu homologija od jednog specifičnog, tzv. etiološkog pojma funkcije, i u pravcu koji shvatanje homologija čini nezavisnom od svakog pojma funkcije. Iako su oba pravca interesantna i značajna, ja ću slediti prvi, i pokušaću da pokažem u kom smislu pojam homologija komplikuje upotrebu funkcionalne terminologije u biologiji.

(1)

U predarvinovskim debatama izdvojile su se dve suprotstavljene pozicije, jedna koja insistira na značaju funkcionalnosti bioloških karakteristika za razumevanje organizama, i, druga, prema kojoj bi naučnici trebalo da tragaju za „strukturnim jedinstvom” ili ”jedinstvom kompozicije” koje stoji u osnovi biološke raznolikosti (Appel, 1987, p. 203). Darvin (Darwin) u svoju teoriju evolucije uključuje oba aspekta, ali im pripisuje različit status. Da vidimo šta on o tome kaže u *Postanku vrsta*. Umesto o funkciji i strukturi, Darvin govori o dva velika zakona, o zakonu ”o jedinstvu tipa” i zakonu o ”uslovima postojanja”. ”Pod jedinstvom tipa podrazumeva se ono osnovno slaganje u građi koje vidimo kod organskih bića iste klase, i koje je sasvim nezavisno od njihovih navika života...Izraz ”uslovi postojanja”, koji je tako često naglašavao slavni Kivije (Cuvier), potpuno je obuhvaćen načelom prirodnog odabiranja” (Darvin 1948, str. 171). Kakav je odnos između ova dva zakona? Za razliku od geteovskog arhetipa,

u biotehnološki i društveno mogućem) koje finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

pod kojim se podrazumeva ideja, pojam, Darvin organizmičke karakteristike tumači na istorijski način: za njega su prabiljka i praživotinja predački organizmi, a jedinstvo strukture koje nalazimo kod različitih grupa organizama je posledica njihovog zajedničkog porekla. U savremenoj evolucionoj biologiji ova istorijska perspektiva je samo još više zaoštravana, pa se obeležje koje nalazimo kod različitih vrsta shvata kao homologno ''kada je izvedeno iz istog (ili korespondentnog) obeležja njihovog zajedničkog pretka '' (Mayr, 1982, p. 45). Vidimo da homologije zapravo ukazuju na zajedničko poreklo pripadnika različitih vrsta, i zbog toga se u teoriji evolucije smatraju osnovom za klasifikaciju organizama.

Još uvek, međutim, nismo odgovorili na pitanje kakav je odnos između ova dva principa: da li se struktura netaknuta prenosi sa predaka na potomke ili je i ona predmet delovanja prirodne selekcije? Darvin je ovde potpuno jednoznačan, on prirodnoj selekciji pripisuje veći značaj nego jedinstvu tipa: »Jer prirodno odabiranje dejstvuje prilagođavajući sad različite delove svakoga bića na njihove organske ili neorganske uslove života, ili ih je već prilagodilo tokom prošlih vremena. U mnogo slučajeva ta su prilagođavanja pomagana povećanom upotrebom ili neupotrebom delova, kao i neposrednim uticajem spoljnih uslova života, i bila su podvrgnuta u svima slučajevima pojedinim zakonima rastenja i variranja. Otuda je, u stvari, zakon uslova postojanja viši zakon, pošto on obuhvata, nasleđem ranijih varijacija i prilagođavanja, i zakon jedinstva tipa.'' (Darvin, 1948, str. 171). Nema sumnje da je za Darvina prirodna selekcija mehanizam koji određuje postojanje homolognih koliko i drugih osobina. Ali, šta su to 'druge osobine'?

Homologija se u savremenim raspravama često vidi kao pojam koji postavlja granice pokušaju preširoke primene pojma funkcije u biologiji i asimilovanja svih oblasti biološkog istraživanja od strane nečega što se često naziva funkcionalizam. Za početak je, međutim, neophodno da istaknemo neke razlike. Homologija posredno određuje relacije između različitih vrsta na osnovu (nekog tipa) sličnosti osobina, pri čemu ova sličnost nije funkcionalna. S druge strane, funkciju pripisujemo pojedinačnim osobinama, i, bez obzira na to šta 'funkcija' objašnjava, ona, čini se, nema nikakve neposredne veze sa nastojanjem da stvari u svetu klasifikujemo na osnovu njihove sličnosti. Izgleda da se 'homologija' i 'funkcija' odnose na različite, međusobno relativno nezavisne aspekte prirodne istorije, međutim, njihova neprozirna veza je predmet žestokih rasprava koje su usmerene na dva osnovna pitanja: da li homologije mogu da se shvate nezavisno od funkcionalnog aspekta ili one mogu da se analiziraju polazeći od jednog specifičnog pojma funkcije?

(2)

U savremenoj biologiji dominiraju dve teorije funkcije: etiološka teorija i teorija funkcije kao doprinosa kapacitetima organizma. Etiološka teorija funkciju određuje u terminima selektivnih efekata: ”središnji element etiološkog pristupa trebalo bi shvatiti kao jednostavnu ideju da je funkcija neke osobine efekat zbog kog je ova osobina selektovana.” (Neander, 1991, p. 168). Dakle, kičmenjaci ne poseduju srce zato što im efekti njegovog rada omogućavaju da prežive, već zato što je ono kod njihovih predaka zbog ovih efekata bilo selektovano. Ovaj iskaz možemo da tumačimo na dva načina koji impliciraju sasvim različite stvari: data osobina je selektovana zato što doprinosi kapacitetu organizma, tj. zato što je korisna, ili, data osobina je selektovana između alternativnih obeležja, tj. selektovana osobina ima efekte koji pružaju adaptivne prednosti u poređenju sa drugim varijantama ove osobine koje su postojale u predačkoj populaciji. Prva varijanta naglašava važnost efekata za predački organizam i za ovaj tip objašnjenja nije neophodan uslov da je osobina selektovana između alternativnih osobina. Iako i ona počiva na ideji da funkciju treba objašnjavati kao adaptaciju, dakle istorijski, ova varijanta etiološkog tumačenja ne podrazumeva poređenje sa drugim jedinkama koje čine populaciju. Šta nam ovakvo tumačenje obezbeđuje? Čini se da je sasvim logično pretpostaviti da je neka osobina selektovana zato što je doprinosila kapacitetima organizma i da je ovaj doprinos preduslov selekcije. Međutim, kriterijum doprinosa kapacitetima organizma je mnogo manje restriktivan nego što je to karakteristično za etiološku teoriju prihvatljivo. Prema ovom kriterijumu, svaki efekat koji doprinosi sposobnosti organizma može se smatrati funkcijom, pa tako u primeru sa srcem, ne samo pumpanje krvi i proizvođenje šuma, već i njegova karakteristična težina mogu se tretirati kao funkcije srca.

Teorija funkcije kao doprinosa dela celini po pravilu ignoriše dimenziju evolucione istorije i za nju funkcija nema nikakve nužne veze sa adaptacijom. (Cummins, 1984, p. 386). Zašto bi za određenje funkcije srca uopšte bilo neophodno da znamo, ili barem da pretpostavimo, da je u predačkoj populaciji postojala selekcija za posedovanje srca? Dovoljno je da znamo da se usled rada srca prenose hranljive materije po organizmu i da se na taj način organizam, čiji je srce deo, održava u životu. Dakle, za utvrđivanje funkcije dovoljno je postojanje nekog efekta usled koga se povećavaju sposobnosti organizma. Štaviše, analiza se ne odvija na relaciji organizma i neke njegove osobine, već odnosa između sistema i njegovog dela. U radikalnoj kritici ovakvog shvatanja naglašava se da ono počiva na problematičnom raskidanju veze između funkcije i svrhe, pa tako određenje sistema gubi svaki prihvatljivi smisao: funkcija se u ovom slučaju »ne proteže samo na stvari koje imaju svrhu ili su dizajnirane tako da su usmerene ka nekom cilju, već toliko široko određuje stvari da dozvoljava da se kaže da je funkcija kiše rast vegetacije, iako to nije svrha kiše ”(Millikan, 2002, 213).

No, da bismo razumeli koncepciju funkcije kao doprinosa dela kapacitetima sistema koji ga sadrži[2], neophodno je da ukratko iznesemo njene osnovne elemente. Važno je naglasiti da je funkcionalno objašnjenje u ovom slučaju oslobođeno zahteva da odgovori na pitanje zašto nešto postoji, tj. zašto je neki deo prisutan u sistemu. Naime, činjenica da organizam poseduje neki deo ili da se u njemu normalno odvija neki proces ne objašnjava se njegovom funkcijom (tj. prirodnom selekcijom, kao što je to slučaj u etiološkom modelu), već su nam za to neophodne informacije o nasleđivanju. Specifična struktura organizma koja uključuje npr. srce objašnjava se time što je dati organizam od svojih predaka nasledio plan gradnje čiji je sastavni deo srce. Potpuno je izlišno, štaviše, pogrešno ovu činjenicu objašnjavati mehanizmom selekcije, jer selekcija može da deluje samo na već postojeći plan, tj. strukturu. Stoga je pogrešno i postojanje srca objašnjavati njegovom specifičnom funkcijom, ali i funkciju srca vezivati za njegovu selektivnu istoriju. Funkcija i postojanje nemaju nikakve neposredne veze.[3] Zato se i funkcionalno objašnjenje više ne poistovećuje sa teleološkim objašnjenjem. Detaljnija analiza funkcionalnog jezika u biologiji pokazuje da etiološko određenje počiva na jednom izvedenom shvatanju funkcije, tj. na »parazitskoj upotrebi jezika. Naime, nije adaptivna vrednost osnova za pripisivanje funkcije nekoj osobini ili procesu, već je obrnuto slučaj: samo osobini kojoj nezavisno možemo da pripišemo funkciju, možemo da pripišemo i specifičnu adaptivnu vrednost. Drugim rečima, samo osobinama koje doprinose nekoj koordinisanoj aktivnosti organizma možemo da pripišemo adaptivnu vrednost: ”...adaptivna vrednost strukture S zavisi od toga koje kapacitete organizma možemo da objasnimo, ukoliko neke uopšte možemo da objasnimo, pozivajući se na funkcionisanje S” (Cummins, 1984, p. 393).

Dakle, uverenje na kome počiva etiološka teorija da prirodna selekcija može da ”obezbedi kauzalnu vezu koja nedostaje između onoga što nešto čini u određenom tipu organizma i njegovog postojanja u tom tipu organizma” potpuno je pogrešno (Cummins, 1984, p. 393). Kako se konkretno razlikuju objašnjenja koja o osobinama govore kao o doprinosu kapacitetima i ona koja o njima govore kao o selektovanim efektima? Jedan često navođen primer može da nam pomogne da ovo bolje razumemo. I morske i slatkovodne protozoe poseduju tzv. kontraktilne vakuole. Etiološka teorija kaže nam da protozoe poseduju ovaj deo zato što on vrši funkciju oslobađanja od viška vode, što je za njih vitalno, tj. da

[2] Ova koncepcija se u literaturi obično naziva ili Kaminsova funkcija, po njenom tvorcu, ili CR (*causal role*) funkcija zato što se funkcija određuje s obzirom na kauzalnu vezu između dela i sistema.

[3] Važno je naglasiti da i Kamins, kao i zastupnici etiološke teorije funkcije, pokušava da odgovori na pitanje ”šta je središnja objašnjavalačka upotreba funkcionalnog jezika u nauci?” up. R. Cummins, Functional Analysis, str. 389, tj. da je za njega naučni jezik osnovni predmet konceptualne analize, i da stoga polazi od već postojeće upotrebefunkcionalnih termina.

su u predačkoj populaciji selektovane jedinke koje su posedovale kontraktilne vakuole zbog efekata koje su one imale. Međutim, s druge strane stoji činjenica da morske protozoe nemaju problema sa viškom vode i da stoga ova funkcija ne može da objasni postojanje kontraktilnih vakuola kod njih. Zaključak koji se nameće jeste da su »...procesi aktuelno odgovorni za postojanje kontraktilnih vakuola kod protozoa potpuno neosetljivi na ono što ova struktura čini.«(Cummins, 1984, p. 393) Šta pojam funkcije kao doprinosa kapacitetima nudi kao alternativu?

Za ovakvo shvatanje funkcije karakteristično je da se organizam posmatra kao celina koja se objašnjava pozivanjem na kapacitete njenih delova. Pritom je, međutim, dozvoljeno i neke subsisteme shvatiti kao celinu koja će biti analizirana pomoću komponenti koji ih sačinjavaju. Kriterijumi su u ovom delu sasvim liberalni, bitno je jedino da su kapaciteti komponenti jednostavniji i u pogledu tipa drugačiji od kapaciteta celine koja ih sadrži. To znači da je momenat organizacije od presudnog značaja i da predmeti kojima ne možemo u nekom smislu da pripišemo kompleksnost ne mogu da budu objekt ovakvog tipa analize. Štaviše, što je veća razlika u složenosti delova i celine, ova vrsta funkcionalne analize je vrednija. Drugi značajan aspekt navedene teorije funkcije jeste da se funkcija bliže određuje pomoću pojma dispozicije koja se, zapravo, poistovećuje sa sposobnošću. To, drugim rečima znači da element kome pripisujemo neku funkciju u sistemu mora da bude sposoban da vrši tu funkciju: ”...ako je funkcija nečega u sistemu S da pumpa, onda ono mora da bude sposobno da pumpa u S” (Cummins, 1984, p. 394). Ovaj element analize precizira obrtanje perspektive o kome je bilo reči maločas kada smo govorili o kritici etiološkog modela. Naime, mi možemo da iznosimo tvrdnje o šansama za preživljavanje i/ili razmnožavanje nekog organizma tek kada utvrdimo kakvi su njegovi specifični biološki kapaciteti, a da bismo to učinili, mi govorimo o funkcijama organa ili procesa koje ovaj organizam poseduje i koji se u njemu odvijaju. Pojam biološkog kapaciteta primaran je u odnosu na selektivnu istoriju osobine i zato svaki funkcionalni iskaz mnogo pre implicira iskaz o dispoziciji nego iskaz o nekom specifičnom selektivnom pritisku.[4] Ako pokušamo da sumiramo, možemo da kažemo da se

[4] Naročito je zanimljivo da Kamins sa dispozicijom asocira regularnost, nešto nalik na zakonomernost. Naravno, ukoliko je pretpostavka pripisivanja funkcije nekom elementu njegova sposobnost da tu funkciju zaista i izvršava, onda je jasno da je za funkcionalnu analizu u širem smislu neophodno pretpostaviti neku vrstu regularnosti, jer, u suprotnom, fenomen ne bi mogao da se analizira u funkcionalnim terminima. Čini se da Kamins 'sposobnost' koristi da bi bliže odredio 'dispoziciju' i u jednom delu analize ih koristi čak kao sinonimne. To je neophodno, jer o CR funkciji ni ne možemo da govorimo ako komponenta ne poseduje kapacitete. S druge strane, zahtev da komponenta sistema zaista uvek i aktuelno vrši radnju koja je njena funkcija, deluje isuviše ograničavajuće i strogo, pa 'dispoziciju' treba videti kao izlaz iz ove vrste problema. Utoliko je karakterizacija Kaminsovog sistema kao idealnog tipa (up. Millikan, 2002, p.115.) sasvim opravdana: nije neophodno da komponente sistema zaista vrše neku radnju, važno je da one poseduju dispozicije za vršenje radnje da bismo na njih mogli da primenimo funkcionalnu analizu.

funkcija kao doprinos kapacitetima bitno razlikuje od etiološke funkcije u dve tačke: prvo, funkcija kao doprinos kapacitetima se određuje na osnovu doprinosa dela celini i bez ovog doprinosa, aktuelnog ili barem mogućeg, pripisivanje funkcije nije uopšte dozvoljeno, dakle, funkcija se shvata s obzirom na korist koju deo donosi celini koja ga sadrži. I drugo, funkcija se ni u kom smislu ne može dovesti u vezu sa adaptacijom. I drugo, funkcija se ni u kom smislu ne može dovesti u vezu sa adaptacijom.

(3)

Iako nam intuitivno deluje da iz zajedničkog porekla nekih obeležja u različitim vrstama možemo sa sigurnošću da zaključimo da su ona međusobno slična, to ne mora uvek da bude slučaj. Primer homologije koji se često navodi je ona između krila slepog miša i ruku kod primata, dovoljno je ilustrativan. Za razliku od toga, krila kod ptica i krila kod insekata ne predstavljaju homologije, bez obzira na očiglednu međusobnu sličnost, već analogije, tj. obeležja koja imaju istu funkciju uprkos različitom poreklu. Ipak, govor o homologijama po pravilu implicira sličnost, i to strukturnu sličnost obeležja koja se razmatraju. Ovaj kriterijum, koji se u dobrom broju slučajeva pokazuje kao sasvim arbitraran, jer nije dovoljan čak ni za razlikovanje homologija od analogija, ipak nas upozorava na jednu vrlo važnu stvar, a to je da se ”*relacija homologije ne izvodi iz zajedničke funkcije homolognih organa*.” (Amundson, Lauder, 1994, p. 454). Rekli bismo da su kriterijum funkcionalnosti i kriterijum zajedničkog porekla relevantni za različita predmetna područja. To, svakako, ne znači da homologna obeležja ne poseduju neku specifičnu funkciju, štaviše, ne mora nužno da znači ni da ona ne poseduju neku zajedničku funkciju. Međutim, funkcija ne obezbeđuje osnov za zaključak o eventualnom homolognom karakteru obeležja. Tako barem tvrde zastupnici pozicije koja se opire apsolutizovanju funkcionalnih kategorija u biologiji.

Da li nam koncepcija funkcije kao doprinosa kapacitetima pruža drugačiju sliku kada je reč o odnosu homologije i funkcije? Zapravo, malo filozofa je podržavalo tezu da ovakav pojam funkcije može da ima vrednost i u evolucionoj biologiji, i u tom slučaju je funkcija tumačena kao svrhovita i istorijska, istovremeno. S druge strane, većina filozofa biologije insistira na tome da se mnogi biološki predikati, čak i oni koji su uključeni u sudove o homologijama, određuju uz pozivanje na prirodnu selekciju. U okviru ovog stanovišta moguća je radikalna varijanta koja tvrdi da su sve biološke vrste funkcionalno identifikovane, ali, i nešto blaža, prema kojoj su mnoge vrste identifikovane na ovaj način, ali ne i sve. Međutim, važno je da se ova tvrdnja prostire i na slučaj homologija, koje su paradigmatične, jer se uobičajeno u evolucionoj biologiji one identifikuju

na osnovu strukturnih sličnosti, a ne na osnovu funkcije. Uobičajeno se, dakle, u evolucionoj biologiji smatra da nijedna klasifikacija homologija ne zahteva prethodnu identifikaciju funkcije kao selektovanog efekta. Drugim rečima, smatra se da određenje funkcije kao selektovanog efekta svoju primenu ima samo u slučaju analogija, tj. u slučaju nezavisnog razvoja sličnih rešenja za iste probleme organskog plana. Generalno pitanje koje se, zapravo, postavlja je pitanje kriterijuma potrebnih za klasifikaciju osobina i da li je za utvrđivanje homologija prethodno potrebno identifikovati osobinu na osnovu nekog drugog kriterijuma. Dilema, dakle, ima sledeći oblik: da li su homologije dovoljne za klasifikaciju ili je za utvrđivanje homologija neophodno prethodno specifikovati osobine nezavisno od njihove strukturne sličnosti? Izvesni argumenti govore u prilog ove druge tvrdnje: homologija je svojstvo osobine koja je često individualizovana na osnovu njene funkcije u smislu selektovanog efekta, a selektovane osobine su osobine koje podrazumevaju određeni tip predačke populacije, drugim rečima, homologne su.

U prilog adaptacione etiologije mnogih osobina govori i kombinacija dve činjenice: većina ovih osobina je istovremeno i kompleksna i prisutna je kod mnogih vrsta, ili čak i rodova. Tvrdnje o homologiji predstavljaju eksplanatorne hipoteze, a one kao svoju pretpostavku imaju sličnost. U epistemičkom pogledu, sličnosti među osobinama prethode sudovima o homologijama. Osobine ne mogu biti određene kao slične samim sudom o homologiji, inače se radi o cirkularnosti, drugim rečima, sličnost može da se objasni zajedničkim poreklom, ali ona ne može da se sastoji samo od zajedničkog porekla, jer bi tada tvrdnje o homologiji bile tautologije. Istost homologije se, zapravo, ne dokazuje na temelju funkcije kao selektovanog efekta, već delimično na osnovu razlike u ovoj funkciji. Kod homologija sličnost sama po sebi (materijalna, strukturna itd.) po pravilu nije dovoljno velika da bi na osnovu toga mogao da se donese sud o tome da se radi o istom delu tela ili da one zahtevaju isto objašnjenje. Razlog iz kog je funkcija deo argumenta o sličnosti potiče iz okolnosti da se strukture često mogu razumeti s obzirom na proces prilagođavanja, s obzirom na ulogu koju igraju (Rosenberg, Neander, 2009, 8). Zapravo je veoma teško odgovoriti na pitanje da li neki sud o homologijama može da se donese bez pozivanja na funkciju kao selektivni efekt, ali može da se ponudi odgovor koji ima veze sa problemom višestruke realizacije: kada neki karakter može nedvosmisleno da se opiše u nebiološkim terminima, onda sličnost, tj. identitet, može da se utvrdi nezavisno od funkcionalnih hipoteza. Biološka sličnost na kojoj počiva sud o homologiji barem delom se poziva na funkciju kao selektovani efekat. Podaci u najboljem slučaju potvrđuju ”hipotezu komparativnih razvojnih anatoma da različite embrionske strukture u nizu vrsta predstavljaju slučajeve iste vrste – vrste izvorno objedinjene njihovim funkcijama u embriološkom razvoju što uzrokuje homologne adaptacije, tj. osobine sa selektovanim efektima” (Rosenberg, Neander, 2009, 10).

Generalno se može reći samo toliko da identiteti mogu da budu utvrđeni nezavisno od funkcionalnih hipoteza isključivo ako osobine mogu da se opišu u jednoznačno nebiološkim terminima, kao npr. ako se opisuje molekularna struktura pojedinih sekvenci nukleotida. Po pravilu su, međutim, ovakvi opisi biološki nezanimljivi. Jer, ovo samo predstavlja osnovu za biološki relevantno objašnjenje. Zaključak je da prosuđivanje homologija skoro uvek pretpostavlja da se i selektivna etiologija uzima u obzir i to predstavlja epistemološku poentu u vezi sa utvrđivanjem homologija. Ipak, može se tvrditi i da je klasifikacija pomoću selektivne funkcije logički zavisna od klasifikacije pomoću homologije, a da obrnuto nije slučaj. U tom slučaju, međutim, homologije nemaju eksplanatornu, već samo klasifikatorsku funkciju, dakle, one služe u dijagnostičke svrhe. Homologna osobina je onda obeležje koje objedinjuje kladu.[5] Međutim, pitanje je i da li sama kladistička podela može da posluži kao osnova za klasifikaciju osobina, jer, njeno ograničenje je u tome što nam ne dozvoljava da izdvojimo biološki značajne razlike među osobinama unutar klada (na primer, kako identifikujemo različite kosti kod riba koje sve spadaju u istu kladu). Pitanje se, dakle, sastoji u tome da li je logički i epistemološki primarnija funkcija kao doprinos kapacitetima ili funkcija kao selektovani efekat. Naime, moglo bi se braniti gledište da funkcija u smislu selektovanih efekata zavisi od istorijskog kontinuiteta osobina koje su bile podvrgnute selekciji s obzirom na svoj specifičan doprinos kapacitetima celine čiji su deo.

Najveću teškoću u poziciji koja naglašava primat funkcije kao selektovanog efekta predstavlja, ipak, tvrdnja da su mnoge homologije tipovi adaptacije i da je zato adaptacija nezaobilazna u klasifikaciji homologija. Prema ovom stanovištu, selektivna istorija bi morala da bude presudna za svaku vrstu klasifikacije, kao što je ona presudna i za razumevanje disfunkcionalnosti, tj. maladaptivnosti. Upravo navodna mogućnost adekvatnog razumevanja maladaptivnosti unutar teorije funkcije kao selektovanog efekta predstavlja dodatni argument u prilog važnosti ovako shvaćene funkcije za klasifikaciju homologija, jer ova klasifikacija uključuje i abnormalnosti koje funkcija kao doprinos kapacitetima ne može da objasni. Naime, videli smo da funkcija kao doprinos kapacitetima predstavlja aktuelnu kauzalnu dispoziciju i ukoliko je organ ili osobina abnormalna, ona ovom dispozicijom ne raspolaže, zato ovako shvaćena funkcija nije dovoljna za klasifikaciju osobine. U prethodnom odeljku smo videli da zapravo i jedno i drugo određenje funkcije imaju bitna ograničenja koja im ne dozvoljavaju da objasne neke relevantne fenomene. To još jasnije dolazi do izražaja kada prirodna selekcija treba da se upotrebi u postupku klasifikovanja organa i osobina. Naime, kada govorimo o dve osobine u dve različite vrste kao homologne, mi, navodno, moramo da imamo u vidu normalnu strukturu i funkciju date osobine. Dakle, govor

[5] Up. Griffits (2007). Klade su grupe organizama koje imaju zajedničkog pretka, dakle zajednice koje se formiraju na osnovu porekla.

o homologijama nije moguć bez svesti o onome što je normalno. A, navodno, ”... ovaj pojam normalnosti je *selekcioni* pojam...”(Rosenberg, Neander, 2009, 25).

Darvin naglašava da su varijacije pravilo u populaciji, a ne izuzetak, i da neke od njih mogu biti štetne. Ono što, međutim, sve te varijacije drži na okupu, uprkos mogućim abnormalnostima, jeste selektivna istorija koju one dele. Ovaj argument vrlo jasno pokazuje skrivenu opasnost selekcionističke pozicije: tumačenjem svih razlika kao individualne varijabilnosti, koja je faktički nužan uslov za delovanje prirodne selekcije, uništava se tlo za shvatanje abnormalnosti. Načelno govoreći, pod pretpostavkom da selekcija čuva i širi i štetne osobine, nije sasvim jasno kako da napravimo razliku između individualne varijante neke osobine i 'bolesne' varijante ove iste osobine. Istorijski posmatrano, etiologija prirodne selekcije je preuzela ulogu koju je tradicionalno igrao pojam svrhe, pa bi, tako, ona trebalo da omogući i utvrđivanje razlike između normalnog i abnormalnog koja je neophodna za ispravno prosuđivanje sličnosti (kod homologija).

LITERATURA

Amundson, R., (2005), *The Changing Role of the Embryo in Evolutionary Thought*, Cambridge University Press, Cambridge, New York.

Amundson, R., Luder, G.V., (1994), ”Function without purpose: The uses of causal role function in evolutionary biology«, u: *Biology and Philosophy* v. 9.

Appel, T. A., (1987), *The Cuvier-Geoffroy Debate. French Biology in the Decades Before Darwin*, Oxford University Press, New York, Oxford.

Brigandt, I., Griffiths, P. E., (2007), “The importance of homology for biology and philosophy”, *Biology and Philosophy* 22.

Cummins, R., (1984), ”Functional Analysis«, u: E. Sober (ed.),*Conceptual Issues in Evolutionary Biology*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, England.

Darvin, Č., (1948), *Postanak vrsta*, Prosveta, Beograd.

Goethe, J. W. v., (1987), *Werke. Zur Morphologie*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München.

Griffiths, P. E., (2007), The phenomena of homology, *Biology and Philosophy* 22.

Kamerer, E., (2009), »Normalno i abnormalno, zdravo i bolesno. Problem funkcionalnog objašnjenja u biologiji«, u: *Filozofski godišnjak* 22/2009.

Mayr, E., (1982), *The Growth of Biological Thought*, Harvard University Press.

Millikan, R., (2002),“Biofunctions: Two Paradigms”, u: R. Cummins, A. Ariew, M. Perlman (eds.), *Functions:New Readings in the Philosophy of*

Psychology and Biology, Oxford University Press.

Neander, K., (1991), ”Function as Selected Effects: The Conceptual Analyst's Defense”, *Philosophy of Science*, Vol. 58 No. 2.

Rosenberg, A., Neander, K., (2009), ”Are Homologies (S-E or CR) Function Free”, *Philosophy of Science* 76.

Williams, G.C., (1992), *Natural Selection: Domais, Levels, and Challenges*, Oxford University Press, New York, Oxford.

Wright, L., (1984), ”Functional Anlysis”,u: E. Sober (ed.), *Conceptual Issues in Evolutionary Biology,*The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, England.

Eva Kamerer

HOMOLOGY AND FUNCTION

Summary

In this paper the problem of homologies is discussed in regard to the question whether the formulation of some criteria independent of functionality is necessary for the identification of biological traits. I argue that homologies, similarly to dysfunctions, represent a kind of a blind spot in biological functional analysis and that they help us to determine the scope and validity of such an analysis. At the same time I try to give some reasons in support of the claim that the etiological concept of function is unnecessary for an analysis of homologies.

Keywords: homologies, adaptations, function, natural selection, Bauplan.

Биљана М. Радовановић*
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

DOI 10.7251/ZRNS1701109R
Прегледни рад

НАУКА, СТВАРНОСТ, КОНСТРУКЦИЈА

Апстракт: *У раду се разматра питање детерминанти које одређују садржај науке. Интерналистички оријентисани теоретичари у филозофији науке сматрају да наука настоји да дође до објективног и истинитог сазнања о свету, док представници екстерналистичких схватања истичу да су научне теорије друштвено детерминисана и конструисана знања која остварују интересе одређених друштвених група. Такође се анализирају идеје реалистичког и антиреалистичког теоријског становишта. Јака реалистичка позиција наглашава да су чињенице и теорије веран одраз стварности, као и да су оне стриктно одељене и независне. Гледиште умереног реализма истиче прожетост чињеница теоријама и теоријску обликованост нашег чулног апарата. Умерени антиреализам заступа становиште да су научне теорије конструкција, док екстремни антиреализам тврди да су и теорије и чињенице социјално конструисане, односно да се у теоријским објашњењима слика стварности обликује и производи.*

Кључне речи: *наука, искуство, стварност, конструкција, реализам, антиреализам, интернализам, екстернализам.*

У овом раду разматрамо значајне идеје и ставове филозофа и социолога поводом питања да ли наука може да досегне истиниту слику стварности или су њене интерпретативне обраде увек и одређене теоријске конструкције. Целокупна расправа се може посматрати са позиције реалистичког и антиреалистичког становишта. Реалисти сматрају да је крајња сврха науке формирање истинитог знања о свету. Конвергентни реалисти, попут Попера [Karl Raimund Popper], тврде да наука може само да тежи овом циљу, односно да она мора себи поставити реалније захтеве, те да је њен домет истиноликост, односно постизање све истинитијих и истинитијих теорија. Антиреалисти генерално сматрају да наука нити може да постигне истиниту слику стварности нити треба да тежи томе. Своје домете она јасно мора да ограничи на постизање одређене емпиријске адекватности јер ниједна теорија у науци не може бити нити истинита нити доказана.[1]

* biljana.radovanovic9@gmail.com

[1] Уколико желимо да утврдимо истинитост неког исказа можемо да га поредимо са искуством (теорија кореспонденције), да проверавамо његову усклађеност са другим исказима (теорија кохеренције) или да испитујемо које практичне последице из њега следе (прагматичка теорија). Према теорији кореспонденције, истина се налази у слагању теорије и стварности. Према теорији

Антиреалисти су, по правилу, релативистички оријентисани.[2] Представници релативистичког учења у филозофији науке настојање да се дође до истините слике света редукују на психолошку потребу човека да стварност посматра са позиције вечних и непромењивих детерминанти. Иза истине као циља налазе се добро постављени или остварени интереси одређене друштвене групе која оваквим телеолошким приступом науку догматизује и претвара у окошталу и конзервирану структуру.

Реалисти се, у настојању да докажу постојање реалитета, позивају на емпиријски успех науке. Међутим, да ли је успех одређених научних теорија гарант њихове истинитости и доказ постојања спољног света? Антиреалисти, попут Фајерабенда [Paul Karl Feyerabend], сматрају да је успех одређених научних теорија привидан и конструисан. Научне теорије своју доминацију често заснивају на игнорисању појава и података који се косе са њима и на томе што су њихови садржаји широко прихваћени од стране научне заједнице и друштва у целини.[3] Ако је „успех“ одређених учења случајан, онда се на овом темељу не могу градити аргументи реалиста о егзистенцији света.

Једна од главних разлика између релативиста и рационалиста настаје поводом питања да ли наука може да формира рационалне стратегије за упоређивање и одабир конкурентских теорија, или је такав избор мотивисан ирационалним и променљивим критеријумима и разлозима. Релативисти заступају став да никада не можемо бити сигурни у то која је теорија боља нити би требало сматрати да су неке теорије и идеје у науци заувек одбачене и застареле. Свака идеја, ма колико се чинила превазиђеном и напуштеном, може се поново рехабилитовати и постати актуелна.[4]

Питање циља научног истраживања је у директној вези са проблемом одређивања фактора који условљавају садржај научних теорија. Интерналистички оријентисани теоретичари сматрају да само унутрашњи фактори делују на токове раста научног знања, као и да је циљ његовог развоја формирање истините слике о свету. У оквиру екстерналистичког приступа истиче се да су социјални, политички, психолошки и други

кохеренције ставови могу бити истинити само уколико су у сагласности са већ прихваћеним идејама. Прагматичко схватање проглашава истинитим оне теорије које су се показале као корисне и употребљиве при објашњавању.

[2] Антиреалисти су најчешће релативисти, мада то не мора бити случај, Лаудан [Larry Laudan] је антиреалистички оријентисан, а рационалист је у филозофији науке (Sinđelić, 2009, str. 32).

[3] Овоме у прилог говори и емпиријски успех нереферентних теорија (нпр. о флогистону, о телесним соковима у организму и сл.).

[4] Рационалисти у филозофији науке су логички позитивисти, Попер, Лакатош [Imre Lakatos], Лаудан. Ирационалистички оријентисани теоретичари су Кун [Thomas Samuel Kuhn], Фајерабед.

некогнитивни мотиви пресудни за токове развоја научних идеја, будући да је наука средство помоћу којег одређене социјалне групе остварују своје циљеве и интересе. У умерено екстерналистичком становишту истиче се да социјална средина у великој мери усмерава ток и развој научног знања, а у екстремној позицији брани се уверење да је сâм садржај научних теорија социјално детерминисан. Различити начини разумевања овог питања биће представљени кроз приказ репрезентативних учења и ставова у филозофији науке и социологији сазнања.

1. Теоријска позиција логичког позитивизма

Иако не поричу постојање спољног света, логички позитивисти, због своје антиметафизичке оријентације, одбацују питање о томе каква је права природа стварности. Карнап [Rudolf Carnap] каже да је питање о реалности физичког света бесмислено и да се стога мора одбацити како теза о постојању света, тако и његова антитеза о томе да свет не постоји (Karnap, 1987, str. 225). Једино о чему смислено можемо да говоримо јесте наше искуство. Стога своја разматрања логички позитивисти ограничавају на приказивање односа науке и искуства (које се на неки начин схвата као непогрешиво), а не науке и стварности.

Подручје искуства је конституисано елементарним чињеницама које су представљене базичним опсервационим исказима. Елементарни искази који се непосредно односе на емпиријску евиденцију представљају искуствену основу науке. Из ових сингуларних искуствених исказа индуктивним путем формирају се универзални судови науке. Будући да су искуствени судови адекватне слике искуства, теоријски ставови који се базирају на њима су нужно истинити. Стога се научне теорије могу увек редуковати на базичне искуствене исказе који стоје у њиховој основи. Субдетерминација теорија на основу чињеница није могућа, јер не постоји већи број, већ само један успешан, научно релевантан и адекватан начин описа датог емпиријског подручја.

Логички позитивисти истичу да наши искази о предметима искуства не говоре о егзистенцији ствари. Они немају чињеничку референцију и не реферирају на постојање ствари. Они су само тврдње о ономе што се може појавити у искуству, о ономе што се може опазити. Стога искази о ономе чега нема у искуству не могу бити смислени. Логички позитивисти не доводе у питање могућност објективог сазнања, напротив, они настоје да адекватним методским поступцима дођу до истинитих теорија. Извесност и поузданост чулног сазнања темељ је исправности научних ставова. Гарант објективности сазнања је интерсубјективна проверљивост научних исказа,

а њихов експланаторни успех је значајна потврда њихове истинитости. Овакве закључке ће негирати релативисти и конструктивисти, који истичу субјективну димензију сазнања одређену друштвеним, културним и лингвистичким факторима. Према овим теоретичарима, успех одређене теорије није показатељ њене исправности већ знак њеног претварања у идеологију, доказ да је она подржана од стране одређених интересних група, као и да је садржај научних теорија и чињеница друштвено детерминисан и конструисан.

Логички позитивисти сматрају да научно знање могу чинити само аналитички искази логике и математике, чија је истинитост заснована њиховом таутологичношћу, и синтетички искази чија се истинитост верификује у искуству.[5] Да би били смислени, искази морају имати или логичко или физикално значење. Искази који нису ни таутологије нити се искуствено могу потврдити су метафизички ставови. Будући да метафизичке идеје немају емпиријски смисао, јер за њих не можемо да кажемо ни да су истинити ни да нису, они не могу чинити корпус научног знања. Принцип верификације је критеријум на основу којег се одвајају научни искази од псеудонаучних.

Позитивисти сматрају да научни ставови верно репрезентују и описују наше искуство, које је у оквиру овог учења тумачено и у феноменалистичком и у физикалистичком кључу. Касније теорије у филозофији науке (релативистичке и конструктивистичке) говоре о интерпретативној функцији научних теорија у формирању слике стварности. Важну улогу у процесу мењања ових схватања имали су проблеми пред којима се нашла научна пракса. Филозофима логичког позитивизма је постављен изазов да објасне одређене проблеме: субдетерминацију, несамерљивост научних теорија које су раздвојене научним револуцијама, промену значења основних термина кроз историју, као и друге ситуације које су показале несклад са њиховом сликом науке. Овоме је претходила појава нееуклидовских геометрија, која је међу научницима иницирала расправу о томе која геометрија заиста одговара физикалном простору. Сазнање да је могуће на различите начине интерпретирати простор потврдило је тезу да наше искуство не одређује теорије једнозначно, а геометрија и математика, које су до тада важиле као пример аподиктички строгог и доказаног знања, показале су свој произвољан и конвенционалан карактер.[6]

[5] Представници логичког позитивизма не деле јединствено уверење по питању теорије истине. Шлик [Friedrich Albert Moritz Schlick] и Рајхенбах [Hans Reichenbach] су заступали теорију кореспонденције, а Нојрат [Otto Neurath], Карнап и Хемпел [Carl Gustav Hempel] теорију кохеренције. Хемпел каже како су представници логичког позитивизма прво заступали теорију кореспонденције, а затим су прешли на заступање теорије кохеренције (Hempel, 1935, str. 49–59).

[6] Ајнштајн [Albert Einstein] је указивао на грешку у току аргументације

2. Карл Попер

Логички позитивисти су настојали да пронађу адекватну језичку формулацију елементарних емпиријских исказа који би требало да изразе базичне сегменте искуства, али ни сами нису били задовољни предложеним формама и решењима. Критикујући логичко-позитивистичку доктрину опсервационизма, полемишући против њихових ставова, Попер је тврдио да није могуће дати адекватну формулацију ових протокол-реченица које представљају наше елементарно искуство, будући да је перцепција увек детерминисана одређеним концептуалним оквиром који одређује и усмерава начин на који ћемо посматрати појаве у свету. Сваки вид нашег искуства је већ унапред теоријски одређен и условљен, почевши од нивоа физиолошког устројства нашег чулног апарата, па до свесних интерпретативних обрада које дајемо тумачећи догађаје и објекте у свету.

Попер је, у својој критици индуктивизма, показао да научне теорије не могу бити индуктивним путем изведене из искуства, већ да представљају слободно конструисане хипотезе које се дедуктивно примењују на искуство у настојању да се оно објасни. Свака важећа теорија је истинитија од претходне иако ни за једну не можемо да кажемо да је заиста истинита (Попер, 2002, стр. 317–347). Будући да Попер истиче како је наша концепција искуства увек теоријски детерминисана, истина којој се тежи показује се као циљ само у оквиру одређених теоријских претпоставки и оквира.

На основу искуства није могућа никаква верификација научних теорија, већ само њихово оповргавање. Међутим, у науци постоје логички легитимна средства и стратегије за избегавање оповргавања. Стога, Попер закључује да ни одлучиво оповргавање није могуће. Па ипак, он предлаже да би, у ситуацијама сукоба теорије и расположиве евиденције, требало да одбацимо ове могуће механизме избегавања оповргавања у циљу даљег развоја научног знања и формулисања све истинитијих теорија (Poper, 1973).

3. Теоријска прожетост опажања

Дефинисање циља науке повезано је са проблемом одређења природе научних теорија и искуствених чињеница, као и тумачењем њиховог односа. У оквиру јаке реалистичке позиције заступа се уверење да су опсервационе чињенице и на основу њих формирани опсервациони искази независни од

када је реч о постављању питања о томе која је реална геометрија света. Наши мерни инструменти и физички закони на основу којих меримо одређене физичке величине у простору већ претпостављају одређену геометрију на коју се ослањају (Einstein, 1953).

било које врсте теоријске обраде и интерпретације. У оквиру становишта умереног реализма износи се став да су наше опсервације детерминисане и под утицајем теорија (*theory-laden*, *theory-ladenness*).[7] О утицају теоријских претпоставки на опажање говоре Дијем [Pierre Duhem], Попер, Кун, Фајерабенд, Хансон [Norwood R. Hanson].

Слаба форма учења о теоријској детерминисаности опажања присутна је у Поперовој филозофији науке. Његово становиште је умерено јер он сматра да је циљ научног развоја истиноликост. Јаку форму *theory-laden* заступају Кун и Фајерабенд јер на основу учења о теоријској детерминисаности нашег опажања изводе тезу о несамерљивости научних теорија.[8] Они истичу да не постоји неутралан опсервациони језик јер је он увек теоријски оптерећен и одређен. Поред значаја језика (што је још Дијемова идеја)[9] Кун и Фајерабенд истичу и важну улогу наших уверења, очекивања и интерпретативног контекста при обликовању перцепције.

Поводом питања теоријске прожетости опажања, Фајерабенд ће сâм издвојити своје становиште као најекстремније. Он каже да његово учење *о утицају теорије на опсервације не говори да су опсервације само прожете теоријом, као што други теоретичари тврде, већ да су и у целини теоријске. Опсервациони искази имају теоријску, а не опсервациону суштину* (Feyerabend 1987б, 1988, p. X, p. VIII).

4. Релативисти

У оквиру релативистичке теоријске позиције истиче се да науци не би требало приписати епистемички привилегован положај. Она се не може процењивати са универзалне позиције јер своју вредност задобија у оквирима одређене социјално-културне и лингвистичке целине. Особеност једног језика и његова граматичка правила детерминишу опажање условљавајући

[7] Ово становиште се јавља у семантичкој и опсервационој форми. У оквиру првог становишта истиче се да је значење опсервационих термина одређено теоријским претпоставкама које поседује научник. У оквиру друге позиције заступа се став да теоријска уверења на базичном когнитивном нивоу истраживача снажно одређују његову перцепцију.

[8] Теза о теоријској прожетости опажања подржава тезу о несамерљивости теорија као и Дијем-Квајнову тезу. Значење опажајних исказа детерминисано је интерпретативним оквиром, па се ови ставови могу проверавати само у оквиру свеобухватније целине којој припадају.

[9] Конвенционалисти још крајем XIX века истичу да нема *чистих* чињеница које би биле лишене теоријских претпоставки. Сваки вид говора о њима укључује њихово теоријско одређење. Прича о апсолутним чињеницама је само научна конструкција.

начин на који ће се ствари вредновати и процењивати, а тиме и обликовати шира концепција о свету.

Искуство не постоји као неутрална основа на коју би требало да се односи наше знање. Оно је увек теоријски детерминисано и интерпретирано базичним идејним претпоставкама, концептуалним оквиром, парадигматским усмерењем, чулним апаратом, субјективним уверењима и предубеђењима. Никакво искуство као објективна основа није нам дато.[10]

Кун истиче да не постоји базичан систем појмова који је заједнички за све парадигме. Особен појмовни апарат који се користи у различитим парадигмама на специфичан начин уређује целокупно подручје искуства, усмерава ток научних истраживања и изграђује одређен поглед на свет. Теорије које су раздвојене научним револуцијама су несамерљиве. Немогућност поређења ових теорија доказ је да оне не описују стварност већ производе одређену врсту искуства сходно референтном оквиру који користе (Kun, 1974). Пошто категоријални апарат представља важан детерминацијски оквир који условљава и одређује научно знање, промене значења базичних појмова којима се описује стварност доводе до заокрета у самој науци.

Фајерабенд сматра да се ниједна научна теорија не слаже са свим познатим чињеницама у свом досегу важења. У ситуацијама сукоба теорије са емпиријском грађом, он предлаже да извршимо анализу чињеница како би се открилe дубље теоријске претпоставке и идеолошке наслаге које леже у основи. Садржај искуствених чињеница детерминисан је старијим теоријским претпоставкама. Међутим, интерпретативне детерминанте не одређују само начин на који ћемо „видети“ чињенице него и то да ли ће нам се оне у искуству уопште појавити. Аутономија чињеница није угрожена само њиховом теоријско-интерпретативном обрадом, већ и тиме што теорије често „спречавају“ појављивање чињеница које могу бити претња по њих. Успех теорија се стога заснива на томе да угрожавајућа контраевиденција није била доступна. Имајући ово у виду он заговара пролиферацију теорија и потребу сталног увођења конкурентских учења и идеја (Feyerabend, 1987) .

Фајерабенд тврди да не постоји чврста и теоријски неутрална емпиријска база на основу које бисмо могли да изграђујемо и одмеравамо

[10] Синђелић [Светозар Синђелић] наглашава да је традиционална наука у великој мери утицала на начин нашег разумевања искуства. Када говоримо о искуству представљамо га као да је састављено од скупа појединачних изолованих чињеница. Међутим, као што чињенице једним својим делом одређују теорије, тако и теорије детерминишу чињенице. Различите теорије могу дати потпуно другачије интерпретације истих искуствених података. Стога је прикладније говорити о истој проблемској ситуацији, а не о истим чињеницама јер могућност да оне буду на различите начине објашњене не оставља их истим, већ их управо чини другачијим (Sinđelić, 2009, str. 29).

научне ставове. У науци би требало да се теорије вреднују и оцењују упоређивањем са конкурентским идејама. Стога, исправно методско поступање, у циљу спречавања догматизма, у науку стално уводи нове интерпретације и објашњења.

Релативисти сматрају да је опажање увек детерминисано ширим теоријским и интерпретативним претпоставкама које поседујемо. Појмовни апарат који користимо унапред одређује оно што нам се појављује у искуству. Стога, разлика између теоријског и опсервационог није строга и јасна. И релативисти, као и позитивисти, одбацују питање о томе каква је стварна природа света. И једни и други тврде да се у свом говору морамо ограничити само на подручје могућег искуства. Позитивисти неће да говоре о стварности већ само о свом искуству, а релативисти тврде да је наше искуство о свету увек омеђено конкретним, мада променљивим, референтним интерпретативним оквиром.

5. Проблем субдетерминације

Проблем субдетерминације у филозофији науке указује на то да се може јавити већи број научних теорија које су подједнако добро објашњене истом евиденцијалном грађом, а да су при том међусобно неспојиве. Искуствене датости не указују на то која би конкретна теорија најбоље објаснила њихово појављивање. Из датог корпуса чињеница не следи нужно неко одређено теоријско објашњење. Стога ни за једну теорију не можемо рећи да представља истинит и тачан приказ ових података нити можемо сматрати да су ове теорије икада у потпуности потврђене. Ако у науци немамо теорије које су доказане, хипотезе задржавају свој хипотетички карактер и не задобијају статус научних теорија. Пошто нам искуство не даје поуздану основу да верификујемо теорије, или да покажемо да су оне високо вероватне, тј. поткрепљене, доказ њихове вредности морамо тражити у њиховој експланаторној моћи и проблемско-решавалачкој способности.

Теорије могу бити мање или више успешне у покушају да се реше одређени проблеми у науци (емпиријски или појмовни). Када проверавамо неку теорију настојимо да видимо да ли она успева да објасни расположиву евиденцију, односно да покажемо да ли се опсервационе последице које се из ње могу извести слажу са тренутно постојећом евиденцијом. С обзиром да ток образлагања прати след извођења дат у погрешци афирмације консеквенса, за такву теорију не можемо да кажемо да је доказана већ само да је поткрепљена. Искуство нам може бити основа да одређену теорију одбацимо, али не и да чврсто заснујемо њено важење. Међутим, као што показује аргументација из Дијем-Квајнове тезе, у науци нема ни одлучивог

оповргавања. Једну теорију можемо задржати упркос контраевиденцији, ако грешку за ово неслагање потражимо на неком другом месту у обједињеном склопу знања, и ако урадимо довољно значајна подешавања и модификације негде другде у систему прихваћених теорија.

Појава субдетерминације у науци неретко се наводи као доказ који иде у прилог исправности конструктивистичког објашњења природе научног знања.[11] Ако иста евиденцијална грађа може бити подједнако добро објашњена некомпатибилним теоријама, онда не постоји само један исправан начин на који може бити схваћена одређена искуствена ситуација. Када се проблем субдетерминације посматра као стандардна појава у научној пракси, неретко се посеже за конструктивистичким објашњењима природе научних теорија.

6. Конструктивизам као антиреалистичка позиција

Конструктивизам као правац наставља се на релативизам у филозофији науке, а оба становишта стоје насупрот научном реализму. Релативизам доводи у питање универзалност научних тврдњи о којима говори реализам, а конструктивизам истиче да је за важење научних ставова пресудно да у њих верујемо. Насупрот конструктивизму, у реализму се износи уверење да су научне тврдње истините чак и ако их нико не прихвата и не одобрава (Fuller, 2003, p. 213–214).

Конструктивистичко становиште представља екстремну позицију у оквиру ектерналистичког приступа. Научне теорије не чине истиниту дескрипцију стварности, већ интерпретативне конструкције које се примењују у његовом објашњењу. Оне нису неутрални описи стања ствари већ су настале као резултат активне и креативне улоге научника у процесу изградње научног знања. При томе научне теорије нису потпуно слободне и произвољне конструкције, већ оне морају да дају примерена и адекватна објашњења расположивих података. Конструктивисти не само да наглашавају утицај екстерних фактора на ток и раст научног знања, већ заступају став да је *сâм садржај* научних теорија социјално детерминисан. У њиховом учењу се губи разлика између тзв. унутрашњих и спољашњих фактора који би могли да утичу на процесе настанка, усвајања и доказивања научног знања.

Критичари овог правца тврде да конструктивисти своју основну

[11] Конструктивисти полазе од субдетерминације као честог и нормалног стања у науци. Једна од грешака коју праве је што не уочавају значајну разлику између ситуације када је одређена теорија у складу са искуственим подацима, што је редовна појава у науци, и ситуације када чињенице потврђују неку научну теорију (в. Радовановић, 2014, стр. 80).

тезу, о утицају социјалне средине на садржај научног знања, никада нису у потпуности доказали и поткрепили примерима из историје науке. Може се рећи да они социјалним факторима објашњавају појаве у науци, али да не успевају да докажу друштвену природу знања. Девит [Michael Devitt] и Стерелни [Kim Sterelny] сматрају како су конструктивисти поништили кључну разлику између теорија о свету и самог света, и да су на темељу те грешке изградили основу за своју концепцију, као и за тезу о несамерљивости научних теорија (Devitt, Sterelny, 2002, p. 277–278).

Конструктивистичке идеје у филозофији науке крећу се од умерене позиције, у којој се говори да је интрепретација чињеница и исказа конструкција, до екстремног становишта, у којем се câма појава искуствених датости проглашава конструисаном. Прво дело које се бави темом конструкције стварности је књига Питера Бергера [Peter L. Berger] и Томаса Лукмана [Thomas Luckmann] *Социјална конструкција стварности* [*The Social Construction of Reality*]. Ови аутори сматрају да три сегмента чине процес конструкције стварности. Најпре се човекове идеје екстернализују у свету, затим се врши њихова објективизација у друштву, а наредне генерације интернализују ове идеје усвајајући колективне облике мишљења (Berger, Luckmann, 1966).

Синтагма социјални конструктивизам постаје широко прихваћена после Латурове [Bruno Latour] и Вулгарове [Steve Woolgar] значајне и утицајне студије *Лабораторијски живот: Конструкција научних чињеница* [*Laboratory Life: The Construction of Scientific Facts*]. Ови аутори истичу како се у лабораторијским условима научне чињенице не откривају већ стварају, нпр. Латур тврди да је бактерија конструисана, а не откривена појава (Latour, Woolgar, 1986). Лејдимен [James Ladyman], такође, истиче како физичари у својим лабораторијама буквално конструишу честице, пре свега електроне, те да се по свом онтолошком статусу ове творевине могу изједначити са политичким партијама и државама. Наиме, сви ови ентитети постоје из једног јединог разлога – јер човек верује да они егзистирају (Ladyman, 2002, p. 118).

Проблематика стварања чињеница у лабораторијским условима повезана је с питањем утицаја мерних инстумената на оно што меримо и проверавамо. У настојању да детектујемо чињенице, ми истражујући аутоматски прихватамо одређене постулате и законе. Употреба инструмената у науци базира се на одређеним физичким законима као принципу рада ових помагала.[12] Међутим, не само да су квалитативна својства појаве која се мери зависна од помагала која се користе, већ се одређене чињенице не могу ни

[12] Релативисти и конструктивисти сматрају да ниједан став у науци није ни доказан ни истинит, али иако начелно можемо да сумњамо у сваку теорију, не можемо у све да сумњамо у исто време. Када проверавамо једну хипотезу ми узимамо као неприкосновене оне законе и принципе на којима се базира рад инструмената које користимо у датом истраживању.

појавити без одговарајућих инструмената који их региструју. У том случају кажемо да инструменти не само да обликују својства испитиваног предмета него условљавају и узрокују његово појављивање.

Овде морамо да нагласимо разлику између мерења у микросвету и макросвету. Када меримо појаве у макросвету промене које настају услед конфигурације мерног инструмента занемарљиве су, те можемо сматрати да су добијени резултати релативно прецизни. Могућа померања можемо предвидети и унети у добијене резултате. Међутим, у микросвету стање система који се мери значајно се мења када се изводе ове провере. Стога ова одступања не могу бити занемарена, јер се при поновним мерењима могу добити другачији резултати. Експерименти који се обављају над објектима у микросвету често не доносе несумњиву евиденцију о постојању конкретних тела или појава, али ми закључујемо о њиховом постојању на основу посредних трагова и ефеката. Будући да немамо директна сведочанства о њима, није нелогично што одређени теоретичари закључују како се у лабораторијским условима појаве конструишу.

6.1. Јак програм социологије сазнања

У *јаком програму социологије сазнања*, чији су представници Дејвид Блур [David Bloor], и Бари Барнс [Barry Barnes], истиче се да научне теорије нису засноване искуством које претендују да објасне, и да важну посредујућу улогу у усклађивању научних теорија и искуства има социјална сфера. Друштвени фактори не производе заблуде у науци, како тврде теоретичари који социологију сазнања проглашавају *социологијим грешке*, већ посредују у конституисању научних теорија. У оквиру овог учења се сматра да би и истинита и тзв. лажна учења требало објаснити истим типом узрока, наиме социјалним факторима. У овом смислу се губи разлика између истинитих и лажних веровања јер и једна и друга представљају социјално посредован сегмент културе. Значајна новина коју доноси ова школа је схватање да се *наука у целини* мора објаснити друштвеним факторима, дакле како њено спољашње деловање, тако и њен унутрашњи развој. Други важан помак који чини овај правац је схватање да се *сви облици знања*, па и математичко знање, морају објаснити деловањем социјалних узрока. С овим је повезано уверење да се појам знања мора шире дефинисати и да би његов обим требало да обухвата све оно за шта људи у оквиру једне културе верују да јесте знање[13] (Bloor, 1991).

Релативисти говоре о постојању несамерљивих, подједнако

[13] Поништавање разлике између знања и веровања темељи се на изједначавању објективног и социјалног. Знање задобија објективни статус тек у колективним процедурама прихватања и оцењивања (Bloor, 1995).

успешних, научних теорија које претендују да објасне исти сегмент искуства. У конструктивизму се заступа став како су све теоријске обраде стварности само наше конструкције у служби прагматички одређених циљева.[14] Значајна замерка која се може упутити овим учењима је што недовољно уважавају значај искуства за формирање садржаја и процену вредности научних теорија. У релативистичким и конструктивистичким теоријама наука губи свој повлашћен епистемички статус и изједначава се другим друштвеним облицима тумачења и интерпретације стварности.

ЛИТЕРАТУРА

Berger, P. L., Luckmann, T. (1966). *The Social Construction of Reality*: *A Treatise in the Sociology of Knowledge*. London: Penguin Books.

Bloor, D. (1991). *Knowledge and Social Imagery*, 2nd edition. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Bloor, D. (1995). Sociološka teorija objektivnosti. U: D. Polšek (Prir.), *Sociologija znanstvene spoznaje* (49–63). Rijeka : Hrvatski kulturni dom.

Devitt, M., Sterelny, K. (2002). *Jezik i stvarnost: uvod u filozofiju jezika*. Zagreb: Kruzak.

Einstein, A. (1953). Geometry and Experience. In: H. Feigl, M. Brodbeck, (eds.), *Readings in the Philosophy of Science* (189–194). New York: Appleton–Century–Crofts, Inc.

Karnap, R. (1987). Poricanje metafizike. *Vidici,* 3–4, 223–230.

Kun, T. (1974). *Struktura naučnih revolucija*. Beograd: Nolit.

Ladyman, J. (2002). *Understanding Philosophy of Science*. London and New York: Routledge.

Latour, B., Woolgar S. (1986). *Laboratory life: The Construction of Scientific Facts*. New Jersey: Princeton University Press.

Poper, K. (1973). *Logika naučnog otkrića*. Beograd: Nolit.

Попер, К. Р. (2002). *Претпоставке и побијања*. Сремски Карловци/ Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

[14] Ијан Хекинг [Ian Hacking] каже да се учења представника логичког позитивизма, који заступају теорију истине као кохеренције, приближавају *конструкционистичким* становиштима, као и да је у логичком позитивизму положена основа за идеје друштвеног конструктивизма. У образлагању овог става он се позива на Карнапа и његово дело *Логичка изградња света* (Heking, 2012, str. 68).

Радовановић, Б. (2014) Проблем субдетерминације. У: Критичко мишљење – фактор развоја науке и друштва, Зборник радова са научног скупа одржаног 24–25. новембра 2014. (69–85). Бањалука: Универзитет у Бањалуци, Филозофски факултет.

Sinđelić, S. (2009). Od tradicionalne do savremene filozofije nauke. *Theoria*, 52 (2), 5–35.

Feyerabend, P. (1987a). *Protiv metode*. Sarajevo: Veselin Masleša.

Feyerabend, P. *K. (1987б, 1981). Philosophical Papers, Vol. 1: Realism, Rationalism & Scientific Method. Cambridge: Cambridge University Press.*

Feyerabend, P. *K. (1988, 1981). Philosophical Papers, Vol. 2: Problems of Empiricism. Cambridge: Cambridge University Press.*

Fuller, S. (2003). Science & Technology Studies and the Philosophy of Social Sciences. In: S. P. Turner, and P. A. Roth, (eds.), *Philosophy of the Social Sciences* (207–233). Oxford: Blackwell Publishing Ltd.

Heking, I. (2012). *Društvena konstrukcija – ali čega?* Novi Sad: Mediterran Publishing.

Hempel, C. G. (1935). On the logical positivist's theory of truth. *Analysis* II, 4, Jan., 49–59.

Biljana M. Radovanović

SCIENCE, REALITY, CONSTRUCTION

Summary

The paper discusses the question of determinants that define the content of science. Internalistically oriented theorists in the philosophy of science state that science exists in order to reach an objective and truthful knowledge of the world, while the representatives of the externalistic perception emphasize that scientific theories is a socially determined and constructed knowledge that benefits

the interests of certain social groups. Ideas of the realistic and anti-realistic theoretical point of view are analyzed. Strong realistic position emphasizes that the facts and theories are a faithful reflection of reality, as well as being strictly separated and independent. The viewpoint of moderate realism points out that facts are saturated by theories as well as the theoretical shaping of our sense apparatus. Moderate anti-realism represents the viewpoint of scientific theories being a construct, while extreme anti-realism claims that both theories and facts and socially constructed, i.e. that the image of reality is shaped and manufactured via theoretical explanations.

Key words: science, experience, reality, construction, realism, anti-realism, internalism, externalism.

Саша Р. Лакета*
Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет

DOI 10.7251/ZRNS1701123L
Оригинални научни рад

ОСОБЕНОСТИ ХЈУМОВОГ ПРИСТУПА ПРОБЛЕМУ ИЗВЈЕСНОСТИ МАТЕМАТИКЕ И МАТЕМАТИЧКИХ ПРИНЦИПА У ДЈЕЛУ *РАСПРАВА О ЉУДСКОЈ ПРИРОДИ*

Апстракт: *Насупрот „Истраживању о људском разуму", у којему се математика поима у виду саморазумљивог, аутономног, аксиоматског система, Хјумови ставови, с обзиром на питање услова могућности унутрашње, аналитичке, дедуктивне, општенужности и извјесности математике и питање услова могућности општенужне и извјесне примјене таквих, затворених, математичких законитости у области искуства, у „Расправи о људској природи", задобијају одлике отвореног теоријскосазнајног проблема. Проблема који ће Хусерл, читајући Хјума, у „Кризи европских наука" назвати „банкротом објективног сазнања". Расправа... не тврди ни аналитичку општенужност и извјесност математичких принципа – законитости математике тек треба да се докажу и изведу из принципа људске природе – ни општенужност и извјесност њихове примјене у искуству. Овај рад треба да укаже на теоријскосазнајно мјесто у Расправи... у којему је Хјумов скептички став о математици изузетно близак једном дијелу ставова двадесетовијековне физике, али и да на основу таквог Хјумовог приступа математици, упути на евентуалну предност Хјумових налаза у односу на филозофске ставове истог или сличног тематског предзнака. У раду ћемо се, с обзиром на физику, позвати на Ајнштајнов текст из 1921 – „Геометрија и искуство" – у којему се, једнако Хјуму, експлиците одбацује могућност извјесне примјене математике у области искуства, али и на Ајнштајнове опште ставове о важности коју је Хјумова филозофија одиграла при настанку његовог научног система.*

Кључне ријечи: *сазнање, математика, извјесност, Хјум, наука.*

1.

Посљедње странице *Истраживања о људском разуму,* сјетимо се, легитимитет неупитног сазнања допуштају само оним регијама духа које се тичу ставова изведених на основу односа *величине или броја* или оних ставова који се тичу истраживања искуствених чињеница и евидентних, непосредних, датости (уп. Hume 1902: 165). С обзиром да искуственим сазнањима само можемо придодати одлику вјере/увјерења, не и знања,

* sasa.laketa@ff.unibl.org

„долазимо до наизглед парадоксалног закључка да је за Хјума, радикалног емпиристу, одлика сигурног/аподиктичког сазнања резервисана само за сазнања априори „(Allison 2008: 77)?" Рационалистички парадокс" *Истраживања...* огледа се у теоријскосазнајној позицији која аподиктичку вриједност сазнања задржава само за оне (сазнајно-логичке) законитости и односе који ће, нешто касније, у Кантовој филозофији задобити или одлику (априорних) *аналитичких* или одлику *синтетичких принципа априори*.

Насупрот рационалистичком догматизму *Истраживања...*, *Расправа...* остаје стриктно досљедна првом правилу људске природе, захтјеву *да све наше једноставне идеје, посредно или непосредно, произилазе из њима одговарајућих импресија* (уп. Hume 1888: 7). Испоставља се, казаће Хјум, да су и најбитније ознаке геометрије – ознаке које се тичу *једнакости* и *неједнакости* геометријских ликова и тијела или оне ознаке које се тичу квалитета *правости*, с обзиром на праву или дуж или квалитета *равнине,* с обзиром на неку геометријску површину или геометријско тијело – све само не егзактне и јасно детерминисане онако како смо то обично замишљали (уп. Hume 1888: 50–51). Ни извјесност примјене математичких пропорција у искуству ни аутономну аксиоматску природу геометријских принципа не можемо доказати стога што је посљедњи критеријум и једне и друге претпостављене одлике геометрије нужно условљен нашим релативним рецептивним апаратом и моћима сазнања и њиме задобијеним искуственим представама. „С обзиром да је посљедње мјерило геометријских фигура изведено из ничега другог до чула и уобразиље, било би бесмислено говорити о било каквом вишем савршенству од онога који нам чула и уобразиља могу понудити… ". (Hume 1888: 51).Досљедност првом правилу људске природе имплицира (и то је проблем) несавршеност свих принципа и налаза људског духа – укључујући и математику – које би тебало да понесу одлику научне извјесности. *Расправа...*задржава радикалан скептички тон.

Први проблем на који би требало дати јасан одговор произилази из амбивалентних ставова присутних у Хјумовој *Расправи,* а који се тичу изричитог одговора на питање да ли је аксиоматска природа геометрије и математике (аналитичка општенужност математичких принципа) уопште присутна у Хјумовој теорији сазнања. Да ли Хјум у *Расправи...*математици придаје било какву форму априорности, без обзира на могућност извјесне примјене математичких законитости у области искуства?

Наиме, Хјум, у *Расправи...*износи готово идентичне тезе какве изналазимо у Кантовим *Пролегоменама* (уп. Steiner 1987: 401–402), а у којима се критикује теоријскосазнајна позиција која математичке принципе задржава у области аналитичких судова. *Да права линија,* казаће Кант, *јесте најкраћа линија између двије тачке; то је синтетички став, јер мој појам о*

правој не садржи ништа о величини, већ садржи само квалитет (*правост*, дод. аут)(Кант 2005: 20). Само квалитет *правост* можемо прихватити као аналитичку, битну, ознаку појма права; битну ознаку њене (аналитичке) дефиниције. Хјум тврди исто. „Додуше, математичари пребивају у увјерењу да износе егзактну дефиницију праве онда када кажу да је права најкраћи пут између двије тачке. Али, заправо, тврдим да је то само једна од особина праве, а не и њена дефиниција" (Hume 1888: 50). Једина битна ознака садржана у појму праве може бити ознака везана за њен појавни квалитет; квалитет *правост,* а никаква анализа таквог квалитета не може нам дати ознаку величине/удаљености која би, тврди Хјум, посједовала извјесност логичке дефиниције. Казано Кантовим ријечима, ријечима које претпостављају каснију Кантову дистинкцију аналитичких и синтетичких судова априори непознату Хјуму, Хјум заправо тврди да никаквом анализом појма *права,* не можемо изнаћи предикат *најкраћи пут,* а, опет, предикат који би могопонијети одлику логичке, а проширујуће, извјесности.

Како видимо, терминолошки неизграђени, али појмовно/садржински идентични мотиви Кантовог будућег разликовања аналитичких и синтетичких судова априори, присутни су и у Хјумовој *Расправи*… .Иако је и то битно с обзиром на јасно дефинисање историјско-филозофског односа Хјумове и Кантове филозофије, поновићемо, први проблем који треба да ријешимо тиче се појма априорности уопште, или, централни темат који нас сада интересује јесте да ли је Хјум, у *Расправи…,* задржао било какву позицију логичке или математичке општенужности/априорности, која би успјела избјећи релативност чула и уобразиље који су у *Расправи…,* а сходно првом принципу људске природе, задржали коначну ријеч при оцјени логичке вриједности законитости и предмета нашег сазнања.

Неуспјехе приликом покушаја изналажења услова могућности априорности математичких принципа; доказа аутономне, аналитичке, математичке општенужности, Хјум, у *Расправи…,* везује уз „антиномију" дјељиве или недјељиве природе простора и времена. Ближе – ограничићемо се на геометрију - *Расправа*… поставља питање да ли идеални геометријски ликови и фигуре могу потврдити своју општенужну и извјесну природу и егзактну примјену у искуству, било да их сагледавамо у контексту дјељивости, било у контексту недјељивости простора (уп. Hume 1888: 39–53).

Уколико бисмо заступали позицију недјељивости простора – позицију која имплицира да је сваки од геометријских ликова или тијела сачињен од скупа недјељивих тачака/импресија – онда бисмо у самом зачетку негирали затечене, традиционалне, геометријске дефиниције које као своју битну ознаку претпостављају просторни континуитет својих предмета и принципа.

Појам *права*, другим ријечима казано, није дефинисан као скуп недјељивих тачака које се налазе у идеалном, а реалном, просторном распореду који даје изглед/квалитет *правост,* него као континуитет (линија) – не, дакле, скуп одвојених тачака који има одлику *правост*. Даље, уколико бисмо остали при позицији пунктуалне недјељивости простора, која имплицира емпиријско извођење геометријских предмета и принципа – позицију коју, сходно првом правилу људске природе, Хјум преферира – сва идеална геометријска правила изведена на њеном основу била би потпуно недоказива пошто су тачке које улазе у састав неке праве или неке површине толико сићушне да је напросто немогуће дати било какво егзактно мјерило на основу чула или уобразиље о величини или квалитету исте те праве или површине (уп. Hume 1888: 45).

Даље, проблем немогућности просте претпоставке/замисли априорне представе геометријских принципа, Хјум везује уз позицију која заступа дјељиву природу простора и времена (уп. Johnson 1978: 9). Претпоставка дјељивости имплицира немогућност самог разума да замисли неку идеалну геометријску представу уопште. Ако тврдимо да су геометријски предмети апсолутно дјељиви – да нису саздани од коначних пунктуалних детерминанти – онда се доводимо у позицију у којој треба да одредимо посљедњу границу неке површине, праве или тачке (уп. Hume 1888: 43–44). Уколико би простор био апсолутно дјељив, другим ријечима, гдје је онда граница дјељивости која геометријском лику *права*, тек усљед коначног ограничења, може дати квалитет *правост*. *Права* може бити *права* само ако је ограничена. „Претпоставимо да су ове идеалне представе бесконачно дјељиве; па онда покушајмо зауставити мисао на идеалној представи неке коначне површине, праве или тачке и видјећемо да се таква представа ломи на дијелове, јер чим се досегне посљедњи обухваћени дио, он губи своје упориште усљед нове подјеле и тако in infinitum, без било какве могућности да се достигне до коначне идеалне представе" (Hume 1888: 44). Хјум нам дословно казује да је немогуће замислити идеалитет, општенужност и извјесност мјера неког геометријског предмета, уколико заступамо позицију дјељивости простора и времена. Не, дакле, перципирати идеалитет неког емпиријског, нацртаног или конструисаног, геометријског лика; то је проблем везан уз позицију недјељивости простора – него да је немогуће посједовати просту замисао неког геометријског идеалитета уколико заступамо позицију дјељивости простора.

Другим ријечима, а с обзиром на трансценденталну филозофију, било да заступамо емпиристичку позицију недјељивости, која имплицира сазнајни релативизам условљен дефицијентношћу чулног апарата, било рационалистичку позицију дјељивости простора и времена, која покушава да избјегне инуиционистичке замке прве концепције, трансцендентални

идеалитет простора и времена; предуслов могућности дефинисања општенужности простора и времена и нужни услов емпиријског реалитета и извјесности/егзактости/прецизности математичких мјера било којег нацртаног или изграђеног геометријског предмета, такође постаје предметом скепсе у Хјумовој *Расправи*… .

Уколико бисмо, казаће Хјум (уп. Hume 1888: 53), упитали неког од математичара који заступа позицију дјељивости простора и времена да нам демонстрира своје налазе *in concreto* – да нам их, користимо Кантове конструктивистичке мотиве, нацрта на папиру – сваки од тих представника би се побунио казавши да нам такве, емпиријски реалне, слике никада не могу понудити идеалитет који је једнак (трансценденталном) идеалитету замисли неког геометријског предмета, а све то с обзиром на непрецизност инструмената и дефицијентност чула. Сваки од ових математичара заступа тезу априорног (трансценденталног)[1] идеалитета и мањег или вишег емпиријског реалитета – мањег или вишег с обзиром на прецизност мјера – геометријских предмета. Чак би се и Кант, донекле, сложио са овом примједбом математичара, с обзиром да идеалитет геометријских предмета не изналазимо тако што упоређујемо или апстрахујемо већ нацртане или већ изграђене, емпиријске, геометријске предмете, него тако што интуитивну, опажљиву, општенужност емпиријских геометријских предмета захваљујемо трансценденталном идеалитету простора и времена. И математичари и Кант заступају тезу (трансценденталног) априорног идеалитета. Хјум се слаже и прихвата рационалистичке примједбе, али, управо у контексту позиције апсолутне дјељивости простора и времена, даље, инсистира, да му било који од тих математичара покаже како је могућа замисао кружнице – (трансцендентални) априорни идеалитет кружнице – која се на једном мјесту дотиче са правом, а да и права и кружница задрже своје идеалне, аналитичке, дефиниције? Уколико бисмо, наставља Хјум, казали да је таква идеална представа могућа тако што се кружница и права дотичу у једној тачки, онда бисмо у самом почетку негирали квалитет континуитета неке праве линије или неке кружнице – заузели бисмо емпиристичку позицију недјељивости простора и времена – негирали бисмо саму дефиницију и једне и друге, и праве и кружнице (уп. Hume 1888: 53). Уколико бисмо остали при позицији дјељивости простора и времена, онда бисмо морали увидјети да је идеална представа ове математичке конструкције немогућа – проста замисао је немогућа – стога што би се кружница и права морале подударати

[1] Појам трансцендентално користимо у свјетлу појма априори. Иако све оно што има одлику априори не мора бити и трансцендентално, све оно што је трансцендентално нужно је, казаће Кант – априори. С обзиром на то да у наведеним примјерима критикујемо просту могућност априорности и да је априорност нужна одлика трансценденталности – свака од ових критика вриједи и за појам трансцендентално.

у једном одсјечку, а не у тачки, чиме би се и идеална замисао праве и идеална замисао кружнице неупитно довеле у питање. Права би, другим ријечима, на мјесту додира са кружницом изгубила квалитет правост – искривила би се – кружница квалитет идеалног закривљеног геометријског лика који је на сваком од својих дијелова подједнако удаљен од центра. Све ове примједбе, видјели смо, вриједе појединачно и за праву и за кружницу и за било који други геометријски предмет уколико останемо при позицији апсолутне дјељивости простора и времена.

Вратићемо се проблему априорности у Хјумовој *Расправи.*

На одређени начин, већ смо дали одговор на први постављени проблем – на проблем могућности априорних представа уопште у Хјумовој теорији сазнања. За разлику од Канта, који увођењем дистинкције аналитичких и синтетичких судова априори остаје при тврдњи о могућности логичке општенужности нашег сазнања – тачније, аналитичку априорност Кант никада озбиљно ни не доводи у питање, него само границе логичке вриједности и сазнајне употребе аналитичких судова, док, тек, проблем синтетичких судова априори пропитује у свјетлу њихове могућности; *како су, на који начин, могући синтетички судови априори* – Хјум одбацује и такву могућност. У једном од прије наведених примјера из *Расправе* видимо да проблем Хјумове теорије сазнања не остаје само у областима проблематике логичке извјесности предиката који нису дио битних ознака/садржаја/ дефиниције неког посебног појма – Хјум не пита *како су/на који су начин могући* такви синтетички математички судови, нити на основу тога што су математички, већ претпоставља њихову логичку природу коју још само треба класификовати онако како је то учинио Кантов критицизам – него и да се, опет Кантовим ријечима казано, аналитички, битан/неизоставан, садржај појма такође испоставља пред релативистички суд чула, уобразиље и, видјели смо – разума. Квалитет *правости*, с обзиром на праву или дуж или квалитета *равнине,* с обзиром на неку геометријску површину или геометријско тијело, поновићемо, такође постају упитни (уп. Hume 1888: 50–51).

Уколико и битне, аналитичке, ознаке појмова доводимо под знак питања, онда су и сви чисти, општи, формални логички принципи и логичка правила такође подложни релативизму Хјумових чула и уобразиље. Уколико је и квалитет *правост* праве – дакле, битна ознака појма *права*; неизоставан дио њене дефиниције – неизвјестан, онда је формално-логичко поимање или било која теоријскосазнајна позиција која претпоставља позицију логичке извјесности наших сазнајних основа – у проблему. Уколико ниједном садржају неког појма не можемо придодати одлику извјесности, онда су и формални носиоци било којег садржаја – (трансцендентално) логички принципи – такође неизвјесни. Ни аналитичке (битне) ознаке *правости*

праве или *равнине* неке дате површине, дакле, такође немају одлику логичке општенужности и/или извјесности/прецизности у Хјумовој *Расправи*. Идентитет појма као таквог у Хјумовој филозофији постаје, али и остаје, предметом скепсе.

Видимо, апоретику општенужности и извјесности математичких принципа можемо без много проблема препознати и у апоретици спонтанитета – категорија. На крају крајева, самореферентна природа Кантових категорија; категорија које се за разлику од математичких појмова не могу исказати непосредно/интуитивно у виду опажаја – које се не могу конструисати; отуда и шематизам чистих појмова разума – управо усљед немогућности своје интуитивне репрезентације у опажају, на један заобилазан начин, у „ауторитету" математичких појмова – онако како су они дефинисани у Кантовој филозофији – виде додатну потврду и потпору за доказивање своје самореферентне, категоријалне, природе. Можда ћемо мало претјерати, али чини се да читава Кантова трансцендентална конструкција/систем почива на овој, репрезентној, природи математичких појмова. Математички појмови, више и јаче од категорија разума, утврђују парадигму априорне/трансценденталне самореферентности наших сазнајних основа уопште. Без доказа математичке презентности у опажају, другим ријечима, било би изузетно тешко тврдити неконструктивни, а самореферентни, трансцендентални карактер категорија и, на крају крајева, даљу могућност и потребу њиховог шематизма сљедствено чистим формама чулности – простора и времена.

Проблем се састоји у томе што су и Хјум и физика двадесетог вијека довели у питање баш ту извјесност/егзактност/прецизност презентације математичких појмова у области (феноменалног) искуства. Довели су у питање дисциплинарну парадигму могућности логичке извјесности нашег сазнања уопште. У једнакој мјери у којој Хјум тврди да ни битан садржај геометријских појмова ни њихови изведени предикати не могу понијети одлику извјесности с обзиром на мањкавост нашег разумског и рецептивног апарата и с обзиром на мањкавост разума, савремена физика тврди да ниједан принцип егзактних мјера еуклидовске геометрије не одговара поретку стварствености (уп. Einstein 1920: 77).

2.

У спису *Коментари на теорију сазнања Бертранда Расла* (уп. Einstein 1954: 18–24), Ајнштајн је, концизно и јасно, изнио свој став с обзиром на проблем односа Хјумове и Кантове филозофије. Кантов покушај да се релативизам и скептицизам Хјумове теорије сазнања – тврдња да нас сирови

материјал чула потпомогнут навиком и очекивањем само може довести до увјерења, а не и знања – разријеши позивањем на чисте, априорне, форме чулности и разума, које се поимају у виду неизоставних елемената нашег сазнања, елемената неизводивих из искуства, показао се као неуспјешан. Данас, тврди Ајнштајн, *свако зна да такве сазнајне, априорне, форме, не носе ништа од* ***извјесности/сигурности*** *и општенужности које им је Кант приписао* (уп. Einstein 1954: 22). Али, наставља Ајнштајн, оно што се чини као тачно у Кантовој филозофији могло би се сажети у ставу да ми, током процеса мишљења, са **извјесном „тачношћу"**, користимо појмове које ни на који начин не можемо извести из материјала који нам нуде чула. „Заправо, увјерен сам да можемо тврдити и више од тога: појмови који се појављују у нашем мишљењу и у нашим лингвистичким изразима – уколико се погледају са логичког становишта – слободне су креације нашег мишљења које се не могу индуктивно досегнути из нашег чулног искуства (Einstein 1954: 278)."

Појмови априори, слушајући Ајнштајна, заиста упућују на својеврсну везу са чулним искуством, али они – појмови и искуство – у виду логичке општенужности и извјесности, никада не могу бити у потпуности једнаки (уп. Einstein 1954: 278). „Никада нисам успио да разумијем истраживања о априорним појмовима онако како је то учинио Кант. Једини наш интерес у погледу онтолошких питања може бити потрага за оним карактеристикама затеченог мноштва чулних искустава на које појмови упућују" (Einstein 1954: 278). Неизоставност/општенужност – строга трансцендентална природа априорности сагледана у виду услова могућности искуства и предмета искуства – и логичка извјесност – унутрашња, аналитичка прецизност и прецизност примјене појмова априори у области искуства – неприхватљиви су за Ајнштајна.

Овдје ћемо поставити и наш други проблем. Уколико ни аналитички ни изведени принципи геометрије и математике Хјумове *Расправе* не могу доказати ни унутрашњу логичку вриједност ни вриједност логичке извјесности/прецизности приликом њихове примјене у регији стварствености – уколико је сваки од тих принципа мање-више (не)извјестан – имају ли онда принципи математике било какву теоријскосазнајну улогу у процесу научног сазнања с обзиром на радикални скептицизам Хјумове *Расправе?*

На самим почецима списа *Геометрија и искуство,* Ајнштајн, помало иронично, поставља питање „како то да математика, која је након свега ипак дјело људског мишљења независног од искуства, тако чудесно одговара објектима стварствености (Einstein 2008: 15–16)?" Иронично стога што већ у самом наставку списа Ајнштајн износи тврдњу која је у супротности са великом већином дотадашњих научних и филозофских ставова о унутрашњој, аксиоматској, самоизвјесности математичких принципа, границама њихове

употребе и извјесности њихове примјене у искуству. „Све док", одговара Ајнштајн, „законитости математике одговарају стварствености, оне нису извјесне, а све док су извјесне, оне не одговарају стварствености" (Einstein 2008: 15-16)[2]

Иако већ у општем скептичком тону усмјереном ка традиционалним догматским системима математике и, каснијим, затвореним системима *логичке математике* или, како то каже Ајнштајн – *аксиоматике* (уп. Einstein 2008: 16–18), видимо близину са Хјумовом *Расправом*... такве спољашње повезнице још нису довољне да би допринијеле сврси јасног одређења Хјумовог утицаја на Ајнштајнову физику. Да бисмо се приближили проблему Хјумовог утицаја, обратићемо се за почетак Ајнштајновој карактеризацији традиционалне, догматске, математике.

Наиме, Ајнштајн тврди да су појмови *праве, тачке, површине,* или принцип *да кроз двије тачке може проћи само једна права линија* (уп. Hume 1888: 51) – интересантно је да и Хјум и Ајнштајн и Кант употребљавају идентичне примјере; примјер/проблем *праве* – законитости које се у традиционалној геометрији поимају догматски/саморазумљиво с обзиром на могућност њихове кореспонденције са искуством. Питање кореспондентности математике, и искуства није математички проблем него се, казаће Ајнштајн, у традиционалним, догматским, математичким учењима препушта филозофији. Напросто, ни аксиоматска општенужност принципа традиционалне математике ни извјесна употребе математичких законитости у области искуства, не тематизују се него се неупитно употребљавају у области традиционалне математике. Тек са Хјумовом критиком општенужности и извјесности природе математичких принципа и, касније, с Кантовим открићем синтетичких судова априори у математици, традиционална, догматска геометрија и математика уопште доживљавају филозофски потрес. Еуклидовска геометрија и Њутновска физика, можемо то и тако казати, у Хјумовој *Расправи* губе одлику општенужности и извјесности, а са Кантом, са открићем трансценденталног идеалитета простора и времена и/или дефинисањем могућности синтетичких судова априори у математици – добијају, бар тако мисли Кант, своју адекватну дефиницију с обзиром на могућност њихове општенужности и, код Канта једно претпоставља друго, доказ могућности извјесне кореспондентности

[2] Ово је један од примјера Ајнштајнових теоријскосазнајних недоумица с обзиром на појам *априори*. Уколико ниједан предмет искуства и искуствена законитост не одговара са извјесношћу/прецизношћу законима математике, да ли закони математике, с обзиром на Ајнштајнове ставове, имају унутрашњу аналитичку/логичку извјесност или не? С обзиром да математика и искуство никада идеално не кореспондирају, унутрашња извјесност/прецизност математичких принципа априори може, али и не мора, бити идеална. Она може бити и *као да*… .

математичких принципа са регијом (феноменалне) стварствености. Кант и Хјум, укратко, међу првима, а битно, нарушавају апликативни догматски приступ традиционалне математике (уп. Einstein 1954/2: 270–273).

Даље, у модернијој логичко-математичкој аксиоматици, геометријски појмови и принципи, тврди Ајнштајн, задобијају карактер својеврсног *мистичног мрачњаштва* (уп. Einstein 2008: 16–18). Ријеч је о приступу математици у којему се за аутономне, самореферентне, појмове и законитости геометрије, приликом унутрашњих елаборација и (само)извођења њених принципа, отворено тражи независност од било каквог искуственог извора, при чему, управо, у самореферентности/независности од искуства такви системи траже и темеље своју општенужност и извјесност. Такви, аксиоматски системи, појмови и принципи тек, тврди Ајнштајн, не могу казати ништа о стварствености – остају на нивоу *празних концептуалних шемата.* (уп. Einstein 2008: 17–18).

С обзиром на наведено, а у контексту одговора на питање Хјумовог утицаја на Ајнштајнове научне налазе, Хјумове геометријске ставове у *Расправи*, видјели смо, не можемо сврстати ни у ред саморазумљивих традиционалних геометријских система који не пропитују ни општенужност ни извјесност ни услове могућности сопствених принципа ни могућност кореспондентности математике и искуства, ни, наравно, у ред затворених, аутономних – аксиоматских система. Ни најбитније ознаке геометријских појмова и принципа, ни њихове олако изведене синтетичке атрибуте, не можемо, показује Хјум, довести у извјесну везу са стварственошћу. И за Хјума и за Ајнштајна, геометрија треба да се искаже у виду скупа правила и принципа који своје мјесто треба да изнађу у непосредном искуству – по принципу првог правила људске природе; али правила које нас, с обзиром на Хјума и *Расправу,* нужно доводи до радикалног скептицизма.

Кантово мјесто, с обзиром на аксиоматику, налази се на средњем, трансценденталном, путу. Једнако Ајнштајну и Хјуму, Кант такође тврди да затворени, самореферентни, математички, логички, или било који други аксиоматски системи не могу одговарати стварствености, али, додао би Кант, не могу само уколико и стварственост и аксиоматске системе разумијемо као аутономне и/или уколико стварственост схватимо као стварственост по себи (уп. Palmquist 2010: 52–53). Уколико бисмо пронашли заједнички, а општенужни именилац и једног и другог, наизглед аутономног система – математике и стварствености – доказали бисмо и могућност извјесне/егзактне/прецизне кореспонденције и примјене математичких принципа у области (феноменалног) искуства.

Проблем Кантовог средњег, трансценденталног пута огледа се у томе што се захтијевани општенужни заједнички именилац математике и искуства

– трансцендентални идеалитет простора и времена – усљед дефинисања брзине свјетлости (неуспјешна експериментална мјерења започела су већ у 17. вијеку) исказао као релативан. Трансцендентална претпоставка општенужности/симултаности просторно-временских релација, која је и услов унутрашње математичке конзистентности и кохерентности и услов могућности извјесне/прецизне примјене математичких принципа у области Кантовог (феноменалног) искуства – критикована је налазима савремене физике.

Мноштво теоријскосазнајних проблема присутно је и у једној и у другој концепцији!

У дјелу *Физика и стварственост,* Ајнштајн тврди да је илузија временске симултаности/општенужности тијела у простору и, истим, саморазумљив став да вријеме може понијети одлику априорне општенужности – илузија која је преовладавала у времену прије открића специјалне теорије релативности – резултат чињенице да у нашем свакодневном искуству можемо занемарити вријеме потребно за преношење свјетлосних импулса/брзину свјетлости (уп. Einstein 1954/3: 299). Управо је ова илузија/недостатак јасног и тачног одређења природе свјетлости, казаће Ајнштајн, одговарала ставовима класичне механике, у којима је представа времена била сагледавана у аксиоматском контексту у којему се простор и вријеме дефинишу као феномени независни од било којег искуства (уп. Einstein 1954/3: 299) и управо је та дефицијентност допринијела и успјесима класичне механике. Научни, филозофски и теоријскосазнајни неспоразум настаје онда када се практичне, употребљиве, али коначне мјере математике и класичне механике, искажу у форми принципа који, усљед дефицијентности сазнајног и инструменталног/мјерног апарата, имају идеалну, апсолутну, теоријскосазнајну и логичко-математичку вриједност. „Могло би се лако завршити у погрешном увјерењу да су ови појмови, чије смо поријекло заборавили, логички извјесни и (научно, дод. аут) непромјењиви, а таква грешка може проузроковати озбиљну опасност по напредак науке" (Einstein 1954/3: 299).

У овим Ајнштајновим ставовима јасније видимо и разлоге за похвалу Хјумовог скептицизма и номиналну критику Кантовог априоризма – номиналну/спољашњу јер још не узимамо у обзир конкретне Кантове ставове – али и један дио одговора који се тиче поменутог другог проблема аксиоматске математике.

Блискост са Хјумом огледа се у релативистичким резултатима и једне и друге концепције с обзиром на **мјерне вриједности** феномена простора и времена. Акценат постављамо на *мјерне вриједности* стога што је природа простора и времена с обзиром на *Расправу…*исказана битно другачије

него што то можемо видјети у Ајнштајновој физици. У одређеној мјери, а с обзиром на Хјумов објективизам у *Истраживању…,* природа простора и времена у *Истраживању…*ближа је Ајнштајновом поимању него што је то случај са *Расправом…* . У *Истраживању,* простор и вријеме задржавају одлику позитивистичког *по-себи*.

Хјум, у *Расправи,* дефинише простор у виду *својеврсног распореда датих и опипљивих предмета*, а вријеме у виду својеврсног *низа/слијеђења датих идеја и импресија* (уп.Hume 1888: 35). Овакво поимање простора и времена и даље остаје унутар оквира поимања важећег за традиционалну физику, у којему се простор и вријеме представљају у облику *пасивног спремника* реалних физичких догађаја (уп. Einstein 1954: 280).

Став да представа простора и времена произилази из карактеристичног распореда и сукцесије датих импресија, другим ријечима, казао би Ајнштајн, и даље одговара ставу традиционалне физике по којему се вријеме и простор дефинишу и разумијевају као релације датих физичких тијела, а не реалан, физички, феномен – природна димензија – са мање-више тачно измјерљивим **одликама** просторности и временитости. Не постоји, другим ријечима, такво нешто као што су апсолутно дати, општенужни/симултани, простор и вријеме, унутар којег се налазе датости које се, појединачно или у суодносу, мјере на основу спољашњих математичких величина, него просторност и временост као реална физичка одлика било којег искуственог феномена и стварствености уопште. Отуда – простор и вријеме као дата, реална, постојећа, природна димензија (уп. Einstein 1954: 280).

Све док се простор и вријеме разумјевају на основу неког одношења; било да је ријеч о односу импресија било о односу реалних физичких тијела; употреба математике у таквој физичкој *слици свијета* остаје апликативна/спољашња употреба априори датих, наизглед егзактних, мјера математике – уз исхитрено увјерење да те мјере идеално и одговарају поретку ствари – **на** дате феномене стварствености. Математика, у савременој физици, није толико инструмент мјерења него предмет непосредног искуственог опажања, казао би Ајнштајн. Хјумову предност у односу на тадашње концепције природних наука, казали смо, треба потражити само у Хјумовом скептицизму и релативистичким резултатима везаним за природу математике, произашлим из његовог скептицизма, али не и на основу једнаког поимања природе простора и времена онакве какву затичемо у Ајнштајновој физици.

Наиме, распоред и слијед датих импресија у Хјумовој *Расправи* не може се проматрати независно од дефицијентних моћи чулности, уобразиље и разума и управо та немогућност непосредног проматрања искуствених датости, усљед релативизма моћи сазнања, доводи до једнаких релативистичких резултата с обзиром на **вриједност мјера** математике у

Хјумовој *Расправи* и Ајнштајновој физици. Али, битна разлика је у томе што релативистички резултати Ајнштајнове физике нису резултат сазнајне дефицијентности него емпиријског мјерења реалних датих карактеристика стварствености. Код Хјума, релативност мјера феномена стварствености резултат је наших дефицијентних моћи сазнања, код Ајнштајна, стварственост као таква има одлику мјерне релативности. Ајнштајн, за разлику од Хјума, у категоричком позитивистичком маниру користи, поновићемо, први принцип људске природе и/или неупитно остаје при позицији стварствености по себи.

Вратићемо се другом проблему. Дакле, уколико ни аналитички ни изведени принципи геометрије и математике Хјумове *Расправе* не могу доказати ни унутрашњу логичку вриједност ни вриједност логичке извјесности приликом њихове примјене у регији стварствености – уколико је сваки од тих принципа мање-више (не)извјестан – имају ли онда принципи математике било какву теоријскосазнајну или практичну улогу у процесу научног сазнања с обзиром на радикални скептицизам Хјумове *Расправе…?*

Ајнштајнов став – не и одговор; одговори на овај проблем су упитни – с обзиром на управо поменути проблем је, за разлику од Хјумовог става, јасан. У *Геометрији и искуству* од геометрије се захтијева да се испостави као природна наука; она је, штавише, тврди Ајнштајн водећи се номиналном дефиницијом геометрије, један од првих, прастарих, видова физике. Потврда геометријских мјера и налаза у највећој мјери треба да почива на ставовима изведеним из искуства, а не само на затвореном, логичко-математичком, закључивању. С обзиром на претходну класификацију – на разликовање традиционалне геометрије и аксиоматике – овај вид захтијеване геометрије Ајнштајн назива *практичном* (уп. Einstein 2008: 18–19). Еуклидовску геометрију, управо, можемо разумјети као идеалан примјер у којему се сажимају особине наведене Ајнштајнове класификације геометрије. Еуклидовска геометрија је и традиционална, у смислу да се питање могућности њене кореспонденције са искуством и извјесност исте те кореспонденције, битно не доводи у питање, али она је и аксиоматика, с обзиром да се њене законитости изводе по принципима аналитичког, затвореног, дедуктивног, логичко-математичког система. Али, слушајући Ајнштајна, она треба да се задржи у научној употреби и/или да се искаже као *практична* (уп. Einstein 2008: 19).

Без обзира на све; без обзира и на то што ниједан од општих и посебних принципа еуклидовске геометрије са прецизношћу не одговара законитостима физике онаквим какви су испостављени у специјалној и генералној теорији релативитета – ниједно постојеће тијело у стварствености нема одлику егзактних тијела и ликова еуклидовске геометрије стога што у природи не можемо изнаћи систем тијела у којему не дјелује бар једна сила

(уп. Нешић 2008: 343)[3] – принципи еуклидовске геометрије ипак носе одлику најједноставнијег аксиоматског система, при чему је управо то особина која би требало да осигура њен даљи опстанак у оквирима савремене физике(уп. Einstein 2008: 20). „Уколико се појави контрадикција између теорије и искуства, било би боље да се одлучимо на измјену (величина и особина, дод. аут) искушаваног природног закона него да одбацимо аксиоматски еуклидовски систем" (Einstein 2008: 20).

Ови Ајнштајнови ставови нису ослобођени теоријскосазнајних контрадикција, поготово с обзиром на Кантову поставку трансценденталног идеалитета простора и времена, али оно што нас за сада интересује треба сагледати у оквирима ограниченим на наведени проблем/питање. Укратко, Ајнштајн, за разлику од Хјума, изналази и сврху и, истим, употребну вриједност општенужних и извјесних затворених аксиоматских система геометрије у искуству. Вођени Кантовом терминологијом, али не и специфичностима Кантовог појмовног апарата, улога геометрије у искуству, овако како је види Ајнштајн, могла би се означити као регулативна, при чему појам регулативно, с обзиром на Ајнштајнов систем, треба ограничити у област мјерења/упоређивања, а не у област идејног регулатива. Требало би га сагледати у виду претпостављеног извјесног хипотетичког система који служи сврси најопштијег мјерног оријентира/идеала за мање-више (приближно) самјеравање посебних искуствених законитости. Или, математичке принципе можемо појмити, сјетимо се Хајзенберга, у виду *практичног априори.* Могли бисмо то казати и на овај начин: Иако ниједан лик или тијело еуклидовске геометрије нема свој извјестан/егзактан пандан у искуству, тијела и ликови еуклидовске геометрије могу послужити као извјесно/егзактно мјерило за мјерење емпиријских одступања реалних физичких тијела и законитости.

Хјумова теоријскосазнајна позиција, с обзиром на наведени проблем, није јасна у мјери у којој нам је то испоставио Ајнштајн. Марк Штајнер тврди да Хјумови филозофски ставови у погледу могућности било какве практичне

[3] Заправо – „У складу са Ајнштајновим идејама (генерална теорија релативитета, дод.аут.) гравитациона сила као појам не постоји. У реалности, маса која постоји на неком мјесту, изазива кривину простор-времена, а та његова закривљеност диктира путање којима морају да се крећу тијела на које не дјелују силе….У ствари кривина простор-времена у потпуности замјењује Њутнову теорију гравитације (поимање гравитације као силе. дод. аут.)" – Љ. Нешић, *Теорија релативности,* Курс, Ниш, 2008, стр. 343. – С обзиром на проблем егзактности геометријских ликова и тијела еуклидовске геометрије, једна од импликација наведеног става састоји се у томе да тамо гдје постоји нека маса/тијело, постоји и мања или већа закривљеност простор-вријеме континуума – гдје год да изналазимо неко физичко тијело, истим, идеални геометријски ликови еуклидовске геометрије не вриједе.

употребе затворених аксиоматских система претходе Ајнштајновим ставовима везаним за исти проблем. Да Хјум и у *Расправи* донекле остаје при претпоставци из *Истраживања*; ставовима који претпостављају априорну природу математичких принципа (уп. Steiner 1987: 404-405) и да се, додаћемо, такви принципи ипак могу користити у сврху какву су нам понудили Хајзенберг и Ајнштајн – сврху априорног регулативног мјерног коректива затечених, мање-више извјесних, природних закона. „Јер, чак и ако се у *Расправи* тврди да геометрија не може понијети одлику неупитне истине, њени принципи могли би се преиначити на начин који би их учинио неупитно истинитим. Могли бисмо једноставно казати оно што је казао Ајнштајн: што је троугао мањи, то је збир углова у троуглу ближи суми од 180 степени. Ова пропозиција је и истинита и, с обзиром да смо до ње дошли простим поређењем идеја, она је и априори" (Steiner 1987: 405).

Не улазећи у питање да ли је наведена пропозиција заиста априори – с обзиром на теорију релативитета сигурно не; збир углова неког троугла који одступа од суме од 180 степени може се задобити само (инструменталним) мјерењем предмета искуствене стварствености – Штајнеров проблем састоји се у томе што оно што је априорно, општенужно и извјесно, па и такво које је само регулативно, не може, ни по Хјумовим ни по Ајнштајновим релативистичким/позитивистичким ставовима и захтјевима, показати своју идеалну аналогију у искуству. Уколико математика у Хјумовој филозофији треба да се искаже као практични регулатив – општенужна и извјесна, а никад досезљива, **мјера** која не може у потпуности да одговара емпиријском реалитету – питање могућности просте замисли такве, априорне, регулативне, мјере, и даље, видјели смо, остаје експлицитан проблем у Хјумовој филозофији, а имплицитан у Ајнштајновом догматском прихватању и поимању природе и улоге аксиоматских математичких принципа.

Другим ријечима, откуда уопште помисао о априорности, па макар и у виду општенужног и извјесног регулативног мјерила, уколико инсистирамо на ставу да математички принципи не одговарају са прецизношћу емпиријском реалитету? Уколико законитости математике нису извјесне све док одговарају стварствености, како то каже Ајнштајн, и уколико, онда када су извјесне, истој тој стварствености не одговарају – откуда уопште помисао о општенужности и извјесности математике? То што се у физици релативитета математички појмови сагледавају као регулативно **мјерило** никако не ослобађа од питања услова могућности априорности таквог регулатива – не ослобађа од питања о позитивистичком изворишту идеје општенужности која носи одлику извјесности/егзактности. Или, то што се еуклидовска геометрија сагледава као *једноставан, идеалан, аксиоматски систем који служи сврси приближног самјеравања* реалних искуствених датости не ослобађа од питања услова могућности просте присутности или

просте замисли било којег априорног аксиоматског система или појма. Ово је „рационалистички парадокс" Ајнштајнове теорије сазнања једнак Хјумовом рационалистичком парадоксу *Истраживања…* .

„Ако је тачно да се аксиоматска основа наше теоријске физике не може извести из искуства… искуство може сугерисати одговарајуће математичке појмове, али те појмове засигурно не можемо дедуковати из искуства" (Einstein 1954/2: 274) – шта је онда услов могућности просте помисли о неком априорном, затвореном, конзистентном и кохерентном, систему који има одлике неупитне дедуктивне изводивости својих унутрашњих општих и посебних законитости једних из других. Насупрот Ајнштајну, који је дословно избјегао одговор на ово питање – оставши тако при догматизму који је у великој мјери једнак његовој класификацији традиционалне математике; математике која једнако Ајнштајну не пита ни за услове могућности аксиоматског идеалитета математичких принципа ни за услове могућности њихове кореспондентности са искуством, иако се кореспондентност, сада, са Ајнштајном, поновићемо, поима као (само) практични регулатив, Хјум, у *Расправи…,* бар, остаје при отвореном скептичком становишту с обзиром на питање априорности уопште.

Оно што је сигурна, заједничка, особеност Хјумове скептичке филозофије и Ајнштајнове догматске физике, огледа се само у ставу да математички принципи не могу имати одлику извјесности/егзактности/прецизности приликом њихове употребе у искуству. Али, у погледу радикалности скептицизма, а с обзиром на унутрашње услове могућности неког априорног аксиоматског система уопште; могућности његове просте замисли и његове, даље, практичне/регулативне употребљивости, Ајнштајн и Хјум се, у погледу ставова *Расправе…* – разилазе. Видјели смо, с обзиром на дјељивост простора и времена, Хјум, напросто, одбија и могућност замисли неке идеалне геометријске представе – било да је ријеч о замисли њених битних ознака, било изведених предиката.

Наведена заједничка одлика Хјумове филозофије и Ајнштајнове физике никако не значи и заједничку аргументовану предност у односу на системе трансценденталне филозофије. И један и други и трећи систем имају и своје предности и своје недостатке.

Заступање става о релативности општенужности и извјесности искуствених/реалних мјера за собом повлачи теоријскосазнајно питање услова могућности који допуштају да се такве неизвјесне мјере, како-тако, држе у својеврсном сазнајном – па и опажајном – конзистентном и кохерентном, контексту/научном систему? Другим ријечима, уколико би, с обзиром на Ајнштајна, аксиоматски системи еуклидовске геометрије били само спољашње идеално/егзактно мјерило мањег или вишег, приближног, а

регулативног, самјеравања релативних искуствених феномена, онда бисмо завршили у хаосу потпуне несазнатљивости искуствених феномена. Уколико априорни регулативни елемент не би имао и конститутивну кохезивну улогу с обзиром на мноштво релативних искуствених датости – онако како је појам регулативне идеје исказан у Кантовој филозофији – уколико их не би држао у замишљеном, претпостављеном, регулативном, окупу/систему, онда би сваки од искуствених феномена, управо усљед своје реалне мјерне релативности, понио улогу (поштено говорећи, ни то не би могао) својеврсног номиналистичког појма. Свака разлика или свако одступање у мјери неког од искуствених феномена имплицирала би потребу његовог посебног именовања/опојмљивања, колико год да су ситна реална мјерна одступања. Величина неке мјере била би битна ознака појма – то је немогуће. Физички закони не би се могли исказати као општи закони – уколико општенужност/априорност има само спољашњу, самјеравајућу, „регулативну" улогу – него би свака разлика у мјери требало да добије назив посебног физичког закона. Онако како се критиком појма силе у њутновској физици, простор и вријеме у теорији релативитета исказују као реална, дата, димензија, исто тако би и појам општенужности и извјесности требало вратити из области спољашње формалистичке аксиоматике у окриље онтологије/физике, уколико бисмо уопште и хтјели започети са покушајем теоријскосазнајног рјешења односа априорних, општенужних, појмова и реалних искуствених датости. Сам појам *релативност* или било који појам уопште, имплицира својеврсну општенужност као услов своје могућности.

Овај теоријскосазнајни проблем прије свега вриједи за Ајнштајна, а Кантову теорију сазнања можемо означити као такву која не пристаје на спољашњи, технички, формални, однос априоритета и реалитета и која, управо кроз појам трансцендентално, покушава да искаже нужно, неодвојиво, јединство априорног и стварственог. Трансцендентално је такво априори које је неодвојиво од било којег предмета искуства и које је нужни услов могућности било којег предмета истог тог искуства. Ова примједба вриједи прије свега за Ајнштајна стога што, поновићемо, Хјум, у *Расправи,* такође инсистира на јединству моћи сазнања и предмета сазнања – први принцип људске природе у *Расправи* несагледив је без чула и уобразиље – с том разликом, у односу на Канта, што нужно присутне сазнајне моћи при процесу стицања сазнања Хјумове *Расправе* немају одлику логичке извјесности него психологистичке вјероватноће. Појам трансцендентално, бар у намјери – Кант покушава да ријеши теоријскосазнајни проблем; покушава да избјегне и Ајнштајнов догматизам и Хјумов скептицизам – имплицира нужно јединство априорног (које има одлику логичке извјесности) и искуственог, насупрот спољашњем, формалистичком, суодносу *априори–искуство* садржаном у Ајнштајновој физици, а у потпуности поништеном у Хјумовој скептичкој

Расправи с обзиром на општенужност и извјесност појма априори. Хјумов „априори'' јесте „трансценденталан'' – моћи сазнања су неизоставан фактор/услов могућности искуства и предмета искуства – али и „психологистички''; неизвјестан.

***

Резимираћемо. - Ајнштајнова физика претпоставља потребу за априорним аксиоматским системима који посједују карактер хипотетичке општенужности и извјесности својих унутрашњих мјера. Такве системе користи у сврху мјерног регулатива, али не може да покаже теоријскосазнајно мјесто на основу којег се потребна и претпостављена представа априоритета уопште – каква год да јој је употребна природа – конституише. Ајнштајн не може да да одговор на питање: како је тако нешто као што је помисао о неком априорном идеалитету, уопште могуће? Употреба принципа којима не можемо доказати услове њихове могућности једна је од дефиниција догматизма.

- Хјумова теорија сазнања с обзиром на *Расправу* завршава у радикалном скептицизму и с обзиром на могућност просте замисли неког априорног идеалитета и с обзиром на могућност – једно претпоставља друго – извјесности мјера априорних творевина духа. Она, истина, није догматска – не употребљава принципе којима не познаје поријекло нити **експлиците** тврди њихову употребну сврху – али је, усљед радикалног скептицизма – неупотребљива. Заједничко са Ајнштајновом физиком огледа се само у одбацивању извјесне/егзактне природе законитости и предмета емпиријског реалитета. Само су резултати заједнички.

- Кантова теорија сазнања претпоставља и априорни идеалитет и емпиријски реалитет општенужног и извјесног карактера нашег сазнања, али тако што појам априори сагледава у свјетлу појма трансцендентално – у свјетлу неизоставних услова могућности искуства који су уједно и услови могућности предмета искуства. Искуство, тако, постаје, феноменално искуство – емпиријски реалитет Кантове филозофије није реалитет по-себи.

- Ајнштајнова физика у одређеној и специфичној мјери прихвата вриједност општенужних и извјесних творевина духа, али их сагледава у маниру просте, спољашње, априорности, при чему, једнако Хјуму, у потпуности одбацује могућност њихове извјесне примјене и аналогије у области искуства; аналогије која се у Кантовој филозофији доказује открићем трансценденталне природе принципа априори.

- Проблем се састоји у томе што мјерни резултати савремене науке, антиципирани у Хјумовом радикалном скептицизму, показују да примјена априорних принципа у области искуства никада не може имати одлику извјесности/прецизности какву затичемо у ставовима Кантове теорије сазнања. Уколико су налази савремене науке тачни; уколико примјена априорних принципа никада није егзактна/прецизна, то, истим, доводи у питање трансцендентални карактер Кантовог априори.

То је посебан проблем.

ЛИТЕРАТУРА

Allison 2008: E. H. Allison, *Custom and reason in Hume,* Oksford U.P.N.Y, 2008.

Einstein 1920: A. Einstein, *Relativity: The special and general theory,* Sheffield, 1920.

Einstein 1954: A. Einstein, *Remarks on Betrand Russell's theory of knowledge,*y,*Ideas and opinions,* New York, 1954.

Einstein 1954: A. Einstein, *The problem of space,ether and the field in physics,*y,*Ideas and opinions,*New York,1954.

Einstein 2008: A. Einstein, *Geometry and experience,* y, *Illuminated geometry,* First Neural Library Edition,San Antonio, 2008.

Einstein 1954/3: A. Einstein, *Physics and reality,* y, *Ideas and opinions,* New York, 1954/3

Einstein 1954/2: A. Einstein, On the method of theoretical physics, y, Ideas and opinions, New York, 1954/2.

Johnson 1978: A. O. Johnson, *Space, time and their ideas,* y, *The mind of David Hume; Companion to book one of the treatise of human nature,* Ilinois press, Chicago, 1978.

Кант 2005: И. Кант, *Пролегомена за сваку будућу метафизику,* Плато, Београд, 2005.

Нешић 2008: Љ. Нешић, *Теорија релативности,* Курс, Ниш, 2008.

Pamquist 2010: R. S. Palmquist, *The kantian grounding of Einstein's worldview: The early influence of Kant's system of perspectives,* y, *Polish yournal of philosophy,* Krakow, 2010.

Steiner 1987: M. Steiner, *Kant's misrepresentaions of Hume's philosophy of mathematics in the prolegomena,* y, *Hume studies vol.13,* London, 1987.

Hume 1888: D. Hume, *A treatise of human nature*, Clarendon press, Oxford, 1888.

Hume 1902: D. Hume, *Enquiries concernig the human understanding and concerning the principles of morals,*Oxford,London,1902.

Саво Лаушевић*

DOI 10.7251/ZRNS1701143L
Оригинални научни рад

ФИЛОЗОФСКИ АУТОРИТЕТ У ХОРИЗОНТУ ПИТАЊА О СТВАРНОСТИ

Апстракт: *У раду се проблематизује питање о стварности као једно од кардиналних питања која одређују сва човјекова искуства, не само сазнајна (научна и филозофска) већ и религијска, умјетничка, политичка и друга из домена практичног живота. Аутора превасходно занима тематизовање појма стварности у филозофском мишљењу и његов утицај на изградњу и одржавање ауторитета и достојности филозофије. Питање о стварности је покретало филозофско мишљење, оно остаје отвореним и данас. Упечатљивост овог питања је продуковала битна подручја филозофског корпуса која се најчешће означавају метафизиком. Класично филозофско питање Шта јесте? упућује на стварност изван нас, али истовремено и на стварност у нама.*

У *раду ће бити мишљене двије кључне савремене позиције у схватању појма стварности. Прва је у знаку Кантове трансценденталне филозофије, гдје се стварност схвата као датост на основама корелације субјекта и објекта. Друга могућност, јесте повратак на предкантовска питања, а у хоризонту савременог спекулативног реализма који настоји мислити стварност у знаку објекта који је независан од субјекта. На ову стварност указују математика и модерне експерименталне науке. У раду се настоје промислити послељице сучељавања ових двају филозофских позиција.*

Кључне ријечи: *стварност, ауторитет филозофије, трансцендентална филозофија, догађај, Ја-пол, објект-пол, релационизам, спекулативни реализам.*

Дискурси о стварности су бројни и стално се умножавају. Они се крећу у распону од свакодневних, здраворазумских или тривијалних опажања и увјерења, до изграђених умјетничких и религиозних представа и конструисаних научних и филозофских појмова. Питање о стварности се најчешће чује као почетно питање о свијету и начину како свијет јесте, по себи, али и за нас људе који смо у свијету. Ово питање је покретало и покреће филозофско мишљење, Упркос бројним одговорима и рјешењима, оно остаје отворен и данас. Агресивност овог питања је продуковала најупечатљивије дијелове филозофског корпуса који се најчешће означавају метафизиком. Питање *Шта јесте*? упућује на стварност изван нас, али истовремено на стварност у нама. Питање незаобилазно пита како нам је дата стварност и како можемо бити сигурни да она јесте и шта уопште мислимо под појмом стварности.

* sdvl@t-com.me

Управо питање *Шта јесте*? отвара могуће путеве филозофских одговора. Свако повијесно вријеме из хоризонта свог искуства осјећања, вјеровања и знања обликује и усмјерава ово фундаментално питање према одговорима који означавају пут и путеве. Ти путеви се често обнављају, а понекад се пробијају и нови путеви енергијом новог знања и мишљења.

Један од утабаних путева је у знаку оне метафизике која тврди да стварност апсолутно јесте и да њена есенција по нужности гарантује њено постојање. У том свјетлу овај свијет, природа, човјек и Бог, по нужности постоје. Овај пут метафизике допире кроз антику и средњи вијек све до Канта, гдје постаје предмет његове критике. Ма колико та критика била радикална и присутна у модерној филозофији и у знаку трансцендентализма ,ипак она није сасвим напустила пут метафизике и није укинула *ствар по себи*.

У најбољем случају Кант је метафизичко питање пребацио на поље човјековог знања показујући сазнајну недоступност *ствари по себи.* Наиме, човјек својим сазнањем, мишљењем и осјећањем не може бити толико изван себе да би се препустио *ствари по себи*. Сазнајна релација субјект-објект се не може употријебити за потврду објекта по себи. У том контексту се намеће као једино могуће трансцендентално становиште које се у филозофији најчешће означава трансценденталним обртом који јесте нови пут у разумијевању стварности. Та стварност није више по себи нити је апсолутна, већ нам је дата у релационом односу субјекта-објекта. Овим се редефинише како појам субјекта, тако и појам објекта што има кардиналне посљедице на даљи ток филозофског, али и научног схватања свијета.

Сам Кант је одговорио задатку који је себи поставио да теоријски утемељи природне науке засноване на искуства. То је било горуће питање времена у којем се наука постављала као главна сила. Управо то утемељење јесте Кантов концепт трансценденталне филозофије који у средиште поставља корелацију субјект-објекта гдје су они корелати једног нераскидивог односа. Ова трансцендентална корелација омогућује феноменалну стварност, доступну сазнајним захтјевима наука. Та стварност није више по себи већ је дата и омогућена трансценденталним моћима субјекта. Али *ствар по себи* није укинута она је само стављена изван сазнајних моћи науке.

Многи су модалитети у развијању ове линије трансценденталног корелационизма. Они се крећу од њемачке класичне филозофије до Хусерлове феноменологије и њених деривата. Упркос разликама стално је присутна као изворна основна релација, субјекта-објекта, односно релација свијести и свијета. То је условило да се у модерној и савременој филозофији угнијезде проблеми *свијести* и *језика,* као медијум сусрета и додира субјекта и

објекта. Утолико је свако мишљење мишљење „о“ објекту, о свијету, тј. о оном мишљеном. Сам појам стварности постаје релациони дериват, који сваки садржај увлачи у једну релацију која је за њега конститутивна. На тај начин свијет јесте творевина једне корелације у којој корелати нијесу равноправни. Јасно је да претеже корелат свијести, субјекта као активни ја-пол над пасивним објект-полом. Тако се испоставља акт субјекта који се реализује тако што све увлачи у један трансцендентални кавез.

Ма колико Кант и касније Хусерл настојали да сачувају објект и спољашњост, они остају за нас једино као појава унутар наше свијести и језика. Дакле нема могућности да се оно изван нас посматра на извањски начин. Због тога свијест и језик одређују оно спољашње свијета, они су стално упућени на свијет у тежњи да изађу *из себе* и да обухвате оно *по себи.* У том свјетлу апсолутна спољашњост остаје недоступна, иако свијест и језик стално за њом чезну као оном немисливом и неизрезивом. Ово јесте стање константног жаришта и главно размеђе метафизике које се класичним филозофским језиком именовало као однос бивствовања и мишљења.

Велики филозофи нијесу могли заобићи и прећутати овај проблем. Сам Хајдегер у 20. вијеку је искусио овај проблем као метафизички заборав бивствовања. Заборав се догодио јер је заборављена саприпадност оног који мисли са оним мишљеним. Ту везу тубивствовања и бивствовања позни Хајдегер је мислио у знаку појма догађаја (*Ereignis)*. Овим се наставља Кантовско-Хусерловска традиција која корелацију субјекта и предмета види као одлучујуће збивање, као удес и *догађај*. Наиме, *бивствовање* као средишњи појам онтологије, оно што утемељује *бивствујућа* је мишљено као догађај. А, догађај је релација, сусрет, удес у којем се повезују на битан начин *бивствовање* и т*у-бивствовање*. Другим ријечима, говор о бивствовању неминовно ставља човјека у однос са његовим ту-бивствовањем. „То бивање самог бивства, ми зовемо догађај. Неизмјерно је богатство обостраног односа бивства спрам њему догођеног ту-бивствовања, неизрачунива је пуноћа догађаја“ (Хајдегер 2008: 22).

Говорити о бивствовању, по Хајдегеру, могуће је тек из искуства догађаја у којем се бивствовање одмотава у мишљењу бивствујућег које јесте егзистирајући човјек. Мишљење истине бивства је могуће из догађаја који постоји као могућност тек за човјека као временског бића које разумије себе у свијету(In-der- Welt- sein). Због тога за егзистенцијалну онтологију постаје примарна релација времена и бивствовања којом се говор о бивствовању ситуира у повијесно збивање. Бивствовање се догађа, зато је оно повијесно збивање у чијој је матици вријеме. У овако скицираној Хајдегеровој оптици филозофија јесте фундаментална онтологија, тј. на егзистенцијалној анализи заснована херменеутика ту-бивствовања у свијету. Због тога филозофија не

може бити поглед на свијет, јер би тај свијет и та стварност остала споља и у домену трансцендентног. Свјетоназор искључује догађај, сусрет и отварање за однос, он затвара слободу *ја* у односу према свијету који остаје *по себи.* Свјетоназору се једино можемо подредити у пасивности свијета по себи. Отуда филозофија има једино смисла уколико обзнањује бивствовање, али не на апсолутан начин, већ из освијештености ту-бивствовања. Зато је она, иако бескорисна, по Хајдегеру ипак, *господско знање*.

Тај *господски ауторитет филозофије* досада није могло преузети ниједно знање, па ни сазнање модерних наука. Господственост философије произилази из безинтересне освијешћености којом се човјек утемељује у истини бивствовања као својој највишој могућности. Из тога Хајдегер изводи нужност филозофије за човјека који је *у свијету*. Наиме, он мора да освијести истину догађаја као повијесну истину свог постојања.

Савремена филозофија након Хајдегера, изазвана круцијалним догађајима 20. вијека, дефинише своје задатке кроз својеврсне трансформације трансцендентализма, гдје се наставља кантовска суспензија онтолошког појма истине у корист једне опште теорије сазнања. На то упућују три кључне теорије: филозофска херменеутика, аналитичка и постмодерна филозофија, које исцртавају контуре савремене филозофије. Свака од њих има своје специфичности, али и нешто заједничко. То заједничко Ален Бадју ситуира у два аксиома савремене филозофије (Бадју 2009: 53–57). Први аксиом тврди: *дошао је крај филозофије као тражења истине* из чега слиједи *крај филозофије као метафизике*. Тема краја заокупља како Хајдегера тако Карнапа и Лиотара. Утолико Хајдегер говори о довршетку метафизике и започињању битног мишљења, Карнап о изљечењу од бесмисла метафизичких исказа, а Лиотар о крају великих наратива. Присјетимо се, да је класична конфигурација филозофије била у знаку идеје истине која се сада постепено суспендује и на њено мјесто поставља концепт плурализма значења. То води другом битном тежишту савремене филозофије, *аксиому језика.*

На дјелу је чувени *језички обрт* којим се филозофски ауторитет филозофије преокреће од идеје истине према питању значења и тумачења. На мјесто истине ступа језик и анализа дискурса. Ово има кардиналне посљедице на достојност и ауторитет филозофије и на њен однос према реалности, према свијету и човјеку. Ако се реалност и свијет сведу на језички универзум и поставе као апсолутни хоризонт мишљења, онда филозофији остаје да дешифрује плурализам значења језичких игара (Витгенштајн), при чему и она сама не може бити ништа више од једне језичке игре. Ален Бадју увиђа да губитком идеје истине филозофија губи своју достојност универзалног, рационалног, слободног и ризичног мишљења. Лишена

оваквог ауторитета филозофија постаје само још један говор увучен у кружење многих знања, информација, роба и дискурса. *Философија без дистанце према свему, без става и без господства лишена је упоришта и безусловности који обезбеђују битну филозофску димензију мишљења* . *Разријешена* питања о истини, филозофија се лишава достојности да иступи и да се слободно постави у позицију безусловног отварања за битни догађај. Тај битни догађај у савременом свијету је детерминисан модерном науком и њеним глобалним техничким, технолошким и информатичким утицајима. Због тога је потребна редефиниција филозофије ради њеног достојног одношења према новој стварности.

Може ли се раскинути са овим корелационим приступом стварности, пита се Кентен Мејасу у свом недавно објављеном огледу *Послије коначности*.[1] Можемо ли стварност узимати као објект изван нас, као што то чине експерименталне науке. Мејасу наводи примјер када савремене науке датирају старост фосилних остатака, геолошких слојева и предмета на бази знања брзине полураспада радиоактивних изотопа угљеника и математичког прорачуна њихове старости. Овим примјером он изнова, на темељу савремених експерименталних наука, покреће питање о *стварности по себи* из позиције *спекулативног реализма*[2]. Овај појам је употребио Реј Брасије да би означио могућност постојања стварности изван мишљења, тј. изван корелације субјект-објекта. Кентен Мејасу у поменутом огледу жели се отрести овог корелационизма и изаћи из *ђавољег круга* субјект-објекта како би се приступило *оном чега има кад нас још нема*. Овим је отворено питање *може ли се мислити без нашег Ја и изван корелационизма*. За ту сврху Мејасу конструише појмове *анцестралности и анцестралних исказа,* којима означава ону стварност која претходи људском свијету. Он указује да природне науке оперишу са таквим исказима када датирају настанак нечега, фосила, објекта, космоса, прије постојања човјека у смислу једне анцестралне прошлости која није никада била садашњост у смислу људског времена, а на коју човјек нема утицај. Овим се жели супротставити антропоцентризму, корелационизму и оправдати постојање стварности мимо субјекта, његовог опажања, представљања и мишљења.

---

[1] К. Мејасу, Послије коначности, оглед о нужности контингенције,(превод са француског Кристина Бојанић), М. Српска и ДФСG, Подгорица, 2013.

[2] *Спекулативни реализам* је ознака за филозофско усмјерење које је недавно зачето на темељу критике посткантовског корелационизма модерне континенталне филозофије којим се изнова покреће питање о стварности по себи . Ово питање су покренули, сваки на свој начин, Rej Brasije, Kenten Mejasu, Grejem Harman i Ian Hamilton Grant, на Конференцији одржаној на Голдсмитс Универзитету, Лондон, 2007. године.

Да ли је ово повратак на предкантовство, на, кантовски речено, позицију догматске метафизике, гдје одсуствује субјект-свједок мишљења и истине? Да ли се то отвара могућност мишљења и истине без свједока, истине по себи или се и даље задржава нека врста претпостављеног односа?

Радикално је питање *о стварности изван и без искуства посматрача*, које није ни постојало када је нпр. планета Земља настајала. Једино што имамо су математичке схеме и прорачуни који региструју старост у милионима година. Јасно је да ово нијесу емпиријски искази и да се не могу провјерити, нити оповргнути. Мејасу сматра да *анцестрални искази* упућују на један реалистички план и на аутономију реалног од субјекта који суди. У том свјетлу он се враћа на Декарта и његов доказ о постојању *апсолута,* како би по том моделу спекулативно указао на могућност реалног апсолута у значењу једне онтологије објекта. Дакле, спекулативни реализам поставља питање о природи објекта независног од субјекта. Тиме се отвара процес онтологизације епистемологије и испоставе појма реалности мимо и изван субјекта. Овим се претпоставља могућност свијета без људи и реалности изван односа са њима.

Ово јесте једна крајње екстремна позиција на коју све више указују модерне науке. Како мислити и дефинисати ту реалност, а при том избјећи тзв. *ђавољи круг корелационизма,* јесте умногоме антиномично питање. Мејасу налази излаз у заступању *принципа фактуалности* којим се апсолутизује материјалистички апсолут, тј. фактицитет у знаку апсолутне контингенције. Ријеч је о новој, постметафизичкој спекулацији којом се позитивно повезују некадашња супротност нужности и контингенције у тврђењу: *фактицитет је по нужности контингентан*.

Али, како овај, за Канта, антиномични став извући изван противурјечности и ослонити га на знање модерне експерименталне и математизоване науке? Ово питање нас враћа на Хјумов умјерени скептицизам у оправдању узрочности који је, по њему, ипак заснован на навици да повезујемо поновљиве ствари и догађаје и да то проглашавамо нужним, тј. узрочнопосљедичним везама. Проблем нужности, односно узрочности, код Хјума је ипак ријешен унутар његове теорије идеја, гдје он показује да узрочности нема без људског духа који повезује. Дакле, узрочна веза је производ људског искуства повезивања, па тако и нужност лежи у склоности духа да повезује спољашње предмете и утиске које они изазивају у нама. Хјум сумња да су те нужне везе у предметима и изван нас, већ да су у нашем духу. Због тога је овај смјер мишљења био плодан за Кантову критичку филозофију. Но, питање је како се према Хјумовом проблему односи спекулативни реализам.

Ставом да је *фактицитет нужно контингентан* жели се оспорити Хјумова и Кантова филозофска позиција у разумијевању нужности. Ако нужност није заснована на људским сазнајним моћима, ако разум није законодавац природе (Кант), онда нужност почива или на односу са божанским апсолутом или на међуодносима ствари и догађаја у свијету. Мејесу тврди да су ствари у свијету контингентне, тј. да су у стању апсолутне неповезивости. Он закључује: „Дакле, може се рећи да је могуће доказати апсолутну нужност не-нужности ствари“ (Мејасу 2014:75). Тиме се жели ријешити Хјумовог појма нужности установљењем апсолутне нужности контингенције свих ствари. Фактицитет је контингентан, на начин да је све апсолутно могуће (у смислу једног хипер - хаоса). У том свјетлу Мејасу говори о апсолутној контингенцији за разлику од емпиријске контингенције која се тиче промјенљивости ствари. Како прокрчити пут до ове апсолутне контингенције изван сазнања и мишљења које је у знаку кантовског корелационизма? Одговор спекулативног реализма се тражи преко принципа фактицитета (немпиријског), а у знаку апсолута. Тај апсолут није више у лику Бога који ствара свијет и даје му први импулс кретања, он није ни у знаку једног математички изведеног апсолута којим се прозире и прорачунава божији апсолут, већ је ријеч о *апсолуту хаосу*, који је с ону страну знања и не знања, изван сваког мишљења и спознавања. Дакле, ентитети стварности нијесу нужни, јер све је могуће другачије, нужна је једино контингенција, односно, *не-нужност је нужна*, тврди Мејасу (Мејасу 2014:79). У ту сврху се агностички потеже за једним *великим споља, за ствари по себи* изван сваке корелације са субјектом мишљења или сазнања. Дакле, постоји свијет изван нас, изван нашег сазнања, изван нашег мишљења, прије нас и нашег мишљења. Али остаје упитно како то доказати без корелационистичког приступа? Како се дочепати ствари по себи?

Да би одговорио на ово питање Мејасу уводи у игру појам *анцестралности* [3] *и архифосила* да би омогућио разумијевање значења научних исказа који реферишу о свијету који се збивао и збива као догађај изван нас, прије нашег настанка и изван релације мишљења-бивствовања. Овим се отвара питање смисла антиномичног питања „...да ли можемо мислити оно чега има кад нема мишљења, да ли можемо тврдити да знамо оно чега има, чак и када нас нема“ (Мејасу 2014:18). Да ли је могуће мислити без субјекта, без нас самих и изван *корелационог кавеза*?

Модерна наука, држећи дизгине модерног знања, испоручује један појам стварности који има у виду догађаје без човјековог свједочења које

[3] Анцестралност је назив за реалност која претходи људској врсти. На ово упућују архе-фосили као материјални докази на бази којих модерна наука може прецизно датирати вријеме настанка и старости, Универзума, Земље, живота на Земљи и човјека као врсте.

Мејасу назива *анцестралним*. Управо тај проблем анцестралности служи њему да се отргне из кантовског корелационизма. Поглед се упире у апсолутизујуће математичко мишљење које поништава субјект знања. На ту одвојивост, индиферентност и сувишност субјекта указује математизовано знање модерних наука које управо избјегавају корелативну везу мишљења и мишљеног. Ту математизацију у спознаји природе је отворио Галилеј као пресудни догађај десубјективизације у модерној науци. Овим се отворио јаз између модерне науке, која апсолутизује математизовање својих објеката и филозофије која још увијек достојност свог мишљења заснива на центрираности у субјекту.

Имајући у виду ова два кардинална сазнајна става, став модерне математизоване науке и став трансценденталне филозофије, пред којима стоји савремено сазнање, отвара се питање њиховог односа према модерном човјеку и хуманистичким наукама које за предмет проучавања имају људски повијесни свијет. Ријеч је о мјесту додира природноматематичких знања о човјеку као природном бићу које испоручују физика, хемија, биологија, физиологија, неуролошке науке и хуманистичких наука окренутим ка разумијевању човјековог духа, његовог, мишљења, вјеровања, доживљавања, економског и политичког дјеловања и умјетничког стварања. Критична тачка тог когнитивног суочавања је на терену психичког којем се приступа на начин супротстављања класичној психологији кроз неуронауке (неуро-биологију). Ријеч је о примјени супротстављених парадигми сазнања. У класичном психолошком приступу тежиште је на психологији личности, тј. на објашњењу човјекових психичких понашања: намјера, жеља, вјеровања, односно, когнитивних, афективних и вољних аката. Насупрот овог приступа поставља се неуро-наука која човјекову психичку активност објашњава неуролошком структуром мозга, неуронима, неуронским процесима, синоптичким везама и векторима. Ова два сазнајна дискурса о човјековој психи отварају питање односа мишљења и реалности. Изнова се отвара питање шта је *први узрок*, мишљење или реалност. Ако је мишљење прво онда је неизбјежан филозофски трансцендентализам. Али, ако је структура реалног оно *прво,* онда смо на позицији научне слике о свијету.

На овај проблем недвосмислено упућује Wilfrid Sellars у студији, Philosophy and the Scientific Image of Man, in Science, Perception and Reality, када уочава да се савремена филозофија суочава са двије конкурентне слике човјека у свијету. Прва је манифестна и нормативна слика којом човјек себе филозофски рефлектује у свијету с обзиром на оно *ко смо* и *шта треба да будемо* а, другу слику испоручује наука која описује *оно што јесте* човјек дајући опис његове структуре. Ове двије слике имају своју аутономију и не могу се замијенити, нити свести једна на другу. Али поставља се питање

њиховог односа и примата, односно могућности њихове синтезе. У случају подређивања *научне слике манифестној слици* неминовно науку постављамо као инструмент за остварење човјекових нормативних циљева. Са друге стране, ако се *манифестна слика* подреди *научној слици* онда она нестаје, што има катастрофалне посљедице на саморазумијевање човјека као таквог у његовом културноисторијском смислу. Оно што преостаје као неопходни услов човјековог постојања у свијету јесте очување обје позиције у својој неопходној аутономији, без редукционизма. То подразумијева очување филозофског става, тј. *достојности филозофске рефлексије* која се не да редуковати на свјетоназор лишен знања и истине. Са друге стране, то подразумијева, извјесно, и аутонмију научног става који не смије бити искључиво редукован на инструментално знање усмјерено на техничку манипулативност. Тек тада се могу створити услови за могуће плодније међудејство филозофије и науке.

ЛИТЕРАТУРА

Alen Badju, Filozofija i želja, prevod, Stevan Bradić, Zlatna greda, Novi Sad, 2009. br. 97.

Imanuel Kant, Kritika čistog uma, Bigz, Beograd,1976.

Кентен Мејасу, Метафизика, спекулација, корелација, (превод), Трећи програм, број 157, зима, 2013.

Кентен Мејасу, Послије коначности, оглед о нужности контингенције, Матица Српска и Друштво Филозофа Црне Горе, Подгорица, 2013.

Кентен Мејасу, Метафизика, спекулација, корелација, (превод), Трећи програм, број 157, зима 2013. стр 18.

Martin Hajdeger, Prilozi filozofiji (o događaju), Naklada Breza, Zagreb, 2008.

Wilfrid Sellars, Philosophy and the Scientific Image of Man, in Science, Perception and Reality, London: Routlege and Kegan Paul, 1963.

Миљан Попић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за филозофију

DOI 10.7251/ZRNS1701153P
Прегледни рад

ОДНОС МИТА И ФИЛОСОФИЈЕ – ЈЕДНО САВРЕМЕНО РАЗУМИЈЕВАЊЕ

Апстракт: *У овом раду се разматра однос и веза мита и философије, из једне савремене перцепције. Указује се на основну разлику између мита и философије, а то је њихов однос према истини. Из једног философског угла сагледавања и промишљања указује се на кључне карактеристике мита и његово дјеловање у друштвеној стварности.*

Наглашава се немогућност демитологизације мита и истовремено указује на потребу за критичко промишљање у односу на савремено митотворство, односно митологизацију у свим сегментима друштвене стварности. У вишезначном односу мита и философије језик се означава као својеврсно мјесто сусрета.

Кључне ријечи: *мит, митологија, митотворство, митологизација, демитологизација, философија, језик, истина.*

У историјском смислу мит претходи философији, али је њихова веза дубља, јер се и само „рођење философије збива се у царству митологије“ (Павловић, 2000, стр. 40). У односу философије и мита налазе се бројне упитности и разлике које овом приликом не можемо да у цјелини разматрамо, већ ћемо само покушати да укажемо на једну од кључних разлика, наиме на њихов однос према истини.

На самом почетку вјерујемо да би било од значаја да експлицирамо значење и, разумије се, употребу најважнијих појмова који се тичу нашег излагања. То су: мит, митологија, митотворство, митологизација, демитологизација.

Мит је најједноставније и најкраће **μυθος**, прича са свим значењима који из тога произилазе.

Митологију разумијевамо као скуп прича о митовима. Иако митологија има у себи појам логоса, он овдје нема рационалистичко значење.

Митотворство разумијевамо као произвођење или рађање нових митова или модификацију постојећих.

* miljan.popic@gmail.com

Митологизацију разумијевамо као „дјеловање“ мита, односно „обрађивање“ неке приче према одредбама мита.

Демитологизација је појам који нас данас некако одмах упућује на теологију, односно прецизније на философа и теологаУлтмана [Bultmann] и на његов програм *егзистенцијалне интерпретације.* Међутим, ми ћемо термин *демитологизација* овдје разумијевати у једном рационалистичком схватању, тј. критичком сагледавању његове (савремене) друштвене функције.

Феномен мита је присутан у друштвеној стварности вијековима. Можемо утврдити да мит никада није до краја демитологизован, без обзира на различите приступе разумијевању, објашњењу и тумачењу мита кроз све његове манифестације у друштвеној стварности. „Философија, социологија, етнологија, антропологија, психологија, лингвистика покушавале су да одгонетну загонетке мита“ (Шијаковић, 2002, стр. 82), да га једноставно говорећи демитологизују.

Философија стоји супротстављена основној карактеристици мита, а то је „затвореност“–наиме да је основно значење мита да он само саопштава, а нимало се не обазире на логички смисао сопственог саопштавања. Философија као својеврсна отвореност, као промишљање и себе саме и цјелокупне стварности, покушава промишљати и тумачити и мит. У процесу промишљања, философија мит и митологију покушава преводити на свој језик, на језик појмова, и у том процесу „оно митско бива поништено“, али не можемо рећи и демитологизовано.

У савременом свијету смо свједоци стварања нових или преузимања старих митова кроз разне сфере друштвене стварности. „Савремена свијест је подложна митотворном мишљењу“ (Шијаковић, 2002, стр. 84). Елементе мита, односно митологизације, можемо јасно наћи у савременом свијету, не само у умјетности, него и у вези са медијима, политиком, науком. Касирер [Cassirer] нам у свом дјелу *Мит о држави* говори о техници модерних политичких митова, док нас Гадамер [Gadamer] упозорава на неопходност демитологизације науке. Исто указује и Јанарас [Γιαννᾶρᾶ]: „Присутан је мит о ’свемогућој науци’ која ’одговара на сва питања’ или ће тек одговорити“ (Јанарас, 2012, стр. 22). Данас можемо рећи да наука даје све мање одговора, а истовремено намеће све више захтјева пред човјека и постаје, на одређени начин, сврха сама себи, а све мање у служби човјека, али како ово није тема овог рада нећемо даље у вези са науком, осим овог указивања на њену својеврсну митологизацију у савременом свијету.

Како се философија у савременом свијету, док још увијек промишља и изнова преиспитује и саму себе, може односити према миту, односно

савременом митотворству? Прије него покушамо дати било какав одговор, боље рећи било какву оријентацију јер је врло тешко дати неки цјеловит одговор на претходно питање, сматрамо потребним да наведемо неколико значајних обиљежја мита.

„Древни Грци су мит и у рапсодском, и у театарском саопштавању поимали као непосредност истините стварности.... Ипак, са Хомером и Хесиодом мит се битно мијења, јер му они дају коначан и јединствено повезан развој садржаја радње. Бескрај различитих митова о истим јунацима или боговима, који су до тада слободно настајали, кружили и мијењали се, слијевају се у један. Уистину, митске ријеке не утичу у Хомерово и Хесиодово море једног мита, него се тај један мит намеће као једини мит. Тиме мит задобива чврсту и непромјењиву структуру почетка, тока и завршетка радње, а то значи, да се и изворни смисао мита подређује логици разлога истине. Поимање истине је овдје у значењу сталног враћања саопштавању, али не више само у задатој општој форми којој је важно једино да саопштава, већ и задатом посебном смислу саопштавања.... Форма смисла језика у којој мит настаје, једнака је смислу његовог садржаја..... те ни у чем не противрјече једно другом, јер је важно само да се нешто саопштава“ (Kulić, 2003, str. 118–119).

Дакле, можемо уочити неколико карактеристика које су својствене миту у свим његовим облицима. У првом реду то је саопштавање и стално понављање утврђених матрица без „знања за модел у односу на који би процјењивао истинитост и вјеродостојност свог садржаја“ како нам саопштава Касирер. Такође, мора се одмах рећи да није упитно разумијевање мита по којем сви митови, ма гдје настали, као што казује Клод Леви-Строс [Claude Lévi-Strauss] имају исте карактеристике, али из тога се не може извести закључак да се, на одређени начин, сви митови могу подвести под један мит.

Из угла философије, посебно значајно питање је однос мита према истини. Већ смо навели став Касирера, а такође нам наглашава и Кулић: у миту се „поимање истине догађа у значењу сталног враћања саопштавању“.

Мит нема никакав други однос према истини, осим потребе сталног враћања свог саопштавања, то је једина истина за мит и ту налазимо једну од суштинских разлика у односу на философију, јер је истина кључна одредница философије, односно философско питање да ли је нешто истинито или не. Можемо рећи да философија „рађа“ или уноси однос истине у мит, тј. са постављањем питања истине у мит, „рађа“ се сама философија.

„Митологију обично везујемо за нешто нестварно. Тим и таквим везивањем већ подразумевамо парадокс, који наизглед можемо лако

отклонити: не тврдимо да је сама митологија нестварна и неделатна, него да она происходи из онога што није било нити може бити – из небића. У том смислу видимо митологију као лаж, а небиће као подлогу те лажи. Ако дакле постоји митологија, ако њену стварност разумевамо као њену делотворност или као резултат измишљања, онда измишљање извире из небића и небиће преко лажи постаје делотворно. Насупрот лажи стоји истина као што насупрот нестварном стоји оно стварно. Мисао као истина извире из оног стварног, мисао као лаж извире из оног нестварног, истина и лаж односе се као биће и небиће.... На други начин посматрано, митологија се идентификује са преисторијом и неисторијом; она се поставља са оне стране историје као истраживање или испитивање онога што је било, онога што јест и онога што може бити. У првој херменеутичкој апроксимацији, митологија се поима као лоша историја“ (Павловић, 2000, стр. 36–37).

С друге стране, ако историју схватимо као истраживање које се односи на дјела људи и на природу, онда нам се „открива историја као философија, односно као људска мудрост до које се долази упорним истраживањем.... Ипак, кад се философија као историја, као *испитивање* окрене према миту узимајући овај за предмет своје концептуалне обраде и превођења на други језик – језик појмова, оно митско у тој обради бива поништено. Изван те обраде и упркос тој обради, оно остаје још живо и у свом домену још дјелатно све док не ишчезне неком врстом природне смрти, али увек тако да за собом остави потомство“ (Павловић, 2000, стр. 37).

Покушај да се мит у потпуности рационално објасни може нас довести само да одређених функција мита, као што су психичке, социјалне, педагошке или политичке, али сам мит нам не дозвољава да уђемо у његову унутрашњост, односно мит се у том случају „разара и поништава“, али не и објашњава.

Мирча Елијаде [Mircea Eliade], који је детаљно анализирао разне функције и аспекте мита, између осталог, каже: „Мит, као умјетничко дјело, резултат је самосталног духовног стваралаштва: значење мита се показује захваљујући том стваралачком чину, а не сасвим кроз грађу или догађаје везане за њу“ (Elijade, 2011, str. 494).

Особеност мита је у томе да он има свој симболички језик. Евидентно је кроз историју да мит има и своју друштвену функцију која се треба посматрати као дејство мита и то његово дјеловање можемо означити као митологизацију.

„Митологизација представља нерационалистички процес“ иако она као своје полазиште често има неку стварну чињеницу или конкретан циљ (Јанарас, 2012, стр. 20).

Дакле, неоспорно да треба још једном нагласити и друштвену функцију мита, која нам се понекад чини и друштвено корисном, али сматрамо да философија треба увијек критички сагледавати и бити свјесна друштвене присутности мита и његовог дјеловања.

Говорећи о вишезначном могућем односу философије и митологије, Павловић каже да „и философија може да има митско дејство. Ово се може најлакше разазнати управо у оној неодређености и расплинутости садржаја који се покривају и прикривају именом *философија.* Професионална и специјалистичка делатност нашег времена понајвише се одвија у знаку таквог митског дејства философије, која – да би могла да производи такво дејство – мора да буде редукована на појмовно неодређену, али догматски импресивну интуицију, или оно што су Немци назвали Weltanschauung ... Изворно и ваљано одређено, философија је знање које се дуготрајним и упорним испитивањем или изучавањем постиже. У својој митској трансформацији – философија пак постаје нешто што се само прихвата или одбацује, или нешто везано за чин конвенције, избора, одлуке“ (Павловић, 2000, стр. 41).

Историјски посматрано „философија настаје као критика митологије, али у изворном смислу критика, а то ће рећи оно што не поништава и не одбацује него разумева и концептуално усавршава“ (Павловић, 2000, стр. 37).

Гадамер нам, говорећи о природној склоности човјека према философији, указује на „задатак довођења човјека до поновног разумијевања самог себе“, а самим тим и друштвене стварности која га окружује (Гадамер, 2000, стр. 78). Такође, Гадамер јасно наглашава да философију занима „проблем историјске свијести у погледу свеопштег важења и опште обавезности истине“ (Гадамер, 2000, стр. 224).

Мит и његово дејство кроз дуги низ вијекова до данас „открива нам онтолошку област недоступну површном логичком искуству“, како нам указује Елијаде, док, са друге стране, истраживања Леви-Строса у тзв. примитивним заједницама указују да „митотворно мишљење коегзистира с логичким мишљењем“.

Феномен мита и данас са свим својим карактеристикама и у сталном враћању „свог саопштавања и понављања“ манифестује своју моћ и као да упорно покушава да „избјегне“ херменеутички „третман“ философије. Мит нам се и данас *показује* као плодотворан, не само у умјетности – у којој се чини да се најбоље манифестује и остварује – него у готово свим видовима друштвене стварности можемо уочити, на одређени начин прикривено и слојевито дјеловање мита.

Својеврсно мјесто сусрета и одређеног (не)споразумијевања мита и философије је свакако језик. И мит и философија „посједују“ себи својствен језик у коме се остварују и којим дјелују.

Однос философије и мита је, чини се, исти и у прошлости и данас. Философија жели да „разумије и разјасни“ мит, или да се сваки пут потврди супротно миту. Дакле, мјесто сусрета философије и мита можемо тражити прије свега у језику. Језик (по)остаје мјесто сусрета и мјесто (не) разумијевања. И мит и философија имају потребу да изнова саопштавају или понављају своје становиште. Ипак, философија има тежи задатак, јер сваки пут изнова њено саопштавање у себи садржи и критику којом покушава да *промишља и себе и друге и додатно објашњава*.

Литература

Гадамер, Х-Г. (2000). *Ум у доба науке.* Београд: Плато.

Ђурић, М. (1997). *Културна историја и рани философски списи*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Ђого, Д. (2011). *Христос, Митос, Есхатон*. Београд: Православни богословски факултет Универзитета у Београду, Институт за теолошка истраживања.

Elijade, M. (2011). *Rasprava o istoriji religija.* Novi Sad: Akademska knjiga.

Јанарас, Х. (2012). *Рационализам и друштвена пракса*. Нови Сад: Беседа.

Kasirer, E. (1972). *Mit o državi.* Beograd: Nolit.

Kulić, M. (2003). *Jezik prije jezika.* Beograd: Kalekom.

Леви-Строс, К. (1978). *Дивља мисао.* Београд: Нолит.

Павловић, Б. (2000). *Видовија Артура Полачека*. Београд: Плато.

Шијаковић, Б. (2002). *Mythos, physis, psyche: Огледање у предсократовској „онтологији“ и „психологији.* Београд-Никшић: Јасен.

Miljan Popić

RELATION BETWEEN MYTH AND PHILOSOPHY – MODERN REFLECTION

Summary

The paper discusses relation and connection between myth and philosophy from a modern perspective. It underlines a basic difference between the two i.e. their relation toward the truth. From the philosophically oriented perception and thinking this work points out the key performances of the myth and its function within society. It also puts emphasis on the inability of the demythologization of the myth itself and points out the need of the critical reflecting concerning the modern mythmaking phenomena i.e. the mythologization in all aspects of the social life. It defines that the complexity of relations between myth and philosophy has a language as a common ground for interaction.

Историја

Радивој Ђ. Радић*
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју

DOI 10.7251/ZRNS1701163R
Оригинални научни рад

ПСЕУДОИСТОРИЈА И НАУЧНЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ[1]

Апстракт: *Псеудоисторија је на неки начин одувек пратилац историјске науке и посведочена је не само код малих, него и код великих историографија. Када је српска историографија у питању, нарочито снажан талас псеудоисторије био је деведесетих година прошлог века. Његове последице осећају се и данас и извесно је да се псеудоисторија никад не може сасвим искоренити. Са сциентистичке тачке гледишта, невоља настаје када псеудоисторија, користећи разнолике пукотине, доспе у књиге и часописе које издају етаблиране научне установе. Најделотворнији начин да се наука одбрани од псеудонауке су озбиљне рецензије које подразумевају потпуну непристрасност и беспрекорну упућеност рецензената у дотичну проблематику.*

Кључне речи: *историја, методологија, наука, часописи, псеудоисторија, књиге, рецензије.*

Општа криза, чији смо сведоци већ дуги низ година, а која је за последицу имала и свеопшту пометњу духа, произвела је једну нову невољу, која се веома размахала. Утисак је да је последњих година, прецизније речено последњих нешто више од четврт столећа, историјска наука више него икада раније, рекло би се, изложена нападима исувише самоуверених и површних дилетаната (Радић 2009: 193 сл.; Радић 2015[4]: 7 сл.). Иначе, то није посебност само наше средине. Да овога пута не идем даље, нагласићу да се сличне појаве могу забележити код свих народа у окружењу. Сетимо се само фамозних пирамида у средишњој Босни или громадних споменика који красе модерно Скопље, престоницу државе која још увек носи и, сва је прилика, носиће га још дуго, необичан назив *Бивша југословенска република Македонија* (БЈРМ). Управо је тај необичан назив, додајмо, и проистекао из, еуфемистички речено, различитог тумачења историјских чињеница.

Не одлазећи даље од Балканског полуострва, све је очигледније да је феномен псеудоисторије својствен свим државама које се на њему налазе:

* rradic@f.bg.ac.rs

[1] Овај рад је настао на пројекту бр. 177015 под насловом *„Хришћанска култура на Балкану у средњем веку: Византијско царство, Срби и Бугари од 9. до 15. века“* који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Србија, Македонија, Албанија, Хрватска, Бугарска, Босна и Херцеговина (Proeva 2010: 176–219). То је овде посебна појава: неколико малих народа – малих, наравно, не у пежоративном смислу – од којих би сваки хтео да је бар за један дан старији од свог суседа или да бар дуже борави на Балкану од њега. За такве замисли се не бирају средства, а, на крају, поражена остаје историјска наука. Права историјска истина остаје у другом плану и она заправо многе ни не интересује. Неупућени, с једне, и злонамерни, с друге стране, чак говоре да су у питању две „равноправне“ историографске школе (Радић 2015[4]: 16–18).

Наравно, феномен псеудоисторије је велика социолошка, историјска и психолошка тема и као такав већ је постао предмет врло успешних (Манојловић Николић – Михајловић 2016) и мање успешних проучавања (Тодоровић 2005). Ипак, склон сам да верујем да појава псеудоисторије, псеудоархеологије и псеудоетимологије, с обзиром на одјек и рецепцију у нашем друштву, захтева још веће занимање одговарајућих стручњака него што је то тренутно случај. У овом прилогу ограничићу се на покушаје псеудоисторичара да своје идеје и теорије унесу у научне публикације и тако им дају одређени степен легитимитета. Амбиције псеудоисторичара су велике, могло би се рећи и мегаломанске, јер неки од њих сневају да преузму универзитетске катедре на факултетима на којима се предаје историја. Отуда они о историчарима од заната, односно професионалним историчарима малициозно говоре као о „чуварима печата“ који су, цитирам, „удобно смештени у заветрини властитих државних синекура“ (Милановић 2008: 9). Ова малограђанска и шићарџијска флоскула веома је омиљена у невеликом вокабулару фрустрираних псеудоисторичара. Утисак је да њих лагано издаје стрпљење јер никако да заседну у те омрзнуте синекуре што је циљ који су прокламовали као свој еснафски завет. Они помињу „нордијску“ школу, потом „минхенско–ватиканску“ и, најчешће, „бечко-берлинску“, са јасним и провидним циљем да навођењем тих градова и центара, који су традиционално српски вековни непријатељи, изазову одређене емоције код неупућених. Уз то, у великој мери се ослањају на особину већег дела наше популације да је наклоњена разним теоријама завере и да их олако и некритички прихвата. Код псеудоисторичара не недостају ни ратоборни покличи, па они громогласно прете: „Позитивистичкој, идеолошкој и морализаторској историји, историји чији лешину подгревају свакодневно, морамо јасно и гласно рећи, да јој је откуцао задњи сат“ (Милановић 2008: 9–10). Мала језичка недоумица: зашто задњи, који подразумева предњи, а не уобичајено последњи (сат)?!

Док псеудоисторичари своје радове у виду књига и зборника објављују у оквиру издавачких кућа које су на гласу да негују псеудонауку, а то су, на пример, „Мирослав“, „Пешић и синови“, „Ганеша клуб“,

„Сербона“ или „Вандалија“ – има их наравно и на жалост још! – историјска наука није непосредно угрожена. Јер, нема сумње, данас је веома лако и за релативно малу суму новца могуће објавити књигу било каквог садржаја и квалитета, а поготово књигу без колико-толико озбиљне рецензије. Неки од псеудоисторичара тако и наступају, што значи да или сами издају своје књиге или се ослањају на поменуте издаваче, и истовремено не показују жељу да се укључе у поједине научне часописе. Невоља, међутим, настаје када неки од њих упорно и непоколебљиво покушавају и, нажалост, успевају да поједине своје радове објаве у зборницима и часописима који уживају одређени научни углед.

Највећим успехом српских псеудоисторичара који себе називају некаквом „србском аутохтонистичком школом“ може се сматрати то што су у јуну 2007. године у свечаној сали Српске академије наука и уметности одржали „научни“ скуп „Методолошки проблеми истраживања порекла Албанаца“, о чему су се, мора се признати не без разлога, хвалисали у својим опскурним гласилима (Глас Сербоне, сеп-окт, 2008, срб. 7516, бр. 22, стр. 24–30). Главни организатори скупа били су наш угледни филозоф и академик Михаило Марковић и Одељење друштвених наука. На другој страни, Одељење историјских наука је заузело став обазривог ћутања и није се огласило поводом овог, без претеривања се може рећи, скандалозног догађаја. Истина, касније се ипак неко досетио да би за Српску академију наука и уметности било срамотно да група игнораната који су, узгред буди речено, у више наврата ту установу означили као бастион немачке „бечко–берлинске“ и несрпске школе и нанели јој низ тешких увреда и дисквалификација, своје небулозне радове са овог скупа објави под куполом САНУ, те се од тога одустало. Псеудоисторичари су саопштења са овог научног састанка објавили на свој уобичајени начин, како и доликује, у оквиру издања куће „Пешић и синови“ (Албанци – лажни Илири 2007: 9–225).

Већ поодавно је утврђено да у нашој научној средини нема праве историјске критике, а поготово оштрих полемичних сучељавања, који су током дуге повести српске историографије, у већој или мањој мери, ипак не само постојали, него и на неки начин неговани. Подсетићу, на пример, на чувену полемику из краја седамдесетих година прошлог века у којој су се поводом књиге *Историја Црне Горе* (I, Титоград 1967; II–1, II–2, Титоград 1970), на супротним странама нашли Драгоје Жарковић, с једне, и аутори књиге Сима Ћирковић, Јован Ковачевић, Иван Божић и Глигор Станојевић, с друге стране, као и на полемику Милорада Екмечића и Мирјане Грос из истог времена. Обе су се размахале и водиле на страницама *Југословенског историјског часописа* (Jugoslovenski istorijski časopis 1–2, 1977, 107–128, 129–167; 1–2, 1974, 217–281; 3–4, 1975, 121–160; 1–2, 1976, 150–156; 1–2, 1977, 168–171).

Колико пута смо прочитали излизане, провидне и у крајњој линији неубедљиве флоскуле да је нека „књига огроман допринос науци“, да „представља праву новину“, да је „незаобилазни беочуг“, да је „један од историографских међаша“, да се, дакле, сврстава у „капитална издања која су управо недостајала нашој средини“, да је њен аутор „начинио смео искорак“, да се „храбро прихватио изузетно сложене и незахвалне теме“, да је „обавио научну мисију своје врсте“, те да је, сагласно томе, „трајно задужио српску историографску науку“? Колико пута смо прочитали приказ неке књиге из историографије и из њега апсолутно ништа нисмо запамтили јер је био састављен од истина умивених, али и рутинских реченица које су већ поодавно престале да значе нешто озбиљно (Радић 2014: 41)? С тим у вези, умесно је и подстицајно подсетити на једну Стендалову мисао: „Од неоправдане критике још је опаснија неоправдана похвала“ (Просветина ризница 2004[2]: 127).

Једно занимљиво истраживање на врло репрезентативном узорку четири угледна научна историјска часописа показало је да је у рубрикама „прикази“, „критике“ и „осврти“ за период од 2003. до 2007. године, преко 96% аутора писало афирмативно, тек 4% било је спремно да се аналитички посвети научној продукцији коју је приказивало, а само 2% се „усудило“ да пише негативно (Јовановић 2009: 125–127).

Када је реч о објављивању радова псеудоисторичара у озбиљним научним часописима, или барем у гласилима која слове да су таква, већ поодавно су се појавиле прве пукотине кроз које су они провукли своју псеудонауку и разноврсне пожељне, а, у ствари, небулозне теорије о својим опсесивним темама, то јест о неизмерној старини српског рода и српском као прамајци свих језика.

Навешћу само неколико примера који ће илустровати ову ни у ком случају безазлену појаву. У Зборнику радова Филозофског факултета у Косовској Митровици, часопису ове не толико старе, али свакако угледне установе, 2002. године објављен је рад проф. Момира Јовића под примамљивим, али заправо научно „непостојећим“ насловом „Шта се заборавило о античким Србима“ у коме су изнете оцене истоветне онима које подастиру српски псеудоисторичари (Јовић 2002: 193–209). Будући да сам тада и сам био гостујући професор на истом факултету и, штавише, објављивао у истом часопису, у следећем броју часописа написао сам неку врсту одговора (Радић 2004: 213–225). Проф. Јовић је био вољан да дискусију настави, али је тадашњи декан, вероватно постиђен што се такав чланак налази у гласилу за које је он одговоран, али и увидевши да Јовић нема прави научни одговор, одустао од објављивања тога текста. Ипак, нисмо остали без Јовићевог одговора јер је публикован у фамозном гласилу „Сербона“

у Нишу, часопису који је „водећи“ у кругу тзв. „српске аутохтонистичке школе“. Проф. Јовић је касније сасвим склизнуо у псеудонауку и, на пример, објавио и књигу „Срби пре Срба“ у којој је без било каквог сциентистичког доказа истицао да су Срби најстарији народ на планети Земљи (Јовић 2002а).

Много озбиљнији скандал пратио је изложбу под насловом „Освежавање меморије. Орнаменти српских средњовековних фресака“ у Музеју примењене уметности (крај 2013, почетак 2014. године). Изложба је са разлогом изазвала изузетно занимање публике и наишла на заслужено велики одјек у јавности. Међутим, тешку сенку на овај културни догађај бацио је текст „Орнаментална перцепција света“ у технички одлично урађеној књизи која прати изложбу (Освежавање меморије 2013: 9 сл.). Аутор тог текста је историчар уметности Душан Миловановић, иначе дугогодишњи кустос поменуте установе.

У неким, најпре само усменим коментарима, одређене резерве према његовом тексту исказали су поједини меродавни стручњаци, пре свега археолози, хералдичари и историчари уметности. Овога пута огласио сам се у суботњем Културном додатку „Политике“ и указао на крупне погрешке и Миловановићево незнање („Политика“, 22. фебруар 2014. године). У жељи да докаже неизмерну старину и велику распрострањеност симбола белог двоглавог орла за кога наглашава да спада међу најстарије симболе код словенских народа, Миловановић је у спорном тексту забележио да је „Нино Белов, син бога Белбога, балкански, словенски цар, 2058–2000. године, у походу на Индију основао Ниниву и Асирско (Вавилонско) царство“ (Освежавање меморије 2013: 28). При том се позвао на античке историчаре Херодота и Диодора са Сицилије, али у напомени није навео њихова дела него је само цитирао Википедију.

Наравно, „отац историје“ Херодот и Диодор са Сицилије не пишу ни о каквом „балканском, словенском цару“ него о Нину (*Ninos*), митском оснивачу Асирског Царства и градитељу Ниниве, Беловом сину и Херакловом потомку. Штавише, ни у Википедији не пише оно што тврди Миловановић већ се истиче да је Нино Белов „митски оснивач Асирског царства, градитељ Ниниве и син бога Бела“.

У наставку, Миловановић бележи да „следећи цар са Балкана, Сербон, креће истим путем ка Индији око 1350. г. пре Христа са истим знаком“ (Освежавање меморије 2013: 28), али овога пута се не позива ни на један извор, па ни на Википедију. Добро је познато да је Википедија енциклопедијски пројекат слободног садржаја на интернету и да га развијају добровољци. Веома је корисна, али се на њу треба ослањати са опрезом јер њена отворена природа омогућава нетачности, недоследности и, каткад, лош квалитет. У овом случају, међутим, подаци из Википедије не подржавају ниједну од Миловановићевих теза.

Као трећег владара који креће пут истока, Миловановић наводи Александра Великог. Овако поређани владари – Нино Белов, Сербон и Александар Велики – у функцији су доказа о распрострањености симбола белог двоглавог орла, „једног од најстаријих симбола код словенских народа“ (Освежавање меморије 2013: 28). О словенству наведених владара бесмислено је и расправљати. Уз то, иде крајње произвољан закључак да се бели двоглави орао налази на представама широм свих територија на којима су Словени обитавали још од 5. миленијума старе ере (Освежавање меморије 2013: 28). Откуд баш 5. миленијум старе ере?

Онда се прилично нагло, без неког посебног увода и користећи вртоглави *salto mortale*, прелази на српску историју, па Миловановић одлучно тврди: „Српска историја до средњег века препуна је приказа двоглавог орла на инсигнијама, новцу, накиту ...“ (Освежавање меморије 2013: 29). Међутим, сада кад очекујемо да наведе неке примере, што би било збиља револуционарно откриће, следи разочарање: „до сад, најстарији уочени приказ двоглавог орла у средњовековних Срба јесте на ктиторском портрету (одежди) кнеза Мирослава (Немањин брат) у цркви Светог Петра и Павла у Бијелом Пољу (крај 12. века)“ (Освежавање меморије 2013: 29). Одмах се намеће питање где су онда ти силни „обећани и најављени“ прикази на инсигнијама, новцу, накиту који потичу из српске историје до средњег века?

Одговор на постављена питања лежи у чињеници да је аутор изложбе Душан Миловановић подлегао најновијем таласу псеудоисторије који већ више од двадесет година запљускује нашу јавност и који је увелико „еколошки“ загадио неке медије и неке друштвене мреже и који, између осталог, тврди чак и то да је Александар Велики заправо Србин и да му је име Александар III Карановић.

Невоља је у томе што ова књига која је пратила изложбу „Освежавање меморије. Орнаменти српских средњовековних фресака“ остаје као трајан документ и што ће се читати са уверењем да је научно утемељена. На питање како је то могло да се деси неке колеге из Музеја примењене уметности само потиштено зћуте и немоћно слежу раменима. Међу рецензентима се наводе веома угледни универзитетски професори и стручни музејски посленици.

Ова несрећна прича има и позитиван наставак. Будући да је прво издање Каталога изложбе веома брзо исцрпено, Музеј примењене уметности је прегао да припреми друго издање. И, онда, нешто што је за сваку похвалу, уместо да се књига само прештампа, што је једноставан посао, сарадници Музеја су одлучили да то буде измењено издање. Сва спорна места Миловановићевог текста, на која сам скренуо пажњу, уклоњена су и не постоје у другом издању (Радић 2016: 136).

Године 2012. у научном часопису „Српска политичка мисао“, који издаје Институт за политичке студије, појавио се прилог под звучним и претенциозним насловом „Утицај развоја *Винчанског писма* на заснивање српског идентитета“ који потписује доктор међународног права са Јокохама универзитета – Сање Шуљагић – и уз који стоји одредница „Оригинални научни рад“ (Шуљагић 2012: 319–352). Одмах ћу се позвати на сјајну студију проф. Александра Палавестре „Измишљање традиције: ‘винчанско писмо’“ која се појавила 2010 (Палавестра 2010: 239–258), дакле две године пре објављивања расправе др Сања Шуљагић. Она би у најмању руку требало да зна за Палавестрин текст који се непосредно тиче њене теме и да према њему заузме некакав став, одобравајући или оспоравајући, свеједно. Међутим, овога пута то је изостало јер је безрезервно поверовала радовима српских псеудоисторичара које обилато цитира у своме раду. Другим речима, олако је поверовала дружини игнораната која је склона да било какву огреботину на неком вулканском камену прогласи за писмо. Наравно, треба ли уопште, наглашавати, увек је у питању неко из „породице“ српских писама, ако не ћирилица, онда њена „измишљена“ чукунбаба „србица“.

У расправи „Утицај развоја *Винчанског писма* на заснивање српског идентитета“ срећемо обиље грубих материјалних грешака, позивање на изворе које ауторка очигледно није ни видела и чије језике не разуме, као и очито неразумевање научног проблема који је стављен под истраживачку лупу. Премда *Винчанско писмо* не постоји, др Шуљагић тријумфално тврди да је оно ни мање ни више него – први буквар у људској историји! (Шуљагић 2012: 333).

Др Сања Шуљагић себи дозвољава да направи и тако почетничку грешку, какву не праве ни средњошколци, да за Ћирила и Методија каже да су „цариградска браћа“ (Шуљагић 2012: 348), иако је добро познато да они потичу из Солуна, те следствено томе, могу бити само „солунска браћа“. Ауторка ове псеудоисторијске расправе пише да је Константин (Ћирило) саставио ћирилицу (ваљда због сродности Ћирило – ћирилица!?), што је, наравно, нетачно. Браћа Константин и Методије су изумели глагољицу, а тек неколико деценија касније њихови ученици, Климент, пре свега, саставили су азбуку коју су по свом учитељу назвали ћирилица. Др Шуљагић нас подучава да су „у прошлости Руси и Срби говорили и писали глагољицом“, а ту чињеницу, ваљда због важности, наводи чак на два места у своме раду (Шуљагић 2012: 333 н. 92, 341 н. 141.). Да се пише глагољицом (или неким другим писмом!) то сам већ знао, али ме је др Шуљагић научила да се и „говори глагољицом“. Ово је само део грешака и произвољности у раду у којем се др Шуљагић бави „непостојећом“ тематиком. О њеном чланку сам опширније писао на једном другом месту (Радић 2016: 137–149).

Покушао сам да одгонетнем како је редакција часописа „Српска политичка мисао“ уопште прихватила овакав рад, прогласила га за „оригинални научни“ и допустила његово штампање. Немам другог објашњења осим чињенице да су се чланови редакције вероватно уплашили „привидне“ учености рада, силесије наведених античких аутора и модерних истраживача, пантеона разних народа, застрашујућег дефиловања толико побројаних племена, јунака и језика, те је рад одобрила за штампу.

На самом почетку часописа стоји, додуше, ограда, односно текст: „Оцене изнесене у чланцима лични су ставови њихових писаца и не изражавају мишљење нити уредништва, нити установа у којима су аутори запослени“. Елементарна логика налаже питање: „Чему, онда, уопште редакција?“

Нажалост, ово нису једини примери продора псеудоисторије у научне публикације. Напротив, таквих примера има још. У више наврата сам на рецензију добијао чланке који не могу издржати ни најосновнију научну критику. У питању су аутори од којих можемо да сазнамо „научнофантастичне“ историјске податке да је Свети Сава, осим што је био први српски архиепископ, био и бугарски патријарх, да је кнез Лазар ванбрачни син цара Стефана Душана, да Свети Сава није умро природном смрћу него да су га отровали Бугари (иако се у Савиној биографији изричито каже да су се Бугари показали као веома добри домаћини и да му је бугарски цар Иван II Асен обезбедио најбољи могући смештај и неопходну негу када се разболео).

На овом месту морам да похвалим и уреднике и редакције појединих локалних часописа, гласила месних музеја и архива, који су јасно и недвосмислено показали да се старају да у њихова издања не продре псеудоисторија. Када би затражили стручно мишљење и добили негативну рецензију, они такав прилог не би објављивали у својим публикацијама. Међутим, догађало се и то да сам неке од радова за које сам дао образложену негативну рецензију касније сретао у неким другим локалним часописима. Показује се и то да насртљива упорност псеудоисторичара ипак напослетку уроди плодом, односно и за најгори рад који је одбијен на више места, наћи ће се часопис који ће га објавити да би се попунио годишњи број и оправдало своје постојање или, можда, остало у уверењу да се публикује „забрањена, а заправо права историја“.

Како се борити против ове појаве, односно продора доказане псеудонауке у научне публикације? Најделотворнији начин би требало да представљају веома озбиљне научне рецензије. Управо се научним рецензијама које подразумевају потпуну непристрасност морају вратити првобитни смисао и некадашњи углед. Анонимне рецензије, које су уведене

релативно недавно, могу представљати важан корак на том путу. При том је неопходно искључити сваку врсту колегијалне попустљивости, завичајне болећивости, закулисних мешетарења, излишног сажаљења, лобирања, непринципијелних притисака.

ЛИТЕРАТУРА

Албанци – лажни Илири 2007: *Албанци – лажни Илири*, Проширени текстови реферата изложени 21. јуна 2007. године на мултидисциплинарном округлом столу у САНУ „Методолошки проблем истраживања порекла Албанаца“, ур. Весна Пешић, изд. Пешић и синови, Београд.

Јовановић 2009: Мирослав Јовановић, *Историографија и криза*, у књизи у књизи *Криза историје: српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века*, Библиотека Serbica – 2, Београд.

Јовић 2002: Момир Јовић, *Шта се заборавило о античким Србима*, Зборник Филозофског факултета у Косовској Митровици 32 (2002), свеска А: филозофски одсек, 193–209.

Јовић 2002а: Момир Јовић, *Срби пре Срба*, изд. Доротеус, Краљево.

Манојловић Николић – Михајловић 2016: Весна Манојловић Николић – Владимир Д. Михајловић, *Псеудо-историја/археологија и глобализација: пример ex Yu простора*, Етноантрополошки проблеми 2 (2016) /у штампи/.

Милановић 2008: Миодраг Милановић, *Српски стари век*, Београд.

Освежавање меморије 2013: *Освежавање меморије: орнаменти српских средовековних фресака*, аутор каталога и изложбе Душан Миловановић, изд. Музеј примењене уметности, Београд.

Палавестра 2010: Александар Палавестра, *Измишљање традиције: „винчанско писмо“*, Етноантрополошки проблеми н. с. год. 5, св. 2 (2010) стр. 239–258.

Proeva 2010: Nade Proeva, *Savremeni makedonski mit kao odgovor na nacionalne mitove suseda: albanski panilirizam, bugarski pantrakizam i grčki panhelenizam*, Zgodovinski časopis, Ljubljana 64 (2010) (141) № 1–2, 176–219.

Просветина ризница 2004[2]: *Просветина ризница мудрости: мисли, изреке, цитати, афоризми*, изабрали и приредили Мирјана Милосављевић и Милутин Станисавац, Београд.

Радић 2004: Радивој Радић, *Још једном о такозваним „античким Србима”*, Зборник радова Филозофског факултета у Косовској Митровици 34 (2003) /2004/ 213–225.

Радић 2009: Радивој Радић, *Историја и псеудоисторија*, у књизи *Криза историје: српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века*, Библиотека *Serbica* – 2, Београд, 193–263 (са Мирославом Јовановићем).

Радић 2014: Радивој Радић, *Где се налазимо и куда идемо? (Мирослав Јовановић о српској историографији краја 20. и почетка 21. века)*, Годишњак за друштвену историју год. XXI, свеска 2–3, Београд.

Радић 2015[4]: Радивој Радић, *Срби пре Адама и после њега. Историја једне злоупотребе: слово против „новоромантичара“*, изд. Еволута, Београд.

Радић 2016: Радивој Радић, *Клио се стиди: против злостављања историјске науке*, изд. Еволута, Београд.

Тодоровић 2005: Ивица Тодоровић, *Митска истина Срба. Анализа митских сагледавања улоге и значаја српског народа*, Београд.

Шуљагић 2012: Сања Шуљагић, *Утицај развоја Винчанског писма на заснивање српског идентитета*, Српска политичка мисао 4 (2012) год. 19, вол. 38, 319–352.

Radivoj Radić

PSEUDO-HISTORY AND SCIENTIFIC PUBLICATIONS

Summary

Pseudo-history has in a manner always accompanied the science of history and has been ascertained in not only small, but also great historiographies. Looking at the Serbian historiography in particular, an especially strong wave of pseudo-history came about in the 1990s. Its consequences are present even today and it is evident that the pseudo-history cannot ever be eradicated. In the meantime it has in a specific way become a part of the local folklore. Similar mishaps have occurred in all the countries in the Balkan Peninsula. From the scientific perspective, it becomes troublesome when the pseudo-history, using various cracks, finds its way into the books and journals published by the renowned scientific institutions. The most efficient way for the science to defend itself from the pseudo-science are the serious reviews which are written in an entirely unbiased way by the reviewers who are fully familiar with the relevant subject matter.

Радмило Б. Пекић*
Универзитет у Приштини са
привременим седиштем
у Косовској Митровици,
Филозофски факултет,
Катедра за историју

DOI 10.7251/ZRNS1701173P
Оригинални научни рад

КНЕЗОВИ ЦЕРНИЦЕ У XV ВИЈЕКУ У ИЗВОРИМА И САВРЕМЕНОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ

Апстракт: *У разним књигама Државног архива у Дубровнику сачувани су бројни документи из средњег вијека у којима се помињу пословни људи из Цернице у Гацку. Током XV вијека, и све до Османлијске окупације, Церница је била под управом властеоске породице Хранића - Косача, који су своју власт остваривали преко кнезова. Савремена историографија кнезовима Цернице није посвећивала посебну пажњу, већ се они фрагментарно помињу у радовима различитог карактера. Сходно томе, у овоме раду предмет проучавања су кнезови Цернице из XV вијека.*

Циљ рада је да се систематизују дисперзивни подаци из савремене историографије и обједине са необјављеном архивском грађом Дубровачког архива, и на тај начин покуша приказати потпунија историјска слика о локалним старјешинама Цернице.

Кључне ријечи: *Церница, трг, кнезови, Дубровник, трговина, стећци.*

У плодној котлини испод села Степен кроз које пролази магистрални пут Билећа–Гацко, смјештена је Церница. Котлином се протеже Церничко поље дужином око 4 км и просјечном ширином 1 км, на надморској висини 815–850 метара. На сјеверном дијелу поља налази се село Кључ и истоимени средњовјековни град-тврђава. Изнад обронака Церничке котлине сјеверо-источно се пружа Гатачко поље, док западне и јужне стране затварају Камено брдо и Коритска висораван, односно Кобиља глава.

Церница је мање село у Општини Гацко, које је за разлику од данашњег времена, у XV вијеку била једно од значајнијих мјеста у Краљевини Босни.

У историографији је истакнуто да је током дуге историје постојања, захваљујући географском положају и смјештају на чувеном „Дубровачком друму“, познат и под називом „via Drine“ или „via Bosne“, Церница од караванске станице постепено прерасла у трг (Kovačević 1961: 158–159).

* bijeljani@yahoo.com

Церница и утврђени град Кључ у XV вијеку били су једно од сједишта у којем су резидирали властелини из породице Хранић – Косача, гдје су примали посланства и издавали повеље. У наведеном периоду бројни трговци долазили су и пролазили кроз Церницу (Мандић 1995: 485–486).

У досадашњој историографији средњовјековна Церница није посебно истраживана изузев њеног помињања у склопу синтетичких дјела, као и у радовима мањег обима. Изузетак чини Б. Храбак који је у вишетомном дјелу у четвртој књизи „*Из старије прошлости Босне и Херцеговине*“ један од радова посветио Церници, од најранијих помена па до XIX вијека (Храбак 2008а: 64–109).

Поред Б. Храбака, од савремених историографа који су објавили значајан број података о Церници из дубровачких архивалија, посебно бисмо истакли радове Д. Којић Ковачевић, П. Живковића и Н. Студа Мандића. За разлику од Д. Ковачевић-Којић и П. Живковића који су се искључиво бавили средњовјековним периодом, Н. Студо Мандић је у склопу обимне студије о Гацку значајну пажњу посветио Церници од праисторије до најновијег времена. Такође, и у другим књигама Н. Мандића Церница и њено становништво били су предмет истраживања (Мандић 2000:175, 177, 185,186 итд.).

У радовима поменутих историографа помињу се и кнезови Цернице, који су предмет овога рада и то у XV вијеку. Поред наведених, мањи број података о Церници и њеним пословним људима можемо пронаћи и у истраживањима С. Ћирковића и других, о којима ће такође бити ријечи у даљњем тексту.

Међутим, прије него што пређемо на тему рада, неопходно је истаћи питање шта је у средњем вијеку обухватала Церница. Да ли је средњовјековна Церница у административном погледу идентична данашњој? Овим питањем није се бавила досадашња историографија.

Као што смо претходно истакли, Церница је у данашње вријеме једно од насеља општине Гацко. И у средњовјековно доба Церница је припадала Гацку, с тим што је за разлику од данас у средњовјековном периоду обухватала знатно већи простор. Многа насеља у данашњем Гацку, која имају исти статус као и Церница, у средњовјековно доба припадала су Церници. Да је то тако потврђују дубровачки извори гдје се између осталих као насеља у Церници помињу села Пржине,[1] Добропоље и Грачаница. Дана 5. октобра 1419. године Радовач Љутичић из Доброг Поља из Цернице дао је сина Владоја који је имао око 13 година да у Дубровнику служи постолара Серђа, на период од шест година.[2]

[1] … in Cerniza de Gazcho de villa Presine. DAD, Lam de for. XXXIII, f. 154.

[2] Radouaç Gluticich de Dobro Poglie de Cernica locauit filium suis Vladoie etatis tredecim vel circa. DAD, Div. Not. XIII, f. 13’ (5. X 1419).

Један од истакнутијих трговаца из Гацка који је пословао у Дубровнику био је Секул Радовановић. Почетком септембра 1481. године Секул Радовановић из Цернице заједно са Радоњом Брајковић узео је на кредит 65 дуката од Николе Радивојевића званог Бан.[3]

Секула Радовановић 1489. године поново је евидентиран као Церничанин. Заједно са познатим трговцем из Цернице Радичем Милобратовићем кредитно је пословао са дубровачким месаром Николом Радивојевићем званим Баном.[4]

Секула Радовановић и Радич Милобратовић и касније су приликом задуживања у Дубровнику наведени да су из Цернице.[5] Међутим, у неким уговорима Секула Радовановић је регистрован да је из Гацка из села Грачанице.[6] Дана 15. априла 1490. године Секула Радовановић из Гацка из мјеста званог Грачаница у Дубровнику је подигао кредитну вриједност у износу од 141 дукат. Измирење дуга и поништење уговора извршено је 5. октобра 1490. године.[7]

Поменуто село Грачаница у данашње вријеме не припада Церници.

Колики је простор заузимала средњовјековна Церница, овом приликом детаљније нећемо разматрати, већ се вратимо задатој теми, кнезовима Цернице у наведеном периоду.

О кнезовима Цернице и Гацка којем је припадала у административном погледу, писао је Н. Мандић, који је истакао да пред крај прве половине XV вијека жупане потискују кнезови. Исти аутор је извјесне кнезове попут Вукца Вардића, Вукмана Југовића, Припца Мрђеновића и многе друге везивао за Гацко, неке оправдано, док за неке извори још увијек то нису потврдили (Мандић 1995: 346–347, 440, 678).

---

[3] Nos Radogna Braychouich et Secul Radouanouich de Cerniza. DAD, Deb. Not. XLVIII, f. 144' (1. IX 1481).

[4] Ego Nicolaus Radiuoeuich bechario dictus Ban confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Radicio Milobratouich et Seculo Radovanouich de Cerniza yperperos ducentos quadraginta medietatem usque ad dies octo mensis junii proxime futuros. DAD, Deb. Not. LII, f. 151' (14. V 1489).

[5] Ego Seculus Radovanouich de Cerniza principalis debitor et ego Radicius Milobratouich de dicto loco Cernize. DAD, Deb. Not. LVI, f. 39' (30. I 1494).

[6] Ego Seculus Radovanouich de Gazcho de villa Grazaniza confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Nicole Bano bechario ducatos auri octuaginta. DAD, Deb. Not. L, f. 111' (20. IX 1485).

[7] Ego Seculus Radovanouich de Gazcho de loco vocato Gradcianizaconfiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluereLaurentio de Maroe Miglchouich bechario ducatos auri centum quadraginta unum. DAD, Deb. Not. LIII, f. 93 (15. IV 1490).

Најзнаменитији кнезови Гацка из прве половине XV вијека били су из породице Мрђеновић, чији је могући родоначелник, по претпоставци М. Динића, био извјесни Мрђен, који је у Дубровник долазио 1359. године, по налогу Санка Милтеновића. Мрђенов син био је Припац Мрђеновић, који се као кнез помиње 1413. године, када је за интерес Сандаља Хранића и његове супруге Јелене у својству изасланика ишао у Дубровник (Јиречек 1892: 64; Динић 2003[2]: 373).

На основу истраживања М. Динића, који је констатовао да су људи Припца Мрђеновића забиљежени у Трновици, Н. Мандић је био мишљења да се ради о Трновици код Борча (Мандић 1995: 440, 453, 659–660). Међутим, у подигнутој оптужници јануара 1413. године у Дубровнику, наводе се Ратко Жунић, Миоман Обиливојевић, Бранко Паскојевић и Бранко Остојић из Трновице, људи Припца Мрђеновића Сбакорин (*hominess Pribacii Mergenouich Sbacorin*), који су напали и опљачкали извјесног Брајка у Каменом брду, које се налази поред Цернице.[8]

Могуће да се овдје ради о мјесту Бахори у Гацку, које је дубровачки писар непрецизно навео уз Припца Мрђеновића, што није риједак случај, да се име једног мјесто јавља у различитим облицима. Такође, за разлику од Н. Мандића, мишљења смо да су поменути Мрђеновићеви људи били из Трновици код Плане, која се налазила на путној комуникацији између Билеће и Цернице. Трновица код Плане је ближа Каменом брду од Трновице у Борчу. Уколико се ради о Трновици код Плане, кнезови Мрђеновићи нису били мјесни кнезови, јер су своје људе имали на ширем простору од Вратара, односно Сутјеске па до Плане.

У каснијем периоду као разбојници и пљачкаши на подручју Гацка помињу се браћа Мрђеновићи. Дана 9. септембра 1427. године оптужени су Бољесав и Радашин, браћа Мрђеновићи, да су украли 10 шкопаца. Као свједоци наведени су Влатко Богојевић и Обрад Ратковић.[9] Истога дана, као и претходна, у Дубровнику је подигнута још једна тужба против Бољесава и Радивча Мрђеновића, Драгоја Рачића и Бранка Роднића. Наведени су према оптужници украли у Гацку краву и вола.[10]

---

[8] Braichus Medoeuich coram domino Simone de Goziis Rectore conqueritur supra Ratchum Zunich, et supra Mioman Obliuoeuich, et supra Brancum Pasquoeuich, et supra Brancum Hostoych de Trnovica homines Pribacii Mergenouich Sbacorin. Eo quia predicti diebus his propelapsis in Cameno berdo...“ DAD, Lam de for. III, f. 44 (16. I 1413).

[9] Boglessavum et Radassinum Merghinouich fratres...DAD, Lam de for.VII, f. 229 (9. IX 1427).

[10] Nicola Radoiunouich coram Nobili et sapienti viro domino Rectore… supra Radovaç et Boglessavum Merghienouich et Dragoe Racich et Branchum Rodnich. DAD, Lam de for.VII, f. 229’ (9. IX 1427).

Да ли су наведени Мрђеновићи били у сроству са кнезом Припцом није нам познато. За разлику од наведених Мрђеновића, сматра се да је кнез Припац Мрђеновић имао синове Рајка и Радована, који су по њему прозвани Припчићи. Поред Рајка и Радована, у изворима се помиње и кнез Радоња Припчић. Бројни писани трагови остали су о кнезу Рајку Припчићу Мрђеновићу, који је био један од најближих сарадника Сандаља Хранића и његовог наследника Стефана Вукчића. Крајем 1422. године помиње се кнез Рајко, а три године касније моли Дубровчане да упуте љекара војводи Сандаљу. Почетком августа 1426. године у Дубровнику је оптужен Божидар, човјек Рајка Припчића из Гацка. Двије године касније, кнез Рајко је био преговарач Косача око одређивања границе у Конавлима. У истом периоду поданици кнеза Рајка у Дубровнику су продавали стоку. Кнез Рајко Припчић из Гацка, посљедњи пут у изворима се помиње 1454. године (Недељковић 1978: 54–56; Мандић 1995: 440, 453, 659–660; Динић 2003[2]: 373–374, 386; Смиљанић 2015: 162–164).

Сима Ћирковић истиче да се за разлику од кнеза Рајка, његов брат Радован Припчић због неког сукоба са Стефаном Вукчићем, склонио на дубровачку територију (Ћирковић 1964: 17).

Поставља се питање, какви су односи били између кнезова Гацка, и кнезова Цернице. У историографији је одавно констатовано, да је непознато да ли су одређена овлаштења кнеза била ограничена на мјесто у коме се он налазио или су се протезала на шире подручје (Д. Ковачевић-Којић 2007: 289).

Титула кнеза кроз историју и зависно од подручја до подручја имала је различито значење. На истом простору егзистирало је више врста кнезова. На словенским подручјима познати су кнежеви као владари, феудални магнати, представници феудалне породице, градски кнезови, влашки кнезови и други. Б. Храбак је писао да се на основу дубровачких извора, могу навести следећи кнезови Цернице: „Вукац Вардић (1411), Добровук Ратковић (1436), Вучета Радмиловић (1438, 1444, 1446, 1448), Богавац Радишић (1446, 1448), Прибисав Вуковић (1451), (Радоје Вучетић 1473, 1485). Исти аутор је констатовао да су подручјем Гацка управљали жупани, а да су кнезови били старјешине трга (Храбак 2008а, 66).

Први познати кнезови Цернице помињу се од тридесетих година XV вијека. Од кнезова Цернице из XV вијека, М. Динић је скренуо пажњу на Добровука Ратковића, који се на овој дужности налазио 1436. године (Динић 2003[2]: 386).

Д. писала је „О кнезовима у градским насељима средњовјековне Босне“. У раду је посветила пажњу и кнезовима Цернице, констатујући:

„Од кнезова Цернице познати су Добровук Ратковић, Вучета Радмиловић и Богавац Радишић“. Добровук Ратковић у изворима се помиње половином 1424. године, као трговац воском. Двије године касније Добровук је забиљежен и у кредитним књигама Дубровачког архива (Ковачевић-Којић 1978: 235; Д. Ковачевић-Којић 2007: 280, 282, 284).

Дана 16. фебруара 1426. године Добровук Ратковић и Остоја Дабижиновић удружени трговци из Цернице, људи војводе Сандаља узели су на кредит од једног дубровачког племића 126 перпера. Рок за измирење дуга био је 15 дана.[11] Наредног дана Остоја Дабижиновић и Добровук Ратковић у Дубровнику су узели још један кредит, вриједности 60 перпера. Њихови повјериоци били су Богмил Радованић и Радован Богосаљић.[12]

У знаменитом дјелу „Херцег Стефан Вукчић – Косача и његово доба“, С. Ћирковић је констатовао да се трговци из Цернице у Дубровнику задужују мањом кредитном вриједношћу, изузев Брајулина Бокчића и кнеза Цернице Вучете Радмиловића (Ћирковић, 1964, стр. 143).

За разлику од кнеза Добровука Ратковића, у већем броју докумената евидентиран је Вучета Радмиловић, за којега је констатовано да је својевремено био највећи трговац из Цернице. На дужности кнеза забиљежен је 1444, 1446 и 1448. године (Д. Ковачевић-Којић 1978: 235, 236; Д. Ковачевић-Којић 2007: 280, 284).

Вучета Радмиловић који је био познат и по надимку Терзић у изворима се помиње почетком 1420. године. У једној тужби коју су подигли Бранша Годојевић и Радин Хранисаљић наведено је да су прије шест мјесеци Остоја Мргић из Требиња, Стефан Дабижиновић влах Мириловић, Радивоје Радманић, човјек реченог Стефана, Милат Миошић из Попова, Бранко Враникић и Радил Прибетковић, опљачкали тканине у Требињу у кући реченог Остоје, које је Вучета Радмиловић звани Терзић транспортовао за Церницу. Вриједност украдене робе износила је 120 перпера. Као свједоци наведени су: Обрад Голубић и његов брат Љубиша.[13]

[11] Nos Dobrouolchus Ratchouich et Ostoia Dabisinouich socii de Cerniça homines voivode Sandagl confitemur quod super nos et omnia bona nostra obligamus nos dare et soluere ser Johannes The. de Prodanello yperperos centum et viginti sex usque ad dies quindecim proxime futuros et de presenti di viagio. DAD, Deb. Not. XIV, f. 2 (16. II 1426).

[12] Nos Ostoia Dabisinouich et Dobrouolchus Ratchouich confitemur quod super nos et omnia bona nostra obligamus nos dare et soluere Bogmilo Radouanich et Radouano Bogosaglich. DAD, Deb. Not. XIV, f. 2’ (17. II 1426).

[13] Bransa Godoeuich et Radinus Cranisalglich coram nobili et sapienti viro domino Junio de Georgio honor Rectore Ragusii conqueritur supra Hostoyam Mergich de Tribigne, Stipanum Dabisinouich vlachum Mirilouich, Radiuoy Radmanich hominem dicti Siepanii, Millatum Miosich de Papaua, Branchum Vranicich et Radillum Pribetchouich

Као пословaн човјек Вучета Радмиловић из Цернице забиљежен је и 20. децембра 1426. године када се задужио 100 перпера код Стефана Замањића, уз обавезу да измири дуг до Ђурђева дана.[14] Идућег дана Вучета Радмиловић у Дубровнику је склопио још један кредити уговор и то са познатим сукнаром Петром Пантелом из Пјаћенце, код којег је на почек узео вриједности 347 гроша с роком отплате од два мјесеца.[15]

Почетком 1428. године Вучета Радмиловић из Цернице кредитно је пословао са Мартолом и Стефаном Замањић. Вриједност кредита износила је 336 перпера.[16] Два дана касније Вучета Радмиловић у Дубровнику је склопио још један кредитни уговор. Овом приликом Вучети је поново вјеровник био раније поменути сукнар Петар Пантела. За Вучету је јамчио Радослав Радивчић. Вриједност кредита износила је 26 дуката а вријеме измирења дуга било је три мјесеца.[17]

Познато је да се у кредитној трговини није готовим новцем увијек пословало, већ робом, и да врста робе често није евидентирана већ само њена вриједност. Због тога је оправдано претпоставити да је Церничанин Вучета од сукнара Петра Пантеле на кредит узимао тканине.

Крајем наведене године Вучета Радмиловић поново је пословао са Петром Пантелом. Овом приликом вриједност кредита износила је 40 дуката и два перпера, а вријеме отплате кредита био је период од три мјесеца.[18] Истога дана Вучета Радмиловић јамчио је Петру Пантели за Радовча Веселића из Фоче, да ће му позајмљених 38 дуката вратити у периоду од три мјесеца.[19]

И сљедеће године пословни сарадник Вучете Радмиловића био је Петар Пантела. Дана 23. децембра 1429. године Вучета Радмиловић узео

Eo quia dum a sex mensibus citra misisset certos panneos laneos in Cerniza pro Vocetam Radmillouich dictum Tarsich… DAD, Lam. de for. IV, f. 140 (29. I 1420).

[14] EgoVolecetta Radmilouich de Zerniza confiteor quod super me et super omnia bona mea obligo me dare et soluere ser Stefano de Zamagno yperperos centum usque ad festum Sancti Georgii. DAD, Deb. Not. XIV, f. 79' (20. XII 1426).

[15] EgoVolceta Radmilouich de Cerniça confiteor quod super me et omnia bona mea obligo me dare et soluere Petro Pantele. DAD, Deb. Not. XIV, f. 79' (21 XII 1426).

[16] EgoVoçeta Radmillouich de Zerniza confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere ser Martolo de Zamagno et ser Steffano Ursii de Zamagno yperperos trecentos triginta sex. DAD, Deb. Not. XIV, f. 165 (13. I 1428).

[17] EgoVoçeta Radmilouich de Zerniza tanquam principalis et ego Radossavus Radivizich tanquam plegius. DAD, Deb. Not. XIV, f. 165' (15. I 1428).

[18] DAD, Deb. Not. XIV, f. 242 (7. XII 1428).

[19] Ego Radovaç Veselich de Choza tanquam principalis et Volçeta Radmilouich de Cerniza tanquam plegius confitemur quod super nos et omnia bona nostra obligamus nos dare et soluere Petro Pantella ducatos auri triginta octo usque ad tres mensis proxime futuros. DAD, Deb. Not. XIV, f. 242' (7. XII 1428).

је од Петра Пантела на кредит вриједности 89 дуката и тридесет гроша, обавезавши се да ће вратити дуг до Ђурђев дана, првог најближег.[20] Истога дана Вучета Радмиловић партиципирао је у још једном кредитном уговору. Наведеном Петру Пантели јамчио је за Вукосава Кисилчића из Фоче, који се задужио на износ од 40 златних дуката, уз рок враћања такође до Светог Ђурђа.[21]

И наредног дана је Вучета Радмиловић, звани Терзић, боравио у Дубровнику и склопио још два кредитна уговора. Први кредитни уговор склопио је са Антонијем Бутком, од кога је позајмио 24 златна дуката, на период од мјесец дана. Потом је заједно са Милованом Радованићем из Цернице од истог Антонија Бутка узео на почек вриједности од 74 перпера.[22]

Током тридесетих година XV вијека Вучета Радмиловић пословао је и са Дубровчанином Ђорђом Гучетићем, код којег је први пут позајмио 60 перпера и пет гроша на рок отплате од три мјесеца.[23] Пет мјесеци касније Вучета Радмиловић поново је кредитно пословао са Ђорђом Гучетић. Овом приликом задужио се 191 перпер на период од два мјесеца.[24] Истога дана склопио је још један кредитни уговор и то са дугогодишњим сарадником раније помињаним Петром Пантелом. Овом приликом, вриједност пословања износила је 61 златни дукат и 28 гроша, док је рок враћања кредита договорен на период од три мјесеца.[25]

[20] Ego Volçeta Radmilouich de Cerniza confiteor quod supe rme et omnia bona mea obligo me dare et soluere Petro Pantella ducatos auri octuaginta novem et grossos triginta usque ad festum Sancti Georgii proxime futuros. DAD, Deb. Not. XIV, f. 368' (23. XII 1429).

[21] Ego Volchosavus Chisilichich de Choza tanquam principalis et ego Volçeta Radmilouich de Cerniça tanquam plegius confitemur quod super nos et omnia bona nostra obligamus nos dare et soluere Petro Pantella ducatos auri quadraginta usque ad festum Sancti Georgii proxime futuros. DAD, Deb. Not. XIV, f. 368' (23. XII 1429).

[22] Ego Voçeta Radmilouich dictus Tersich de Zerniza confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Antonio de Butcho ducatos auri viginti quator usque ad unum mensem proxime futuros. DAD, Deb. Not. XIV, f. 368' (24. XII 1429); Nos Voçeta Radmilouich dictus Tersich et Milouan Radmanich de Zerniza ambo confitemur quod super nos et omnia mea bona obligamus nos dare et soluere Antonio de Butcho yperperos septuaginta quatuor grososs usque ad unum mensem proxime futuros. DAD, Deb. Not. XIV, f. 368' (24. XII 1429).

[23] Ego Voçeta Radmilouich de Zerniza confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere ser Georgio Dra. de Goze yperperos sexaginta et quinque grossos. DAD, Deb. Not. XV, f. 25 (4. I 1431).

[24] Ego Voceta Radmilouich de Zerniza confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere ser Georgio Dra. de Goze yperperos centum nonaginta unum grossos usque ad menses duos proxime futuros. Et sit de presenti viagio. DAD, Deb. Not. XV, f. 64 (16. V 1431).

[25] Ego Voceta Radmilouich de Zerniza confiteor quod super me et omnia mea

Вучета Радмиловић највјероватније није узимао готов новац већ је од сукнара Петра Пантеле и других узимао тканине на одложено плаћање, а потом их продавао у Церници и другим мјестима. Маја 1433. године Вучета Радмиловић из Цернице позајмио је од једног Дубровчанина у вриједности 35 дуката, на рок од два мјесеца.[26] Касније је Вучета Радмиловић кредитно пословао са Бенком Гундулићем и Орастом Мартоловим Замањићем. Вриједност кредита износила је 96 перпера и четири гроша, а рок враћања позајмице био је три мјесеца.[27]

Децембра 1440. године Вучета Радмиловић из Цернице кредитно је пословао и са Франческом Бенешићем и његовим друштвом. Бенедикту Гундулићу био је дужан 188 перпера и осам гроша, док је од Влаха и Стефана Соркочевића на почек добио 88 перпера и један грош.[28]

И поред тога што је био истакнути трговац и човјек од угледа, у складу са тадашњим временом Вучета Радмиловић учествовао је у пресретању и пљачкама. Радоња Мирковић у својству заступник Вукше Ђуричића оптужио је Вучету Радмиловића, Брајулина Бокчића, Радована Тврдисалића, Вукшу Влатковића, Милисива Петковића, Радоја Тихосалића и Радоја Радишића да су у Церници на пропутовању напали и покрали наведеног Вукшу и отуђили му тканине и новац у вриједности од 120 перпера.[29]

Очигледно да Вучети Радмиловићу пљачке и пресретања нису представљале сметњу да постане кнез Цернице 1444. а затим 1446. и 1448. године, како је раније истакнуто. Као представник локалне власти, имао је одређене надлежности, између осталог учествовао је у судским процесима. Био је један од ријетко писмених људи својега доба. Као добро обавијештен

bona obligo me dare et soluere Petro Pantelle ducatos auri sexaginta unum et grossos viginti octo usque ad menses tres proxime futuros. Et sit de presenti viagio. DAD, Deb. Not. XV, f. 64' (16. V 1431).

[26] Ego Voceta Radmilouich de Cerniza confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Alegreto Michaelis ducatos auri triginta quinque usque ad duos menses proxime futuros. Et sit de presenti viagio. DAD, Deb. Not. XVI, f. 37' (13. V 1433).

[27] DAD, Deb. Not. XVII, f. 48' (26. IV 1438).

[28] Ego Vuceta Radmilouich de Zerniza confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Francisco de Benessa et sociis. DAD, Deb. Not. XX, f. 107' (14. XII 1440).

[29] Radogna Mircouigh tanquam procurator Vuxe Giuricigh coram domino Rectore Ser Nicola Matei de Georgio facit lamentum supra Vucettam Radmilouigh et Braiulinum Boghcigh, Radouanum Tuerdosaligh, Vuxam Vlatcouigh, Milissaua Petcouigh, Radoe Ticosaligh, et Radoe Radisigh dicens quod ipsi accusati insultauerunt ipsum Vuxam Giuricigh in Cerniça et pro viam accipuerunt sibi pannos et denarios usque ad sumam yperperos centum viginti. Vocaç Miocagnigh Radan Tuerdisaligh. DAD, Lam de For. XVI, f. 200' (9. V 1443).

човјек, Вучета је у својеручно написаном писму извијестио Дубровчане, да Братуљ Миокановић ништа не дугује Мирку Прибињићу и синовима, тако да му је бесправно одузета имовина (Д. Ковачевић-Којић 1978: 187; Živković 1986: 145; Д. Ковачевић-Којић 2007: 280).

Током 1446. године Вучета је наставио са старом праксом, у Дубровнику кредитно послујући. Дана 3. марта наведене године задужио се код Ивана Гундулића у виједности од 141 перпер, уз обавезу да врати дуг након три мјесеца.[30]

Наредног дана, Вучета Радмиловић у Дубровнику је склопио још један кредитни уговор, овом приликом са Иваном Николе Живулиновић. Вриједност кредитног задужења износила је 17 дуката и 30 гроша, док је рок измирења дуговања био три мјесеца.[31]

Октобра 1446. године Вучета је склопио још два кредитна уговора. У првом кредитном уговору пословни сарадник био му је Илија Рестић код кога се задужио 30 дуката уз обавезу да врати дуг до Божића наведене године.[32] Четири дана касније, Вучета Радмиловић кнез Цернице позајмио је од Бенедикта Гундулића 42 дуката и 26 гроша, на период од три мјесеца.[33]

На дужности кнеза Цернице 1447. године налазио се Богавац Радишић (Д. Ковачевић-Којић 2007: 280).

Вучета Радмиловић у изворима се поново помиње као кнез Цернице 1448. године. Јануара наведене године, Вучета Радмиловић из Цернице склопио је кредитни уговор са Илијом Рестићем и Марином Радаљевићем обавезавши се да ће им вратити 49 златних дуката до краја априла исте године.[34] Наредног дана Вучета Радмиловић у Дубровнику је склопио још један кредитни уговор. Вучетин повјерилац био је Михаило Замањић.

[30] Vuceta Radmilovich de Zerniza confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Johannes M. de Gondola yp. centum quadraginta unum usque ad tres mensis proxime futuros. Et sit de preseti viagio. DAD, Div. Not. XXXI, f. 26 (3. III 1446).

[31] Vuceta Radmilovich de Zerniza confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Johanni Nicole de Ziuolin ducati XVII auri et grossos XXX usque ad tres mensem proxime futuros. DAD, Div. Not. XXXI, f. 26' (4. III 1446).

[32] Vuceta Radmilovich de Cerniza confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Ser Elie Simones de Resti ducato auri trequinto usque ad festum nativitatis. DAD, Div. Not. XXXI, f. 130' (5. X 1446).

[33] Ego Voceta Radmilouich comes Zernize confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Ser Benedicto de Gondola ducato auri quadraginta duos et grossos XXVI usque ad tres mensis proxime futuros. DAD, Div. Not. XXXI, f. 132' (8. X 1446).

[34] DAD, Deb. Not. XXIII, f. 152' (9. I 1448).

Вриједност пословања износила је 208 златних дуката.[35] Два дана касније Вучета је поново склопио кредитни уговор и том приликом именован је као кнез Цернице. Вриједност пословања износила је 18 дуката.[36]

О породичним приликама кнеза Вучете Радмиловића званог Терзић, немамо потпунијих сазнања. Познато је да је употреба два презимена од којих је једно патримонијално, а друго заједничко за више генерација, била редовна појава у XIV и XV вијеку. У документима се наводи једно, а врло често и оба презимена. Д. Ковачевић-Којић је због Вучетиног надимка Терзић, констатовала да је његово значење син терзије, односно кројача, и да се под истим називом у Церници помиње Рајко Терзић (Д. Ковачевић-Којић 1978: 215).

Међутим, иако немамо изворних потврда, идући линијом патримонике, сматрамо да се Вучетин отац звао Радмило, па је по њему носио презиме Радмиловић, док је друго презиме односно надимак носио по занимању неког свога претка.

Од познатих Церничана истоимено презиме као и Вучета носио је Брајко Радмиловић, који је 1440. године позајмио од Бенка Гундулића, Влаха и Стефана Соркочевића 140 перпера на период од мјесец дана.[37]

Двије године касније у изворима је регистрован Брајко Терзић из Цернице. Почетком јануара 1442. године Брајко Терзић склопио је кредитни уговор са Бенком Гундулић чија је вриједност износила 124 перпера и седам гроша, на рок отплате кредита од мјесец дана.[38] Десет мјесеци касније, Брајко Терзић поново је пословао са Бенком Гундулићем. Вриједност кредита износила је 77 златних дуката, а рок враћања кредита, један мјесец.[39] Брајко Радмиловић Терзић могући је брат кнеза Вучете.

Половином шездесетих година XV вијека у изворима се помиње Никола Брајковић, као кнез Цернице.[40] Вјероватно да је Никола Брајковић син Брајка Радмиловића Терзића.

У историјској науци је истакнуто да су Османлије освојили Церницу 1465. године, а да се град Кључ грчевито бранио још три године.

[35] DAD, Deb. Not. XXIII, f. 154' (10. I 1448).

[36] Ego Voceta Radmilouich comes Cerniza confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Aloiuxio de Goza. DAD, Deb. Not. XXIII, f.155' (12. I 1448).

[37] Ego Braychus Radmilouich de Cerniza confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere ser Benedicto de Gondola et ser Blaxio et ser Stephano de Sorgo yperperos centum et quadraginta. DAD, Deb. Not. XX, f. 94.

[38] DAD, Deb. Not. XXI, f. 65 (5. I 1442).

[39] DAD, Deb. Not. XXI, f. 179 (6. XI 1442).

[40] DAD, Deb. Not. XXXVII, f. 28

Интересантно је истаћи да је у војној служби код херцега Стефана Вукчића Косаче, Кључ бранио кнез (кнажак) Лука Радмиловић. Када су Османлије заузеле Кључ, Лука Радмиловић је пао у заточеништво. Међутим, Луку и Радована званог Жаљевац ослободио је војвода Ахмет, који им је дао човјека Богдана Вучихнића из Предојевића да их отпрати до Требиња. Када су дошли до Богданове куће у Билећу, Богдан Предојевић је од Луке Радмиловића одузео штит који је вриједио један дукат. Због наведене пљачке, дана 6. септембра 1468. године, пред дубровачким судом, Лука Радмиловић је подигао оптужницу против Богдана Вучихнића Предојевића.[41] Нажалост, немамо писаних сазнања да ли су кнезови Вучета и Лука Радмиловић били у сродству.

Када су у питању наследници кнеза Вучете Радмиловића, један од његових могућих синова је Радоња Вучетић из Цернице, који се помиње током тридесетих и четрдесетих година XV вијека. Дана 11. марта 1435. године Радоња Вучетић из Церице у Дубровнику је позајмио од Бенедикта Гундулића и Орсата Замањића 21 златни дукат на период од три мјесеца.[42]

Радоња Вучетић из Цернице поново се помиње 1441. године. И овом приликом његов вјеровник био је Бенко Гундулић, од кога је позајмио 53 перпера, на период од мјесец дана.[43]

Поред Радоње Вучетића из Цернице је био и Радоје Вучетић Терзић, који је у више наврата трговао у Дубровнику. Оба презимена нас упућују да је Радоје син и наследник кнеза Вучете Радмиловића званог Терзић.

Пословни сарадник Радоја Вучетића Терзића био је познати дубровачки сукнар поријеклом из Требиња, Братут Градојевић. Он је поред Радоја Вучетића, склапао трговачка друштва и сарађивао са многим

[41] Lucas Radmilouich chnesachus coram dominis judicibus de criminalis quorum caput fuit ser Johannes Andree Matci de Volcio lamentum fecit contra Bogdanum Vocichnich de Predoeuich, dicens ipse dictus Lucas quod cum ipse Lucas stetisset ad stipendium herceg Stiepanum in castro Cgliuç et postea cum accidisset dictum castrum captum esse ab Turchis ipse Lucas una cum Radouano dicto Xaglieuaz accepit saluumconductum ab voiuoda Ahmat et eis et dedit hominem qui eos secum asociaret usque Tribignie, videlicet, Bogdanum supranominatum, qui Bogdanus cum venisset in Biegliechia apud domum eius Bogdani derobauit ipsum Lucam et ei accepit unum clipeum valoris ducatus unius" DAD, Lam. de for. XL, 162' . (6. IX 1468).

[42] Ego Radogna Vocetich de Zerniza confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere ser Benedicto de Gondola et ser Orsate Martoli Zamagno ducatos auri viginti uno usqe ad tres menses proxime futuros. DAD, Deb. Not. XVII, f. 73 (11. III 1435).

[43] Radogna Vocetich de Zerniza confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere ser Benedeto de Gondola yperperos quinquaginta tres usque ad unum mensem proxime futuros. DAD, Deb. Not. XX, f. 158'.

Церничанима и то: Радичом Милобратовићем, Љубишом Динчићем, Радашином Утјешановићем, Павом Никшићем и другим.[44] (Пекић 2016: 184–185).

Дана 7. априла 1469. године Радоје Вучетић из Цернице кредитно је пословао са Братутом Градојевићем, чија је вриједност износила 32 златна дуката.[45] Интересантно да је Радоје измирио Братуту Градојевићу наведено кредитно дуговање 23. августа наведене године, а затим се истога дана поново задужио код Братута и то на износ од 97 златних дуката.[46]

Без сумње је у питању била роба, највјероватније тканине, коју је Церничанин узимао на кредит. Након продаје робе, Радоје је исплаћивао сукнара Братута, а затим од истог поново узимао одређену количину робе на кредит. И у наредном периоду Радоје Вучетић из Цернице одлазио је у Дубровник и пословао са дубровачким сукнарима. Маја 1470. године кредитно је пословао са сукнаром Радом Рајановим Радовановићем, код кога се задужио на вриједност од 77 дуката.[47]

Оно што је за наш рад важно јесте да је Радоје Вучетић 19. априла 1471. године регистрован као кнез Цернице, када је склопио још један кредитни уговор са сукнаром Братутом Градојевић. Дуг је враћен 8. маја 1472. године.[48]

Радоје Вучетић из Цернице у Дубровнику је био 30. јула 1471. године. Тада није вратио позајмљени дуг Братуту Градојевићу, из априла претходно наведен, већ се додатно код Братута задужио и то на износ од 55 златних дуката, на период по вољи кредитора. Интересантно да је задужница од 19. априла 1471. године поништена 8. маја 1472. године, док је задужница од 30. јула поништена два дана касније и то 10. маја 1472. године. Овом приликом Радоје Вучетић није наведен као кнез Цернице.[49]

[44] DAD, Deb. Not., XXXVIII, f. 51' (5. IX 1470); f. 98 (4. XII 1470); f. 142' (19. IV 1471).

[45] Ego Radoe Vucetich de Cerniza confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Bratuto Gradoeuich de Ragusio ducatos auri triginta duos ad omnem voluntatem dicti sub pena X pro cento. Дуг је измирен 23. августа 1469. године. DAD, Deb. Not. XXXVIII, f. 27 (7. IV 1469).

[46] Ego Radoe Vuzetich confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Bratuto Gradoeuich ducatos auri nonaginta septem ad omnem voluntatem dicti creditoris sub pena. DAD, Deb. Not. XXXVIII, f. 80 (23. VIII 1469).

[47] Ego Radoe Vuzetich s Tersich de Cerniza confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Rade Raiano Radovanouich lanario ducatos auri septuaginta septem... DAD, Deb. Not. XXXIX, f. 5' (26. V 1470).

[48] Ego Radoe Vuzetich comes Cernize confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Bratuto Gradoeuich de Ragusio. DAD, Deb. Not. XXXIX, f. 142' (19. IV 1471).

[49] Ego Radoe Vuçetich de Cerniza confiteor quod super me et omnia mea bona

Након што је изравнао рачуне са Братутом Градојевићем, Радоје Вучетић је сљедећег дана, 11. маја 1472. године, учествовао у још једном кредитном пословању. Наведеног дана, Обрад Радосалић и Цвјетко Станчић из Цернице као први дужници, а потом и Радоје Вучетић и Цернице, обавезали су се да ће Вукоти Радишићу вратити 90 дуката, по вољи реченог кредитора. Ни овом приликом Радоје није наведен као кнез Цернице.[50] Међутим, наредне, 1473. године, у дубровачким изворима Радоје је поново забиљежен као кнез Цернице. Дана 7. августа 1473. године Миросав Миловчић оптужио је Милована Микочевића, Радоњу Цријеповића и Радина Сегановића сву тројицу из Фоче, да су му у Церници украли 200 аспри. Као свједоци наведени су: Радоје кнез Цернице, Обрад из Цернице, Владислав из Гацка, Радибрат Новаковић и Цвјетко Станчић.[51]

Знаменити Б. Храбак је констатовао да је 1483. године кнез Цернице био Навета, који је уз јемство тројице Дубровчана, добио кредит августа 1484. године у вриједности од 30 дуката, од Дубровачке владе. Три године касније, кнез Цернице Навета поново је уз јемство од Дубровчана тражио кредит, и то у врједности 2.000 акчи. Међутим, сенат му није изишао у сусрет, био је одбијен (Храбак 2008а: 73).

Дана 20. априла 1485. године, Ратко син Радоја Вучетића кнеза Цернице и Вукмир Цвјетковић из Цернице узели су на кредит 18 златних дуката од дубровачког трговца Матка Радашиновића на период по вољи кредитора. Међутим, кредитно поравнање извршено је тек 25 година касније. Матко Радашиновић тада није био жив, већ је дуг враћен његовом брату Марину Радашиновићу, и то 25. јуна 1512. године.[52]

Најзначајнији материјални трагови у Церници из средњег вијека су црквишта и стећци. Поред архивске грађе, одређена сазнања о кнезовима Цернице имамо захваљујући сачуваним стећцима и натписима на њима.

На овом подручју и околини забиљежено је и присуство влаха Плишчића и Дробњака, који су такође имали своје кнезове. Данашње село Степен наслоњено је на Церницу и највјероватније да јој је у средњем вијеку

obligo me dare et soluere Bratuto Gradoeuich ducatos auri quinquaginta septem…DAD, Deb. Not. XXXIX, f. 182 (30. VII 1471).

[50] Nos Obradaz Radossalich, Zuetchus de Cerniza principalis debitores et Radoe Vuzetich de Cerniza plegius qui me principalis constituo confitemur quod super nos eto mni nostra bona dare et soluere Vuchote Radissich ducatos auri nonaginta. DAD, Deb. Not. XL, f. 124 (11. V 1472).

[51] DAD, Lam de for. XLIII, f. 185' (7. VIII 1473).

[52] Nos Ratchus filius Radoe Vucetich comitis Cernize et Vuchmir Cuietchouich de Cerniza confitemur quod super nos et omnia bona nostra obligamus nos dare et soluere Matcho Radassinouich merchatori de Ragusio ducatos auri decem et octo. DAD, Deb. Not. L, f. 69' (20. IV 1485).

припадало, што је на почетку рада истакнуто за нека удаљенија села. У овом мјесту на локалитету Велико гробље, сахрањени су познати влашки кнез, катунар влаха Плишчића, Вукосав Плишчић и његов син Вигањ. Влах Вукосав Плишчић један је од најпознатијих кнезова. Одавно је истакнуто да се у документима Вукосав Плишчић именује као кнез свих влаха краља Рашке и Босне, Твртка I Котроманића. Споменик Вигња сина Вукосава Плишчића дислоциран је 1963. године и смјештен пред Земаљским музејом у Сарајеву (Слијепчевић 1928: 62; Ковачевић 1963: 134; Vego 1964: 58–59; Bešlagić 1971: 365; Мандић 2000: 327-328; Благојевић 2005: 63).

Недавно је у Церници на локалитету Маков Вал у православном гробљу и данас активном, откопана црква коју је према предању подигла Јелена, кћи кнеза Лазара, супруга Сандаља Хранића. Пред улазним вратима цркве откопан је мрамор, односно стећак, на којем је уклесан у три реда натпис у којем стоји:

А се лежи кнезь
Нікола Рашкови
ћь Дробнакь

овдје лежи кнез Никола Рашковић Дробњак (Пекић 2014: 380). Међутим, није познато у коме је мјесту и временском периоду Никола Рашковић Дробњак обављао дужност кнеза. У једној пословној књизи Дубровачког нотаријата, 7. јуна 1453. године евидентиран је као дужник Никола Рашковић Дробњак, што упућује на претпоставку да се ради о истој особи, која се помиње у натпису на мрамору у Церници.[53]

Оправдано је претпоставити да је Никола Рашковић Дробњак био кнез у Церници, гдје је и сахрањен. Међутим, ранија истраживања Б. Храбака и других, показала су да Дробњаци били насељени у селу Самобору у Гацку. Наследници кнеза Николе Рашковића Дробњака, живјели су у Самобору код Гацка и у каснијем периоду (Храбак 2008б: 222).

Историја средњовјековне Цернице поткријепљена је бројним архивским документима из Дубровачког архива. Захваљујући богатим изворима, омогућено нам је потпуније сагледавање друштвеног живота на овом подручју, које је у XV вијеку било под управом властеоске породице Хранић-Косача. Своју власт Хранићи-Косаче проводили су и остваривали преко локалних кнезова. Након одређеног времена проведеног обављајући ту функцију, долазило је до смјене кнезова, јер титула кнеза није била ни доживотна ни насљедна. Кнезови Цернице били су локални кнезови и нису били припадници властеле, већ истакнути трговци, те тим путем нису могли наслиједити функције ни звања.

[53] DAD, Div. Not. XXXVII, f. 76’ (7. VI 1453).

Најистакнутији кнез Цернице у XV вијеку био је Вучета Радмиловић, који је у неколико наврата обављао ову дужност. Са дубровачким повјериоцима пословао је скромнијим новчаним сумама. Кредитори су му били најугледнији дубровачки племићи и сукнари. За разлику од других кнежева Цернице, потомци Вучете Радмиловића Терзића обављали су функцију кнеза.

Најзначајнији сачувани материјални трагови из средњег вијека у Ценици су стећци, који такође свједоче о локалним кнежевима. Захваљујући сачуваним епитафима на стећцима, на овом подручју и околини забиљежено је и присуство влаха Плишчића и Дробњака, који су такође имали своје кнезове.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

Архивска грађа

Državni arhiv u Dubrovniku (DAD):

Debita Notariae (Deb. Not.) XIV (1426-1430); XV (1430-1431); XVI, (1433-1434); XVII (1434-1436); XX (1440-1441); XXI (1441-1443); XXIII (1447-1448); XXXVIII (1469-70); XXXIX (1470-71); XL (1471-1472); XLVIII (1480-1482); L (1484-1485); LII (1488-1489); LIII, (1489-1491); LVI, (1493-1495).

Diversa Notariae (Div. Not.) XIII, (1419-1423); XXXI (1446-1447); XXXVII (1452-1454).

Lamenta de foris (Lam de for.) III (1412-1414); IV (1419-1422); VII (1426-1428); XVI, (1442-1443); XXXIII, (1459-1460); XL, (1468); XLIII, (1472-1473).

Објављени извори:

Vego 1964: Marko Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, Zemaljski muzej , III, Sarajevo.

Јиречек 1892: Константин Јиречек, *Споменици српски*, Споменик XI, Српска краљевска академија, Београд.

Недељковић 1978: Бранислав Недељковић, *Мешовита порота. Дубровачка документа XIV и XV века о пограничној пороти*, Мешовита грађа (Miscellanea), књ. 6, (1978), 7–180.

ЛИТЕРАТУРА

Благојевић 2005: Милош Благојевић, Влашки кнезови, примићури и челници у држави Немањића и Котромановића, у: Р. Михаљчић (прир.), *Споменица Милана Васића*. (43–77). Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске.

Bešlagić 1971: Šefik Bešlagić, *Stećci, Kataloško- topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo.

Динић 2003[2]: Михаило Динић, *Из српске историје средњега века*, (прир. С. Ћирковић и В. Ђокић), Equilibrium, Београд.

Kovačević 1961: Desanka Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Naučno društvo NR *Bosne* i Hercegovine, Djela, knj. XVIII, Sarajevo.

Ковачевић 1963: Десанка Ковачевић, Средњовјековни катуни по дубровачким изворима“, у. М. Филиповић (ур.) *Симпозијум о средњовјековном катуну*, (стр. 121–139). Сарајево: Научно друштво СР Босне и Херцеговине, Посебна издања, књ. II, Одјељење историјско-филолошких наука, књ. 1.

Ковачевић-Којић 1978: Десанка Ковачевић – Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Веселин Маслеша, Сарајево.

Ковачевић-Којић 2007: Десанка Ковачевић – Којић, *Градски живот у Србији и Босни* (XIV-XV вијек), Историјски институт, Београд.

Мандић 1995: Новак Мандић, *Земља звана Гацко*, књ. I, Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“; СИБ, Гацко; Београд.

Мандић 2000: Новак Мандић, *Српске породице војводства Светог Саве*, Ауторско издање, Гацко 2000.

Пекић 2014: Радмило Пекић, *Задужбина Јелене Лазаревић у Херцеговини*, Зборник радова Филозофски факултет у Косовској Митровици XLIV-1, (2014), 371-384.

Пекић 2016: Радмило Пекић, *Дубровачка антунинска породица Градојевић – Братутовић, поријеклом из Требиња*, Зборник радова Филозофски факултет у Косовској Митровици, XLVI - 4, (2016), 184–185.

Смиљанић 2015: Аранђел Смиљанић, *Људи из сјенке – дипломати обласних господара у Босни*, Филозофски факултет, Бања Лука.

Слијепчевић 1928: Перо Слијепчевић, *Старо гробље по Гацку*, Гласник Земаљског музеја, 40 (2), 57–62.

Ћирковић 1964: Сима Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић –Косача и његово доба*, Научно дело, Београд.

Živković 1986: Pavao Živković, *Ekonomsko socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV i XV stoljeću*, (*Utjecaj primorskih gradova na ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u 14. i 15. stoljeću - Pojava građanske klase i novog plemstva*), Univerzal, Biblioteka Istorija i revolucija, Tuzla.

Храбак, Б. (2008)[а]. Богумил Храбак, *Из старије прошлости Босне и Херцеговине*, књ. IV, Архивар, Београд.

Храбак, Б. (2008)[б]. Богумил Храбак, *Из старије прошлости Босне и Херцеговине*, књ. V, Архивар, Београд.

Radmilo B. Pekić

SLAVIC PRINCES IN CERNICA IN THE 15TH CENTURY ACCORDING TO SOURCES AND CONTEMPORARY HISTORIOGRAPHY

Summary

With scattered data systematisation from contemporary historiography and their unity with unpublished archive materials from Dubrovnik Archive, we tried to present much wider and more complete historic picture presenting Slavic princes in Cernica in the 15th century.

Various books from National Archive in Dubrovnik preserved numerous documents from the Middle Ages that mention business people from Cernica in Gacko. Cernica was situated on a highly important road, which led from Dubrovnik to Serbia and Bosnia, and where rich mines and important squares were.

During the 15th century right until the Ottoman rule, Cernica was ruled by Hranić-Kosač families, squire families which gained their power thanks to Slavic princes. Contemporary historiography does not focus extensively on

Slavic princes from Cernica. They are mentioned in various research but only as a fragmentary topic.

A Slavic prince was a respresentative of a local community in which he lived. Among many things, he also had certain responsibilities such as having authority of the court whether dealing with the locals' trials or trials of any kind.

The presence of Wallach Pliščić (Plijeska) and Drobnjak, who also had their Slavic princes, was documented in this area and surrounding areas. The most important material traces of Cernica from the Middle Ages are steles, which testify that there was life in this area too. There is a well-preserved inscription on one stele in Cernica which tells us that a certain Slavic prince Drobnjak, whose name was being mentioned during the 50s of the 15th century in archive books in Dubrovnik Archive, was buried there.

Key words: Cernica, Square, Slavic princes, Dubrovnik, Trade, Steles.

Владан Виријевић*
Катедра за историју
Филозофски факултет
Косовска Митровица

DOI 10.7251/ZRNS1701193V
Оригинални научни рад

„PAX OTTOMANA" ИЛИ „ТУРСКО РОПСТВО" – СРБИЈА И СРПСКИ НАРОД ПОД ОСМАНЛИЈСКОМ ВЛАШЋУ: ПОСТОЈЕЋА ТУМАЧЕЊА И ИЗАЗОВИ

Апстракт: *У раду ће бити презентирана различита историографска виђења вишевековног битисања српског народа у склопу Османлијског царства, која су, углавном, груписана у две равни – ону која поменуто царство тежи да прикаже као државну и друштвену заједницу у којој њени поданици егзистирају у мултиетничком и мултиконфесионалном складу и ону која га представља као својеврсно „ропство" немуслиманских народа, прожето рапидним назадовањем у сфери привредног и културног развоја. У српској историографији ова друга је доминантнија, иако десетак година уназад постојећу литературу допуњавају преводи референтних наслова из европске и турске историографије, чија виђења османлијског присуства на Балкану сугеришу да је тај период историје балканских немуслиманских народа, у ствари, ера „отоманског мира". Потписивање споразума о сарадњи између Архива Србије и Отоманског архива из Истанбула 2015. године и најава заједничких активности на истраживању и публиковању османлијских докумената, који већ више векова чаме у „архивској тами", наговештавају могућност нових сазнања о једном дугом историјском периоду српског народа, односно условима његовог живота у Османлијском царству, те тиме за савремену српску историографију представљају велики предстојећи изазов.*

Кључне речи: *„Pax Ottomana", Србија, Османлијска империја, историографија.*

У низу критичких преиспитивања прошлости Срба и других народа Балканског полуострва једна од „великих тема" која већ две-три деценије уназад заокупља пажњу српске историографије, чини се далеко више него раније, јесте Османлијско царство, тј. његово петовековно присуство на балканским просторима и утицаји које је током тог периода извршило на њих, односно нетурске народе, као домицилно становништво. У постојећем опусу српске историографије запажају се углавном два различита виђења – једно, које поменуто царство тежи да прикаже као државну и друштвену заједницу у којој њени поданици егзистирају у мултиетничком и мултиконфесионалном складу, тзв. Pax Ottomana, и оно које га означава

* virijevicvladan01@gmail.com

као својеврсно „ропство“ немуслиманских народа, прожето рапидним назадовањем у доменима привреде, просвете, културе итд. Друкчије казано, тврдње и судови о рецепцијама османлијског присуства на Балкану крећу се у распону од делимичног до потпуног негирања његових цивилизацијских и културолошких вредности и домета, с једне, до некритичког преувеличавања тог „мултикултуралног раја“, како га квалификују поједини турски и западноевропски историчарии социолози, с друге стране, а чије вредносне судове делимично преузимају и неки од српских историчара.[1] При том се, неретко, и у једним и другим могу опазити одређени елементи ненаучности, квазинаучних, идеологизованих тврдњи и судова, иницирани различитим идеолошким и политичким побудама, који на тај начин утичу на стварање бројних предрасуда и стереотипова, лишавајући историјску науку нужног начела објективности, односно напора да се догађајима и личностима да реално значење у времену и простору.[2]

Једна новинска вест објављена 26. децембра 2013. године на ступцима београдских „Вечерњих новости“, неколико других дневних листова у Србији и низу електронских портала, наговестила је нове историографске изазове у контексту сагледавања историјске улоге Османлијског царства на Балканском полуострву, самим тим и вишевековног битисања српског народа у његовом државном и друштвеном склопу. Наиме, од 24. до 27. децембра званична делегација Архива Србије посетила је Државни архив Републике Турске, тачније његов огранак у Истанбулу, у коме се чува огроман корпус архивске грађе настале током седмовековног историјског хода Османлијског царства и том приликом с турским званичницима договорила потписивање протокола о узајамној сарадњи, чији циљ је омогућавање истраживања архивске грађе драгоцене за осветљавање историје српског народа од XV до почетка XX века, односно до краја Првог балканског рата 1912. године.

[1] Од водећих турских историчара ту треба убројати Халила Иналџика, Кемала Карпата и Орхана Кологлуа.

[2] Како у Поговору превода на српски језик књиге „Историја Османског царства“, волуминозне студије еминентних француских оријенталиста и историчара, приређене у редакцији Робера Мантрана, а објављене у Београду 2002. године, с правом истиче Александар Фотић, добар познавалац прошлости ове територијално велике, вишевековне царевине, „доскорашња историографија је и те како оптерећена предрасудама, наслеђеним из литературе прошлих столећа. (...) У крајевима који више не спадају у турску државу још увек је живо османско наслеђе, у разним облицима, поготово некритичке представе о Османском царству потекле из доба националног буђења балканских народа. (...) Поједностављених и тенденциозних представа које су дуго оптерећивале дословце све балканске историографије, савремена наука полако се ослобађа“. Међутим, додаје он, „далеко је теже мењати укорењена и поједностављена схватања ван научних кругова“. – др Александар Фотић, Ка другачијем разумевању историје Османског царства, У: *Историја Османског царства*, „Clio“, Београд, 2002, 913–914.

„Започињемо дугорочни стратешки пројекат непроцењивог значаја за српску науку и културу. На прагу смо остварења пројекта на који смо чекали дуже од сто година, с обзиром на то да се огромна количина архивске грађе о историји Србије и нашег народа налази управо у Османском архиву у Истанбулу, а која досад није систематски истраживана" – изјавио је тим поводом Мирослав Перишић, директор Архива Србије.[3] Реализација ове иницијативе уследила је 6. октобра 2015. године када је у узвратној посети, у Архиву Србије боравила делегација Генералне дирекције државних архива Републике Турске, предвођена директором др Угуром Уналом. На заједничкој конференцији двојице директора, отвореној за јавност, обраћајући се присутнима Унал је рекао да Османски архив у Истанбулу чува архивску грађу која се односи на прошлост свих народа који су географски припадали Османском царству, нагласивши да је потписивање протокола велики корак за истраживаче у будућности и да „проучавање историје Србије не би било потпуно без коришћења турских архива, као и да би проучавање турске историје било непотпуно без коришћења извора из архива у Србији".[4]

Овај, без сваке сумње изузетно значајан догађај за будуће домете српске историографије и знања о прошлости српског народа, према мишљењу др Срђана Катића, вишег научног сарадника Историјског института САНУ и једног од ретких домаћих историчара који је дуже време провео истражујући османлијску грађу у Истанбулу, представља стратешки пројекат. Катић, наиме, сматра да ће „улазак истраживача из Србије у турске архиве" разбити неке предрасуде, попут оне да је српски народ „500 година живео тешко под турском влашћу", напомињући да је током XV, XVI и делимично XVII века, када је Османлијска империја била снажно централистички устројена, владар био заштитник свих поданика, без обзира на религијску или националну припадност, те да је у то време велики број Срба служио у османлијској војсци.[5]„Наша историја у сазнајном смислу биће

[3] Делегација Архива Србије у посети Отоманском архиву, *Вечерње новости*, 26. XII 2013.

[4] Том приликом Архив Србије је добио реплику документа о признавању Краљевине Србије од стране Високе порте, а домаћини су узвратили поклон плакетом, радом вајара Банета Савића. - http://www.archives.org.rs/novosti/vesti/potpisivanje-protokola-o-saradnji-izmedju-arhiva-srbije-i-turskih-arhiva-i-promocija-dvotomnog-zbornika-dokumenata (приступљено 11.05. 2016.)

[5] Катић је иначе и један од оснивача „Центра за османистичке студије", формираног 2009. године у Београду, невладиног стручног удружења, чији је циљ да, кроз активности које обухватају научна истраживања, организацију конференција, семинара и предавања и публиковање литературе о прошлости Балканског полуострва у време османлијске владавине, османски и савремени турски језик и књижевности, „промовише резултате османистичких и турколошких студија на јужнословенским језицима, као и да унапреди сарадњу с колегама из балканских земаља", односно да, како се истиче, „настоји да уклони широко распрострањене

далеко богатија употпуњавањем знања на основу турских извора за период српске историје под турском влашћу“ – истиче Катић.[6] Његове ставове дели и Мирослав Перишић, истичући да се ради о „пројекту века“, те да је администрација Османлијске државе била „много педантнија него што би се на основу стереотипа о оријенталној запуштености могло закључити“.[7]

До краја 2016. године у Архив Србије из Истанбула је приспело око 15.000 докумената насталих у периоду од 1450. до 1700. године. Према Ениси Аломеровић, архивисти Архива Србије која ради на њиховој обради, највећи део тог материјала чине дефтери (пописне и пореске књиге) и друга управна акта (фермани, хукмови, берати и бујурулдије садразама, дефтердара и казаскера), те документа битна за функционисање османлијског административног и привредног апарата, попут арзухала, махзара, арзова нижих државних чиновника, телхиса садразама, валија и дефтердара, разних признаница и потврда (хуђети, тескире и темескук). Они, поред историје, представљају драгоцен хеуристички материјал и за друге научне дисциплине, попут филологије, географије, антропологије и сл.[8] Међу мноштвом грађе, својим значајем издвајају се: дефтери за најважније градове (Београд, Смедерево, Пирот, Ниш, Ужице, Чачак, Крушевац и Врање), детаљни пописи пореских прихода, вакуфа, хасова, зеамета и тимара у Нишком кадилику из 1498. године, појединачни детаљни попис Смедеревског санџака из 1528. године, сумарни попис Сремског санџака из 1569. године, попис топова, топовских зрна и војне опреме у Смедеревској тврђави из 1690.

предрасуде о Османском царству и његовој вишевековној владавини на Балкану, које су заступљене у јавном мњењу и литератури“. Међу сарадницима и члановима Управног одбора и Програмског савета налазе се истакнути научни делатници из Србије, Босне и Херцеговине, Македоније, Хрватске, Бугарске, Немачке и Турске, који се баве оријенталном филологијом, османлијском историјом и туркологијом, попут Олге Зиројевић, Мирјане Маринковић, Мирјане Теодосијевић, Ненада Моачанина, Али Енгина Обе, Енеса Пелидије, Татјане Катић, Драгане Амедоски, Александра Јаковљевића, Драгог Горгијева и др.-http://cosbelgrade.com/sr/naslovna (приступљено 21.04. 2016)

[6] Откривене све отоманске тајне о Србији, *Вечерње новости*, 11. X 2015.

[7] Перишић каже да се на основу детаљних турских пописа становништва може утврдити приближна статистика становништва сваког пописаног места, његова социјална, етничка и верска структура, као и економске карактеристике дотичног насеља: „Рад на овом пројекту несумњиво ће битно померити границу наших знања о прошлости, која нам изгледа далека и сазнајно тешко докучива. Како када је реч о положају и судбини српског народа у том времену, тако и о историји градова и породичним историјама“. – Шеснаест турских назива за Београд, *Политика*, 7. VIII 2016.

[8] Тако ће, очекује се, детаљне катастарске књиге пружити прегршт података битних за изучавање историјске географије и топонимије. - Путовање аутомобилом кроз турске депое, *Политика*, 7. VIII 2016.

године, пописи регрутоване војске Нишке тврђаве и Беле Паланке из 1690. године, дефтер главне канцеларије за закуп скела и солна у Нишу из 1694. године, књига пописане војске упућене на извршење специјалног задатка предаје преостале муниције београдском складишту из 1697. године итд.[9] Темељна анализа и синтетичко уопштавање података које садрже поменута документа, осветлиће, верује се, бројне „историјске белине" и изнедрити нова сазнања, односно утрти пут критичком преиспитивању нашег постојећег историографског опуса о присуству Османлијске империје на балканским просторима. Самим тим и однос између заступника опречних ставова о „Pax Ottomana", с једне, и „турском ропству", с друге стране, биће заснован на „чвршћем тлу историје" него до сада.

Наиме, у постојећој литератури публикованој на српском језику, посебно оној новијег датума, термин „Pax Ottomana" изазива опречна тумачења. Он, иначе, није видније нашао своје место у критичкој историографији, али се веома често користи у ненаучне сврхе као помагало дневне политике, односно, како наводи угледни оријенталиста проф. др. Дарко Танасковић, обланда у коју се вешто увија концепт „неоосманизма", већ двадесетак година важећа спољнополитичка доктрина Републике Турске и њених водећих политичких елита, опчињених идејом обнове моћи и утицаја државе Османлија.[10] Слично виђење „Pax Ottomana" исказује и бањалучки историчар Жељко Вујадиновић, који каже: „Данашња реисламизација турске културе повезана је са покушајима идеолошког редефинисања карактера Османског царства. Истиче се да је дух вјерске и етничке толеранције (а не сукоба) био основни искуствени садржај његовог вишевјековног постојања" (Вујадиновић, 145).

Године 1999. у едицији „Збирка савременог знања", београдске издавачке куће „Плато", објављен је превод књиге Димитрија Кицикиса, професора Универзитета у Отави, „Османлијско царство", који заступа становиште да је држава Османових наследника, а било их је 35, трајањем од 602 године доказала да је „дуго поштовала принцип нужне толеранције", тврдећи да је „апсурдна величанствена митологија која је у 19. веку захватила балканску историографију, а у 20. и арапску и која је, како би оправдала искључив национализам сваког народа, потпуно деформисала историју Царства" (Kicikis, 1999, str. 5). Кицикис тако изводи паралелу између султана Мехмеда „Освајача" и Александра Македонског, наглашавајући да су обојица, као велике војсковође, испоштовали основни принцип одржања једног царства – толеранцију. У низу тзв. толерантних султана она построфира Селима III (1789–1807) и Махмуда II (1808–1839), показујући велико разумевање за њихове реформе којима су на прелазу из

[9] Исто.

[10] Дарко Танасковић, Наша анадолска браћа „по Балкану", *Печат*, 24. I 2014.

XVIII у XIX век покушавали да успоре декаденцију империје, раздирану пробуђеним национално-ослободилачким покретима хришћанских, али и неких нетурских муслиманских поданика. Поткрепљујући тврдњу да је Османлијско царство, попут других вишенационалних царстава, било целина која се битно разликовала од својих делова, Кицикис се упире да оправда посебности државног и друштвеног уређења које су са собом у окупираним земљама уводиле османлијске власти, позивајући се при том на великог персијског исламског филозофа, песника, теолога и суфијског мистика Џелалудина Румија, оснивача дервишког Мевлевијског реда, који је у 13. веку живео и стварао у Коњи, некадашњој престоници Селџучке државе. Руми је, наиме, писао да када би слепим људима показали животињу коју не познају, на пример слона, онај који напипа његову сурлу помислио би да је то црево, онај који напипа његову ногу да је то стуб, а онај ко би напипао његова леђа помислио би да је то престо (Kicikis, 1999, str. 5).

Двојаком тумачењу и вредновању векова које је простор Балканског полуострва провео у саставу царства Османлија значајну пажњу посветила је и Марија Тодорова у својој бриљантној синтези „Имагинарни Балкан“. Сублимирајући постојећа становишта утицајних европских историчара с овим у вези, она уочава тај својеврсни дуализам, при том наглашавајући: „Постоје два основна тумачења отоманског наслеђа. Једно тврди да оно представља наметање верски, социјално, институционално, па чак и расно страних елемената аутохтоним хришћанским средњовековним друштвима (византијском, бугарском, српском итд.). Окосница оваквог тумачења јесте представа о неспојивости хришћанства и ислама, старе урбане, седелачке аграрне цивилизације Балкана и Блиског Истока и једне суштински номадске цивилизације придошлица. (...) Друго тумачење схвата отоманско наслеђе као комплексну симбиозу турске, исламске и византијске, односно балканске традиције. Оно полази од логичне претпоставке да је неколико векова заједничког живота морало да изнедри и заједничко наслеђе, те да је историја отоманске државе уједно и историја свих народа који су је чинили (без обзира на верске, друштвене, професионалне и друге поделе).” (Todorova, 2006, str. 311, 314)

Својеврсна апологизација термина „Pax Ottomana” запажа се у књизи Лефтена Ставријаноса „Балкан после 1453. године“, објављеној у Сједињеним Америчким Државама крајем 50-их година прошлог века, а са којом се српска шира читалачка публика упознала 2005. године. Стамено уствердивши да је петовековна владавина Турака Османлија на Балканском полуострву сушта супротност од оног каквом је, како каже, представља „мит“ као део „фолклора балканског национализма“, те да је „у раном периоду била по много чему вредна хвале“, он инсистира на ставу да је долазак номадских освајача са Анадолских простора за „многе балканске сељаке“

представљао „пре благодет него несрећу": „Претходни византијски цареви, грчки деспоти, франачки великаши, млетачки сињори и бугарски и српски кнежеви два столећа су пустошили Полуострво непрестаним ратовањем и немилосрдним израбљивањем. Османски освајачи су збрисали те династије и владајуће класе и окончали су њихова гложења и отимачину. То не значи да је османска најезда била пријатно или безболно искуство. Било је много покоља и масовног одвођења у робље. Али кад је једном прошао потрес освајања, пложај покорених народа у већини области се изменио набоље" (Stavrijanos, 2005, str. 109). Базирајући своје тврдње на сведочанству Константина Михаиловића из Островице, заробљеног 1455. године у Новом Брду, потоњег припадника турског јањичарског реда, Ставријанос сматра да се „хумано лице" владавине Турака над балканским хришћанским народима најречитије огледа у сфери превазилажења антагонизама између дотадашњих социјалних слојева и група, па тако каже: „Турци су код поданика нехотично учвршћивали осећање заједништва, тиме што су њиховим заједницама давали висок степен самосталности, наметали прописе којима су муслимани одвајани од немуслимана и искоренили домаће племство. Ово последње је лишило балканске народе њихових вођа, али их је исто тако ослободило друштвених разлика и сукоба. Током дугих векова османске владавине они су опстојавали као сељачка маса – засебна, хомогена и уједињена" (Stavrijanos, 2005, str. 111). Настојећи да се пред читаоцима прикаже као непристрасни посматрач, који на ствари гледа „широм отворених очију", овај канадски историчар запажа да је од 18. века „дошло до драстичне промене стања", када се, услед опадања моћи централне власти, тј. Високе порте, положај покорених народа драстично погоршао,[11] али, по његовом мишљењу, то не сме бити разлог „помрачења улоге и значаја који 'Pax Ottomanica' има у историји балканских народа" (Stavrijanos, 2005, str. 111). За разлику од њега, Трајан Стојановић, аутор „Балканских светова", усудили бисмо се рећи, једног од најквалитетнијих штива када је реч о прошлости „балканске ветрометине", у дијалошком уводу у српско издање Ставријаносове књиге, маниром истински критички опредељеног научника, напомиње да је термин „Pax Ottomanica", као метафору за „ време унутрашњег благостања, за еру у току које на Балкану није било етничко-верског противљења османлијској власти и еру која је протекла без других унурашњих немира које средишна власт не би могла брзо угушити захваљујући свом монополу на оружје", могуће применити у ограниченом облику само на 16. век (Stavrijanos, 2005, str. XIV).

[11] „Ранију дисциплину и делотворност је заменила грамзивост владиних службеника, насилништво разуларених војника и банди разбојника. У ствари, невоље хришћана током тог раздобља нису биле ништа горе од оних које су трпели муслимани." - Leften Stavrijanos, Balkan posle 1453. godine, „Equilibrium", Beograd, 2005, 111.

Мање-више слично тумачење „Pax Ottomana" попут Ставријаносовог, запажа се и у књизи британског историчара и публицисте Ноела Малколма „Косово – кратка историја", која је, иако није научно дело, прихваћена у широким круговима западноевропске научне јавности као објективна слика прошлости, пре свега Косова и Метохије. Осврћући се на Малколмове поставке о поглављу посвећеном историји колевке српске средњовековне цивилизације и културе, Ема Миљковић, оријенталиста и историчар, преводилац на српски језик напред поменуте „Историје Османског царства", која представља, у сваком погледу, најпотпунију историју ове империје, истиче да су термин „Pax Ottomana" („Отомански мир"), који иначе Малколм наглашава, смислили креатори политичко-стратегијске детерминанте „неоосманизма", с тежњом да Османлијско царство представе као мултиетничко и мултикултурно друштво, у модерном смислу тих речи, што, како она каже, „апсолутно није тачно".[12] Према њеном мишљењу, Малколм жели да покаже да је Османлијско царство, посебно у првим вековима своје владавине на Балкану, представљало „идеал државног организовања, у коме су сви народи који су живели у оквиру његових граница уживали пуне правне и верске слободе", подвргавајући оштрој критици његову тврдњу да је „груб анахронизам говорити о Османском систему од његових почетака као хаотичном и тиранском", те да је „Османска власт на Балкану у првим годинама, тј. до краја XVI века била добро организована, а услови живота у многим аспектима били повољнији него у осталом делу Европе" (Миљковић-Бојанић, 2000, стр. 74). Професорица Миљковић поставља питање, ако је у овој царевини, која се простирала на три континента, било све тако идеално, како представља Малколм, зашто би остатак Европе био захваћен изузетно израженом појавом тзв. турског страха, која није била лишена реалног основа. Одвођење одабране мушке српске (хришћанске) деце у јањичарски корпус,[13] злостављање девојака и жена, присилно пресељавање читавих група српског становништва, рушење и претварање православних богомоља у џамије и месџиде, сегрегацију немуслиманског становништва у урбаним насељима,[14] он просто превиђа, децидирано изражавајући став да „Османлијска држава у раном периоду није почивала на разлици између муслимана и не-муслимана", доказујући то подацима о великом броју хришћанских спахија који су током XV века служили коњичким трупама Османлија. Том приликом свесно избегава да укаже на квантитативни израз

[12] Сулејман Величанствени (1): Шминкање историје, *Вечерње новости*, 25. III 2012.

[13] О процесу регрутовања хришћанске деце у јаничарски корпус види више: Aleksandar Matkovski, Prilog pitanju devširme, „Prilozi za orijentalnu filologiju, XIV–XV, Sarajevo, 1969, 273–308.

[14] О овоме види више: Олга Зиројевић, Питање гета у јужнословенским османским градовима, „Историјски часопис", XXXIX, Београд, 1992, 79–86.

те појаве, а што професорица Миљковић поткрепљује податком да је у области Бранковића, приликом пописа становништва из 1455. године, таквих тимарника-хришћана било свега 5% (Миљковић-Бојанић, 2000, стр. 79). Британац, такође, губи из вида и чињеницу да је постојала велика разлика у наметима и пореским давањима између муслимана и „џаура", у корист ових првих, али врло тенденциозно истиче постојање „привилегованих група", у које се убрајају војнуци, мартолоси и дербенџије, за које ће сваки иоле упућени објективни историчар, свакако, потврдити да су, у потпуности или делимично, били ослобођени плаћања одређених пореза. Чудно је, ипак, да Малколм не примећује специфичност положаја и занимања ових хришћанских поданика Османових наследника, који су, попут дербенџија, на пример, одговарали за сигурност путника „својим главама и имањем" (Миљковић-Бојанић, 2000, стр. 81). Одређујући се према тези о „османској толеранцији", Миљковић подвлачи да је она истовремено подразумевала и дискриминацију изражену кроз „апсолутну визуелну доминацију ислама".[15]

Малколмова, али и Ставријаносова идеализација, која превиђа ислам као основни градивни елемент Османлијске државе, чврсти темељ на коме је почивало ово царство, једно од највећих муслиманских царстава у историји, у свим сегментима, а који немуслиманско становништво Балкана, затворено у својим верским и цивилизацијским круговима, одређује као поданике другог реда, пружа искривљену слику историјске стварности.

Иначе, да додамо да овакве и сличне интерпретације нису усамљене. Тезу о османлијској држави као „мултикултурном рају" заступају и неки други европски историчари, социолози, политиколози, филозофи и разноразни „ангажовани интелектуалци", попут Марка Мазауера, Ферида Мухића и других. Да ли ће и у којој мери она бити измењена, односно да ли ће предстојећа истраживања, анализе, тумачења и вредновања архивске грађе из турских архива изнедрити другачије представе о „турском јарму" или „Pax Ottomana", показаће време које је пред нама. Изазов свакако предстоји!

[15] „Стога би било упутније", сматра она, „при разматрању положаја других конфесионалних заједница у османској држави, користити термин хијерархизована коегзистенција". – Ема Миљковић, Мехмед II Освајач и питање верске толеранције у Османској држави. У: *Свети цар Константин и хришћанство*, Међународни научни скуп поводом 1700 годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, том 1„Центар за црквене студије", Ниш, 2013, 652.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Штампа:

Вечерње новости – Београд;

Печат – Београд;

Политика – Београд;

ЛИТЕРАТУРА:

Вујадиновић, Ж (2011). Неоосманизам, реисламизација и Балкан – дијалектичке напетости, *Политеиа*, 2, 139-150.

Зиројевић, О (1992). Питање гета у јужнословенским османским градовима, *Историјски часопис*, књ. XXXIX, 79-86.

Kicikis, D (1999). *Osmanlijsko carstvo*. Beograd: Plato.

Matkovski, A (1969). Prilog pitanju devširme, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, knj. XIV-XV, 273-308.

Миљковић-Бојанић, Е (2000).Малколмова апологија "Pax Ottomana", *Одговор на књигу Ноела Малколма „Косово – кратка историја"*,(69-83). Београд:Историјски институт САНУ.

Миљковић, Е (2013). Мехмед II Освајач и питање верске толеранције у Османској држави. У: *Свети цар Константин и хришћанство,* Међународни научни скуп поводом 1700 годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, том 1 (645-654). Ниш: Центар за црквене студије

Stavrijanos, L (2005). *Balkan posle 1453. godine*. Beograd: Equilibrium

Фотић, А (2002). Ка другачијем разумевању историје Османског царства, *Историја Османског царства*, (909-914). Београд: Clio.

Интернет извори

http://www.archives.org.rs/novosti/vesti/potpisivanje-protokola-o-saradnji-izmedju-arhiva-srbije-i-turskih-arhiva-i-promocija-dvotomnog-zbornika-dokumenata

http://cosbelgrade.com/sr/naslovna

Vladan Virijević

Summary

There are different considerations in the contemporary Serbian and European historiography of the existence of Serbian people within Ottoman Empire for many centuries, which are mainly grouped into two levels - the one that the previously mentioned empire tends to present as the state and social community where its citizens live in multiethnic and multiconfessional harmony, and the other which presents it as the specific "slavery" of non-Muslim people, permeated by rapid decline in the sphere of economic and cultural development. The other one is more dominant in Serbian historiography, although there are a significant number of translations of reference titles from European and Turkish historiography in the corpus of present literature, whose considerations of the Ottoman presence in the Balkans suggest that this period of the history of Balkan non-Muslim people was the era of the "Ottoman peace". The fact that the agreement on the cooperation between the Archives of Serbia and the Ottoman Archives from Constantinople was signed, as well as the announcement of mutual activities of researching and publishing Ottoman documents which for the last few centuries have been waiting for "their researchers", predict the possibility of finding out new information about one long historical movement of Serbian people, namely about the conditions of their life in the Ottoman Empire. Approximately 15.000 of the first documents that arrived to Belgrade point out the justification for these expectations. Their critical evaluation for contemporary historiography is certainly a great challenge.

Слободан Бјелица*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет у Новом Саду

DOI 10.7251/ZRNS1701205B
Оригинални научни рад

РАЦИЈА У ЈУЖНОЈ БАЧКОЈ 1942. ГОДИНЕ У ОГЛЕДАЛУ СТАРИЈЕ И НОВИЈЕ СРПСКЕ ИСТОРИОГРАФИЈЕ

Апстракт: *Рација у јужној Бачкој, војно-полицијска акција коју су мађарске окупационе власти спровеле јануара 1942. године, однела је на хиљаде живота недужних Срба, Јевреја и грађана других националности. Овај масовни злочин мађарског окупатора изазвало је, врло брзо, негативне одјеке у савезничкој јавности, па и у самој Будимпешти. Још током рата вршена је истрага и означени су одговорни за злочине током тзв. Хладних дана 1942. године, од којих су неки и осуђени. Захваљујући устаљеној пракси редовног обележавања крвавих догађаја из прве ратне зиме, као и обимној историографској продукцији о том проблему, Рација није заборављена ни у послератној Војводини. У првом делу рада сажето су изложени неспорни фактографски подаци о Рацији, док је у другом делу детаљно приказан развој научних сазнања о том догађају.*

Кључне речи: *Бачка, Други светски рат, Мађари, Рација, Срби.*

У Априлском рату 1941. године југословенска краљевска војска се повукла са територије Бачке пре него што су мађарске трупе прешле границу, тако да је та област заузета без озбиљније борбе. Међутим, мирно запоседање Бачке није одговарало циљевима мађарског окупатора. Да би се добио изговор за масовно убијање српског живља, преувеличавани су појединачни случајеви отпора, инсценирани су оружани инциденти, све у намери да се то представи као „четничка акција“. Мађарске трупе су добиле наређење да изврше пацификацију окупиране територије, тј. да униште све облике отпора, да се уклоне сва сумњива лица, да се одузме оружје, прикупе таоци итд. Резултат је било масовно убијање и злостављање српског становништва, највише колониста. У убиствима, пљачкама и другим неделима учествовао је и један број домаћих Мађара. Свим овим репресивним мерама настојало се да се умањи број српског становништва у Бачкој како би се осигурала мађарска доминација на простору такозваног „Делвидека“ или „Јужног краја“. У току и непосредно након краткотрајног рата, на овај начин је у Бачкој ликвидирано око 3500 Срба, највише у Новом Саду, Сенти, Сиригу, Сомбору итд.

Један од метода помађаривања територије Бачке, после извршене окупације, било је и протеривање српског становништва досељеног после

* sbjelica@eunet.rs

1918. године. На њихово место је предвиђено досељавање мађарског живља, уз претходну конфискацију имовине протераних. Крајња намера је била промена националног састава ових крајева. Протеривање је вршено без обзира на пол и старост жртава, уз пљачку, пребијање па и ликвидације. Окупаторски терор је био посебно изражен према колонистима и добровољцима са Солунског фронта. Они који нису били депортовани у Србију, а од мађарских војних власти су оцењени као „опасни по јавни ред и поредак“, били су затварани у логоре како у Бачкој и Барањи, тако и широм Мађарске. Већ од првих дана окупације, оштрица терора је била окренута и према Јеврејима, а све у духу нацистичке идеологије.

У наредном периоду, настављено је спровођено денационализовања окупираних територија како би се стекли услови за њихово потпуно укључивање у државно-правни оквир Хортијеве Мађарске. Стога је окупатор спроводио све радикалније мере против српског и јеврејског живља које су кулминирале у рацијама јануара 1942. године. Уједно, подизањем тензија у Бачкој, Мађарска је оправдавала потребу држања знатнијих војних ефектива на том простору. То је било у вези са непрестаним притиском Немачке за веће учешће мађарских војних јединица на Источном фронту. Током последње четвртине 1941. године, са подручја Бачке су учестали извештаји упућени вишим инстанцама у Будимпешту, којима се, углавном нетачним подацима, стварала слика драматичне ситуације. Између осталог, из новосадске полицијске капетаније је предложено спровођење опсежне рације у рејону река Дунава и Тисе, како би се спречиле евентуалне устаничке акције. Крајњи циљ је био да се српски народ представи као опасност по ред и мир у земљи, како би се створило оправдање за сурову интервенцију оружаних снага.

Крајем 1941. године, у извештајима који су са терена слати у Будимпешту, све више се истицала опасност од избијања устанка у Бачкој, који би наводно организовали партизани из Баната. У циљу стварања наелектрисане атмосфере, окупаторске власти су проносиле гласине међу мађарским становништвом како Срби спремају оружане акције за Божић итд. Такође, припадници мађарских националистичких и фашистичких организација најављивали су својим српским комшијама да ће их ускоро снаћи велика страдања. И заиста, сукоб једног мађарског извиђачког одреда са Шајкашким партизанским одредом, који се збио 4. јануара 1942. године, искоришћен је као повод и изговор за спровођење застрашујућег терора и покоља. У циљу припреме Рације, одмах су створени одбори састављени од локалних Мађара и Немаца, који су спремали спискове лица које је требало ликвидирати.

Рација је убрзо и спроведена, у току јануара 1942. године, а обухватила је скоро сва места Шајкашке, Стари Бечеј и Нови Сад са околином. Ликвидацијама је претходила забрана напуштања кућа, кретања на улицама,

звоњења звона и богослужења, рада локала итд. Такође, наређено је да се Србима одузму лична документа, да се смене са свих чиновничких места, а да се одмах затворе православни свештеници, учитељи, адвокати и друга интелигенција. У извођењу рације, поред војске и жандармерије, учествовао је и део локалног мађарског живља, који је био мотивисан и пљачком имовине жртава, до које је масовно долазило. Прва су се на удару нашла шајкашка села: Чуруг, Жабаљ, који је био центар руковођења Рацијом у целој Шајкашкој, Ђурђево, Госпођинци, Гардиновци, Лок, Шајкаш, Тител, Вилово, Мошорин. У првих десетак дана јануара у Шајкашкој је на најсвирепији начин убијено преко 2000 људи, највише Срба, потом Јевреја, Рома и осталих.

Убрзо су окупаторске власти донеле наредбу, у вези са, како се наводило „српско четничким комунистичким немирима у Бачкој“, да Рацију прошире и на територију ограничену Старим Бечејом, Србобраном, Пашићевом, Петровцем, Гајдобром, Товаришевом, Паланком, Дунавом и Тисом, укључујући и Нови Сад. Изговор је био да су се после Рације у Шајкашкој многи устаници повукли на наведени простор. Није се дуго чекало са извршењем ове злочиначке намере, па је у Новом Саду, у току три дана од 21. до 23. јануара, на најсуровији начин ликвидирано а потом бачено под дунавски лед око 1300 Јевреја, Срба и осталих грађана. После Новог Сада, Рација је настављена по унапред утврђеном распореду, прво у Србобрану, а потом и у Бечеју, да би званично била завршена 30. јануара 1942. године, наредбом начелника генералштаба мађарске војске. За непуних месец дана, од 4. до 30. јануара, у јужној Бачкој је убијено око 3500 недужних цивила, а још више је на друге начине унесрећено, опљачкано и малтретирано.

Тако масован злочин као што је била Рација у јужној Бачкој није могао остати сакривен ни од домаће ни од светске јавности, чак ни у условима крвавог Другог светског рата. Први који је покушао да Рацију заустави био је епископ бачки Иринеј Ћирић, који је на прве вести о покољима у Шајкашкој, затражио од локалних мађарских команданата, а потом и од самог регента Хортија, да се са репресалијама престане и да се будуће спрече. У јеку рације, против почињених злочина протестовао је и посланик мађарског парламента Ендре Бајчи Жилински, такође без успеха. Он је, заједно са још неким опозиционим посланицима, после Рације захтевао да се утврди кривица одговорних за злочине, сматрајући да је то Мађарској неопходно како из моралних, тако и из спољнополитичких разлога. Рацију у јужнојБачкој је осудила само још малобројна Комунистичка партија Мађарске.

Под притиском светске јавности, мађарска влада је образовала комисију која је испитала околности под којима је дошло до злочина у Рацији. Међутим, покренути поступак против главних актера Рације је обустављен, а осуђено је само 16 нижих официра. Суочена са посртањем своје ратне машине, Мађарска је морала да чини извесне уступке па је тако,

између осталог, децембра 1943. године одржан процес против високих војних и полицијских официра, као непосредних криваца за јануарске догађаје претходне године у јужној Бачкој. Малобројни осуђени на овом процесу ослобођени су наредне године, приликом уласка немачких трупа у Мађарску. Кривце за Рацију је заслужена казна стигла тек по окончању Другог светског рата, и то нажалост не све.

Рација у јужној Бачкој је и дан данас живо присутна у свести житеља тог простора. Државни органи, верске заједнице, сами грађани сваког јануара низом манифестација подсећају на жртве Рације. Занимљив је историјат обележавања годишњица Рације у послератном периоду. Како је јављала *Слободна Војводина*, једини дневни лист на српском језику у Војводини, у Новом Саду је 28. јануара 1945. године одржана комеморација убијенима у Рацији, пред три хиљаде окупљених, на којој су говорили највиши војни и цивилни функционери. Они су присуствовали и помену у новосадској Саборној цркви, што касније неће бити случај све до деведесетих година XX века. Такође, судећи по писању штампе, десета и двадесета годишњица Рације нису уопште обележене, што је чак стављано у контекст текућих фракцијских сукоба међу војвођанским комунистима. Иако је прикупљање прилога за подизање споменика жртвама најављено још одмах након ослобођења, први споменик, аутора вајара Јована Солдатовића, откривен је тек 1962. године у Жабаљском риту, поред Тисе. Исти аутор израдио је, девет година касније, познати споменик „Породица“ на дунавској обали у Новом Саду. Од тада се годишњице рације редовно обележавају, а да се крвави јануарски дани не забораве допринео је и низ стваралаца из области књижевности, уметности, филма итд. (Адамов, 2010, стр. 51).

Коначно, и српска, односно југословенска историографија, дала је велики, мада још увек не и потпун, допринос научном сагледавању тог масовног злочина. Прва монографија на српском језику која се бави Рацијом изашла је 1946. године у Новом Саду. То је заправо прва књига из едиције *Злочини окупатора у Војводини 1941-1944*, у издању Покрајинске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. У тој књизи детаљно су приказани злочини мађарских окупатора у Бачкој и Барањи током целог рата, а, природно, највише простора је посвећено управо Рацији. Осим детаљних описа метода ликвидације недужних цивила, аутори су дали и своје тумачење сврхе спровођења те акције: „наш живаљ у тој мери проредити и поробити, да заувек изгуби обележје етничке целине и самосталности“. Посебно је истакнуто да је „потамањена“ готово сва интелигенција, са циљем да се српски народ „обезглави, да би се после што лакше могао да покори и уништи“. Није прецизиран тачан број страдалих у Рацији, али је наведена цифра од 17.899 душа, као укупан број жртава окупације Бачке и Барање од 1941. до 1944. године.

Званична југословенска историографија је научно виђење Рације понудила тек две деценије након тог масовног злочина. Наиме, припремајући стручну делегацију за Трећи међународни конгрес историчара отпора за време Другог светског рата, који је септембра 1963. године одржан у Карловим Варима, целокупна југословенска историографија је добила задатак да припомогне у припреми за овај, очигледно, веома озбиљно схваћен научни скуп. У ту сврху, сарадници Историјског архива Покрајинског комитета Савеза комуниста Србије за Војводину обрадили су више тема из ратне прошлости Војводине, а своје резултате су објавили у посебној свесци угледног Зборника Матице српске за друштвене науке. Од шест радова тог издања објављеног 1963. године, један се односио конкретно на Рацију – чланак Звонимира Голубовића под насловом *Рације јануара 1942. године у јужној Бачкој*. Овим чланком, тада млади историчар Звонимир Голубовић најавио је своје доцније трајно стручно опредељење – проучавање Рације. У свом раду, писаном на методолошки савремен начин, аутор систематски приказује податке који су резултат темељног научног истраживања.

Осим детаљног описа тока рације Голубовић, као резултат дотадашњег истраживачког процеса, доноси и број и етничку структуру жртава: у Шајкашкој 2140 Срба, 105 Јевреја, 13 Русина, 1 Хрват и 1 Мађар, у Старом Бечеју 206, а у Новом Саду 1040 Срба и Јевреја. Аутор Рацију (или како он у множини пише: рације) види као део „једног добро припреманог плана“ репресије. „Подаци о националном саставу жртава као и чињеница да су убијани људи, жене, старци и деца – јасно указују на карактер и циљеве ових рација – на њихову противсрпску тенденцију и одмазду као вид физичког истребљења српског становништва“, закључује Голубовић. Као одговорне за злочине он именује „највише политичке и војне кругове“, али и „фашистички настројен“ део мештана. Ипак, Голубовић наводи како поступке власти нису одобравале „мађарске пролетерске масе“, док за акције појединих мађарских демократских политичара истиче да су биле мотивисане не само хуманим разлозима, него и страхом од предстојећег пораза у рату. Коначно, након свеобухватне анализе, аутор догађајима из јануара 1942. године приписује тежину најстрашнијег злочина: „број убијених у овим рацијама, који се креће око 3500, посматран са платформе чињеница да се одиграо на малој територији, да су му жртве биле готово искључиво Срби и Јевреји, да је извршен над невиним становништвом независно од пола и старости, показује да су ове рације прерасле оквире масовних убистава и попримиле карактер правог геноцида“ (Голубовић, 1963, стр. 172).

Након две године, у истом часопису, појавио се и чланак Шандора Месароша под насловом *Одјек рације 1942. у мађарском политичком животу за време рата*. О Рацији као примеру терора мађарских окупационих власти, пре свега према Србима, нешто касније пише и загребачки историчар Фердо

Чулиновић, углавном користећи податке Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (Чулиновић, 1970, 579–582). У наредним годинама изашао је низ хроника појединих војвођанских места, између осталих и књига *Нови Сад у рату и револуцији*, 1976. године, аутора Миле Чобански и Звонимира Голубовића. У другом тому ове монографије, као и у великом броју књига о ратној прошлости бачких места, централно место заузима Рација. Непуну деценију касније, као резултат дугогодишњег рада Института за историју при новосадском Филозофском факултету, појавило се дело *Војводина у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији*, плод труда више еминентних аутора, а у редакцији академика Чедомира Попова. Од близу 500 страница, свега једна је посвећена Рацији (у оквиру поглавља које су потписали професор Јосип Мирнић и Звонимир Голубовић). Та акција је окарактерисана као „геноцидна операција“, наведене су познате бројке страдалих (за Нови Сад нешто веће него раније) и извучен је закључак да је Рација негативно деловала како на развој партизанске борбе, тако и на међунационалне односе.

Светски слом комунистичког система донео је у свим бившим социјалистичким земљама, па тако и у Југославији, велику историографску продукцију о темама из Другог светског рата. Тако је и рација постала предмет писања мноштва публициста, новинара, политичара, најзад и историчара. На педесету годишњицу Рације Звонимир Голубовић је своја истраживања објединио у једну монографију, у издању своје матичне куће, Музеја Војводине. На основу целокупне литературе, бројних изјава очевидаца, мађарске и српске архивске грађе, објављених извора и штампе из ратног периода, Голубовић је приказао узроке, повод, ток и последице рације, приложио списак до тада познатих жртава (3809) и поновио своје закључке од пре три деценије да је Рација била усмерена пре свега ка „утеривању страха у кости“ српском живљу у Бачкој. Свакако, аутор није пропустио прилику ни да укаже на страховито страдање Јевреја, пре свега у Новом Саду. Уједно, оповргао је тврдње, које су се у то време појављивале, да је Рација била усмерена и против Рома, будући да су његова истраживања показала да је тек занемарљив број припадника овог народа страдао у јануару 1942. године. Рацију Голубовић не посматра као изолован феномен, него као „логичну кулминацију политике реваншизма и ревизионизма, за коју се Хортијева Мађарска припремала после Првог светског рата и примењивала на територији ‘враћених крајева’, што ће рећи у Бачкој“. Коначно, понавља уобичајену оцену да је „јануарска рација прерасла чак и оквире масовних убистава и да је попримила карактер правог геноцида“ (Голубовић, 1992, 195–196).

На сличан начин Рацију карактерише и Александар Касаш, који је у својој објављеној докторској дисертацији навео да ће она „својим

радњама попримити многе елементе геноцида према српском и јеврејском народу“. (Касаш, 1996, 82) У оквиру своје студије о судбини војвођанских Мађара током Другог светског рата, професор Касаш је сразмерно велики простор посветио догађајима са почетка 1942. године. Између осталог, аутор на нови начин отвара и питање улоге српске елите у Рацији (пре свега епископа Иринеја и Милана Л. Поповића), што је тема која тек чека свеобухватнији научни одговор. Поменимо овом приликом и најпознатијег београдског историчара Другог светског рата, Бранка Петрановића, који је у својој обимној монографији *Србија у Другом светском рату 1939-1945*, објављеној пред крај његовог живота, 1993. године, тек један пасус посветио Рацији. Оно што је карактеристично за дела која су написана деведесетих година, а од којих издвајамо пре свега она из пера Александра Касаша и Звонимира Голубовића, јесте то да се студиозније разматрају потенцијални узроци Рације, пре свега они спољнополитичке природе, као и последице које је та акција изазвала.

Да деведесете године нису исцрпле научно интересовање за догађаје везане за Рацију, сведочи и неколико књига које су се појавиле у протеклих пар година. Иако оне нису писане у виду научних студија него више представљају зборнике докумената, то ни у ком случају не умањује њихову вредност. Напротив, својом документарношћу оне допуњавају наша сазнања о Рацији. Овога пута их нећемо детаљније анализирати, него само набројати: *Стенографски записи са суђења главноодговорним за Рацију у јужној Бачкој 1942. године*, приређивач Александар Касаш, Нови Сад, 2008; *Рација – трећа група масовних злочина*, приређивач Драго Његован, Нови Сад, 2009. и *Мађарски ратни злочини 1941-1945*, приређивач Ђорђе Лопичић, Београд, 2010. Свакако, када говоримо о објављеним архивским изворима, не треба заборавити ни Зборник докумената и података о НОР-у народа Југославије, том 15, који је још 1986. године састављен захваљујући сарадњи југословенских и мађарских историчара.

Историографије две суседне земље, преко покрајинске, републичке и међуакадемијске комисије за жртве Другог светског рата у Војводини, након петнаест година рада, привеле су недавно крају своје истраживање, које је покренуто како би се дошло не само до спознавања коначне и једине истине о Рацији, него и о свим другим догађајима из прошлости који оптерећују суживот Срба и Мађара на војвођанском простору. Жељно ишчекујемо и штампање резултата тог подухвата, који ће, уколико је ваљано обављен, ставити тачку на ову контраверзну тему и онемогућити мешетарење са бројкама разних добронамерних или злонамерних, а свакако неуких публициста, чија бројна дела на ову тему нису ни достојна помена.

ЛИТЕРАТУРА:

Адамов, Д. (2010). *Рација у јужној Бачкој 1942. године и обележавање њених годишњица после Другог светског рата* (дипломски рад)

Голубовић, З. (1992). *Рација у јужној Бачкој 1942. године*, Нови Сад: Музеј Војводине.

Голубовић, З. (1963). Рације јануара 1942. у јужној Бачкој, *Зборник Матице српске за друштвене науке, 35,* 149–176.

Касаш, А. (1996). *Мађари у Војводини 1941-1946*, Нови Сад: Филозофски факултет.

Касаш, А. (2008). *Стенографски записи са суђења главноодговорним за Рацију у јужној Бачкој 1942. године*, Нови Сад: Филозофски факултет.

Лопичић, Ђ. (прир.). (2010). *Мађарски ратни злочини 1941-1945*, Београд: Музеј жртава геноцида.

Мирнић, Ј. (1974). *Немци у Бачкој у Другом светском рату*, Нови Сад: Филозофски факултет.

Његован, Д. (прир.) (2009). *Рација – трећа група масовних злочина*, Нови Сад: Прометеј.

Чулиновић, Ф. (1970). *Окупаторска подјела Југославије*, Београд: Војноиздавачки завод.

Slobodan Bjelica

MILITARY ASSAULT IN JUŽNA BAČKA IN 1942 AS SEEN IN OLDER AND NEWER SERBIAN HISTORIOGRAPHY

Summary

The German and Italian invasion of the Kingdom of Yugoslavia on April 6, 1941 began what is now known as the April War. Hungary waited for the proclamation of the Independent State of Croatia on April 10, 1941 so that it would also no longer be bound to the pact of eternal Yugoslav-Hungarian friendship signed a few months earlier. The military assault, which began on April 11, was presented as an attempt to reclaim the territory Hungary had lost under the Treaty of Trianon. The area of Bačka was quickly occupied and was accompanied

by wide scale retaliation against the Serbian population. It is estimated that during the Hungarian advance into Bačka, which was met with almost no resistance from the Yugoslav army, several thousands Serbs were killed. As a result, those who had been settled in Bačka during the inter-war period had to quickly relocate. After the annexation of Bačka was proclaimed in December, 1941, the Hungarian government determined that it had successfully returned to its state before the Treaty of Trianon. In contrast to the Communist resistance movement which predominated among the Bačka Serbs, in this region there was a group that collaborated with the Hungarian authorities. It included members of the Serbian prewar elite from agriculture, the Church, politics and the intelligentsia. Even though these collaborators justified their collaboration with the desire to protect the Serbian people from the retaliation carried out by the Hungarians in 1941 and 1942, most likely their motives also included fear of communism as well as their personal status and material interests. Racija, as the war crime, was held in Bachka in the January 1942. After the conclusion of the war, most war criminals were punished in various ways by the Communist authorities.

Глигор М. Самарџић*
Универзитет у Приштини
са привременим сједиштем
у Косовској Митровици
Филозофски факултет

DOI 10.7251/ZRNS1701215S
Оригинални научни рад

БИЉЕШКЕ О ТРАДИЦИЈИ СТОЧАРСТВА СА ЈУГА ПРОВИНЦИЈЕ ДАЛМАЦИЈЕ[1]
(*неколика примјера са источне обале Јадрана и његовог залеђа*)

Апстракт: *У раду се презентују подаци о развијености сточарства на југу провинције Далмације (Херцеговина) и њеном ближем окружењу у античко доба. Писана изворна грађа и археолошки налази са овог подручја указују на традицију бављења сточарством од најстаријих времена (поготово од римског доба) до данас. Нађен је значајан број материјалних остатака који свједоче о тадашњим привредним занимањима на југу провинције Далмације (Херцеговина) и њеном ближем окружењу. Ова свједочанства имају изузетну историјску вриједност, јер поближе указују на привредне прилике и традицију бављења сточарством, од антике до нашег времена.*

Кључне ријечи: *традиција, сточарство, Илирик, Далмација, Херцеговина.*

Херцеговина је у предримском периоду улазила у оквире Илирске краљевине. О овом дијелу Илирика имамо мало података из времена које је претходило римском освајању, док нешто поузданији и значајнији подаци о овом подручју потичу из друге половине III вијека прије н. е., када оно долази у додир са Римом.

Можемо рећи да је освајање Илирика текло постепено и да је трајало неколико вијекова, све до коначног умиривања послије далматско-панонског устанка (6–9. године н. е.). За Августа је установљена јединствена провинција Илирик, која се пружала од источнојадранске обале па све до средњег Дунава, а у вријеме далматско-панонског устанка (6–9. године н. е.) била је подијељена на двије нове провинције; и то Доњи Илирик (*Illyricum Inferius*), уобичајено називан Панонија (*Pannonia*), и Горњи Илирик (*Illyricum Superius*), касније уобичајено називан Далмација (*Dalmatia*). Обје нове провинције су остале под царском надлежношћу и са намјесницима (*legati*

* gligorijas@yahoo.com

[1] Рад је резултат истраживања у оквиру научноистраживачког пројекта III 47023, *Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Augusti propraetore) који су располагали завидном оружаном снагом. Дакле, покоравање Илирика окончано је сузбијањем далматско-панонског устанка, а његово административно припајање Римском царству добија свој финални облик образовањем поменутих провинција.

Римска освајања и владавина оставили су и на овом простору знатне количине римских остатака, тако да епиграфски споменици и разноврсни археолошки налази – уз писане историјске изворе – донекле освјетљавају ондашње прилике на југу провинције Далмације (источна Херцеговина) и њеном ближем окружењу (Polyb. II 8–12; III 16; V 108; XVIII 47; Liv. XXVI 24; XXVII 30; XXIX 12; XL 42; XLII 26; XLIII 18–20; XLV 43; App. Ill. 10, 11; 14, 16–19, 21, 22, 27, 28; Strab. IV 6, 10; VII 5, 5; Vell. II 39; II 96; II 110–116; II 114; II 115; Plin. HN. III 142; III 148; Dio XLVII 21, 6; XLIX 34, 1–3, 35, 2–4; 36; 37, 6; 38, 3–4; LIV 20, 2; LIV 24, 3; LIV 34, 4; LV 2, 4; LVI 12–14; LVI 15, 3; Ptol. II 14, 4; Svet. Aug. 24; 25; 65; Svet. Tib. 7; 9; 14; 15; 16; 18–19; 20; Flor. II 25; Dio XLVII 21, 6; XLIX 34, 1–3, 35, 2–4; 36; 37, 6; 38, 3–4; LII 28–30; LIV 20, 2; 21, 2–8; 24, 3; 34, 2–4; LV 2, 4; 25, 5–6; 28, 4–7; 29, 1–30; 30, 1–6; 31, 1–4; 32, 2–4; 33, 1–2; 34, 1–7; LVI 1, 1–2; 10, 3; 12, 2–5; 13, 2–14; 15, 1–16; 16, 1–3; 28, 3–4; Tac. Ann. I 20; I 72; I 78; II 46; III 18; III 33; IV 5; IV 22; VI 43; XII 31; Mommsen 1873, 271–279, 291, 300–304; Ljubić 1875, 1–68; Zippel 1877: 37, 130, 189, 194; Marquardt / Mommsen 1894: (Fr. T), IX, 171; Jelić 1898, 227–245; 531–599; Patsch 1922: 53–59; Riterling 1924: 1236; Šišić 1925: 103–154; Вулић 1926: 38–54; Вулић 1926: 55–75; Betz 1939: 3. 5; Novak 1948: 129–152; Reidinger 1956: 32–66; Neurath 1957: 117; Jagenteufel 1958: 1–146; Pavan 1958: 9–16, 85–94, 199–200, 202–205, 381, 406; Mócsy 1959: 547–744; Mócsy 1962: 547–744; Alföldy 1965: 168; Novak 1965: 97–101; Novak 1966: 1–84; Papazoglu 1967: 11–21; Papazoglu 1967: 123–144; Suić 1967: 179–196; Rendić-Miočević 1967: 253–310; Wilkes 1969: 15, 46–77, 156, 165, 172, 174, 176; Garašanin 1967: 104–117; Pašalić 1975: 376–421; Zaninović 1980: 173–180; Bojanovski 1988: 22–74, 355–359; Rendić-Miočević 1989: 135–144, 145–154, 181–189, 425–427; Čače 2003: 29–48; Ферјанчић 2002: 175; Mesihović 2010: 94–97; Mesihović 2011: 33–442; Самарџић 2015: 143–170, 279–319).

Да је југ провинције Далмације са својим окружењем био насељен у римско доба, потврђују бројна (овдје наведена) свједочанства. Ипак, антички писци ријетко помињу Далмацију и стога нам скромни подаци које налазимо у њиховим дјелима не пружају много сазнања о ондашњем становништву и његовом свакодневном животу. Римски и грчки писци превасходно су се интересовали за значајне догађаје, походе и битке, те за војсковође и друге истакнутије личности тога времена, док се на друштво уопште и на економику у унутрашњости Далмације мање осврћу. Отуда значајне податке за изучавање историје данашње источне Херцеговине са ближим окружењем у античком периоду, поред наративних извора, пружа и археолошка грађа,

епиграфски и нумизматички налази. Упоредним коришћењем поменутих извора можемо донекле освијетлити привредне прилике тога времена на југу провинције Далмације (Sergejevski 1948: 167–169; Bojanovski 1977: 67–98; Atanacković-Salčić 1979: 7–40; Самарџић 2014: 193–208).

Континуитет насељености подручја јужне провинције Далмације може се пратити од праисторије до данас, захваљујући – између осталог – бројним археолошким налазима. Ово подручје је привукло пажњу истраживача крајем XIX и почетком XX вијека (Truhelka 1892: 354–356; Fiala 1893: 511–532; Patsch 1894: 143–146; Radimsky 1894: 299; Patsch 1897: 629–656; Patsch 1902: 391–438; Patsch 1922: 140; Vulić 1905: 172–175; Вулић 1907: 2–26; Вулић 1926: 35–54; Вулић 1926: 55–72; Rostowtzeff 1926: 192–196, 334–336; Вулић 1931: 12–59; Вулић 1933: 1–89; Вулић 1941/48: 1–279; Novak 1948: 148; Čremošnik 1960–1961: 173–182; Sergejevski 1962a: 73–105; Sergejevski 1962b: 111–113; Bojanovski 1973: 137–187; Odavić 1973: 59; Čremošnik 1976: 43–172; Odavić 1975: 65–72; Odavić 1976: 7–15, 157–161; Atanacković-Salčić 1977: 19–38; Basler 1978: 123–127; Odavić 1978: 149–154; Bojanovski 1988: 75–115; Žeravica 1988: 245).

Далматински простори су и прије римске окупације Илирика били велики извозник стоке и сточарских производа. Наративни извори и нумизматички налази указују на то да су и у предримско доба трговачки односи Римљана и Илира у Илирику били на завидном нивоу. То, посредно, потврђују и живе трговачке везе између Панонаца, у сјеверном дијелу Илирика, и сјеверне Италије у предримско доба. Панонци су извозили стоку, коже и робове, а Римљани уље, вино, керамику, стакло и друге врсте робе и производа (Mócsy 1959: 94–105; Bojanovski 1988: 65–74). О римском утицају који је допирао све до Панонијe свједочи и Велеј Патеркул, који наводи како су у Панонији и прије римског освајања били познати римски језик и писмо (Vell. II 110, 5). На југу Далмације је преовладавао узгој стоке ситног зуба, углавном козâ и оваца (Strab. VII 315, 317; Plin. HN III 152; Škegro 1999: 199–200); а колико је узгој козâ значио Грцима колонизованим на источном Јадрану, свједочи и чињеница да се ова домаћа животиња нашла на новчаним емисијама Исе и Фароса (Brunšmid 1898: 41–62; Novak 1924: 655–658; Lisičar 1951: 26–28, 40–41; Rendić-Miočević 1989: 235; Škegro 1999: 199–200).

Наративни извори, епиграфска свједочанства и други археолошки налази указују да је сточарство (претежно козарство и овчарство) кроз цијелу антику преовладавало у привреди домаћег становништва на источној обали Јадрана и његовом залеђу (Херцеговина) (Plin. HN XXI 19, 40–41; Strab. VII 317; Neurath 1957: 117–119). Превасходно економија на југу провинције Далмације заснивала се на узгоју стоке и обради значајних површина земљишта од стране домаћег становништва, на великим посједима римских

колониста, са вилама као центрима привреде (Čremošnik 1976: 43). Са досељавањем Италика у Илирик стижу и напредније агротехничке мјере (плуг, двопољни систем), што је утицало на унапређење земљорадничке производње и напредак сточарства. Крчењем шума и употребом плуга знатно се повећавају комплекси обрадивог земљишта и уводе нове културе (Rostowtzeff 1926: 192–196, 334–336; Novak 1948: 148; Пашалић 1959, 297–314; Pašalić 1967: 111–137; Bojanovski 1973: 181; Bojanovski 1977: 94–95; Škegro 1991: 118). Земљорадња је играла значајну улогу у животу домаћег становништва, а историјски извори нарочито истичу плодност обалног подручја.

И поред развоја земљорадње, сточарство је остало основна привредна грана домаћег становништва римске Далмације. Захваљујући климатским условима и географском положају, још од ранијих времена становници далматинског подручја били су велики извозници стоке и сточарских производа. Како смо већ рекли, на југу Далмације основ сточарства чинио је узгој коза и оваца (Pašalić 1959: 297–314; Škegro 1999: 199–205; Самарџић 2015: 312). Иако антички писци и археолошки налази не дају довољно података на основу којих можемо дознати све о сточарству у античко доба на овом подручју, сматра се да се примјена агротехничких мјера у земљорадњи – с доласком Римљана – директно одразила на побољшање узгоја стоке и унапређење сточарства уопште (Pašalić 1959: 297–314; Pašalić 1975: 330–332; Škegro 1991: 122; Самарџић 2015: 312).

Мада се од античких аутора не може сазнати много о узгоју стоке на југу Далмације, на основу њихових штурих записа формирала се оквирна слика друштвено-економске структуре становништва овог подручја у античко доба; из које се може видјети како је у појединим дијеловима Далмације, поготово у њеној унутрашњости, сточарство представљало основну привредну грану (Pašalić 1959: 297–314; Pašalić 1967: 116–118; Škegro 1999: 199–205; Самарџић 2015: 312). Тако, Страбон о земљи Далмата каже да је то „испасиште за узгој и исхрану ситне стоке" (Strab. VII 315); а знамо и да су 158. године прије н. е. Далмати од сусједних племена узимали данак у житу и стоци (Polyb. XXXII 18). Плиније биљежи да је острво Брач било познато по козама („*capris laudata Brattia*") (Plin. HN III 152), док о развијености сточарства свједочи и податак да је сир са подручја Доклеје био на високој цијени (Plin. HN XI 240). Страбон, пак, пише о подјели земље код Далмата сваке осме године, која се углавном доводи у везу са пашњацима (Strab. VII 315; VII 5, 5; Уп. Alfoldy 1965: 166, Zaninović 1967: 92–93; Wilkes 1969: 185; Škegro 1999: 201; Самарџић 2015: 313).

Квалитетом вуне са источне обале Јадрана није био задовољан Плиније Старији. Она је, према његовим наводима, више сличила костријети

(козја длака) него вуни, тако да није била погодна за израду вунене одјеће (Plin. HN VIII 191; Škegro 1991: 202–203). Осим коза и оваца, на подручју Илирика, Плиније помиње и узгој свиња (*Sues in Illyrico quibusdam locis solidas habent ungulas*) (Plin. HN XI 255). Сматра се да су се сточарством бавиле и племенске заједнице Ардијеја и Аутаријата, који су се током V вијека прије н. е. сукобљавали око сланих извора са којих су напајали стоку (Strab. VII 315; VII 5, 11; Škegro 1991: 204–205). Унутрашњост Далмације, гдје је сточарство било највише заступљено, сољу се снабдијевала експлоатацијом сланих извора и куповином морске соли (Zaninović 1991: 255–264; Zaninović 1996: 394–402).

По узгоју коза у вријеме раног Царства посебно су се истицала острва и обални појас Јадрана, док су у залеђу источног Јадрана заступљеније биле овце, а крупна стока карактеристична је за сјевернојадранско подручје (Škegro 1999: 205–206; Самарџић 2015: 313). На значај сточарства указују и представе Силвана на вотивним споменицима. Његово име је у натписима често пропраћено разним епитетима, као што су, на примјер, *Messor* (заштитник стада, земље и усјева), или *Silvester* – заштитник шума (Rendić-Miočević 1955: 5–40; Raknić 1965: 85–90; Гарашанин 1967: 180–182; Марић 2003²: 9–18, 87). Помињани далматски сир (*caseus delmaticus*), био је на добром гласу у римској држави, поготово у касној антици када је произвођен у великим количинама (Patsch 1922: 136–137; Šašel 1990: 572–580; Škegro 1999: 201–202). Такође, о интензивном сточарењу на овом подручју у античко доба свједоче пронађена овчија звона и трагови ткачких станова за прераду вуне (Radimsky 1894: 299; Patsch 1922: 140; Škegro 1999: 201–202). Поред писаних извора и представе на надгробним споменицима (процес прераде вуне) са подручја Далмата указују на раширено овчарство (CIL III 9858; Уп. WMBH IV nr. 255; Škegro 1999: 202).

Из епиграфских споменика сазнајемо и о бројним граничним споровима племенских заједница око пашњака (Raknić 1965: 85–90; Wilkes 1974: 263–264; Pašalić 1975: 362; Imamović 1980: 27–34; Škegro 1999: 200; Самарџић 2015: 313). У том смислу, нарочито су значајни епиграфски споменици из Косијерева код Билеће, Сарића Греда (Змајевац) код Гацка, и Стоца; којима су уређиване границе око испаша.

Натпис пронађен на десној обали Требишњице уклесан је у стијену, а састоји се од скраћеница, односно појединачних слова урезаних у три реда па га је тешко тачно ишчитати (Sergejevski 1964: 93–95; Bojanovski 1977: 67–98; Sergejevski 1962a: 73–104; Imamović 1980: 33–34, br. 3; Šačić 2011: 164–166). *I. A. D. C. S. G.* (*?*). *B. / L. Z* (*?*) . *I. R* (*?*). / *Q* (*?*). *N. / I. S* (*?*) . (*??*) (ILJug 648; Bojanovski, 1962, стр. 11–13; Bojanovski, 1973, стр. 181; Škegro, 1991, стр. 118). На основу мјеста и начина на који је исписан, претпоставља

се да је ријеч о међашном епиграфском натпису. Овај натпис је исјечен и пренесен у музеј у Никшићу (Sergejevski 1964: 94–95; Bojanovski 1977: 67–98; Sergejevski 1962a: 73–104). И. Бојановски га покушава ишчитати (Bojanovski 1977: 94–95; Bojanovski 1974: 58–59; Sergejevski 1962a: 73–104): *I(n) a(gro) d(ecurionum) c(oncessu) или [d(ecreto) c(onscriptorum)* или *d(e) c(olegii) s(entencia)] s(ub) c(ura) b(eneficiariorum) l(egati) c(enturiae) IR(apacis) q(uorum) n(omina) [i(nfra) s(cripta) s(unt)]* (Bojanovski 1962: 11–13; Bojanovski 1973: 181; Škegro 1991: 118).

Натпис уклесан у стијену, на Сарића Гредама (Змајевац), на прелазу из Церниће у Гатачко поље, гласи: . . . *? /* . . . *et. in. et. vcv* (ILJug 1739) или *te(rminus) in(ter) te(. . .) [et] vcv. . . (. . .).* . . (Bojanovski 1962: 11–13; Imamović 1980: 33; Bojanovski 1988: 108–109; Škegro 1991: 118–119). А. Шкегро сматра да је ријеч о разграничењу земљишта, односно испасишта, те да је натпис настао поводом честих сукоба око воде, поља, испаша и шуме, о чему нас обавјештавају и антички писци (Strab. VII 315; Škegro 1991: 118–119).

Претпоставља се да је по истом основу значајан и натпис пронађен код Стоца. Натпис се састоји од скраћеница, тј. појединачних урезаних слова, што онемогућава његово читање и разумијевање (Radimsky 1894: 33, Fig. 49; Šačić 2011: 154). *L[---] B[---] P[---]*(CIL III 12777). Претпоставља се, како смо већ рекли, да се ради о међашним ознакама (Šačić 2011: 154; Самарџић 2015: 314). Јасно је, дакле, да наративни извори, археолошки налази и епиграфски споменици потврђују да је сточарство на подручју источне Херцеговине у предантичко и античко доба било главна привредна грана, што се задржало све до данас (Sergejevski 1938: 20, br. 18; Bojanovski 1973: 181; Bojanovski 1988: 108–109; Škegro 1991: 118–119).

Остаци материјалне културе из праисторијских фаза са подручја Херцеговине указују на начине привређивања тадашњег становништва односно на бављење сточарством. Претпоставља се да је пољопривреда и за вријеме римске доминације била главно занимање домаћег становништва на овом подручју, што се задржало до данашњих дана. Поред земљорадње, главно занимање било је сточарство. Захваљујући климатским условима и географском положају, још од најранијих времена становници далматинског подручја били су велики извозници стоке и сточарских производа. Наративни извори указују на то да је на југу Далмације основ сточарства чинио узгој коза и оваца, и то од античког доба до данашњих дана.

Мањи број писаних извора надопуњују археолошки налази са терена попут камених споменика са ликовним представама, али и предмети везани за сточарство. На значај сточарства за ово подручје указују представе *Silvana* на споменицима, док из епиграфских споменика сазнајемо о бројним граничним споровима племена око пашњака. Нарочито су значајни натписи

којима су уређиване границе око испаша, нађени у Косијереву код Билеће, на Сарића Гредама (Змајевац) код Гацка, и код Стоца.

Дакле, наративни извори, археолошки налази и епиграфски споменици свједоче да је сточарство на подручју Херцеговине у предантичко и античко доба било главна привредна грана. Посебно је област јужне Далмације (Херцеговина), богата брдским пашњацима, била погодна за узгој стоке. О распрострањености пашњака и значају узгоја ситне стоке писали су и антички аутори. Поједини етноними и топоними такође указују на сточарски карактер јужног подручја Далмације. Из наративних извора сазнајемо да је сточарство као привредна грана било развијено на већем подручју које су насељавала илирска племена, а да је римска владавина допринијела његовом даљем напретку. Исти извори нас обавјештавају и о богатству шуме, коју су за различите потребе користили и Илири и Римљани.

Може се рећи да је римска владавина унијела значајне промјене у друштвено-економски живот илирског становништва, утичући и на економски напредак провинције Далмације, очитован у унапређењу производње, оживљавању привредних дјелатности, увођењу нове економске организације, али и у унапређењу трговине и занатства. Мада антички писци и археолошки налази не дају довољно података на основу којих би се могло дознати све о сточарству у античко доба са југу провинције Далмације, сматра се да се примјена агротехничких мјера (плуг, двопољни систем) у земљорадњи – с доласком Римљана – директно одразила на побољшање услова за узгој стоке и унапређење сточарства; уопште, па тако и на подручју југа Далмације.

СКРАЋЕНИЦЕ

AE L'Annee epigraphique. Revue des publications epigraphiques relatives a l'Antiquite romaine, Paris.

ANU BiH Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

GZM BiH Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo.

CBI Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo.

CIL Corpus Inscriptiones Latinarum, Berolini.

ILJug Šašel, A. et J. (1963). Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia Inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt. Ljubljana: *Situla*, 5, Narodni muzej Slovenije.

Šašel, A. et J. (1978). Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia Inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt. Ljubljana: Situla 19, Narodni muzej

Slovenije.

JAZU Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.

SAZU Slovenska akademija znanosti i umetnosti. Ljubljana.

СКА Српска краљевска академија, Београд.

VHAD Vjesnik hrvatskog arheološkog društva. Zagreb.

VAMZ Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu, Zagreb.

ИЗВОРИ

Апијан 1877: Appiani, *Romanorum Historiarum quae supersunt*, Paris: Ed. Firmin Diodot.

Дион 1914: Dio`s, *Roman History*, London: Ed. Earnest Caru.

Велеј 1822: Velleius Paterculus, *Historia Romana*, Londini: A. J. Valpy.

Ливије 1959: Livius, *Historiae*, London: Ed. W. Heineman.

Корпус 1873: Corpus inscriptionum Latinarum, *Consilio et auctoritate Academiae litterarum regiae Borussicae editum*, Voll. III, Berolini: Ed. Th. Mommsen.

Плиније 1906: S. Plinii, *Naturalis Historiae*, Lipsiae: ed. B. G. Teubner.

Полибије 1988: Полибије, *Историје* I, II, Нови Сад: Матица српска. (предговор, превод и коментар: М. Рицл).

Птолемеј 1883: Ptolemaei, C. *Geographia*, Paris: Ed. C. Müller und C.P. Fischer, Firmin Didot.

Страбон 1853: Strabonis, *Geographica*, Leipzig: Ed. B. G. Teubner.

Тацит 1970: К. Тацит, *Анали*, Београд: Српска књижевна задруга (превод, Љ. Црепајац).

Транквил 1956: G. S. Trankvil, *Dvanaest rimskih careva*, Zagreb: „IBI“ (превод, S. Hosu).

Флор 1947: L. A. Florus, *Epitome of Roman History*, London: Edward Seymour Forster.

Шашел 1978: A. et J. Šašel, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia Inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt, *Situla*, 19, Ljubljana: Narodni muzej.

Шашел 1986: A. et J. Šašel, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt, *Situla* 25, Ljubljana: Narodni muzej.

ЛИТЕРАТУРА

Алфелди 1965: G. Alföldy, *Bevolkerung und Gesellschaft in der romischen Provinz Dalmatien, Mit einen Beitrag von Andras Mócsy*, Budapest: Akademiai kiado.

Атанацковић-Салчић 1977: V. Atanacković-Salačić, Prethodni izvještaj sa istraživanja praistorijskih tumula u Ljubomiru, *Tribunia* 3, Trebinje: Zavičajni muzej u Trebinju, 19–38.

Атанацковић-Салчић 1979: V. Atanacković-Salačić, Antički Diluntum u svijetlu novih arheoloških istraživanja (Stolac i Trebimlja), *Tribunia* 5, Trebinje: Zavičajni muzej u Trebinju, 7–36.

Баслер 1978: Đ. Basler, Neka pitanja u vezi s mlađepaleolitskim naseljavnjem doline Trebišnjice, *Tribunia* 4, Trebinje: Zavičajni muzej u Trebinju, 123–125.

Бец 1939: A. Betz, *Untersuchungen zur Militargeschichte der romischen Provinz Dalmatien*, Baden Bei – Wien: Abhandlungen des archaologisch–epigraphische Seminars der Universitat Wien, Neu Folge, III Heft, Rudolf M. Rohrer.

Бојановски 1962: I. Bojanovski, Arheološki spomenici u dolini Trebišnjice, *Naše starine* VIII, Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, 11–13.

Бојановски 1973: I. Bojanovski, Rimska cesta Narona – Leusinijum kao primjer saobraćajnogkontinuiteta .*Godišnjak* ANUBiH - CBI, 8(10), Sarajevo: ANUBiH, 137–187.

Бојановски 1974: I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Posebno izdanje ANUBiH, Djela knj. XLVII, CBI knj. 2, Sarajevo: ANUBiH.

Бојановски 1977: I. Bojanovski, Rimski natpisi iz doline Trebišnjice, *Tribunia* 3, Trebinje: Zavičajni muzej u Trebinju, 67–98.

Бојановски 1988: I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Djela ANUBIH - Centar za balkanološka ispitivanja, LXVI(6), Sarajevo: ANUBIH.

Бруншмид 1898: J. Brunšmid, Die Inschriften und Munzen der Griechischen Stadte Dalmatiens, *Abh. des Arch.–epigr. Sem. der Univ. Wien, Heft* XIII, Wien, 41–62 (репринт, Padova 1979).

Вилкс 1969: J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London: University of Birmingham.

Вилкс 1974: J. J. Wilkes, Boundary Stones in Roman Dalmatia, *Arheološki vestnik* 25, Ljubljana: Inštitut za arheologijo SAZU, 258–274.

Вулић 1905: N. Vulić, Dva rimska natpisa iz Crne Gore, *VHAD n. s.* VIII, Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 172–175.

Вулић 1907: Н. Вулић, Октавијанов илирски рат и изгнање Скордиска из Горње Мезије, *Глас Српске краљевске академије*, LXXII, Београд: СКА, 2–26.

Вулић 1926: Н. Вулић, Октавијанов илирски рат, *Глас Српске краљевске академије*, CXXI, Београд: Српска краљевска академија, 38–54.

Вулић 1926: Н. Вулић, Далматско-панонски устанак, *Глас Српске краљевске академије*, CXXI, Београд: Српска краљевска академија, 55–75.

Вулић 1931: Н. Вулић, Антички споменици наше земље, *Споменик Српске краљевске академије* LXXI, Београд: Српска краљевска академија, 12–59.

Вулић 1933: Н. Вулић, Антички споменици наше земље, *Споменик Српске краљевске академије* LXXV, Београд: Српска краљевска академија, 1–89.

Вулић 1941/48: Н. Вулић, Антички споменици наше земље, *Споменик Српске краљевске академије* XCVIII, Београд: Српска краљевска академија, 1–279.

Гарашанин 1967: М. Гарашанин, *Историја Црне Горе* I, Титоград: Научно дело.

Жеравица 1988: Z. Žeravica, Općina Trebinje-rekognosciranje, *Arheološki pregled* 29, Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije, 245–249.

Заниновић 1967: M. Zaninović, Ilirsko pleme Delmati II – Materijalna i duhovna kultura, *Godišnjak ANUBiH* V, *CBI knj*. 3, Sarajevo: ANUBiH, 5–101.

Заниновић 1980: M. Zaninović, Područje Neretve kao vojni mostobran rimske antike, u: Ž. Rapanić (ur.), *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka* Metković 4–7. X 1977, sv. 5. Split: Hrvatsko arheološko društvo, 173–180.

Заниновић 1991: M. Zaninović, Sol u antici naše obale, *Posebno izdanje ANUBiH* XCV, Sarajevo:ANUBiH , 255–264.

Заниновић 1996: M. Zaninović, *Od Helena do Hrvata*, Zagreb: Školska knjiga.

Имамовић 1980: E. Imamović, Međašni natpisi na području rimske provincije Dalmacije, *Prilozi instituta za istoriju* god. XVI, br. 17, Sarajevo: Institut za istoriju, 27–60.

Јагентојфел 1958: A. Jagerrteufel, *Die statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian*, Wien: Schriften der Balkankommission

Antiquarische Abteilung, XII, Österreichische Akademie der Wissenschaften.

Јелић 1898: L. Jelić, Najstariji kartografski spomenik o rimskoj provinciji Dalmaciji, *GZM u BiH god.* X, *sv.* 4, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu, 227–247, 531–559.

Лисичар 1951: P. Lisičar, *Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu*, Skopje: Filozofski fakultet na Univerzitetot, Istorisko–filološki odel.

Љубић 1875: Š. Ljubić, Guverneri Dalmacije od Avgusta do Dioklecijana, *Rad JAZU* 31, Zagreb: JAZU, 1–68.

Марић 2003: Р. Марић, *Антички култови у нашој земљи*, Београд: Чигоја (репринт).

Маркард / Момзен 1894: J. Marquardt, / T. Mommsen, Manuel des antiquites romaines, Paris.

Месиховић 2010: S. Mesihović, Podjela provincije Ilirik, *Pregled – časopis za društvena pitanja*, god. LI, br. 2, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 87–100.

Месиховић 2011: S. Mesihović, *Rimski vuk i ilirska zmija – Poslednja borba*, Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu.

Мочи 1959: A. Mócsy, *Die Bevölkerungvon Panonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest: Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.

Мочи 1962: A. Mócsy, Pannonia, Stuttgart: *RE Suppl*. IX, 547–744.

Нојрат 1957: O. Neurath, *Istorija antičke privrede*, Beograd: Kultura.

Новак 1924: G. Novak, Dim(os) i Herakleja, u: M. Abramić i V. Hoffiller (ur.) „*Bulićev zbornik*“ (Naučni prilozi posvećeni Frani Buliću prigodom LXXV godišnjice njegovog života od učenika i prijaatelja), Zagreb–Split: Arheološki muzej u Zagrebu, 655–658.

Новак 1948: G. Novak, Pogled na prilike radnih slojeva u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Historijski zbornik* 1, Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu, 129-152.

Новак 1965: G. Novak, Novak, G., Questiones Epidauritanae, Rad JAZU 339, Zagreb: JAZU, 97–140.

Новак 1965: G. Novak, Novak, Povijest Dubrovnika od najstarijih vremena do početka VII stoljeća, *Prilog Analima Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, sv. X–XI, (1962–1963), Dubrovnik: Historijski institut JAZU u Dubrovniku, 1–84.

Одавић 1973: Đ. Odavić, Mirine, Trebinje–antičko naselje, *Arheološki pregled* 15, Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije, 59.

Одавић 1975: Đ. Odavić, Antička naselja u Đivaru – rezultat dosadašnjih arheoloških istraživanja, *Tribunia* 1, Trebinje: Zavičajni muzej u Trebinje, 65-72.

Одавић 1978: Đ. Odavić, Praistorijska nalazišta na području Trebinja (gomile i gradine), *Tribunia* 4, Trebinje: Zavičajni muzej u Trebinje, 149–154.

Папазоглу 1967: F. Papazoglu, Politička organizacija Ilira u vreme njihove samostalnosti, Posebna izdanja ANUBIH, knj. V, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 2, Sarajevo: ANUBiH, 11–21.

Папазоглу 1967: F. Papazoglu, Poreklo i razvoj ilirske države, *Godišnjak Istoričara BiH*, knj. V, CBI knj. 3, Sarajevo: ANUBiH, 123–144.

Пач 1894: C. Patsch, Legio VIII Augusta u Dalmaciji, *GZM u BiH* VII, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu, 143–146.

Пач 1896: C. Patsch, Archaologisch–epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der romischen Provinz Dalmatien I, *WMBH* 4, Wien: herausgegeben vom Bosnisch-Hercegovinischen Landesmuseum in Sarajevo, 243–295.

Пач 1897: C. Patsch, Mithreum u Konjicu, *GZM u BiH* IX, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu, 629–656.

Пач 1902: C. Patsch, Nahodjaji novca, *GZM u BiH* XIV, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu, 391–438.

Пач 1922: C. Patsch, *Die Herzegowina einst und jetzt*, Wien: Historische Wanderungen im Karst und an der Adria.

Паван 1958: M. Pavan, *Ricerche sulla provincia romana di Dalmazia*, Venecia: Memorie dell' Istittuto veneto di scienze letere ad arti Venezia classe di scienze morali e lettere, Vol, XXXII.

Пашалић 1959: Е. Пашалић, Погледи на економику у унутрашњости римске провинције Далмације, *Годишњак историјског друштва Босне и Херцеговине* X, Сарајево: Историјско друштво Босне и Херцеговине, 297-314.

Пашалић 1959: E. Pašalić, Rimsko naselje u Ilidži kod Sarajeva, *GZM n.s.*, X, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu, 114-136.

Пашалић 1967: E. Pašalić, Problemi ekonomskog razvitka u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, *Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH* II, Sarajevo: ANUBiH, 111-137.

Пашалић 1975: E. Pašalić, *Quastiones de bella dalmatico pannonicoque*, Sabrano djelo, Sarajevo: Svjetlost.

Радимски 1894: V. Radimsky, Das bišćepolje bei Mostar, Archäologisch–topographische Studie, *WMBH* 2, Wien: herausgegeben vom Bosnisch-Hercegovinischen Landesmuseum in Sarajevo, 3-34.

Ракнић 1965: Ž. Raknić, Kultna slika Silvana s područja Liburna, *Diadora* 3, Zadar: Arheološki muzej, 85-90.

Рајдингер 1965: W. Reidinger, Die Stathalter des ungeteilten P. und Oberpannononiens, *Antiquitas* I , 2, Bonn: R. Habelt, 32–66.

Ритерлинг 1924: E. Ritterling, Legio, Stuttgart: RE XII, 1541.

Рендић-Миочевић 1955: D. Rendić–Miočević, Ilirske predstave Silvana na kultnim slikama s područja Dalmata, *GZM u Sarajevu n.s.* X, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu, 5–40.

Рендић-Миочевић 1967: D. Rendić–Miočević, Ilirski vladari u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora. *Historijski zbornik*, 10–20, Zagreb: Povijesno društvo Hrvatske, 253–310.

Рендић-Миочевић 1989: D. Rendić–Miočević, *Iliri i antički svijet*, Split: Ilirološke studije.

Ростовцев 1926: M. Rostowtzeff, *The social and Economic Histori of the Hellenistic World I*, Oxford:Claredon Press.

Самарџић 2014: Г. Самарџић, О привремени приликама у долини Требишњице у античко доба, у: Б. Јовановић (ур.) *Зборник радова Филозофског факултета* XLIV (3), Косовска Митровица: Филозофски факултет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, 193–208.

Самарџић 2015: Г. Самарџић, *Источна Херцеговина у римско доба*, Косовска Митровица: Филозофски факултет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици.

Сергејевски 1938: D. Sergejevski, Rimski spomenici iz Bosne, *Spomenik SKA* LXXXVIII, Beograd: Srpska kraljevska akademija, 3-33.

Сергејевски 1948: D. Sergejevski, Nove akvizicije odjeljenja klasične arheologije Zemaljskog muzeja, *GZM u BiH* III, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu, 167-187.

Сергејевски 1962а: D. Sergejevski, Rimska cesta od Epidauruma do Anderbe, *GZM u Sarajevu* XVII, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu, 73-105.

Сергејевски 1962б: D. Sergejevski, Rimska cesta Narona-Leusinium, *GZM u Sarajevu u Sarajevu*, XVII, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu, 111–113.

Сергејевски 1964: D. Sergejevski, Borne frontiere romaine de Kosijerevo, *Archaelogica Iugoslavica* V, Beograd: Savez arheoloških društava Jugoslavije, 93-95.

Суић 1976: M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb: Institut za arheologiju.

Ферјанчић 2002: С. Ферјанчић, *Насељавање легијских ветерана*, Београд: Балканолошки институт САНУ.

Ферјанчић 1893: F. Fiala, Prilozi arheologiji Bosne i Hercegovine, *GZM u BiH god.* V, sv. 1, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu, 511–517.

Чаче 2003: S. Čače, Ime Dalmacije u 1 i 2 st. prije krista, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, Vol. 40(27), Zadar: Filozofski fakultet u Zadru, 29–48.

Čremošnik 1960/61: I. Čremošnik, Prethodna istraživanja na rimskom lokalitetu na Paniku, *GZM u Sarajevu* XV-XVI, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu, 172-182.

Čremošnik 1976: I. Čremošnik, Rimsko naselje na Paniku kod Bileće, *GZM u Sarajevu* XXIX, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu, 41-164.

Шачић 2011: A. Šačić, *Antički epigrafski spomenici istočne Hercegovine*, Sarajevo. (neobjavljen magistarski rad).

Шашел 1990: J. Šašel, Die Donau- und Balkanprovinzen, Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Bd. I, Stuttgart, 572-580.

Шишић 1925: F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.

Шкегро 1991: A. Škegro, Antička ekonomika u Bosni i Hercegovini, *Godišnjak istoričara Bosne i Hercegovine* XXIX, Sarajevo: Istorijsko društvo Bosne i Hercegovine, 79-114.

Шкегро 1999: A. Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Zagreb: Hrvatski studiji – Studia Croatica.

Трухелка 1892: Ć. Truhelka, Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine, *GZM u BiH* IV, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu, 340–365.

Gligor S. Samardžić

NOTES ON CATTLE-BREEDING FROM THE SOUTH OF DALMATIA PROVINCE (SEVERAL EXAMPLES FROM THE EASTER COAST OF ADRIATIC SEA AND ITS HINTERLAND)

Summary

In this paper we have presented the data regarding the development of cattle-breeding in the south of Dalmatia Province (Herzegovina) and the neighbourhood in the Ancient time. Written sources and archeologically sites from this area prove the tradition of cattle-breeding from the Roman times until today. We can suggest that agriculture during Roman domination was one of the most prominent activities which is case even today. Apart from agriculture, the main preoccupation was cattle-breeding. Narrative sources point out that on the south of Dalmatia the basis of cattle-breeding was goat and sheep breeding from Roman period until today.

Александар Д. Стаматовић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет
Катедра за историју

DOI 10.7251/ZRNS1701231S
Оригинални научни рад

ТРЕТМАН САВРЕМЕНЕ ИСТОРИЈЕ У УЏБЕНИЦИМА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

Апстракт: *Уџбеници историје за завршне разреде у Републици Српској морају уважити сву реалност политичко-државног тренутка исте. Због тога је потребно да садрже што више конкретних података, који ће по израстању ученика у зрелу друштвену јединку, омогућити да он разуми ток догађаја у XX вијеку и разлоге стварања Републике Српске, као и све дилеме и тешкоће одбране њеног интегритета. У том погледу потребно је размотрити утицај како унутрашњих тако и спољних фактора на ову проблематику. Примјећује се да је дио материјала у актуелним уџбеницима већ научно анахрон. Они су рађени готово деценију и по уназад, када се није могла успоставити каква-таква историјска дистанца. Што је још горе, у материјалима који обрађују положај српског народа у XX вијеку, а посебно оног у Босни и Херцеговини, има још увијек реликата идеолошке социјалистичке историографије, и тумачења догађаја по њеном моделу. Није успостављена основна историјска релација узрок–ток–посљедица догађаја. У савременим уџбеницима, који обрађују савремени политичко-државни тренутак Босне и Херцеговине и Републике Српске уџбеници морају прожимати конкретне образовне и васпитне карактеристике. Свакако да циљ овакве концепције уџбеника није постизање униформности будућег грађанина, који је израстао од ученика, али уџбеници свакако да морају имати конкретну како образовну, тако и васпитну поруку, без шаблонизације и апстрактне неутралности, која се позива на научну објективност. Уџбеници морају водити рачуна о чињеници гдје су написани, а то је Република Српска, шта је окружује, и шта су њене животне и историјске перспективе.*

Кључне ријечи: *уџбеник, историја, Република Српска, нација, држава.*

1. Модели изучавања историје у уџбеницима у Републици Српској

Основно питање у конципирању уџбеника историје у Републици Српској је који концепцијски модалитет они треба да подразумијевају.У разматрању ове проблематике треба узети у обзир чињеницу да је конститутивни народ Републике Српске српски, тј. да је она као ентитет настала борбом и жељом српског народа у Босни и Херцеговини за националну и државну еманципацију. Први елемент – национални, у

* oss@t-com.me

главним цртама је остварен, док је други или неостварен (јер није створена држава српског народа у Босни и Херцеговини), или је само дјелимично остварен. То значи да у Републици Српској треба да буде примарно изучавање прошлости српског народа у Босни и Херцеговини, а нарочито оне која се подразумијева у историјској периодизацији као савремена. Борба српског народа у Босни и Херцеговини за националну и државну еманципацију у посљедњих вијек и по, била је заправо борба не за сепаратну државну еманципацију, већ интегристичку српску државну еманципацију, и обједињавање свих српских простора. Идеја те државне еманципације и њен покретачки капацитет није настао у Босни и Херцеговини, него у Србији и Црној Гори. Овај концепт трајао је до 1918. године, када је дошло до интеграције Срба Босне и Херцеговине са осталим Србима у југословенској држави. Истина, он је остварен кроз југословенску, а не српску државност. Но, ипак је обезбиједио јединство територије, општи национални концепт и интеграцију. Када је она била изразито угрожена у току Другог свјетског рата, комбинована са муслиманско-хрватским геноцидом над српским народом у Босни и Херцеговини у режиму НДХ, она се опет јавља. Другом југословенском државом, положај српског народа у Босни и Херцеговини враћен је на већ раније испољени сценарио. Чак штавише, и гори. У првој Југославији области и бановине имале су строго административни карактер. У другој Југославији републике су имале елементе државности, те је степен дезинтеграције српског народа повећан.

Распад друге Југославије довео је српски народ у Босни и Херцеговини у практично исти положај као и 1941. године. Само историјско искуство из Другог свјетског рата, и опомена произашла из њега, нијесу дозволили да се понови геноцид вођен у њему. Све ово намеће дилему који модел одабрати у конципирању уџбеника историје у Републици Српској, али и како третирати модерну историју, јер је она у свези са директним функционисањем Републике Српске. Република Српска и Босна и Херцеговина су, и могу се третирати као историјски простор, тј. простор за изучавање историјских догађаја по моделу територијалног одређења. Но, оне су најприје географски простор не само у историјском, него најприје у географском смислу. Из овога произилази модалитет свезе уџбеника географије и историје.

Између низа модела за прављење уџбеника историје у савременој европској и свјетској историографији и методици наставе историје, а узевши у обзир наведене чињенице у вези са Републиком Српском, занимљив је модел који нуди савремени француски историчар Бернар Дукре. Он нуди три варијанте модела: затворени, упоредни и комплексни. Под првим моделом он подразумијева онај

„по коме се настава историје и географије превасходно бави сопственом територијом. Он прихвата административне границе, на основу

којих је креиран програм у коме је дефинисано шта је унутра, а шта изван (споља). Спољашњи део је готово непознат, а унутрашњи чини предмет продубљеног проучавања. Ово статично проучавање даје предност једној јасно омеђеној области (...) на тачност и количину добивених података и на распрострањено схватање очувању националног идентитета кроз векове" (Дукре, 2006, 261).

Други модел је упоредни, и он се по Дукреу

„разликује од затвореног модела у томе што иностранство није пренебрегнуто. Суседи су проучавани без истинске везе са местом наставе. То је узастопно проучавање затворених простора где лекције скрећу прилично лако ка номенклатури и енциклопедизму. Успостављање веза између различитих простора може се извести преко проучавања трговинских биланса, мапа размена или ратних похода" (Дукре, 2006, 262).

Трећи модел се по Дукреу среће најчешће у земљама англосаксонске културе. За разлику од претходна два

„акценат није на територијама него на учесницима. (....) У комплексном моделу много је мање важно усвајање чињеница и ова слабост шокира оне који примењују затворени или упоредни модел и који држе до изградње идентитета уз помоћ значајног научног садржаја" (Дукре, 2006, 262-263).

Уважавајући чињеницу да је Босна и Херцеговина држава, и то држава настала против воље српског народа у њој, који је јасно на референдуму приликом њеног формирања 1992. године изразио жељу да остане у Југославији, суживот конципиран од великих сила, тј. наметнут по Дејтону је реалност, бар у оном домену док та реалност траје. Међутим, немогућност суживота, и функционална одрживост Босне и Херцеговине као државе, поред многих примјера види се и по потпуној различитости историјских факата исказаних у уџбеницима историје у Републици Српској и Федерацији Босне и Херцеговине. То очигледно доказује да комплексни модел уџбеника историје у Босни и Херцеговини није могућ. Дукре то објашњава овако:

„Са становишта 'заједничког живота', комплексни модел изгледа најпривлачнији за историчара или географа јер промовише појединце и групе који би требало да се зближе. Омогућујући да се истакне просторни и историјски идентитет ученика, овај модел допушта конфронтацију са идентитетом суседа" (Дукре, 2006, 266).

Дукре се бавио и феноменом Босне и Херцеговине у свом раду, тј. моделима који би се у њој могли употријебити, као и немогућности употребе упоредног и комплексног модела. О томе он констатује:

„Узећемо и пример Босне. Ако је веровати анкетама јавног мњења, 50% Хрвата и 80% Муслимана из Босне се осећају пре свега Босанцима, док се 50% Срба из ове регије осећа првенствено Србима, више од 50% из сваке групе се изузетно поноси својим идентитетом, свака заједница има изванредно сигурну интерпретацију догађа у последњих 20 година која је у потпуној контрадикцији са интерпретацијом суседне заједнице. У оваквим условима, изграђивање заједничког памћења и заједничке територије уз помоћ затвореног модела наставе историје осуђена је на неуспех“ (Дукре, 2006, 266).

Дакле, и ако је Босна и Херцеговина јединствена држава, и има два ентитета, евидентно је да су чак и са ентитетског становишта разлике у тумачењу савремене прошлости (и не само ње) толико велике, да показују да се у наставном процесу ради не само о два затворена, него чак врло сукобљена модела. Дистанца сукоба није далека. Не ради се о два или више затворених модела држава, које имају различите територијалне и идентитетске интересе, него о једној држави. Тако у једној те истој држави, постоје два затворена модела који се сукобљавају. Намеће се онда и логичка констатација историјске бесперспективе такве једне државе. При томе и Дукреову констатацију која се заснива на анкети (није навео ко је и када, и по којем методу и узорку вршио ту анкету) треба узети са великом резервом. Само мали проценат Срба и Хрвата виде себе најприје као Босанце, а онда као Србе или Хрвате. Чак штавише, највећи проценат ових националних групација уопште не виде себе као Босанце, док највећа већина муслимана, себе не виде више ни као муслимане, него Босанце (Бошњаке).

Дукре се бави и феноменом односа тзв. теоријске историје, која се предаје у школи, и оне са којом се ученик среће у пракси. Ово је већ познати феномен сукоба институционалне (школске) историје, и ванинституционалне која има широк аспект сагледавања. Стога у конципирању уџбеника историје у Републици Српској, као и оне савремене, треба водити рачуна да оба облика историје буду што усклађенија, и не буду у колизији, јер генерално, из њих произилази и историјска свијест, која се формира код сваке друштвене јединке за дужи временски период, и тешко се мијења, мада у преломним историјским догађајима и врло лако. У вези са тим Дукре констатује: „Тако се избегава раскорак који може настати између програма затвореног типа, с једне, и породичног знања и знања заједнице које дете носи, с друге стране.“

Потпуну колизију између школске историје и ванинституционалне, Дукре је објаснио једним примјером. Наиме, неколико мјесеци послије распада СССР-а, у једним од водећих московских новина појавила се карикатура, која приказује како наставница историје испитује ученика, који јој одговара овако: „Треба ли да одговарам како се догодило или како пише у књизи?“ Утицај традиционалног историјског мишљења, и оног школског,

он је објаснио са још два примјера, из сасвим различитих регија. Први је примјер курдског ученика. О томе Дукре каже: „Чак и ако постиже врло добре резултате у школи, мало је вероватно да ће курдски ђак прихватити вредности пренете централизованим програмом историје и географије примењеним у Турској; његово искуство, његова породица, бакине приче и приче његових суседа већ су га од тога заштитиле.“ (Дукре, 2006, 266). Други примјер везује се за српске просторе. За њега Дукре наводи:

„Хијерархијски трансфер знања сукобљава се са снагом представа утемељених код ученика: није вероватно да би млади Србин из Митровице био убеђен кроз школски програм да је Косово албанско јер је сазнао још пре поласка у школу да је управо ту рођено српско национално осећање после битке на Косову пољу 1389. год...“ (Дукре, 2006, 266-267).

У сваком случају, полазиште за моделирање типа наставе историје у Републици Српској, а нарочито оне савремене, исто као и у Федерацији Босне и Херцеговине, треба да буде негативан примјер наставе историје у њој, и уопште у Југославији до њеног коначног распада 1992. године. Наиме, пола вијека читаве генерације су у Босни и Херцеговини училе о томе, да је социјалистичка, авнојевска или како год била епитетирана Југославија, постигла врхунац демократије и слободе грађана, било у политичком, класно-социјалном, било у националном смислу. Насупрот овој тези, као показатељ погрешно ријешених националних и класно-социјалних питања, навођена је прва југословенска држава, најчешће епитетирана као великосрпска хегемонистичка држава.

Довољно је само погледати два примјера конципирања циљева и задатака наставе историје у том периоду. Тако познати хрватски методичар наставе историје социјалистичког периода Јосип Демарин разматра категорију идејно-политичког одгоја. Идеална стварност југословенског друштва, по њему је посљедица НОБ-а, па зато

„у настави повијести потребно је стално наглашавати везу те борбе и данашње наше стварности, јер ће само тако ученици моћи истински схватити тековине народне револуције као што су: државна независност, народна власт, братство и јединство, демократске слободе, изражене у Уставу и демократским законима“.... (Демарин, 1961, 16).

Такође, он говори и о категорији одгоја у домену југословенског социјалистичког патриотизма. Даље наводи:

„У склопу моралнога одгоја развијање југословенскога социјалистичког патриотизма заузима посебно и значајно мјесто. Управо је најважнији задатак наставе повијести развијати у ученика љубав и оданост према нашој слободној домовини и према нашим народима“ (Демарин, 1961, 18).

Практично исто мишљење има и други класик југословенске социјалистичке методике наставе историје, али из Србије – Златибор Поповић. Он разматрајући морално васпитање у настави историје, у исто сврстава „југословенски социјалистички патриотизам, социјалистички хуманизам, затим љубав према слободи, истини, правди“.... (Поповић, 1971, 71). Разматрајући ову проблематику Поповић даље наставља:

„Од пресудног значаја у моралном васпитању је развијање југословенског социјалистичког патриотизма а историја је један од најважнијих школских предмета за његово остварење, јер показује како су се наши народи у прошлости борили против страних завојевача и експлоатације и у чему је суштинска разлика између социјалистичке и капиталистичке Југославије“ (Поповић, 1971, 72).

Ако је педесет генерација младих нараштаја одшколовано на оваквој историјској доктрини у Босни и Херцеговини и Југославији, онда се поставља оправдано питање: како је могло доћи до крвавог грађанског, вјерског и националног рата на наведеним просторима? Намећу се на основу тога и два логична одговора. Први је да је такво учење историје било како научно (образовно) неутемељено, тако и васпитно лажно, да није издржало пробу времена. Други је да су различити облици тзв. ванинституционалне или паралелне историје, и историјске свијести били јачи и бољи од ове институционалне, а да се институционална одржавала само наслањањем на репресивни систем власти. Репресивни систем власти је дакле у глобалном смислу одржавао и ту власт.

Облик такозваног затвореног модела по Дукреу, може се лако препознати у уџбенику историје за девети разред основне школе у Федерацији БиХ. Догађаји пред рат у Босни и Херцеговини, и кривци за њега овако су описани:

„Тадашњи предсједник СДС-а Радован Караџић, данас оптужени за ратне злочине од стране Међународног суда у Хагу, отворено пријети, прије свега, муслиманском политичком врху и народу: Уколико дође до осамостаљења БиХ да ће бити рат и да ће муслимански народ нестати са ових простора. Након тога, посланици СДС дефинитивно напуштају Скупштину БиХ и формирају посебну Скупштину на којој су усвојили устав ‘српског народа у Босни и Херцеговини’ и прогласили ‘српски народни ентитет’ као федералну јединицу остатка Југославије“ (Хаџиабдић и други, 2007, 140).

Суштина ових догађаја је најприје потпуно кривотворена. И не само то, слиједом констатација потпуно се негира и садашња Република Српска, потреба њеног постојања, као и устав који је српски народ тада донио. То се ради конзистентно, и долази и до оспоравања дана ентитета Републике

Српске у данашњици. Свакако ће конотација ових констатација бити даље разрађена у овом раду.

Евидентно је да је Република Српска већ оформила свој модалитет уџбеника из историје, и они немају везе са онима у Федерацији БиХ, иако се у оба случаја ради о затвореном моделу уџбеника. Међутим, пут до оваквих уџбеника није био једноставан, и био је често условљаван, и још увијек у перспективи може бити условљаван. Како у прошлости тако и у будућности, на основу шире конотације догађаја, ови уџбеници су имали три модалитета свог карактера. У контексту политичког повлачења Европе од босанског сукоба, и дозвољавања хаотичног сценарија, намеће се први модел. Њега је норвешки историчар и политиколог Свеин Монесланд протумачио да се своди на

„веома популарне стереотипне изјаве попут: Ако се желе поубијати, нека то само учине. У Босни се кољу већ стољећима (...) Сукоб је објашњен да је Балкан нешто друго, менталитет је насилан (...) Рат у Босни често се интерпретирао као вјерски рат. То се мишљење темељи на старом увјерењу како је вјерска нетолеранција типична за Босну. Становницима западне Европе било је тешко схватити сложени однос између етничког идентитета и вјере у Босни.“

Други је онај који још увијек подразумијева суживот путем гашења ентитета, и стварања унитарне Босне и Херцеговине. Тај модалитет провијавао је са страним протекторима именованим од међународне заједнице. Он се базирао и базира се на причи о суживоту три народа у БиХ, који је традиционално био добар, и врхунац је имао у Титовој Југославији, када се заправо није ни водило рачуна ко је шта по вјери и националности. Њега Монесланд објашњава овако:

„Тијеком рата у Босни постале су популарне изјаве попут: Босна је увијек била примјер мирног мултикултуралног живота. Традиција Босне као друштва с мултикултуралним и мултивјерским суживотом, као хармоничне заједнице задире дубоко у 19. стољеће. Тијеком рата у Босни многи су сматрали потребним да бране мултикултурално друштво које је постојало у Босни, што је била реакција на етничко чишћење. Миран је суживот у Босни кориштен као аргумент против супротстављене тезе како је узрок кризи у стољеће старој мржњи.“

Трећи став је колонијални. Он се заснива на мишљењу европских западних кругова још од половине XIX вијека, да је народ у БиХ варварски и непросвијећен, што је посљедица вишевјековне заостале османске владавине над њим. Под тим геслом, тј. геслом увођења просвијећености и економског напретка, родила се идеја о протекторату неке велике европске силе над овом

провинцијом на дужи период. У том смислу оправдавана је окупација БиХ од стране Аустроугарске одлукама Берлинског конгреса. Модерна тенденција слиједи тај пут, тј. пут међународног западног протектората над БиХ да би се у њој развиле демократске институције, демократија и толеранција, у смислу изградње мултиетничког и мултиконфесионалног друштва (Монесланд, 2000, 40–41).

За преко двије деценије од потписивања Дејтонског споразума Република Српска је у политичком смислу своје одрживости прошла неколико фаза, иако јој је по Дејтону био гарантован ентитет. Немогуће би било посматрати концепцију њених уџбеника историје ван политичког контекста. Њен опстанак је у неким фазама био угрожен, и пријетио је да се она сведе само на формални ентитет. Политички облик њене дезинтеграције, или демонтаже, поред обједињавања државних институција у домен унитарне Босне и Херцеговине, у првом реду подразумијева и унификацију школског система и програма, од којих би настава историје била прва на удару. Међународна заједница је стога, идући по Монесландовом моделу и прошла неколико етапа свога односа према Босни и Херцеговини. У неким периодима, опасност унификације наставе историје за читаву Босну и Херцеговину био је значајно изражен. Неспорно је да ће настава историје, а нарочито третман савремене историје у уџбеницима у Републици Српској још зависити од политичких конотација.

2. Реликти идеолошке историје у третману савремене историје у уџбеницима Републике Српске

Анализом уџбеника историје у Републици Српској, нарочито оних материјала који се везују за савремену историју, још увијек се могу наћи реликти идеолошке историје. Ову појаву не треба само посматрати са становишта класичних реликата у идеолошком смислу, него и у другом феномену, који је још опаснији по идентитет Републике Српске, и директно се коси са њеним настанком и одрживошћу. У уџбенику за девети разред основне школе, углавном провијава конотација да је устанак у српским подручјима (изузимајући Србију) организовала КПЈ, што је потпуно нетачно. У уџбенику постоји лекција са насловом *Различити приступи рату у Југославији*, која је направила значајан искорак у ревизији српске савремене историографије, бар у уџбеничком смислу. Тај искорак је само у домену, што је ова тема ипак дјелимично другачије интерпретирана од начина на који је то рађено пет деценија. Аутори уџбеника поред осталог наводе: „Против њемачке окупационе управе устанак су започели партизански и четнички одреди, формирани већ почетком љета 1941. године, најприје на

простору западне Србије, а потом и источне Босне.“ Стереотип идеолошке историографије и даље се прати у овој лекцији, чим аутори наводе: „Устанак је почео најприје у Србији, 7. јула 1941. године“, да би мисао окончали констатацијом: „партизани су убили два српска жандара назвавши их слугама окупатора и прогласили тај догађај за званичан почетак устанка. У Србији убрзо дјелују два покрета.“ Како је већ назначено, аутори уџбеника не разграничавају шта је заправо критеријум да би се нешто прогласило устанком: да ли је то борба са окупатором, или домаћим квислинзима? Иако у наведеној лекцији површно констатују да су већ у мају и јуну почеле прве акције против режима НДХ у источној Херцеговини, они ипак догађај у Белој Цркви дефинишу као почетак устанка.

Потпуно је историјски нетачна и констатација да је у Хрватској у Српцу устанак дигнут 27. јула. Она је изречена кроз констатацију: „Устанак у Хрватској је организовала КПЈ“ (Тешић и други, 2010, 131–134). Устанак у Хрватској је, заправо, био устанак Срба, и то спонтани, против режима НДХ и усташког геноцида и ни по чему се не разликује критеријумски од оног дигнутог у источној Херцеговини у јуну. Борба српског народа у БиХ и Хрватској (тј. оним што се касније подразумијева под тзв. авнојевском Хрватском) против геноцида који је над њим извршила НДХ није имала никакву идеолошку позадину, нити је КПЈ на основу ње и могла подићи устанак. С обзиром на то да се ради о истом простору– српском, а у оквиру НДХ, он је био истог карактера како у БиХ, тако и у Хрватској. Свакако да се не може ни са становишта објективне историографије спорити учешће комуниста у организацији и извођењу устанка. Што је најважније у читавој овој причи, саме историјске поруке су потпуно погрешне, како са становишта образовног (историчног и научног), тако и образовног домена. Борба српског народа против режима НДХ поистовјећује се са идеолошком борбом, тј. класно-социјалном. Уопште се не успоставља историјска вертикала поистовјећивања положаја српског народа 1941. и 1991/92. године. Та вертикала је толико очигледна. У поменутој лекцији аутори су пропустили да помену имена истинских бораца за одбрану српског народа у Босни и Херцеговини од геноцида НДХ, попут: Поповића, Перишића, Тепавчевића, Куреша, Врањешевића, Тешановића, Радића, Дангића, Дерикоње, Нешковића.... Ови српски патриоти тако су пали у заборав у уџбеницима историје у Републици Српској код младих нараштаја, али су зато поменуте потпуно минорне личности које прелазе авионима из домобрана у партизане: Рудолф Чајавец и Фрањо Клуз, који нијесу Срби (Тешић и други, 2010, 141).

Анализирајући лекцију под називом *Рат у Југославији 1942. и 1943. године*, може се запазити готово идентичан приступ оцјени легалитета

и легитимитета АВНОЈ-а и покрајинских ЗАВНО-а, са уџбеником из Федерације. Тако стоји:

„У Мркоњић Граду је 26. и 27. новембра 1943. године одржана оснивачка скупштина ЗАВНОБиХ-а. Представници Срба, Хрвата и муслимана одлучили су, у Мркоњић Граду, да БиХ уђе у састав нове Југославије као њена равноправна федеративна јединица… За останак у Југославији одлучили су се муслимани Санџака и Албанци на Косову“ (Тешић и други, 2010, 141).

Из ових констатација стиче се утисак да су аутори конзервирани у својим ставовима, и да пишу уџбеник историје негдје 60-их или 70-их година XX вијека.

У вези са овим тврдњама, намеће се истовјетна констатација као и у вези са уџбеником из Федерације. На основу којих избора, плебисцита или референдума грађана су те одлуке донесене? Ко су били тзв. вијећници? Идући линијом историјске логике и континуитета процеса, намеће се питање, зашто у истој тој БиХ, само неколико година раније, и то на изборима у мирном и демократском времену, народ у њој није гласао за оно што су прогласили вијећници АВНОЈ-а и ЗАВНОБиХ-а? Ко је питао, нпр. Србе у БиХ тада, желе ли да живе у посебној републици, одвојени од својих сународника у Србији, Црној Гори, Славонији и Далмацији? Историјски је неспорно да је најјача муслиманска странка у БиХ, у годинама пред Други свјетски рат, на челу са својим лидером Мехмедом Спахом, подржавала централистичко уређење Југославије преко ЈЕРЕЗ-е.

Врхунац нетачности је и наведена чињеница да су се и Албанци са Косова одлучили за живот у Југославији. Групица албанских комуниста са Косова и Метохије, одана КПЈ, имала је незнатан утицај на албанске масе, да би их уопште могла представљати. Тзв. Бујанска конференција је очигледна негација тврдње изречене у уџбенику. Током 1945. године на Косово и Метохију су дошле трупе југословенске армије, да би угушиле масовни устанак албанског становништва. Читава генеза албанског питања у Југославији од 1945. до 1999. године, такође је очигледна негација ове тврдње. У тој тврдњи, очигледан је стереотип изведен од шаблона идеолошке историографије, о срећним и уједињеним народима у Југославији и братству и јединству.

Како је већ назначено, овакве поставке не само да се косе са образовним (научним и историчним), као и васпитним циљевима наставе историје у савременом тренутку Републике Српске, него чак шта више, шаљу контра поруку њеном постојању и егзистенцији. Овакве констатације су заправо апсурдне! Положај српског народа у другој или социјалистичкој

Југославији, био је диктован авнојевским одлукама, које су оперативно на нижем нивоу проведене кроз земаљска вијећа, па и оно у БиХ. Из њих је произашла раздијељеност српског народа, која је условила то, да се након распада југословенске државе једино српски народ нађе подијељен у неколико држава. Уже гледано, формирањем посебне Републике БиХ, српски народ не само што је одвојен од својих сународника, него су створени услови да се у историјској перспективи створи БиХ као независна држава, што је и остварено. Читав историјски пут српског народа у Југославији од 1991. године, представља заправо пут избављења из галиматијаса авнојевских одлука. У истом смислу је и детаљ око Албанаца са Косова. Управо по авнојевском моделу, од Србије су отргнути Косово и Метохија, од њих је направљена аутономна јединица, из које је произашло независно Косово. Дакле, аутори уџбеника, на један несвјестан начин, слиједећи стереотип социјалистичке историографије, посредно дају подршку независном Косову, а управо је Република Српска онемогућила да БиХ призна Косово као државу.

Прилагођавање уџбеника историје, а нарочито третмана савремене историје у њима, треба стога да буде брзо и оперативно, и у складу са постојећом реалношћу Републике Српске и њених захтјева. У научном смислу, сама бит уџбеника историје треба да буде проток најновијих идеја од науке до уџбеника. Савремени методичар наставе историје Милан Лазић је стога оправдано констатовао:

„Због тога што смо народ дуге историјске прошлости и традиције, али кратког историјског памћења, историја нам се као бумеранг враћа и жестоко нас лупа по глави. И заиста, ако научне институције из ове области (историјски институти, историјске катедре и др.) не интересује практична примена њихових научних достигнућа онда они личе на стерилне лабораторије у којима се нешто дешава, али не производи никакав резултат“ (Лазић, 1997, 485).

3. Дилеме тумачења концепције уџбеника у Републици Српској: од национализма ка национал шовинизму

Поред образовних карактеристика, у складу са историчношћу и научношћу, васпитни задаци наставе историје, нарочито оне савремене, у Републици Српској морају бити пажљиво прецизирани. Стереотип разних аутора методика наставе историје, од социјалистичког периода до данас, као прву компоненту васпитних циљева и задатака помиње развијање патриотизма. Социјалистичка издања методика наставе историје углавном су имала једнак образац дефинисања патриотизма, који је имао југословенско опредјељење, али и класно-социјално тумачење. Од распада југословенске

државне заједнице, код српских методичара наставе историје, и уопште историчара који се баве наставом, или дефинишу циљеве и задатке модерне српске историографије, јавља се потпуно одсуство прецизирања значења патриотизма.

Углавном превладава уопштена фразеологија, која само упућује на то који би патриотски циљеви и задаци били у уџбеницима историје, и колико су они повезани са националношћу, тј. очувању националног идентитета. Милутин Перовић сматра да се „ученик може васпитавати само на основу конкретних историјских садржаја. Уношење васпитности без конкретних историјских садржаја има супротан ефекат.“ (Перовић, 1995, 30). Миленко Миладиновић је констатовао управо оно што би се могло десити Србима у Републици Српској и БиХ, уколико би дошло до унитаризације, чиме би била унитаризована и настава историје. Он тврди да

„народ коме се затиру облици националног живота губи своју историјску свијест, свој национални идентитет, нестаје као такав какав је постојао. Зато уништење једног народа не мора бити чин његовог физичког истребљења. Истребљење једног народа може имати вид уништења његовог духовног живота, његових духовних и културних вриједности.“ (Миладиновић, 1996, 22).

Здравко Делетић је мишљења да је

„настава историје један од посредника између историографије и широких народних маса, институционализовани облик преношења одабраних резултата историјске науке на ученике у циљу утицања на изградњу њихове историјске свести, која је битан део друштвене свести и значајан конститутивни елеменат националне свести и може утицати на формирање и испољавање низа вредносних ставова и опредељења“ (Делетић, 2005, 30).

Милан Лазић сматра да треба код ученика развијати „патриотска осећања на примерима из националне историје. Ученици се васпитавају а примери служе за углед. Ученик увек мора бити субјект у наставном процесу и васпитавати се на конкретним историјским садржајима, свесно усвајајући историјске чињенице и историјска сазнања.“ (Лазић, 2008, 21). Како је већ назначено, нигдје међутим нема разраде васпитних циљева, а нарочито патриотизма у конкретном смислу. То нарочито важи за савремену историју.

Методичарка наставе историје Ана Пешикан-Аврамовић разматрајући утицаје наставе историје, разматра и фактор утицаја на морални развој. Њено запажање јесте универзално, али је умногоме и оперативно за концепцију уџбеника историје у Републици Српској, и третман савремене историје у њима. Она разматра и фактор идеала у настави историје, тј. идеала који утиче на формирање личности. Она тако тврди: „Стицање и развој идеала

веома су важни у формирању личности детета. Идеали служе као посредници током развитка карактера, али и организују човеков рад и професионални живот. У току развоја идеали се мењају, као и мотиви за њихов избор. Улога идеала је важна у моралном васпитању.“ (Пешикан-Аврамовић, 1996, 29). Свакако да у конципирању тумачења савремене историје у уџбеницима историје у Републици Српској, примјер историјског идеала треба да буде што конкретнији, и да садржи савремене идеале из српског јавног живота, у првом реду са територије БиХ, и оних који су стварали Републику Српску.

Из свега изнесеног може се сагледати основа дилеме конципирања савремене историје. Међутим, и према спољњем фактору, а и према унутрашњем, она се доводи у дилему преласка од позитивног национализма, у национал-шовинизам. Концепција третмана савремене историје у Републици Српској свакако не може бити национал- шовинистичка. Ако се ова констатација лиши стереотипних фраза о хуманистичком карактеру васпитних циљева наставе историје, опет иза тога треба констатовати да национал-шовинизам никада није био својствен српском народу.

Холандски филозоф и историчар јеврејског поријекла Јохан Хајзинха, који је страдао у једном нацистичком логору 1945. године, управо се бавио дилемама троугла односа слободе и патриотизма, према национализму. Он је сматрао да

„националну свест посматрамо као објективно дату величину коју можемо рашчланити, просуђивати и вредновати. Национална свест је у теорији уверење, in actu највећим делом пркос. Она поготово у потпуности живи у сфери надметања и супротстављања, дакле на страни раздора. Узајамни односи нација могу бити племенито надметање, али односи међу вилама које су стојале уз колевке нација увек су остали испуњени гордошћу, похлепом, мржњом и зависношћу“ (Хајзинха, 1996, 88).

Енглески филолог и филозоф Антони Д. Смит је мишљења да се

„термин национализам користи на неколико начина. Он може да означава: 1. Целокупни процес обликовања и одржавања нација или националних држава; 2. Свест о припадности нацији, заједно са сентиментима и стремљењима усмереним на њену безбедност и просперитет; 3. Језик и симболику ‘нације’ и њене улоге; 4. Идеологију, укључујући културну доктрину нација и националне воље, као и прописе за остварење националних стремљења и националне воље; 5. Друштвени и политички живот за постизање циљева нације и остварење националне воље“ (Смит, 2010, 117).

Од Дејтона до данас Република Српска је, како је већ назначено, имала неколико фаза удара на њен идентитет, у смислу унитаризације БиХ, која не

подразумијева само просту политичку, већи и идентитетску унитаризацију. То се оправдавало стварањем демократског и мултиконфесионалног друштва, које ће бити основа за спречавање нових појава национал-шовинизма и сукоба. Овај феномен удара на идентитет Републике Српске може се довести у везу са констацијом енглеског политиколога Џорџа Софлина, који тврди

„да се демократска државност састоји од три кључна, међусобно зависна елемента: грађанског друштва, државе и етничке припадности. Ова три елемента су у сталном, интерактивном односу. Они имају различите функције и улоге, креирају различите ставове и тежње, који се понекад преклапају а понекад су контрадикторни, и до чијег динамичног преобликовања и преформулирања долази путем њихове сталне интеракције. Грађанско друштво стога није статичан ентитет, једно стање ствари које је достигнуто и тиме заувијек успостављено, него је оно флуидно, промјенљиво, конфликтно, реагује на промјене у политици и осјетљиво је на непријатељске притиске“ (Шоплфлин, 2000, 87).

Утицај политичке, државне, националне и вјерске датости на програме историје, уџбенике, а нарочито савремену историју је незаобилазан, нарочито у транзиционим друштвима, са израженим фрустрацијама супротности које су наведене. Значајан дио друштава југоисточне Европе, а нарочито бивших југословенских простора у томе предњачи у Европи, а репрезентативан примјер је БиХ. Опште карактеристике свезе друштвене датости и обраде савремене историје, уочио је шкотски историчар Роберт Страдлинг, који тврди:

„Оно што је јасно јесте да ће се сваки одабир тема и подручја савремене европске историје само дјелимично заснивати на образовним критеријима. Школска историја је јавно власништво. Сматра се да има политичке и социјалне, колико и образовне циљеве. Ако се прегледа списак циљева који се налази на самом почетку већине наставних планова и програма, видјет ћете да се од наставе историје врло често очекује да промовише одређене шире друштвене циљеве тако што ће ученицима помоћи да развијају осјећај националног идентитета, пренијети им свијест о културном наслијеђу, припремити их за демократско учешће у грађанском животу“ (Страдлинг, 2005, 35).

4. Сукоб институционалне и ванинституционалне историје у Републици Српској – могућности усаглашавања

Од установљења образовног система и наставе историје и њених уџбеника у свакој држави, дефинитивно долази до сукоба институционалне

и ванинституционалне историје. Тај сукоб може да зависи од низа фактора. Неки од најзначајнијих су демократски капацитет односног друштвеног система; политичке, националне, вјерске и класно социјалне подјеле односног система; просвећеност становништва и старијих генерација које на ученика могу да утичу давањем мање или више квалитетнијих информација о прошлости итд. У овом раду већ су наведени неки примјери потпуне разлике тумачења догађаја из прошлости, нарочито оне савремене изражене у уџбенику историје, и оне која се нуди ученику у његовом окружењу ван институционалног (нпр. Бернар Дукре). Врхунац те појаве је када и сам ученик бива потпуно свјестан тога.

Роберт Страдлинг јасно констатује „прихватање мишљења да настава историје и уџбеници нису једини ученицима доступни извори информација о Европи 20. вијека. Као прво, што је догађај ближи садашњости, то је већи спектар извора који желе дати тумачење и образложење: политичари, новинари, радио-телевизијске куће, аутори документарних и играних филмова.“ Као другу компоненту Страдлинг наводи да ученици у свакодневном животу свога окружења срећу актере савремене прошлости, који им је презентују различито од оне у уџбеницима. Трећа компонента је утицај масмедија, дигиталне технологије и интернета, на коме ученик може наћи различите материјале из историје, а нарочито оне савремене (Страдлинг, 2005, 15).

Историчари транзиционих друштава, па и они у Републици Српској, свакако морају да се позабаве узроцима доминације ванинституционалних историјских садржаја на формирање историјске свијести код ученика будуће зреле друштвене јединке. Историчар Андреј Митровић сматра да

„највећи и најутицајнији део друштвене свести увек су стварала, стварају и вероватно ће стварати ванинституционална изворишта. Она емитују и историјске представе глобално оцртане и упрошћених садржаја, превагу дају емотивном над рационалним, служе се сугестијом, помажу се баналностима, ослањају се на јасну практичну корист у датим околностима, понављају једно исто безброј пута и, најчешће, не уносе свеже допуне“ (Митровић, 1991, 207).

Здравко Делетић констатује оно што је већ виђено у пракси, а то је да

„има разлога да се каже да је историјска свест која се формира посредством школског система ученицима наметнута и у значајној мјери догматска. Учење историје и избор садржаја нису ученикoв избор, он се не пита хоће ли или не историју у свом програму. (....) Историја се предаје у форми истина које треба усвојити и знати, а не у форми садржаја о којима се може размишљати и разговарати. (....) У настави се ученицима не нуде алтернативе, сумње, докази, полемике“ (Делетић, 2012, 99).

Евидентно је дакле, да у сваком друштвеном систему постоји у мањој или већој мјери колизија између институционалне и ванинституционалне историје. Република Српска свакако није и не може заобићи да буде изузетак у томе. У овом раду већ су приказани неки примјери у уџбеницима у Републици Српској. Иако се програми и уџбеници историје морају заснивати на дидактичким принципима научности и историчности, и не смију се управљати према факторима који стварају ванинституционалне облике историјске свијести, они ипак морају бити у корелацији са њима. Та корелација се своди на свијест да ће ученик на овај или онај начин доћи у додир са факторима који стварају ванинституционалне облике историјске свијести, као пресудан облик друштвене свијести. Истина, ванинституционални облици историјске свијести, тј. фактори који утичу на њено формирање, немају у званичном смислу научност и историчност. Ова констатација може да буде само условно прихваћена, јер су неки научни радови нашли верификацију тек у друштвеном систему који је претходио оном прије њега, и имао је своје норме научности и историчности.

Дакле, суштинска одговорност за колизију са ванинституционалним факторима обликовања историјске свијести лежи на креаторима наставних програма и уџбеника историје. Они морају реално да сагледавају факторе обликовања ванинституционе историјске свијести, који су врло често рецензенти оних институционалних. Жртва тог сукоба је најчешће ученик, који је касније зрела друштвена јединка. Његови назори и формирана историјска свијест, која је и шире друштвена, тако су крхки, склони манипулацијама и промјенама.

5. Има ли друштвена елита Републике Српске конзистентан план о њеној еманџипацији?

Општепознато је да друштвена елита, тј. владајућа елита односног друштва, у складу са својим интересима и идеалима формира норме тог друштва. Она одређује глобалне позитивности и негативности, норме за одређивање тога шта је напредно, а шта назадно, патриотско и издајничко и сл. Друштвена елита мора имати и конзистентан план одржавања друштва које она заступа. Сводећи ове глобалне констатације на ниво практикума у Републици Српској, треба се запитати, има ли друштвена елита у њој конзистентан план даљег развитка Републике Српске и њене судбинске историјске перспективе? У повратном смислу намеће се и дилема који фактори могу утицати на такве ставове њене елите. Политичка елита производи глобалну културну елиту, а у оквиру ње и пожељни модел историографије, који треба да буде у кореспонденцији са њеним ставовима. Такав модел

историографије даље се развија на наставне програме и уџбенике историје, тј. њихову концепцију, или шта се са њима у образовном, а нарочито васпитном смислу жели постићи. Коначно, усљед догматског приступа у оперативном смислу извођења наставе, и таква хтијења могу имати слабе ефекте.

Евидентно је да је послије двије деценије од Дејтона Република Српска на прекретници свога постојања и историјске перспективе. До сада, суочена у неколико наврата са покушајима њене демонтаже, она дефинитивно мора кренути ка својој потпуној државној еманципацији, или у супротном, дезинтеграцији и унитаризацији у БиХ, под политичким алибијима остварења демократског, мултиконфесионалног и економски просперитетног друштва, које ће бити члан Европске уније. Политичко-државно тумарање, и немање јасних циљева њене друштвене елите, свакако ће се рефлектовати и на наставу историје. Савремена историја и њено тумачење у уџбеницима, који неумитно доводе у анализу догађаје 90-их година, тако настанак Републике Српске доводе у положај негативне или позитивне конотације.

6. Шта се може дефинисати као савремена историја у настави историје у Републици Српској?

У савременој периодизацији наставе историје, под савременом историјом сматра се углавном историја XX вијека. Њене посљедице оперативно су утицале на даљи развој догађаја на почетку XXI вијека. Но, примјећује се да има држава које под савременом историјом сматрају само историју од свршетка Другог свјетског рата. Коначно, постоје и тенденције подјеле савремене историје по територијалном моделу, комбинованом са хронолошким, тј. из домена опште и националне историје. Тако се узима као савремена историја из домена опште историје само историја XX вијека, а из домена националне само она од окончања Другог свјетског рата. У посљедње три деценије ревизије историјских процеса, диктоване симболичким рушењем Берлинског зида, општа свјетска и европска периодизација историје је значајно нарушена.

С обзиром на чињеницу да се историја, или нова открића из прошлости, тј. ревизија већ обрађених и утврђених историјских догађаја све учесталије појављује (очигледан примјер за то је и читав низ научних сесија и издања поводом избијања Првог свјетског рата), онда је и периодизација историје у креацији програма и уџбеника из историје у Републици Српској, ауторе ставила пред тежак задатак. Узимајући у обзир чињеницу, да историја врло често служи као поткрепљење остварењу или утврђивању политичких, националних, вјерских, државних, класно-социјалних и сл. интереса, сасвим сигурно би се могло констатовати, да је ова појава неизбјежна и у БиХ и

Републици Српској. Учвршћивање националног и државног идентитета, веома често, нарочито у домену ванинституционалне историје, доводи до великих аномалија. Узима се из прошлости све што може да покаже и докаже правилност одређеног става, или представља и симболише хронолошко-историјски континуитет до данашњице. Констатујући ово, може се сматрати, да се под савременом историјом у Републици Српској данас може сматрати све оно из прошлости што може оперативно послужити за одбрану националних права српског народа у БиХ, и исто тако не само ентитетској, него и државној Еманципацији Републике Српске. Свакако да ово у разумној мјери са научног становишта мора да се уклопи у општу периодизацију и схватање савремене историје.

7. Циљеви и задаци третмана савремене историје у уџбеницима историје у Републици Српској

Како је већ назначено, програми и уџбеници историје у Републици Српској зависе од глобалних политичко-државних захтјева, потреба и смјерница њене политичке елите. Политичка елита опет се ствара и функционише на основу демократских принципа изражавањем воље народа на слободним изборима. Ти избори не спадају само условно речено у баналностзахтјева краткорочних политичких потреба. Узимајући у обзир да је прошло већ више од двије деценије од Дејтона, те да је дејтонски систем до сада био неколико пута веома угрожен, првенствено у намјери да се ентитет Републике Српске демонтира, те да су међународне глобалне прилике сасвим другачије од доношења дејтонских одлука, третман савремене историје има велику тежину и поруку за масе. Већ послије двије деценије од Дејтона, више је него јасно да је БиХ нефункционална и неодржива државна творевина. Српски народ у БиХ послије три деценије искристалисао је своје фундаменталне националне и политичко-државне циљеве. Они стога морају бити оперативно проведени кроз програме и уџбенике наставе историје, а третман савремене историје у њима је врло важан за формирање будуће зреле друштвене јединке. У том смислу треба да у обостраној релацији дође до потпуне субординације.

На основу свих изложених чињеница у овом раду, намећу се рјешења за третман савремене историје у уџбеницима у Републици Српској. Она требају да имају сљедеће смјернице у смислу циљева и задатака: потпуна афирмација државне еманципације Републике Српске и назначавање неодрживости БиХ као државе; развијање српских интегристичких процеса у првом реду са Србијом; указивање на геноцид над српским народом у XX вијеку, са посебном назнаком на геноцид у БиХ; указивање на узроке, ток и

посљедице геноцида, као и јасно одређење актера тог геноцида; указивање на процес понављања историјских феномена, тј. конкретно геноцида над српским народом; указивање на историјску генезу, ток и перспективе српских интегристичких процеса, и намјере остварења идеје јединствене српске државе; указивање на историјске противнике српског државног и националног интегризма и њихове мотиве за то; указивање на погубност југословенске државне идеје по српски народ; указивање на негативизам авнојевског система из кога је произашла БиХ као једна од република по авнојевском систему; указивање на формирање, функционисање и улогу НАТО и ЕУ; указивање на узроке, ток и посљедице распада СФРЈ; формирање историјских идеала на јасним примјерима из савремене историје српског народа; стварање навике за познавањем и празновањем значајних историјских јубилеја српског народа, а нарочито оног у БиХ, са јасним историјско-васпитним порукама; указивање на улогу и значај СПЦ у борби за очување националног идентитета српског народа, и геноцида који је над њом извршен у XX вијеку; стварање политичко-демократских идеала, знања и навика ученика који ће по биолошком сазријевању постати слободна и критична друштвена јединка.

ЛИТЕРАТУРА:

Demarin, J. (1961). *Nastava povijesti u osnovnoj školi (Specijalna didaktika)*. Zagreb, Pedagoško-književni zbor.

Hadžiabdić, H., Dervišagić, E., Mulić, A., Mehić, V. (2007). *Udžbenik za osmi razred osnovne škole.* Tuzla, Bosanska knjiga.

Mitrović, A. (1991). *Raspravljanje sa Klio: o istoriji, istorijskoj svesti i istoriografiji.* Sarajevo, Svjetlost.

Monnesland, S. (2000). Zapadnjačke percepcije Bosne. U C. Hodge - M. Grbin: *Europa i nacionalizam naspram nacionalnoj netrpeljivosti*. Međunarodni simpozij, Korčula, 21-28. IX 1998, Zagreb: Durieux.

Pešikan-Avramović, A. (1996). *Treba li deci istorija.* Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Schopflin, G. (2000). Građansko društvo, etnička pripadnost i država: trostruki odnos, y: C. Hodge-M. Grbin, *Europa i nacionalizam, Nacionalni identitet naspram nacionalnoj netrpeljivosti,* Međunarodni simpozij, Korčula, 21-28. IX 1998, Zagreb: Durieux.

Smit, A. D. (2010). *Nacionalni identitet*. Beograd, Biblioteka XX vek.

Делетић, З. (2005). *Огледи из методике наставе историје.* Ужице, Учитељски факултет.

Делетић, З. (2012). *Огледи о настави историје.* Косовска Митровица, Филозофски факултет.

Дукре, Б. (2006). Поучавање историје и географије за суживот. *Настава и васпитање, 3*, Београд: Педагошко друштво Србије.

Лазић, М. (1997). Место и улога новије историје у програмима и уџбеницима основних, средњих школа и гимназија педесет година касније. У: *Други свјетски рат-50 година касније, II*. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности – Српска академија наука и умјетности.

Лазић, М. (2008). *Методички приручник из историје.* Београд, Друштво историчара Србије „Стојан Новаковић“ – Институт за савремену историју.

Миладиновић, М. (1996). *Проблематика наставе историје.* Бањалука, Народна и универзитетска библиотека.

Перовић, М. (1995). *Методика наставе историје.* Београд, Завод за уџбенике и наставна средства.

Поповић, З. (1971). *Методика наставе историје.* Београд, Завод за издавање уџбеника Србије.

Страдлинг, Р. (2005). *Како предавати историју Европе 20. вијека.* без мјеста издања: Издаваштво Савјета Европе.

Тешић, С., Гаврић, С., Пејић, Р. (2010). *Историја за 9. разред основне школе.* Источно Сарајево, Завод за уџбенике и наставна средства.

Хајзинха, Ј. (1996). *Национализам и патриотизам у Европи на крају XIX века.* Београд, Терсит.

Aleksandar Stamatović

TREATMENT OF MODERN HISTORY IN THE COURSEBOOKS IN THE REPUBLIC OF SRPSKA

Summary

The Republic Srpska is still an unfinished state and national categories, created as an entity under the provisions of the Dayton Agreement, and against the will of the Serbian people in Bosnia and Herzegovina. Nevertheless, it can be considered that in global terms the formation and existence of the Republic Srpska has a historical significance for contemporary interests of Serbian nations. The first time since the end of the Ottoman era, the Serbs in Bosnia and Herzegovina rounded out their territory and not only territorial but also ethnic identity which has for decades been threatened first by Kallay doctrine of Bosniac and then by the Yugoslav doctrine. Taking into account the fact that the historical consciousness is of one of the most important elements of social consciousness, textbooks and history education in the Republic Srpska has an important role in the process of its final state of emancipation. Unfortunately, there are still the relics not only of socialist ideological historiography which is completely overcome by the historical course of time and events but also the relics visions of planning Yugoslav state since 1945 that has caused a bloody civil and religious war since 1991. Therefore, it must be noted that the history books in the Republic Srpska should be further developed and written in correlation with contemporary interpretations of the position of the Serbian people, particularly those in Bosnia and Herzegovina. The final aim of interpretation of modern history in the textbooks of the Republic Srpska needs to have a starting point and destination in strengthening and promoting the idea of the state, based on the full national emancipation as a starting basis for the unification of all Serbian territories.

Језик

Предраг Новаков*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за англистику

DOI 10.7251/ZRNS1701255N
Оригинални научни рад

ИДИОМАТИЗОВАНОСТ ЕНГЛЕСКИХ ФРАЗНИХ ГЛАГОЛА И ЊИХОВИХ СРПСКИХ ЕКВИВАЛЕНАТА[1]

Апстракт: *Специфични спојеви лексичког глагола и адвербијалне партикуле у енглеском језику, који представљају фразне лексеме најчешће назване фразни глаголи, подразумевају различит степен идиоматизованости. На основу кратког приказа релевантне литературе о фразним глаголима и њиховој семантичкој структури, у раду се констатује да се код тих глагола могу разликовати три нивоа идиоматичности: а) неидиоматични или транспарентни ниво, б) полуидиоматични ниво и в) идиоматични ниво. Да би се проучили ти нивои идиоматичности, састављен је корпус са примерима из савременог британског романа и српским преводним еквивалентима тих примера. Приликом анализе идиоматизованости примера из корпуса пошло се и од основних поставки когнитивне лингвистике, нарочито од концепта појмовне метафоре. Резултати анализе примера из корпуса показују да већина забележених фразних глагола спада у неидиоматизоване комбинације у којима глагол углавном означава кретање, а партикула правац тог кретања. Код полуидиоматизованих спојева партикула имплицира потпуну реализованост ситуације, док идиоматизоване комбинације садрже глагол и партикулу са проширеним апстрактнијим значењем, при чему се значење партикуле може анализирати помоћу појмовне метафоре. Српски преводни еквиваленти већином садрже глаголе са префиксима; осим што маркирају потпуну извршеност дате ситуације, префикси често имплицирају физички покрет (уколико глагол има дословно значење) или попримају додатно метафоричко значење (у случају идиоматизованих комбинација).*

Кључне речи: *енглески, идиоматичност, појмовна метафора, српски, фразни глаголи.*

1. Увод

Енглески вишечлани глаголи (енгл. *multi-word verbs*), који обухватају спој лексичког глагола и једне или две партикуле, представљају изузетно продуктивну врсту фразне лексеме која је веома фреквентна у савременом,

* predragnovakov@sbb.rs

[1] Рад је припремљен у оквиру пројекта *Језици и културе у времену и простору* (број 178002) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

посебно неформалном енглеском језику. Због комплексности тих спојева аутори су често проучавали ове глаголе, а посебно њихову семантичку структуру и ниво идиоматизованости, као и статус, функцију и позицију партикуле. У обимној стручној литератури о овим глаголима срећу се и различити термини, на пример двочлани глаголи (енгл. *two-word verbs*), сложени глаголи (енгл. *compound verbs*), глаголи са партикулом (енгл. *particle verbs*) и други. У овом раду користиће се три енглеска традиционална устаљена термина (уп. Палмер [Palmer] 1989, стр. 215–239): а) фразни глаголи (*phrasal verbs*) за двочлани спој лексичког глагола и адвербијалне партикуле, б) предлошки глаголи (*prepositional verbs*) за двочлани спој лексичког глагола и препозиционе партикуле и в) фразно-предлошки глаголи (*phrasal-prepositional verbs*) за трочлани спој лексичког глагола, адвербијалне партикуле и препозиционе партикуле.

1.1. Предмет рада и дефиниција фразног глагола

Као што је већ напоменуто, овај рад бави се семантиком енглеских фразних глагола, односно њиховим степеном идиоматичности. Наиме, фразни глаголи у енглеском представљају фразне лексеме (уп. Прћић 2008) и показују семантичку кохерентност, уз већи или мањи степен идиоматизације. Имајући у виду прописани обим рада, неће се детаљније приказивати различити приступи из стручне литературе и са њима повезане дефиниције ових фразних лексема. Пошто се рад фокусира на двочлане (не трочлане) комбинације, у прикупљању корпуса и анализи пошло се од уобичајене дефиниције да фразни (или двочлани) глаголи представљају семантички кохерентне спојеве лексичког глагола и адвербијалне партикуле. Та семантичка кохерентност и поједине синтаксичке карактеристике фразних глагола (на пример, статус и позиција партикуле) могу се проверити већ устаљеним тестовима (уп. Палмер 1989).

1.2. Почетне претпоставке, циљеви и методологија

Основни циљеви овог проучавања су да се на основу састављеног корпуса са релевантним примерима из изворног енглеског текста сагледају нивои идиоматизованости енглеских фразних глагола, заступљеност високо идиоматизованих спојева, као и правци проширивања значења, најчешће путем метафоре. Ти циљеви остариће се контрастирањем енглеских и српских примера из корпуса и когнитивистичком анализом проширивања њиховог значења. Дакле, у анализи ће се користити дескриптивна и контрастивна метода.

У истраживању се полази од почетних претпоставки (заснованих на релевантној литератури) да фразни глаголи исказују различит степен идиоматичности и тај степен зависи како од семантике лексичког глагола, тако и од значења партикуле. Када се ради о партикулама у фразним глаголима забележеним у састављеном корпусу, претпоставља се да оне уз своје основно просторно значење (на пример, виша или нижа позиција, удаљеност од дате тачке) помоћу метафоризације стичу апстрактнија значења и да ће метафоризација бити присутнија код најфреквентнијих партикула (у корпусу су то *up* и *out*).

1.3. Корпус

Као што је већ поменуто, примери из корпуса преузети су из савременог британског историјског романа ауторке Хилари Мантел [Mantel] *Wolf Hall* који је објављен 2009. године и те године је добио Букерову награду. Српски преводни еквиваленти преузети су из превода Владимира Д. Јанковића *Вучје легло* (треће издање, 2013).

За ово истраживање прегледан је први део романа (стране 3 – 44), односно око 22000 речи, и забележена су 148 фразна глагола са следећих једанаест партикула:

- *up* 44 глагола
- *out* 40 глагола
- *down* 18 глагола
- *back* 14 глагола
- *away* 12 глагола
- *off* 12 глагола
- *for* 2 глагола
- *in* 2 глагола
- *over* 2 глагола
- *about* 1 глагол
- *after* 1 глагол

Ове партикуле су забележене у комбинацији са око 70 лексичких глагола од којих су најфреквентнији следећи глаголи:

- *come* 15 комбинација
- *get* 9 комбинација
- *take* 7 комбинација

- *go, look, pick, sit, turn* 5 комбинација
- остали глаголи 1–3 комбинације

Корпус садржи само двочлане комбинације глагола и једне партикуле, јер је раније проучавање трочланих комбинација на другом енглеском корпусу (уп. Новаков 2015) утврдило да трочлани спојеви великом већином (око 90%) нису идиоматизовани, а да се, у ствари, могу свести на структуру двочлани фразни глагол + селектовани предлог, слично ономе што предлажу Хадлстон и Пулам [Huddleston & Pullum] (2002, стр. 274–277). Наиме, ови аутори износе специфичан приступ вишечланим глаголима, почевши од терминологије па до тумачења њихове структуре. Укратко ће се прокоментарисати тај приступ јер је релевантан за избор примера за корпус, као и за каснију анализу у овом раду. Дакле, ови аутори за све двочлане комбинације користе термин предлошки глагол (енгл. *prepositional verb*), при чему тај термин покрива и препозиционе и адвербијалне партикуле. Тако се предлошки глаголи састоје од глагола који селектује спецификовани предлог и он само у том случају чини предлошки глагол; глаголи са неспецификованим предлогом нису предлошки глаголи. Међутим, чак ни ови предлошки глаголи не чине једну фразну лексему, већ се третирају као глаголи који селектују предлошку фразу (ПФ) као свој комплемент, који се даље разлаже на селектовани предлог и комплемент тог предлога. Трочлане комбинације (на пример, *look forward to*) се анализирају као глагол + спецификовани предлог + прелазни предлог. Узимајући у обзир ове ставове, као и чињеницу да се традиционалне трочлане комбинације (фразно-предлошки глаголи) често састоје од глагола иза којег следи сложени предлог *out of* (на пример, *stay out of somebody's way*) или се јасно деле на фразни глагол + ПФ (на пример, *look up at somebody*), у овом раду ће се анализирати само двочлане фразне лексеме иза којих може, али не мора следити ПФ.

Уз то, у корпус нису укључене ни структуре у којима иза глагола следи ПФ чији предлог са глаголом не чини семантички спој нити фразну лексему (на пример, *He could work his way down river*, стр.13). Дакле, сакупљени корпус састоји се од 148 двочланих фразних лексема.

2. *Идиоматичност енглеских вишечланих глагола*

Идиоматичност енглеских вишечланих глагола представља често обрађивану тему у англистичкој, контрастивној и општелингвистичкој литератури. Овом приликом хронолошки се приказује неколико релевантних студија које су обрађивале ову тему.[2]

[2] Постоји бројна новија литература о енглеским фразним глаголима и њиховим еквивалентима у другим језицима (на пример Гелд [Geld] и Малдоналдо

2.1. Болинџер [Bolinger] (1971), The Phrasal Verb in English

У једној од првих обимнијих студија о енглеским фразним глаголима, Болинџер (Bolinger 1971, стр. 85-90) пише и о њиховим семантичким одликама. Он наглашава да фразни глаголи као целина често садрже резултативну компоненту, барем ако партикула у фразном глаголу има основно просторно значење. Наиме, у том случају партикула обично имплицира смер кретања кроз дату локацију и достигнуту крајњу тачку или резултат. При томе, именица која следи иза предлога обично спецификује о каквом се резултату ради. Због тога, сматра Болинџер, стативни глаголи не учествују у формирању фразних глагола.

Када се ради о нивоу идиоматичности, Болинџер наводи три степена (1971, стр. 113): а) метафоре првог степена (енгл. *first-level metaphors*), б) метафоре другог степена (енгл. *second-level metaphors*) и б) метафоре трећег степена (*third-level metaphors*). Код првих долази до проширења основног значења партикуле (на пример, *load up*), код других је целокупно значење фразног глагола фигуративно проширено (*make up a face*), а трећи ниво чине устаљени изрази – идиоми – који обухватају и специфичне именице (на пример, *put on airs*). Илуструјући основна и проширена значења партикула, Болинџер коментарише (1971, стр. 98–102) неколико партикула (на пример, *up, away, out* и друге). Тако основно дирекционо значење партикуле *up* подразумева да се ниво помера навише у односу на око посматрача, док се издизање не заврши и стане. Зато се партикула *up* повезује са свршеношћу и заустављањем на достигнутом вишем нивоу, а на тај начин се развија проширено дирекционо значење (нешто што је *up* је видљиво, упадљиво) или значење резултата (на пример, *break up)*, потпуног довршетка (на пример *choke up, round up*) или достизања високог интензитета (на пример, *speed up, brighten up*).

За партикулу *away* (1971, стр. 102–104), овај аутор наводи основно значење удаљености од дате тачке (*walk away, put away*) и пренесено значење ‘без ограничења, препрека’ (*sing away, work away*). Осим основног просторног значења ‘изван, споља’ (*reach out, dig out, push out*), партикула *out* (1971 стр. 104–106) имплицира резултат (*wear out, turn out*), потпуност, до крајње границе (*talk out, play out*). Као метафоре другог степена, Болинџер (1971, стр 106) без коментара наводи примере *fall out (with a friend), hold out* (*a promise*), *bring out* (*a play*) и друге. Проширење основног значења ‘изван’ може ићи у правцу ‘оно што је изван је поремећено’ (*fall out with a friend),* затим апстрактног постављања изван, приказивања публици (*bring out a play*) или истрајавања, спровођења до краја, изван основног простора (*hold*

[Maldonaldo] 2011); имајући у виду прописани обим рада, овде је могуће приказати само неколико одабраних референци.

out a promise). Наведимо још и значења партикула *on* и *along* које Болинџер коментарише заједно (1971, стр. 106–108); њихово дословно значење (насупрот *away*) имплицира хоризонтално кретање, остајање у видокругу, настављање, уз могућност да ситуација буде итеративна (*keep on, go on, move along*). Њихова апстрактнија значења подразумевају напредовање у односима упркос препрекама (*get on, get along*). Коначно, као разлику између ове две партикуле Болинџер (1971, стр. 107) наводи да прва подразумева просторно удаљавање, наставак, а друга придруживање (енгл. *accompanying*).

Може се напоменути и да Болинџер разматрање значења фразних глагола повезује са категоријом глаголског вида или акционсарта (1971, стр. 96-98). Наиме, он прво наводи да се значење резултирајућег стања може повезати са перфективношћу, уз импликацију да је резултат достигнут (на пример, *write up*). Ипак, касније пише да би исправније било рећи да се ради о повезивању са акционсартом као лексичким видом (а не са глаголским видом).

2.2. Палмер (1989), The English Verb

Пишући о вишечланим глаголима, Ф. Р. Палмер (Palmer 1989, стр. 215–239) наводи три традиционалне врсте тих глагола (фразне, предлошке и фразно-предлошке), а бави се и њиховом семантиком. Када се ради о семантици фразних глагола (1989, стр. 224–228), овај аутор констатује да дословне комбинације подразумевају глагол кретања са партикулом која означава смер тог кретања, при чему комбинација као целина имплицира крајњу, резултирајућу позицију (на пример, *pull up*). Наравно, постоје многи фразни глаголи који немају дословно директивно значење, а често подразумевају крајњи резултат (на пример, *pile up*). Уз то, треба рећи да дословна и апстрактнија, идиоматизована значења чине континуум са нијансама које није увек лако градирати. Наравно, и овај аутор констатује да су потпуно идиоматизоване комбинације оне чије се значење не може извести из значења појединачних речи које улазе у дату комбинацију. Уз то, Палмер констатује да један исти фразни глагол може да искаже различите степене идиоматичности у зависности од контекста и као пример наводи глагол *make up a bed/a story*, при чему само објекатска допуна *a story* доводи до апстрактног, потпуно идиоматизованог значења. Коначно, Палмер пише да степен идиоматизованости утиче и на синтаксичко понашање глагола, на пример на могућност раздвајања глагола и партикуле.

Када се ради о предлошким глаголима, Палмер наводи (1989, стр. 231) да основни глагол такође спада у глаголе кретања, а предлог има слично значење као и прилошка партикула код фразних глагола, па је укупно значење кретање + крајња позиција у том кретању (на пример, *run up*).

2.3. Когнитивистички приступ

У оквиру когнитивне лингвистике (уп. Лејкоф [Lakoff] 1992) често се обрађујује и проширивање значења глагола. У једном од старијих радова, Л. Јанда [Janda] (1985, стр. 28–29) пишући о руским глаголским префиксима, разматра могуће когнитивне конфигурације. Наиме, когнитивни простор обухвата домен, простор унутар датих граница, и екстрадомен, ван тих граница, а трајектор почиње у домену, прелази границу и улази у екстрадомен, који је квалитативно другачији од домена. Овај општи теоријски оквир може се применити и на вишечлане глаголе.

У једном од многобројних новијих чланака, Р. Дирвен [Dirven] (2001) анализира енглеске вишечлане глаголе у оквиру когнитивистичких поставки. Између осталог, помињући да фразни глаголи поседују известан степен идиоматичности, аутор констатује да је са тим повезано питање „доприноса" партикуле целини значења глагола. Коментаришући когнитивну анализу значења партикуле уз коришћење појма метафоризације, он наводи примере са партикулом *out*: лексички глагол се посматра као посуда (енгл. *container*), а метафоризацијом тог појма добијају се појмовне метафоре попут ИЗВОРИ СУ ПОСУДЕ (односи се на фразне глаголе попут *sing out*), НИЗОВИ СУ ПОСУДЕ (*pick out*) ГРАНИЦЕ СУ ПОСУДЕ (*line out)*. Илуструјући такву анализу глаголом *figure out,* аутор пише да лексички глагол значи 'стићи до решења размишљањем', а партикула 'не унутар граница неке посуде', па се преко метафора ПРОБЛЕМ ЈЕ ПОСУДА, ВИДЉИВО ЈЕ НАПОЉУ (*OUT*) и ЗНАТИ ЈЕ ВИДЕТИ, долази до тога да *figure out* значи 'учинити да нешто постане познато размишљајући о томе' (Dirven 2001, стр. 45).

На крају овог одељка поменућемо и новији чланак С. Јасуде [Yasuda] о учењу фразних глагола уз помоћ појмовних метафора (Yasuda 2010, стр. 250). У чланку се наглашава да се и идиоматске структуре могу сматрати композитним, односно да се у основи идиоматских израза налазе појмовне метафоре помоћу којих се значење таквих израза може и протумачити. Рад проучава употребу појмовних метафора приликом учења фразних глагола од стране изворних говорника јапанског; између осталих, наводе се метафоре ВИДЉИВИЈЕ/ДОСТУПНИЈЕ ЈЕ ГОРЕ (*UP*) (на пример, *show up*), СМАЊИВАЊЕ ЈЕ ДОЛЕ (*calm down*), ПОРАЗ/ПОТИСКИВАЊЕ ЈЕ ДОЛЕ (*knock down*), СПОЉА ЈЕ УКЛАЊАЊЕ (*leave out*) и друге (Yasuda 2010, стр. 257). Овакве појмовне метафоре користиће се приликом тумачења идиоматизованих двочланих глагола из корпуса.

3. Анализа корпуса

Централни део рада подељен је на три одељка која одговарају степену идиоматичности двочланих глагола, почевши од неидиоматичних комбинација.

3.1. Неидиоматизоване јединице

Као што је већ поменуто, стручна литература наводи да неидиоматизоване комбинације типично садрже глагол кретања, а да партикула означава правац или локацију тог кретања. Оваквих комбинација је у корпусу било највише – 75 примера или 51%. Навешћемо неколико типичних примера (и српски примери су уписани латиницом, као и у објављеном преводу поменутог енглеског романа):

1) а) He tries to explain that he has just got up. (5)
б) On pokušava da joj objasni da je tek ustao. (22)

2) а) She turns back to him. (8)
b) Opet se okreće prema bratu. (25)

3) а) Morgan takes out his purse. He puts down coins: chink, chink, chink, with enticing slowness. (11)
б) Morgan vadi novčanik. Vadi novčiće – zvec, zvec, zvec – usporenim pokretima. (27)

У енглеском роману *Wolf Hall* често се описују покрети ликова, а за те описе користе се и фразни глаголи, те се чини да је то разлог знатног броја тих глагола са основним значењем кретања и правца тог кретања. Такви су и подвучени фразни глаголи у примерима (1а), (2а) и (3а). Тако у примеру (1а) срећемо глагол *get* из се чијег општег значења ‘доћи у одређену ситуацију’ изводи значење ‘померити се, покренути се’ да би се дошло у одређени положај који је овде назначен основним значењем партикуле *up* ‘виши вертикални положај’. Српски превод глаголом *устати* (2б) покрива садржај енглеске фразне лексеме, при чему глаголски префикс *у-* такође указује на смер кретања. Пример (2а) обухвата глагол *turn* у његовом дословном значењу кружног покрета, а партикула *back* овде додатно спецификује тај повратак у претходни положај, на шта указује и српски превод (2б) у којем је глагол *окретати се* модификован адвербијалом *опет*. Пример (3а) садржи два фразна глагола која такође упућују на основни семантички садржај глагола кретања *take* односно *put*: у оба случаја то је покрет руком, а партикуле прецизирају да је то покрет из неког унутрашњег просторног домена у спољашњи екстрадомен (*out*) или покрет од вишег ка нижем

вертикалном положају (*down*). Српски превод семантиком глаголске лексеме *вадити* покрива прво значење померања уз унутрашњости ка спољашњости, али се исти српски глагол користи и за превод другог енглеског фразног глагола, чиме се губи покрет одвајања датог ентитета од домена и његово стављање на површину екстрадомена из енглеског оригинала (*put down*).

Навешћемо још два неидиоматизована примера:

4) а) But she's turned her face away and she's crying. (12)
б) Ali Keti gleda u stranu i plače. (28)

5) а) Down came the Scots; they were well beaten, and at Flodden the head of their king cut off. (29)
б) Krenuli su sa severa Škoti; i behu potučeni, kralju njihovom na Flodenskom polju odrubljena je glava. (43)

И ови примери илуструју употребу глагола кретања са дирекционим партикулама. Тако пример (4а) садржи већ поменути глагол *turn,* али овог пута са партикулом *away* која означава просторно удаљавање од дате тачке. Као што показује српски превод (4б, *гледати у страну,* мада би дословнији превод био *окренути главу од*, јер се није померио само поглед већ цело лице), битна компонента за тумачење овог глагола је објекатска допуна у енглеском (*her face*) која помаже да се спецификује врста покрета. У примеру (5а) прокоментарисаћемо фразну лексему *cut off* чији глагол подразумева специфичан покрет да би се постигао одређени циљ, а прати га партикула *off* која имплицира просторно одвајање или удаљавање. Пошто у пасивној конструкцији субјекат (*the head of their king*) представља именичку фразу са конкретном управном речи (а не апстрактним појмом који се такође може појавити уз овај фразни глагол, на пример *трошкови*), српски превод глаголом са префиксом *од-* (*одрубити*) добро одражава ту слику физичког одвајања[3]. Наиме префикс *од-* подразумева аблативно значење удаљавања или одвајања (Клајн 2002, стр. 265), у овом случају одсецања.

3.2. Полуидиоматизовани спојеви

У полуидиоматизоване фразне лексеме убрајане су оне комбинације код којих је дошло до проширења значења партикуле, при чему је глагол очувао своје основно значење. У корпусу је пронађена 51 таква лексема (34%), а највише је било комбинација са партикулом *up*. Наведимо неколико типичних примера:

6) а) … his eyes are turned towards the gate, as if someone might arrive to help him out. (3)

[3] Клајн (2002, стр. 297) пише да *одрубити* вероватно подразумева префиксацију, мада веза са именицом *руб* није семантички јасна.

б) … pogled mu je uperen ka kapiji, kao da bi otuda mogao da stigne neko ko će da mu pomogne. (21)

7) а) He hears Morgan forming up this theory and would like to speak about the boot… (7)

б) On sluša kako Morgan gradi teoriju, i želeo bi da mu kaže za čizmu… (24)

8) а) He'll be good to do the heavy work, when he's healed up. (8)

б) Dobro će poslužiti za težak rad, kad prezdravi. (25)

Примери (6а), (7а) и (8а) добро илуструју проширење семантичког садржаја партикуле; тако *help out* задржава основно значење глагола *help,* а партикула губи просторну импликацију 'у спољашњем простору'; она преко појмовне метафоре ВИДЉИВО/УПОТПУЊЕНО ЈЕ СПОЉА стиче значење 'потпуно, кроз цео процес, до краја' и тиме интензивира значење основног глагола. Српски превод то потврђује, јер садржи перфективну лексему *помоћи* без додатне модификације – што указује на то да енглески фразни глагол чини семантичку целину. Наредни фразни глагол (*form up*) илуструје проширење значења партикуле кроз појмовну метафору СВРШЕНОСТ ЈЕ ГОРЕ (*COMPLETION IS UP*). Међутим, пошто глагол *form up* у примеру (7а) има облик садашњег партиципа (*forming up*) подразумева се циљни процес који је у току (без назнаке да је циљ и достигнут), па у српском преводу срећемо имперфективни глагол *градити* (а не *изградити* или неки сродан глагол). Последњи пример из ове групе (8а) садржи исту партикулу (*up*) са импликацијом довршености процеса означеног лексичким глаголом *heal*. У овом случају свршеност је у српски језик пренета перфективним глаголом *прездравити*. Префикс *пре-* означава кретање од једне до друге тачке, али и обављање радње до краја колико је потребно (Клајн 2002, стр. 270); у примеру (8б) то би значило прећи читав пут до оздрављења.

Погледајмо још следећа два примера:

9) а) Have him breaking their doors down? (11)

б) Pa da i njima ide da razvaljuje vrata? (27)

10) а) King Henry strode through the rooms, looking as if he had in mind to tear back the bedclothes. (29)

б) Kralj Henri je promarširao kroz odaje, kao da je naumio da pocepa posteljinu. (42)

Фразна лексема *break down* у примеру (9а) задржава основно значење глагола *break* 'поломити, срушити, прекинути', а партикула *down* помера

значење од просторног ка апстрактнијем значењу довршености, потпуности. Пре коментара о српском еквиваленту треба појаснити енглески контекст: наиме, фразни глагол је обухваћен такозваном каузативном конструкцијом (у којој неко подстиче неког да нешто уради); међутим, иза глагола *have* и заменице *him* не следи инфинитив, већ садашњи партицип (*breaking down*), па се ситуација приказује као процес у току, не као потпуно извршена. Ово није типична употреба фразног глагола који треба да имплицира завршеност, али је могућа јер се достизање циља наговештава, без експлицитне информације о томе да ли се до њега и стигло. Управо због такве употребе, српски глагол у преводу је имперфективан (*разваљивати,* не *развалити* како би се очекивало), а постоји и назнака итеративности. У сваком случају, префикс *раз-* означава кретање од центра ка периферији, уз гранање значења, на пример 'поништавање компактности', 'дељење или растурање' (Клајн 2002, стр. 277, Кликовац 1998), што се може повезати са проширењем значења енглеске партикуле *down.* Последњи пример садржи двочлани глагол *tear back:* основни глагол *tear* у овом споју задржава своје дословно значење, али партикула *back* нема просторно значење 'уназад', него апстрактније значење 'вратити у претходно стање'. Имајући у виду контекст, прецизнији превод био би *истргнути* или *отргнути*; у сваком случају преводни еквивалент је перфективни глагол са префиксом *по-* који имплицира потпуно окончање повратка у претходно стање. Клајн (2002, стр. 267) овај глагол означава као перфективни или финитивни.

3.3. Идиоматизовани спојеви

Као што је већ напоменуто, корпус садржи релативно мали број потпуно идиоматизованих јединица – 22 примера (15%). У овом одељку размотрићемо неке од њих, на пример:

11) а) I shall not give up my project. (21)

б) Neću odustati od plana. (35)

12) а) … an inscription of his virtues will be picked out in gold. (21)

б) … zlatnim slovima biće ispisane sve njegove vrline. (36)

13) а) The old king freezing her out, keeping her in the kingdom and keeping her poor (29)

б) Stari kralj ju je isključio iz društva, nije joj dao nikud da mrdne, a držao ju je pri tom u siromaštvu… 42)

У примеру (11а) налазимо често навођен високо идиоматизован фразни глагол *give up*. Уколико се узме у обзир значење те фразне лексеме,

партикула *up* је очито изгубила своје дословно просторно значење и може се појаснити помоћу појмовне метафоре. Већ је напоменуто да се *up* метафорички повезује са видљивим, довршеним, свршеним; у овом случају спој са лексичким глаголом *give* имплицира препуштање (односно давање, уступање) нечега што је на вишој тачки вертикале (*up*), при чему је уобичајена појмовна метафора ГОРЕ ЈЕ БОЉЕ. Дакле, у овом споју глагол *give* више не означава физички покрет пружања нечега некоме, већ апстрактнији, ментални процес – уступа се нешто што је субјективно гледано повољно, пожељно, обећавајуће (али то не мора бити и објелтивно боље, уп. *give up smoking*). Српски превод указује на тај апстрактни концепт глаголом са префиксом *од-* уз слику одвајања, поништавања: Клајн (2002, стр. 264) наводи да префикс *од-* у *одустати* означава метафоричко одвајање. Пример (12а) садржи фразни глагол који у овом контексту значи 'унети натпис на камени надгробни споменик', уклесати, односно *исписати* како гласи и српски превод – глагол са префиксом *из/ис-* са основним значењем кретања ка спољашњој страни, а овде уз импликацију 'у потпуности, до краја' (Клајн 2002, стр. 255). Основно значење глагола *pick* (узети у руку да би се нешто постигло), овде је модификовано тако да означи специфичну активност, док се партикула *out* може повезати са поменутом појмовном метафором ВИДЉИВО ЈЕ НАПОЉУ, али и са метафором НАПОЉУ ЈЕ ДОВРШЕНО; дакле, ова партикула имплицира потпуну изведеност, видљиве резултате. Последњи пример из ове групе (13а) сликовито илуструје проширење значења: глагол *freeze* се од основног физичког значења 'хладити, замрзнути' помера преко импликације ХЛАДНО ЈЕ НЕПРИЈАТНО/НЕПОЖЕЉНО до апстрактнијег 'замрзнути односе, искључити некога из окружења'. Као што је већ поменуто, присутна партикула *out* имплицира потпуну извршеност, доведеност до спољашњих граница. Српски превод перфективним глаголом са префиксом (*искључити*) указује на то ново значење, јер и глагол и префикс стичу апстрактније значење изостављања или спречавања.

За крај наведимо још три идиоматизована примера:

14) а) The cardinal says, it's all very well, this business of <u>holding</u> the king <u>off</u> and angling after presents, but he will have her in his bed this summer, for sure, and by the autumn he'll be tired of her, and pension her off; if he doesn't, I will. (35)

б) Kardinal kaže, sve ide kao po loju, dobro je da se kralj nečim <u>zanima</u>, da juri poklone, ali koliko ovog leta imaće je on u svojoj postelji, a do jeseni će mu već dosaditi, i on će je poslati u penziju; ne učini li to sam, ja ću. (48)

15) a) When he got back to London he knew he could <u>turn</u> the business <u>around</u>. (43)

б) Kad se vratio u London, znao je da bi umeo da pokrene posao. (53)

16) а) Wykys stumped away after he showed him the figures. (43)

б) Kad mu je pokazao brojke, Vajkis se zabezeknuo. (53)

Пример (14а) садржи фразну лексему *hold off* чији глагол *hold* помера значење од физичког држања или придржавања неког предмета, преко задржавања неког у притвору, до апстрактнијег значења одвлачења пажње или задржавања подаље од нечега, што је случај у овом контексту. Партикула *off* означава физичко одвајање, удаљавање, али и ментално удаљавање, губитак интересовања (ОДВОЈЕНО ЈЕ ДАЛЕКО), на шта указује и српски пример са преводом који преноси значење енглеског израза, донекле га модификујући (*неко се нечим занима*). У примеру (15а, *turn around*) глагол *turn* се од физичког кретања (учити кружан или полукружан покрет) помера до апстрактног значења 'променити, покренути', а партикула *around*, која такође дословно значи 'у круг', овде поприма слично значење 'преокренути, односно померити у другачију, повољнију позицију'. Српски превод (*покренути*) управо указује на то ингресивно значење (Клајн 2002, стр. 266). Последњи пример (16а) са фразним глаголом *stump away* илуструје проширивање значења још једне партикуле – партикуле *away*. Наиме, она од дословног дирекционог значења 'просторна удаљеност, измештеност у односу на дату тачку', проширује значење у 'узмак, изненађење', што посебно долази до изражаја у комбинацији са глаголом *stump*. Наиме, тај глагол у физичком смислу значи 'тетурати се, тешко ходати', а из тог значења изводи се значење 'ментално се затетурати, поколебати, изненадити'. Српски превод сликовито преноси то апстрактније значење као резултирајуће ментално стање (*забезекнути се*).

4. Дискусија и закључак

У овом раду проучен је корпус који се састоји од енглеских фразних глагола, двочланих фразних лексема које исказују семантичку кохерентност, али и различит степен идиоматизованости. Уз те лексеме, коментарисани су и њихови српски преводни еквиваленти. На основу ставова и критеријума из релевантне литературе, која је сажето приказана у уводном делу рада, енглески фразни глаголи су према степену идиоматичности подељени на три групе, на неидиоматичне, полуидиоматичне и идиоматичне. Међу забележеним енглеским фразним глаголима, најфреквентнији су спојеви са лексичким глаголом *come*, а затим са глаголима *get* и *take*. Од забележених партикула убедљиво су најфреквентније партикуле *up* и *out*, а затим следе партикуле *down*, *back, away* и *off*.

Анализа примера је показала да су енглески фразни глаголи из корпуса већином неидиоматични (нешто више од половине примера или 51%), а да је најмање било потпуно идиоматичних (15%). Као што је у централном делу рада назначено, неидиоматизоване фразне лексеме означавале су покрете у физичком простору, при чему су глаголи спецификовали врсту покрета, а партикуле имплицирале усмерење или завршну позицију (на пример, *come away*, *fall off*, *get up*, *go back*, *lie back*, *look up*, *sit down*, *stand back*, *step back*). Српски преводни еквиваленти већином су глаголи са префиксом (*устати, испустити, одмаћи се, узмаћи*) при чему префикс има значење физичке усмерености у простору. У појединим примерима глагол без префикса преноси целокупно значење енглеске фразне лексеме (*сести*, *вадити, прићи, вратити се*) и у том случају глагол означава покрет. У неколико случајева, преводни еквивалент је проширен предлошком фразом или објектом (*turn one's face away – гледати у страну, look up – dići pogled*) којима су пренете специфичне семантичке компоненте енглеског израза.

Полуидиоматизоване енглеске фразне лексеме чине групу у којој лексички глагол задржава своје значење, али партикула своје проширује. Тако, на пример, партикула *up* у споју *mess up* очито упућује на потпуност догађаја, пошто достизање крајње горње тачке имплицира довршење, сезање до крајње границе. Слично, али суптилније померање значења запажамо у фразној лексеми *grow up*: наиме, и даље је главна компонента значења померање по вертикалној димензији, али се не ради само о физичком расту, већ се подразумева и ментални, емотивни развој. Од полуидиоматизованих комбинација са другим партикулама може се поменути фразни глагол *sleep off*: глагол у овом споју задржава своје основно значење, а партикула назначава да аниматни субјекат треба да дође до тачке која је изван одређеног менталног простора, односно да заборави или преболи нешто. Наведимо пример са још једном партикулом, фразни глагол *leave out*: у овом споју партикула више не означава остављање дате особе изван неког физичког домена, већ изван одабране групе особа.

Када се ради о партикулама у полуидиоматизованим комбинацијама, најчешће се среће најбројнија партикула *up* (у око 48% случајева), а затим партикула *out* (око 28%). Код обе ове партикуле најчешће проширено значење је потпуна извршеност ситуације означене лексичким глаголом, до крајњих граница (на пример *add up, heal up, help out, pick out*).

Коначно, у најмањој групи у корпусу са потпуно идиоматизованим спојевима, и основни глагол и партикула проширују значења, па целокупно значење постаје сасвим некомпозитно и нетранспарентно[4]. Типични примери

[4] Условно некомпозитно, јер се према поставкама когнитивне лингвистике некомпозитност може превазићи појмовним метафорама.

су *bring up, give up, fox out, freeze out, hold off, take up, storm in, turn around*. И у овој групи најчешће се срећу партикуле *up* (око 32%) и *out (*око 27%), док се остале партикуле јављају до четири пута, па чак и само једном. Примери из овог дела корпуса (укупно 22 примера) показују да партикуле у овом степену идиоматизованости немају само импликацију потпуне завршености ситуације (као у случају полуидиоматизованих комбинација), већ у споју са лексичким глаголом заједно стичу апстрактније значење које се може повезати са одређеном појмовном метафором. На пример, у фразној лексеми *pick out (a word)* (*разумети, разабрати*) лексички глагол *pick* исказује помак од конкретног физичког преузимања до апстрактнијег менталног поимања или преузимања информација, а партикула *out* имплицира достизање стадијума потпуне видљивости, па стога и разумљивости (ГОРЕ ЈЕ ВИДЉИВО/ЈАСНО). Због потпуне идиоматизације значења српски преводни еквиваленти представљају глаголске лексеме и изразе који преносе тај апстрактнији семантички садржај, на пример: *get after somebody – кренути (на неког*), *cut somebody out that way – стесати (некога) таквим*, *storm in – навалити*.

Општи прокоментарисани резултати истраживања могу се резимирати у наредној табели:

Табела 1: Општи резултати истраживања

Број	Ниво идиоматичности	Проценат	Типична значења
1	Неидиоматични	51%	физички покрет у простору
2	Полуидиоматични	34%	потпуност, довршавање
3	Идиоматични	15%	метафоризација

На самом крају треба нагласити да приказана анализа одражава стање у сакупљеном корпусу, дакле британској варијанти енглеског језика одређеног регистра (историјски роман), па би ове резултате свакако требало упоредити са резултатима других истраживања и употпунити их анализом на ширем корпусу.

Литература

Bolinger, D. (1971). *The Phrasal Verb in English*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.

Dirven, R. (2001). The Metaphoric in Recent Cognitive Approaches to English Phrasal Verbs. www.metaphoric.de/01/Dirven.pdf <октобар 2016>

Geld, R. & Maldonaldo, R. (2011). Strategic Construal of *in* and *out* in English Particle Verbs. *Language Value* 3/1, 76-113.

Huddleston, R. & Pullum, G. K. (2002). *The Cambridge Grammar of the English Language*. Cambridge: Cambridge University Press.

Janda, L. (1985). The Meaning of Russian Verbal Prefixes: Semantics and Grammar. U: Flier, M. and Timberlake, A. (Eds): *The Scope of Slavic Aspec*t (26-40). Columbus: Slavica.

Клајн, И. (2005). *Творба речи у савременом српском језику 1*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства/Институт за српски језик САНУ.

Кликовац, Д. (1998). О значењу српског глаголског префикса *раз*- (когнитивнолингвистички приступ). *Наш језик,* XXXII, 153-167.

Lakoff, G. (1992). The Contemporary Theory of Metaphor. terpconnect.umd.edu/~isreali/lakoff-ConTeorMetaphor.pdf. (октобар 2016)

Novakov, P. (2015). Idiomatičnost engleskih frazno-predloških glagola i njihovih srpskih ekvivalenata. U: Gudurić, S. i Stefanović, M. (Prir.)*, Jezici i kulture u vremenu i prostoru IV* (str. 351-362). Novi Sad: Filozofski fakultet.

Palmer. F. R. (1989). *The English Verb*. London: Longman.

Prćić, T. (2008). *Semantika i pragmatika reči*. Novi Sad: Zmaj.

Yasuda, Sachiko (2010). Learning Phrasal Verbs through Conceptual Metaphors: a Case of Japanese EFL Learners. *Tesol Quarterly* 44 (2), 250-273.

Predrag Novakov

Level of Idiomaticity of English Phrasal Verbs and their Serbian Equivalents

Summary

English combinations of a lexical verb and an adverbial particle typically called phrasal verbs are discussed as phrasal lexemes with a semantic coherence, but with a different level of idiomaticity. The introductory part of the paper presents an overview of relevant references about phrasal verbs and their idiomaticity, pointing out to the three typical levels of idiomaticity: a) nonidiomatic or transparent (both the verb and the particle retain their basic meaning), b) semi-idiomatic (the particle extends its meaning, while the verb retains its) and c) idiomatic (both the verb and the particle extend their meaning). The article relates these levels of idiomaticity то the cognitive standpoints about conceptual metaphors and applies them to the corpus of English phrasal verbs compiled from thet Brtish novel *Wolf Hall* by H. Mantel; Serbian translation equivalents of these verbs are excerpted from the translation of that novel into Serbian. After the classification of the English examples according to the level of idiomaticity, it turned out that slightly more than a half of them (51%) are nonidiomatic, typically with the verbs of motion and the particles denoting the direction of that motion (e.g. *fall off*, *get up, step back*). In semi-idiomatic combinations, particles imply the completion of the situation denoted by the verb (e.g. *add up*, *heal up*, *help out*). Finally, in the fully idiomatic combinations the verbs and the particles acquired a more abstract, extended meaning (e.g. *bring up*. *give up*, *hold off*) which could be traced back to some of the conceptual metaphors (e.g. UP IS BETTER, UP IS VISIBLE, DOWN IS DEFEAT). As expected, Serbian translation equivalents usually consisted of prefixed verbs; in literal combinations, the verb denoted motion and the prefix spatial movement (*ispasti*, *izjahati*, *odmaći se*, *podići*). In Serbian translation quivalents of English semi-idiomatic combinations, prefixes indicated completion of the given situation (*ponestati*, *pretući*, *ućutkati*). The last group of equivalents, translation equivalents of the English idiomatic phrasal verbs, reflected the metaphorical content of English counterparts (*izvesti (trik)*, *podići (dete)*, *prevariti*).

Маја Жарковић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофки факултет Пале

DOI 10.7251/ZRNS1701273Z
Оригинални научни рад

КАКО МЈЕРИТИ МОРФОЛОШКУ ПРОДУКТИВНОСТ ТВОРБЕНИХ ПРОЦЕСА У ЕНГЛЕСКОМ ЈЕЗИКУ БЕЗ БАЈЕНОВИХ ФОРМУЛА[1]

Апстракт: *Хералд Бајен је у изузетној мјери утицао на квантитативно проучавање морфолошке продуктивности представљајући своје двије најутицајније формуле за мјерење овог феномена (1992, 1993). Данас је скоро немогуће пронаћи квантитативно проучавање морфолошке продуктивности без ове двије формуле. Немогуће је, такође, пронаћи и квантитативно проучавање морфолошке продуктивности било ког другог творбеног процеса, осим деривације. Разлог за овако нешто је једноставан. Бајенове формуле су савршене за израчунавање морфолошке продуктивности различитих афикса, али скоро бескорисне за све остале творбене процесе јер је немогуће добити потребне податке како би се формуле употријебиле. Рјешење за овај проблем проналазимо у ономасиолошкој теорији и Штекауеровом приступу мјерења морфолошке продуктивности. Он је укључио когнитивне процесе као и улогу говорника у свој модел, али и мишљење да се творба ријечи окреће око формирања ријечи. Акценат је стављен на интеракцију елемената прије него што дође до творбе финалних форми. Циљ рада јесте утврдити ефикасност ономасиолошког модела израчунавања морфолошке продуктивности за све творбене процесе. Различити нивои продуктивности, представљени у његовом моделу, одговарају на различита питања, али смо мишљења да мјерење продуктивности на нивоу правила творбе може да замијени доминантне Бајенове формуле и при томе се примијени за сваки творбени процес. Након дескриптивно-аналитичке и статистичке анализе новинског, књижевног, стручног и телевизијског регистра, наши резултати то и потврђују. Овај ниво представља интеракцију елемената и правила творбе која су саставни дио сваког творбеног процеса. Фреквентност различитих елемената представља продуктивност тих елемената и процеса.*

Кључне ријечи: *морфолошка продуктивност, мјерење морфолошке продуктивности, Бајен, Штекауер.*

---

*maja.zarkovic@ffuis.edu.ba

[1] Рад представља, сумарно и у прерађеној верзији, методу за израчунавање морфолошке продуктивности творбених процеса чију смо примјену и ефикасност истраживали и потврдили у оквиру докторске дисертације под називом *Продуктивност процеса у творби именица и придјева у енглеском језику* која је одбрањена у октобру 2015. године на Филозофском факултету, Пале.

1. Увод

Постоје аутори који сматрају да се продуктивност може дефинисати на шест различитих начина (Rainer 1987, код Bauer, 2004, стр. 25): дефиниција која се бави фреквентношћу насталих ријечи, фреквентношћу основа, односом између ријечи које су заиста настале и ријечи које би могле настати као резултат неког творбеног процеса, могућношћу настајања нових ријечи, вјероватноћом настајања нових ријечи и бројем нових ријечи у одређеном, специфичном временском периоду. У раду усвајамо дефиницију продуктивности која појам дефинише као број нових ријечи у одређеном, специфичном временском периоду јер се слажемо са неким ауторима да се на овај начин превазилазе супротстављени захтјеви синхроније и дијахроније, јер проучавање продуктивности творбених процеса је понекад јако тешко окарактерисати као синхронијско или дијахронијско, због тога што настајање ријечи јесте дијахронијски догађај који даје доказе за постављање синхронијског стања (Bauer, 2004, p. 29).

Поред дефинисања проблема, лингвистика се одувијек трудила да одреди и начине мјерења продуктивности творбених процеса. У савременим проучавањима морфолошке продуктивности, квантитативни приступ постаје незаобилазан са увођењем Бајенових формула [Baayen] (1992, 1993). Иако савршене за израчунавање морфолошке продуктивности деривације, формуле се показују као бескорисне за све остале творбене процесе. Пошто се у неким дефиницијама продуктивност описује као способност говорника да у зависности од потребе и ситуације ствара нове лексичке изразе користећи већ стечено лингвистичко знање (Yule, 1996, p. 22–23), покушаћемо у раду да ријешимо проблем израчунавања морфолошке продуктивости, како деривације тако и свих осталих творбених процеса, укључивањем и семантичког виђења овог феномена које проналазимо у оквиру ономасиолошке теорије и Штекауеровог приступа мјерењу [Štekauer] (2005). Основни циљ нашег истраживања јесте одредити транспарентност и примјењивост ономасиолошких мјера за све процесе у творби именица и придјева у савременом енглеском језику.

1.1. Корпус

Наше истраживање продуктивности је урађено у одређеном временском периоду па наш корпус чине примјери стандардног савременог енглеског језика који је био у употреби од 2009. до 2013. године. Корпус је састављен од примјера преузетих из новинског, књижевног, стручног

и телевизијског регистра. Разнолик корпус нам је омогућио проналазак и анализу разноврсних примјера који су нам показали на који начин већа или мања слобода при творби ријечи утиче на продуктивност одређених творбених процеса. Табела број 1 приказује наш корпус:

Табела број 1. Корпус за наше истраживање

Новински регистар (2013): *The Guardian, The Telegraph, The Sun*	Књижевни регистар[2]: Groff, Lauren. (2009). *Delicate Birds and Other Stories*, Hayes, Sadie. (2011). *The Start-Up. The Anti-Social Network*, Casey, Ryan. (2012). *What We Saw*, Keplinger, Kody. (2013). *Secrets and Lies*	Стручни регистар[3]: *Moral Judgement and Decision Making* (2009), *The Handbook of Evolutionary Economic Geography* (2010), *NETWORK GEEKS: How They Built the Internet* (2013)	Телевизијски регистар[4]: *House* (2012), *The Vampire Diaries* (2010-2011), *Two and a Half Men* (2009), *The Big Bang Theory* (2011)	Број ријечи:
100 590	187 040	99 228	121 376	508 234

2. Морфолошка продуктивност у савременом енглеском језику

Развој квантитативног приступа израчунавању морфолошке продуктивности, даћемо кроз кратак преглед најрелевантнијих метода за наше истраживање.

[2] Књижевни регистар чине два романа (*The Start-Up. The Anti-Social Network* и *What We Saw*) и двије колекције кратких прича од којих смо само једну у цијелости укључили у истраживање (*Delicate Birds and Other Stories*), док смо у другој колекцији искористили једну причу као извор примјера (*Secrets and Lies*). Погледати литературу за више детаља о причама и књижевном регистру.

[3] Стручни регистар чине текстови из три области: психологије (*Moral Judgement and Decision Making)*, географије (*The Handbook of Evolutionary Economic Geography*) и информатике (*NETWORK GEEKS: How They Built the Internet*). Погледати литературу за више детаља о чланцима и стручном регистру.

[4] Телевизијски регистар чине четири серије, двије драмског типа (*House* и *The Vampire Diaries,* по пет епизода) и двије хумористичног типа (*Two and a Half Men* и *The Big Bang Theory,* по десет епизода). Погледати литературу за више детаља о одабраним епизодама и телевизијском регистру.

2.1. Ароноф

Аронофово [Aronoff] виђење феномена продуктивности се битно разликује у односу на ставове његових претходника јер Ароноф уводи квантитативан приступ, па се уједно сматра и његовим зачетником (Pustylnikov and Schneider-Weijowski, 2009, p. 4).

Свој модел покушава да развије тврдњом да је најпростији задатак који морфологија треба да оствари излиставање свих могућих ријечи једног језика, али и прављење границе између могућих и стварних ријечи. То, у ствари, значи да је непопходно направити метод чијом употребом бисмо дошли до броја могућих ријечи које настају као резултат примјене неког правила творбе ријечи. То бисмо могли постићи ако бројимо ријечи за које осјећамо да би могле настати као резултат примјене одређеног правила творбе ријечи (што бисмо постигли избројавањем могућих основа за то правило), а онда бројимо и стварне ријечи настале као резултат примјене тог истог правила творбе, да бисмо онда на крају узели однос који добијемо и упоредили резултат са резултатом за неко друго правило творбе. Овакав метод би постао индекс продуктивности за свако правило творбе ријечи представљајући однос могућих наспрам стварних ријечи (Aronoff, 1976, p. 17–36). Сматра се, међутим, да иако је у пракси у неком фиксном корпусу могуће одредити стварне ријечи, (али опет не можемо бити сигурни да ли се у корпусу налазе све могуће ријечи) (Du & Zhang, 2010, p. 1) и даље остаје као неразјашњено у ком моменту тачно можемо рећи да је нека могућа ријеч постала стварна. Због оваквих недостатака, Аронофово виђење продуктивности и њено мјерење јесте само почетак кванитативних приступа феномену о коме се прије само теоретисало. Значај везе имеђу продуктивности и фреквентности на који је указао, касније је разрадио Бајен постављајући темеље јасног квантитативног проучавања продуктивности.

2.2. Бајен

Сматра се да је основни задатак Бајенових истраживања продуктивности био постављање модела који би омогућио израчунавање могућности (вјероватноће) проналаска нових ријечи (насталих кроз неки морфолошки процес) у неком корпусу (Pustylnikov & Schneider-Weijowski, 2009, p. 4), тј. развијање мјере продуктивности (Bauer, 2005, p. 324). Број нових ријечи које очекујемо да пронађемо треба да одговара броју нечега што зовемо *hapax legomenon*[5] *(множ. hapax legomena*). У лингвистичком

[5] У даљем току рада користићемо термин *hapax* због немогућности проналаска адекватног термина у српском језику.

смислу овај термин се користи за ријечи које се појаве само једном у неком корпусу. Уколико постоји неколико ријечи насталих употребом неког афикса који се више не употребљава за настајање нових ријечи, онда ће се у корпусу наћи доста истих примјера. Уколико се дати афикс користи у настајању нових ријечи, онда се може очекивати и одређен број ријечи које се само једном појављују. Није битно да ли су те ријечи познате или не, јер оне показују којом брзином настају нове ријечи у језику као цјелини. На тај начин Бајен долази до своје прве мјере продуктивности која се заснива на бројy *hapaxa,* а која гласи $P = n1/N$ (1992, p. 115). *P* представља продуктивност одређеног морфолошког процеса у одређеном корпусу, *n1* број *hapaxa* насталих у датом процесу и *N* укупан број понављања ријечи које су настале као резултат истог творбеног процеса у истом корпусу.

Бајен је своју прву формулу сам дорадио, не напуштајући је наравно, и тако омогућио компаративно израчунавање продуктивности. То значи да је дорадом само представио још једну мјеру која је омогућавала рангирање различитих процеса према њиховој продуктивности. Формула која се зове степен продуктивности условљена је бројем *hapaxa* и гласи $P^* = n1,E,t / ht$ (1993, p. 193). У овој формули *n1* и даље означава број *hapaxa* насталих у одређеном процесу, *E* упућује на релевантну морфолошку категорију, *t* означава број понављања (учесталост употребе) у корпусу и *ht* упућује на укупан број свих врста *hapaxa* у корпусу. Према овој формули, продуктивност неког процеса јесте број ријечи одговарајуће морфолошке категорије које се појављују само једном у корпусу, подијељен са укупним бројем *hapaxa* које се појављују у корпусу (Bauer, 2005, p. 326), што се може посматрати као мјера која нам показује потенцијал афикса чије *hapaxe* стављамо у формулу.

2.3. Штекауер

Један од главних недостатака свих до сада поменутих квантитативних израчунавања продуктивности јесте ограниченост само на афиксе. Како би се могло расправљати о продуктивости и осталих творбених процеса, почиње разговор о продуктивности која се концентрише на правила творбе што означава почетак развоја ономасиолошког приступа. Штекауер се сматра једним од најзначајнијих зачетника ономасиолошког приступа у коме се креће од значења ка форми. Према његовом мишљењу, творбени процес се дешава када говорник има потребу да именује нешто што не постоји у лексикону (Štekauer, 2005, Štekauer, Chapman, Tomaščikova & Franko 2005; Fernandez-Dominguez, Diaz-Negrillo & Štekauer, 2007) и свако ново именовање прво настаје на концептуалном нивоу гдје се оно што треба

да се именује идентификује и сврстава у неки семантички концепт[6] (агент, инструмент, итд.), а послије се приступа идентификовању семантичких и морфемских компоненти које сачињавају новонасталу структуру (Štekauer, Chapman, Tomaščikova & Franko 2005, p. 9). Модел који поставља се састоји од четири различита нивоа на којима се врши именовање што, у ствари, значи да постоје четири нивоа продуктивности (Štekauer, Chapman, Tomaščikova & Franko 2005, p. 10):

- продуктивност на нивоу ономасиолошких типова
- продуктивност на нивоу творбених типова
- продуктивност на нивоу морфолошких типова и
- продуктивност на нивоу правила творбе.

У раду ћемо се фокусирати на ниво правила творбе ријечи јер овај ниво представља унију творбених типова и морфолошких типова.

Агент као концептуална категорија би се могла овако представити користећи правила творбе (Štekauer, Chapman, Tomaščikova & Franko 2005, p. 13):

Радња – Агент

Verb *-er* (*driver*)

Објекат – Радња – Агент

Noun Verb *-er* (*wood-cutter*)

Овај приступ израчунавању продуктивности омогућава да се испита продуктивност из различитих углова (лингвистичких у ужем и ширем смислу), да се размотре сви нови изрази, не само они настали кроз један творбени процес и да се процјена и израчунавање ограничи на стварне ријечи. И поред критика које увијек прате моделе који настају и развијају се, значај модела који је Штекауер развио је и даље изузетан. Многобројни су разлози за то, али најзначајнији су да је препознао како је суштина творбених процеса у стварању ријечи, а не њиховом разлагању на саставне дијелове, како је од виталног значаја и когнитивни аспект, тј. говорник и језичка заједница

[6] Концепти се дефинишу као менталне представе које складиште знање о различитим категоријама, омогућавајући нам да одређене ствари подведемо под одговарајућу категорију (Cruse, 2006, p. 30). Когнитивне лингвистичке теорије наглашавају да само уколико се нагласи улога концепта можемо да разумијемо начин на који схватамо значење ријечи, јер концепт обухвата све: од искуства којепролази кроз наш сензорни систем, до емоција и различитих врста контекста. На тај начин ум говорника постаје нека врста медијатора између језика и свијета (Bilbija, 2001, str. 26).

,и први је који је појам управне ријечи, до тада дефинисан са становишта форми, дефинисао као појам који је заснован на концепту. Није га занимала форма него интеракција елемената прије него што финални израз настане (Grzega, 2005). Оно што на крају ономасиолошко мјерење продуктивности предлаже јесте узимање у обзир говорника и његове потребе која се често изоставља у неким претходним истакнутим моделима, јер једино тако можемо у потпуности схватити феномен морфолошке продуктивности (Fernandez-Dominguez, Diaz-Negrillo & Štekauer, 2007, p. 51).

3. Анализа корпуса

Да бисмо могли анализирати пронађене примјере у нашем корпусу који броји више од пола милиона ријечи (тачније 508 234) морали смо и примјере да пронађемо. За проналажење примјера ријечи насталих као резултат деривације користили смо програм који се зове *antcon 3.2.4.* и који смо преузели на сљедећем сајту: http://www.antlab.sci.waseda.ac.jp/software.html. Ради се о бесплатном програму који функционише на истом принципу као механизми уграђени у постојеће електронске корпусе. То значи да једном када се убаци жељени текст[7] у овај програм, он може на одређену команду да излистава жељене примјере. Због различитих недостатака, наше проналажење примјера је морало да укључи и ручни одабир излистаних примјера. Ручни одабир примјера је био једини начин проналаска примјера за све остале творбене процесе.

Укупан број пронађених примјера јесте 3861, од чега 2453 примјера је настало кроз процес деривације, 999 кроз процес композиције, 150 примјера акронима, 111 примјера скраћивања, 83 примјера кроз процес конверзије, 22 примјера сливања, 14 примјера редупликације, 17 примјера епонимије и 12 примјера кованица. Једино конверзија као примарни творбени процес не оправдава свој статус у овом случају, што је и потпуно разумљиво, јер смо у анализу укључивали примјере именица и придјева насталих кроз овај процес, што је чини дјелимичном.

Основни циљ наше анализе јесте мјерење и представљање морфолошке продуктивности творбених процеса за које смо нашли примјере. Корпус ће нам послужити за имплеменацију Штекауеровог модела мјерења продуктивности на нивоу правила творбе и утврђивања његове примјењивости и транспарентности. То значи да ћемо сваки пронађени примјер анализирати тако што ћемо прво одредити ком семантичком концепту припада, а онда представити и морфолошки пут настанка тог концепта. Тако ћемо добити

[7] Једини услов који мора да се испуни да би програм прихватио неки текст јесте да он буде конвертован у *txt* формат.

увид у фреквентност различитих правила творбе при творби ријечи која су уосталом основа свих творбених процеса. Висока фреквентност или тачније правила творбе која буду учествовала у настајању пола и више од пола од укупног броја пронађених семантичких концепата у оквиру једне категорије ће се сматрати продуктивним са високим потенцијалом. Продуктивност са средњим потенцијалом ће остваривати она правила која буду учествовала у настајању трећине а непродуктивност и низак потенцијал правила творбе која буду учествовала у настајању мање од трећине, пронађених семантичких концепата. Једино ћемо при анализирању морфолошке продуктивности конверзије примијенити ниво творбених типова, јер ниво морфолошких типова је непостојећи, али то неће умањити значај ни транспарентност резултата које ћемо добити.

3.1. Продуктивност деривације

Показало се да је деривација, као што наводи савремена теорија, један од основних творбених процеса. Оно што је одлика ономасиолошког приступа који ћемо примијенити јесте да крећући се од значења он на прво мјесто поставља говорника који то значење и ствара комбинујући основе са афиксима, односно комбинујући своје знање о основама и афиксима и њиховом међусобном значењу. Основно мјерило продуктивности и потенцијала афикса јесте његово што веће учешће у формирању различитих семантичких концепата.

3.1.1. Продуктивност префикса у творби именица и придјева

Анализу смо започели са префиксима који учествују у формирању именица и при томе пронашли 46 префикса и 231 примјер. Наши примјери су остварили укупно десет семантичких концепата, и то: активност, агент, инструмент, стање, објекат, резултат, локација, супстанца, квантитет и вријеме. Након анализе, све префиксе из ове категорије можемо да смјестимо у неколико група: непродуктивни са ниским потенцијалом (*macro-, maxi-, poly, quasi-, sub-, trans-, vice-, bi-, dia-, dis-, hyper-, hypo-, infra-, mono-, proto-, tele-, tri-, ultra-, para-, sur-, un-, under-, inter-, bio-, intra-, mal-, mega-, out-, counter-. mis-, in-, re-*) и продуктивни са високим (*micro-*) или средњим потенцијалом (*super-*, *anti-, fore-, over-, post-, semi-, auto-, mini-, co-, im-, multi-, pre-, non-*).

Код анализе префикса који учествују у формирању придјева пронашли смо 39 префикса и 267 примјера. Анализа примјера нас је довела до укупно пет семантичких концепата: квалитет, локација, вријеме,

квантитет и резултат. Својим учешћем у настајању различитих семантичких концепата, префикси из ове категорије такође могу да се сврстају у неколико група: непродуктивни са ниским потецијалом (*a-, dis-, hyper-, hypo-, intra-, macro-, pan-, para-, pseudo-, quasi-, semi-, trans-, co-, dys-, il-, micro-, proto-, supra-, sur-, sym-, neo-, ir-, im-, un-, bi-, over-, auto-, re-, multi-*) и продуктивни са високим (*post-, extra-*) или средњим потенцијалом (*inter-, sub-, pre-, non-, super-, mono-, anti-, in-*).

3.1.2. Продуктивност суфикса у творби именица и придјева

При анализи суфикса који учествују у формирању именица пронашли смо 40 суфикса и 1 155 примјера. Анализом суфикса који доводе до настајања именица долазимо до укупно осам семантичких концепата: агент, стање, активност, резултат, инструмент, објекат, локација и квантитет. Преференце говорника при стварању концепата и препознавање елемената као погодних и могућих да би се концепт остварио разврставају суфиксе у неколико група: непродуктивни са ниским потенцијалом (*-ar, -al, -ian, -able, -action, -acy, -ade, -ary, -ent, -ty, -ion, -er, -ism, -ness, -ist, -or, -ation, -cy, -ee, -cide, -osis, -ster, -ery, -dom, -hood, -ant, -ess, -ette*) и продуктивни са високим (*-ce, -ry, -y, -ance*) или средњим потенцијалом (*-age, -ship, -ence, -th, -ure, -ity, -ment, -ie*).

Пронашли смо и 26 суфикса у творби придјева и 800 примјера. Након анализе примјера проналазимо седам семантичких концепата, и то: квалитет, локација, стање, квантитет, резултат, боја и вријеме. Способност суфикса да учествују у формирању што више различитих семантичких концепата разврстава их у неколико група: непродуктивни са ниским потенцијалом (*-ar, -esque, -ory, -ent, -ical, -ary, -an, -ible, -ed, -less, -arian, -able, -ant, -ese, -ite*) и продуктивни са средњим потенцијалом (*-en, -ian, -ous, -ful, -ive, -ate, -ish, -y, -ic, -ly, -al*).

3.2. Продуктивност композиције и редупликације

Продуктивност енглеског језика најбоље се огледа у чињеници да користећи старе изразе ствара нове (Radford *et al*., 2009) што можда најбоље илуструју различите сложенице, тј. творбени процес настајања сложеница (композиција).

Анализу смо започели са сложеним именицама које су се показале као бројнија група у односу на сложене придјеве, јер смо нашли укупно 576 примјера сложених именица, а 423 примјера сложених придјева. За

настајање сложених именица у нашем корпусу су били заслужни различити шаблони, укупно четрнаест, иако то наравно није коначан број уколико се погледа доступна литература и различити спискови шаблона. Сложене именице су остварилe укупно десет различитих семантичких концепата (агент, активност, локација, резултат, објекат, инструмент, супстанца, стање, вријеме и квантитет). Након анализе свих добијених семантичких концепата утврдили смо да код сложених именица сви продуктивни шаблони показују и висок потенцијал (именица + именица, придјев + именица, глагол + прилог/приједлог, глагол (-*ing*) + именица, прилог + именица и приједлог + именица.). С друге стране, сви непродуктивни шаблони су показивали и низак потенцијал (именица + глагол + (-*ed*/-*ing*), глагол + прилог, прилог + глагол, именица + придјев, број + именица, глагол + глагол, именица + приједлог и придјев + глагол). Овакве резултате не бисмо окарактерисали као правило него само као тренутни резултат једног истраживања.

Сложени придјеви, као и именице, настају путем различитих шаблона, у нашем конкретном случају, укупно осамнаест шаблона. Анализа пронађених примјера је показала да сложени придјеви могу да остваре укупно једанаест различитих семантичких концепата (квалитет, стање, квантитет, резултат, активност, боја, локација, вријеме, инструмент, агент и супстанца). Након анализе, шаблоне путем којих настају сложени придјеви смо, као и код сложених именица, могли да разврстамо у неколико група: продуктивни са високим (именица + глагол + (-*ed*/-*ing*), придјев + именица, именица + придјев, придјев + глагол + (-*ed*/-*ing*)) или средњим потенцијалом (прилог + придјев, глагол + прилог/приједлог, придјев/прилог + глагол + (-*ed*/-*ing*) и придјев + именица + (-*ed*/-*ing*)) и непродуктивни са ниским потенцијалом (глагол + глагол, глагол + именица, приједлог + именица, број + именица, број + придјев, именица + прилог/приједлог, прилог + глагол +(-*ed*/-*ing*), придјев + приједлог, придјев + придјев, именица + именица + (-*ed*/-*ing*)).

У анализу смо укључили и један специфичан облик композиције, а то је процес који се зове редупликација. Овај процес обично доводи до настајања сложених именица, што можемо да потврдимо јер смо пронашли укупно 11 примјера, а у мањем броју и других врста сложеница. У нашем конкретном случају то потврђују пронађена 3 примјера сложених придјева. Како постоје двије врсте редупликације (репетативна и нерепетативна), ми смо продуктивност и потенцијал одређивали активношћу ове двије врсте у стварању различитих семантичких концепата. На крају можемо да закључимо да су обје врсте изузетно продуктивне и да показују висок потенцијал у творби именица и придјева, јер су учествовале или у настајању сва три пронађена семантичка концепта, колико смо пронашли при анализи именица (активност, агент, инструмент) и придјева (квалитет, активност, стање), или бар у пола, што је показатељ продуктивности и високог потенцијала.

3.3. Продуктивност конверзије

У корпусу проналазимо 83 примјера ријечи које су настале као резултат конверзије и сви примјери су именице. Литература препознаје три врсте конверзије: потпуну, парцијалну и секундарну.

Након анализе добијених примјера можемо да закључимо да конвертовањем ријечи добијамо укупно осам семантичких шаблона (активност, агент, резултат, инструмент, стање, локација, објекат и супстанца). У нашој анализи најпродуктивнија је, сасвим очекивано, потпуна конверзија, не само зато што је остварила највећи број примјера, него зато што су ти примјери учествовали у настајању свих осам семантичких концепата. Остале двије врсте су се показале као непродуктивне и са ниским потенцијалом јер је парцијална учествовала у настајању само два, а секундарна у настајању само једног семантичког концепта.

3.4. Продуктивност процеса стварања кованица

У корпусу проналазимо кованице које су настале као резултат сливања, композиције, конверзије и акронимије. Сви пронађени примјери кованица јесу именице. На основу учешћа ових начина настанка кованица у настанку различитих семантичких концепата, одредили смо продуктивност и потенцијал.

Након анализе пронађених примјера можемо да закључимо да кованице које су настале као резултат композиције показују не само да су продуктивне, него и да посједују висок потенцијал. Овакав статус дугују чињеници да учествују у формирању три од укупно четири пронађена семантичка концепта (инструмент, инструмент/локација, супстанца и локација), што само показује да и приликом именовања производа говорници у композицији виде многе семантичке могућности. С друге стране, кованице које настају као резултат деривације, конверзије и акронимије су се показале као непродуктивна група са ниским потенцијалом, јер су учествовали у формирању само једног семантичког концепта.

3.5. Продуктивност скраћивања

Основна одлика скраћивања јесте настајање ријечи које не мијењају ни класу ни значење у односу на првобитну ријеч, него само долази до одбацивања једног дијела те ријечи и настајања синонима који носи помало неформалну конотацију са собом (Adams, 1973, p. 135; Jovanović, 2008, str.

251). У корпусу проналазимо укупно 111 примјера ријечи које су настале као резултат скраћивања, од тога 103 примјера именица и само 8 примјера придјева. Познато је да постоји неколико начина скраћивања, али ми у анализи проналазимо три, али три најактивнија: скраћивање које настаје као резултат одбацивања задњег дијела ријечи, предњег дијела ријечи и скраћивање које одбацује и предњи и задњи дио ријечи и задржава само средишњи дио.

Анализа пронађених примјера именица наводи нас на закључак да су скраћивања гдје долази до брисања предњег и задњег дијела ријечи продуктивна и да показују висок потенцијал, док је тип скраћивања гдје се задржава средишњи дио непродуктиван и показује низак потенцијал. Овакав закључак поткрепљују наши резултати који показују да скраћивање гдје се задњи дио ријечи одбацује учествује у формирању свих девет семантичких концепата (агент, инструмент, активност, локација, супстанца, резултат, објекат, стање и вријеме), док одбацивање предњег дијела ријечи доводи до настајања шест различитих семантичких шаблона, а задржавање средишњег дијела у два. Анализа пронађених придјева показује да је начин скраћивања гдје се задржава средишњи дио непостојећи начин при настајању придјева и самим тим је у потпуности неподуктиван и без икаквог потенцијала. Остала два типа скраћивања могу се сврстати у групу продуктивних са високим потенцијалом, јер док брисање задњег дијела ријечи учествује у настајању оба семантичка концепта (квалитет, стање), брисање предњег дијела ријечи учествује у једном.

3.6. Продуктивност сливања

Иако се сливање не сматра примарним творбеним процесом, сматра се популарним у савременом енглеском језику, а неки аутори чак наводе податак да је сливање било изузетно популарно већ у 1914. години (Chung, 2009, p. 14). У корпусу проналазимо само 22 примјера ријечи које су настале као резултат сливања. Од тог броја, 21 примјер су именице и само 1 примјер је придјев. Сви пронађени примјери су настали као резултат три начина сливања: задржавањем првог дијела прве ријечи и посљедњег дијела друге ријечи, задржавањем првих дијелова у обје ријечи и задржавањем обје ријечи и њиховим спајањем у једну ријеч.

На основу резултата анализе именица можемо да закључимо да је сливање гдје долази до задржавања првог дијела прве ријечи и задњег дијела друге ријечи, како би се формирала нова ријеч, продуктиван начин сливања са високим потенцијалом. То можемо са сигурношћу да кажемо јер овај начин сливања учествује у настајању свих осам семантичких концепата

(локација, активност, инструмент, агент, супстанца, стање, вријеме и квантитет). Типови сливања гдје задржавамо само почетни дио обје ријечи или гдје задржавамо цијеле ријечи, али их спајамо у једну нову, показали су се као непродуктивни и са ниским потенцијалом јер учествују у формирању једног концепта од укупно осам. Код придјева се појављује тип сливања гдје долази до задржавања првог дијела прве ријечи и задњег дијела друге ријечи и можемо само да закључимо, пошто имамо један примјер и један семантички концепт (квалитет), да је продуктиван са високим потенцијалом.

3.7. Продуктивност акронимије

У корпусу проналазимо укупно 150 акронима, 144 примјера именица и 6 примјера придјева. Након анализе пронађених примјера, именица можемо да закључимо да је начин настанка акронима гдје долази до спајања почетних слова или елемената двије или више међусобно повезаних ријечи, а да се при томе та слова посебно изговарају, изузетно продуктиван и показује висок потенцијал. Овакав заључак поткрепљују наши примјери који показују да учествује у настајању свих дванаест семантичких концепата (инструмент, институција, агент, локација, стање, активност, супстанца, резултат, вријеме, квантитет, објекат и квалитет). Други начин настајања акронима, гдје такође долази до спајања почетних слова или елемената двије или више ријечи, али гдје акроним има статус ријечи и тако се и изговара, је продуктиван, али остварује средњи потенцијал јер учествује у формирању мање од пола пронађених семантичких шаблона.

Анализа пронађених придјева нам показује да је начин гдје долази до спајања почетних слова или елемената двије или више међусобно повезаних ријечи, а да се при томе та слова посебно изговарају продуктиван са високим потенцијалом док је акроним који има статус ријечи такође продуктиван, али остварује средњи потенцијал јер учествује у настајању једног од укупно три пронађена семантичка концепта (агент, локација, квалитет).

3.8. Продуктивност епонимије

Код епонимије нећемо морати претјерано да дискутујемо о начинима формирања епонима, јер сви епоними настају истим путем, тј. употребом одређене властите именице. Ипак, одређени епоними не користе само властиту именицу него и неке деривационе суфиксе заједно са властитом именицом, тако да ћемо посматрати активност употребе само властитих

именица и активност употребе властитих именица са неким деривационим суфиксом, како бисмо одредили продуктивност и степен потенцијала. У корпусу проналазимо 17 примјера ријечи које се сматрају епонимима, тачније 11 примјера именица и 6 примјера придјева.

На крају можемо да закључимо да је епонимија један продуктиван творбени процес, иако се сматра минорним, вјероватно због малог броја примјера који остварује. Код настајања именица епонима велику продуктивност и потенцијал показује начин гдје се полази само од властите именице, јер учествује у настајању четири од укупно пет пронађених концепата (активност, агент, супстанца, инструмент, објекат), док је комбинација властите именице и деривационог суфикса непродуктиван начин творбе са ниским потенцијалом. Код придјева, међутим, ово је једини начин настајања епонима и показује се као продуктиван са високим потенцијалом јер учествује у настајању оба пронађена концепта (квалитет, квантитет) док је само властита именица непостојећи начин именовања.

4. Закључак

Основи циљ нашег истраживања био је одредити ефикасност ономасиолошких мјера којима бисмо могли израчунати, а онда и представити морфолошку продуктивност свих творбених процеса заслужних за настајање именица и придјева у савременом енглеском језику. Ономасиолошка теорија третира морфолошку продуктивност на неколико начина, али за наше истраживање примјењујемо у скоро свим случајевима само тип израчунавања на нивоу правила творбе ријечи гдје за сваку пронађену ријеч прво одређујемо ком семаничком концепту припада, а тек онда представљамо семантички и морфолошки пут настанка тог концепта. Сваки творбени процес има своје механизме које употребљава како би дошло до творбе ријечи. Активност тих механизама у настајању што више различитих семантичких концепата је био параметар који нам је указивао на продуктивност и потенцијал. Овдје је продуктивност значила да говорници одређени механизам препознају као могућ и употребљавају га за различите ситуације стварајући различита, а потребна значења једним истим сетом правила.

Када бисмо користећи активност одређених параметара у настајању што више различитих семантичких концепата узели као полазну тачку за представљање продуктивности наших творбених процеса, могли бисмо да кажемо да у корпусу проналазимо укупно четрнаест различитих семантичких концепата (активност, агент, инструмент, стање, објекат, резултат, локација, супстанца, квантитет, квалитет, вријеме, боја, институција, инструмент/

локација) који могу да настану употребом неког од наведених творбених процеса. На крају, можемо да закључимо да су сви творбени процеси које смо анализирали у раду продуктивни и показују висок потенцијал. Једини изузетак јесте процес настајања кованица који се показао као непродуктиван са ниским потенцијалом.

Откривањем и потврђивањем ефикасности ономасиолошке мјере постигли смо циљ који постављен на почетку истраживања. Показали смо да при израчунавању морфолошке продуктивности ономасиолошко мјерење даје више могућности од доминантног квантитативног, Бајеновог мјерења, јер овај приступ може да понуди податке о морфолошкој продуктивности свих творбених процеса, а квантитативни не може. Ономасиолошко мјерење би могло да се комбинује са Бајеновим приликом проучавања различитих афикса, што би било интересантно јер бисмо на тај начин могли да говоримо о творби из чисто квантитативног, математичког угла, али и из угла говорника.

Литература:

Adams, V. (1973). *An Introduction to Modern English Word-formation*. Whitstable: Whitstable Litho ltd.

Aronoff, M. (1976). *Word Formation in Generative Grammar*. Cambridge, Massachusetts: the MIT Press.

Baayen, R.H. (1992). Quantitative aspects of morphological productivity. У: G.E Booij and J. van Marle (eds.). *Yearbook of Morphology 1991* (109–149). Dordrecht: Kluwer.

Baayen, R.H. (1993). On frequency, transparency and productivity. У: G.E Booij and J. van Marle an (eds.). *Yearbook of Morphology 1992* (181–208). Dordrecht: Kluwer.

Bauer, L. (2004). *Morphological Productivity*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bauer, L. (2005). Productivity: Theories. У: P. Štekauer i R. Lieber (eds.). *The Handbook of Word-Formation* (315–334). Dordrecht: Springer.

Bilbija, S. (2001). *Introducing Semantics*. Banja Luka: Komunikološki fakultet.

Chung, K.S. (2009). Putting Blends in their Place. Košice: Universidade PJ Šafárik http://homepage.ntu.edu.tw/~karchung/pubs/KpaperKSC3.pdf [преузето са сајта 20.6.2014].

Cruse, A. (2006). *A Glossary of Semantics and Pragmatics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Du, L. и Zhang, X. (2010). A Survey of the Measurements of Morphological Productivity. У: *English Language Teaching. Vol. 3. No. 1.* Dalina, China

http://www.ccsenet.org/journal/index.php/elt/article/viewFile/5214/4331 [преузето са сајта 13.2.2014].

Fernandez-Dominguez, J., Diaz-Negrillo, A. and Štekauer, P. (2007). How is Low Productivity Measured?. У: *Atlantis*. www. atlantisjournal.org/ archive/29.1./2007 fernandez_diaz_stakauer.pdf [преузето са сајта 10.1.2013]

Grzega, J. (2005). Comments on Pavol Štekauer's Onomasiological Approach to Word-Formation. *SKASE Journal of Theoretical Linguistics 2.2*. (76–81). http://www.joachim-grzega.de/publ-e.htm [преузето са сајта 10.2.2014].

Jovanović, V.Ž. (2008). *English Morphology. A Coursebook*. Niš: Filozofski fakultet Niš.

Pustylnikov, O. and Schneider- Weijowski, K. (2009). Measuring Morphological Productivity. У: R. Köhler (eds.). *Issues in Quantitative Linguistics* (1–9). Lüdencheid: RAM http://pub.uni-bielefeld.de/luur/download?func=downloadFile&recordOId=2486865&fileOId=2488824 [преузето са сајта 20.2.2013].

Radford, A. *et al*. (2009). *Linguistics – An Introduction. Second Edition*. New York: Cambridge University Press.

Štekauer, P. (2005). Onomasiological Approach to Word Formation. У: P. Štekauer i R. Lieber (eds.). *The Handbook of Word-Formation* (207-232). Netherlands: Springer.

Štekauer, P., Chapman, D., Tomaščikova, S. and Franko, Š. (2005). Word-formation as creativity within productivity constraints: sociolinguistic evidence. У: *Onomasiology Online 6* (1-55). http://www1.ku-eichstaett.de/SLF/EngluVglSW/stekauer1051.pdf [преузето са сајта 20.3.2014].

Yule, G. (1996). *The study of language. Second Edition*. Cambridge: Cambridge University Press.

Корпус:

Новински регистар [преузето у периоду април-август 2013. године]:

www.theguardian.co.uk.

www.telegraph.co.uk

www.thesun.co.uk

Књижевни регистар [http://www.freebookspot.es/ , преузето у априлу 2013. године]:

Groff, L. (2009). *Delicate Birds and Other Stories*. Hyperion

Hayes, S. (2011). *The Start-Up.The Anti-Social Network*. Backlit Fiction

Casey, R. (2012). *What We Saw*. Higher Bank Books. Amazon Kindle Edition

Keplinger, K. (2013). *Secrets and Lies*. New York: Poppy, Hachette Book Group

Стручни регистар [http://www.freebookspot.es/ , преузето у јуну 2013. године]:

Ginges, Jeremy and Atran, Scott. (2009). Noninstrumental Reasoning over Sacred Values: An Indonesian Case Study. У: Bartels, Dan, Bauman, Chris, Skitka, Linda and Medin, Doug (eds.). *Moral Judgement and Decision Making* (193-206). San Diego: Eslevier

Bilz, Kenworthey and Nadler, Janice. (2009). Law, Psychology, and Morality. У: Bartels, Dan, Bauman, Chris, Skitka, Linda and Medin, Doug (eds.). *Moral Judgement and Decision Making* (101-131). San Diego: Eslevier

Connolly, Terry and Hardman, David. (2009).“Fools Rush In”: A JDM Perspective on the Role of Emotions in Decisions, Moral and Otherwise. У: Bartels, Dan, Bauman, Chris, Skitka, Linda and Medin, Doug (eds.). *Moral Judgement and Decision Making* (275-306). San Diego: Eslevier

Boschma, Ron and Martin, Ron. (2010). The aims and scope of evolutionary economic geography. У: Boschma, Ron and Martin, Ron (eds.). *The Handbook of Evolutionary Economic Geography* (3-39). Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing Limited

Stam, Erik. (2010). Entrepreneurship, evolution and geography. У: Boschma, Ron and Martin, Ron (eds.). *The Handbook of Evolutionary Economic Geography* (139-161). Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing Limited

Hassink, Robert. (2010). Locked in decline? On the role of regional lock- ins in old industrial areas. У: Boschma, Ron and Martin, Ron (eds.). *The Handbook of Evolutionary Economic Geography* (450-468). Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing Limited Carpenter, Brian E. (2013). *NETWORK GEEKS: How They Built the Internet* (9-79). New York: Copernicus Books Springer Science+Business Media

Телевизијски регистар [преузето у априлу 2013. године]:

HOUSE (2012), (8. сезона, 18, 19, 20, 21. и 22. епизода) http://clinic-duty.livejournal.com/

THE VAMPIRE DIARIES (2010-2011), (2. сезона, 5, 7, 16, 19. и 22.епизода) http://vampirediaries.wikia.com/wiki/Season_Two

TWO AND A HALF MEN (2009), (7. сезона, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9. и 10 епизода) http://torrentz.eu/

THE BIG BANG THEORY (2011), (5. сезона, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9.и 10. епизода) http://bigbangtrans.wordpress.com/

HOW TO MEASURE MORPHOLOGICAL PRODUCTIVITY OF WORD-FORMATION PROCESSES IN ENGLISH WITHOUT BAAYEN'S FORMULAS

Summary

Harald Baayen made a huge contribution to quantitative research of morphological productivity by presenting his two most influential formulas for measuring it: $P=n_1/N$ (1992) and $P^*=n_{1,E,t} / h_t$ (1993). It seems impossible to find a contemporary quantitative study on morphological productivity without these two formulas. It is also impossible to find contemporary quantitative studies on morphological productivity presenting any other word-formation processes but derivation. The reason is simple. These formulas are perfect for measuring morphological productivity of different affixes but they are almost of no use for any other word-formation processes since it is impossible to obtain the necessary figures recquired by the formulas. We found the answer to this problem in onomasiological theory and Pavol Štekauer's approach to measuring morphological productivity. His model distinguishes four levels of productivity: the productivity at the level of Onomasiological Types, Word-Formation Types, Morphological Types and Word-Formation Rules (2005). He included cognitive processes and the role of a speaker in his model and an opinion that word-formation is about composing words. The accent was put on interaction of elements before the final forms were composed. The aim of the paper is to determine the efficiency of onomasiological approach in measuring morphological producitivity of all word-formation processes. Different levels answer different questions but we think that measuring productivity at the level of Word-Formation Rules can replace dominant Baayen's formulas

and be applied to every word-formation process. After descriptive, analytic and statistical analyses, our results prove this notion right. This level is a unity of Word-Formation Types and Morphological Types, which means that a word is analysed at conceptual level first and then morphologically presented. This shows an interaction of elements and rules governing every word-formation process. The frequency of different elements will present productivity of these elements and processes. This model gives us semantic and morphological answers to a question how words are composed and brings more light to a very complex phenomenon such as morphological productivity.

Марко Јанићијевић*
Државни универзитет у Новом Пазару, Нови Пазар

DOI 10.7251/ZRNS1701293J
Оригинални научни рад

МЕТАФОРА СТРУКТУРЕ ДОГАЂАЈА У ЕТИМОЛОГИЈИ ПРЕФИКСИРАНИХ ЛАТИНИЗАМА У СРПСКОМ И ЕНГЛЕСКОМ ЈЕЗИКУ

Апстракт: *У раду се са аспекта теорије појмовне метафоре испитује однос (дезактуелизованог) етимолошког и актуелног значења префиксираних латинизама у српском и енглеском језику, како би се утврдиле метафоре чији изворни појам одговара етимолошком значењу, а циљни актуелном значењу латинизама. Проверава се постоје ли метафоре чијим повезивањем се могу открити појмовне метафоре које потпадају под метафору структуре догађаја, као метафору генеричког нивоа. Идентификују се појмовне метафоре структуре догађаја које су познате из когнитивнолингвистичке литературе као активнеу синхронији, као и метафоре структуре догађаја које не налазимо у поменутој литератури, али за које изналазимо примере који их потврђују и у синхронији. Упоредо је спроведена и контрастивна анализа реализације тих појмовних метафора у латинизмима у српском и енглеском. На тај начин, у прилог теорији утеловљене когниције, метафора структуре догађаја потврђује се у српском, енглеском и латинском језику, у синхронији и дијахронији, и то високим степеном константности појмовнометафоричких и сличности језичкометафоричких односа.*

Кључне речи: *појмовна метафора, метафора структуре догађаја, етимологија, контрастивна анализа, когнитивна лингвистика.*

1. Увод

1.1. Предмет и метод истраживања.

Како је познато, појам метафоре је поникао из реторике у којој представља један од централних предмета проучавања од пре нове ере (в., нпр., Ortony, 1993). Међутим, од краја седамдесетих година прошлог века, теорија појмовне метафоре (Lakoff & Johnson, 2003) проширује тај појам на општи когнитивни процес помоћу кога се један појмовни домен разуме у односу према другом.

Овај рад, у принципу, полази од теорије појмовне метафоре, коју, опет, настоји да прошири како би обухватио метафоре у етимологији и

* trupko@outlook.com

утврдио њихов однос са појмовним метафорама заступљеним у синхронији. Испитујемо однос дезактуелизованог етимолошког и актуелног значења префиксираних латинизама у српском и енглеском језику како би се утврдиле метафоре чији изворни појам одговара етимолошком значењу, а циљни актуелном значењу латинизама. Проверава се постоје ли такве (језичке) метафоре чијим повезивањем се могу открити појмовне метафоре које потпадају под метафору (или, прецизније, систем метафора) структуре догађаја (енгл. *the Event-Structure metaphor*), као метафору општег (генеричког) нивоа, посредством које се различити аспекти догађаја (стање, промена, узрок, радња, сврха) разумеју путем појмова физичког простора, кретања и силе (Lakoff, 1993; Lakoff & Johnson, 1999). С обзиром на дубоку укорењеност у телесном искуству и, отуда, потенцијалну универзалност метафоре структуре догађаја као система, полазимо од тога да ћемо у етимологији наћи неке појединачне метафоре структуре догађаја које су познате из когнитивнолингвистичке литературе као активне у синхронији, а, могуће, и неке метафоре структуре догађаја које нећемо наћи у тој литератури, а за које бисмо тада покушали изнаћи примере из српског, односно енглеског језика, који их потврђују и у синхронији.

Етимологију проверавамо првенствено у *Мрежном етимолошком речнику* (*Online Etymology Dictionary*, скр. OED)[1], уз појашњење значењских нијанси у *Латинско-српском речнику* Ј. Ђорђевића (1997). Латинизме у српском језику проверавамо у *Великом речнику страних речи и израза* И. Клајна и М. Шипке (2006), уз консултацију са *Рјечником страних ријечи* Ш. Анића, Н. Клаића и Ж. Домовића (Anić, Klaić, & Domović, 2002), ради комплементарног увида у адаптацију латинизама у хрватском. У енглеском језику латинизме проверавамо у *Колинсовом речнику енглеског језика* (*Collins English Dictionary*, 2010, у оквиру програмског пакета за *Андроид* мобилне уређаје), и, детаљније, у *Вебстеровом речнику* у нескраћеном издању Рандом Хауса (*Random House Webster' Unabridged Dictionary*, 2013).

Према когнитивнолингвистичком схватању, (појмовна) метафора подразумева схватање и доживљавање једног појмовног домена („циљни домен"), типично апстрактнијег, помоћу другог појмовног домена („изворни домен"), док је метафорички језик само одраз метафоричког мишљења (Lakoff & Johnson, 2003). Према когнитивној функцији, метафоре се могу поделити на структурне, које првенствено пресликавају структуру, и

[1] Речник је заснован на Виклијевом (E. Weekley) „Етимолошком речнику модерног енглеског" (*An Etymological Dictionary of Modern English*), Клајновом (E. Klein) „Обухватном етимолошком речнику енглеског језика" (*A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language*), „Барнхартовом речнику етимологије" (*Barnhart Dictionary of Etymology*), другом издању „Оксфордског речника енглеског језика" (*Oxford English Dictionary*), и др.

неструктурне, које обухватају онтолошке и оријентационе метафоре (в. Lakoff & Johnson, 2003; Kövecses, 2015: p. 3). Код структурних метафора, нпр. ЉУБАВ ЈЕ ПУТОВАЊЕ, елементи изворног домена, ПУТОВАЊА (путници, одредишта, препреке, и сл.), пресликани (мапирани) су на одговарајуће елементе циљног домена, ЉУБАВИ, тако да путницима одговарају љубавници, одредиштима циљеви везе, препрекама на путу љубавне тешкоће, итд. Онтолошке метафоре су базичне метафоре путем којих апстрактни појмови добијају онтолошки статус, односно уоквирују се, конципирају као физички ентитети, материје и садржатељи, нпр. УМ ЈЕ ЕНТИТЕТ, тако да се могу даље разрађивати помоћу структурних метафора, нпр. у виду УМ ЈЕ ЛОМЉИВ ПРЕДМЕТ (Након развода је пукао.) (Kövecses, 2010: p. 38; в.Lakoff & Johnson, 2003: ch. 6). Оријентационе метафоре организују циљне појмове у (кохерентан) систем углавном на основу просторне оријентације, нпр. ЗДРАВО ЈЕ ГОРЕ (Лазар је устао из мртвих.), а БОЛЕСНО ЈЕ ДОЛЕ (Оборила ју је болест.) (в. Lakoff & Johnson, 2003: ch. 4; Kövecses,2010: p. 40).

Појмовне метафоре разликују се према нивоу општости, тј. могу бити општије/апстрактније или конкретније, односно, према Кевечешу (Kövecses, 2010: pp. 44–45), метафоре генеричког нивоа и метафоре специфичног нивоа. Конкретније метафоре или метафоре специфичног нивоа посебни су случајеви метафора општ(иј)ег нивоа. Тако постоје хијерархије у којима конкретније метафоре „наслеђују" структуру општијих; нпр., метафоре ЉУБАВ ЈЕ ПУТОВАЊЕ или КАРИЈЕРА ЈЕ ПУТОВАЊЕ наслеђују структуру општије метафоре СВРСИСХОДАН ЖИВОТ ЈЕ ПУТОВАЊЕ, а она структуру још општије – метафоре структуре догађаја (Lakoff, 1993: p. 222). С обзиром на сложеност, тзв. примарне („примитивне") метафоре, које проистичу аутоматски, несвесно из свакодневног искуства, својим комбиновањем образују сложене метафоре, нпр. сложена метафора ТЕОРИЈА ЈЕ ГРАЂЕВИНА подразумева примарне метафоре ЛОГИЧКА СТРУКТУРА ЈЕ ФИЗИЧКА СТРУКТУРА и ИСТРАЈНОСТ ЈЕ ОСТАЈАЊЕ У УСПРАВНОМ ПОЛОЖАЈУ [енгл. PERSISTENCE IS REMAINING ERECT](Lakoff & Johnson, 1999: p. 51; Kövecses, 2010: p. 95–96, 328). Метафоре општег нивоа, као и примарне, услед своје природе претендују да буду универзалне. С друге стране, културне варијације појмовних метафора углавном се налазе на конкретнијем нивоу.

Отуда, саму метафору структуре догађаја, као метафору општег нивоа апстракције, узимамо као заједничко обележје (*tertium comparationis*) двају језика заступљених у анализи. Под односом идентичности (потпуне кореспонденције) подразумевамо конгруентност метафоричких израза, односно и формално (укључујући дистрибутивно – 1:1) и значењско подударање свих идентификованих израза једне појмовне метафоре у етимологији поређених језика; сличношћу, односно контрастом, сматрамо поклапање већине, односно мањег дела, форми и значења метафоричких

латинизама; под различитошћу подразумевамо одсуство кореспондентних језичких метафора (уп. Đorđević, 2000: str. 53–67).

1.2. Кратак осврт на досадашња релевантна истраживања

У више језика установљена су два велика система метафора, метафора ВЕЛИКОГ ЛАНЦА ПОСТОЈАЊА (енгл. THE GREAT CHAIN OF BEING), која се тиче метафоричке концептуализације ствари, и метафора структуре догађаја, која се тиче метафоричке концептуализације релација (ствари) (Kövecses, 2010: pp. 151–152).[2] Велики ланац, као културни (потенцијално универзални) модел, представља хијерархију, скалу облика бића, укључујући људе, животиње, биљке и неживу природу, и последично скалу њихових карактеристика – разума, инстинктивног понашања, биолошке функције, физичких атрибута, и сл. (Lakoff & Turner, 1989: p. 167). Метафором ВЕЛИКОГ ЛАНЦА бића на вишем нивоу хијерархије обично се представљају путем бића на нижем нивоу (нпр. анималификација људи), а може бити и обрнут случај (нпр. персонификација животиња).

Кевечеш (Kövecses, 2010: p. 167) констатује да је метафора структуре догађаја другачије природе у томе што се апстрактни појмови (различитих типова и аспеката догађаја) увек представљају као конкретни појмови (положаја, силе, кретања), а не и обрнуто. Потичући из свакодневног телесног искуства (Lakoff & Johnson, 1999: p. 171), и та метафора показује тенденцију ка универзалности, што се потврђује у студијама из разноликих језика (Kövecses, 2015: p. 4). Штавише, појмови структуре догађаја, чији је метафора конститутивни аспекат (Lakoff & Johnson, 1999: p. 171), сврставају се у тзв. непосредно „утеловљене" (енгл. *directly embodied*) појмове (ibid.: p. 96), који су еволуционог порекла и директно проистичу из начина на који су људска тела у интеракцији са животном средином.[3]

Лејкоф (Lakoff, 1993) констатује дуални карактер метафоре структуре догађаја, двојство положај–предмет (енгл. *location–object*). Метафоре које разрађују структуру догађаја, а базиране су на положају, јесу нпр. СТАЊА СУ ПОЛОЖАЈИ, ПРОМЕНЕ СУ ПОКРЕТИ, УЗРОКОВАЊЕ ЈЕ КРЕТАЊЕ ПОД ДЕЈСТВОМ СИЛЕ, СВРХЕ СУ ЖЕЉЕНИ ПОЛОЖАЈИ (ДЕСТИНАЦИЈЕ), и оне редом одговарају парњацима заснованим на предмету, СВОЈСТВА СУ ПОСЕДИ, ПРОМЕНЕ СУ КРЕТАЊА ПОСЕДА (ДОБИЦИ ИЛИ ГУБИЦИ), УЗРОКОВАЊЕ ЈЕ ПРЕНОС ПОСЕДА, СВРХЕ СУ ЖЕЉЕНИ ПРЕДМЕТИ.

[2] Притом се не подразумева да су све ствари и релације њима обухваћене.

[3] Теорија утеловљене когниције, значајна у више утицајних новијих когнитивнолингвистичких модела, подразумева да су природа појмова и начин на који су они структурирани и организовани условљени јединственом природом људских физичких тела (в. Evans, 2007, p. 66–68).

Тако, рецимо, *имам проблем* може да се каже и *у проблему сам*, где метафори СВОЈСТВА СУ ПОСЕДИ (којом је *проблем* конципиран као ПОСЕД) из првог примера одговара метафора СТАЊА СУ ПОЛОЖАЈИ (којом је *проблем* конципиран као ПОЛОЖАЈ, и то САДРЖАТЕЉ) из другог.

Када је реч о метафоричком мишљењу у језичкој еволуцији, као предмету проучавања у оквирима когнитивне лингвистике, нека истраживања указују на његов значај (в., нпр., Gibbs, 1998), али експлицитне, систематске анализе појмовних метафора на основу саме етимолошке структуре, колико нам је познато, прилично су ретке. Ауторка утицајне синхронијско-дијахронијске студије, Ив Свитсер (Sweetser, 1990), показује да су многе вишезначне речи у индоевропским језицима стекле апстрактна, нефизичка значења метафоричком екстензијом конкретних, физичких значења, нпр. речи са значењем 'видети' уобичајено стичу и значење 'знати'. Мотивисане појмовним метафорама, те промене се независно дешавају у различитим језицима; у датом примеру посреди је метафора ЗНАЊЕ ЈЕ ВИЂЕЊЕ, која је, у ствари, конкретизација општије метафоре УМ ЈЕ ТЕЛО (КОЈЕ СЕ КРЕЋЕ КРОЗ ПРОСТОР). На основу тога, Свитсерова закључује да су се те метафоре развиле рано у индоевропском прајезику, те су преношене с колена на колено. Резултати њене студије указују на то да су се многи појмови, данас наизглед буквални, историјски развили управо путем многих од данас потпуно „активних" појмовних метафора, тако да ти појмови сада припадају циљном домену тих метафора (в. и Kövecses, 2005: p. 151).

З. Кевечеш сугерише да не постоји ништа у концептуализацији емоција што није фигуративно (Kövecses, 2015: p. 86). Ђери (Győri, 1998) показује да су уобичајене речи за различите емоције у разним европским језицима (енглески, немачки, руски, мађарски) етимолошки фигуративне, и то базиране на и даље актуелним појмовним метафорама. И етимологија саме речи *емоција* сугерише значајну појмовну метафору ЕМОЦИЈЕ СУ УНУТРАШЊЕ СИЛЕ КОЈЕ ИЗЛАЗЕ ИЗ САДРЖАТЕЉА (Kövecses, 2005: p. 150). Из сличне перспективе, Лејкоф и Џонсон (Lakoff & Johnson, 1999: p. 125), рецимо, наводе енглески глагол *comprehend*, потекао из латинског, а изгубио изворни смисао „зграбити", као пример да је латински, као и енглески, имао појмовну метафору РАЗУМЕВАЊЕ ЈЕ ХВАТАЊЕ (енгл. *UNDERSTANDING IS GRASPING)*, што је аналогно случају српске процесне именице *компрехензија*.

1.3. Методологија анализе

Као грађа су одабрани латинизми са префиксима на принципу мануелне претраге речника, тако што су у *Колинсовом речнику енглеског језика* претраживане речи са четири префикса латинског порекла и изворно просторног смисла, *ad-* ('ка, до, код'), *co(m)* - ('са, заједно [са]'), *e(x)-* ('из,

од'), *pro-* ('пред, напред'), и то латинизми који се односе на структуру догађаја, а који би могли имати (бар формалне) кореспонденте у српском језику (који се прелиминарно верификују у *Великом речнику* И. Клајна и М. Шипке). Након увида у етимологију тих речи (OED), издвајају се оне које изражавају метафоре структуре догађаја и проверава да ли има још речи са тим творбеним основама, а другим префиксима, које изражавају тражену метафору (тако су добијени и неки случајеви са префиксима *re-*, *inter-*, и др.). Уз то, покушавају се сада обухватнијом провером у речницима пронаћи именички, глаголски и придевски кореспонденти међу поређеним језицима, и то увидом у *Вебстеров нескраћени речник енглеског језика*, на једној страни, односно у Клајнов и Шипкин *Велики речник*, *Рјечник* Анића и др., и евентуално у употребу у јавној сфери (користећи се претраживањем интернета). Даље, утврђивањем односа појединачних идентификованих метафора и њиховим уопштавањем долазимо до појмовних метафора које оне представљају. Затим, у литератури тражимо такве или сродне појмовне метафоре потврђене у синхронији, а, ако их не налазимо, тражимо метафоричке изразе који идентификоване појмовне метафоре потврђују и у синхронији српског, односно енглеског језика.

2. Резултати анализе

Идентификоване појмовне метафоре могу се разврстати на оријентационе и структурне.

2.1. Оријентационе метафоре структуре догађаја

2.1.1. САГЛАСНОСТ ЈЕ БЛИЗИНА (СРЦУ) (уп. нпр., Јанићијевић, 2014: стр. 212) манифестује се слично у поређеним језицима (Табела 1).[4] Кореспонденте представљају именице *конкордат*:*concordat* и *конкорданц(ија)*:*concordance* и придеви *конкордантан*:*concordant*, који изворно потичу од лат. глагола *concordare* 'слагати се', посталог од *concord-/concors* 'сложан', букв. 'спојених срца' од *com-* + *cor* 'срце'. Такође, енгл. *concord* има кореспондента у хрв. *конкордирати* (Anić i dr., 2002: str. 727). Аналогно, кореспонденте налазимо у антонимним *дискорданција*:*discordance* и *дискордантан*:*discordant* а, узимајући у обзир хрв. (Anić i dr., 2002: str. 307), и *дискордирати*:*discord*, као и у именици *акорд*:*accord*, која потиче од влат.

[4] Под (потпуном) кореспонденцијом (у табелама симбол ≈) појединачних парова подразумевамо поклапање у форми, значењу и дистрибуцији, а под делимичном кореспонденцијом (у табелама симбол ~) поклапање само у форми, или у форми и дистрибуцији (уп. Đorđević 2000).

**accordare*, односно од *ad-* + *cor* (в. OED), с тим што с енгл. глаголом *accord* кореспондира хрв. *акордирати* (Anić i dr., 2002: str. 43). С друге стране, енгл. придеви *accordant* и *accordable* и номинализација *accordance* немају кореспонденте у српском, а *акордант* или *акордаш* (Клајн и Шипка, 2006: стр. 82) делимично кореспондира са енгл. *accorder*.

Кореспонденте у изражавању дате метафоре представљају и *афинитет*:*affinity* (вероватно преко стфр. *afinité* и нем. *Affinität* [в. и PCJ]) од *affinitas* 'суседство, сродство по венчању', номинализације од *affinis* 'суседан; род по венчању', букв. 'на граници са', од *ad-* + *finis* 'граница, међа' (в. OED).

Табела 1. Изражавање појмовне метафоре САГЛАСНОСТ ЈЕ БЛИЗИНА (срцу):≈– кореспонденција; ~– делимична кореспонденција;Ø – одсуство кореспонденције.

СРПСКИ/ХРВАТСКИ	ОДНОС	ЕНГЛЕСКИ	САВРЕМЕНО ЗНАЧЕЊЕ	ЕТИМОЛОГИЈА
конкордат	≈	concordat	споразум	*concordare*<*concors* 'сложан', букв. 'спојених срца'<*com-* + *cor*'срце'
конкорданц(ија)а	≈	concordance	слагање	
конкордантан	≈	concordant	сагласан	
конкордирати (хрв.)	≈	concord	слагати се	
дискорданција	≈	discordance	неслагање	*discordare*<*discors*'несложан' <*dis-* 'одвојено' + *cor*'срце'
дискордантан	≈	discordant	несагласан	
дискордирати (хрв.)	≈	discord	не слагати се	
акорд	≈	accord (n.)	сагласје	**accordare*<*ad-* + *cor*'срце'
акордирати (хрв.)	≈	accord (v.)	бити у сагласности	
-	Ø	accordance	сагласност	
-	Ø	accordant (adj.)	сагласан	
акордант (акордаш)	~	accorder	радник на акорд : онај који се саглашава	
афинитет	≈	affinity	склоност	*affinitas*<*affinis* 'суседан; род по венчању' <*ad-* + *finis* 'граница'

2.1.2. УЧЕШЋЕ ЈЕ БЛИЗИНА (уп. INVOLVEMENT IS CLOSENESS [Kövecses, 2010: p. 260]) реализује се слично у поређеним језицима (Табела 2). Идентификовани

су кореспонденти у виду глагола *асистирати*:*assist* и агентивних именица *асистент*:*assistent/assister* и *асистенција*:*assistence*, који воде порекло од лат. глагола *assistere* ‘приступити’, фиг. ‘припомоћи’, насталог од *ад-* + *sistere* ‘наместити; зауставити’ (в. Ђорђевић, 1997) (сродно лат. *stare* и срп. *стати*, енгл. *stand*, од пие. корена **sta-* ‘стајати˙) (в. OED), док је енгл. *assistive* без кореспондента. Њихово савремено значење, дакле, подразумева УЧЕШЋЕ, а изворно БЛИЗИНУ.

Табела 2. Изражавање појмовне метафоре УЧЕШЋЕ ЈЕ БЛИЗИНА:≈– кореспонденција; ~– делимична кореспонденција;∅ – одсуство кореспонденције.

СРПСКИ/ХРВАТСКИ	ОДНОС	ЕНГЛЕСКИ	САВРЕМЕНО ЗНАЧЕЊЕ	ЕТИМОЛОГИЈА
асистирати	≈	assist	помагати	*assistere* ‘приступити’, фиг. ‘припомоћи’<*ад-* + *sistere* ‘наместити; зауставити’
асистент	~	assistant/ /assister	помоћник	
асистенција	≈	assistence	помоћ	
-	∅	assistive	који се тиче помоћи	

2.2. Структурне метафоре структуре догађаја

2.2.1. РАДЊА ЈЕ (САМОИНИЦИРАНО) КРЕТАЊЕ (в. Lakoff & Johnson, 1999) манифестује се слично у поређеним језицима (Табела 3). Кореспонденцију налазимо у процесним именицама *процедура*:*procedure* и *процес*:*process*(преколат. *processus*), као и придевима *процесуалан*:*processual* и *процедуралан*:*procedural*, делимичну кореспонденцију (услед непоклапања у значењу) испољавају глаголи *процесуирати:process*, те придеви *процесни*:*process*,[5] док *processible* нема кореспондента у српском. Дати примери вуку порекло од лат. глагола *procedere*, посталог од *pro-* + *cedere* ‘ићи’ (в. OED). Изворно значење КРЕТАЊА је сачувано у хрв. *процедирати* (Anić i dr., 2002: str. 1163), односно енгл. кореспонденту *proceed*.

Кореспонденти су и процесне именице *сецесија*:*secession*, док је енгл. глагол *secede* без кореспондента. Наведене именице одговарају лат. *secessio(n-)*, номинализацији од глагола *secedere* ‘отићи; повући се; одвојити

[5] Према Клајну и Шипки (2006: 1005), процесуирати значи ‘отворити процес, подвргнути правном, судском поступку’, а процесни ‘који се тиче судског спора, парнични’.

се политички', посталог од *se(d)-* 'одвојено' (уп. фр. *sed*, *se* 'без') + *cedere* 'ићи' (в.: Ђорђевић, 1997: стр. 1171; OED). Сличан је однос у случају енгл. *intercede* и кореспондената *интерцесија*:*intercession*, према лат. *intercessio(n-*), од глагола *intercedere* 'доћи између; посредовати' (формираног од *inter-* 'између' + *cedere*) (в. OED).

Глагол *конкурисати* и именице *конкурент*, *конкуренција* и *конкурс* (према лат. *concursus*), који вуку порекло од лат. глагола *concurrere*, насталог од *com-* + *currere* 'трчати' (OED), изражавају специфичнију метафору ТАКМИЧЕЊЕ ЈЕ ТРКА, верификовану у синхронији у енглеском (Ng & Koler, 2013). У енглеском постоје формални кореспонденти *concur*, *concurrence* (*concurrent* је придев) и *concourse*, који се значењски разликују и представљају само општу метафору РАДЊА ЈЕ КРЕТАЊЕ.

Табела 3. Изражавање појмовне метафоре радња је (самоиницирано) КРЕТАЊЕ:≈– кореспонденција; ~– делимична кореспонденција;∅ – одсуство кореспонденције.

СРПСКИ/ХРВАТСКИ	ОДНОС	ЕНГЛЕСКИ	САВРЕМЕНО ЗНАЧЕЊЕ	ЕТИМОЛОГИЈА
процедура	≈	procedure	начин рада	*procedere*<*pro-* + *cedere* 'ићи'
процес	≈	process (n.)	ток дешавања	
процесуалан	≈	processual	који се тиче процеса	
процедуралан	≈	procedural	који се тиче процедуре	
процесуирати	~	process (v.)	поступати [право] : поступати	
процесни	~	process (adj.)	парнични : обрађен	
-	∅	processible	обрадив	
процедирати (хрв.)	≈	proceed	поступати	
сецесија	≈	secession	раздруживање	*secedere* 'повући се; одвојити се политички'<*se(d)-* + *cedere*'ићи'
-	∅	secede	раздружити се	
интерцесија	≈	intercession	интервенција	*intercedere* 'доћи између; посредовати' <*inter-* + *cedere*'ићи'
-	∅	intercede	интервенисати	

2.2.2. НАПРЕДАК ЈЕ КРЕТАЊЕ УНАПРЕД (MAKING PROGRESS IS FORWARD MOVEMENT [Lakoff,1993: p. 221]) манифестује се такође слично у поређеним језицима (Табела 4). Кореспонденцију представљају глаголи *промовисати*:*promote*, процесне именице *промоција*:*promotion* и агентивне *промотор*:*promoter*, придеви *промотиван*:*promotive* (енгл. *promotable* је без кореспондента), настали према клат. *prōmōtiō(n-)*, односно лат. *promovēre*, букв. 'ићи напред', од *pro-* + *movēre* 'кретати се' (OED). Такође, кореспонденти су глаголи *прогредирати*:*progress*, придеви *прогресиван*:*progressive*, те процесне именице *прогрес*:*progress*, начињени према лат. *progressus* 'напредовање', насталог од глагола *progredi* 'ићи напред', фиг. 'напредовати', од *pro-* + *gradi* 'ићи', од *gradus* 'корак' (OED; Ђорђевић, 1997: p. 1188)[6]. Примери из енглеског задржавају и изворно значење. Слично је са антонимима *регредирати/регресирати*:*regress* и *регрес/regress*, с тим што би енгл. *regressive* одговарали *регресиван* и *регресни* (Клајн и Шипка, 2006: стр. 1042). Кореспонденцију у секундарном значењу одсликавају процесне именице *рецесија*:*recession*, придеви *рецесиван*:*recessive* и, више у форми, *рецес*:*recess*, постали од лат. глагола *recedere* 'одступити' (од *re-* 'натраг; опет' + *cedere* 'ићи')[7] (в. OED). Притом, енгл. глагол *recess*, који је изгубио изворно значење кретања, нема кореспондента, док етимолошки сродан глагол *recede* задржава изворно значење, али не изражава дату метафору.

Табела 4. Изражавање појмовне метафоре НАПРЕДАК ЈЕ КРЕТАЊЕ УНАПРЕД:≈– кореспонденција; ~– делимична кореспонденција;∅ – одсуствокореспонденције.

СРПСКИ/ХРВАТСКИ	ОДНОС	ЕНГЛЕСКИ	САВРЕМЕНО ЗНАЧЕЊЕ	ЕТИМОЛОГИЈА
промовисати	≈	promote	унапредити	*promovēre*, букв. 'ићи напред', од *pro-* + *movēre* 'кретати се'
промоција	≈	promotion	унапређење	
промотор	≈	promoter	унапређивач	
промотиван	≈	promotive	који се тиче промоције	
-	∅	promotable	који се може унапредити	
прогредирати	≈	progress (v.)	напредовати	*progressus*<*progredi* 'ићи напред', фиг. 'напредовати' <*pro-* + *gradi* 'ићи'
прогрес	≈	progress (n.)	напредак	
прогресиван	≈	progressive	напредан	

[6] Наведени примери из енглеског (*progress*…) задржавају у синхронији и изворни појам КРЕТАЊА УНАПРЕД.

[7] Савремено значење *рецесије* 'опадање економског развоја' датира из 1929. г.

регредирати/-сирати	~	regress (v.)	назадовати	*regressus*<*regredi*'ићи назад'<*re*-'назад' + *gradi* 'ићи'
регрес	≈	regress (n.)	назадовање	
регресиван/ регресни	~	regressive	који је назадан / назадује	
рецесија	≈	recession	економска депресија	*recedere*'одступити' <*re*- 'натраг; опет' + *cedere* 'ићи'
рецес	~	recess (n.)	заостајање у отплати дугова : одмор	
рецесиван	≈	recessive	који се тиче рецесије	
-	Ø	recess (v.)	распустити (се)	

2.2.3. ПРОМЕНА ЈЕ КРЕТАЊЕ (в. Lakoff & Johnson, 2003: p. 183) испољава се слично у поређеним језицима (Табела 5). Кореспонденте представљају глаголи *еволуирати*:*evolve*, процесне именице *еволуција*:*evolution* и придеви *еволутиван*:*evolutive, еволуциони*:*evolutionary*, настали од лат. глагола *evolvere* 'извалити, ваљати, искотурати, котрљати; развити; разјаснити' (Ђорђевић, 1997: стр. 527) (од*е-* + *volvere* 'ваљати, котрљати'), односно од њега изведене именице *evolutio(n-)* (в. OED), док су без кореспондената енгл. агентивна именица *evolver* и придев *evolvable*. Такође, кореспонденте налазимо у придевима *константан*:*constant* и именицама *константа*:*constant*, насталим према лат. *constant-*/*constans* (в. OED), садашњег партиципа глагола*constare* 'мирно стајати, чврст и непромењен бити' (Ђорђевић, 1997: стр. 339) (од *com-* + *stare* 'стајати'), што представља појмовну метафору СТАЛНОСТ ЈЕ СТАТИЧНОСТ, импликацију метафоре ПРОМЕНА ЈЕ КРЕТАЊЕ.

Табела 5. Изражавање појмовне метафоре ПРОМЕНА ЈЕ КРЕТАЊЕ:≈– кореспонденција; ~– делимична кореспонденција;Ø – одсуство кореспонденције.

СРПСКИ/ ХРВАТСКИ	ОДНОС	ЕНГЛЕСКИ	САВРЕМЕНО ЗНАЧЕЊЕ	ЕТИМОЛОГИЈА
еволуирати	≈	evolve	развити се	*evolvere* 'извалити, искотурати; развити<е- + *volvere* 'ваљати, котрљати'
еволуција	≈	evolution	развитак	
еволутиван	≈	evolutive	развојни	
еволуциони	≈	evolutionary	који се тиче еволуције	
-	Ø	evolver	који се развија	
-	Ø	evolvable	који може еволуирати	

константа константан	≈ ≈	constant (adj.) constant (n.)	стална вредност сталан	*constans*<*constare* ‘мирно стајати, непромењен бити’ <*com-* + *stare* ‘стајати’

2.2.4. ПОЈАВЉИВАЊЕ ЈЕ ИЗЛАЖЕЊЕ (уп. ПРИРОДНО УЗРОКОВАЊЕ ЈЕ КРЕТАЊЕ НАПОЉЕ [NATURAL CAUSATION IS MOTION OUT], према Lakoff & Johnson, 1999: p. 214) реализује се слично у поређеним језицима (Табела 6). Кореспонденти су *емергенција*:*emergency/emergence*, настали према лат. *emergentia*, од лат. *emergere* ‘изнети (на видело); указати се, изродити се’, формираног од *e-* + *mergere* ‘уронити, потопити’ (уп. OED). Процесна именица *emergence* задржава изворно значење ИЗЛАЖЕЊА, што у српском није случај[8], као и глагол *emerge* (са кореспондентом у хрв. *емергирати* [Anić i dr., 2002: str. 376]) и придев *emergent*. Тог је порекла и значења *емерзија*:*emersion*, која и у српском и енглеском задржава изворни смисао ‘избијања на површину; израњања’, док њен реверзивни антоним *имерзија*:*immersion* етимолошком значењу одговара у свом основном смислу ‘урањања’ (уп. Клајн и Шипка, 2006), при чему је енгл. глагол *immerge* без кореспондента у српском.

Задржавајући изворни појам ИЗЛАЖЕЊА, у синхронији дату појмовну метафору илуструју *еманација*:*emanation, еманирати*:*emanate*, *еманациони*:*emanatory/emanative* и сл., потекли од лат. *emanatio(n-)* и *emanare* ‘истицати; постати, произлазити’, од *e-* + *manare* ‘тећи’ (в. OED; Ђорђевић, 1997).

Табела 6. Изражавање појмовне метафоре ПОЈАВЉИВАЊЕ ЈЕ ИЗЛАЖЕЊЕ:≈– кореспонденција; ∼– делимична кореспонденција;∅ – одсуство кореспонденције.

СРПСКИ/ ХРВАТСКИ	ОДНОС	ЕНГЛЕСКИ	САВРЕМЕНО ЗНАЧЕЊЕ	ЕТИМОЛОГИЈА
емергенција емергенција емергирати (хрв.) -	∼ ∼ ≈ ∅	emergency emergence emerge emergent	изненадан догађај појављивање појавити се који се појављује	*emergere* ‘изнети (на видело); указати се’ <*e-*‘из’+ *mergere* ‘уронити’
емерзија	≈	emersion	помаљање	*e-* + *mergere* ‘уронити’

[8] Семантички примарно значење *емергенције* је ‘појављивање, помаљање, искрсавање’ (Клајн и Шипка 2006: 430).

имерзија -	≈ ∅	immersion immerge	ишчезавање ишчезнути	*immersio*<*immergere*'уронити, умочити'<*in-* + *mergere*
еманација еманирати еманациони еманациони	≈ ≈ ~ ~	emanation emanate emanative emanatory	извирање извирати који емитује који се тиче еманације	*emanare* 'истицати; постати, произлазити' < од *e-* + *manare* 'тећи'

2.2.5. НАНОШЕЊЕ ШТЕТЕ ЈЕ КОМАДАЊЕ делује као посебан случај метафоре УЗРОКОВАЊЕ ЈЕ КРЕТАЊЕ ПОД ДЕЈСТВОМ СИЛЕ, а такође се испољава слично у поређеним језицима (Табела 7). Кореспонденте представљају именице *ерозија*:*erosion*, придеви *ерозиван*: *erosive/erodent*и *еродибилан*[9]:*erodible* и глаголи *еродирати*: *erode*, чије савремено геолошко значење датира око 1830, а који потичу од одговарајуће лат. процесне именице *erosio(n-)*, односно глагола *erodere* 'оглодати, изгристи', образованог од *e-* + *rodere* 'глодати' (в. OED). Сличног су порекла и кореспонденти *корозија*:*corrosion*, *корозив(ан)*:*corrosive/corrodent*, *кородибилан*[10]/*corrodible* и *кородирати*:*corrode*, од *corrosio(n-)*, односно *corrodere* 'оглодати', од *com-* + *rodere* (в. OED). Реализована слично у поређеним језицима, у датим примерима у питању је конкретнија (специфичнија) метафора НАНОШЕЊЕ ШТЕТЕ ЈЕ ГРИЖА, која је честа и у синхронији где, рецимо, имамо *гристи* у смислу 'нагризати, разарати', а *гристи се* у менталном смислу 'секирати се' (уп. у енгл. *What's biting you now*?).

У дијахронији, још потврда метафоре НАНОШЕЊЕ ШТЕТЕ ЈЕ КОМАДАЊЕ налазимо у виду глагола *корумпирати*:*corrupt* и процесне именице *корупција*:*corruption*, те придева *коруптиван*:*corruptive* и *коруптибилан*:*corruptible*, придев *corrupt* кореспондира са хрв. *коруптан* (Anić i dr., 2002: str. 752), док агентивна именица *корупционаш* нема кореспондента у енглеском, а агентивна именица *corrupter* у српском. Порекло им је у лат. *corruptio(-n)*, односно *corrumpere* 'уништити, покварити; корумпирати, поткупити', посталом од *com-* + *rumpere* 'разбити' (в. OED). Слично, у синхронији имамо *рушити/уништавати углед, здравље* или *destroy reputation, health*, и сл.

[9] Придев *еродибилан* није верификован у консултованим речницима, али се налази у употреби у јавној сфери (нпр. у Закону о просторном плану Републике Србије 2010–2020: http://gradjevinskedozvole.rs/Files/00273/Zakon-o-Prostornom-planu-Republike-Srbije-od-2010-do-2020-godine-prvi-deo.pdf).

[10] Из хрватског (Anić i dr., 2002: str. 750).

Табела 7. Изражавање појмовне метафоре НАНОШЕЊЕ ШТЕТЕ ЈЕ КОМАДАЊЕ:≈– кореспонденција; ~– делимична кореспонденција;Ø – одсуство кореспонденције.

СРПСКИ/ ХРВАТСКИ	ОДНОС	ЕНГЛЕСКИ	САВРЕМЕНО ЗНАЧЕЊЕ	ЕТИМОЛОГИЈА
еродирати	≈	erode	изазвати ерозију	*erodere* ‘оглодати, изгристи’<*e-* + *rodere* ‘глодати’
ерозија	≈	erosion	разарање	
ерозиван	~	erosive/erodent	који еродира	
еродибилан	≈	erodible	који може да еродира	
кородирати	≈	corrode corrosion	пролазити корозију	*corrodere* ‘оглодати, конзумирати’<*com-* + *rodere*‘глодати’
корозија	≈		разједање	
корозиван		corrosive	који врши корозију	
кородибилан (хрв.)	≈	corrodible	који може кородирати	
	≈			
корумпирати	≈	corrupt (v.)	(морално) искварити	*corrumpere* ‘уништити, покварити; корумпирати’ <*com-* + *rumpere* ‘разбити’
корупција	≈	corruption	(морална) исквареност	
коруптиван	≈	corruptive	који се тиче корупције	
коруптибилан	≈	corruptible	искварљив	
коруптан (хрв.)	≈	corrupt (adj.)	морално искварен	
корупционаш	Ø	-	подмитљивац	
-	Ø	corrupter	кварилац	

2.2.6. КОМПЛИКОВАНО ЈЕ ЗАМОТАНО изгледа као посебан случај метафоре СТАЊА СУ ПОЛОЖАЈИ (УНУТАР ОГРАНИЧЕНИХ ПРОСТОРА) (Lakoff & Johnson 1999), а манифестује се слично у поређеним језицима (Табела 8). Кореспонденти су *компликација*: *complicacy* / *complication*, *компликован* / *complicate* и *компликовати*: *complicate*, који воде порекло од лат. глагола *complicare* ‘смотати, замотати, завити’ од *com-* + *plicare* ‘савити, смотати’ (в. OED; Ђорђевић, 1997). Савремено значење наведених лексема, бар у енглеском, забележено је 1832. г. (OED). Наведену појмовну метафору у синхронији глаголи *закукуљити, замумуљити, затутуљити* одсликавају у игри речи. За синхронију енглеског сличну метафору наводи Раден (Radden, 2003: p. 426) – ПРОБЛЕМ ЈЕ ЗАМРШЕНОСТ (A PROBLEM IS A TANGLE).

Табела 8. Изражавање појмовне метафоре КОМПЛИКОВАНО ЈЕ ЗАМОТАНО:≈– кореспонденција; ~– делимична кореспонденција;Ø – одсуство кореспонденције.

СРПСКИ/ХРВАТСКИ	ОДНОС	ЕНГЛЕСКИ	САВРЕМЕНО ЗНАЧЕЊЕ	ЕТИМОЛОГИЈА
компликовати	≈	complicate (v.)	усложњавати	*complicare<com-* + *plicare* 'савити, смотати'
компликација	~	complicacy/ complication	сложеност	
компликован	≈	complicate (adj.)	сложен	

3. Закључци

У етимологији префиксираних латинизама српског и енглеског језика потврђене су метафоре структуре догађаја, чији изворни појамодговара (дезактуелизованом) етимолошком значењу, а циљни актуелном значењу. Те метафоре су у синхронији такође верификоване, у литератури која их бележи и/или у пронађеним примерима који их потврђују. На тај начин потврђена је стабилност појмовнометафоричких односа структуре догађаја у дијахронији и међукултурно, укључујући српски, енглески и латински језик, што, с друге стране, оправдава и избор метафоре структуре догађаја за *tertium comparationis*. То такође значи да су разматране метафоре углавном активне бар од класичнолатинског периода па све до данас, што посебно афирмише (хипо)тезу о утеловљеној когницији. Утврђено је да савремена, у историјском смислу метафорична, значења латинизама у српском и енглеском језику, већином датирају још из латинског језика, а у осталим случајевима се развијају све до друге половине 20. в. и често је реч о новим терминима.

Идентификоване појмовне метафоре САГЛАСНОСТ ЈЕ БЛИЗИНА, УЧЕШЋЕ ЈЕ БЛИЗИНА, РАДЊА ЈЕ КРЕТАЊЕ, ПРОМЕНА ЈЕ КРЕТАЊЕ, НАПРЕДАК ЈЕ КРЕТАЊЕ УНАПРЕД, ПОЈАВЉИВАЊЕ ЈЕ ИЗЛАЖЕЊЕ, НАНОШЕЊЕ ШТЕТЕ ЈЕ КОМАДАЊЕ,КОМПЛИКОВАНО ЈЕ ЗАМОТАНО изражене су слично у српском и енглеском језику, док се различитост установљава у случају метафоре ТАКМИЧЕЊЕ ЈЕ ТРКА, као једне конкретизације метафоре РАДЊА ЈЕ КРЕТАЊЕ. У том погледу, нешто више сличности са енглеским језиком тежи да испољи хрватски стандардни варијетет, у коме су, рецимо, међу латинизмима који изражавају метафору структуре догађаја пронађени и неки глаголи са кореспондентима у енглеском, какви се (још) нису уобичајили у српском, у ком постоје одговарајуће (процесне) именице. Кореспондентни, изворни изрази у латинском идентификоване метафоре

углавном (са могућим изузетком КОМПЛИКОВАНО ЈЕ ЗАМОТАНО) реализују синхронијски.

Литература

Anić, Šime, Klaić, Nikola, & Domović, Želimir (2002). *Rječnik stranih riječi*. Zagreb: Sani plus.

Ђорђевић, Јован (1997). *Латинско-српски речник*. Репринт издање. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Đorđević, Radmila (2000). *Uvod u kontrastiranje jezika*. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.

Evans, Vyvyan (2007). *A Glossary of Cognitive Linguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Gibbs,Raymond W. Jr (1998). The Fight Over Metaphor in Thought and Language. In: Albert N.Katz, Cristina Cacciari, Raymond W. Jr Gibbs & Mark Turner (Eds.), *Figurative Language and Thought* (pp. 88–118). New York: Oxford University Press.

Győri, Gábor (1998). Cultural Variation in the Conceptualization of Emotions: A Historical Study. In: Elzbieta Tabakowska & Angeliki Athanasiadou (Eds.), *Speaking of Emotions: Conceptualization and Expression* (pp. 99–124). Berlin: Mouton de Gruyter.

Јанићијевић, Марко (2014). Метафоричке основе српског и енглеског уставноправног језика. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 57(2), 201–216.

Клајн, Иван и Шипка, Милан (2006). *Велики речник страних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј.

Kövecses, Zoltan (2015). *Where Metaphors Come From:Reconsidering Context in Metaphor.* New York: Oxford University Press.

Kövecses, Zoltan (2010). *Metaphor: A Practical Introduction*. Second Edition. New York: Oxford University Press.

Kövecses, Zoltan (2005). *Metaphor in Culture: Universality and Variation*. New York: Cambridge University Press.

Lakoff, George (1993). The Contemporary Theory of Metaphor. In: Andrew Ortony (Ed.), *Metaphor and Thought*, 2nd Ed. (pp. 202–251). Cambridge: Cambridge University Press.

Lakoff, George, & Johnson, Mark (2003). *Metaphors We Live By*. Second Edition. Chicago: University of Chicago Press.

Lakoff, George, & Johnson, Mark (1999). *Philosophy in the Flesh: The Embodied*

Mind and Its Challenge to Western Thought. New York: Basic Books.

Lakoff, George, & Turner, Mark (1989). *More than Cool Reason. A Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago: University of Chicago Press.

Ng, Carl Jon Way &Koller, Veronika (2013). Deliberate Conventional Metaphor in Images. *Metaphor and Symbol*, 28(3), 131–147.

OED*: Online Etymology Dictionary*.<http://www.etymonline.com>. 1.12.2015.

Ortony, Andrew (Ed.). (1993). *Metaphor and Thought*. Second Edition. Cambridge: CambridgeUniversity Press.

Radden, Gűnter (2003). How metonymic are metaphors? In: René Dirven & Ralf Pörings (Eds.), *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast* (pp. 407–434). Berlin; New York: Mouton de Gruyter.

РСЈ: Речник српског језика. *Српски језик – речници и алати на вебу* <http//:www.srpskijezik.com> 1.12.2015.

Sweetser, Eve (1990). *From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. Cambridge – New York: Cambridge University Press.

Списак коришћених скраћеница и симбола

≈ – (потпуна) кореспонденција
∼ – делимична кореспонденција
∅ – одсуство кореспонденције
* – реконструисан облик
+ – ‘и’ (конјункција делова твореница)
< – ‘постало је од’
влат. – вулгарни латински
грч. – грчки
клат. – каснолатински
лат. – латински
нем. – немачки
пие. – праиндоевропски
срлат. – средњовековни латински
срп. – српски
стфр. – старофранцуски
хрв. – хрватски

THE EVENT-STRUCTURE METAPHOR IN THE ETYMOLOGY OF PREFIXED LATINISMS IN SERBIAN AND ENGLISH

Summary

Etymological word structure is seldom taken into account in the cognitive linguistic study of metaphor. Striving to render theory of conceptual metaphor more profound, we examine the relationship between (disactualized) etymological and actual meanings of prefixed Latinisms in Serbian and English language with a view to find metaphors whose source concept corresponds to the etymological meaning, while their target concept corresponds to the actual meaning of Latinisms. Specifically, we investigate whether there are metaphors whose relationship would reveal conceptual metaphors that instantiate the Event-Structure metaphor which, being a (system of) generic-level metaphor that derives from bodily experience, lays claim to omnicultural presence.

We identify the Event-Structure metaphors known from the cognitive linguistic literature to be active in synchrony, as well as those Event-Structure metaphors which we do not find in the literature, but for which we ourselves provide instantiations in synchrony as well. Simultaneously, a contrastive analysis of the realization of these conceptual metaphors by the analyzed Latinisms in Serbian (with reference also to the Croatian standard) and English is conducted taking conceptual metaphors of higher level of abstraction as tertia comparationis. Attention is also payed to the points in time when the metaphorical meanings had emerged.

The results suggest that Event-Structure metaphors active today have in fact been in use for hundreds, even thousands of years, and that tracing of etymological development is of exceptional importance for studying the very nature and origin of metaphorical thought. The Event-Structure metaphor is confirmed in Serbian, English and Latin, in synchrony and diachrony, with high degree of conceptual metaphor constancy and linguistic metaphor similarity. This can be seen as a further affirmation of the embodied cognition thesis, which holds that our mind and conceptual construction of reality is largely mediated by our species-specific bodies and their interaction with the habitual envirnoment.

Key words: conceptual metaphor; the Event-Structure metaphor; etymology; contrastive analysis; cognitive linguistics.

Radmila V. Radonjić *
Filološki fakultet
Nikšić

DOI 10.7251/ZRNS1701311R
Оригинални научни рад

KONTRASTIVNA ANALIZA UPOTREBE AKRONIMA U ENGLESKOM I SPRSKOM JEZIKU NA PRIMJERU ČASOPISA *BLIC* I *EUROPEAN VOICE*

Apstrakt: *Rad se bavi kontrastivnom analizom upotrebe akronima engleskog porijekla u sprskom i engleskom jeziku na osnovu istraživanja sprovedenog na časopisima* – Blic i European Voice. *Korpus rada čini 180 primjera akronima u kontekstu, pri čemu je analizirano na koji način se akronimi preuzimaju i prilagođavaju jeziku primaocu. Posebna pažnja posvećena je podjeli na akronime koji se izgovaraju kao riječi i na alfabetizme, koji su potom dalje analizirani u pogledu frekventnosti u oba ili u samo jednom jeziku. Akronimi su analizirani na fonološkom, morfološkom i sintaksičkom nivou, kao i u pogledu stepena adaptiranosti jeziku primaocu.*

Ključne riječi: *pozajmljenice, skraćenice, akronimi, alfabetizmi, transliteracija, sintaksa.*

1. Uvod

U radu sa ovako definisanom temom obradiće se verzalne skraćenice (akronimi) u jeziku savremene štampe. Cilj ovog rada je popisivanje i sistematizacija akronima porijeklom iz engleskog jezika uz njihovu analizu na ortografskom, fonološkom i semantičkom planu. Istraživanje je nastalo u želji da se uporedi kako se i u kolikoj mjeri se u novije vrijeme upotrebljavaju engleski akronimi u srpskom jeziku, pri čemu su analizirana elektronska (online) izdanja časopisa *Blic i European Voice*, sa akcentom na oblast ekonomije.

Korpus čini 180 različitih akronima, koji su upotrijebljeni u novinama *Blic i European Voice* u periodu od 2008. do 2015. godine. Analiziraćemo kako se koriste akronimi, da li se objašnjavaju u zagradi, od kojih su riječi nastali i kojoj vrsti pripadaju. Početna hipoteza je da se engleski akronimi preuzimaju u svom osnovnom obliku, bez naročitog prilagođavanja srpskom jeziku, osim kada su u pitanju nastavci za padež. Očekivano je da se uz akronim daje i objašnjenje u zagradi kako bi čitaoci bolje razumjeli tekst, kao i to da su akronimi frekventniji u engleskom, nego u srpskom jeziku.

Pažljivom analizom korpusa doći ćemo do relevantnih zaključaka i saznati da li je početna hipoteza bila tačna, a potom dati i svojevrsnu preporuku kako i na koji način preuzimati akronime iz engleskog u srpski jezik.

*radmilaradonjic@yahoo.com

2. Teorijski uvod

2.1. Popunjavanje leksičkih praznina

Postoji nekoliko značajnih faktora koji omogućavaju priliv pozajmljenica (tuđica) u neki jezik. Kada jezici dvije susjedne zemlje vrše uticaj jedan na drugi, govori se o geografskom faktoru, a kada ekonomski bogatija zemlja plasira svoja dostignuća u manje bogate zemlje, uočavamo kulturno-civilizacioni, odnosno ekonomsko-politički faktor.

Najčešći vid preuzimanja stranih riječi je u slučaju popunjavanja leksičkih praznina, kada u maternjem jeziku ne postoji leksema koja bi imenovala neki vanjezički segment. Ovo, na primjer, važi za sve pojmove iz informatičke tehnologije.

Sonja Filipović (2005:14) govori o dva načina na koji jezici popunjavaju leksičke praznine. Jedan od načina je preuzimanje riječi iz stranih jezika, a drugi je stvaranje novih riječi koristeći frazeološki i morfološki materijal i kreativni potencijal sopstvenog jezika. Ipak, u srpskom jeziku je u novije vrijeme mnogo zastupljeniji postupak leksičkog pozajmljivanja jer je jednostavniji i brži, i ne nailazi na otpor govornika. Kada govornik u komunikaciji naiđe na stranu leksemu koja nema adekvatnog parnjaka u maternjem jeziku, on prosto preuzima stranu leksemu i uklapa je u iskaz kao da je dio njegovog leksičkog sistema. Tada dolazi do interferencije, tj. miješanja i preklapanja dva različita koda, maternjeg i stranog, i kao rezultat nastaje pozajmljenica koja može biti potpuno adaptirana, pa ima fonološki oblik karakterističan za maternji jezik.

2.2. Importacija i supstitucija

U kontaktima dva jezička sistema, kada leksema jednog jezika prelazi u drugi jezički sistem, govori se o importaciji i supstituciji (vidi: Filipović, R., 1986: 65). Importacija podrazumijeva proces u kome pozajmljenica zadržava formalne oblike strane riječi od koje je nastala, odnosno modela. Ona se češće javlja na fonološkom, nego na morfološkom i leksičkom nivou. To je proces adaptacije kada riječ prolazi kroz razne faze i dobija različite oblike kompromisne replike. Kada se adaptacija modela dovrši i on se u potpunosti uklopi u sastav jezika primaoca, dobija se oblik koji se naziva replika. Dakle, svaki aspekt modela koji se zamjenjuje nekim ekvivalentom iz sistema jezika primaoca, zove se susptitucija (*substitution*), a svaki aspekt što ga je replika preuzela predstavlja importaciju (*importation*).

2.3. Fonološka adaptacija pozajmljenice (transfonemizacija)

Proces formiranja fonološkog oblika pozajmljenice označava se kao transfonemizacija. Prema R. Filipoviću (1986:69), postoje dva osnovna načina transfonemizacije elemenata modela jezika davaoca u toku adaptacije u repliku u jeziku primaocu: a) direktnim zamjenjivanjem; b) preko jezika posrednika.

Pri direktnom zamjenjivanju, formiranje fonološkog oblika pozajmljenice vrši se pod uticajem izgovora modela. Uočava se djelovanje supstitucije na fonološkom nivou, transfonemizacija, kada dolazi do zamjene fonoloških elemenata jezika davaoca elementima jezika primaoca. Filipović razlikuje tri stepena transfonemizacije: *potpunu* – gdje se foneme modela zamjenjuju odgovarajućim fonemama jezika primaoca, koje odgovaraju modelu; *djelimičnu* ili *kompromisnu* – gdje se foneme modela zamjenjuju odgovarajućim fonemama jezika primaoca, koje samo djelimično odgovaraju modelu, i *slobodnu* – gdje se foneme modela zamjenjuju fonemama jezika primaoca koje im nijesu čak ni djelimično slične po artikulaciji.

Pri adaptaciji anglicizama u srpski jezik, nemoguće je ne obratiti pažnju na ortografiju, jer ona vjerno odražava izgovor svih srpskih riječi, i ponekad utiče na fonološki oblik replike – u slučajevima kada je nemoguće neku englesku riječ zabilježiti našim pismom onako kako se ona izgovara: „Kada se fonološki oblik pozajmljenice formira na osnovu izgovora modela, u adaptaciji se mogu odraziti osobine fonoloških sastava jezika primaoca i jezika davaoca, posebno one po kojima se ta dva sastava razlikuju, tj. po broju fonema, njihovom mestu i načinu artikulacije. Kada se fonološki oblik pozajmljenice obrazuje na osnovu ortografije modela, u adaptaciji će se odraziti elementi ortografije jezika primaoca u takozvanom ortografskom izgovoru, koji se često razlikuje od izvornog izgovora modela“ (Filipović, S., 2005: 17–18).

2.4. Morfološka adaptacija pozajmljenice (transmorfemizacija)

Transmorfemizacija predstavlja supstituciju na morfološkom nivou. Filipović razlikuje tri tipa transmorfemizacije: *nultu, kompromisnu* i *potpunu*. Nulta transmorfemizacija predstavlja prvi stepen supstitucije – morfološki sistem jezika primaoca preuzima pozajmljenicu bez ikakvih promjena. Drugi stepen zamjene, kompromisna transmorfemizacija, javlja se onda kada pozajmljenica zadržava sufiks iz jezika davaoca, a taj sufiks nije u skladu sa morfološkim sastavom jezika primaoca. Potpunom transmorfemizacijom dobija se replika koja je kompletno integrisana u sastav jezika primaoca, odnosno vezana morfema iz jezika davaoca biva zamijenjena morfemom iz jezika primaoca.

2.5. Skraćenice

2.5.1. Verzalne skraćenice (akronimi)

Akronimi su sastavljeni od početnih slova višečlanih naziva i pišu se bez tačaka i međuslovnih bjelina u srpskom jeziku, dok se u engleskom mogu pisati i sa tačkama. One funkcionišu kao posebna kategorija riječi, pri čemu neke od njih fukcionišu kao imena, na primjer BBC, a neke kao opšte imenice, npr. CD, DVD.

Akronimi se veoma često preuzimaju iz stranih jezika, a najčešće iz engleskog, kao dominantnog jezika današnjice u svim sferama društvenog života. Razlikujemo tri načina pisanja akronima stranog porijekla. Prvi način se tiče preuzimanja u izvornom obliku: NATO (*North Atlantic Treaty Organization*), CNN (*Cable News Network*), WHO (*World Health Organization*); drugi način podrazumijeva preslovljavanje u ćirilicu: НАТО**,** ФБИ itd; dok treći obuhvata preradu prema čitanju: BBC (*British Broadcasting Corporation*) – *Bi-Bi-Si* ili verbalizovano „bibisi“ (vidi: Pešikan, Jerković, Pižurica, 2013: 147).

2.5.2. Uklapanje akronima u kontekst (pri pisanju i čitanju)

U *Pravopisu srpskoga jezika* (2013) govori se o dva načina uklapanja stranih akronima u morfosintaksički kontekst u srpskom jeziku. Naime, ukoliko su akronimi stranog porijekla promjenljivi i uklapaju se u morfološki sistem srpskog jezika u neokrnjenom obliku, dakle u neizmijenjenom vidu ili sa pretpostavljenim spelovanjem, pišu se sa padežnim nastavcima, koji su ispisani malim slovima i sa crticom, npr. NATO-a, BBC-ja, UNICEF-a itd. Sa druge strane, nepromjenljivi akronimi i oni koji se pri izgovoru ne speluju, pišu se bez morfoloških nastavaka, npr. *od EU* (Evropska unija), *u UN* (Ujedinjene nacije) itd.

Pri govoru ili čitanju akronime možemo izgovarati kao da su ispisani punim riječima onda kada im je glasovni sklop nepodesan za čitanje, npr: sa MMF-om, čitamo „sa Međunarodnim monetarnim fondom“; zatim kao pune riječi kada im je glasovna struktura podesna za takav izgovor, kao što je to slučaj sa OEBS-om („oepsom“) ili KFOR-om („kforom“); i izgovorom slovo po slovo, takozvanim spelovanjem, na taj način što izgovor prilagođavamo našem jeziku, npr. LPA (*Labor Press Association*) – „el-pe-a“, ili paralelnom primjenom latiničnog i engleskog (ili francuskog) alfabeta, npr. DVD („di-vi-di“ i „de-ve-de“).

Preporuka je da se imena međunarodnih organizacija koje su izvorno imenovane na engleskom jeziku, speluju prema izgovoru engleskog alfabeta, ali to nije uvijek slučaj, kao što uočavamo u primjeru akronima LPA.

3. Analiza korpusa

Korpus rada čini 180 primjera akronima, od čega 78 akronima u srpskom, a 102 u engleskom jeziku, koji su upotrijebljeni u elektronskom izdanju novina *Blic* i *European Voice* u rubrici koja se tiče ekonomije. Međutim, uočljivo je da se vrlo često oblast ekonomije, naročito u *Blicu*, vezuje za Evropsku uniju i fondove ove organizacije, što je jedan od razloga zbog koga smo izabrali da istražujemo *European Voice* kao novine koje izlaze na engleskom jeziku, a koje se tiču Evropske unije, da bismo dobili što relevantnije i međusobno uporedive podatke.

Pregledano je trideset jedno elektronsko izdanje *Blica,* koje se može naći na adresi www.blic.rs, pri čemu je adresa uredništva u Beogradu, i trideset sedam elektronskih izdanja *European Voice-a* na adresi www.europeanvoice.com, dok štampano izdanje izlazi u Briselu. Prilikom istraživanja pregledano je 27 članaka na srpskom i 35 na engleskom jeziku i primijećeno je da su članci u *Blicu* kraći od članaka u kontrastiranim novinama – *European Voice*, pa je tako prosječan broj riječi u pregledanim člancima na sprskom jeziku 350, a na engleskom 450. U skladu sa tim razlikuje se i prosječan broj akronima po člancima, pa u srpskom jeziku najčešće nalazimo tri akronima u članku, a u engleskom četiri.

Uočljivo je da se veoma veliki broj akronima iz engleskog jezika upotrebljava u srpskom jeziku i to bez posebnog prilagođavanja jeziku primaocu, već se preuzimaju kao gotove riječi. Naš zadatak je da otkrijemo na koji način se preuzimaju dati akronimi i kako se prilagođavaju jeziku primaocu.

3.1. Preuzimanje akronima

Prema podacima koje smo dobili prilikom istraživanja, možemo zaključiti da se engleski akronimi najčešće preuzimaju u gotovom obliku, bez transliteracije, i uklapaju u srpski jezik u neizmijenjenom vidu. To znači da se akronimi vrlo rijetko prevode (postupkom word for word), a i kada postoji prevodni ekvivalent, često su frekventna oba oblika.

Kada su upotrijebljeni akronimi više poznati široj čitalačkoj publici, a riječ je najčešće o akronimima vezanim za Evropsku uniju, može se istaći da se oni koriste kao odomaćene riječi, bez dodatnog objašnjavanja od kojih su riječi nastali i šta zapravo znače:

1) Ta kompanija je u Srbiji u 2013. godini izvezla proizvode u vrednosti od skoro 37 miliona evra u zemlje EU i ***CEFTA***.

Sa druge strane, čitaoci novina *European Voice* nijesu toliko upoznati sa ovim sporazumom, jer se ne tiče konkretno zemalja EU, pa se zbog toga uz akronim daje i objašnjenje od kojih je riječi nastao:

2) On 1 July, Croatia must leave ***the Central European Free Trade Agreement (CEFTA*),** the free-trade area for non-EU countries in south-eastern Europe.

Kao dominantno obilježje prilikom preuzimanja akronima iz engleskog jezika, javlja se preuzimanje akronima u izvornom obliku uz prevođenje riječi od kojih je dati akronim nastao.

3) Prema ***IEA* (Međunarodnom udruženju za energiju)** očekuje se da u periodu 2011–2035. MIC obuhvati 68% ukupnog rasta među zemljama koje nisu u OPEC-u.

Isti akronim se u engleskom jeziku upotrebljava uz objašnjenje na šta se odnosi, odnosno od kojih je riječi nastao:

4) The leaders committed themselves to develop emergency energy plans for winter 2014-15 at a regional level, work with international organisations such as the **International Energy Agency *(IEA)*** to provide technical assistance and financing to Ukraine.

U malom broju primjera iz *Blica* uočavamo preuzimanje akronima u izvornom obliku uz transkripciju engleskog izgovora, što je neobično s obzirom na to da ne moraju svi čitaoci govoriti engleski jezik, pa nekima od njih može ostati nejasno o čemu je zapravo riječ. Takvu situaciju imamo u sljedećem primjeru:

5) Na skupu, koji je okupio oko 50 energetskih menadžera i predstavnika lokalnih samouprava, predstavljeni su novi modeli finansiranja, kao i prednosti **koncepta *Enerdži sejving kompani (ESCO)*** ugovora i ugovora o javno-privatnom partnerstvu.

Kao zaključak se nameće činjenica da se engleski akronimi preuzimaju bez posebnog prilagođavanja fonološkom sistemu sprskog jezika i da se najčešće daju u zagradi, uz prethodno objašnjenje, ili se upotrebljavaju bez objašnjenja, ali isključivo u nominativu jednine, kako bi se izbjegla potreba za dodavanjem morfosintaksičkih nastavaka.

3.2. Akronimi koji se izgovaraju kao riječi

Akronimi stranog porijekla se u srpskom jeziku izgovaraju kao riječi onda kada im je glasovna struktura slična fonološkoj strukturi domaćih riječi, tj. kada nema suglasničkih grupa teških za izgovor.

Međutim, tokom prikupljanja korpusa nijesmo naišli na veliki broj takvih primjera, zbog činjenice da su u engleskom jeziku dominantniji alfabetizmi. Primjeri ovakvih akronima u našem korpusu su: CEFTA, CEDEF, IPA, OPEC i ESCO. U kontekstu to izgleda ovako:

1) Pametno upravljanje energetikom podrazumeva i primenu savremenih tehnologija u domenu javne rasvete, rekla je predsednik Upravnih odbora **CEDEF-a** Jovanka Arsić-Karišić.

2) Sa druge strane, i tražnja za naftom proizvedenom od strane članica **OPEC-a** dovedena je u pitanje, s obzirom na promene u globalnoj ponudi.

Primjećujemo da se CEDEF i OPEC pišu sa morfološkim nastavcima za padež, dok se ostali akronimi tretiraju kao nepromjenljive riječi, što se naročito vidi iz posljednjeg primjera, gdje je CEFTA umjesto u genitivu upotrijebljena u nominativu jednine.

Navedeni akronimi su veoma česti u jeziku srpske štampe, što se uočava i kroz činjenicu da se, uglavnom, ne objašnjava na šta se odnose, odnosno od kojih su riječi nastali, čak ni kada se prvi put upotrebljavaju u tekstu. Novinari, dakle, smatraju da bi čitaoci trebalo da imaju osnovno znanje o tome i da bez problema razumiju tekst. Mi, međutim, nijesmo sugurni da je to tako, pogotovo ako imamo u vidu da najveći dio starije populacije ne govori engleski jezik, što u velikoj mjeri otežava razumijevanje teksta. Isti akronimi se u engleskom jeziku obavezno javljaju uz objašnjenje, pa se može istaći da su u engleskom oni transparentniji, odnosno razumljiviji prosječnom čitaocu.

3.3. Alfabetizmi

Akronimi stranog porijekla u sprskom jeziku se najčešće izgovaraju slovo po slovo, jer je često njihov fonološki sastav takav da ih je nemoguće izgovoriti kao riječ. Takvi akronimi se izgovaraju, uglavnom, prema domaćem alfabetu, ali se imena stranih organizacija i institucija speluju prema engleskom alfabetu, odnosno onako kako se izgovaraju u engleskom jeziku.

S obzirom na to da se naš korpus bavi ekonomskom problematikom, naročito dijelom koji se tiče Evropske unije u kojoj je engleski primarni jezik, nameće se zaključak da se najveći broj akronima izgovora upravo prema engleskom alfabetu. Najfrekventniji akronimi ovog tipa i u engleskom i srpskom jeziku su sljedeći: GMO, OECD, WTO, IAEA, UNDP.

Prvi od navedenih primjera, GMO ("dži-em-o"), potiče od engleskog *genetically modified organism*, što se kod nas prevodi kao genetički modifikovani organizam. Primjećujemo da i prevodni ekvivalent ovog akronima ima isti oblik, što nije čudno s obzirom na to da su i riječi koje ga čine anglicizmi. No, i pored toga, on se i u *Blicu* i u *European Voice-u* upotrebljava samostalno bez dodatnog objašnjenja:

1) a) Kostić je, na konferenciji „Klimatske promene i zelena ekonomija“, predočio da se razlika u ceni između **GMO** i konvencijalno proizvedene hrane povećava u korist organskih namirnica.

b) “For too long the GM question has been off the agenda, but in that time billions of people across the planet have got used to growing and eating **GMOs**.”

OECD, odnosno, *Organization for Economic Co-operation and Development* (Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj) preuzet je iz engleskog u izvornom obliku, bez grafološke adaptacije, a čita se kao i u engleskom „O-i-si-di“. Ovaj akronim se u srpskom jeziku upotrebljava bez dodatnog objašnjavanja na šta se konkretno odnosi, dok u engleskom objašnjenje slijedi u daljem tekstu:

2) a) Na skupu su učestvovali i evropski komesar za politiku susedstva Johanes Han, zamenica generalnog sekretara **OECD-ea** Mari Kiviniemi.

b) **OECD** study finds that Germany is the destination of choice for most EU migrants. More than 450,000 migrants moved to Germany in 2013, according to a report published today by the **Organisation for Economic Co-operation and Development**.

WTO (*World Trade Organization*) jedan je od akronima koji se u srpskom jeziku upotrebljava u svom izvornom obliku, ali i u prevedenoj verziji – STO, pri čemu nema pravila kada će se koji oblik upotrijebiti, ali se uvijek uz akronim daje objašnjenje od kojih je riječi nastao:

3) Putin kaže i da su sankcije Zapada u suprotnosti sa principima **Svetske trgovinske organizacije (STO)**.

Sa druge strane, navedeni akronim se u tekstu na engleskom jeziku daje bez objašnjenja na šta se odnosi, već se pretpostavlja da čitaoci imaju određeno znanje o tome:

Na osnovu prikazanog uočava se da se alfabetizmi jednako često upotrebljavaju u oba jezika, ali da se u engleskoj varijanti mnogo češće objašnjavaju nego u srpskoj. Konkretnih razloga za to nema, već je riječ o stilskoj osobenosti i uređivačkoj politici pomenutih novina.

3.3.1. Akronimi koji postoje i u engleskom i srpskom dijelu korpusa

Tokom istraživačkog dijela ovog rada, odnosno prikupljanja korpusa, trudili smo se da pronađemo iste akronime u oba jezika, kako bismo imali mogućnost za adekvatnu uporednu analizu. Veliki broj pronađenih primjera (81) svjedoči u prilog činjenici da su mnogi akronimi engleskog porijekla jednako frekventni u oba jezika.

Pored akronima čije smo primjere već navodili, postoji još mnoštvo drugih koje treba analizirati. Među najfrekventnijim akronimima koji se upotrebljavaju i u engleskom i srpskom su: GATT, IEA, IFC, EFSA, CBI, LNG, TTIP.

Svi navedeni akronimi su alfabetizmi i upotrebljavaju se bez morfosintaksičkih nastavaka u srpskom jeziku.

Akronim GATT (engl. *The General Agreement on Tariffs and Trade*) kada se prvi put pojavi u tekstu na srpskom jeziku javlja uz prevod – Sporazum o carinama i trgovini. U svakoj narednoj upotrebi stoji samostalno i bez nastavaka sa padež, dakle u nepromjenljivom obliku:

1) Putin kaže i da su sankcije Zapada u suprotnosti sa principima Svetske trgovinske organizacije (STO), odnosno ranijem **Sporazumu o carinama i trgovini (GATT).**

Sa druge strane, u engleskom jeziku se pomenuti akronim javlja samostalno, bez objašnjenja na šta se odnosi, pa čak i kada se upotrebljava uz nekoliko drugih akronima.

Bez obzira na to što su engleskim govornicima ovi akronimi možda poznati, ne može se reći da je ovakav tekst transparentan i jasno razumljiv prosječnom čitaocu. Neosporno je da uvijek ima onih čitalaca koji žele da se informišu o aktuelnim zbivanjima iako nemaju prethodno znanje o tome. Stoga je neophodno prilagoditi tekst i njima, na način da se uz akronime da i definicija, odnosno objašnjenje šta se pod njima podrazumijeva.

EFSA (engl. *European Food Safety Authority*) je jedan od akronima koji se veoma često sreće u našim novinama, budući da je pitanje bezbjednosti hrane i količina novca koja se izdvaja iz državnog budžeta u te svrhe, jedno od problematičnih područja srpske ekonomije. Stoga, možda, i nije čudno što se ovaj akronim u srpskom jeziku upotrebljava bez objašnjenja, jer je toliko frekventan da već svi znaju njegovo značenje. U engleskom, kako se vidi iz primjera, akronim EFSA se upotrebljava uz obavezno tumačenje od kojih je riječi nastao:

2) a) Srbija je najveće tržište za kredite za mala i mikro preduzeća, rečeno je danas na 8. godišnjoj skupštini **EFSE** u Jerevanu.

b) MEPs and member states have reached agreement on a law that will allow national governments to ban genetically modified crops, even if they have been approved by the **European Food Safety Authority (EFSA).**

Akronim CBI (engl. *The Confederation of British Industry*) ima veoma specifičnu upotrebu u srpskom jeziku. Naime, ovaj akronim ne stoji samostalno u tekstu, ali ni uz prevod riječi od kojih je nastao, već novinar svojim riječima objašnjava značenje ove skraćenice, pa se tako umjesto Konfederacija britanske industrije, kaže da je riječ o „lobističkoj poslovnoj grupaciji“. Ako imamo u

vidu analizu diskursa medijskih članaka, prepoznaćemo da je riječ o verbalnom komentaru novinara, koji tekstu daje određenu dozu subjektivnosti.

3) Većina britanskih preduzeća glasala bi za ostanak u EU ukoliko bi u Velikoj Britaniji bio održan referendum na tu temu, izjavio je danas Majk Rejk, predsednik **lobističke poslovne grupacije CBI**.

Na osnovu analiziranog zaključujemo da postoji značajan broj akronima (81) koji se jednakofrekventno upotrebljavaju u oba jezika. Dominantno obilježje je da se takvi akronimi rijetko javljaju samostalno u tekstu, već da najčešće uz njih stoji i objašnjenje riječi od kojih su nastali. Analizirani akronimi se u srpskom jeziku upotrebljavaju kao nepromjenljive riječi, dakle ne mijenja u se po padežima, iako postoji slaganje sa predikatom u rodu i broju. Njihova upotreba u engleskom jeziku je nespecifična, tj. bez posebnih obilježja na koja bi trebalo obratiti pažnju.

3.3.2. Akronimi koji postoje samo u engleskom dijelu korpusa

Prikupljanje korpusa podrazumijevalo je čitanje velikog broja tekstova iz oblasti ekonomije, pri čemu su akronimi sortirani prema tome da li se javljaju u oba jezika ili samo u jednom od njih. Na taj način prikupljeni su i razvrstani i akronimi koji se javljaju samo u engleskom dijelu korpusa.

Razlozi zbog kojih se neki akronimi javljaju samo u jednom dijelu korpusa su višestruki, ali uglavnom zavise od toga kojoj čitalačkoj publici su članci namijenjeni. Ukoliko se nešto ne tiče Srbije ili regiona i nije od velike važnosti za svjetsku ekonomiju, o tome nije pisano u *Blicu*, pa su iz tog razloga neki akronimi izostali.

Akronimi koji se javaljaju samo u engleskom dijelu korpusa su: ESO, CEN, ETSI, EPA, GSP, EAC, SADC, ECDPM, MEP, ACP, UNIDO, DCFTA, ERM, ITRE i ETS.

Najčešće se po nekoliko ovakvih akronima upotrebljava u istom tekstu, jer je riječ o akronimima određenih institucija, pa njihova povezanost uslovljava i zajedničku upotrebu. Takvu situaciju uočavamo kada su u pitanju prva tri nabrojana akronima:

1) They are then adopted by independent European standardisation organisations **(ESOs**) such as the Committee for European Standardization **(CEN)**, the European Committee for Electrotechnical Standardization (Cenelec) and the European Telecommunications Standards Institute **(ETSI).**

Uočavamo da se svaki od pomenutih akronima upotrebljava uz objašnjenje od kojih je riječi nastao, pa tako čitalac dobija cjelokupnu informaciju o čemu je riječ.

Uočava se da se akronim prilikom prvog pominjanja uvijek javlja u zagradi i uz puni naziv institucije ili sistema koji predstavlja. Svako sljedeće pominjanje uključuje isključivo upotrebu akronima zbog ekonomičnosti i bržeg čitanja teksta, pri čemu se akronimi upotrebljavaju u svom osnovnom obliku uz djelimično sintaksičko prilagođavanje dodavanjem flektivnog nastavka „s“ za označavanje množine. I ostali akronimi koji se javljaju samo u engleskom dijelu korpusa upotrebljavaju se na isti način, te stoga nema potrebe da se posebno izdvajaju i komentarišu.

3.3.3. Akronimi koji postoje samo u srpskom dijelu korpusa

Pored akronima koji se javljaju samo u jednom dijelu korpusa, postoje i oni koji se javljaju samo u engleskom ili samo u srpskom dijelu korpusa. S obzirom na različitu strukturu i orijentaciju analiziranih novina, na raznolikost čitalačke publike i važnost informacija koje se prenose, ovakva situacija je očekivana i realna.

Akronimi koji se javljaju samo u srpskom dijelu korpusa su najčešće vezani za područje Balkana i ono što ima posebni značaj za Srbiju i region. Takvi su akronimi: CEDEF, SEWEA, GCC, IBRD, EEAS, FATCA, EBITDA, CISRD, OCF i NCTS.

Svaki od navedenih akronima upotrebljava se na isti način. Najprije se daje objašnjenje na šta se odnosi, a potom se u daljem tekstu javlja samo akronim zbog uštede prostora i vremena. Najčešće se akronimi upotrebljavaju kao imenice u nominativu jednine, pa nema potrebe za dodavanjem nastavaka za padež. Ipak, ukoliko je to potrebno, akronimu se dodaju nastavci za padež.

Da je uticaj engleskog jezika na srpski veoma izražen u svim stilovima i registrima uočavamo i na primjeru akronima SEWEA:

1) Ministarstvo građevinarstva je pre dve nedelje ukinulo pravosnažnost građevinske dozvole za taj vetropark, čija procedura izdavanja je trajala pet godina i u šta je **Srpsko udruženje za energiju vetra (SEWEA)**, uložilo 30 miliona evra.

Kao što se vidi iz primjera, riječ je o akronimu koji označava Srpsko udruženje za energiju vetra, ali koji nije nastao skraćivanjem početnih slova srpskih riječi, već je naziv udruženja preveden na engleski – *Serbian Wind Energy Association*, pa je na taj način napravljen engleski akronim. Zbog čega se pristupilo ovakvom načinu skraćivanja, ne može se pouzdano tvrditi, ali se može reći da se u novije vrijeme sve što je englesko smatra transparentnijim i ozbiljnijim od onog što je srpsko i više privlači potencijalne klijente, pa i ovaj akronim ide u prilog toj činjenici.

4. *Zaključak*

Svako kontrastivno bavljenje leksikologijom, semantikom i sintaksom sprskog i engleskog jezika ukazuje na veliki uticaj engleskog jezika na srpski, koji se manifestuje preuzimanjem riječi u velikom broju funkcionalnih stilova i registara. Smatra se da anglicizmi svoj prodor u srpski jezik najčešće vrše preko medija, pa smo, želeći da ispitamo kako se mediji bave akronimima, ispitivali koliko često i na koji način se engleski akronimi koriste u srpskom, a koliko u engleskom jeziku, na primjeru novina *Blic* i *European Voice.*

Analiza korpusa je pokazala da su akronimi u srpskom dijelu korpusa najčešće anglicizmi i da se preuzimaju u gotovom obliku bez transliteracije. Takođe, ovakvi akronimi se najčešće upotrebljavaju u nominativu jedine ili se koristi puni naziv, a akronimi se daju u zagradi. U rijetkim primjerima uočava se prilagođavanje sintaksi srpskog jezika, pa se akronimi upotrebljavaju uz morfosintaksičke nastavke, a ponedgje se uočava i kongruencija, odnosno slaganje akronima sa predikatom u rodu i broju. Ipak, ovo nije dominantno obilježje upotrebe akronima porijeklom anglicizama u srpskom jeziku, već samo sporadična odlika.

Prilikom upoređivanja engleskog i srpskog dijela korpusa, došli smo do zaključka da su članci na engleskom mnogo transparentniji i razumljiviji prosječnom čitaocu, jer se u njima akronimi gotovo uvijek upotrebljavaju uz riječi od kojih su nastali, pa tako čitalac dobija adekvatnu informaciju bez potrebe da traga za značenjem pojedinih akronima. Nasuprot tome, u srpskom dijelu korpusa postoje određeni akronimi koji se gotovo uvijek javljaju samostalno. Pretpostavlja se da su čitaoci upoznati sa njihovim značenjem, jer je riječ o akronimima koji se veoma frekventni. No ipak, čini se da bi primjerenije bilo da se akronimi porijeklom iz engleskog jezika javljaju uz objašnjenje na šta se odnose, jer ne govore svi čitaoci engleski jezik, niti je svima oblast ekonomije bliska, pa da se očekuje da su im pojedini akronimi poznati.

Iako je zadatak istraživanja bio da se prouče najfrekventniji akronimi u oba jezika, analiza je pokazala da se pojedini akronimi upotrebljavaju samo u srpskom ili samo u engleskom dijelu korpusa. Takav rezultat je i realan i očekivan s obzirom na različitu uređivačku politiku analiziranih novina, na različite teme koje se obrađuju i na različite ciljne grupe kojima su novine namijenjene. Ipak, utvrđeno je da se akronimi više upotrebljavaju u engleskom nego u srpskom jeziku, pri čemu je ukupan broj akronima u korpusu upotrijebljenih u engleskom jeziku 102, a u srpskom 78, te da se često u engleskom jeziku u istom članku koristi po nekoliko različitih akronima, i to najčešće zbog ekonomičnosti.

Kao opšti zaključak može se navesti da su akronimi engleskog porijekla veoma prisutni u srpskom jeziku i da se češće upotrebljavaju nego domaći

akronimi. Takođe, ovi akronimi nijesu potpuno odomaćeni u srpskom jeziku jer nijesu grafološki prilagođeni, niti se u potpunosti uklapaju u sintaksu srpskog jezika, naročito u pogledu kongruencije. Strano porijeklo akronima osjeća se i zbog izgovora, jer najveći dio engleskih akronima u srpskom jeziku čine alfabetizmi, koji se izgovaraju prema engleskom alfabetu. Naša preporuka je da bi trebalo što manje preuzimati akronime iz drugih jezika, već ih stvarati prema našim riječima, odnosno prevodnim ekvivalentima, kad god je to moguće i pri tome voditi računa da se uvijek uz akronim javlja i objašnjenje riječi koje ga čine, kako bi svakom čitaocu članak bio transparentan i razumljiv.

LITERATURA

Filipović, Rudolf (1988). *Teorija jezika u kontaktu,* JAZU, školska knjiga: Zagreb.

Filipović, Sonja (2005). *Izgovor i pisanje računarskih anglicizama u srpskom jeziku,* Zadužbina Andrejević: Beograd.

Pešikan, M; Jerković, J; Pižurica, M. (2013). *Pravopis srpskoga jezika,* Matica srpska: Novi Sad.

Весна Д. Мићић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за руски и српски језик и
књижевности

DOI 10.7251/ZRNS1701325M
Оригинални научни рад

ДУША КАО ЛОКАЛИЗАТОР ЕМОЦИЈА У РУСКОМ И СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Апстракт: *У овом раду бавили смо се појавом локализовања емоција у језику, када је у питању локализатор душа. Душа као средиште човјековог унутрашњег живота врло је погодна за локализовање различитих емоција, како пријатних, тако и непријатних. Дата језичка појава посматрана је кроз контекст наивне слике свијета Руса и Срба, која је свој одраз пронашла у језику. Биће анализиран међусобни однос душе, као локализатора и емоција, као објекта локализације, што подразумијева различите начине изражавања просторних односа.*

Кључне ријечи: *душа, локализатор, емоција, наивна слика свијета, просторни односи.*

1. Увод

Лексеме *душа* и *срце* незаобилазне су када се говори о локализовању емоција, јер су дубоко повезане са човјековим емотивним животом. Док *срце*, као расадник човјекових жеља, осјећања, расположења, има аналоган физиолошки орган, *душа* је у потпуности у функцији човјековог емотивног живота. Урисон (Урысон, 2003: 21–25) *душу* и *срце* разматра заједно и наводи да имају много тога заједничког. Између осталог, заједничко им је да су позиционирани у унутрашњост човјековог тијела, у груди. У људској свијести је представа о одређеним процесима, који се дешавају унутар ових суштина. *Срце* и *душа* имају своје одређене функције па се на тај начинпојам о њима приближава појмовима који означавају друге органе у људском тијелу. Душа није материјална суштина и није је могуће видјети ни под каквим околностима. Ипак, веома су чести изрази у којима говоримо да осјећамо *бол у души* или *у срцу*. Урисон наглашава да су то првобитно органи људских осјећања и предосјећања.

Такође, Урисон наводи да је *душа* средиште унутрашњег живота човјека. Са етичке стране посматрано, душа је оно најзначајније што човјек посједује. „Наивна анатомија“ каже да се човјек састоји од два дијела:

* vesna.d.micic@ffuis.edu.ba

душе и *тијела*. *Душа* се повезује са дисањем, при изразима *испустио је посљедњи дах, душа је изашла из њега*. Етички и анатомски погледи на душу су испреплетени. Религија *душу* сматра органом, уз помоћ кога човјек комуницира са вишим духовним творевинама. Са те тачке гледишта, *душа* је бесмртна, док је тијело пропадљиво. Она не зависи од тијела и може постојати ван њега. *Душа* и *срце* су статични. Оно што се догађа у њима сакривено је од других, мада то може бити испољено кроз човјекову спољашњу реакцију на нешто. Урисон сматра да је та појава мање карактеристична за *срце*.

У бројним рјечницима, како руског језика, тако и српског, наводи се да су *душа* и *сердце*, односно *душа* и *срце*, синоними, бар у одређеним контекстима. (Новый объяснительный словарь синонимов русского языка, 2004: 89; Александрова, 1975: 132, 485; Московљевић, 2000: 174). Апресјан (Апресян, 1995) говори да наивна слика свијета и наивна психологија издваја *душу* и *срце* као органе, који су локализатори различитим емоцијама. Међутим, наивна слика свијета изражава материјално и духовно искуство народа, који су носиоци датог језика. Врло често се разликује од логичке, научне, која је иста за све, ма којим језиком говорили.

И Казарина (Казарина, 2002: 91–92) када говори о локализовању емоција у руском језику, првенство даје лексемама *душа* и *сердце*. Она наводи да дио људског тијела или орган, гдје је локализована емоција, представља пасивну тачку која подноси емоцију, ка којој је емоција усмјерена или од које креће.

В. И. Шаховски (Шаховский, 2008), у покушају да да лингвистичку дефиницију емоције, наводи да су емоције специфична форма човјековог односа према свијету и према себи у том свијету, а такође, форма његовог језичког одраза у лексикону и говорној дјелатности човјека. Међутим, сам истиче да оваква дефиниција има недостатак, јер се у њој не види како емоционални свијет језичке личности корелира са национално-културним специфичностима. Потом даје другачију дефиницију, при чему наводи да је емоција реакција субјекта на стимулус који приморава човјека да на другачији начин групише објекте стварности и њихова својства, односно то је форма изражавања односа човјека ка појавама у стварности, која је условљена његовим слагањем/неслагањем са датим појавама.

2. Методологија рада

Рад је конципиран на контрастивној анализи руског и српског језика, при чему је анализа једносмјерна, усмјерена од руског ка српском језику. Како су у основи локализовања емоција просторни односи, душу ћемо

посматрати као локализатор, а емоције и показатеље емоција као објекте локализације.[1] Анализа је вршена на примјерима, који су преузети из дјела *Подросток (*1975), *Анна Каренина* (1984), *Война и мир* (1957), *Униженные и оскорбленные* (1971), а примјери на српском језику из њихових превода на српски језик. Такође, одређен број смо преузели из рјечника, чији списак је наведен на крају рада.

3. *Душа као локализатор емоција*

Да је душа средиште човјековог емоционалног живота потврђује и обиље примјера. У руском, као и у српском језику у душу локализујемо различите емоције, како пријатне, тако и непријатне[2]. Између осталих, то су љубав, поштовање, срећа, весеље, али и кајање, жал и сл.

„ ... вспомнила любовь к себе того, кого „ она любила, и ей опять стало **радостно на душе** и она с улыбкой счастия легла на подушку“ (Толстой, 1984: 64).	...сети се љубави оног кога је и сама волела, и опет јој би **лако на срцу**, и леже на узглављу са срећним осмејком“ (Толстој, 2005: 49).
„ **Душа** ее была переполнена **счастьем**“ (Толстой, 1984: 57).	„ **Душа** јој је била препуна **среће**“ (Толстој, 2005: 44).
„ Но, душенька, мне просто жалко, **жалко** тебя **всею душой** “ (Толстой, 1987: 78).	„ Али, душо моја, мени те је жао, **жао ми** те је **од свег срца**“ (Толстој, 2005: 59).
„Теперь он **всею душой раскаивался**, что начал этот разговор со Степаном Аркадычем“ (Толстой, 1984: 48).	„ Сада се **од свег срца кајао** што је почео тај разговор са Степаном Аркадијевичем“ (Толстој, 2005: 38).

Душа је врло често локализатор и показатељима емоција, од који су најфреквентнији *плач* (показатељ непријатних емоција) и *смијех/осмијех* (показатељ пријатних емоција).

„ Еще немного, и вы произведете меня в генералы – отвечал я, **смеясь от души** (Достоевский, 1975: 44).	„ Још мало па ћете ме и за генерала “ произвести, – одоворих ја, **смејући се од срца** “ (Достојевски, 1992: 52).

[1] Термине *локализатор* и *објекат локализације* преузели смо из чланка *Обиљежавање просторних односа предлошко-падежним конструкцијама у савременом руском и савременом српскохрватском књижевном језику* (Пипер, 1977–1978)

[2] Подјелу емоција на пријатне и непријатне преузели смо из психолошке литературе (Milivojević, 2008: 20).

Душа је локализатор и недефинисаних осјећања.

„ Он чувствовал, что **в глубине** его **души что-то устанавливалось, умерялось и укладывалось“** (Толстой, 1984: 109).

„ Осећао је да му **у дубини душе нешто долази у ред, у равнотежу и склад** “ (Толстој, 2005: 81).

„ ... и он **в душе** своей закрыл, запер и запечатал **тот ящик, в котором у него находился его чувства к семье, то есть к жене и сыну**“ (Толстой, 1984: 224).

„ ... те да је **у души** затворио, закључао и запечатио **ковчег у којем су се налазила његова осјећања према породици, тј. према жени и сину**“ (Толстој, 2005: 163).

Када желимо да изразимо емоције које су искрене, али помало сакривене и недоступне, користе се изрази *в глубине души*, а у српском језику *у дубини душе.*

„ Он чувствовал, что **в глубине его души** что-то устанавливалось, умерялось и укладывалось“ (Толстой, 1984: 109).

„ Осећао је да му **у дубини душе** нешто долази у ред, у равнотежу и склад“ (Толстој, 2005: 81).

„ ... он **в глубине своей души**, никогда не высказывая этого самому себе и не имея на то никаких доказательств, но и подозрений, знал несомненно, что он был обманутый муж и был от этого глубоко несчастлив“ (Толстой, 1984: 225).

„ ... али је у исто време, **у дубини своје душе**, не признајући то никад пред самим собом, и немајући за то не само никаквих доказа него ни подозрења, ипак несумњиво знао да је преварен муж, и био је због тога дубоко несрећан“ (Толстој, 2005: 164).

У руском и српском језику срећу се и одреднице да је нечија *душа отворена* или *затворена* (*открыта*/*закрыта*). Такви изрази доводе нас до закључка да се у наивној слици свијета оба народа, душа посматра као одређена посуда са одређеним садржајем, и да као таква, може бити отворена, а њен садржај (у овом случају емоције) видљив, изражен, доступан другим људима. Насупрот томе, када је душа затворена, емоције су сакривене у њој и други људи не могу лако допријети до њих.

„ Но княгине не нравилось это излишество, и еще более не нравилось то, что она чувствовала, Кити не хотела **открыть** ей **всю свою душу**“ (Толстой, 1984: 251).

„ Али кнегињи се није свиђала та претераност, а још више јој се није свиђало што Кити неће да јој **открије своју душу**“ (Толстој, 2005: 183).

„ Он видел, что та **глубина ее души**, всегда прежде **открытая** перед ним, была **закрыта** от него“ (Толстой, 1984: 164).

„ Он је видео да се њена **душа**, која **је** за њега увек **била отворена**, сада **затворила**“ (Толстој, 2005: 120).

Када посматрамо реченичне функције, које именица *душа* као локализатор може заузимати у реченици, видимо да и на том плану постоји одређена разноврсност. Једна од могућих функција у оба језика, јесте функција граматичког субјека, изражена номинативом.

„ **Душа** ее была переполнена **счастьем**“ (Толстой, 1984: 57).

„ **Душа** јој је била препуна **среће**“ (Толстој, 2005: 44).

„ **Вся душа** его была **переполнена вспоминанием** о Кити, и в глазах его светилась улыбка торжества и счастия“ (Толстой, 1984: 41).

„ **Душа** му **је била пуна успомена** на Кити, а у очима му је сијао осмејак победе и среће“ (Толстој, 2005: 32).

Из примјера се види да када је душа као локализатор субјекат реченице, тада емоције могу вршити функцију индиректног објекта. Такође, емоција у таквој реченици може бити изражена кроз лексичко значење глагола.

„ **Душа радуется**“ (Ожегов, Шведова, 2010: 183).

„ **Душа болит**“ (Ожегов, Шведова, 2010: 183).

Такве конструкције се употребљавају и у српском језику – **Душа се радује**; **Душа боли**.

Душа као локализатор у оба језика може бити и у позицији објекта у реченици, изражена бесприједлошким акузативом.

„ Но она была все та же; и вид ее все так же, **физически оживляя**, **возбуждая** и **наполняя счастием** его **душу**, подействовал на него“ (Толстой, 1984: 120).

„ А она, Ана, била је увек иста, и њен изглед, као и раније,освежавао га је физички, **узбуђивао** му **душу** и чинио га срећним“ (Толстој, 2005: 89).

„ Он боялся запачкать **то**, **что переполняло** его **душу**“ (Толстой, 1984: 43).

„ Бојао се да не упрља **оно што** му **је испуњавало душу**“ (Толстој, 2005: 34).

Емоције су изражене или глаголским облицима као у првом случају (глаголским прилозима) или замјеницом (као и именицом) у другом случају, послије које могу да дођу глаголи *испуњавати*, *обузимати* и сл.

Веома су заступљене инструменталне конструкције **всей душой**/ **свом душом**. Такви изрази имају улогу да интензивирају емоције, да укажу на њихову јачину и искреност.

„ Теперь он **всею душой раскаивался**, что начал этот разговор со Степаном Аркадычем“ (Толстой, 1984: 48).

„ Сада се **од свег срца кајао** што је почео тај разговор са Степаном Аркадијевичем“ (Толстој, 2005: 38).

„ Но, душенька, мне просто **жалко**, **жалко** тебя **всею душой**“ (Толстой, 1984: 78).

„ Али, душо моја, мени те је жао, **жао ми те је од свег срца**“ (Толстој, 2005: 59).

„ Ей **всею душой** было **жалко** его… “ (Толстой, 1984: 63)

„ **Жалила** га **је од свег срца**… “ (Толстој, 2005: 48)

Такве бесприједлошке инструменталне конструкције имају алтернативу у конструкцији приједлога **от** и **генитива** у руском језику, односно **од/из+Г** у српском.

„ Анна Андреевна искренно плакала, **от всей души сожалея** моего героя… “ (Достоевский, 1975: 43)

„ Ана Андрејевна искрено плакаше, **из свег срца сажаљевајући** мог јунака… “ (Достојевски, 1992: 49)

„ Еще немного, и вы произведете меня в генералы – отвечал я, **смеясь от души**“ (Достоевский, 1975: 44).

„ Још мало па ћете ме и за генерала произвести, – одоворих ја, **смејући** се **од срца**“ (Достојевски, 1992: 52).

Иако изрази **от души/од срца** сами по себи представљају начин да се укаже на интензитет и искреност емоција, они се додатно интензивирају додавањем замјенице у дату синтагму - **от всей души/ од (из) свег срца**. Примјери показују да у бројним конструкцијама, попут ових, које су устаљене у језику, говорници руског језика ће се опредијелити за локализатор **душа**, док ће говорници српског језика исте емоције чешће локализовати **у/на срце**. Из тих података можемо да изведемо закључак да у наивној слици свијета руског народа **душа** има примат када је у питању локализовање човјекових емоција, док у наивној слици свијета српског народа примарно мјесто заузима **срце**. То показују и неки други типови устаљених израза, напр. „**Душа** в пятки ушла“ (Ожегов, Шведова, 2010: 183), који ће у српском језику имати еквивалент у изразу „**Срце** је сишло у пете“ , **Душа** не на месте“ (Ожегов, Шведова, 2010: 183) - „**Срце** није на мјесту“ , као и „Камень **с души** упал“ (Крейдлин, Летучий, 2006: 102) – „Пао је камен **са срца**.“

Анализиране приједлошко-падежне конструкције **от+Г/ од, из+Г**, посматране као просторне, имају аблативно значење. Емоција, као објекат локализације, креће са цијеле површине локализатора (уколико је наглашено замјеницом **вся**) и удаљава се од њега. То се може посматрати као начин да се изрази велики интензитет емоција, које испољава субјекат према другом лицу, којем су те емоције упућене или на кога су усмјерене.

Када жели да се изрази постојање одређене емоције, без нарочите интензификације и да при томе локализатор буде **душа**, најчешће се користи приједлошко-падежна конструкција **в+А/Л** у руском, односно **у+А/Л** у српском језику. Најнеутралније значење се добија уколико је оријентир за локализовање емоција у дати локализатор, његова унутрашњост. Такође, много се чешће изражава статичност, употребом конструкције **в/у+Л** у односу на динамичност, коју постижемо конструкцијама **в/у+А**, када емоцији морамо да припишемо одређено кретање.

„Модели предлошко-падежних конструкција с локативом су у оба језика немаркирани према критеријуму који се односи на кретање објекта локализације. С обзиром на то да обележавају и исти оријентир, **в+Л** у руском и **у+Л** у српскохрватском језику имају исте семантичке структуре, а на синтагматском плану најчешће представљају преводне еквиваленте“ (Пипер, 1977-1978: 15).

“… я не знаю насколько **в душе твоей** есть еще **любви** к нему” (Толстой, 1984: 81).

“У тебя все **в душе ясно** и **хорошо**” (Толстой, 1984: 111).

“**В душу** закрадывался **страх**” (Рјечник, 2004: 89).

“… ја не знам колико још **у** твом **срцу** има **љубави** према њему” (Толстој, 2005: 61).

“**У** твојој је **души** све **јасно** и **весело**” (Толстој, 2005: 82).

“**У душу** се увлачио **страх**.”

У оба језика могу се пронаћи конструкције у којима је оријентир за локализацију емоција површина **душе**, а изражене су приједлошко-падежним конструкцијама **на+А, Л**.

„ ... вспомнила любовь к себе того, кого она любила, и ей опять стало **радостно на душе** и она с улыбкой счастия легла на подушку“ (Толстой, 1984: 64).

„ ... сети се љубави онога кога је и сама волела, и опет јој би **лако на срцу**, и леже на узглављу са срећним осмејком“ (Толстој, 2005: 49).

„ ... радостно улыбнулся, не оттого, чтоб у него **на душе было что-нибудь особенно приятное**, - радостную улыбку вызвало хороше пищеварение“ (Толстой, 1984: 13).

„ ... радосно се осмехну, али не зато што је **у души осећао нешто особито пријатно** – радостан осмејак изазивало је добро варење (Толстој, 2005: 12).

„ **С тем, что было** у него **в душе**, **ему жутко и неловко было** в трактире, между кабинетами, где обедали с дамами, среди этой беготни и суетни...“ (Толстой, 1984: 43)

„ **С оним што му је лежало на души**, **њему је било тешко и нелагодно** у гостионици са засебним собама, где се ручавало са женама, усред овог трчкарања и јурења ...“ (Толстој, 2005: 34)

Из наведених примјера се види да је у руском језику на површину душе могуће локализовати како пријатне, тако и непријатне емоције. Рјечници, такође, наводе да су могуће обје локализације: „ **на душе легко**; **на душе тяжело**; **на душе полегчело**;“ (Рјечник, 2004: 90-91); „ **Радостно на душе** “ (Ожегов, Шведова, 2010: 183).

Наши примјери показују да се у српском језику на површину *душе* као локализатора локализују углавном непријатне емоције, што се може видјети у напријед наведеним примјерима. *Речник српскохрватског књижевног језика* такође, наводи сличне примјере, као што су „**Тешко бреме на души**“ (Рјечник, 1990: 811).

Закључак

Бројни примјери су показали да је *душа* један од најфреквентнијих локализатора емоција, како у руском, тако и у српском језику. Према подацима из нашег корпуса, наведени локализатор заузима прво мјесто у руском језику, док се у српском нешто чешће користи локализатор *срце*. *Душа* је локализатор подједнако и пријатним и непријатним емоцијама. Једина уочена тенденција је да се у српском језику на површину *душе* као локализатора махом локализују непријатне емоције, које човјек осјећа као одређену потешкоћу или терет, док у руском језику на површину врло често се локализују и пријатне емоције (*радостно на душе; на душе что-нибудь особенно приятное; - с оним што му је лежало на души њему је било веома тешко и непријатно; тешко бреме на души;*)

Када је у питању интензификација изражених емоција, у оба језика се користе слични изрази, какви су *в глубине души – у дубини душе; душа открыта/закрыта – душа је отворена/затворена; всей душой/от всей души – свом душом/из свег срца/од свег срца* (раније смо напоменули да се у српском језику у оваквим конструкцијама чешће употребљава локализатор *срце*).

С обзиром на то да локализација емоција подразумијева изражавање просторних односа, гдје је одређени орган локализатор (у овом случају *душа*), а емоције су објекти локализације, именица, којом је изражен локализатор најчешће ће бити у функцији адвербијала за мјесто, како у руском, тако и у српском језику. Најзаступљеније приједлошко-падежне конструкције су *в/на+Л* у руском, а *у/на+Л* у српском. Такве приједлошко-падежне конструкције говоре о статичности емоција као објекта локализације. Такође, у употреби су, мада нешто рјеђе, конструкције *в/на+А*, односно *у,на+А*, које подразумијевају динамичност, тј. кретање емоција у односу на

локализатор. У датом случају, то кретање би подразумијевало адлативност, односно приближавање емоција *души* као локализатору. Однос између душе као локализатора и емоција могуће је изразити и на друге начине у оба језика, напр. када је душа субјекат реченице, а емоције су изражене кроз лексичко значење глагола у функцији предиката (*Душа радуется*; *Душа се радује*;). Затим, када је душа субјекат реченице, емоције се могу изразити кроз функцију индиректног објекта (*Душа ее была переполнена счастьем - Душа јој је била препуна среће*;).

ИЗВОРИ:

Достоевский, Ф. М. (1975). *Подросток*, Москва, Наука.

Достојевски, Ф. М. (1992). *Дечко*, Горњи Милановац, Дечје новине.

Достојевски, Ф. М. (1988). *Понижени и увређени*, Београд, Рад.

Достоевский, Ф. М. (1971). *Униженные и оскорбленные*, Москва, Детская литература.

Толстой, Л. Н.(1984). *Анна Каренина,* Москва: Правда.

Толстој, Л. Н. (2005). *Ана Карењина,* Београд: New media.

Толстој, Л. Н. (1975). *Рат и мир,* том трећи, Београд, Просвета-Рад.

Толстой, Л. Н. (1957). *Война и мир*, том 3-4, Москва, Государственное издательство художественной литературы.

ЛИТЕРАТУРА:

Апресян В. Ю. (2010). Речевые стратегии выражения эмоций в русском яыке, *Русский язык в научном освещении*, бр. 2 (20), Москва, Институт русского языка им. В. В. Виноградова, 26–57 стр.

Апресян Ю. Д. (1995). *Лексическая семантика: синонимические средства языка,* Москва, Восточная литература РАН.

Казарина В. И. (2002). *Синтаксический концепт „состояние“в современном русском языке (к вопросу о его формировании),* Елец.

Крейдлин Г. Е., Летучий А. Б. (2006). Концептуализация частей тела в русском языке и в невербальных семиотических кодах, *Русский язык в научном освещении*, бр. 12, Москва, Институт русского яыка им. В. В. Виноградова, 80–116 стр.

Milivojević Z. (2008). *Emocije*, Novi Sad, Psihopolis.

Пипер П. *Језик и простор*,

http://elibrary.matf.bg.ac.rs/bitstream/handle/123456789/992/PredragPiperJezikIProstor.pdf?sequence=1, 19.10. 2016. , 13:23.

Пипер и др. (2005). *Синтакса савременог српског језика. Проста реченица*. (у ред. М. Ивић), Београд, Институт за српски језик САНУ: Београдска књига, Нови Сад, Матица српска. 717–742 стр.

Пипер П. (1977-1978). Обиљежавање просторних односа предлошко-падежним конструкцијама у савременом руском и савременом српскохрватском књижевном језику: *Прилози проучавању језика,* књ. 13-14, Нови Сад.

Шаховский В. И. (2008). *Лингвистическая теория эмоций,* Москва, Гнозис.

Урысон Е. В. (2003). *Проблемы исследования языковой картины мира, аналогия в семантике*, Москва, Институт русского языка им. В. В. Виноградова.

РЈЕЧНИЦИ

Александрова, З. Е. (1975). *Словарь синонимов русского яыка*, Москва, Русский язык.

Грујић Б., Шубин Н. (1981). *Речник руско-српскохрватски, српскохрватско-руски*, Београд, Просвета; Цетиње, Обод.

Московљевић М. (2000). *Речник савременог српског књижевног језика с језичким саветником*, Београд, Гутенбергова галаксија.

Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. (2010). *Толковый словарь русского языка*, Москва, Институт русского языка им. В. В. Виноградова.

Рјечник (1983). *Словарь сочетаемости слов русского языка,* Москва, Русский язык.

Рјечник (1990). *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Нови Сад; Загреб, Матица српска; Матица хрватска.

Российская академия наук (2004). *Новый объяснительный словарь синонимов русского языка,* Москва, Языки славянской культуры.

РЕЗЮМЕ

В данной статье мы говорим о локализации эмоций в русском и сербском языках, когда их локализатор душа. Это самый частый локализатор в русском языке, когда речь идет о эмоциях и употребляется в выражениях как напр. душа не на месте; камень с души упал; душа в пятки ушла. В сербском языке достаточно часто употребляется локализатор сердце (срце није на мјесту; камен је пао са срца; срце је сишло у пете). Что касается предложно-падежных конструкций и выражения пространственных отношений, в большинстве случаев употребляются нейтральные конструкции ***в+Л*** *в русском и* ***у+Л*** *в сербском языке.*

Ключевые слова*: душа, локализатор, эмоция, наивная картина мира, пространственные отношения.*

Срђан Р. Шућур*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за англистику

DOI 10.7251/ZRNS1701337S
Оригинални научни рад

ИНТЕРФЕРЕНЦИЈА СРПСКОГ ЈЕЗИКА У УПОТРЕБИ САДАШЊЕГ ПЕРФЕКТА

Апстракт: *Овај рад бави се грешкама у употреби садашњег перфекта. Анализом грешака и контрастивном анализом, покушали смо да утврдимо у којој мјери се интерференцији српског језика могу приписати грешке у употреби садашњег перфекта. Ово вријеме, због своје сложености, студентима и ученицима енглеског језика, којима је матерњи језик српски, неријетко ствара потешкоће и у усменој и у писаној продукцији. Анализом је обухваћен двјеста тридесет и један примјер, који садржи неки тип грешака. У значајном броју примјера (четрдесет и седам) присутно је одступање од правилне употребе глаголских времена у енглеском језику. Највећи број тих примјера односи се на случајеве у којима је, умјесто садашњег перфекта, употријебљен неки други облик. Контрастирањем одговарајућих категорија у српском и енглеском језику утврђено је да је интерференција узрок грешака присутних у већини примјера.*

Кључне ријечи: *садашњи перфекат, интерференција, анализа грешака, контрастивна анализа.*

1. Увод

Након неколико уводних реченица о интерференцији, те о садашњем перфекту уопште и његовим употребама у савременом енглеском језику, рећи ћемо нешто о анализи грешака. Послије тога, споменућемо корпус, те, кроз примјере, анализом грешака и контрастирањем одговарајућих категорија у српском и енглеском језику, покушати да утврдимо у којој мјери се грешке у употреби овог глаголског времена могу приписати интерференцији српског језика.

1.1. Интерференција матерњег језика у учењу страних језика

У учењу страних језика, јављају се два типа трансфера, односно међујезичког утицаја; *позитивни* и *негативни*. Позитивни трансфер јесте употреба структуре или правила из матерњег језика на страном језику која се

*srdjan.sucur@ffuis.edu.ba

сматра исправном (Saville-Troike, 2006, стр. 19). Са друге стране, негативним трансфером сматра се употреба структуре или правила из матерњег језика, на страном језику, на начин који је је нетачан (2006, стр. 19). Интерференција, односно негативни трансфер, појава је која је уобичајена при учењу страног језика. У процесу учења, могуће је јављање неколико типова трансфера; од *фонолошког* и *ортографског*, *лексичког* и *семантичког*, затим трансфера у *одабиру ријечи*, те *морфолошког* и *синтаксичког* трансфера, до *дискурсног*, *прагматичког* и *социолингвистичког* трансфера (Jarvis & Pavlenko, 2008, стр. 62–102).

Разлози појаве интерференције нису увијек најјаснији, те се објашњавају на разне начине. Постоји претпоставка да се ученици, усљед недовољног познавања страног језика, често ослањају на структуре из свог матерњег језика. Претпоставља се и да ученици праве погрешне аналогије, те да погрешно примјењују научена правила о употреби страног језика. Када се узму у обзир контрастивна истраживања, спомиње се да је интерференција посљедица разлика између матерњег језика и језика који се учи, те да ће интерференција бити већа уколико се та два језика више разликују. Такве претпоставке не показују се увијек као оправдане, јер се интерференција не јавља у многим случајевима у којима би се њена појава могла предвидјети, чак и ако се ради о типолошки различитим језицима.

1.2. Садашњи перфекат

Садашњи перфекат јесте глаголски облик који ученицима чији је матерњи језик српски, али и ученицима којима је матерњи неки од већине европских језика, неријетко изазива потешкоће. До потешкоћа долази због његове сложености те употреба, али и због тога јер у њиховом матерњем језику не постоји одговарајући облик којим би била обухваћена сва његова значења.

Као могуће преводне еквиваленте садашњег перфекта у српском, Новаков (2008, стр. 43) наводи: перфекат, презент, аорист (у значењу блиске прошлости).

Овај глаголски облик ученици често у писању и говору погрешно сматрају као алтернативу простом прошлом времену (Alexander, 2003, стр. 171), а у неким случајевима садашњи перфекат изједначавају са простим садашњим временом.

Александер (2003, стр. 172) као двије основне употребе садашњег перфекта наводи:

1) описивање радњи које су почеле у прошлости и настављају се до садашњег тренутка (уз могућност да се наставе и у будућности),

2) описивање радњи које се јесу или нису збиле у неодређеном тренутку у прошлости, а на некин начин имају везе са садашњошћу.

Са друге стране, постоји, у зависности од значења које изражава, подјела садашњег перфекта на: перфекат резултата (*Perfect of Result*), искуствени перфекат (*Experiential Perfect*), перфекат трајне ситуације *(Perfect of Persistent Situation*) и перфекат недавне прошлости (*Perfect of Recent Past*) (Novakov, 2005, стр. 48).

1.2.1. Глаголски вид, глаголско вријеме, или нешто треће?

Много је опречних ставова о томе да ли се садашњи перфекат може сматрати глаголским видом или глаголским временом, поготово због тога што се у неким контекстима може користити наизмјенично са простим прошлим временом. Како наводи Вернер (2014, стр. 51), они који заступају став да је садашњи перфекат глаголски вид, полазе од минималистичке претпоставке да у енглеском језику заправо постоје само два глаголска времена: претерит и презент. Због тога се садашњи перфекат поистовјећује са прогресивним глаголским видом.

Постоје и ставови да се садашњи перфекат не може искључиво класификовати ни као глаголски вид нити као глаголско вријеме, већ да заправо „лебди“ између ове двије категорије. Па ипак, и тврдње да је овај глаголски облик заправо глаголско вријеме, имају своје упориште. Неки га, како истиче Вернер (2014, стр. 52–55), због облика помоћног глагола *to have* који га гради, сматрају садашњим временом, што подсјећа на неке раније приступе када је садашњи перфект сматран „ретроспективним презентом“ (енг. *retrospective present*) и „инклузивним презентом“ (енг. *inclusive present*), односно везом између прошлости и садашњости. Са друге стране, тврдња да је садашњи перфекат прошло вријеме, почива на чињеници да се антериорност изражена овим глаголским обликом може изједначити са оном која се изражава простим прошлим временом.

Компромис који садашњи перфекат класификује као засебно глаголско вријеме, настаје увођењем додатне апсолутне временске зоне, поред садашњости и прошлости; тзв. „пред-садашњости“ (енг. *pre-present zone*). Разлог за увођење ове додатне временске зоне јесте чињеница да садашњи перфекат изражава темпоралну структуру која се разликује од семантичке структуре било којег другог времена, те се тако не може сматрати искључиво прошлим или садашњим временом (Вернер, 2014, стр. 56).

Овдје је важно споменути и став према којем се садашњи перфекат може посматрати као засебна категорија. Овај глаголски облик тако се сматра и фазом (у развоју глаголске ситуације, Novakov, 2008, стр. 41–47) те, како наводи Вернер (2014, стр. 56–57), статусом, оријентацијом, а истичу се и сљедеће његове семантичке одлике: описивање свршеног чина, резултативност, садашња релевантност, итд.

1.3. Анализа грешака

Анализа грешака развила се у оквиру слабије верзије примијењене контрастивне анализе. Док је главни задатак контрастивне анализе био предвиђање појаве грешака трансфера, задатак анализе грешака јесте да грешке опише и објасни. Грешке се не сматрају нечим негативним, већ једном од појава које су природне и уобичајене у учењу страних језика. Основни недостатак анализе грешака јесте тај што се занемарују ситуације у којима ученици користе тачне облике, и на тај начин се стиче само половична слика о њиховом знању (Tarone & Swierzbin, 2009, стр. 12). Слабост анализе грешака представља и чињеница да је често тешко утврдити у којем случају се ради о грешци, а у којем о омашци, као и то што је неријетко тешко утврдити извор грешке. Грешком се сматра одступање од норми језика који се учи, а које настаје као посљедица мањка знања или недостатка компетентности (Elis, 1999, стр. 51). Грешка се дефинише и као празнина (попуњена или непопуњена) у знању које ученик има о језику који учи (Davies, 2007, стр. 84), а вјерује се и да ученици праве грешке и у разумијевању и у продукцији (Saville-Troike, 2006, стр. 47). Омашка настаје када ученици не успију да остваре своју компетентност (Elis, 1999, стр. 51). Другим ријечима, ради се о омашкама у говору, које су озбиљније од лапсуса који се јављају код изворних говорника, а ученици су у стању да их сами препознају и исправе.

Анализа грешака одвија се кроз неколико корака (Corder, 1981, стр. 74): 1) Прикупљање узорка језика ученика, 2) Идентификовање грешака, 3) Опис грешака, 4) Објашњавање грешака, 5) Евалуација грешака. Кораци кључни за наше истраживање јесу опис грешака и објашњавање грешака.

Опис грешака у основи је компаративни процес (Ellis & Barkhuizen, 2005, стр. 51–71), гдје се пореде оригиналне реченице које садрже грешку и њихове одговарајуће парафразе. То значи да опис подразумијева утврђивање мјере у којој се облици које је произвео ученик разликују од оних које би произвео изворни говорник. Анализом прикупљених примјера, установљено је да садрже грешке у употреби глаголских времена.

Циљ објашњавања грешака јесте откривање њиховог узрока и зашто су начињене (Elis, 1999, стр. 57), и сматра се најзначајнијим кораком у разумијевању процеса учења страног језика. Два најважнија фактора која узрокују грешке јесу *интерлингвални* („међујезички“) фактори, који су посљедица интерференције из матерњег језика, и *интралингвални* („унутарјезички“), који се не могу приписати интерференцији. Интралингвалне грешке још се називају и развојним и често представљају непотпуно учење правила језика циља, као и њихово претјерано уопштавање (Saville-Troike, 2006, стр. 39). Утврђивање о којем се од ова два типа грешака ради, укључује принципе контрастивне анализе, пошто тај процес захтијева упоређивање матерњег језика и језика циља. Поређењем оригиналних реченица преузетих из радова студената и одговарајућих реченица на српском језику, те употреба глаголских времена у ова два језика, покушали смо да утврдимо да ли су уочене грешке посљедица интерференције.

2. Корпус

Корпус чини двјеста тридесет и једна реченица[1], које су прикупљене из седамдесет и два есеја, двадесет студената треће (осам студената) и четврте године (дванаест студената) Катедре за енглески језик и књижевност и Катедре за кинески и енглески језик и књижевности. У корпусу је уочено четрдесет и седам реченица које садрже грешку у употреби глаголских времена, што чини ~20% од укупног корпуса, а од тог процента, тридесет и три, тј. 70% (~14.3% од укупног корпуса), односи се на употребу неког другог облика умјесто садашњег перфекта.

Појединачни примјери организовани су тако да се састоје од три реченице (Filipović, 1971, стр. 60), и то: 1. парафраза реченице из рада студента[2], 2. оригинална реченица, 3. одговарајућа реченица на српском. Оригиналне реченице, које су преузете из радова студената, а садрже неки тип грешака, у овом раду означили смо астериском (*).

[1] Примјери су прикупљени у оквиру истраживања спроведеног током израде необјављеног мастер рада на тему *Интерференција матерњег језика у учењу енглеског као страног код одраслих*, одбрањеног 1.12.2016. на Филозофском факултету – Пале.

[2] При састављању парафраза за потребе овог истраживања, консултовали смо се са изворним говорником, лекторком Suzanne Elaine Wagner.

3. Анализа и интерпретација

Тридесет и три случаја у којима је, умјесто садашњег перфекта, употријебљен неки други облик разврстали смо на оне у којима је употријебљено:

1) Просто садашње вријеме – 3 примјера;

2) Просто прошло вријеме – 23 примјера;

3) Прошли перфекат – 1 примјер;

4) Крњи инфинитив – 2 примјера;

5) Погрешан или изостављен помоћни глагол – 4 примјера.

Друга подјела може се извршити у зависности од тога које је значење садашњег перфекта изражено неким погрешним обликом:

1) Перфекат резултата – 18 примјера;

2) Искуствени перфекат – 13 примјера;

3) Перфекат трајне ситуације – 3 примјера.

Интерференцији се могу приписати грешке присутне у двадесет и седам примјера (~82% од укупног броја примјера који садрже грешку у употреби садашњег перфекта). Грешке у два примјера интралингвалног су типа, док су грешке у четири примјера и интерлингвалног и интралингвалног типа.

3.1. Просто садашње вријеме

Употреба овог глаголског времена, умјесто садашњег перфекта, уочена је у три реченице. Овдје наводимо један примјер:

1)

But the problem is that the very same people betray us as if we have known each other since yesterday.

* But, problem is that those same people betray us as if we *know* each other from yesterday.

Али проблем је у томе што нас ти исти људи издају као да се *знамо* од јуче.

У примјеру (1), презент је употријебљен да би се изразило значење перфекта трајне ситуације. У српском језику ово значење изражава се презентом. У енглеском језику за ово значење користи се садашњи перфекат,

уколико поред приједлога попут *since* и *for* постоји временска одредница, која означава почетак или дужину трајања радње. На основу свега наведеног можемо да закључимо да се грешка у овом примјеру може сматрати посљедицом интерференције српског језика.

3.2. Просто прошло вријеме

Реченица у којима је, умјесто садашњег перфекта, употријебљено просто прошло вријеме има највећи број, и то двадесет и три.

Како се наводи у *Нормативној граматици српског језика* (2013, стр. 168), „у свом основном значењу... облици перфекта значе да је оно што се њима износи претходило времену када се о томе говори“. За разлику од еквивалентног времена у енглеском језику, гдје је потребна временска одредница, или из контекста мора бити јасно да се радња збила у прошлости, те да је завршена (Alexander, 2003, стр. 168), у српском језику временска одредница није изричито неопходна. При употреби садашњег перфекта, фокус није на времену када се радња збила, већ на утицају те радње на садашњост. Због тога најчешће долази до негативног трансфера из српског језика, те се у случајевима када је потребно употријебити садашњи перфекат, углавном користи просто прошло вријеме.

У примјеру (2), због посљедице интерференције српског језика, у оригиналној реченици на енглеском језику употријебљено је просто прошло вријеме. Значење које би требало бити изражено садашњим перфектом јесте перфекат резултата. Употреба простог прошлог времена, која је присутна у оригиналној реченици, захтијевала би временску одредницу, која у њој није присутна.

2)

I’ve noticed how my language is getting better because of reading books so much.

* *I noticed* how my language is getting better because of so much reading the books.

Примијетила сам како се мој језик поправља од толиког читања књига.

3)

Even though I have read most of his works, the one that has fascinated me most of all of his books is his ‘’State’’.

* Even though I *read* most of his works, the one that *fascinated me* the most of all of his book is his ‘’State’’.

Премда *сам прочитала* већину његових дјела, оно које *ме је* највише *фасцинирало* од свих његових књига јесте његова „Држава“.

4)

This has happened to all of us.

* This *happened* to all of us.

Ово нам *се* свима *десило*.

Просто прошло вријеме употријебљено је и у примјерима (3) и (4) за значење које у енглеском језику изражава искуствени перфекат. И у овим случајевима присутна је интерференција, јер се у примјерима на српском језику подразумијева да се радња о којој се говори збила прије тренутка говорења.

Посљедицом интерференције можемо сматрати и оне грешке које су уочене у преосталих двадесет примјера у којима је, умјесто садашњег перфекта, употријебљено просто прошло вријеме.

3.3. Прошли перфекат

Употреба прошлог перфекта умјесто садашњег перфекта, уочена је у једном примјеру. Грешка у овом примјеру не може се приписати интерференцији. У овом случају ради се о развојној грешци, јер се није водило рачуна о слагању времена у енглеском језику.

5)

It can be heard almost every day that a murder has happened, and people who have murdered get several years in prison, which is not enough.

* It can be heard almost every day that some murder *had happened*, and people who *did* that are getting several years in prison, which is not enough.

Може се чути скоро свакога дана да *се десило* неко убиство, а људи који су га *починили*, добијају неколико година у затвору, а то није довољно.

3.4. Крњи инфинитив

У двије реченице истог студента четврте године уочен је недостатак флективног наставка за градњу простог прошлог времена, те није баш најједноставније утврдити узрок грешака у њима. Постоји вјероватноћа да

се у овом случају ради о интралингвалним грешкама, које су морфолошког типа, али и грешкама интерференције, уколико претпоставимо да је студент хтио употријебити глагол у прошлом времену.

6)

She is full of vigor and energy and wants to try different things, but he has already passed that stage.

* She is full of vigor and energy and wants to try diffrent things but he already *pass* that stage.

Она је пуна живости и енергије и жели да проба различите ствари, али он је већ *прошао* ту фазу.

7)

Younger persons want fun and adventure, while the older ones have been through that already.

* The younger persons want fun and adventure while the older one *overpass* that already.

Млађе особе желе провод и авантуру, док су старије то већ *превазишле*.

3.5. Погрешан или изостављен помоћни глагол

У овој групи примјера, у прва два, (8) и (9), која су такође пронађена у раду једног студента, присутне су и грешке интралингвалног и интерлингвалног типа. У овом случају интралингвалне грешке изузетно су озбиљне. Облик прошлог времена овдје је изражен на начин који није прихватљив у енглеском језику, пошто су и помоћни глагол *do* и главни глагол, *change*, у прошлом времену, тј. присутно је тзв. двоструко означавање. Са великом сигурношћу можемо рећи да се у овом случају ради о фосилизованим структурама.

8)

We can see the majority of changes in the growing up of children, but also in adult relationships and only in some small, hidden towns, things haven't changed a lot.

* The most of changes we can see in children's growing up but also in adults relationship and only in some small unrevealed towns, things *did not changed* a lot.

Највише промјена можемо да видимо у одрастању дјеце, али такође

и у односима одраслих, а само у неким малим неоткривеним градовима, ствари *се нису промијениле* много.

9)

In some small places or towns, things have not changed so drastically.

* In some small places or towns, things *did not changed* so drastically.

У неким малим мјестима или градовима, ствари се *нису промијениле* тако драстично.

Грешке интерференције у овим примјерима огледају се у томе што је облик прошлог времена, иако нетачан, употријебљен да се изрази значење перфекта резултата.

У првом од два преостала примјера (10), уочавамо грешку која је посљедица интерференције. Овдје је, умјесто помоћног глагола за грађење садашњег перфекта, *have*, употријебљен погрешан облик, *are*. Разлог за то се налази у томе што се перфекат у српском језику гради са презентским обликом „суплетивне основе помоћног глагола бити“ (Пипер и Клајн, 2013, стр. 168).

10)

The actors and the director have already done that for us.

* Actors and director *are* already *done* that for us.

Глумци и редитељ *су* то већ *урадили* за нас.

Грешка у примјеру (11) интралингвалног је типа, јер је у њој помоћни глагол у потпуности изостављен.

11)

It is so good, when actors do/have done their job well.

* It is so good when actors *done* their job well.

Тако је добро када су глумци добро *урадили* свој посао.

4. Закључак

У овом раду, кроз анализу грешака покушали смо показати у којој мјери се одступање од правилне употребе садашњег перфекта може приписати интерференцији српског језика. Анализа је показала да је у изузетно великом броју примјера (~82%) присутан негативан трансфер из српског језика, нарочито у реченицама у којима је употријебљено просто

прошло вријеме. Са аспекта контрастивне лингвистике, могло се очекивати да ће број реченица у којима је употријебљено просто садашње вријеме, бити већи, али испоставило се да се ради о само три реченице. Узрок грешака у примјерима у којима је употријебљен прошли перфекат те крњи инфинитив, или је употријебљен погрешан помоћни глагол или је исти изостављен, не може се са сигурношћу утврдити.

Из наведеног се може закључити да је присуство грешака у употреби садашњег перфекта, у писаној продукцији студената завршних година студијских програма за Енглески језик и књижевност и Кинески и енглески језик и књижевности, значајно. Због ограничености анализе грешака, тешко је претпоставити да ли су уочене грешке искључиво посљедица интерференције, фосилизације, незнања или методичких пропуста у настави страних језика, односно да ли су студенти у току свог образовања недовољно били изложени комуникативној употреби глаголских времена. Грешке се можда могу приписати и анксиозности, јер су радови из којих су издвојени примјери које смо обухватили анализом настали на испитима и колоквијумима. Оно што се може истаћи јесте да у великом броју случајева гдје је требало употријебити садашњи перфекат, долази до „ослањања“ на употребе глаголских времена у српском језику, на начин који одступа од норми савременог енглеског језика.

ЛИТЕРАТУРА

Alexander, L. G. (2003). *Longman English Grammar*. Edinburgh Gate, Harlow, Essex CM20 2JE, England: Pearson Education Limited.

Werner, V. (2014). *The Present Perfect in World Englishes – Charting Unity and Diversity*. Bamberg: University of Bamberg Press.

Davies, A. (2007). *An Introduction to Applied Linguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Elis, R. (1999). *The Study of Second Language Acquisition*. Shanghai: Shanghai Foreign Language Education press.

Ellis, R. & Barkhuizen, G. (2005). *Analyzing Learner Language*. Oxford: Oxford University Press.

Jarvis, S. & Pavlenko, A. (2008). *Crosslinguistic influence in language and cognition*. New York and London: Routledge

Corder, S. P. (1981). *Error Analysis and Interlanguage*. Oxford: Oxford University Press.

Novakov, P. (2005). *Glagolski vid i tip glagolske situacije u engleskom i srpskom jeziku, Novi sad: Futura publikacije*.

Novakov, P. (2008). Engleski perfekatski oblici i njihovi srpski ekvivalenti, у: *Anglističke teme*. Novi sad: Futura Publikacije, 39–45.

Пипер, П. и Клајн, И. (2013). *Нормативна граматика српског језика*: Нови Сад: Матица српска – Одељење за књижевност и језик.

Saville-Troike, M. (2006). *Introducing Second Language Acquisiton*. Cambridge: Cambridge University Press.

Tarone, E. & Swierzbin, B. (2009). *Exploring Learner Language*. Oxford: Oxford University Press.

Filipović, R. (1971). *Pedagogical Materials 1. The Yugoslav Serbo-Croatian-English Contrastive Project.* Washington, D.C.: Distributed by ERIC Clearinghouse.

Srđan R. Šućur

INTERFERENCE OF THE SERBIAN LANGUAGE IN THE USE OF THE PRESENT PERFECT TENSE

Summary

This paper deals with errors in the use of the present perfect tense. Through error analysis and contrastive analysis, we have tried to determine to what extent the errors in the use of the present perfect tense could be ascribed to the interference of the Serbian language. Due to its complexity, this tense often causes difficulties to students whose mother tongue is Serbian, both in oral and written production. Two hundred and thirty-one examples that contain some errors have been analysed. A significant number of examples (forty-seven) is characterized by the errors in the use of tenses in the English language. Most of those examples contain errors in the use of the present perfect tense. Through the contrastive analysis of corrresponding categories in Serbian and English, it has been concluded that interference is the cause of the majority of errors present in the examples analysed.

Књижевност

Јован Делић
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Оригинални научни рад
DOI 10.7251/ZRNS1701351D
Оригинални научни рад

ИКОНОСТАСИ РАЈКА ПЕТРОВА НОГА

Сажетак: *Предмет овог рада је пјесничка књига Р. П. Нога* Преко пепела *(2015), односно њен први циклус. Овај рад је одломак из дуже замишљене студије. Говори се о композицији пјесме, симболици бројева, циклусима и међусобној повезаности Ногових књига. Предмет рада су интертекстуалне и интермедијалне везе ових пјесама са другим ликовним и пјесничким текстовима.*

Кључне ријечи: *композиција, циклус, триптих, вријеме, бројеви, успомене, слика, икона, иконостас, интермедијалност, интертекстуалност, (пост) апокалипса.*

1.

Лако је запазити повезаност и међусобну сродност појединих пјесничких књига Рајка Петрова Нога, не само по томе што овај пјесник има обичај да неке раније пјесме прештампава у новим књигама и тако их ставља у нови контекст. Нови контекст, по правилу, даје неку нову, контекстуалну нијансу у значењу. Сродност појединих Ногових књига уочљива је и на плану њиховог компоновања.

Тако је по строгости компоновања и организације циклуса уочљива блискост између изванредног Ногових спјева *Недремано око* (Ного 2002) и пјесничке књиге *Преко пепела* (Ного 2015): обје књиге су компоноване као триптиси, са изразито строгим и правилним распоредом пјесама, па и са симболиком бројева. *Недремано око* има укупно тридесет три пјесме, што је, на симболичком плану, број који сугерише године Христовог страдања, распећа и васкрсења, а што је свакако у вези с тематским усмерењем овога лирског спјева. Средишњи дио књиге чине три пјесме, а симбол тројства у православљу један је од најзначајнијих и најсложенијих. Те средишње три пјесме су својеврсна духовна срж књиге. Оба крила триптиха имају по петнаест пјесама, па је књига грађена „симетрично“: средишњи циклус од три пјесме својеврсна је симетрала књиге.

Књига *Преко пепела* компонована је једноставно и природно. На њеном почетку је уводна, улазна пјесма – „Стао је сат“ – а на крају изводна, излазна – „Пођимо кући“. Између су три циклуса: „Иконостас“, „Укућани“ и

„Преци“. Ако уводну пјесму рачунамо уз први, а завршну уз трећи циклус, онда увиђамо да је Ного крајње пажљиво и самјерљиво саставио књигу од три циклуса са по тринаест пјесама, односно од укупно тридесет девет пјесама. Тешко да је то случајно. (Уосталом, Ного је рођен 13. маја). С друге стране, пјесма „Бадњак“ јесте уводна пјесма другог циклуса, па се може рећи да и тај циклус има једну плус дванаест пјесама. Бројеви могу бити важни у Ноговој симболици, поготово број 12 у књизи у којој се тематизују сат и вријеме и гдје се слути пун круг – дневни или годишњи циклус. Ова амбивалентност у погледу разумијевања броја пјесама у циклусима – дванаест и тринаест – односно вишезначност коју ови бројеви сугеришу, упозоравају на могућну вишезначност других слика и симбола у књизи, али и на значај мота који нас среће на њеним унутрашњим вратима.

Ријеч је о одломку из бриљантне прозе великог њемачког пјесника Рајнера Марије Рилкеа, чији је роман *Записи Малтеа Лауридса Бригеа* зацијело морао бити један од подстицаја и једно од охрабрења Рајку Петрову Ногу за писање поетске прозе – коју ми зовемо лирским поетским романом – *Јечам и калопер* (Ного 2006). Ногов роман је – уз Томаса Вулфа, кога глосира – најближи Пастернаку и Рилкеу. На почетку изабранога одломка Рилке говори како би стихове требало писати у дубокој зрелости, пошто се, по могућности, дуго поживи, па онда сакупљено животно искуство трансцендира у стихове:

„*Писао сам стихове.* Али стиховима толико мало постижемо кад их пишемо рано. Требало би чекати и сакупљати сласт целог свог живота, и то по могућности дугог живота, па бисмо онда, сасвим при крају, можда били кадри да напишемо десетак редака који су добри. Јер стихови нису осећања, како то људи мисле (осећања имамо доста рано) – него су искуства. Ради једног јединог стиха потребно је видети многе градове, људе и ствари, потребно је познавати животиње, потребно је осећати како птице лете и познавати онај покрет са којим се мали цветови ујтру отварају“. Потребно је сјећати се – развија своју идеју Рилке поентирајући је реченицом: „Треба имати успомене...“

Као да се, уз Рилкеову помоћ, Рајко Петров Ного правда зашто са својих седамдесет љета објављује нову књигу поезије – накупило се искуства и успомена, па то тражи да се уобличи. А слути се негдје и крај који ваља прихватити и са којим се ваља пјесмом измирити; опјевати га прије него што дође. Наслов *Преко пепела* може се разумјети и као ход по ономе што је било и сагорело; претворило се у прах и пепео, па сад ход по пепелу успомена прошлог живота прелази у говор поезије. *Пепео* може асоцирати на Ногу драгога Данила Киша, односно на наслов Кишовог романа *Башта, пепео.* То јесте једно од значења ове књиге – то ходање по пепелу успомена и тражење

запретане ватре – али није ни прво, ни основно.

Ново и снажно свијетло на значење наслова *Преко пепела* баца изванредна пјесма „После свега“ и слика бијелог јагњета које иде преко пепела, рад Предрага Драговића. Пјесма има укупно једанаест слободних стихова, распоређених у пет дистиха, са издвојеним једанаестим стихом као завршним значењско-интонацијским ударом.

Јагње је метафора и симбол Христа, али је и усамљено бијело јагње које иде по пепелу послије апокалипсе. Апокалипса се, очито, догодила и спржила тле. Јагње нема ни траве ни воде, ако их само не створи и не преобрази пепео у траву и воду. Иако не може „да га чаша мимоиђе“, нити се жали „да га је Отац оставио“, оно је, ипак, „Агнец божји“ и јагње с послањем, савршено свјесно свога послања и ужаса у којем се нашло у свијету: „Ово јагње зна / Камо је послано“.

Оно је усамљено; једно једино; једини знак живота на спрженој земљи. За Нога је то, несумњиво, постапокалитично јагње:

Ово постапокалиптично
Од свију остављено

Јагње бело
Неутешно

Гре преко пепела.

То је завршна слика Ноговог „Иконостаса“; дванаеста или тринаеста пјесма, зависно од тога да ли и уводну пјесму убрајамо у први циклус. Она, дакле, има повлашћено мјесто, јер долази „после свега“, те тако усмјерава читање и тумачење цијеле књиге. Наслов *Преко пепела* је, дакле, дубоко сугестиван и вишезначан. За то заслуге сликара Предрага Драговића нијесу мале.

Пјесма „Стао је сат“ може се разумјети као наговјештај смрти и као осјећање блискога краја. Познаваоци Ногове поезије примијетиће да је овај пјесник пријетио сопственом смрћу још од својих двадесетих година, па та пријетња са седамдесет не звучи тако кобно. Нема сумње, слутња и наговјештај приближавања смрти јесте једно од значења ове пјесме, што је означено личном замјеницом у завршном дистиху:

Сат *ти* је стао
Је стао сат.

Ово *ти* овдје заправо значи *ми* – усмјерено је на лирског субјекта. „Нема *те* више“ из треће строфе значи – нема *ме* више. А да је ријеч о пјеснику, слути се из стихова:

Ни тебе
Ни света
Који си
Залудно васкрсавао.

То да нема „Ни света / Који си / Залудно васкрсавао“ може се разумјети двоструко: нестанком пјесничког субјекта нестао је и свијет који је он залудно васкрсавао. Али пјесме и књиге, ипак, остају, чему смо, ево, свједоци, и у њима васкрсли свијет. Биће, ипак, да је и стварни, спољни свијет у опасности; да му пријете Апокалипса и Потоп чију стравичну близину пјесник повремено наговјештава. Пјесма је, дакле, много загонентнија него што може на први поглед изгледати.

Није стао само један сат, већ оба: и онај са арапским цифрама и завичајним мотивом калиновачке Цркве Светога Петра, с јасеном, опјеване од раније у Ноговој поезији, и „Црна Кутија / С бројевима римским / И инквизиторском шеталицом“. Као да часовници с римским и арапским бројевима постају синегдоха свих часовника и времена, односно различитих цивилизација – и оних у знаку арапских, и оних у знаку римских бројева и инквизиторских казаљки. А ако оба таква сата истовремено стану, бојати се да је стало и вријеме. Уз то, онај други часовник именован је као *Црна Кутија*, са оба почетна велика слова, што би могао бити наговјештај неке апокалиптичке катастрофе.

Да догађаји нијесу сасвим овострани, сугерише нам јављање сајџије у недоба:

У глуво доба
Однекуд
Из даљине
Јавио се сајџија.

Тешко да ће тај сајџија, који се јавља „у глуво доба“, бити мајстор од сатова. Он се јавља непозван и „из даљине“; из неког метафизичког простора и времена. Прије ће бити да је он господар времена него урар. Тај метафизички сајџија из даљине и глувог доба не јавља се да поправи сатове, нити му лирски субјекат пријављује кућне кварове, већ се јавља

Ето онако
Од жеље
Да ми чује глас.

Нисам рекао
Да је сат стао
Да су сатови стали
Да је онемела црква
Да се укочио јасен

Да гиљотина шеталице мирује.

Занимљиво је да Ного не каже да су два сата стала, или да су оба сата стала, већ употребљава недорађени плурал којим се значење мути и чини вишезначним – *Да су сатови стали.* Црква и јасен нијесу више само мотиви са часовника, већ се цртеж са часовника пројектује на свијет из којега је потекао и који представља, односно враћа се уназад: сатови су стали, црква је онијемила, јасен се укочио, гиљотина шеталица мирује. Свијет је ухваћен у тренутку кочења времена. Вријеме је заустављено у неком простору у којем се не мјери. Тај простор је простор иконе и иконостаса.

Ного има управо пјесму с тим насловом: „Овде се време не мери“. То је пјесма уз икону Богородице са Христом. Пјесма почиње познатим Ноговим временским парадоксом:

Ништа није узнемирило очи
Које се сећају унапред.

Временски парадокс је управо у том сјећању унапријед. Ного га се први пут сјетио у сјајном лирском спјеву *Недремано око*, у једној од најљепших пјесама „Тропар у два гласа“. Ту пјесму је, с разлогом, пренио и у ову књигу, скративши наслов за прву ријеч, па се она сада зове „У два гласа“. Један је усмјерен на Богомајку, а други на мајку; да позавиди и Тин Ујевић који је тај однос најбоље осјећао. И у тој пјесми пјева се о икони и иконама. Икона Богомајке је над узглављем, а Богомајка бдије широм отворених очију, са Христом, већ дјечаком, готово младићком, у крилу и загрљају, и унапријед, као да гледа кроз прозор, види шта ће се десити Богомладенцу на крсту тужних тридесетих:

Тија мајко над узглављем Шира Од Небеса
У очима отвореним док спавам ко дете
Ко кроз прозор видела си ведрином уреса
Смрт на крсту сан у гробу тужне тридесете.

А у трећој строфи Ногу се посрећио, по нашем осјећању, генијалан стих; један од најљепших о Богородици које знам:

Рушна сузо у пурпуру унапред се сети.

Ево и цијеле строфе:
Мајко свима Богомајко Царице Небеса
Рушна сузо у пурпуру унапред се сети
Венца оцта копља чавли јемства за чудеса
За кога ћу васкрснути моћних тридесетих.

У пјесми „Овде се време не мери“ очи Богомајке, „које се сећају унапред“, мирне су. Она се сјећа очима, видом, јер *види* унапријед оно што ће се збити.

А онда слиједе стихови штампани курзивом; како обично Ного обиљежава цитате, кључне за разумијевање „хронотопа иконостаса“:

Икона није из времена
Него Пре и После
Зар се Богородица смеје
Зар се радује

Док јој Архангел сноси благу вест.

Пред иконом и иконостасом вријеме стоји. Ту је вјечност. Као у Васка Попе на мјесту гдје стоји Свети Сава:

Лево од њега тече време
Десно од њега тече време
А он стоји на сувом.

Богородица и Христос – „Два милосна лика“ – отимају се из својих светих ореола, из круне и потковице, и тјеше боника. Ко је тај боник? Лирски субјекат који је загледан у комоду с љековима? Или се то, можда, пјеснички субјекат сјећа свога оца и у њега се пројектује; у тог боника пред иконом? Или су то обојица, и са њима сваки боник који пред иконом тражи утјеху? Ногова лирика је пуна удвајања и вишезначности.

Пјесма „Овде се време не мери“ приводи се крају мотивом сата који је стао, и који је један од лајтмотива књиге, да би се поентирала безвременошћу и вјечношћу:

Стао је сат
Је стао сат.

Овде се не мери време.

Још једна пјесма има вријеме у наслову: „Навршиће се време“. Пјесма има свој лирски сиже: лирски субјекат је прекрстио дрвени сат с мотивом Калиновика крстом од тисовине што му га је са Хиландара донио Светислав (Божић); тако ће заједно сат и крст мјерити ово и оно вријеме – оно немјериво које симболизује управо крст:

Шта ће се догодити кад се наврши вријеме?

Догодиће Се Васкрсење Лазарево и Ногова крсна слава – Лазарева субота, од које ће мати исткати Цвети.

Или ће се догодити Апокалипса у којој ће, „после свега“, остати само, мирно и сабрано, усамљено, од свих остављено, постапокалиптично „Јагње бело / Неутешно“ да гре „преко пепела“.

Осврнимо се и на један просторни парадокс на крају књиге. Завршна пјесма носи наслов „Пођимо кући“, иако се њен лирски субјект налази у свом

стану; у оном интимном простору који зове кућом. Пјесма садржи сажети инвентар на који се свео живот: свјетлуца комода ноћу, у комоди су љекови, а на зиду је опјевани иконостас. У предсобљу су ципеле, крај кревета папуче. Поново одзвања лајтмотив:

Стао је сат
Је стао сат

као увод у поенту:

Пођимо најзад кући
Време је мрети.

Парадокс је управо у томе што је лирски субјекат у кући, у своме стану, а позива да се пође кући.

Ријеч је, наравно, о нешто прерушеном и очуђеном цитату, односно о алузији на Дучића и на његове стихове из прве и четврте – завршне – строфе пјесме „Чекање“:

Доћи ће и тренут последњи и свети,
Када ћемо једном, мирно чекајући,
Рећи једно другом: већ је време мрети,
Као што се каже: већ је време кући.
(...)
Док је прилазио час повратка свети,
Уморни, тај сусрет вечно чекајући,
Када ћемо рећи: већ је време мрети,
Као што се каже: већ је време кући.

Алузија је код Нога постала метафора за приправност на смрт.

Кућа је, код Нога, можда, ипак, она кућа које нема, а у којој „по сву ноћ неко јечи“, и којој се пјесник стално враћа „по жеравицу речи“. Онда би и тај свети повратак могао бити и повратак кући које нема, а која ће се преобразити у „вјечну кућу“ која би, као и у Дучића, могла бити простор свјетлости, па је повратак „у грумен глине ужежене“ повратак искону, самом Творцу. На тај повратак кући, зацијело, мисли Ного – на повратак „свом старом путу“ – са Дучићевим стиховима у свијести и на уснама:

Кад мој прах, Творче, мирно пређе
У грумен глине ужежене,
Тад неће више бити међе
Између тебе и између мене.
(...)
И постајући безобличан,
На повратку свом старом путу-

Теби ћу бити опет сличан,
И првом дану и минуту.

То да је сат стао – да су сатови стали – постаје лајтмотив ове књиге и њен вишезначан симбол. Он значи и припрему „повратка кући“, односно наговјештава близину смрти; значи свету безвременост иконе и иконостаса, посебно Богомајке са Христом; али значи и Апокалипсу, ход бијелог јагњета преко пепела, по спрженој земљи. У овој књизи Ного пјева кад вријеме стане, а сатови се укоче.

Ногова књига *Преко пепела* је у свом првом издању „Православне речи“ узорно ликовно и технички урађена, тако да је прави артефакт – захваљујући пријатељској доброти главног уредника Зорана Гутовића, бриљантној ликовној опреми Вељка Дамјановића, фотографијама Драгана Боснића и несвакидашњим ликовним прилозима Дринке Радовановић и Оље Ивањицки (по један), Мома Капора (три), и Ратка Лалића и Предрага Драговића (по шест) – књига је постала *интермедијално дјело*, ликовни и књижевни иконостас, па се стихови освјетљавају фотографијама и ликовним прилозима, а ликовни прилози опјевају стиховима. Ова Ногова књига ће се много теже читати и разумијевати у будућим издањима, без ликовних прилога који је прате, а који су је инспирисали. Тешко да ће се разумјети и њен наслов – *Преко пепела* – и пјесма „После свега“, без слике постапокалиптичног јагњета Предрага Драговића; бијелог јагњета које, усамљено и од свих остављено, иде преко пепела. Постоје књиге које су интермедијална дјела и које не би требало објављивати без њиховог ликовног дијела текста. Таква је, рецимо, *Откровење* Растка Петровића, а таква је, по нашем осјећању, и ова Ногова књига.

Ногова књига може да збуни и добије нестрпљивог читаоца; може изгледати превише кућна, приватна, па и једнозначна, све док пјесме, у њој сабране, не почну да титрају и лебде у својој вишезначности и дубини. Ништа ту није ни сасвим лично ни сасвим приватно, већ се – као у цјелокупној Ноговој поезији – прожимају интимно, национално, религиозно и универзално, а изнад свега – културно, јер ако је игдје, Ного је овдје пјесник културе. Штавише, без ове књиге ће се теже разумјети Ногова поетика: његов однос према везаном и слободном стиху, однос према прецима, односно према традицији, однос према кључним личностима наше историје, религије и поезије, опсесија породицом и претварање родитеља у архетипове.

2.

Његова пјесничка књига *Преко пепела* јесте, дакле, чврст и веома правилан, самјерљив, систем циклуса од по тринаест (односно дванаест плус једна) пјесама, при чему се сваки циклус може разумјети као иконостас, иако је само први тако насловљен. Присјетимо се и Ногове пјесме „Невесињски иконостас“ из лирског спјева *Недремано око*, гдје се идеја иконостаса и родила, а сада се разбокорила у књизи *Преко пепела.*

„Невесињски иконостас“ је девета по реду пјесма – сонет – у лирском спјеву *Недремано око.* Ријеч је о фотографијама невесињских погинулих бораца, јединака, изложених на зиду невесињске цркве. Пјесник је, очевидно, потресен пред тим необичним иконостасом жртава, па се уживљава у једнога од њих, а тај један – по принципу синегдохе – замјењује све. Пјесма је испјевана гласом војника-иконе, из унутрашње перспективе, како икони и приличи, у првом лицу, али тако да се слути удвајање пјесничког и лирског субјекта, односно пјесника и погинулог јединка. Мотив *ледне кошуље* и *плавичасте кошуљице снега* открива то удвајање: тај мотив упућује на Ногове стихове о дјетињству и на један од пресудних доживљаја из дјетињства, када га је мајка „откопала из снега ко дете“ и спасила га ледене смрти.

Погинули војник јединак – а једнина означава множину, један војник-икона цио иконостас – снимљен је војничким апаратом и осмјехнуо се с читуље у рату, пошто је, зачешљан, примио „цјелов смрти“ и обукао се у „ледену кошуљу“, како би се „у плавичастој кошуљици снега“, одазвао Христовом позиву и стао „с десне стране њега“, васкрснуо је на Невесињском иконостасу, засјавши „у цркви невесињског рата“. Невесињски изгинули јединци издигнути су „Невесињским иконостасом“ до светости, при чему су удвојени са пјесничким субјектом. И на вредносном и на емотивном плану лице с Невесињског иконостаса подигнуто је до самога Христа, али и до интимне близине пјесничког субјекта. При том је самодескрипцијом војника-иконе пригушена патетика. Све је то важно за разумијевање циклуса „Иконостас“ у књизи *„Преко пепела“*, па и за разумијевање цијеле књиге. Пјева се, дакле, о вриједностима.

У „Иконостасу“ у књизи *Преко пепела*, пјева се о кућним иконама које дају вриједност и вишу димензију интимном простору, чувајући га и уздижући, и држећи на окупу и свијет, и кућу и „у кући укућане“. Тиме се ненаметљиво активира архетип свете породице и светости куће. Ногови циклуси – иконостаси се, видјећемо, међусобно дозивају и кореспондирају, па се свеци селе међу претке, а укућани и преци су међу свецима.

О четири пјесме из „Иконостаса“ већ је било ријечи. То су пјесме у којима се тематизује вријеме: „Стао је сат“, „Овде се време не мери“,

„Навршиће се време“ и „После свега“. Међу иконама се нашло Ногово и Драговићево постапокалиптично јагње, што ће рећи да се међу Ноговим кућним иконама налазе и неканонизовани свеци.

Повлашћено мјесто у Ноговом „Иконостасу“ има и Драговићева слика „Недремано око“, односно Ногова пјесма „Око које не дрема“ – налазе се одмах иза уводне пјесме „Стао је сат“. Вјероватно је Драговићева слика инспирисана Ноговим лирским спјевом „Недремано око“, а на почетку тога спјева налази се пјесма са истим насловом, испјевана у четири катрена састављена од унакрсно римованих јампских једанаестераца.

Ова пјесма има у свом подтексту старозавјетне *Псалме Давидове* и „Молитву заспалом Господу“ српског патријарха Арсенија Чарнојевића. Испјевана је у часу пораза и осјећања лирског субјекта да „нас онај озго не милује“ и да је пошта с небесима у прекиду. У средишту пјесме је мотив заспалог Господа кога не могу да пробуде страдања народа. Када Господ задријема, или заспи, долази до космичког несклада између Творца и Творевине, Бога и човјека, сина и оца; долази до космичке инверзије међу вриједностима:

Задремало је Недремано Око
Не огледа се дело у свом творцу
У ћуку ће се одморити соко
А син се неће познати у оцу.

Може ли Господ без човјека и како ће изгледати њихов сусрет послије Господњег дремежа? Да ли ће историја имати свој смисао и есхатолошки смјер и циљ ако је Бог заспао, а човјек остављен и препуштен Звијери? Да ли ће страдање напуштеног и заборављеног мученика имати смисао и да ли ће тај мученик бити препознат у сусрету са заспалим Господом? Да ли ће се страдалник с ореолом моћи огледнути у зјени Недреманог Ока:

Хоће ли деца која теби кроче
Док будан спаваш угледати с болом
Зато што си нас оставио Оче

У твојој зени свој лик с ореолом?

Најзад, у завршном катрену, Ного поентира пјесму космичким постиђењем Ока Свевидећег и његовим трептајем:

А када главе дигосмо високо
У цркви нам се погасише свеће
Је ли трепнуло Недремано Око
Постидело се Око Свевидеће.

Ного је, дакле, овдје заоштрио дучићевски дијалог Бога и човјека и наставио га у знатно мирнијем тону, у слободном стиху, пјесмом „Око

које не дрема“. Смирење долази од поступка дескрипције: Ного описује Драговићеву слику Недреманог Ока, која за пјесника има статус иконе. Сликар је персонификовао Недремано Око као Христа представљеног у доба између дјечаштва и младићства, а већ у погребној одјећи, у лежаљци на зиду, како „над нама канда спи“, док „сан му чувају / мајка и анђели“. Прозорљива и далековида мајка види унапријед – „кроз очи / кроз видовите прозоре“ – „његову и нашу крсну смрт“. Овај мотив је познат из Ногове пјесме „Тропар у два гласа“, прештампане у циклусу „Укућани“ ове збирке под нешто скраћеним насловом „У два гласа“.

Недремано Око чува свијет, васељену:
Негде се сруше планине
Кад трепне Недремано.

А камоли кад заспи.

При крају пјесме уводи се мотив заспалог Господа, односно Недреманог Ока: ако он(о) заспи, могућне су космичке катастрофе.

Поента је стилизована као питање, али истовремено и као алузија на Његоша:

Је ли затворено
Небо над нама?

Алудира се на стихове које изговара владика Данило:

Нада мном је небо затворено,
Не приме ми плача ни молитве.

Ногово наведено реторско питање не оставља много више наде, тим прије што се циклус завршава сликом постапокалиптичног јагњета које хода по пепелу спржене земље.

Пјесма „Небеска соха“ је дводјелна и прате је два ликовна прилога: Лик Светога Саве, рад сликара Предрага Драговића, и Свети Сава као вучји пастир Дринке Радовановић. Пјесма је, наравно, у цјелини о Светом Сави. Ного описује оба ликовна прилога, додајући уз опис и неколико историјских и религијских асоцијација. Оба дијела пјесме испјевана су слободним стихом. Први дио опјева првог националног хришћанског свеца, а други га види као вучјега пастира који сублимира наше предхришћанско памћење и митолошко насљеђе. Истичући на Светом Сави и предхришћанске, митолошке, и хришћанске елементе, Ного се наслонио на изванредно сложено и богато вијење овога нашег културног јунака што га је остварио Васко Попа у *Усправној земљи,* односно у циклусу „Свети Сава“. У оба дијела Ногове пјесме Светац је стуб српског идентитета и израз наше посебности између Истока и Запада („Нити је исток западу / Нити је запад истоку“), али

и универзалности. Као *Соха Небеска* и *Вериге света*, он је оса свијета који спаја земљу и небо и стуб нашег најдубљег памћења.

Свети Сава повезује Ногов први иконостас са трећим. Већ у „Шари“ – првој пјесми циклуса „Преци“, у којој је наведено сазвежђе цитата по којем би се могла препознати српска култура „ако нестанемо“ – налазимо на првом мјесту ријечи Светога Симеона којима се, у посљедњим часовима овоземаљског живота, бивши велики жупан, а у цитату монах на умору, обраћа сину Растку и монаху Сави: „*Чедо моје вазљубљено / Утехо старости моје*“. То обраћање је овјековјечио управо Свети Сава у свом *Житију Светог Симеона.* Потом слиједи цитат у којем су ријечи самога Светога Саве: „*Помешах се са стоком неразумном / И изједначих се с њоме*“.

Тако је Свети Сава и на челу светаца, и родоначелник духовних, односно књижевних предака; и „онај од кога све поче“ и „сенка у темељ жива узидана“, како ће то потврдити друга пјесма у циклусу „Преци“ – „Очи Светог Саве“. Ова пјесма је, под називом „Сузна молитва“, објављена у *Недреманом Оку* као десета по реду у трећем дијелу триптиха, па је сада, под новим насловом, прештампана у нову књигу. Пјесма има петнаест стихова, јампских једанаестераца, а послије седмог стиха долази семантички рез, врло сличан обрту у „кољенцу“ сонета. Наиме, пјесма почиње сусретом лирског субјекта са вуком у кавезу – у зоолошком врту – при чему се вук и лирско *ја* – вук и пјеснички субјекат – препознају као двоструки рођаци, рођаци по сужањству и по митологији. Лирски субјекат се осјећа заробљен у бомбардованој и од свијета изолованој Србији, као вук у кавезу, а митолошко сродство је прехришћанско, из старе српске религије и митологије. Србија је опкољени, угрожени и бомбардовани збјег, пред пријетњом уништења, а решетке у кавезу за вукове истовремено су и решетке за Србију, односно за лирског субјекта пјесме као вуковог двојника. Вук је српски бог, рођак и тотем, па је и српска ћирилица „тврда азбука вучија“ – Вукова азбука и азбука вукова Светога Саве. На дјелу је чест Ногов поступак удвајања – овога пута ријеч је о удвајању лирског субјекта и вука. Ова пјесма се, дакле, дозива с пјесмом „Небеског соха“, особито с њеним другим дијелом. Ново бомбардовање Србије и пријетња уништењем није нека нарочита историјска новост, већ је прије понављање историје. Оно буди историјско сјећање на „ватру са Врачара“ на којој је Синан-паша спалио управо мошти Светога Саве („Ту где се згара ватра са Врачара“).

Сусрет са вуком у кавезу, у зоолошком врту, упућује лирског субјекта на вучјега пастира – Светога Саву – па се њему и обраћа, почевши са осмим стихом, као почелу и родоначелнику: „наша туга“ – вучја и српска – сија на очи Свеца и спаја Свеца, вука и лирског субјекта. Светац је „сузна молитва“

и „Отац Свога Оца“ коме се упућује замолба да изведе свој „кратки чопор из зиндана / Да под липама литургија почне“. Пјесник је, дакле, досљедан у споју хришћанских и митолошких елемената у лику Светога Саве, па је у пјесми о Свечевим очима ставио вука на почетку, а словенску липу на крају. Те троструко тужне очи – Свечеве, вучје и очи лирског субјекта – добиле су у књизи *Преко пепела* повлашћено мјесто у наслову.

Први и трећи иконостас спаја и Петар Други Петровић Његош. Његошев портрет, који је урадила Оља Ивањицки, Ного је поставио међу иконе светаца и уза њ испјевао пјесму у слободном стиху „Такав и толики“. Први строфоид пјесме пјева о чину стварања Његошеве слике алудирајући на Његошеву најславнију пјесму „Ноћ скупља вијека“. У једној таквој ноћи скупљој вијека, рука сликарке, „пуста и чежњива“, свакако у заносу, изобразила је Његоша тако да је „час император / час поглавица“, а ћирилским писменима уписала је стихове из *Горског вијенца*:

А ја воли да надјача виши.
Рашта га је Бог вишега дао.
Кад је виши, нека је и јачи!

Те стихове у *Горском вијенцу* изговара Скендер-ага у дијалогу са кнезом Роганом, док заједно гледају како се на смрт туку „два кокота“. Кнез Роган навија „да надјача мањи“, алудирајући на борбу Црногораца и Турака.

Сликарка је, понесена Његошевом висином и лепотом, а за њом и Ного, промијенила стиховима изворно значење лишивши их изворног контекста, па су они сада, уписани на слици, усмјерени на Његошеву физичку, духовну и пјесничку висину и љепоту.

У четвртом строфоиду Ного алудира на Његошев тестамент у којем пјесник и владика захваљује Господу што га је уздигао духом и тијелом изнад милиона, допуњавајући митску слику рађања из морске пјене сликом стијене, па умјесто морске пјене Ного гради генитивну метафору *пена стене*. У тој слици се спајају море и планина, Бока и Ловћен. Затим се чину рођења супротставља Његошева засад најновија сахрана у Маузолеју на Ловћену као утамничење вјечно живота:

Над милионима узвишен
Из пене стене рођен
У зиндан жив зазидан.

Док је био у капели, био је „капа Ловћену / Апостол / Јеремија“, а сада га се, пониженог и у зиндан утамниченог, одричу, јер је – „такав и толики“ – у нескладу са нама „овако малима“. Зато му се лирски субјекат обраћа и као најјачем и највишем, и као свецу, замолбом да разријеши ту понижавајућу позицију у којој се налази и он, и његов народ:

Ако си најјачи највиши
Или развезано свежи
Или раздрабај и сажежи.

У „Шари“ – колажу и сазвежђу цитата изабраних писаца, првој пјесми трећег циклуса – налазимо два Његошева стиха која је изузетно волио Ногов пријатељ, пјесник Стеван Раичковић:

Нема дана који ми желимо
Ни блаженства за којим чезнемо.

Одмах иза пјесме „Очи Светог Саве“ налазимо у трећем иконостасу, међу „Прецима“, пјесму „Утеха Његошева“, сонет направљен од Његошевих стихова, Ногов и Његошев. Сваки од четрнаест стихова је Његошев, али су Ногови мајсторско компоновање и колажна игра цитатима. То је и Ногова пјесма, несумњиво. А за њену дубину је заслужан Његош. Тако је Његош, преко Нога, постао пјесник сонета без риме, једног од наших најдубљих и најмисленијих сонета. Свето и предачко су се преплели; први и трећи иконостас су се прожели.

Али Његоша ћемо наћи и у пјесми „Светац Поповац“. Ријеч је, наравно, о свецу-земљаку, Херцеговцу, Светом Василију Острошком и Тврдошком, родом с обода Поповог поља, из Мркоњића, и из манастира Завале, његове друге родне куће – куће спаса. Ного има двије иконе Светог Василија и двије пјесме о њему: прву нашу, Жефаровићеву, божјачку фреску, а другу везену, дар од Руса, бојарску. Те двије иконе као да потврђују природу и поријекло Свеца:

На земљи божјак
На небу бојар
Го и бос.

Свечево поријекло и начин живота су божјачки, херцеговачки, а онај други и већи, небески дио његове природе је бојарски. Митра украшена драгуљима – дар из Русије – и *Јеванђеље* у загрљају су бојарски, а плетене и везене чарапе и опанци преплеташи – божјачки су, завичајни, херцеговачки. Најважније су „модре широке очи“, које „разгоне мрак“; и тиха ријеч као упозорење лирском субјекту:

Смири се
Урљиви.

Зато прва пјесма уз икону носи наслов „Смири се“; наслов који наговјештава поенту.

Из друге пјесме сазнајемо да је друга –бојарска – икона дар рускога пара иконовезаца и да је „једна драга рука“ раздвојила те двије иконе херцеговачког свеца, удјенувши међу њих „Ољиног Ловћенског

Пантократора“ који се обрадовао Свецу Поповцу. И свеци се код Нога удвајају: удваја се Свети Сава, удваја се и Свети Василије. И Његош је двострук: „Аристократа и Варварин“. Ного ће цитирати Ђиласов афористички незаборавни квалификатив Његоша:

Сев наше муње у свемиру

и претвориће га у свој стих. Завршни стихови су парафраза Његошевих стихова о Обилићу. Два свеца – удвојени Божјак и Бољар, Свети Василије, и Пустињак Његош, својим чином гутања мрака и презиром људског ништавила и плетења безумне скупштине – потврђују свету природу Његошевог Обилића у *Горском вијенцу* – Његошев Обилић чини исто што и Ногови свеци:

Сад Божјак Бољар и Пустињак
Ватреним очима гутају мрак
Безумно плетење скупштине
И људско ништавило.

У Његоша је Милош Обилић свјесна света жртва која је тартар уздрмала (стихови 235–249):

Ова мишца једнијем ударом
Престол сруши а тартар уздрма.
Паде Милош, чудо витезовах,
Жертвом на трон бича свијетскога.
Гордо лежи велики војвода
Под кључевма крви благородне,
Ка малопред што гордо ађаше,
Страшном мишљу прсих надутијех,
Кроз дивјачне тмуше азијатске,
Гутајућ их ватреним очима;
Ка малопред што гордо ађаше
К светом гробу бесмртног живота,
Презирући људско ништавило
И плетење безумне скупштине.

Тако се светачко и предачко у Нога преклапају и прожимају. Као што се преплићу и прожимају митско, историјско, национално и интимно. Не заборавимо – сва три Ногова иконостаса су кућна.

Ного је на свом „Иконостасу“ „канонизовао“ и Гаврила Принципа, атентатора и мученика, и у стиховима васкрсао његове заливене стопе, прво утиснуте, а у ново вријеме заливене у сарајевски асфалт на Принциповом мосту. Али те стопе су утиснуте у памћење, у колективну свијест, у вријеме, а тамо их је немогуће залити. Треба само чувати памћење, историјско и митско. Пјесма је испјевана у неримованим дистисима. Први и завршни дистих се дозивају варирајући исту тему и граде лирски прстен:

У време утиснуте
Залити не можете
(...)
У дистих утиснуте заливене
Ничу из асфалта.

У поенти дистих, односно пјесма чува памћење. И заливене, Принципове стопе ничу из асфалта, јер су утиснуте у дистих и овјековјечене пјесмом. Пјесма и асфалт чини плодним, када је ријеч о историјском памћењу.

Други, трећи и девети дистих откривају плуралом да је лирски субјекат прво лице множине; ријеч је, дакле, о колективном лирском субјекту:

Ту *смо* наглас срицали
Метрику бола

И граматику
Непокорности

(...)
Синови *наших* синова
Обнављају градиво.

Бол и непокорност су неодвојиви; бол долази због непокорности и цијена је непокорности. Патња и отпор су јавни – сричу се наглас као стихови, као утврђени ритам, и као правила, строга као што су граматичка правила. Патња и отпор су лични и колективни. Српска епика је у подтексту ових стихова и цијеле пјесме; народна епика и, нарочито, Његош. Непокорност и бол су услов слободе и слободног живота; појединац, и његов подвиг, оличење је колектива. Лични подвиг долази из осјећања најдубље припадности колективу. Лични подвиг и колективно искуство са памћењем усвајају и насљеђују; унуци „обнављају градиво“. Гаврило Принцип је постао *Гаравi Архангел*; он понавља подвиг главног косовског јунака и утврђује *старо начело*:

Ко хоће да живи нек мре
Ко хоће да мре нек живи.

Овај дистих је цитат; дио пјесме самога Гаврила Принципа, испјеване и сачуване у истражном затвору, угребане у метал војничке порције. Принципово *старо начело* призива у сјећање *Горски вијенац* и одговор владике Данила на писмо Селиму везиру, односно *фишек* који је Вук Мићуновић послао по рицалу на поклон везиру као знак непокорности; знак спремности на отпор и жртвовања. Отуда парадокс у „старом начелу“ Гаравог Архангела по којем је смрт услов живота. Тиранин и тираноубица се не римују:

Разрок је срок
Тиранина и тираноубице.

Принцип је непогрешиво и непрестано на Његошевом путу. У подтескту ових стихова видимо „старо начело“ владике Данила о светој дужности борбе против тирана:

ал′ тирјанству стати ногом за врат,
довести га к познанију права,
то је људска дужност најсветија!

Да нијесмо на погрешном путу, свједочи нам наредни дистих:

Руку која не дрхти
Наводи владар над сјенима.

Владар над сјенима несумњиво је алузија на *Горски вијенац* и на Обилића, односно на ријечи Вука Мићуновића. Према тим ријечима, црногорско име и „мишца“, односно снага, васкрснули су с косовске гробнице:

Што спомињеш Косово, Милоша,
Сви смо на њем срећу изгубили;
ал′ су мишца, име црногорско,
ускрснули с косовске гробнице
над облаком у витешко царство,
ђе Обилић над сјенима влада.

Обилић је, дакле, несмуњиво тај загонетни Ногов *владар над сјенима,* али он не влада у подземљу, већ *над облаком у витешко царство.* Његошеве *сјени* не припадају тами ни доњем свијету, већ свјетлости и *витешком царству* које је смјештено *над облаком.* Е, отуда владар Обилић, *владар над сјенима* свјетлоносним, наводи *руку која не дрхти* – Принципову руку – на тиранина, *убицу птица*, ловца који је из страсти чинио прави помор дивљачи, птица посебно. Зато је Видовдан нужно дан тираноубиства, када се „убица птица / Угушио перјем“. Принципов метак је тираноубиство, али и успостављање природне равнотеже.

Најзад, ликовни дио Ногове иконе сасвим је особен. То је двострука фотографија једног београдског графита са Принциповим ликом. На десној страни графита је великим словима, и са посљедњим словом стилизованим као знак узвика, исписана Ногу омиљена и примјерена ријеч – БУНТ, а на лијевој:

Наше ће сјени
Ходати по Бечу,
Лутати по двору,
Плашити господу.

Очевидно је да је Ногов „Иконостас“ неканонски и недогматски, и да је Ного уздигао Принципа, као и Његоша, и уз Његошеву помоћ, међу свеце

и међу иконе. А такав је био већ у првој пјесми „Иконостас“, објављеној у *Недреманом Оку* – неканонски и недогматски.

Веома значајно мјесто на Ноговом „Иконостасу“ добио је Анђео мучања. Пјесма о њему, испјевана у слободном стиху, трећа је по реду у „Иконостасу“. Он је сабесједник и опомена пјесничком субјекту због претјеране распричаности и вишка ријечи. Ријечи су злато и не треба их просипати ни разбацивати у бесцјење, па је и ћутање злато. Парадоксално – ћутање даје ријечима цијену. Зато ће се Анђео мучења јављати као лајтмотив у овом циклусу, кад год треба опоменути и упозорити на гријех вишка ријечи. Он је „свемирац“ који „Из аветињске тишине / Засветлуца“. Акценат у Ноговом опису је на изблиједилом нимбусу и систему изоштрених троуглова на глави – „На харлекинској капи“ – који су се *надојили снагом*. Снага Анђела мучења је у тим троугловима, који ће се „На прву реч“ завршити као „Електрична тестера“. Та тестера сече сувишне и непромишљене ријечи и њихова слова.

Анђео мучања је „Прекрстио руке / Заледио поглед“ при посматрању иконе Богородице са Христом; при гледању на „Стармало Младо Сунце“ на њеној лијевој руци, у пјесми „Овде се време не мери“. А у пјесми „Две усамљености“ он „Оштри тестеру“ којом „Може и мисао / Да пререже“, па лирски субјекат упозорава самога себе оштрим императивом: „Умукни“, чиме се пјесма завршава и поентира.

Начело смирења и тиховања, иманентно Анђелу мучања, истакнуто је у наслову и у поенти пјесме „Смири се“ – прве пјесме о Светом Василију Острошком – која се завршава стиховима:

Смири се
Урљиви.

Ова два императива (*умукни* и *смири се*) и „тиха реч“ која долази из Свечевог отвореног ковчега, а упућени су лирском субјекту, који се у том часу налази над ковчегом, као Свечева порука и упозорење на непожељну карактерну особину – урљивост – која води у гријех брбљања и у могућну свађу. Али као тихи, Очински прекор.

Али и „тророги молчалник“ некад „На лакат преговара“, приближавајући се тако особини лирског субјекта овога циклуса, над чијом ријечју бдије, у пјесми „Такав и толики“. Овај пожељни цензор и пратилац лирског и пјесничког субјекта постаје, ево, у једном часу његов двојник, па и сам пати од неиздрживости зауздавања ријечи, проговарајући „на лакат“.

Најзад, Анђео молчалник ће се јавити и у пјесми „Навршиће се време“. Иако „сломљених зашивених крила“, помало гротескног изгледа – „Посрнули анђео Мучалац / Петао мутавац“ – кроз кресту је пустио струју,

остајући и у часу када се вријеме навршава андрићевско „у ћутању сигуран“, као стални пријекор и опомена урљивом пјесничком субјекту.

Ево колико је, и зашто је толико, важан овај Ногов „Анђео мучања“: он је на линији онога Андрићевог афоризма „У ћутању је сигурност“, и свих оних мудраца који су хвалили ћутање и претходили Андрићу. Похвалу ћутању упућује онај који болује од неиздрживог сврабежа језика, па је утолико значајнија. Брбљивца прати мучалица, као у Андрићевој *Проклетој авлији* што су заједно Хаим и Заим.

Ногов поступак удвајања истакнут је већ у наслову пјесме „Две усамљености“. Пјесма почиње чуђењем како се икона Сабор Свете Недеље – а о њој је овдје ријеч – „спасила из Потопа“; ми бисмо рекли – из два Потопа. Прво, откуд и како се нашла „у убогој избі“ – у родитељској кући брвнари – а онда како је преживјела расуло куће и породице, и поново доспјела на Ногов „Иконостас“. Иако су на њеном доњем дијелу изображени свеци „по руском подобију“, „Сирота Света Недеља“, је и „међу строгим обличјима“ усамљеница „с лицем младе невесте“, па лирског субјекта асоцира на његову сиротицу и на упокојену мајку:

С лицем младе Невесте
Међу строгим обличјима
Сирота Света Недељо
Јеси ли с мојом сиротицом
Била у дослуху.

Овим *дослухом* почиње удвајање упокојена мајка (*моја сиротица*) – Света Недеља. Мајка је баш у тој икони тражила упориште и од ње молила подршку и разумијевање кад јој је било најтеже:

У тебе је погледавала
Кад јој је било најтеже.

Овим стиховима је већ исказана блискост због присности и међусобног разумијевања. Мајка и икона Свете Недјеље су већ приближене.

Идентификација и удвајање – „пресликавање“ – долази из перспективе сина. У његовим очима икону и мајку спаја усамљеност, па се лик изгубљене, мртве мајке пројектује на икону и поистовјећује се са ликом са иконе:

Две усамљености одавно
Гледам у *једном лику.*
(Подвукао Ј. Д.).

Процес удвајања је довршен: један лик обухвата двије усамљености, мајку (*моју сиротицу*) и Сироту Свету Недељу. Тако се сјећањем и удвајањем родитељи доводе пред иконостас, а мајка – преко Сироте Свете Недеље и

Богомајке – и на иконостас. Тако се први Ногов „Иконостас“ природно повезује са другим – са „Укућанима“.

Принцип материнства активан је и у пјесми о икони на којој је изображена Ногова крсна слава: Васкрсење Лазарево, опјевано у познатој Ноговој пјесми „Лазарева субота“, према којој је добила име одавно позната Ногова збирка. Та пјесма је овдје нужно морала бити прештампана: кућни иконостас је тешко замислив без кућног свеца заштитника, односно без крсне славе.

О овој пјесми – стубу носачу истоимене Ногове збирке, писано је више пута добро, чак изузетно добро. Нарочито убједљиво и прецизно писао је Новица Петковић о поступку удвајања у пјесми, односно о два Лазара Васкрсара – Лазару Витанијском и српском честитом кнезу, светом Лазару Косовском. Кукавице – „косовске шћери једине“ – призивају *Горски вијенац* и кнеза Лазара, а Лазарево васкрсење у Витанији. „У Витанији засија / љубављу Лазар воскресе“, недвосмислено је прецизирано у другој строфи.

Трећа строфа активира мотив мајке и материнство као активни принцип. Мајка је ткаља, а у овој пјесми космичка ткаља која је у складу са природом и бујањем вегетације – тајним листањем пшенице – па је од Лазареве суботе изаткала Цвети:

У дуге глуве суботе
Женица тајом листала
Од Лазареве суботе
Мати Цвијети исткала.
Мајка је, дакле, ткаља светог времена.

Овим се потврђује колико су Ногови иконостаси повезани; колико су „Укућани“, односно мајка, присутни на првом „Иконостасу“.

РЕЗИМЕ

Овај рад је одломак из дуже студије о Иконостасима Рајка Петрова Нога. У њему се Ногова пјесничка књига *Преко пепела* посматра као интермедијално – пјесничко и ликовно – дјело. Испјевана из осећања близине смрти, књига тематизује вријеме и вјечност, (пост)апокалиптично доба и значење иконе. Књига има строгу композицију и организацију у циклусе, по чему је сродна другим Ноговим књигама.

ЛИТЕРАТУРА

НОГО 2002: Рајко Петров Ного, *Недремано Око: триптих*, Београд, Српска књижевна задруга.

НОГО 2006: Рајко Петров Ного, *Јечам и калопер*, Београд, СКЗ и Београдска књига.

НОГО 2015: Рајко Петров Ного, *Преко пепела*, Нови Сад, Православна реч.

Siniša Jelušić*
Univerzitet Crne Gore, FDU, Cetinje
Crna Gora

DOI 10.7251/ZRNS1701373J
Оригинални научни рад

DISKURS TIJELA U *NOĆI SKUPLJOJ VIJEKA*
Teze za tumačenje

... чтобы сообщить телесному действительную жизнь в красоте,
бессмертии и нетлении»

В. В. Соловјев

Apstrakt: *U radu autor interpretira nekolike bitne značenjske aspekte Njegoševe pjesme Noć skuplja vijeka, od kojih je najvažniji onaj koji se tiče odnosa duha i tijela. Posebna pažnja posvećuje se intertekstualnoj interpretaciji uvodnog dijela pjesme i njenom dubinskom, simboličkom značenju. Pokazuje se da ovi predstavljaju anticipaciju transcedentne dimenzije događaja ljubavnog susreta koji će uslijediti, jer su bitni atributi potonjeg susreta u anticipaciji već najvećma prisutni. Autor je dominantno usmjeren na pojam tijela/seksualnosti u odnosu na interpretaciju ruskih filozofa hrišćanske religiozne orijentacije: N. Berđajeva i V. Solovjeva. Prethodno se ima u vidu kritička teza o Njegošu, prisutna kod nekih autora o dualističkom značenju ovih stihova ili njihovom radikalnom hrišćanskom osporavanju.*

Ključne riječi: *Njegoš, Noć skuplja vijeka, intertekstualnost, simboli, značenje, duh, tijelo, hrišćanstvo, Berđajev, Solovjev.*

1. U pjesmi *Noć skuplja vijeka*, koja s pravom pripada najvišem dometu Njegoševog stvaralaštva, ali i sveg evropskog pjesništva, nalaze se stihovi, koji, grubo uzev, neupitno eksplicitno upućuju na naglašeno čulni, erotski ili seksualni doživljaj, poput:

... Prelesnicu kako vidim, zagrlim je ka bog veli,/uvedem je pod šatorom k ispunjenju svetoj želji./... i cjelivi božestveni dušu s dušom dragom sliju./Ah, cjelivi, boža mana, sve prelesti rajske liju!/... Cjelitelni balsam sveti najmirisno aromati/što je nebo zemlji dalo na usne joj stah sisati. (Његош, 1936, str. 715).

Atributi semantike seksualnosti u Njegoševoj pjesmi, nesumnjivo vrhune u stihovima koji slijede:

... Snježana joj prsa okrugla, a strecaju svetim plamom.../... Igram joj se s jabukama – dva svijeta srećna važe,/k voshištenju besmrtnom lišenika sreće draže; /znoj lagani s njenom kosom zanešene tarem glave... (Његош, 1936, str. 715).

*sinisaj@ac.me

Odrednicom „grubo uzev“ hoće se reći da je ovakvo određenje pojmova čulnog, erotskog i seksualnog, sasvim uopšteno, i u ovom smislu, lišeno preciznije diferencije. Otuda će upravo preciznije određenje ovih pojmova u značenjskom kontekstu stihova Njegoševe pjesme, biti najvažniji je zadatak koji je potpisnik ovih redova sebi postavio.

1.1. Stihovi *Noći skuplje vijeka*, uzeti po sebi (*intentio operis*), kada je riječ o njihovoj neupitnoj umjetničkoj vrijednosti, ne bi trebalo da predstavljaju povod za radikalna sporenja. Ali se prevashodni povod svagda nalazi u onome koji je ove stihove napisao (*intentio auctoris*), a riječ je, naravno, o vladici Petru II Petroviću Njegošu. Imajući, po svemu sudeći, prevashodno autora ovih stihova u vidu, prof. Miodrag Popović u tumačenju *Noći skuplje vijeka*, dospijeva do eksplicitno formulisanog stava: “Ljubavnik pobeđuje duhovnika”. Popovićev argument za ovaj stav jeste da se u Njegoševoj pjesmi čulno ne pretapa do kraja u duhovno, već se i ovdje, kao u pjesmi o hurijama, sjedinjuje s njim u „novu senzualno – spiritualnu celinu...“. „Nigde se Njegoš, piše Popović, nije toliko udaljio od hrišćanstva kao u ljubavnim pesmama“ (Popović, 1985, str. 192–193).[1] Uprkos odveć grubo formulisanoj razlici (ljubavnik-duhovnik), koja stoga izlazi iz okvira imanentne analize, nema sumnje da Popović uspostavlja strogi dualni odnos dvaju osnovnih pojmova, čulnog (: ljubav, strast) i duhovnog (: pagansko – hrišćansko), koji se pojmovi najvećma u ovim stihovima imaju razumijevati međusobno isključivim.

1.2. Neobično je zanimljivo da je svijest o strogoj dualnoj antitezi, prema kojoj „ljubavnik pobeđuje (hrišćanskog) duhovnika“, bila prisutna i kod samog Njegoša, koji stoga nije dopuštao da se pjesma štampa („pečata“), u čemu se nazire prihvatanje stava opšteg mnenja, prema njegovoj reči: „A kako bi to izgledalo: vladika pa piše pjesmu o ljubavi? – ne dam!“(Medaković, 1882, str. 115). Tako dolazimo do pitanja, na koje i psihoanaliza (Frojd) i analitička psihologija (K.G. Jung), daju uglavnom jednoznačan odgovor, prema kome autorova intencija (*intentio auctoris*) i dubinsko značenje teksta (*intentio operis*), mogu stajati u različitim nivoima međusobne nesaglasnosti.

1.3. Nesumnjivo je ova pojmovna opozicija primijenjena na psihologiju autorove ličnosti koja se izjednačava sa dominantom erosne ravni značenja u pesmi *Noć skuplja vijeka*, podstakla na simptomatično osporavajuće slovo iz pera učenog pravoslavnog arhimandrita dr Nikodima (Bogosavljevića). Riječ je o sporu u vezi sa kanonizacijom Njegoševom, a kao, istini za volju, blaži osporavajući argument, arhimandrit izdvaja i primjer *Noći skuplje vijeka*. Bilo bi neuobičajeno, piše arhimandrit, ali …

[1] Up. implicitnu opoziciju: monaško-bestidno/razbludno, u sudu I. Sekulić: „Monaška pesma, bestidna i razbludna, ali pesma velikog pesnika...“ (Sekulić, 1968. str. 128).

ne i prepreka za nečiju svetost, pisanje pjesme kakvu je napisao Njegoš, poznatu *Noć skuplja vijeka* (1845). Njegoševa "ogrešenja" ispoljena u stihovima ove pjesme, arhimandrit benevolentno opravdava mladošću autora kada ju je napisao. Uz to "i činjenica da je nije objavljivao za života nas podstiče da je prihvatimo kao unutrašnju tajnu njegove mladalačke duše, koja je, sticajem okolnosti, postala javna. *Zaista je neozbiljno navedene poetske slike, među kojima ima i naivnih i neumesnih, izvući iz okvira poezije, prebaciti u oblast dogmatike i proglasiti za bogoslovlje i to još za svetootačko* (kurziv S. J.)!"(Богосављевић, 2014).

1.4. Tako dolazimo do uočavanja trojakog poklapanja u sudu o tzv. nehrišćanskom značenju Njegoševe pjesme: najprije iz pera principijelno nereligioznog tumača, potom, hrišćanskog arhimandrita (*intention lectoris*) i konačno, autorskog stava (*intentio auctoris*) koji razumijevamo iz Njegoševog izkaza o odnosu spram sopstvenog teksta.

1.5. Ali, i ako prihvatimo da značenje *Noći skuplje vijeka* predstavlja "udaljenje od hrišćanstva" ili da se "ne može prebaciti u oblast dogmatike", da li time osporavamo i svaku njenu povezanost s hrišćanskim bogoslovskim značenjem? Da li osporavanje hrišćanskog ili preciznije, dogmatskog bogoslovskog značenja, dovodi u pitanje najprije religijsko značenje stihova, a potom i svaki oblik hrišćanskog tumačenja, koje se, po definiciji, iz ugla navedenih čitanja hrišćanske bogoslovske provenijencije ima dovesti u pitanje?

1.6. Imajući u vidu problem koji, strogo uzev, tematizuje Njegoševa glasovita pjesma, horizont njenog složenog značenja mogao bi biti približen ukoliko uputimo čitaoca na jedno krucijalno mjesto iz spisa *Metafizika pola i ljubavi* Nikolaja Berđajeva. Ruski mislilac je, naime, odlučno ukazao da problem pola i ljubavi zauzima centralno mjesto u našem religiozno-filozofskom i religiozno-socijalnom shvatanju svijeta (Berđajev, 1982, str. 175). Ali i uopšte, moglo bi se, uz izvjesno uopštavanje, primijetiti da se u ruskoj religijskoj filozofiji, posebno filozofiji tzv. Srebrnog vijeka (: V. Solovjev, V. Rozanov, P. Florenski, D. Mereškovski, S. Bulgakov), prisutno pitanje gotovo istovjetno načinu na koji ga je radikalno formulisao Berđajev i da ono zauzima posebno i sasvim privilegovano mjesto u ruskoj religijskoj filosofiji toga perioda. Ali, ne samo kod ruskih mislilaca, jer, na drugoj strani, kako nas upućuju Bernar Andrije i Žil Boeč, "ljubavna strast ili želja za usponom, figura Erosa ostaje u zapadnoj kulturi važno svedočanstvo o raspravi povodom statusa koji se pripisuje telu. S jedne strane, Eros upućuje na božansko jedinstvo, na kanonizaciju božanskog tela. S druge strane, eros predstavlja mnoštvo senzualnih iskustava koje telo može doživeti" (Andrije, Boeč, 2010, str. 126).

1.7. Težina pitanja o *grosso modo* hrišćanskoj semantici Njegoševih stihova, na koje je neophodno makar skicirati odgovor, usložnjava se uvođenjem suda religijskog filozofskog ishodišta iz pera Nikolaja Berđajeva koji je odlučno tvrdio da su „Hristove reči o polu i ljubavi ostale neshvaćene" (cilja se na svekoliko teološko razumijevanje pola u pravoslavnoj i katoličkoj tradiciji podjednako), a vladajuća hrišćanska svijest je čitav problem pola i ljubavi povezala sa vulgarnim tumačenjem dualizma duhovnog i tjelesnog naglašavajući grešnost svega tjelesnog, a to je, prema ruskom misliocu, bila ne samo moralna nego i metafizička pogreška. Prema Nikolaju Berđajevu, tijelo je isto tako metafizičko i transcendentno kao i duh – tjelesna, polna ljubav ima svoj transcendentno-metafizički korijen. Nasuprot tome, veli Berđajev, „hrišćanstvo nije uspelo da preobrazi pol, ono nije uspelo da oduhovi *plot* već obrnuto – ono je stvorilo haos otrovavši sve što je *plotsko*... Hrišćanski asketizam dopušta polnu ljubav samo kao slabost koja je svojstvena čovekovoj grešnoj prirodi. Tako je polna ljubav postala slabost, nešto skoro prljavo" (Berđajev, 1982, str. 178). Sasvim mimogred kazano: rekao bih da bi u ovim okvirima trebalo promišljati suštastveno, za bogoslovlje svagda kontraverzno, značenje stihova Njegoševe pjesme. Jer ovo stanovište Nikolaja Berđaeva nalazi svoju potpunu analogiju u stihovima Njegoševe *Noći skuplje vijeka*, te se otuda njihovo značenje, bez ostatka, može tumačiti saglasno hrišćanskoj vizuri autora *Metafizike pola i ljubavi*. Otuda se, bar iz ugla hrišćansko filozofske vizure Berđajeva, stihovima Njegoševe pesme ne može osporiti hrišćansko značenje. Naprotiv, ono se najvećma približava Hristovim riječima „o polu i ljubavi", uz nužan uslov, da se argumentacija na kojoj počiva tumačenje N. Berđajeva bez ostatka prihvati.

1.8. U redovima koji slijede predložiću promišljanje jedne ravni značenja stihova Njegoševe pesme *Noć skuplja vijeka*, uspostavljajući vezu sa nekim drugim tekstovima ili učenjima, sa kojima crnogorski vladika nije morao ili nije mogao ni na koji način biti neposredno povezan. Saglasno ovome, složeni sistem simboličkih značenja koji je u pjesmi sadržan, u najvećoj mjeri nije u vezi sa autorovim svjesnim Ja (svjesno Ja, kako smo se uvjerili, podređeno je Nad Ja), nego pripada opsegu arhetipskog (: kolektivno nesvjesnom) sloja pjesnikovog nesvjesnog. A riječ je najvećma o sadržajima mitsko religijske prirode, koji u određenom smislu, poput pitanja odnosa duha i tijela, postaju predmetom umnih filozofskih refleksija, poput onih iz pera Nikolaja Berđajeva. Njihovo značenje opet, bez bilo kakve neposredne kauzalne povezanosti, biva prisutno u pjesnikovim stihovima. Dešifrovati preciznije dubinske slojeve značenja sadržanih u ovim stihovima, bez sumnje, jedan je od najvažnijih zadataka koji se pred tumača Njegoševog djela uopšte postavlja.

1.9. S obzirom na to da namjeravamo uspostaviti značenjsku vezu sa nekolikim drugim mitskim, religijskim, filozofskim ili teološkim tekstovima, ovaj postupak biće najpreciznije odrediti pojmom *intertekstualnosti*. Otuda,

ovome će postupku, na neki način, biti najvećma protivna *imanentna* analiza, jer će stihovi pjesme, naravno, ne izuzimajući njihovo imanentno značenje, biti tumačeni prevashodno iz ugla uočavanja analognih ideja, koji se kod drugih autora, primjerice Nikolaja Berđajeva ili Vladimira Solovjeva, mogu uočiti. Ovo, između ostalog, još jednom dokazuje da već je u samom pojmu riječi prisutan neki značenjski odnos, jer je ova, kako nas upućuje Bahtin, već po svojoj prirodi dijalogična: *Riječ je po svojoj prirodi dijaloška, dijaloško opštenje jeste suštastvena sfera života jezika* (Бахтин, 2008., С. 205).

2. Ovim hoćemo reći da riječ ili stih Njegoševe pjesme sadrže u sebi mnoštvo povezanosti sa drugim tekstovima, što se po definiciji odnosi već i na pojam *arhetipa*, koji je svagda neko, u odnosu na prostor i vrijeme, transcendirajuće mnoštvo, utemeljeno na zajedničkoj bazičnoj paradigmi. Jer, slijedeći Junga, arhetipske predstave transcendiraju prostor i vrijeme i nemaju nikakve veze sa krvlju ili rasnim nasljeđem, niti su lično stečene od strane pojedinca. „Iskoristio sam izraz blaženog Avgustina i te kolektivne obrasce nazvao *arhetipovi*. Arhetip znači *typos* (ono što je utisnuto), određenu grupu sadržaja arhajske prirode, koji po formi i smislu odgovaraju *mitološkim motivima*“ (Jung, 2002, str. 46).[2] Za naše potrebe je ova oznaka prikladna i od koristi, jer kazuje da se kod nesvjesno-kolektivnih sadržaja radi o drevnim – ili još bolje – izvornim tipovima, tj. odvajkada postojećim opštim slikama (Jung, 1984, str. 349).

2.1. Tako npr. na nesumnjivu arhetipsku dimenziju pjesme uputila je najprije Anica Savić Rebac, istini za volju, bez pominjanja ovog termina. Ona je ukazala na “mistični interes Vladičin” i stanje mističko-erotske ekstaze, koje je karakteristično za stihove ove pjesme: “Malo gde u svetskoj književnosti, piše A. S Rebac, možda samo u *Gitagovindi*, tako direktno kao tu izražen mistički panerotizam, raspoloženje mističko-erotske ekstaze koje se proteže na ceo kosmos, u kome se ne oseća *Kako s nebom duša ima svoje snošenije*” (Rebac, 1966, str. 111). Posebnu važnost ima uočavanje da je “cela pesma (je) jedna čudesna sveta svadba, *hieros gamos*, u koji je uvod ekstaza pred ljubavnom konsumacijom:

Rasprsne li pupulj cv’jetni ali kane rosa s struka –
sve to sluhu oštrom grmi, kod mene je strašna huka;

Drugim riječima, ima se u vidu sveti brak ili teogamija/hijerogamija (ἱερὸς γάμος /*Hijeros Gamos*), pojam je koji prije svega označava teogamiju (božansku svadbu), koja (teogamija) predstavlja sjedinjenje dvaju arhetipskih figura u

[2] Up. Jungovo dopunsko određenje: Izraz „archetypus”, arhetip, nalazi se već kod Fila Judeje (Philo Judaeus, *De Opif. mundi Par*. 69) i to u vezi sa pojmom *Imago Dei* u čoveka. Takođe ga nalazimo kod Ireneja (Irenaeus, *Adv . Haer*. 2, 7, 4), gde se kaže: „Mundi fabricator non a semetipso fecit haec, sed de alienis archetypis transtulit”. U delu *Corpus Hermeticum* (izd. Scott, 1924) Bog se naziva το αρχέτυπον φως… (Jung, 1984, str. 349).

starovekovnim misterijama ponovnog rađanja kao i alhemiji. Tipični su primjeri predstavljanja Hrista i Crkve kao mladoženje i nevjeste (*sponsus et sponsa*) ili alhemijska konjukcija sunca i meseca. Tu se u liku muškog i ženskog načela (kao u kineskom *jing* i *jang*), glavne suprotnosti spajaju u jedinstvo koje više ne sadrži nikakve suprotnosti, te je stoga neuništivo (Jung, 1984, str. 44).

3. Ali, sada je neophodno vratiti se na početak analize i postaviti pitanje značenja pojma *noći* prisutnog, nimalo slučajno, već u naslovu pjesme (: *Noć* skuplja vijeka), koji je uz to bitna komponenta temeljne hronotopske relacije, jer je događanje u pjesmi markirano upravo granicama trajanja noći. Pokušajmo, sada nezavisno od specifičnog i imanentnog konteksta cjeline pjesme, pokazati u čemu je uslovno izdvojena simbolička, dakle opšta suština ovog, po svemu, za pjesmu semantički krucijalnog pojma.

3.1. Najprije, na tragu postojećih tumačenja zapažamo da noć označava prekosmogonijsku ili prenatalnu tamu, kao prethodnicu ponovnog rođenja ili inicijacije i obasjanja… Po Hesiodu, noć je i "majka bogova", materinski vid ženske moći, obično simbolizovana ženskom figurom sa zvezdama ukrašenim velom… Erih Nojman nas uvodi u jednu od najdubljih ravni pojma ženskog, naime njenu magijsku moć koja, međutim, nije ograničena na njegov elementarni karakter i ritual plodnosti; u sferi koja nadilazi plodnost životinja i ljudi, zemlje i neba, boginja kao Veliko Okruglo postaje nešto neizmjerno više: sila oplemenjivanja i ponovnog rođenja. "Noć, koja preko smrti i sna vodi isceljenju i rođenju, ne samo da obnavlja ciklus života nego, prevazilazeći zemaljsku tamu – preko izbijanja iz dubina onih sila koje, u pijanstvu i ekstazi, poeziji i prosvetljenju, mantici i mudrosti omogućuju čoveku dostizanje nove dimenzije duha i svetlosti – oplemenjuje samu suštinu života" (Nojman, 2015, str. 347–348). Noć je slika nesvjesnoga, a u noćnom snu nesvjesno se oslobađa (prema: Kuper, 1986; Chevalier, Gheerbrant, 1983; Biderman, 2004).

3.2. Sa pojmom *noći* u najbližoj su vezi naredni pojmovi: *plavo* i *mjesec*, kojima stihovi pjesme *Noć skuplja vijeka* započinju:

Plava luna vedrim zrakom u prelesti divno teče

ispod polja zvjezdanije u proljećnu tihu veče…

Nije teško zapaziti da su simbolička značenja ovih pojmova dalekosežna a, kako će se pokazati, između njih se može uspostaviti dubinska simbolička povezanost. Jer se može govoriti o *plavoj luni* kao jedinstvenom simbolu, posebno stoga što je plavo svagda lunarna boja. Nekoliki primjeri dopunjuju ovu inherentnu povezanost: tako npr. simbolička značenja *plave* boje upućuju u najvećoj mjeri na ravan *spiritualnog*. Jer je plavo nebeska boja, simbol Božije istine i vječnosti (jer što je istinito, vječno je), koji će ostati uvijek znak čovjekove besmrtnosti (Biderman, 2004, str. 309). Uz to, plavo je boja ženskog principa, a

nebesko plavetnilo je boja velike majke, Djeve Marije kao nebeske carice, kao i svih božanstava neba ili nebeskih moći.

3.3. Izdvojimo sada treći pojam čije je simboličko značenje važno za naš pristup – pojam *mjeseca*. Pokazaće se da simbolički okviri pojmova noć, plavo (: plava luna) najdublje korespondiraju s pojmom mjeseca, jer sažeto izloženo, mjesec simbolizuje ženski princip, žensku moć, boginju, majku, caricu nebesku, koja dakako, „čuvstva tajna neka budi“. “Faze rođenja, smrti i uskrsnuća Meseca simbolizuju besmrtnost i večnost, neprestanu obnovu; prosvetljenje” (Biderman, 2004, str. 309) saglasno čemu je mjesec simbol preobražaja i rasta. Već time što mjesec simbolizuje ženski princip, uspostavlja se dubinska veza sa njegovim hromatskim predikatom (: *plavo*), koje predstavlja upravo boju ženskog principa. Uz to, noć je mjesečev intristični atribut, koji se sa mjesecom najvećma povezuje.

3.4. Važno je sada sažeto izdvojiti ono dominantno simboličko značenje koje u sebi sabiraju sva tri pojma iz naslova i prvih stihova Vladičine pjesme. A ono je, kako vidimo, dominantno sadržano u simbolu ženskog: ženske figure, ženskog principa ili ženske moći, sa kojima se povezuje inicijacija, prosvjetljenje, preobražaj i rast. A ovome je u najvećoj meri saglasno da se Dijana, kao i grčka Artemida sa kojom je stalno identifikovana, može opisati kao uopšte boginja prirode i plodnosti. U tom smislu s pravom povezujemo bitne simboličke elemente uvodnih stihova, sa anticipacijom (: *predčuvstvije*) pojave Dijane (: *divne vile*), koja je već više ili manje neposredno, u drugom, simboličkom obliku, prisutna u uvodnim stihovima, naravno, lišena bilo kakve konkretizacije. Anticipaciju, kao prethodeće stanje, dominantno prate predikati transcendencije, čije prisustvo upućuje na osnovni pravac značenja: najprije je riječ o preobraženom subjektu koji time postaje “otvoren” za mogućnost prijema onoga što dolazi. Drugačije rečeno, da bi se uspostavio odnos sa transcedentnom ljepotom neophodno je najprije preobraziti sopstvenu čulnost kako bi taj odnos bio uopšte moguć. U tom pravcu razumijevamo pjesnička određenja ljepote *božije*, subjekta pjesme kao “*božestvo* (je) neko manje”, u kome je “*besmertije*” i suštinski iskaz da “sa *nebom* duša ljudska ima snošenije”. Stoga je ono transcendentno dosledno prisutno u zagrljaju: želja se imenuje kao “sveta”, a cjelivi su *božestveni*.[3]

[3] Up.stihove: Čuvstva su mi sad trejazna, a misli se razletile;
krasota mi ova božja razvijala umne sile.
Nego opet k sebe dođi, u ništavno ljudsko stanje,
al’ lišeno svoga trona božestvo sam neko manje;
pretčuvstvijem nekim slatkim hod Dijanin veličavi
dušu mi je napojio – sve njen v’jenac gledim plavi,
O nasljedstvo idejalno, ti nam gojiš besmrtije,
te sa nebom duša ljudska ima svoje snošenije! (Његош, 1936, 715)

3.5. Bilo kako bilo, nezavisno od pitanja o intrističnom prisustvu transcendentnog načela, stihovi pesme *Noć skuplja vijeka*, nesumnjivo afirmišu *tijelo* i *tjelesnu* čulnost. Ovo nas može dovesti do nedoumice, s obzirom na Njegošev najvećma negativan stav kada je o tijelu/materiji riječ. Jer upravo Njegoš piše:

„A naše jadno tijelo što je? Ugoštenije i popiranije zemaljskoga gada, glibina od koje se gadi, prašina s kojom se vihorovi rugaju i igraju, njom bistre istočnike vodene mute, njom sjajne zrake sunčane zatmivaju. I gle velikoga čuda, koliko mi ovo ništavilo ljubimo i koliko nas interesuje!“ (Његош, 1936, стр. 817).

Ili mimogredni primjeri iz Njegoševog spjeva *Luča mikrokozma*:

Mi smo iskra u smrtnu prašinu/Mi smo luča tamom obuzeta. (Његош, 1936, стр. 104).

Sve što blatnoj zemlji prinadleži,/To o nebu ponjatija nema;/ Duhovni je život na nebesi, /Materije u carstvu gnjilosti. (Његош, 1936, стр. 112).

Nema sumnje da je smjer značenja ovih iskaza najvećma saglasan orfičkoj, pitagorejskoj, stoičkoj, neoplatonskoj tradiciji i potom gnostičkoj, za koje je, *grosso modo*, temeljna orfička metafora koja povezuje riječi *soma* (σόμα: tijelo) i *sema* (σεμα: grob), iz čega je proishodila krucijalna misao o tijelu kao grobu za dušu. Otuda bi, sažeto rečeno, semantika ljubavi, bar u tjelesnom vidu njenog ispoljavanja, sudeći prema *Noći skupljoj vijeka*, protivrječila jednoj od dominantnih Njegoševih ideja, saglasno kojoj se prvi od naših pjesnika nerijetko imenovao dualistom gnostičke ili neoplatonske inspiracije.[4] Za naš pristup je važno da danas, po svemu sudeći, preovladava mišljenje da u hrišćanskoj oznaci za ljubav (*agape*) erotsko značenje će sasvim potamniti i gotovo se sasvim izgubiti. Saglasno ovome, Branko Pavlović je zapazio da:

„U tom hrišćanskom prilagođavanju Platonove koncepcije ljubavi izvorno drugačijim i nehelenskim pogledima na ljubav izostavljeno je ono *erotsko*: *eros* je preobraćen u *agape*. Shodno tome, u hrišćanskom viđenju ljubavi i 'platonske ljubavi' nije više bilo mesta za žudnju, strast, pomamu, uzbuđenost, ukratko: za sve što sačinjava suštastveni sadržaj *erotskog*, za sve što Erot kao 'strašni demon' i 'tiranin' unosi u dušu živog, telesnog i čulnog bića...“ (Павловић,1997, стр. 84).

[4] Duh patrijahalne kulture mogao je biti prisutan u ovom Njegoševom stanovištu jer, sledeći Nojmana, “U patrijarhatu se, na primer, u simbolu “materija” obezvređuje *mater* (“stvoriteljka, izvor, osnova”), pa se tako ono što je “materijalno” smatra nižim od onog idealnog od (koje se propisuje očinsko-muškoj strani), isto tako, simbol ὕλη ne poštuje se kao temelj zrelog života nego, kao u svim gnostičkim religijama, od hrišćanstva do islama, postaje negativna, demonska, troma “tvar”, nešto sasvim suprotno božanskom duhovnom aspektu muškog naυs” (Nojman, 2015, str. 69).

Uz to, ukoliko *agape* označava ljubav bez strasnog ljubavnog čina (Erosa), biće dopušteno prihvatiti da ovaj potonji pojam (Eros) dominantno određuje značenje koje Vladika pojmu ljubavi u pjesmi pripisuje. Proizilazi dalje, unekoliko paradoksalno, da pojmu ljubavi shvaćene kao *agape* u stihovima pjesme ne može biti mjesta.

4. Podsjetimo sada na gore izloženo stanovište Nikolaja Berđajeva, dopunjeno uvjerenjem prema kome ovaj ruski religijski mislilac izdvaja „samo dva velika učenja o polu i ljubavi: Platonovo učenje i učenje Vladimira Solovjeva" (Berđajev, 1982, str. 179).

4.1. Platonovo učenje o Erosu, kako je već uočeno (Savić Rebac, 1966) može se s pravom povezati sa temeljnim značenjem Njegoševe *Noći skuplje vijeka*. Ovo značenje posebno je sadržano u Platonovim dijalozima *Fedar* i *Gozba*, a posebno ukoliko imamo u vidu umnu riječ Platonove Diotime da je ljubav (dakle Eros) „rađanje u lepoti *i telom* i dušom" (kurziv S. J.) i učestvovanje kojim „smrtna priroda teži da bude, koliko je mogućno, večna i besmrtna" (*Symp.*, 206e, 207ab). Prema tome, izvorno Helensko značenje Erosa/philie kao nečega što je svagda povezano sa kosmičkom i božanskom težnjom nalazimo u značenjski osnovnim stihovima pjesme:

O nasljedstvo idejalno, ti nam gojiš besmertije,/te sa nebom duša
ljudska ima svoje snošenije!

Moglo bi se s pravom primijetiti da seksualnost *Noći skuplje vijeka*, saglasno vizuri koju nude ovi stihovi, predstavlja neku vrstu metafizičke intencije, „svete želje", otjelotvorenje onoga što je vječno, zarad čega:

zavid'te mi, svi besmrtni, na trenutak ovaj sveti!

4.2. Bitno je sada ukazati na nekolike temeljne karakteristike učenja Vladimira Solovjova o ljubavi, koje je, nema sumnje, najvećma nadahnuto upravo Platonovim/Diotinimin riječima, koje imaju u vidu *preobražaj* licnosti koja u ovome postaje „koliko je mogućno večna i besmrtna" (Analogija u *Noći*: „... O nasljedstvo idejalno, ti nam gojiš besmrtije…). Bitno stanovište Solovjeva, kome Nikolaj Berđajev pridaje najveću važnost, jeste da asketizam ne može predstavljati viši put ljubavi za čovjeka. Njegov je cilj da sačuva (a ne da ukine), snagu božanskog Erosa u čoveku… (Соловьев, 1988, С. 618).[5] Sljedstveno, ljubav u smislu erotskog patosa uvijek ima svoj sopstveni predmet – tjelesnost; ali tjelesnost dostojna ljubavi, tj. prekrasna i besmrtna, ne raste sama po sebi na zemlji i ne pada gotova s neba, već

[5] Up. original: «… аскетизм не может быть высшим путем любви для человека. Его цель - уберечь силу божественного Эроса в человеке…» (Соловьев, 1988, С. 618).

se postiže podvigom duhovno-fizičkim i bogočovječanskim. Proishodi da se ovim razumijevanjem ljubavi, dospijeva do sabiranja, jedinstva, prožimanja (: *coniunctio oppositorum*) dvaju načela ljudske prirode. Jer se time formira slika cjelovite ličnosti (: androgin), u kojoj su povezani principi duhovnog i tjelesnog, božanskog i čovječanskog. Ideja Solovjeva vrhuni u stavu da ovaj vid ljubavi predstavlja prevazilaženje smrti i postignuće besmrtnosti. Ali, valja još jednom naglasiti, ova se ne javlja prostim darom, već podrazumijeva duhovni podvig. Prebivati u polnoj podvojenosti, veli Solovjev, znači prebivati na putu smrti… Ko podržava korijen smrti, taj će neizbježno okusiti i njen plod. Radikalno saopštena teza Vladimira Solovjeva jeste da "besmrtan može da bude samo cjelovit čovek i ako fiziološko sjedinjenje ne može da istinski vaspostavi cjelovitost ljudskog bića, onda znači da to lažno sjedinjavanje mora biti zamijenjeno istinskim sjedinjavanjem, a nikako ne uzdržavanjem od svakog sjedinjavanja, tj. težnjom da se očuva in status quo podeljena, razbijena, pa, prema tome, smrtna čovečija priroda" (Соловјов, 1995, str. 33).

4.3. Predloženi smjer interpretacije platonovskog Erosa iz pera V. Solovjeva, nalazi svoju potvrdu u potonjem tumačenju uglednog ruskog mislioca A. F. Loseva. Tako npr. Losev posebno ističe sud da Platon ima u vidu Eros u svoj svojoj ekstatičnosti i samozaboravu (: экстатичности и самозабвении), u njemu je suštinsko htijenje da se prirodni Eros preobrazi (Лосев, 1991, С. 204). I u ovome nalazimo povezanost Platonovog poimanja Erosa sa njegovom hrišćanskom dopunom iz pera V. Solovjeva. A. F. Losev piše:

"Ako bi Platon imao u vidu jedino (prosto) duhovnu ljubav, tada bi se zemna, erosna ljubav pokazala osuđenom; pred njom nužno bilo prosto zatvarati oči i ostaviti takvom kakva jeste. Platon joj hrabro gleda u oči ... i preobražava je, oduhotvoruje. Platon teži takvom preoraženom svetu u kome bi plot bila čistom i plotnom, upravo duhovnim, a ne zlim načelom" (Лосев, 1991, С. 204. Prev. S. J.).[6]

4.4. Platonova erotologija u tumačenju A. Loseva, zauzima u radikalnijoj varijanti, centralno mesto, u filosofiji ljubavi V. Solovjeva. Radikalnost koja se ovde ima u vidu, nahodi se u stavu autora *Smisla ljubavi* da „Lažno-duhovna ljubav nije samo nenormalna, već i potpuno nesvrsishodna pojava, jer ono odvajanje

[6] Ibid. : "Если бы Платон трактовал просто духовную любовь, то земная, чувственная любовь оказалась бы заключенной в скобки; перед ней нужно было бы просто закрывать глаза и оставлять такой, как она есть. Платон смело смотрит ей в глаза, называет обычным именем и преображает ее, одухотворяет. Платон хочет такого преображения мира, в котором плоть была бы чистой и плотью именно духа, а не злым началом".

duhovnog od čulnog, kome ona teži, i bez toga neminovno dolazi sa smrću... Lažna duhovnost je odricanje ploti, prava duhovnost je njeno preporađanje, spasavanje, vaskrsavanje (Соловјов, 1995, str. 39). A u jednom drugom spisu Solovjev dovodi u pitanje lažni spiritualizam i impotentni moralizam kojim bi htjeli zamijeniti polnu ljubav; mi vidimo da jedino ova posljednja zadovoljava dvije osnovne potrebe bez kojih je nemoguće ukidanje sopstva (: Ega) u potpunom životnom opštenju s drugim [7] (Соловьев, 1991. С. 82). Savršeno saglasno značenju Njegoševih stihova, Solovjev podvlači da upravo Erosu pripada preobražavajući, bogočovječanski put. Takvo sjedinjenje, ili, bar, najbližu mogućnost za to, piše Solovjev, mi nalazimo u polnoj ljubavi, zbog čega joj i pridajemo izuzetan značaj – kao neophodnoj i nezamenljivoj osnovi čitavog daljeg usavršavanja, kao neizbežnom i trajnom uslovu pod kojim jedino čovjek može zaista da bude u istini (Соловјов, 1995, str. 18). Psihološku dubinu ovog stava potvrđuje Jungovo uvjerenje o Erosu povezanom s najvišim oblicima duha, koji "cveta samo ako su duh i nagon u pravom skladu". Ako joj nedostaje jedan ili drugi aspekt, onda je nastalo oštećenje, ili ipak makar neizbalansirana jednostranost, koja lako odvodi u nenormalno (Jung, 1984, str. 27–28).

5. Izložene teze u ovom ogledu pokazuju značenjsku dalekosežnost Njegoševih stihova, koji dospijevaju do najviših ravni religijskog/metafizičkog poimanja Erosa, na način kako je ono u potonjim raspravama ruskih religijskih mislilaca (: Solovjev, Berđajev) izloženo. Ali i ne samo kod njih: savremena Jungova analitička psihologija bez ostatka, potvrđuje dubinsko psihološko značenje duhovnog preobraženja tijela, najvećma analogno značenju koje Njegoševa *Noć skuplja vijeka* u sebi dominantno sadrži. Ovaj stav bi bio nesumnjivo dopunski potvrđen ukoliko bi bila analizirana bar dva ne manje krucijalna pitanja: prvo se tiče uključenja u dijalog sa Njegošem ruske sofiologije (posebno ideje Sofije kod V. Solovjeva) i pojma Anime kome u arhetipskoj psihologiji pripada posebno mjesto. Hipoteza sa kojom bi valjalo započeti jedan naredni rad jeste da se između Anime i Sofije može uočiti heuristička povezanost, u odnosu na koju bi se Njegoševa *Noć skuplja vijeka* potvrdila kao tvorevina najvišeg metafizičkog sadržaja.

---

[7] Up. original: "… ложный спиритуализм и импотентный морализм хотели бы заменить любовь половую, мы видим, однако, что только эта последняя удовлетворяет двум основным требованиям, без которых невозможно решительное упразднение самости в полном жизненном общении с другим» (Соловьев, 1991. С. 82). Na drugoj strani kod V. Solovjeva prisutna je i savršeno druga tendencija, njegova "antiseksualna usmerenost" u kojoj se polni akt razumeva kao nešto "zastiđujuće, 'nedostojno čoveka' prljavim…" (Up. Хоружий, 2002, С.52-68).

LITERATURA

Andrije B., Boeč Ž. (2010). *Rečnik tela*, Beograd: Službeni glasnik.

Berđajev N. (1982). *Metafizika pola i ljubavi*. U: Berđajev N. *Nova religijska svest i društvena realnost*, Beograd: IRO, Partizanska knjiga.

Biderman (2004). *Rečnik simbola*, Beograd: Plato.

Chevalier J., Gheerbrant A. (1983). *Rječnik simbola*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.

Jung K.G. (1984). *O psihologiji nesvesnog,* Novi Sad: Matica srpska.

Jung K.G. (1984). *O arhetipovima kolektivno nesvesnog*, U: *Psihološke rasprave,* Novi Sad: Matica srpska.

Jung K.G. (2002) *Analitička psihologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Jung, K.G. (1984). *Psihologija i alkemija*, Zagreb: Naprijed.

Kuper Dž. K. (1986). *Ilustrovana enciklopedija tradicionalnih simbola*, Beograd: Prosveta-Nolit.

Nojman E. (2015). *Velika majka*, Beograd: Fedon.

Popović M.(1985). *Romantizam, knj.* 1, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Sekulić I. (1968). *Njegošu*, Sarajevo: Svjetlost.

Бахтин M. (2008). *Проблемы поэтики Достоевского*. U: Бахтин М. М. Собр. соч. в 7 т. – М.: Языки славянских культур, Т. 6.

Богосављевић N. (2014). Архимандрит др Никодим (Богосављевић), *О канонизацији Петра II Петровића Његоша*, https://svetosavlje.org/sr/o-kanonizaciji-petra-ii-petrovica-njegosa/ Datum pristupa: 12. 5. 2016.

Лосев А. (1991) *Философия. Мифология. Культура*. Москва: Политиздат.

Маринковић П. (1936). У: *Цјелокупна дјела Петра II Петровића Његоша*, Београд: Народна култура.

Медаковић (1882). *П. П., Његош, посљедњи владајући владика црногорски*, Нови Сад.

Његош (1936). *Цјелокупна дјела Петра II Петровића Његоша*, Београд: Народна култура.

Павловић Б. (1997). *Ерос и дијалектика*, Београд: Плато.

Ребац А. С. (1966). *Хеленски видици*, Београд: СКЗ.

Соловјов В. (1995), *Смисао љубави.* Београд: Логос, Ортодос. https://znakovi.files.wordpress.com/2011/05/vladimir-sergejevic48d-solovjov-smisao-ljubavi.pdf Datum pristupa: 23. 4. 2016.

Соловьев (1988). *Жизненная драма Платона* Москва: Мысль.

Хоружий С. (2002). *Ницше и Соловьев в кризисе европейского человека*. Вопросы философии. N2. С.52-68.

Siniša Jelušić

DISCOURSE OF THE BODY IN NOĆ SKUPLJA VIJEKA

Summary

The author interprets some of fundamental semantic aspects of Njegoš's poem *The Night Dearest Century*, particularly the most important relation between spirit and body. Special attention is paid to intertextual interpretation of the introductory part of the poem and its deep, symbolic meaning. It turns out that are the anticipate the transcendent dimension of the love meeting that will follow. The author is dominantly focused on the concept of body/sexuality with Russian philosopher interpretation which includes Christian religious orientation: N. Berdyaev and V. Soloviev. Previously we have in mind the critical thesis about Njegoš, present in some authors, thesis of the dualistic meaning of these verses end their radical Christian negation.

Key words Njegoš, *The Night Dearest Century*, Intertextuality, Simbols, Meaning, Spirit, christianity, N. Berdyaev, V. Soloviev.

Ранко Поповић*
Универзитет у Бањој Луци
Филолошки факултет

DOI 10.7251/ZRNS1701387P
Оригинални научни рад

ХРОНИЧАР И ПРИПОВЈЕДАЧ МОСТАРА ЈОВАН РАДУЛОВИЋ

Апстракт: *У раду се актуелизује стваралачка личност Јована Радуловића, својевремено запаженог пјесника, приповједача и историчара књижевности, рођењем и основним списатељским преокупацијама нераскидиво повезаног с Мостаром. Већину дјела објавио је између два свјетска рата, а овдје су у првом плану разматрања његова докторска дисертација, довршена још 1939, али објављена тек у наше дане под насловом Славно доба Мостара, те двије књиге приповједне прозе, Сумрак на Неретви и Греси отаца, објављене у Београду 1932, односно 1933. године.*

Кључне *ријечи: Јован Радуловић, Мостар, књижевна историја, културна хроника, приповједна проза.*

I

Пјесник, приповједач, есејиста, историчар књижевности и културе, Јован Радуловић (Мостар, 1899 – Београд, 27. 9. 1957), био је између два свјетска рата добро познат широј читалачкој јавности. Упоредну и југословенску књижевност завршио је на Филозофском факултету у Београду. Дуже вријеме боравио је у Италији, занимајући се за литературу, музику и ликовне умјетности. Енциклопедије га биљеже и као приређивача и писца предговора дјелима Џонатана Свифта и Данијела Дефоа. У Мостару је уређивао лист *Дело* (1921), гдје је једно вријеме радио и као гимназијски наставник, заједно са Радмилом Димитријевићем, Салком Назечићем и Јованом Вуковићем, потоњим значајним универзитетским професорима. Из тог периода занимљиво сјећање на Радуловића оставио је тадашњи његов ученик, а касније познати новинар и професор Београдског универзитета Сергије Лукач: „Српско-хрватски нам је доносио песнички, полетно, са заразним ентузијазмом Јован Радуловић и сам песник и нека врста сина или унука великих родитеља књижевности српског Мостара. Захваљујући бујном Јови схватили смо за свагда културне димензије мостарске литературе; *Зора, Просвета, Гусле*, позоришта целог тог рођења и успона Мостара ка уметничким висовима у стегама аустро-угарске репресије“ (Лукач 1998: 467). Иначе, сачувана су сјећања старих Мостараца да је породица

*zalom@blic.net

Радуловића, поријеклом из села Туље у Поповом Пољу, имала у предратном Мостару своју трговину и подрум пића, у улици званој Радуловића сокак.[1] У међуратном периоду Радуловић је био и активни члан, режисер у драмској секцији и потпредсјеник Управног одбора *Гусала*. Године 1938. изабран је за народног посланика,[2] а након Другог свјетског рата живио је у

[1] Посебно надахнуту скицу породичног стабла мостарских Радуловића доноси Перо Слијепчевић у својој књизи о Ристу Ринди Радуловићу, националном идеологу и уреднику листа *Народ*: „Ристов чукундед одбио се од тежачког посла те се из Туља украј Попова доселио у Мостар као један од оних доњохерцеговачких зидара и неимара. Два његова сина, Јово и Лазо, биће угледни трговци, с везама до Трста. У трећем колену мостарски су Радуловићи још трговци, али већ и политички борци, организатори и уметнички дилетанти на даскама. Тако Јовови синови: Ристо, отац данашњег песника Јована, и Милан, најбољи глумац у *Гуслама* за херојске улоге, друштвени књижничар, страствен читалац, интиман друг мостарских књижевника, а у фамилији главни мецена нашег Риста. Од Лаза, поред два вредна члана *Гусала*, родио се Ђорђо, отац Ристов. Винарски трговац, потписник првог меморандума, због кога је распуштена српска општина, Ђорђо је био јунак тешке, плаховите ћуди, једно време трговац у Србији, и завршио је живот загонетно и незавидно, утамничен у вези с некаквом његовом старачком љубави. Оженио се први пут од Јелића, па с том питомом женом имао три витка сувоњава сина, Влада, Риста и Бранка. У последњој двојици фамилијарна жица најзад се утанчала до краја. Бранко беше уметник до у срж. Музички добро обавештен, лепо је свирао на виолину, оставио и понеки музички приказ (в. *Народ* од 15-II-08), али се посветио сликарству. Видео сам његов фини таленат кад је у затишјима на Тарабошу хватао замах Црногораца који вуку топове, а кажу да га је запазио већ Масариков Час, поводом неке изложбе у Прагу. У Балкански рат пошао је одмах, онако како се задесио на корзу, у црном оделу и лакованим ципелама, с малим куферчићем, и био добровољац борац; а у Светски рат пожурио се такође одмах, са студија у Паризу, разболео се уочи повлачења, запро на Косову и умро крајем 1915. у Скопљу. (...) Авантуру фамилије Радуловића почео је, како смо видели, један мајстор печалбар; у другом су колену били трговци; у трећем се трговци бавили глумом и читањем; а у четвртом је дошао један сликар, један идеолог и један песник; патриотска жица проткивала их је све. У роману те жилаве породице уметник би могао дати један роман нашег племена. Из ње је и митрополит Леонтије, чувен већ прогонством у Африку“ (Слијепчевић 1940: IX-X; XII).

[2] Радуловић је био у делегацији Срба из долине Неретве (столачког и мостарског среза) која је 19. априла 1939. у Београду предала представку Стојадиновићевој влади да се њихов завичај припоји Србији. У делегацији су још били: Владимир Гвозденовић, Чедо Милић, Симо Иванишевић, Шпиро Паранос, Димитрије Шотра и Ристо Бошковић. – Архив Југославије; Збирка Милана Стојадиновића; 37-9-53 (779/780). Потом, крајем децембра исте године, био је делегат српских друштава из Мостара на Сабору Срба у Добоју, сазваном да се искаже незадовољство споразумом Цветковић – Мачек и дјеловањем муслиманског аутономашког покрета у Босни и Херцеговини.

Занимљиво вијеђење Радуловића, из времена његове живе активности у Соколској жупи Мостар, као блиског сарадника соколског старјешине Чеда Милића, оставио је Ристо Грђић: „Уз Чеду се изградио велики број соколских радника како у

Београду[3] и радио као гимназијски професор и сарадник Института за српски језик САНУ.[4]

У књижевности се јавља 1923. године *Песмом јаких*, објављеној у *Књижевном прегледу*, и до 1941. бива редован сарадник у многим периодичним књижевним гласилима, као што су: *Српски књижевни гласник, Мисао, Народ, Југославенска њива, Књижевни север, Летопис Матице српске, Књижевна ревија, Реч, Преглед, Венац, Књижевник, Записи;* затим дневним листовима, календарима *Просвета* и *Вардар*, те разним

Мостару уз жупу, тако и уз поједина друштва. Од њих нарочито истичем др Милана Докића, судију, и др Јована Радуловића, професора и књижевника. Миле Докић, син угледног трговца, лепо васпитан и свестрано образован, био је десна Чедина рука. Одличан говорник, истрајан радник, способан на перу, он је један од ретких интелектуалаца који су срасли са народом и осећају шта му треба. Чедо је имао велику срећу да овог човека добије за једног од својих главних сарадника. Јован Радуловић је човек друге врсте. Прилично амбициозан и претенциозан, он је соколству пришао можда с извесном рачуницом. Али оно га је освојило и заробило до те мере да му се више није могао отети. Повезан с родном грудом до сржи, способан да осети било народа као ретко ко, марљив и истрајан, како у књижевном послу тако и у соколском раду, он је као Богом послан дошао у потребном моменту у Мостарску жупу. Грдна је штета што је овај талентовани и радни човек рано умро, јер је жупа с њим изгубила свог хроничара и најспособнијег историчара. Да је он остао жив, ови моји записи не би били потребни (Грђић 2012: 264–265).

[3] „Јован Радуловић је био неки мој далеки рођак, својта (у Мостару би иронично рекли: ‘девете пеке звекетало’), као и мостарски владика Леонтије Радуловић и књижевник и публициста Ристо Ринда Радуловић. Моја прабаба Јефимија-Јефа била је од рода Радуловића и упамћена је као горопадна и погана свекрва. Јован Радуловић је у Београду становао на Неимару са својом сестром, која је била право мостарско путујуће позориште, певала је док је говорила и рођакала се кад би јој нешто затребало. Јован је своју дисертацију одбранио у зрелим годинама, највероватније још негде уочи рата, јер није објављена него је остала сачувана у Архиву САНУ“ (Предраг Палавестра, у имејл поруци Станиши Тутњевићу, 20. октобра 2009, који му је пренио ауторову молбу да каже шта зна о дисертацији Ј. Радуловића).

[4] Благодарећи мр Љиљи Ного, аутор овог текста посједује фотокопију другог примјерка преписа *Збирке речи из Херцеговине, сакупљене на терену у лето 1956 г.* и исте године предате Институту Српске академије наука, гдје је редактор потписан: Д-р Јован Радуловић, стручни сарадник Института за српски језик САН. Ту се налази 400 ријечи, међу којима велики број оних које Радуловић користи и у својим приповијеткама. Ево само три примјера, карактеристична за говор старог Мостара: *добрдгостина, -е (ж); у Херцеговини врста белог крупног грожђа, више стоног, које узре нешто раније*. „Е овом доброгостином, узрелом, провидном и разабраном, мог`о би цара понудити“ (Мостар); *ћемѐрли*, непр. (перс.-тур.) *који је на ћемер направљен, сведен*. „Има ћемерли избу и усред љета у њој је хладовина“. – фиг. *који одудара од осталог света, тврдоглав, нарочит по некој особењачкој особини.* „Илија је био вазда ћемерли памети“ (Мостар); увлачит, -а, -о в. питак; „Ова жилавка увлачита и могла би преварит` човјека“ (Мостар).

споменицама и другим пригодним публикацијама. У релативно кратком временском периоду објавио је три збирке пјесама: *За утехом* (1926), *Јесења прегарања* (1928) и *Вечери тајна и сазнања* (1930), те двије књиге приповједака: *Сумрак на Неретви* (1932) и *Гријеси отаца* (1933). Књиге су му се појављивале код угледних издавача, а о његовом стваралаштву писали су Сима Пандуровић, Милан Богдановић, Видо Латковић, Милорад М. Пешић, Милан Кашанин, Јован Кршић, све сама звучна и значајна имена. Пјесник Сима Пандуровић, који му је за прву збирку написао предговор и био као нека врста пјесничког покровитеља, уврштава га чак са седам пјесама у треће уздање своје *Антологије најновије лирике* из 1927. Након Другог свјетског рата о Радуловићевом пјесништву писали су, између осталих, Славко Леовац у књизи *Светло и тамно* (1957) и Радомир Константиновић у оквиру свог вишетомног пројекта *Биће и језик у искуству песника српске културе двадесетог века* (1983). Упркос свему томе, Радуловић већ одавно није чињеница живог књижевног памћења. Што се поезије тиче, по готово општеприхваћеном суду додијељено му је мјесто Дучићевог епигона,[5] а као приповједач има извјесног регионалног значаја, остајући дио традиције психолошког реализма у границама оног стилског стандарда који је Кршић дефинисао појмом тзв. босанске приповијетке,[6] како то уочава Станиша Тутњевић, који је у скорије вријеме дао најцјеловитију књижевну студију

[5] „Радуловић је Дучићев епигон; нажалост, он је у подражавалачкој позицији првенствено у односу на Дучићево стваралаштво пред Први свјетски рат, а Дучић је, као што је познато, ту фазу свог развоја између два рата и сам превазишао тиме што је манир симболистичког говорења са књишког све више потискивао ка изворном животворном пјесничком простору. Радуловићев проблем је у ствари у томе што се као пјесник јавио са двадесетак година закашњења у преломном времену када су се и у друштвено-политичком и у културно-књижевном животу одиграли процеси за које је у другим приликама потребан знатно већи временски период. Са завидном дисциплином и успјехом у остваривању једног препознатљивог поетичког обрасца, у вријеме када је тај образац Дучић установљавао и уводио на велика врата, Радуловићеве књиге пјесама значиле би много више“ (Тутњевић 2001: 402–403)..

[6] „Ни у једној од двије збирке Радуловић се углавном не бави тематиком из савременог живота, него животом људи из ближе и даље прошлости Мостара и његовог ширег херцеговачког залеђа. Мотиви његових приповиједака претежно се односе на патријархални породични живот старих фамилија из турског и аустријског доба, обухватајући и прелазно вријеме немира и пометње када је једна власт замјењивана другом, као и оне мучне дане неизвијесности, стрепње и насиља на крају те епохе, када су у освит Првог свјетског рата у мостарској чаршији демолирани и пљачкани српски дућани и радње. У том временском оквиру одвија се драматичан и узбудљив живот старих породица свих вјера, са истим, дубоким људским траумама и чудним, скривеним поривима, једнако у урбаном, градском као и у руралном, сеоском амбијенту. Радуловић је првенствено опсједнут некад угледним и моћним породицама које су се временом истањиле и онемоћале, због чега њихови посљедњи, дегенерисани изданци више нису способни да продуже и одржавају досадашњу моћ и углед сопствене породичне лозе“ (Тутњевић 2001: 410–411).

о Радуловићу у драгоцјеној књизи *Мостарски књижевни круг*. У трећем дијелу овог рада нешто више пажње биће посвећено његовом приповједачком опусу унутар једне занимљиве регионалне традиције.

Парадоксално али истинито, Јован Радуловић ће остати најпознатији и најпризнатији по свом животном, а читавих седамдесет година необјављеном дјелу, докторској дисертацији под насловом *Мостарски српски друштвени и књижевни покрет у другој половини прошлог и на почетку овога века*,[7] одбрањеној у Београду, непосредно уочи рата, фебруара 1941. године. (За Радуловићеву докторску радњу се у стручним круговима добро знало и она је као рукопис често цитирана, али се стално понављао и нетачан податак да је дисертација одбрањена 1954. Захваљујући једном Радуловићевом писму Ристу Јеремићу од 7. I 1949, заведеном у Архиву САНУ под бројем 14457/203, сада знамо да је дисертација завршена још 1939. и предата ментору, Павлу Поповићу, који те године умире 4. јуна, што је одгодило одбрану готово до самог почетка рата.) У том дјелу садржано је све оно што је он као даровит и вриједан историчар књижевности и културе на ту тему урадио и објавио у времену од 1928. до 1938. године. Дода ли се тој деценији вријеме које је Радуловић истраживачки посветио својој основној преокупацији, није тешко закључити да јој је био одан читав свој стваралачки вијек, од младих година кад прикупља свједочења судионика *велике мостарске епохе*, па све до фебруара 1954, када је рукопис дисертације спремљен за штампу. (Да је до краја живота био опсесивно везан за своје мостарске теме, свједочи једна дужа језичка анализа Шантићеве пјесме *Кирицује*, објављена 1956. у часопису *Књижевност и језик у школи*.) Темељ Радуловићевог животног дјела, и у неку руку први заметак, представља његов уреднички рад на публикацији *Педесет година српског пјевачког друштва* Гусле *у Мостару* 1888–1938, којој прилаже и два ауторска чланка: *„Гусле“ и новији национално-књижевни покрет у Мостару* и *Кратак потсетник из летописа „Гусала“*. Књига је изашла у Мостару 1938. године, а четири године раније Радуловић је, управо у издању Гусала а поводом десетогодишњице пјесникове смрти, објавио књижицу *Алекса Шантић – Књижевна студија*. Мање радове о Алекси Шантићу, Петру Кочићу, Светозару Ћоровићу, Јакову Шантићу, као и један о значају Илирског покрета, штампао је углавном у *Гласнику Југословенског професорског друштва*. Од радова који ће готово у цјелини ући у будућу дисертацију треба посебно истаћи онај под насловом *Четрдесетогодишњица мостарског књижевног покрета*, објављен у *Прегледу* 1936, и, нарочито значајан, *Мостарски књижевни покрет уочи изласка „Зоре“ и утицај Војводине на мостарску књижевну средину*, који

[7] Дисертација је као књига штампана у Мостару 2010. године, у издању СПКД Гусле и СПЦО Мостар, приређивачким трудом др Ранка Поповића и мр Драге Мастиловића, под новим насловом *Славно доба Мостара*.

се појавио годину дана касније у *Летопису Матице српске*. Након Другог свјетског рата Радуловић наставља да истражује и пише, али објављује ријетко, јер његове теме више нису биле идеолошки подобне. Тако у писму које смо поменули он извјештава Јеремића да је завршио књигу *Војводина и мостарски српски омладински покрет*, обима 150 страница куцаног текста, и да је намјерава понудити Матици српској, али изражава сумњу „да ли ће моћи прогутати Дучића о коме се прилично говори". Сумња ће се показати оправданом, јер те 1949. године Матица српска заиста није могла „прогутати" Дучића, тако да је та студија остала неодштампана, а у међувремену јој се загубио траг и једино још преостаје нада да би се могла пронаћи у каквом великом спремању Матичиних депоа.

II

Јован Радуловић је поуздан љетописац Мостара и Херцеговине, колико предан и темељит истраживач грађе, толико животно – и лично и породично – одан својој теми, готово завјетно посвећен успомени на неколика нараштаја својих предака и претходника на великом послу народног ослобођења и културно-просвјетног напретка. Управо та чињеница понајбоље објашњава и његов стваралачки профил и посебан значај његове најзначајније студије. Упркос времену међуратног модернизма у коме се стваралачки формирао, толико различитог од времена о коме је научно писао, па и поред добре филолошке и историјске спреме коју је стекао на студијама, и за Радуловића би се могле поновити ријечи које је он написао о првом мостарском писцу Јоаникију Памучини, а које кажу да је био „од колевке задојен гуслама и народном песмом и сав прожет духом богатог, столећима слаганог и препираног предања" (Радуловић 2010: 126). Радуловић је нескривено задивљен слободарским духом херцеговачког сељака, *васпитаног у предању и школованог на гуслама*, сељака који се преображавао у свештеника, окретног трговца, народног дјелатника и културног посленика, не губећи при томе ништа од свог слободарства и урођене демократичности. Саборност, отвореност духа, бистрина ума и готовост на жртву за слободарски идеал тог и таквог човјека, његова спремност да трпи, али и да стане на биљегу кад куцне одсудни час, то су оне енергије које Радуловић види као пресудне чиниоце ослободилачких устанака, покрета за црквено-школску аутономију и културног препорода херцеговачких Срба, у раздобљу нешто дужем од пола вијека. Ненаметљиво активиран, Радуловићев приповједачки дар долази до пуног изражаја управо у *Славном добу Мостара*, поготово кад су у питању портрети појединих личности, преко којих се веома често на специфичан начин портретише и одређено вријеме или колективитет.

Поменути Јоаникије Памучина, рецимо, израста под Радуловићевим пером у заиста класичну фигуру православног калуђера и народног прегаоца: „Сав у служби народа, једнако националан у цркви и побожан у чувању народних обичаја и предања, он је први и најзначајнији у групи мостарских писаца и трудбеника која је народу очи отварала, однеговала му љубав за науком и књигом, и припремила га за велика дела“ (Радуловић 2010: 139). Личност овог свештенослужитеља и народног првака дата је и у свјетлу архивских извора и посвједочена народним памћењем, али и изнутра оцртана преко његове књижевне дјелатности и, посебно, преко његовог колоритног језика, који нам данас звучи оном древношћу *када је све зборило*. Колико само Радуловић добро осјећа моћ једне здравице, коју Памучина објављује у *Српско-далматинском магазину*, у склапању портрета те занимљиве историјске личности: „За здравље и напредак свије нашије околније цркава и манастира, ђе год је која, сваку нам Бог помогао; да нам буду бијеле и лијепе; окићене и оружане, здвора клаком и каменом, а изнутра сребром и златом, крстима и иконама, а најбоље милом браћом Ришћанима, као у првим и сретним мјестима Ришћанским, ако Бог да“ (Радуловић 2010: 133). Као узгред, он ће напоменути да је у народу остала пословична ријеч баш о снази и љепоти здравице овог завалског постриженика и мостарског архимандрита у којој је до пуног изражаја дошао крепки херцеговачки говор. (Радуловић акрибично запажа да је највећи број здравица које биљежи Памучина већ посвједочен у Вуковом Ковчежићу, с тим што су Јоаникијеве верзије знатно опширније, *на местима и претерано опширне*.) Истакнута је, нимало случајно, борба за очување народног језика, важна колико и оружани устанци, коју је у Херцеговини започео управо Памучина: „У доба кад су Срби у Источној Херцеговини били почели дизати главу и преко устанака растресати читаву једну покрајину у царству које је показивало знаке опадања, Памучина је започео у Херцеговини борбу за чување матерње речи још под турским режимом. Та борба распламсаће се доцније још јаче против аустријанштине и туђинштине, као и против измишљеног Калајевог *босанског* језика. Управо онде где је Памучина стао, наставиће мостарски омладинци из круга око *Зоре* са Босанцем Петром Кочићем и тој борби даће још дубљи значај“ (Радуловић 2010: 138). Трагом тих и таквих линија, од којих су многе директно повучене и до нашег времена, исписује Јован Радуловић своју, и данас по много чему интересантну и упутну књигу. Језичку артикулацију историјске свијести и идеолошких програма аутор танано осјећа и умије посебно да нагласи. Разлика између српског народног покрета и става католичког дијела Мостара, изложеног аустријској пропаганди, може се врло сликовито сагледати као разлика између двије личности, Јоаникија Памучине и фра Петра Бакуле, на примјер, па онда и као разлика између два животна става, два дијела истог града, двије покрајине, а прије свега – два толико различита језика. Радуловић само прецизно научно документује оно што је

још Јован Дучић тако убједљиво изрекао у свом гласовитом есеју о Шантићу, говорећи о граду кога Неретва не раздваја на два дијела него на два свијета – „на једној се говори ијекавски, на другој икавски, на једној занимљив хумор и добродушна шала, а на другој мрзовоља и шовинизам који су посјали прибеглице и странци. На једној се страни слободује од памтивека, а на другој се најсношљивије робује од Херцега Стјепана до аустријске окупације. На једној се Богу моле за ослобођење, а на другој за кишу...“ (Дучић 2008: 72). Зналачким одабиром дијелова из архивиране преписке, Радуловић показује колико различити ставови бивају различито језички исказани код Бакуле и Ивана Франа Јукића, мада су обојица фрањевачки редовници, и колико је Јукићев језик близак ономе којим пишу Памучина или Прокопије Чокорило.

Посебну одлику књиге представља изузетна вјештина којом је Радуловић организовао обимну архивску грађу, тако да се дјело чита као изворни љетопис или занимљив роман. Нико прије њега није тако темељито претресао сву документацију о Херцеговини из Бечког државног архива, а посебно се мора нагласити да је ова књига сама собом истински споменик Архиву Српске православне црквене општине у Мостару, који, нажалост, више не постоји. (Био је смјештен у некадашњој згради Прве српске основне школе понад саборног храма. Храм Свете Тројице је у љето 1992. срушен до темеља и обнавља се у наше дане, а Архив СПЦО је запаљен, с тим што је остао костур зграде.) У предговору своје дисертације Радуловић је с разлогом нагласио чињеницу да се српским покретом у Мостару, од средине XIX вијека па до покретања *Зоре*, прије њега систематски није бавио нико, и да га је тек у фрагментима обрађивао Владимир Ћоровић, у написима штампаним почетком XX вијека у листу *Народ*, а 1907. обједињеним у књизи *Мостар и његови књижевници у првој половини XIX стољећа.* Списак усмених информатора чија је свједочења Радуловић уткао у своје дјело подугачак је и заиста импресиван, а овдје помињемо тек имена попут Војислава и Атанасија Шоле, Пера и Алексе Шантића, Лазара Милићевића, Јефтана Милишића, Персе Ћоровић, Вукосаве и Милана Ћуковића, Павла Поповића, Владимира Ћоровића и Ђорђа Пејановића. Њихова драгоцјена свједочења писац је уносио тамо гдје је требало поткријепити какав писани документ, рјеђе да би се надокнадио недостатак документа, али увијек с мјером и стилски пажљиво избрушено. Радуловић и иначе воли да цитат максимално подреди основном тексту и никад не доноси дуге и заморне изводе. Ако се не ради о стриктно архивској грађи, онда он назначава извор а у текст књиге уноси тек најупечатљивије фрагменте, често мајсторски парафразирајући, као у случају једног и данас занимљивог текста Стевана Жакуле, судионика омладинског покрета, о мостарском културном чуду: „За разлику од Сарајева, које му је изгледало *некако страно и застрашено, млаке и безизразне* Тузле, *ћифтинске* Бање Луке, Мостар је пркосио

утицају странаца, истицао се *спасоносном конзервативношћу*, жигосањем ћифтинског духа и радио на културном подизању“ (Радуловић 2010: 278). По основној вокацији историчар културе, Радуловић је и у овој књизи најбољи кад даје синтезе те врсте. Чим пређе у област књижевне историје, а поготово кад се упусти у књижевне анализе, текст се неминовно разводњава, а писац постаје склон понављањима и одвећ крутим, углавном преузетим судовима. То и јесте разлог што је завршно, седмо поглавље, оно чисто књижевно, под насловом *Прво формирање мостарских писаца*, најслабије у књизи, развучено и непотребно разбијено на одвећ уситњене цјелине. У њему вриједе тек они дијелови који у први план истичу Светозара Ћоровића као моралну окосницу покрета, иначе ништа суштински ново о мостарском књижевном кругу ту није речено, а да већ прије Радуловићеве дисертације није овјерено у критици. Ту је аутор нека врста жртве свог досљедног, академски преузетог позитивистичког усмјерења, које је писца вољело да види тек као скуп разноликих доказивих утицаја, а вјероватно и формалних захтјева рада, коме је ово завршно поглавље допринијело тек квантитативно. Истицање овог недостатка никако не значи и умањивање значаја ове књиге чија је судбина била, ето, да се на свијет изда тек након седам деценија од свог настанка. Овим чином исправљена је једна крупна књижевна неправда, а српској култури, често заборавној и расипној, враћен је један вриједан стваралац и приложено значајно дјело, по много чему актуелно и у данашње вријеме. Треба имати на уму да у овом случају није ријеч само о научном раду већ и о завјетном прегнућу, једном часном напору да се књигом подсјети на славну епоху, па чак да се та епоха унеколико и обнови.[8]

III

Како је био основни и опсесивни предмет његових књижевноисторијских и културолошких интересовања, тако је то стари Мостар остао и у случају Радуловићевих приповједачких преокупација.[9]

[8] „Јован Радуловић интересантан је и значајан као најистакнутији и књижевно најобразованији сљедбеник културно-књижевне и националне мисије коју је започела и до врхунца довела генерација мостарских писаца на челу са А. Шантићем, Ј. Дучићем и С. Ћоровићем. Његова активност одвија се, међутим, у новом и сасвим другачијем времену у коме су се остварили идеали за које су се они борили културним и књижевним средствима. То је вријеме у коме се тај њихов напор углавном само велича и слави, али га више није могуће на тај начин обнављати и продужавати“ (Тутњевић 2001: 417–418).

[9] У двије поменуте збирке Радуловић је објавио укупно тринаест приповједака; у првој, *Сутон на Неретви*, пет: *Захумска махала*, *Ко се роди пулетом умре магаретом*, *Дембел*, *Табијасуз* и *Неретва*; у другој, *Греси отаца*, осам: *Отац*, *Црне страсти*, *Међугорје*, *Лука Пехар*, *Тамара и Мујо*, *Кавазбашино срце*, *Дуња на*

Мостарска касаба са својим махалама, сокацима и сасвим блиским залеђем централна је позорница његових приповиједака; тек у рјеђем броју случајева поприште радње бива и шира околина (Међугорје), а каткад његове јунаке пратимо и на ријетким избивањима у Благају, Почитељу, Домановићима, Чапљини, Метковићу, Бугојну и Трсту. Топоними Радуловићеве приповједне прозе чине мапу његовог завичаја, завичаја који је писац до у танчине познавао и истински волио, исказујући ту љубав и честим именовањима; ево само дијела те врсте лексике: Лучка махала, Церничка махала, Захумска махала, Дудин сокак, Пашиновац, Ђериз, Црвени Хан, Шарића џамија, Карађоз-бегова џамија, Исмет-бегова џамија, Башчине, Читлук, Ходбина, Блато, Жељуша, Бијело Поље, Сутина, Цим, Хум, Хумац, Лакишевине, Житомислић, Паоча, Бусак... Ту је, разумије се, неизбјежна Неретва (тако се зове једна прича, а родна ријека је и у наслову прве књиге), па каменита планина Вележ која све наткриљује и иза које се Радуловићевим јунацима рађа јутарње сунце, а покаткад и мјесец, *пун и достојанствен*. Ти јунаци су већ и својим презименима посебна прича, сви ти Телебаци и Телебакуше, Пророци и Пророкуше, Пешки и Пешкуше, Ћеђези, Ћуци, Бовани, Мисите, Суше, Кљаје, Крзмани и Крзмануше, Пјеве, Бјелобрци, Медани, Обрваши, Шкуљи, Шкори, Гњати, Сломе, Ћехе, Јелаче, Васиљи, Пехари, Гаврани, Ћумурије, Пијурије, Барукчије, Тиквине, Вољевице, Хрли, Креси, Крпе... Ова обилна и веома колоритна ономастичка грађа свједочи да је Радуловићева лексикографска страст постала важан умјетнички чинилац његове прозе. Томе у прилог могао би се навести још и огроман број примјера дијалекатске лексике (веома често турцизама) која би у неком новом издању Радуловићеве прозе тражила читав рјечник мање познатих, обавезно акцентованих ријечи и израза, а за коју је писац поуздано осјећао да је стилски надмоћнија и знатно сликовитија од оне уобичајене и знатно разумљивије, посебно у дијалошким секвенцама.[10] Домаћица је код њега стога најчешће *стопаница*, гужва је *тјеска*, особењак је *табијасуз*, беспослен човјек је *махајућих шака*, несрећен човјек *сојтарија*, женскаст човјек је *фитмијаст*, бунцање *трабуњање*, незграпан ход *трандање*, пјесковит је *пржинаст*, уста *какоћњак* (кад се ко претјерано расприча, раскакоће); „градом *зврндају* тешка кола“, „врућина је увелико *прицврљила*“, „неко се *криви* од дерта“ (у смислу: вришти, галами), „застава се *окусала*“, „фењер на ћошку закрмељавио“, „сва је *уковијала*“ (врло је мршава), „*издири* из куће“ (излази из куће), „не *кијамети*, забога“

долапу и *Јахија-ефендија*.

[10] „И овај начин њиховог саобраћаја путем живе речи дат је у овим приповеткама типично верно; Радуловић није бежао чак ни од безброј провинцијализама – или, тачније, *мостаризама* – који су нарочито незгодни кад их преко мере сретамо чак и у вербализму пишчевих дескрипција. Коликогод је то непријатно, толико нам је за уво пријемљиво јужно наречје којим су обе књиге писане. Уосталом, писац је хтео да буде једноставан“ (Палавестра 1933: 371).

(не паничи); и тако редом, примјери су заиста многобројни. Мада припада међуратном књижевном нараштају, духом и дахом своје крепке херцеговачке јекавице Радуловић је веома близак знатно старијим својим земљацима, писцима какви су Јоаникије Памучина, Ристо Пророковић, Светозар Ћоровић (из првих књига), Радован Перовић Тунгуз. С њима дијели још једну важну умјетничку особину, изразиту склоност према приповиједању које је веома блиско класичном усменом моделу.

Осим што је суверено познавао народни језик, Радуловић је био одлично упућен и у народну историју, обичаје и свеукупан живот, што и његове приповијетке јасно показују. На таквој подлози код њега по правилу израстају увјерљиве и добро обликоване сцене. Кад је ријеч о ближој историји, он се ослања на сопствено памћење, као кад описује рушилачки поход чаршијске *милет-фукаре* на српску имовину након Принциповог видовданског пуцња (*Ко се роди пулетом умре магаретом*). Било да је ријеч о упечатљивој слици младића с кишобраном који издише на сокаку прободен аустријским бајонетом, или податку о спасавању српске породице у кући Аврама Данона, јеврејског трговца, нема сумње да се у оба случаја нараторов глас ослања на биографске чињенице из живота самог писца. У то нас додатно увјерава својим запажањима о Радуловићевој прози Јован Палавестра, и сам рођени Мостарац, шест година старији од писца *Сумрака на Неретви,* који одрешито тврди да су приповијетке *Отац* и *Ко се роди пулетом умре магаретом* засноване на аутобиографској грађи. (Палавестра 1933: 371) Кад гради сиже везан за нешто даљу историју онда у Радуловићу писцу дејствује провјерени културни хроничар и даровит историчар који умије да користи архивске податке. Показује то и веома успјела, на готово четири странице развијена сцена разговора митрополита Игњатија са мостарским трговцем Петром Пјевом, у присуству митрополитовог тајника Леонтија (*Табијасуз*). Из те сцене, временски смјештене у прве дане устанка из 1875. године, вјештим потезима израстају три особена карактера: Пјево као типични представник народа тврдо ријешеног на слободарски подвиг, митрополит који је представљен противно уобичајеној слици о владикама фанариотима и мирни, стамени Леонтије, будући први народни владика у Херцеговини (иначе и сам Радуловић, пишчев предак родом из села Туље у Попову пољу). Висок степен списатељске увјерљивости Радуловић показује у сликању ентеријера чаршијских кућа и авлија, па екстеријера мостарских махала и сокака, као и кршевитих хумских пејзажа којима вијуга плаховита Неретва. Крајње су увјерљиви и његови описи разноликих послова и обреда, од *настављања* ткалачког стана и самог ткања, па тесања храстових цјепки за воденичко витло, листања и низања *умекшаног, жутог дувана* до просидбе дјевојке, лијечења болесника од прејаке крви, те купања и опремања мртваца. Трговачки син и унук, он до у танчине познаје садржај

дућана и магаза на мостарској *тепи* (пазару, пијаци) крајем деветнаестог и почетком двадесетог вијека, крцатих *вуном, костријети, овчијим и јарећим кожама, ботаном, безом, тилиприком, кавом, пиринчом, луком арпациком, смоквама теницама, тамјаном, чивитом* и *хрњагама метала*. Као што до у танчине зна како се одвија католичка миса, чијим током прати душевно стање свога јунака Андрије Васиља (*Међугорје*), Радуловић једнако добро познаје и садржај магарећег товара с којим исти тај међугорски сељак креће у Широки Бријег, у посјету сину, гимназијском професору: „Још прије зоре било је засамарено добро магаре натоварено са два тешка лањска пршута, једним омањим мијехом још слатка, непреврела вина, ћуфтером, двјема карпузама и једном тиквењачом чеље“ (Радуловић 1933: 71). Што се пејзажа тиче, посебно је осјетљив за љепоту винограда у поједина доба године (*особито ујесен кад је чокот пун, набијен ко дењиз, начичкан гроздовима, кад пчела навали на жуту слатку јагоду*) и ту даје необично лијепе слике, утврђене на инвентивно нађеним фигурама,[11] а и о вину, преко својих ликова, има шта да каже. Са колико само посвећеничке страсти и сласти газда Марко Јелача,[12] *познати винар и први клостернајбуршки ђак из Херцеговине*, куша блатину нареченог Андрије Васиља, *муселез* вино од грожђа *са Падаловине,*

[11] „Кад у касну јесен крваво и љубичасто лишће опадне с чокота, виногради отсијевају у предвечерје као разгрнута жерава на огњишту.“; „Ова јесен била је родна и богата. Чаири у Блату, залијевани љетос добром кишом, кошени су по други пут, дувани израсли за човјека, а виногради, Боже, понијели, грожђе узрело, ужутило, блатина уковијала и почела се черезити, као створена за беријета и свете причести“ (Радуловић 1933: 70).

[12] Близу Мостара, на путу за Благај, у мјесту Драчевице могу се и данас видјети чувени Јелачића подруми, које су крајем XIX вијека изградили браћа Ђорђо и Ристо Јелачић, и у којима су узријевала аутохтона херцеговачка вина *жилавка* и *блатина*. Одатле су извожена широм Аустроугарске, у Италију и у Њемачку, а служена су на аустријском, српском, па чак и јапанском двору. Колико је добро писац познавао прототипове својих ликова, нека послужи и ово свједочење једног из потоњих генерација Јелачића, Ђорђовог и Ристовог унука Ђорђа Миша Јелачића: „Мој отац је у Костанајбургу код Беча завршио школу виноградарско-винарску тако да је био стручњак за гајење лозе и прављење вина. Када се иде из Мостара, 2 км прије Благаја подигнут је Јелачића подрум. Колико ја памтим подигнути су велики виногради са око 100.000 лоза. Подрум је био 7-8 метара дубоко испод земље да температура буде константна и солидно је саграђен. Имао је два дугачка ходника, са обје стране су биле бачве запремине око 3000 литара, а и попречно су биле бачве од вагона. Бачве су биле и горе гдје се стављало грожђе кад је вино превирало и кад се исциједи грожђе. То је био први подрум који је имао хидрауличну пресу. Посебно су били апарати за пастеризацију вина, па одјељења гдје се правила ракија – казанлук. Капацитет тог подрума је био 100 вагона вина што је за оне прилике било пуно. Главнина сировине је била из властитих винограда, али се грожђе куповало, па и вино које се послије дорађивало. Сјећам се да сам са оцем ишао на Читлук код неког Грге код кога је он откупљивао грожђе, па и у Врањевиће изнад Благаја“ (Јелачић 1998: 372-373).

са старог пања, онакво каквог га је Бог дао и кућа уредила; „а вино густо, па кад га промућкаш у филџану, све остају са стране крваво обојени трагови“ (Радуловић 1933: 81).

Док је језички живописан и готово без изузетка умјетнички упечатљив у оном слоју својих приповједака који бисмо условно могли назвати *етнографским*, кад је у питању композиционо уређење грађе и сижејних токова приче, па онда изналажење мотивисаних обрта и, посебно, ефектних завршетака, Радуловић је знатно мање успјешан. Усљед тога чак и његове изразито развијене наративне цјелине остављају утисак недовршености. Лабавост приповједне архитектонике добрим дијелом је посљедица пренаглашеног настојања да се ликови психолошки фиксирају у једној јединој тачки, моменту дејства *нечисте крви* као наслијеђеног проклетства у неминовном, незаустављивом процесу растакања и дегенерације, што и јесте иницијално језгро пишчеве умјетничке намјере. „Управо то *насљедство од давнина увријежено у крви и уткано у природу* Радуловићевих ликова, јесте та тачка из које крећу и којој се враћају сви разлози његовог свијета и из које произилазе све трауме, ломови и људски падови, карактеристични за највећи број његових прича. У свјетској литератури, а посебно у чувеним породичним романима, тај мотив је добро познат, код нас се на најузбудљивији начин јавља код Боре Станковића, а готово као опште мјесто среће се и код многих босанских приповједача између два рата“ (Тутњевић 2001: 412). Радуловић јесте, с једне стране, настављао онај неонатуралистички интерес наших лирских реалиста док је, с друге, са својим књижевним нараштајем дијелио склоност према психоаналитичком начину креације ликова. Али, поводи свакако нису били само књишки, писац је процес убрзане декаденције и неповратног осипања једног старог свијета могао да непосредно види и у сопственој породици, како нам то предочава Перо Слијепчевић у књизи о Ристу Радуловићу. И Палавестра сматра да је пишчева склоност фројдистичком начину освјетљавања психе мање плод увида у психоаналитичке поставке самога Фројда, Шернера, Федерна или Жанеа, а више изазов непосредног окружења и једне дубље стваралачке предиспозиције. Он наглашава да је Радуловићев захват важан корак у модернизацији књижевног поступка, кад се самјерава с приповједном техником Светозара Ћоровића и његових *невештих трабаната*. „Паралитичари, сексуални јаловичари, невропати или блесавци, ошинути злим удесом; дегенерисани, падавичари или непреболне дертлије, (...) то је галерија мушких типова Радуловићевих, (...) галерија несумњиво занимљива, врло занимљива у својим патолошким рефлексима, и сва сива, попут Банговог *Безнадежног нараштаја* или загонетних и стравичних цртежа једног Мунха.“ (Палавестра 1933: 371)

Непорецриво је да у појединим случајевима Радуловић даје упечатљиве слике дегенерисаних ликова, и у облику физичког портрета и у сценичним низовима приказаног наступа болести. Такав је, рецимо, портрет

Андријиног сина Николе (*Међугорје*), крупног, тупоумног младића *жутомодрог лица и вјечито помућеног погледа*, као уклетог у свему, *пропуклог* још од дјетињства. Гавро Пророк (*Захумска махала*), опет, застрањивао је дуго и готово неосјетно, падајући повремено у неку блажену одсутност или искрадајући се у дуге, бесциљне и исцрпљујуће шетње, док се *бољетица* напрасно није обзнанила гласним кревељењем на мјесец и крекетањем на пролазнике, да би се најзад испољила у дугим нападима муклог стењања и језивог запомагања, кад је над њим брижила жена му Сока, петнаест година старија од њега, коју је узео као удовац. У тој приповијеци писац даје и успио обрт: Гаврова болест ће се примирити, али ће нагло занемоћати Сока и у тој немоћи страшно се прозлити према мужу, тумачећи у нападима патолошке, трагикомичне љубоморе његове *навале крви* као знаке брачног невјерства. Наглу провалу лудила, дуго затомљаваног у мутнинама наслијеђене крви, доживјеће Томо Пјево, брат главног јунака приповијетке *Табијасуз*, а њен трагични свједок биће скоро доведена невјеста Савета: „Ни мјесец дана послье удаје, осјети она код Томе неку непријатну промјену: његова говорљивост, отприје тако топла и умна, поче се претварати у шутљивост пуну злих слутња, а његов поглед, до недавно тако бистар, помути се. Осјети она, ноћу, да у његовим загрљајима има прекомјерног безумља, и да његове руке више не милују него даве, стежу као насилна смрт. Па се она престрави прије него је могла и осјетити да је добро ижљубљена. Наједном као да нешто прокључа у цијелом његовом бићу у безброј млазева и глава му се од неизмјерне ватре поче пушити. Излети из куће, закрвави очима, забали и поче свијет јурити улицом. Замало дохватили су га и конопима везали за трабозане на тавану пошто није било другог излаза. Он је ту лајао, пљувао око себе, па већ модар од напрезања, блесаво се пустио да га уведу у собу“ (Радуловић 1932: 92). Знатно развијенији мотив патолошке сексуалности садистичког типа писац даје у приповијеци *Црне страсти*, несумњиво свом најрадикалнијем модернистичком захвату и најамбициознијем покушају психоаналитичког освјетљења подсвјесних енергија које управљају људским поступцима. Изведена у једној, нападно истакнутој и огољеној димензији, без неопходних нијанси и вјештих прелаза какве би тражила новела, што ова прича по замисли јесте, она је остала тек занимљива скица која бјелодано открива основну, већ уочену слабост Радуловићеве приповједне прозе: „Овакав, једнодимензионални облик мотивисања људских стања, расположења и поступака повремено се осамостаљује и изолује, па га затичемо само на једном нивоу наративне процедуре, без значаја и утицаја на цјеловитост наративног процеса и укупну структурираност приче (Тутњевић 2001: 415). Радуловић бива умјетнички знатно успјешнији кад слика еротизам без наглашених патолошких девијација, слијепу провалу дуго затомљиваних страсти, без обзира да ли је ријеч о мушкој (*Тамара и Мујо*) или женској сексуалности (*Међугорје, Јахија-ефендија*).

Опчињеност старим Мостаром Јовану Радуловићу била је изразито подстицајна као историчару књижевности и културе, док му је као приповједачу каткад представљала реметилачки елемент. Наиме, као учен свједок књижевних прилика он је добро знао за модернистичке захтјеве које је вријеме постављало пред његов нараштај, али им се већ по својој духовној и душевној конституцији није могао у потпуности повиновати. Као и Станковић и он је имао неко своје *пусто турско* коме није могао да одоли, ни кад су у питању сасвим особени ликови минулог доба нити још особенији амбијент, који су га неодољиво привлачили. Тај декор старог и садржаји новог времена више су се и чешће код њега одбијали него што су бивали у сагласју. Кад је зарањао у прошлост тек да би испричао неку занимљиву старовременску причу, коју је вјероватно чуо још у дјетињству, он је као писац бивао увјерљивији него у случајевима кад је по сваку цијену извртао душу својих јунака. Може то потврдити и приповијетка *Кавазбашино срце,* заснована на анегдотској причи из времена Али-пашиног господарења Херцеговином, чији је главни актер везиров кавазбаша, чувени крволок Ибрахим Пијурија.[13] Ту је са свега два потеза приповијетка успјешно надоградила усмени архетип, а да је притом очувала његову драгоцјену патину. Гдје год је показао пренаглашену психоаналитичку претензију Радуловић је умјетнички подбацио, као што је потврђивао стваралачку аутентичност у свим оним остварењима гдје се препуштао зову минулог доба, те изазову древне приче и крепког језика свога завичаја.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Радуловић 1932: Јован Радуловић, *Сумрак на Неретви*, Издавачка књижарница „Скерлић“, Београд.

Радуловић 1933: Јован Радуловић, *Греси отаца*, Издавачка књижарница „Скерлић“, Београд.

Радуловић 2010: Јован Радуловић, *Славно доба Мостара*, (приредили др Ранко Поповић и мр Драга Мастиловић), СПКУД Гусле – СПЦО, Мостар.

[13] Он се као важан лик појављује и у историјској приповијеци *Од једнога крвника другоме* Риста Т. Пророковића Невесињца, гдје му презиме има облик Пијулија. Већина кавазбашиних особина, добро упамћених у народу, иста је код оба писца; разлика је једино у томе што га Радуловић описује као страсника, што је код њега важан мотивациони моменат, док га Пророковић у том погледу слика сасвим другачије, потпуно вјерног својој кадуни, што је вјероватно ближе усменом памћењу.

Грђић 2012: Ристо Грђић, *Записи из Херцеговине. Успомене посланика и управника Канцеларије Српске патријаршије*; Истражио и за штампу приредио Милош Спајић; Агенција *Филип Вишњић*, Београд.

Дучић 2008: Јован Дучић, *Моји сапутници. Књижевна обличја*; Сабрана дела Јована Дучића у седам књига (приредио Новица Петковић); Штампар Макарије, Београд.

Јелачић 1998: Ђорђе Мишо Јелачић, *Пуно ми је жао; Књига о Мостару* (приредио Боривоје Пиштало); Свет књиге, Београд, стр. 369–374.

Лукач 1998: Сергије Лукач, *Dolcecord; Књига о Мостару* (приредио Боривоје Пиштало); Свет књиге, Београд, стр. 457–468.

Палавестра 1933: J. Палавестра, *Мостар Јована Радуловића. Две књиге приповедака*; „Преглед“, св. 114, књ. IX, год. VII, Сарајево.

Слијепчевић 1940: Перо Слијепчевић, *Ристо Радуловић – Једно поглавље српске борбе у Босни и Херцеговини*; Отисак предговора из Српске књижевне задруге, коло VLIII, књ. 299; Београд.

Тутњевић 2001: Станиша Тутњевић, *Јован Радуловић; Мостарски књижевни круг*; Институт за књижевност и уметност, Београд, стр. 395–418.

Бранко Брђанин*
Филозофски факултет Пале
Универзитет у Источном Сарајеву

DOI 10.7251/ZRNS1701403B
Оригинални научни рад

БРАНКО ЧУЧАК У ОКОВИМА АВАНГАРДИЗМА

Апстракт: *У четврти и завршни том* Дјела Бранка Чучка *(три су објављена раније:* Поезија *2012,* Колумне *2013. и* Проза *2015) Народне библиотеке* Бранко Чучак *из Хан Пијеска – поред додатног „избора“* Колумни *– уврштени су сви драмски текстови Аутора (раније објављивани и необјављени-нађени у рукопису, у његовој личној архиви, као и неки текстови који су сматрани изгубљеним); а обимна књига од око осам стотина страница, промовисана је уз Свјетски дан поезије, 21. марта 2016, у оквиру традиционалне манифестације* Чучкови сусрети. *Пред читаоцима је и „непозната димензија“ укупног опуса овог – многима зачудо – веома плодног писца, чија су* Дјела *у четири тома „заузела“ скоро три хиљаде штампаних страница. (Овдје – свакако, уз напомену да се не ради о изабраним дјелима, али ни о сабраним – ваља имати на уму како су записи из предратног периода остали изван овог издања, а сачињен је и избор из свих „неукњижених“ написа који су настајали иза 1992. године, тако да су изостављене стотине новинских текстова и хиљаде страница!) Овиме се подастире доказ за увјерење како је Бранко Чучак – поред литераризованог фељтона, мноштва новинских записа, аутобиографских „опсервација“, књиге новела, два романа, никад неизбројаног и несагледаног обиља новинских колумни и, наравно, низа књига поезије – писао и д р а м е; и то драмске текстове прворазредне авангардности, не само у оквирима књижевности која је настајала у БиХ него и у ширем, југословенском и европском контексту.*

Кључне ријечи: *књижевност, умјетност, драма, Бранко Чучак, авангарда и авангардизам.*

Аутобиографско-библиографске *напомене о писцу* Бранка Чучка наводе и неке од драмских текстова; ама има и драма којих се ни сам аутор није „присјећао“, што не значи како оне не постоје, или да их није (било) могуће пронаћи: из биографско-библиографских биљешки и серијала записа *Тако сваки дан*, објављиваних у сарајевском *Животу* крајем осамдесетих година двадесетог вијека, може се закључити како је било још текстова, а и још више „драма“ нашега Писца[1]), наведених и са насловима и са – за аутора нимало неважно – поднасловима. Дакле, ево пред заинтересованим

* bajobrbr@yahoo.com

[1] Нпр., у тексту у часопису стоји и успутна напомена: „Тамо [*у Новом Саду*; напомена наша] је било најљепше срести Бору Драшковића. Послао сам му свој филмски сценарио и једну драму. Ево по лову да ће нешто бити“ (Чучак, 1988, стр. 340).

читаоцима комада: *Једна у мајке* (*Црна комедија*); *Генерална проба смака свијета* (*Драма новинарске патке*); *Меркалије бјежи из земљотреса* (*Оперета*); *Црна мрља брзог за Сарајево* (*Текст за позориште сјенки*); *Печене су кокоши с(?)падале са неба* (*Драма логореичне булимије*)[2]; те – коначно – и текста радио-драме *Ноћ кад (је) штуца(ла) баба Ана*[3].

„Свој први драматичарски оглед Чучак је имао још 1973. године, написавши радио-драму *Ноћ у којој је штуцала баба Ана*, која ће бити награђена и реализована на Радио Сарајеву. Његов позоришни драмски првенац *Једна у мајке*, настао 1985, праизведен је у продукцији Театра 'Амфитеатар' сарајевског Дома младих, у режији Дубравка Бибановића", стоји у био-библиографији аутора драмских текстова, објављених у часопису *Лица*, Сарајево, 1986. (у којем је и штампана драма *Једна у мајке*, у оквиру „Младе босанскохерцеговачке драме"). *Генерална проба смака свијета* објављена је у *Лицима*[4], фебруара 1989. (написана 1987, након „дјечје драме" за сарајевско Позориште младих: *Мала Врана против Вајата Ерпа*[5]). Драма *Црна мрља брзог за Сарајево* објављена је у часопису *Живот*, Сарајево,

[2] Сам је, иначе, назива *гладном фарсом*; док све остале комаде назива „драмским лапсусима"!

[3] Ову драму Чучак нигдје не помиње, ни у једном запису или напису, тексту или колумни; мада је пронађена у Пишчевој „заоставштини", а експлиците је наведена у био-библиографији аутора *Младе б-х драме*.

[4] „Само да зовнем оне из *Лица*, кажем. Можда ће ми бити лакше. Већ гњавим. Њима сам дао ону драму *Генерална проба смака свијета*. Обећали су да ће је штампати као сепарат. (...) Али, мени је био најважнији кратки предговор, који не би угледао свјетло дана. Зато га за потребе *Живота* цитирам у цијелости." (Чучак, 1988, стр. 338). У оквиру текста из серијала *Тако сваки дан*, као узгредно срећемо и напомену о наведеној драми, али и „додатни" податак, важан за *дјечју драму*: „Радим приказе за телевизију. Не добијам ни динара. (...) Кад је већ тако, *ријешим да напишем драму за остале. Наслов је* Генерална проба смака свијета. *То је у ствари, стих Марка Вешовића из књиге* Осматрачница. *У поднаслову стоји да је то* драма новинарске патке*, а* Мала Врана против Вајата Ерпа, *има дидаскалију* вестерн на индијански начин" (Чучак, 1987, стр. 817–818; курзив наш).

[5] „У радио-емисији [1986: посвећеној *Младој б-х драми*, коју је уредио и водио аутор овог текста, Б. Брђанин; напомена наша], обећао сам Дубравки Зрнчић да ћу написати драму за клинце. Нисам могао слагати слушаоце, а ни Дубравку, која је драматург у Позоришту младих. (...) Садржај се састоји у томе, да је једна скупина ученика неке основне школе побјегла у Индијанце. Сваки ђак носи име неког индијанског поглавице. Буде ту и каубоја, и уцвијељених родитеља. Појави се неки Фрањо на љубичастој дрезини, да среди ствар. Драма иде на рецензирање, па на читање кроз Савјет позоришта" (Чучак, 1987, стр. 816). У наставку текста аутор даје и неколико „аутобиографских присјећања", којима додатно „објашњава" исходишну нит из које је драма настала, дајући и низ „документарних детаља", па и честице помоћу којих је могуће наслутити сталну животну борбу да се остане и у животу и у *Животу*.

мај–јуни 1989. *Комад будала*[6] пише послије *Једна у мајке*, а прије *Генералне пробе смака свијета*; након које пише комад *Велики кадија и мала Флорами* (мада у колумни, објављеној и у другом тому *Дјела – Колумне* сам Писац наводи како је „није завршио“). Овдје ваља напоменути и да су објављене обје „верзије“ комада *новинарске патке* (са другачијим насловима и у различитом обиму, уз неке – не и безначајне – текстуалне измјене): *Генерална проба смака свијета* и *Меркалије бјежи из земљотреса*. (Да замешатељство буде употпуњено, у Чучковим помињањима ове драме срећемо је и под насловом *Меркалије бјежи из епицентра*, а да читава збрка око наслова и библиографских „јединица“ не остане на томе, под истим насловом Бранко је објавио и једну колумну.)

Својеврсна „драмска поетика“, али и хронологија драмских покушаја Бранка Чучка, може се – дијелом – излучити и из његовог записа о комаду *Генерална проба смака свијета*; објављеног у склопу серијала текстова *Тако сваки дан (V)* у сарајевском часопису *Живот*:

> *Много година касније, након оних књига стихова, написао сам своју прву позоришну драму „Једна у мајке“. Режирао је Бибановић. Играли су Фанчовићева, Челан, Тулић, Бејтовић. Након четири репризе, представа је престала да постоји. Ни данас ми није јасно. Та се драма данас може прочитати у оном броју „Лица“ посвећеном младој босанскохерцеговачкој драми. Не буди ја лијен, па напишем нови текст „Комад будала“ у десет чинова. Читао Кустурица (задовољан), читао Матерић (мисли да је згодна за ТВ), читао Гојер (ништа не рече). Онда ја напишем комад „Генерална проба смака свијета“, нагласивши у дидаскалији да је ово „драма новинарске патке“. Сад, кад се текст налази пред читаоцима „Лица“, дозволићу себи малу индискрецију. Мислим, наиме, да ме још није напустило осјећање да присуствујем оном другом чину, у старом „Камерном театру“. И својски се трудим да онај пиштољ из Чеховљеве школе позоришта окине што раније. Будући да су чак и велики редитељи често изврсни гробари позоришних текстова, осјећам списатељско право да мислим како имам личну верзију те представе. Али, господо, можда је боље да се вратим машини Deus ex machini. Сједам и пишем драму „Велики везир и мала Флорами“. Идем да залутам у неко другачије позориште.* (Чучак, 1988, стр. 338–339; курзив наш)

Критичка „рецепција“ Чучкове драматургије (не рачунајући чињеницу да је његова радио-драма *Ноћ када је штуцала баба Ана* награђена

[6] У тексту за *Живот*, 1988. Чучак „датује“ настанак драме, а дефинише и њен обим; као што и биљежи неке „реакције“ првих читалаца *Комада будала*.

1973. године на Конкурсу Радио Сарајева, што је – само по себи, и те како – потврда ауторске вриједности и особености), своди се на уопштену оцјену приређивача „антологије“ у *Лицима* (Горан Симић; иначе и сам драмски аутор, заступљен у „избору“ који је сам приредио!), само неколико редака Дубравке Зрнчић (у предусловију *Младој б-х драми*) и – условно, индиректно потврђујући вриједност – позив Бранку да за позориште (гдје је Зрнчићева била драматург и – потом – умјетнички директор) напише „дјечју драму“; те на нешто обимнији и промишљенији-аргументованији запис Марка Ковачевића[7] (првог „приказивача“ драма у *Лицима*, па и *Једне у мајке* Бранка Чучка).

Док Симић[8] износи неколико уопштених и површних „опсервација“ о б-х драми и позоришту, што се односи и на драму Бранка Чучка, Зрнчићева лапидарно, правећи не и безначајну омашку – кад проглашава све заступљене ауторе припадницима исте генерације, а између најмлађег, Бранка Калезића (1958) и најстаријег, Бранка Чучка (1948) равно је десет година – Чучкову драму помиње два пута, на цигло осам редака (у оквиру текста од непуне три странице, са по шездесетак редова, стр. 15–17), посебно је истичући јер „поступак драмског догађања остварује употребом средстава других медија, те подражавајући реалност не пројецира стварну слику свијета већ јој даје синтетичко обиљежје“ (Зрнчић Куленовић, 1986, стр. 17).

Иако „најкомплетнији“ приказивач, драму *Једна у мајке* Бранка Чучка – поред тога што је крсти „*комплексом босанског Јонеска*, са закашњењем“ [курзив наш] – Марко Ковачевић у суштини и не види вриједном да се нађе у оваквом избору – својеврсној антологији: „Сировост драматуршког материјала, наивна суровост ситуација, некрофилство... бизарност,

[7] Као дио „предговора“ уникатни-једини је конзистентан напис о Чучковој „драмској авантури“, под *комплексом босанског Јонеска, са закашњењем*, како се вели у овој „оцјени“ (Ковачевић, 1986, стр. 5–14; о *Једној у мајке*: стр. 12–13; навод са стр. 12).

[8] Резолутан у оцјени (уз наше истицање кључних ставова): „У свему овоме постоји један парадокс: у односу на друге југословенске средине Босна и Херцеговина данас има најлошије позориште, најлошије глумце, најлошије редитеље, најлошије институције које се баве изучавањем позоришта а при томе има најчувеније критичаре и позоришне теоретичаре који су до сада дали врхунска тумачења свјетског позоришта а да их се већина до сада није огледала у тумачењу босанскохерцеговачког позоришта. У овој чињеници као да се огледа својеврсна небрига за босанскохерцеговачке ауторе па стога и не чуди чињеница да међу драмским писцима имамо *више пролазника кроз драмску књижевност* него оних који су драму одабрали као трајну форму. (...) [не ради се] о карактеристичној и формираној генерацији стваралаца са идентичним опредјељењима, већ... одабрани драмски текстови аутора (...) *посједују квалитет који их препоручује*. Основни *критериј је био вриједносни*“ (Симић, 1986, стр. 3; курзив наш).

ласцивност, страва, ужас и егзибиционизам имају само један циљ – да оплемене накарадни црни хумор и развеселе људство од силних проблема и криза. (...) Језик је такав као да саме речи одлучују у какву ће се синтагму спарити. Наравно, овде би било места за савете о манама драматургије низања призора, о плошности и нападној транспарентности ликова, о селекцији и сажимању, али то је сада мање важно“ (1986, стр. 12–13); ни он не пропушта да уочи „главне пунктове“ Бранкове драматургије:

> *У том смислу Чучак залази и у подручје пародирања самог театра: сцена када Хелена убија позоришног критичара пиштољем који је висио на зиду од самог почетка, зато што је то било правило једне старе и преживјеле позоришне идеје. Чучак овим посредно настоји постићи разарање традиционализма у свим његовим видовима. Треба такође мењати и све митове којима је пренакрцано ово столеће (...) заменити новим митовима; треба живети страсније, а не бити оваплоћење нечијег модела и отрцане туђе идеје* (Ковачевић, 1986, стр. 13; курзив наш).

И „драмски“ Бранко Чучак, био је рођени авангардиста – а понекад до анархизма – уосталом као што је и у поезији био запажени иноватор и превратничар; све почевши од новинског „објављивања“ властите самобитности-самосвојности, што је опазио већ први приказивач „премијерне“ Чучкове збирке, Рајко Петров Ного, 1971. године у сарајевском *Изразу*: „најдаровитије је, најбоље и најавангардније међу оним што се сврставало под мутну и езотеричну синтагму модерног сензибилитета“ (2011, стр. 14); оцјени која би се могла – безмало – накнадно примијенити и на драме: дакле, није т о било иманентно само пјесничком, већ и драматичарском, а и укупном литерарном приступу Бранковом.

А тај „мутни и езотерични модернизам“ седамдесетих (не заборавимо: Чучкова прва књига пјесама *О ништа и осталом* штампана је 1971. у сарајевској *Свјетлости*, а прва драма, радио-комад *Ноћ када је штуцала баба Ана* награђен је и изведен 1973. на Радио Сарајеву), Божидар Мандић – један од активних са-учесника новосадске и југословенске алтернативне сцене тог доба, „авангардиста и модерниста“ – данас, четрдесет година доцније – у *Политикином* издању од 5. децембра 2015, година LIX, број 34, на првој страни *Културног додатка* овако карактерише (уз наше истицање најважнијих ставова): „То што се дешавало седамдесетих, *надовезује се на 1968, на светске покрете* љубави, мира, па и хипи покрета, али је уједно и претходница зелених, антинуклеарних, мировних, феминистичких покрета... Био је то један *спонтани сензибилитет који је градио једну субверзивну, пре свега, естетику*. (...) *која до данас није релевантно тумачена нити*

ревалоризована. (...) авангардне представе седамдесетих, пројекти који су показали да *уметност може бити све, али да није све и свашта*. (...) *без респекта према претходном, према режиму, према лажном моралу*."

И укупно књижевно дјеловање Бранка Чучка, па и његови драмски текстови, надовезују се на шездесетосмашко „уличарење" и свјетске покрете; субверзивне естетике, која ни до данас није протумачена ни валоризована: *Свињо медицинска, матер му покварену, Јебеш налазе, Јебеш ми све, јебени тест, бог те јебо, Јебе ми се за њега, Јебо му викенд матер*... псује и богохули Чучак у драми *Једна у мајке*, и прије и послије но што *Ана* упита *Зашто толико псујете, госпођо Хелена*, а „сценски диспут" о псовкама крене у помало неочекиваном смјеру:

ХЕЛЕНА: Псујем од четерес пете. Од када смо се ослободили.

АНА: Ипак ми се чини да мало претјерујете.

ХЕЛЕНА: Таква сам, па шта. Додај ми ношу да се попишам.

АНА: Ето ме одмах. Пиш, пиш, пиш, пиш.

Дакле, ми смо се (овдје, у БиХ, у Југославији) ослободили, од свега па и од морала (и од „лажног морала", ваљда), четрдесет и пете; зато псује Чучак, па чак и кад „мало претјерује" (а претјерује, и те како). Занемарујући неписано театарско правило да је у позоришту *једном премало, трипут превише* (Бојан Ступица), а држећи се аристотеловског како све у драми мора да буде мало „животније" и од живота самог (увјерљивије и очигледније), да би га публика уочила и препознала и да би му вјеровала, Бранко насрће на правила очекиваног понашања, моралне и устаљене норме, грађански ред и поредак... на режим, коначно. Али Чучково драмско и пјесничко (поетичко?) „кочијашење", наравно, није ни прво ни најважније, при сагледавању праваца развоја и домета његовог стваралаштва.

Нигдје, па ни у драмама Чучак није типичан, обичан, испразан ни свакодневан; свакад је атипичан (па и кад псује, без-бели, кочијашки и преко--јего; за шта је *Једна у мајке* мастер-клас: нпр., кад *Пијаница* „реплицира" *Боли ме пичка*!); што је лако видљиво и из Ауторове напомене за драму *Црна мрља брзог за Сарајево*, наведене тик испод списка ЛИЦА, прије самог текста (уз наше истицање кључних ставова): *Поред* потиснутог ритма шина, *требало би* функционално користити видео-рикордер, због могућности да непотребно одвлачи пажњу публике. *Старост глумаца је просјечна а функционалност ручке „у случају опасности повући" може бити наглашена или минимализована. Пожељно би било да се игра по могућности „нулта" представа. Дакле,* да се сачува интегритет текста. *Али, ако?* Глумци би, иначе, требали бити добри.

Све је у Чучковом тексту привидно: и списак лица (Глумци I и II и III, Глумице I и II, Незнанац...), и ауторова напомена, и имена ликова (знана из класичне свјетске драмске лектире: *Береника*, *Федра*, *Хамлет*, *Отело*, *Просперо*, *Леди Магбет* која се појављује само у задњем тренутку, *искачући из публике*) и њихове „радње“ и поступци, и њихове „реплике“; коначно и оно куда су ишли, гдје су стигли, али и зашто је било ишта-што-је-било... Сва ова „драма“ јесте привид!

Чучково поништавање драмских услова и конвенција, разлога и правила, очитовано у томе што нити сазнајемо ко су актери-personae dramatis, ни шта раде, ни одакле ни зашто путују, али још више у изостајању икаквог заплета, па – логично – и „расплета“, а самим тим и основног драмског начела-покретача и раста напетости; не само што је сугерисано већ у Ауторовој *напомени*, него одатле сазнајемо и како је Писцу основна намјера да (*потиснутим ритмом шина* или *функционалном употребом видео-рикордера*; оновременом техничком новошћу на нашим сценама, иако је већ Ервин Пискатор – Брехтов учитељ – још 1927. године, у режији комада „Хопла“ Ернста Толера, користио видео-филмску пројекцију на сцени) *непотребно* н е *одвлачи пажњу публике* (а све је у овом „комаду будала“ и засновано на непрекидном „одвлачењу пажње публике“ и изостанку било какве драматичарски развијене „радње“); дакле, сасвим обрнуто и супротно – а потпуно свјесно – од основне тенденције сваке позоришне изведбе, која (почиње „првим покретачким мотивом“, акцијом протагонисте и „реакцијом“ антагониста, развојем заплета, напетошћу, кулминацијом и расплетом), онтолошки „мора“ да тежи привлачности за публику.

Очигледно је да је и ово (као и већина, ако не и сви комади нашег Аутора) *драма за читање*, а за „приказивање“ Бранко као да и не хаје: доказ томе је и кључно залагање у напомени да се захтијева *интегритет текста*. (Позоришна судбина јединог његовог комада који је доживио сценско постављање – у режији вршњака и пријатеља Дубравка Бибановића – *Једна у мајке*: премијера и четири репризе, прије „скидања“, показује да је Чучак имао успјеха у својим замислима!)

Коначно, завршна напомена како би глумци *требало да буду добри* директан је доказ ауторовог иронијског удаљавања, и од (очекиване) животне практичности, али и од било каквих позоришних „трикова“ и еуфемизама; ауто-сарказам готово, тим прије ако се има на уму како је прошла – по нашем мишљењу најбоља (и најамбициознија) Чучкова сценска драма – једина упризорена.

По много чему подсјећајући на *Посјету старе даме* Фридриха Диренмата, *Једна у мајке*, са поднасловом[9] *црна комедија* (гдје аутор јасно

[9] Поднаслови су (а и сами наслови, наравно!) и иначе Чучково омиљено

показује колико је свјестан „жанровског класификовања“ и колико је оно ствар властитог избора), јесте – позоришно-практичарски названо – „монодрама са гостима“: све се врти око главне јунакиње *Хелене*, а остали актери се само редом појављују и излазе са сцене. (Истина, знатније је и сценско присуство *Ане* – медицинске сестре, али и њена „улога“ у драми је одређена једино у односу према Хелени, док Анина лична „прича“ потпуно изостаје.)

Бизарна почетна ситуација у којој три пута већ умрла, а ипак још жива главна јунакиња (вршњакиња 20. вијека: рођена 1. 1. 1900, има 85 година) пред сценском „публиком“ (као и пред претпостављеном-стварном, театарском), пара плетиво свога живота; немогућност реалног утемељења оваквог слиједа догађаја и – од самог почетка – отежавано успостављање „илузије стварности“ досљедно се реализује и у појединачним појавама бизарних ликова. Сценом дефилују *Франкенштајн* (страх), *Паја Патак* (забава), *Мерилин Монро* (љепота), *Гаврило Принцип* (слободарство--револуционарност)... све одреда „типови“ (поп-културе, углавном) 20. вијека; свијета у коме се Чучак и иначе најкомотније креће – паралелно са „стварношћу“ свјетске класичне литературе а и књижевности уопште, гдје је Бранко ненадмашан: начитан и поткован – будући примарно „гласноговорник“ управо оне генерације која је на бившим југословенским просторима и формирана на маргинама свјетских „трендова“. (Отуда не треба да чуди и директан цитат Ендија Ворхола, у *Генералној проби смака свијета* – поред низа „палимпсестских“ алузија и асоцијација на Шекспирове Хамлета и Краља Лира, Чехова и Станиславског[10], Ибзена, или Мрожека и ине – о томе како *сваки грађанин мора да рачуна на десет минута славе*; гдје лако препознајемо пјесника-родоначелника синтагме о *судбоносним дјечацима* Душка Трифуновића, и стихове из пјесме *Бијелог дугмета*: *ово је мојих пет минута, а пред тобом стоји живот цијели*; који – подсјетимо – и настају „савремено“ Чучковим домислицама.)

средство да релативизује и жанровске и садржајно-тематске одреднице, али и самога себе као драмског писца: нпр. *Црна мрља брзог за Сарајево* има поднаслов *Текст за позориште сјенки*!

[10] „Чехов је давао предност психолошким стањима ликова (...) сликајући атмосферу пре него идући за радњом“, вели др Милош Константиновић (2015, стр. 60), додајући: „Овакав став ће му на позоришном плану у почетку донети неразумевање јер су редитељи замерали ‘недостатак радње’, али у сусрету са режисером Станиславским и славу“ (стр. 60–61). И Чучку драматичару су многи замјерали „недостатак радње“, ама Бранко није пронашао свога Станиславског. Сарајлија, историчар филозофије и школовани позоришни редитељ – Чучков пријатељ – а студент Сарајлије са Илице, Београђанина Мирослава Беловића, Дубравко Бибановић (једини „сценски редитељ“ Бранкових драма), наравно, није био Станиславски!

Нимало случајно, Ранко Рисојевић (још 1984, писано уз уврштавање Чучкове поезије у књигу 46 – поред Томислава Обрадовића, Мила Стојића и Горана Симића – едиције *Савремена књижевност народа и народности БиХ у 50 књига*) за мото свога текста *Ракниматријево Бранка Чучка*, узима Бранкове стихове: *Својим сте ушима чули: / народ страшно воли да псује*; истичући да „Чучак је морао прво покидати своју вјеру у поезију моралистичког типа“. Заиста, „Чучак се не уклапа ни у какве шеме авангардне поезије, као што га не занима класична поезија тако се он удаљава и од свих оних модернистичких струјања која формализују пјесничко умијеће. *Антиформалистички пјеснички дух* је најзначајније Чучково сазнање...“ (1985, стр. 90; курзив наш).

Дакле, оно што ће лако опазити и читалац драмских текстова Бранка Чучка, својствено је – прије свега – његовој поезији; што – само по себи – јасно показује колико је ауторски приступ Чучковој драматургији резултат једне интегралне поетике, од самих Бранкових литерарних почетака: „*Народ страшно воли да псује* звони свијетом Чучкове поезије [и драме, наравно; додајмо!], и он тај звон, звон псовке, доживљава као умилну родитељску мелодију. Ми смо једно са псовком, зашто је пјесници избјегавају, као да говоре његове пјесме. (...) *Волим такве реакције: кад се љути он псује, удара шаком о сто / или пљује*“ (Рисојевић, 1985, стр. 95; курзиви наши).

Авангардизам, дакле – почесто по сваку цијену, па и на властиту штету, свакако – основна је одлика (укупног, а и драмског) књижевног приступа нашег Аутора; неприкосновени авангардизам, до анархизма чак: као помало аутистички загледан у дно самога себе, Бранко исписује и своје „драмске фарсе“ желећи да мијења свијет и ствара историју. (Препознаћемо у Чучковим „бравурама“ и нешто од Артоовог увјерења како су *велика дјела мртва* те *да све треба стварати изнова*; што – наравно – у свјетским координатама одавно није никаква новина, али – не заборавимо – т о се на нашим духовним просторима „објавило“ у стегама Титово-брозовског апарата, на ободима свјетске слободарске генерације!)

Жаријев *Краљ Иби* (изведен 1896) „препознат“ је као зачетник позоришно-драмске авангарде тек педесетак година доцније, са ступањем на сцену перјаника апсурдизма и антитеатра, *протестног позоришта* Бекета (*Чекајући Годоа*, Париз, 1953) и Јонеска, који су се и сами мукотрпно пробијали кроз духовне *пустињу и прашуму*; Арто је – накнадно „верификован“ – самопроглашени театарски „гуру“ свјетског позоришта, који је већину свог свјесног живота провео по лудницама и затворима, а о Жанеу да и не говоримо. Као да је „сликао“ Чучка-пјесника и драматичара, Андрић у причи *Аутобиографија* вели: *Човек је такав да све допушта да му кажете, на све пристаје лакше него на то да је „као и сви остали“* (2014,

стр. 56), а чувена је – одавно већ – Чулетова „девиза“: *Радије бих умро него својој књизи дао име Песме*. У Андрићевој *Аутобиографији* стоји и да *Зла судбина његове књиге и јесте у томе што већина људи неће да је прочита, а они који је прочитају неће да је штампају*. Замијенимо само оно „књиге“ са драме, а оно „штампају“ са изведу, и добићемо лапидарну дефиницију судбине Чучка-драматичара.

„Драмски случај Б. Ч.“ је утолико више свјесно-саможртвујући: добро познајући своје умјетничке претходнике, њихова дјела и судбине, а још боље осјећајући на властитој кожи сва ограничења епохе и стварности у којој дјелује, Чучак се упустио у унапријед изгубљену битку против (нимало безопасних) *вјетрењача*, које су својим оштрим елисама и тупим мозговима могле и те како да Писцу откину главу, и дословно. Писати онакве комаде – какви су, сви одреда Бранкови – и нудити их позориштима, телевизији или радију, бивало је помало као чин садомазохистичког самоубилачког истрајавања на досљедном авангардизму[11].

Донијеће Чучак у комаду *Једна у мајке* и моричну фантазмагорију--визију Сарајева у рату, *прљавом граду*, у коме *све мирише на барут*. И, мада се те „слике“ изворно односе на андрићевске реминисценције о Првом свјетском рату, накнадном памећу препознајемо овдје и тиху слутњу--антиципацију будућег крвавог полома у босанско-*балканској крчми*, који ће и нашег Аутора одвејати на све стране: преко Јеврејског гробља, Пала и Бијељине, до Бање Луке; потом – поново – у Сарајево, град у коме је удахнуо први ваздух и гдје ће и скончати, с касне календарске јесени, почетком децембра 2008. Има ли овдје мјеста и прилике „отварати причу“ о визионарству, о епифанијским спознајама истинских умјетника-пророка (попут Тројанке Касандре), којима нико не вјерује; или само треба минути свијетом, мимо тих Чучкових моричних сања и наше збуњености?

Авангардизам „драмског Б. Ч.“ лако се и једноставно исказује, детерминише, али и препознаје: у језику, у изразу, у укупним смисловима; у третману ликова, а посебно саме радње његових комада. Као пеливан над амбисом, као жонглер са жилетима, истовремено и „мета“, али и бацач

[11] Након сценског „фијаска“ у родној бх-престоници, Чучак се окренуо босанској провинцији: његови текстови обрели су се у Зеници и у аматерском позоришту у Приједору, и у Народном позоришту Републике Српске из Бање Луке; али неприлагођеност репертоарске политике мејн-стрима, несценичност и неуклопљивост комада „прикрили“ су чињеницу како је Бранко Чучак био – и остао – наш, локални, именом Бекет-презименом Јонеско, кога нисмо препознали, нисмо га – довољно – подржали; нисмо му омогућили да се сценски оствари и да постане-афирмише оно што је, заиста, био: расни авангардиста, првог реда и по сваку цијену--шта кошта да кошта. А коштало је, наравно!

ножева, као гутач ватре (нимало случајно, једна Чучкова збирка пјесама носи наслов *Умијеће гутања кнедле*, аутора који се осјећао – насловом друге збирке – као *Во у купусу*), Бранко еквилибрише и левитира; бравурозно ствара своје драмске свјетове.

Хелена у *Једној у мајке* бритко језички „каламбурише“: *Сједим вам на располагању* (пошто је везана за постељу); позива остале *да скончамо* (будући да је већ трипут умрла); налази сличност *цензуре и коректуре*, али и течно наводи комплетан састав, једанаест првотимаца ФК „Сарајево“ (из 1985!), од голмана Ђурковића до лијевог крила Предрага Пашића. Апсурдни дијалози (језичке заврзламе), спремност да се зађе иза језика и смисла и да се разруше норме и конвенције, очитоваћемо само примјером „разговора“, када Хелена наређује: *Водите га из комада*, а Ана одговара: *Да га однесем у комаду?*. А када један од „сценских актанцијалних ликова“ Паја Патак, на сва Хеленина питања и потпитања има једино властити одговор (који само варира у броју понављања те „лаконске реплике“): *ква-ква; ква; ква, ква, ква, ква...*, остаје нам да подсјетимо на бекетовско-јонесковске „реплике“, а посебно на Еженово досљедно сценско практиковање механицизма учења страних ријечи у фразама и Семјуелово довођење у питање употребљивости ријечи у функцији деструкције (смислености) драмске радње. (Помињући Бекета, скренимо пажњу и на *Печене ће кокоши падати с неба*, најавангардистичкију Чучкову *гладну драму*, у којој два јунака – попут Бекетових – чекају Бога да им отвори конзерву!)

Ипак, највеће изненађење читалац драме *Једна у мајке* (не и њен гледалац) доживјеће када међу лицима-ликовима пронађе и *Једну у мајке* и *Бранка Чучка*. Ако би се, због „биполарности“ Хелене (која је глумица, и за морбидну „публику“ у болничкој соби – *Болеснике* и *Мртваце-Костуре* – изводи дио своје „монодраме“), појављивање *Једне у мајке* међу лицима-ликовима могло и прихватити, откуда онда сâм Бранко Чучак? Можда је то само ауторово тјерање шеге (*са самим собом*, што би рекао Црњански у *Дневнику о Чарнојевићу*), а можда и доказ како писац и не рачуна на гледаоце но искључиво на читаоце своје драме? Можда је Чучак хтио да нам „каже“ како је он „свеприсутан“ у своме комаду, чак и када у њему не игра; можда је то онај „интегритет текста“... А можда је посриједи тотална идентификација писца са својим дјелом: „*Једна у мајке*, то сам ЈА!“ (Не рече ли оно Андрићев Ћамил: *Цем Султан, то сам ја*?)

Блистави врх Чучковог доживљаја (националне) историје – циничан и аутосаркастичан – јесте појава (у дидаскалији) Гаврила Принципа, Фердинанда и Софије (који сједе у првом реду публике, док Хелена изводи своју „монодраму“ пред *Болесницима* и *Мртвацима-Костурима*, приповиједајући о Сарајеву пред Велики рат): *Гаврило Принцип трчи кроз публику рецитујући: „Ево теби моја граматика из мојега аутоматика“*.

Чује се петарда. Софија скаче са столице, Фердинанд је благо умирује и каже: „Госпођо Софија, смирите се забога, ово је само петарда, (показује по публици): Какав диван и духовит народ“. Има у овој сценској слици и неке „суматраистичке повезаности“ са Црњанским (Случај, Комедијант?)[12] – чију драму *Маска*, слично Чучковим драмским текстовима, карактерише расплет који није истовремено и крај комада – што додатно повезује оба текста и са „апостолом театарске авангарде“ 20. вијека, Бекетовим *Годоом*. Свака *авангарда* – свакад и свуда – разбија „систем жанрова“, поигравајући се и са „драмским“, „трагичним“ и „комичним“, а *Једна у мајке* има поднаслов *црна комедија*. (Као да је Бранко Чучак „најавио“ и касније наслове – несумњиво најгласовитијег савременог српског драматичара – Душана Ковачевића: *Урнебесна трагедија* и *Клаустрофобична комедија*; а могу се налазити и сличности – највјероватније „случајне“ – између Чучковог и Ковачевићевог наслова драмских текстова: *Генерална проба смака свијета* према *Генерална проба самоубиства*!)

Псовке (а и о томе је, још 1971, писао Р. П. Ного (в. 2011, стр. 11–12): „А Чучак, бели, зна да псује – и то простачки. И зна да се руга и шпрда – и то драстично, лакрдијашки. И што је најважније, не штеди ни себе (‘мајка је родила погрешно дијете’), ни философске шлагере у којима *зна да ништа не зна, што би рекао Ниче* (!), ни бајне госпе што се од његовог осмијеха распадају ‘у прах, пепео и говна’, ни наша вајна лирска балављења по још нашкијим планинама (*Пругнанта*, *Сторстела и Дрогмедре*) док облиђеће, замислите, око маслачка! Својевремено се потписивао, такође, пародично: *Бранко сам Чучак*, а у *биљешци* је завршио неколико факултета (тиме се легитимишу пјесници које он не воли), додајући како *живи и досађује се у Сарајеву*“, као још један експлицитан начин деструкције „жанровског“ али и сваког реда и поретка, удобности и конвенција уопште /животног, па и драмског; јер је драма – још од Платона и нарочито Аристотела – *подражавање/*), илуструју насумце одабране из мноштва, у комаду *Једна у мајке*: *курцолит*, *јебидон*, *говнадон*, *триперит*, *гузолијум*, *пиздиндон*, *спермалит (три пута орално а три пута вагинално)*..., и тако до унедоглед![13]

[12] И Милош ће (у: *Лирика Итаке и коментари*), аутоподсмјешљиво добацити: „ја сам се зато, док је у Сарајеву сиромах Принцип испружио своју руку, *која није задрхтала*, бавио пеглањем свога фрака“!

[13] Ево и шта сам Аутор има да каже о томе, у своме аутопоетичком тексту, „Ауторовом прологу“ под насловом *Мени је ванредно стање*, објављеном у књизи изабраних пјесама *Штипаљком за вјетар*, 2000. године:

Зато што сам био стидљив, први сам се испсовао, на овој вјетрометини. Најдубља осјећања, у нашем човјеку, псују као кочијаши. Као младић, нисам могао истјерати кера, без бесплатне услуге, домаће псовке. Остало долази послије. Данас их користим као дављеник вјештачко дисање, као спас од дендизма, као црни хумор. Чули сте за особе које се смију на сахранама. Живот чучи у гениталијама.

Зато при сваком чину стварања, за свједока имамо стид. Екстракт

Са Радија се саопштавају бизарне-историјски анахроне Вијести:

Добро вече драги слушаоци. Данас је на средњем Балкану српска војска доживјела тежак пораз од Турака султана Мурата Првог. Послије пораза на Марици 1371. године Турци су несметано продужили надирање на Балкан. Византијски и бугарски цар постали су турски вазали. Срби су до тада представљали најјачу војну силу на Балкану. У жестокој бици изгубили су животе оба владара. Међутим, о самом току битке, о бројном стању војске, па чак и о томе ко је побиједио, на основу досадашњих информација не можемо донијети коначан закључак.

СПИКЕР НАСТАВЉА: Кардинал Ришеље донио одлуку о оснивању Француске академије. Приједлог једногласно прихваћен у доњем дому Парламента. Сликар Ђото управо завршио сцене Страшног суда у базилици града Асизија. Власти замјерају сликару и помагачима распустан начин живота.

ИЗ СПОРТА: Војвода од Ланкестера побиједио војводу од Кента у живописном коњичком турниру, у близини палате Тауер. Смакнуће побједника обавиће се за јавност тачно на дан прољећних сатурналија.

ВРИЈЕМЕ СУТРА: Магловито па сунчано, сунчано па магловито. Не знамо ништа о кретању циклона. Дежурна екипа првог програма, жели вам пријатан викенд.

Дакле, све је, дословно, могуће; постоји паралелна стварност унутрашњег свијета д р а м е (у којој је могуће и оно немогуће: да три пута умрла и даље живи; а и да осамдесетпетогодишња старица буде љубавница младог доктора, *Кокоњића*).

Свјетска лектира (посебно драмска) и изворно пост-нео-модернистички приступ (у коме је литерарна стварност стварнија од стварне стварности), код Бранка Чучка посебна је прича[14]: начитан[15], суверено је

људскости. Псујемо оно што нас је створило, јер мислимо да нисмо завршени. А да смо завршени, псовали би само зато.

[14] „Јонеско је 1950. објавио једночинку *Инструкција*. Тамо, пред само загријавање води се овакав дијалог: ПРОФЕСОР: Париз је главни град чега... госпођице? УЧЕНИЦА (тренутак размишља, онда сретно каже): Париз је главни град Француске? А 1981, године, у мојој књизи *Во у купусу* налази се пјесма с насловом *Париз је главни град Француске*. Како ја једва сричем провансалски, била је мала могућност да се чујем с Јонеском. *Може бити да сам се ја из тих телепатских разлога, као пијан плота, ухватио драматургије. Кад си ми то дошапнуо, Ежене?* Али, бог те чуо“ (Чучак, 1988, стр. 341; курзив наш).

[15] „Како је забележио Радивоје Микић, исходиште ове [Чучкове; напомена наша] лирике била је авангарда, али зрели плодови авангарде, без младалачких

владао асоцијацијама и конотацијама епских размјера[16]; а драмско-позоришне алузије неизбројне су и немјерљиве: Чехов, и чеховљевски пиштољ који на сцени из првог чина мора опалити у другом, „остварује се“ изистински, када Чучкова *Хелена* заиста пуца-убија, и то *Позоришног критичара*. (Јонесковски полицајци, попут *Ватрогасца* из *Ћелаве Пјевачице* – одмах, са улице – упадају да „ријеше случај“, задовољавајући се објашњењем: *Пуцала сам из једне старе идеје*; позоришне, наравно!)

Поштујте правила драматургије, ускликнуће Чучков Лик (слично Пиранделовим *Лицима*), али ће га на земљу спустити Хеленин „хладан туш“: *Будало, ко још држи до уживљавања*; чиме ће Аутор поново васпоставити

амбиција да се свет ултимативно мења тако што ће се деструисати класична, овештала песничка средства, али с амбицијом да се из поља слободног језика шакама захвати оно што је песнику потребно. (...) Песник Петар Цветковић, препоручујући једну Чучкову књигу лепо описује део тог захвата: ‘Чучак се, наиме, не либи употребе језика из саме животне стварности: дечјих смицалица, спортских реквизита, наслага са ђубришта, ратних траума, измењене психологије људског бића, сиреалних слика, јарких боја, најбоље лексике захваћене помало мангупским шакама. (...) Чучкова поезија захвата материју из два ревира: из реализма, односно реалистичког погледа на свеукупност света, али и из ревира гротескно-хуморног погледа на стање ствари, у том истом свету’“ (Павковић, 2010, стр. 49–51).

[16] Васа Павковић, у тексту о поезији Бранка Чучка, „укосо“ наводи читав низ домаћих писаца са којима „литерарно кореспондира“ стваралаштво нашег Аутора: од Војислава Деспотова и Бранислава Зељковића, Вујице Решина Туцића и Владимира Копицла, преко Адмирала Махића до Томажа Шаламуна; а успјешно проналази и директну повезаност и са књижевним дјелом С. С. Крањчевића, Стевана Раичковића, Абдулаха Сидрана, или „реплике“ Богдана Поповића: *ал’ не беше цела лепа*, а у наставку: *Дучић, Шантић, Шимић, Тин...* Још је обимнији „корпус“ свјетских алузија, веза и „укрштаја“: од библијских конотација, хомерских „инспирација“ (Киклоп, Кирка, Лотофази, Пенелопа, Еумеј), или Фројда (поменутог већ у првој пјесми *Умијећа гутања кнедле*, 1988), преко Скота Фицџералда и Емили Дикинсон, „призивања“ Бруна Шулца или Лава Толстоја (в. Павковић, 2010, стр. 49–57), све до преобиља „оживљавања“ свјетских драматичара. Овоме додајмо и ауторе са којима Чучак – властитом изјавом – успоставља „дијалог“ (према тексту из серијала *Тако сваки дан*): Д. Џамоња, Гогољ, Неџад (Ибришимовић?), Вук Ст. Караџић и српска епика, Драго Куђић, Сидран, па – навод са стр. 817 – „Преживим суботу и недјељу читајући Штајнбека, Ишервуда, Павличића и Чезаре Молинарија“; потом М. Вешовића, Јежија Кошинског, Паула Целана; „прилика је да се сјетим Џојса, Бекета, Свифта“ (стр. 818); Бећковић, Жарко Команин, Меша Селимовић, Б. Шћепановић, Мао Цедунг, (ликовњаци) Урош Тошковић, Сезан, Паул Кле, Ван Гог, (фолк-звијезда) Лепа Брена, Крсто Папић (филмски редитељ), па Иван Аралица – коме Чучак посвећује прави мали есеј; (филозоф) Касим Прохић и Шираз Муфтић („први хипик у Сарајеву“, вели Чучак)... неизбројиво-непрегледно море; што ће све Бранко „скупити“ у завршни горки афоризам: *У здравом тијелу колебљив дух* (в. Чучак, 1987, стр. 815–821).

дистанцу према свим (владајућим) правилима и „модама“, борећи се за своју авангардистичку аутономију; па чак и ако је наизврат Станиславски. (Ибзенове *Авети* јављају се наоко сасвим узгредно у *Једној у мајке*, уз „призивање“ на сцену *Франкенштајна*; али им – асоцијативно – у комаду *Црна мрља брзог за Сарајево*, „одговара“ позивање на правни процес, гдје биљежимо одјек Стриндбергове *Игре снова*, што нас – даље – неодољиво наводи на Чучкову драмску „реминисценцију“ у *Црној мрљи брзог за Сарајево*: *Кад је загустило; Кад сам видио да ми слонови ходају по плафону. И кад сам сањао да једем кости мртвог оца*!)

Крај комада *Једна у мајке* сурвава се – подобно античкој „катастрофи“-разрјешењу – у вулгарну псовку: *Јебите се живи!*; којој је и то „мало“, па се понавља три пута. Остаје та псовка као једино Бранково „разрјешење“, и као срчика пишчеве „поруке и пуке“; што сабласно одзвања, нарочито у годинама које смо провели без Чучка међу живима.

Генерална проба смака свијета на сцену „изводи“ и Вука Караџића, али и Дух оца Вука Караџића; Чучковог и чучковског Хамлета: *Сутра је наше бити или не бити, питам се сад*. (И ову а и њој претходну „реплику“ изговара *Директор* „Журнала“: *На починак, господо. Што би рекао краљ Лир*.) И у овом комаду све врца од Бранкове шеге (највише засноване на језичким бисерима): *Лудачки квартет* (умјесто Гудачки); призива Чучак „пепео у ријеци“: *Кô Индира Ганди*, али и резантно пласира вулгарности и псовке (чак и у форми пародиране народне пословице): *Мртав не прди*; а сценски оживљава и легендарне анегдоте о штампарским грешкама: *Краљица Марија исПрцала се са посадом у Которској луци; краљ и краВица; на одрКаној сједници; сРање у нашем културном животу*.

Наставља се, дакле, „усличњавање“ са Јонесковим апсурдизмом ситуација и одсуства (праве) драмске радње: однекле ће у Редакцију новина банути *Власник* (нестале) *Мачке* (коме је то једино име и презиме); а како комад и почиње – ниоткуда – тако ће се и завршити: *Излазиће „Журнал“, другови. Излазиће*, виче *Други Човјек*, док *Дух Вука Караџића* „рецитује“ Азбуку, а из утробе *Кипа незнаног грађанина* чује се звук куцања писаће машине. (Да ли из Чучкове Deus ex machine?) *Секретарица* прави пинап позе. Новине лете, свих боја и наслова, кроз сцену; а свему овоме „сценском замешатељству“ Аутор „скончава“ (асоцијација на Хелену из *Једне у мајке*) – као да својој публици и читаоцима удара шамарчину – *Овде често пада завјеса*. Бранко Чучак, дакле – и у овом комаду; само још и више но у *Једној у мајке* – потпуно поништава (драмску) комуникацију, али и било какво „разумно развијање радње“; напетост (саспенс) потпуно изостаје, а „босански Јонеско, са закашњењем“ досљедно истрајава на своме трновитом путу!

Драма *Печене су кокоши падале с неба* у поднаслову доноси *логореичну булимију*; и – заиста – нико и ништа боље и тачније није ни могао да смисли и каже о овоме комаду. У том одређењу крије се – можда – и суштина Чучковог драмског приступа (уопште): вишак асоцијација просто се пресипа из препуног суда људске перцепције! Највише се приближавајући Бекетовом *Чекању* (а неодољиво подсјећајући на неизведену драму Милована Пандуревића, *Отвор на плафону, или како су 1. и 2. измислили сјекач лима*, објављену у *Лицима*, 1978), комад се напросто „распада“ у сталним алузијама на свјетску драму и позориште. (Јунаци, уз то – најчешће – говоре „у римама“, па се пародира и национална традиционална романтичарска драма у стиховима; чекају Бога-бекетовског Godoa, да им Он отвори „неотвориво“, конзерву и – успут – „филозофирају“ до бесвијести, о свему и свачему.) Чучак наставља да се шпрда са свим и свачим; највише са „иконама“, са свим и свакаквим-било чијим узорима, нападајући сваки ауторитет. („Није умио да се удвара ни Партији ни Нацији ни Богу па ни самој Књижевности. Стога је остао изван њихове подршке, срећом – и без контроле“. (Тонтић, 2010, стр. 48)) Артоовско насртање на сваку „класику“ – без обзира на посљедице – поново нас увјерава како је и колико је Бранко Чучак био авангардиста, до анархије!

Када се сценски „диспут“ обруши у питања конзервисања хране за псе, евентуално мачке, на сцену у Чучковом комаду ступа и Мрожек (наравно, са *Емигрантима*; комадом који је у његовој Отаџбини-Пољској проглашен за најбољу њихову драму 20. вијека), а са њим и „дослух“ са свјетским драмским великанима. Чучкова напомена (у загради) *Цензура*, неодољиво подсјећа на Бекетову дидаскалију: *Тишина, П а у з а, Тишина*, а свеопшта „поспрдност“ нашег Аутора – посебно усмјерена на комунистичке „иконе“ – просто фрца на све стране: *МЈао Це Тунг; Кремаљторијум; Пролетери свих земаља, уобличите се*; *Нешто је труло у држави Лањској...* И када Чучков Лик узвикне: *Подригујем, значи постојим*, није то само „призивање“ Cogito, ergo sum (што би рекао Игор Мандић, 1986, на посљедњем одржаном Конгресу писаца ондашње Југославије: *Когито, ерго СУП!*), него је и одјек Чучкове поезије (из пјесме *Дневник од 23. новембра 1625. године*): *Лежим на сунцу Знојим се Вањам / Смрдим / Лијепо ми је*!

Прави тријумф „драмске логореичности“ – ипак – донијеће тек *Комад будала* (са поднасловом *Позоришни омнибус у десет чинова*): лексички усов, права лавина у низању сомнамбулских дијалога и монолога. (Управо завршни-једанаести „чин“ – иако је „драму“ Чучак замислио у десет чинова! – комада, сав је исписан у монологу; највише подсјећајући на Бекетов несувисли-логореични монолог из *Годоа*: дотад у драми „непостојећи“ – ничим изазван и драматичарски неприпремљен – *Ивин Момак* испаљује своје салве, без даха и предаха, на пуне три странице штампаног текста. У основи прозни исказ, окружује ову „драму“, експлицитно илуструјући

одустајање Аутора од свих драмско-позоришних условности и диктата.) *Комад будала* само је условно драма, будући писан у дијалозима (слично као што и Платонови *дијалози*-расправе нису драмски текстови, иако су обиљежени основним изражајним средством драмског рода); а – да „ствар“ буде занимљивија – свих десет наводних чинова су, у ствари, „прерађене“ Чучкове причице из књиге новела *Ива путује радничком класом* (као што ће „рециклирани“ сегменти из исте књиге – шест „прича“ – бити основа и потоњег романа *Љута битка за собу „Шарлот“*, 2001).

У *Комаду будала* ништа се – ама баш ништа – драмски не дешава (на сцени), осим приповиједања и разговарања о догађању (чиме се разрушава и давнашња дистинкција *мимезиса*-драмског и *егзегезиса*-епског). А драма није ни *омнибус* (иако је тако одређена поднасловом), будући да се „омнибус“ сачињава од (одвојених и завршених „прича“) разноликих дијелова. У читавом овом (повеликом, 53 пагинисане странице) *комаду*, постоје само двије дидаскалије, у „десетом чину“, а и тада су само фингиране: *Рута дријема. Ива сипа терапију, онда врисне* (стр. 49); *Рута одлази кроз уска врата* (стр. 50). Дакле, све је привид, поготово све „драмско“ у овој „драми“; а Чучак поново демонстрира своје темељито и коријенско насртање на сва правила и законе, напосе драмско-сценске.

Нимало чудно, након читања *Комада будала* Кустурица је био „задовољан“, Матерић мислио да је „згодно за ТВ“, а Гојер „ништа не рече“! Шта и да каже театролог и позоришни редитељ, кад у „драми“ (по Чучку, у њеном 6. чину) постоји лик именован као *Курчев глумац*, чија се сценска „задаћа“ (дванаест пута) исцрпљује у томе да буде „приповједач“ и *жива дидаскалија*, који окончава диспаратне комадиће *Комада*, након размијењених реплика два једина „актанцијална-сценска лика“ (*Иве* и *Умихане*): *Рекла је Ива* (седам пута) или *Рекла је Умихана* (пет пута). А нимало чудно да и ми – након свега – Чучков *Комад будала* видимо једино као резултат свјесног *залута* (што би рекао Лаза Костић) у драму, драматургију и драматичарско; или као досљедно рушење свих стега, закона и конвенција, односно авангардизам по сваку цијену, до анархије.

Радио-драма *Ноћ када је штуцала баба Ана* умногоме „излази“ из корпуса Чучкових (свих, каснијих по времену настанка) д р а м а, ама ваља овдје рећи како је она, по нашем увјерењу (на основу читања, наравно; иако је то – нужно – другоразредна комуникација са радио-драмским комадом, који претпоставља специфичности медијске „инсталације“, ама и перцепције) литерарно најумјетничкији Чучков текст, са најмање еквилибристике (прва је и настала, прије 1973) и авангардности, посебно оне по сваку цијену. Мада ни сама није до краја у размјерама „очекиваног“, ипак је у њој писац најприближнији ономе што се од њега и очекује (нарочито *во времја оно*), а –

у најмању руку – биће будућим читаоцима Чучкове драматургије занимљиво упоређивање разлика и сличности са његовим каснијим приступима драми.

Ипак, и поред успјеха *Ноћи*, и након свега, остајемо у увјерењу како је *Једна у мајке* најбоља и најамбициознија драма Бранка Чучка; а права је штета што њена праизведбена инсценација није донијела више успјеха. Сигурни смо како би се – да је било што није било – Бранко Чучак нашироко афирмисао и као драматичар; поред тога што – вријеме то показује – остаје наш најважнији авангардиста и превратник у домаћој поезији друге половине двадесетог вијека.

ЛИТЕРАТУРА

Андрић, И. (2014). *Приче*. Београд: Ringier Axel Springer.

Зрнчић Куленовић, Д. (1986). Нека нова драма. *Лица*, бр. 3–4, 15–17.

Ковачевић, М. (1986). Млада босанскохерцеговачка драма. *Лица*, бр. 3–4, 5–14.

Константиновић, М. (2015). Чехов, савремени класик. У А. П. Чехов, *Камелеон и друге приче* (60–62). Београд: Ringier Axel Springer.

Ного, Р. П. (2011). О раној поезији Бранка Чучка. У *Чучкови књижевни сусрети*, Зборник (9–14). Хан Пијесак: ЈУ Народна библиотека „Бранко Чучак“.

Павковић, В. (2010). Живот је мука а језик чудо!. *Чучкови књижевни сусрети*, Зборник (49–57). Хан Пијесак: ЈУ Народна библиотека „Бранко Чучак“.

Рисојевић, Р. (1985). Ракниматријево Бранка Чучка. У *Савремена књижевност народа и народности у БиХ у 50 књига*, књ. 46 (89–95). Сарајево: Свјетлост.

Симић, Г. (1986). Ријеч приређивача. *Лица*, бр. 3–4, 3.

Тонтић, С. (2010). Пјесник Бранко Чучак (1948–2008). *Чучкови књижевни сусрети*, Зборник (44–48). Хан Пијесак: ЈУ Народна библиотека „Бранко Чучак“.

Чучак, Б. (1987). Тако сваки дан. *Живот*, бр. 6, јуни, 815–821.

Чучак, Б. (1988). Тако сваки дан (V). *Живот*, бр. 9–10, септембар–октобар, 336–341.

BRANKO ČUČAK DANS LES CHAÎNES D'AVANT-GARDISME

Résumé

Dans le quatrième et le dernier tome des *Œuvresde Branko Čučak* de la Bibliothèque *Branko Čučak* de Han Pijesak – à part d'ajout de «choix» des *Articles* – y sont inclus tous les textes dramatiques de l'Auteur (les textes publiés ou non, trouvésen manuscrit, dans ses archives personnels, aussi bien que les textes considérés perdus); et la promotion d'un livre de huit cents pages a eu lieu le 21 mars 2016, à la Journée mondiale de la poésie, dans le cadre de la manifestation traditionnelle les *Rencontres de Čučak*. Les lecteurs se sont trouvés devant la „dimension inconnue" de l'ouvre complète de cet auteur, pour certains surprenamment, très fécond, dont les *Œuvres* éditées en quatre tomes comptent presque trois milles pages (avec la remarque qu'il ne s'agit pas ni des oeuvres choisies ni des oeuvres complètes, il faut noter que cette édition n'inclut pas les récits de la période d'avant la guerre et elle inclut seulement le choix de tous les textes „non-publiés" écrits après l'année 1992 ce qui exclut des centaines des textes de la presse et des milles des pages!). Cela donne encore une preuve que Branko Čučak – à part du feuilleton littéralisé, des nombreux textes de la presse, des observations autobiographiques, un livre des nouvelles, deux romans, la multitude jamais vraiment connue et comptée des articles de la presse et bien sûr, une suite des recueils de poèmes – a aussi écrit des drames; et en plus qu'il s'agit des textes de l'avant-garde de la meilleure qualité, pas seulement dans le cadre de la littérature écrite en Bosnie-Herzégovine mais dans un contexte plus large, yougoslave et européen.

L'avant-gardisme – souvent à tout prix, même à son propre détriment – est la caractéristique principale de l'approche littéraire (complète, y compris dramatique) de notre Auteur ; et en plus c'est un avant-gardisme incontesté, qui va dès fois jusqu'à l'anarchisme, qui s'exprime, détermine et reconnait facilement et simplement dans les drames : dans le langage, dans l'expression, dans le sens complet, dans le traitement des caractères, et surtout de dans l'intrigue de ses pièces. Négligeant la règle sous-entendue du théâtre qu'*une fois n'est pas assez et trois fois c'est déjà trop* (Bojan Stupica) et en respectant les mots d'Aristote que dans le drame tout doit être un peu plus « vivant » que la vie même (plus convaincant et plus évident) pour que le public le voit, le reconnait et le croit, Čučak s'attaque aux règles du comportement attendu, aux normes morales traditionnelles, aux lois et ordres civiles… et en fin au régime. Grand connaisseur de ses prédécesseurs artistiques, de leurs œuvres et leurs destins, en sentant sur sa

propre peau toutes les restrictions de l'époque et de la réalité dans laquelle il crée il est entré en combat, perdu d'avance, (et pas sans danger) contre *les moulins à vent* ; ce qui fait de ce «cas dramatique» encore plus une abnégation consciente.

Mots-clés: littérature, art, drame, Branko Čučak, avant-garde et avant-gardisme.

Снежана Марковић*
Универзитет у Крагујевцу
Факултет педагошких наука
Универзитета у Крагујевцу, Јагодина

DOI 10.7251/ZRNS1701423M
Прегледни рад

ДРУШТВЕНО-ИСТОРИЈСКА СТВАРНОСТ КАО КОНТЕКСТ РАЗУМЕВАЊА ТЕКСТОВА НАРОДНЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Апстракт: *Наставу књижевности у млађим разредима основне школе последњих година прати све израженији проблем ослабљене рецепције и разумевања књижевних текстова. Иманентни приступ књижевном делу, на којем, последњих деценија, инсистира методика наставе књижевности, у савременој наставној пракси показује се све мање могућим, посебно када је у питању народна књижевност.*

Недовољно развијено читалачко искуство и способности читања, тумачења и разумевања књижевних текстова, негативно утичу на доживљај народног стваралаштва. Знања ученика о прошлости српског народа, посебно она о даљој прошлости, практично не постоје, што често онемогућава рецепцију народних песама и прича. Уз то, проблем представља све израженије неразумевање језика, али и неразумевање мотива и побуда који руководе поступцима ликова и вредности за које се они залажу. У таквим радним околностима постаје проблематично усвајање порука књижевног текста, самим тим и његовог доживљаја. Последице су многоструке и далекосежне.

У *раду је указано на потребу да се тумачењу текстова из народне књижевности приступи са позиције методолошког плурализма, односно да се указивањем на друштвено-историјске околности у којима су настајале и живеле народне песме и приче омогући боља рецепција, свестраније тумачење карактеристика ликова, радње и догађаја.*

Кључне речи: *читање и тумачење књижевног дела, народна књижевност, друштвено-историјске околности, друштвене вредности.*

Увод

Књижевност је стваралачка активност људског духа остварена у језику, настала када и сам језик и човекова потреба да се њиме изрази. Зденко Лешић у *Теорији књижевности* (2010) дефинише књижевност као једну од главних манифестација слободног и немирног људског духа, чија природа се непрестано мења и развија, производећи нова дела и са њима често и нове форме. Упоредо са развојем и променама друштва, мењали су се услови

*ognjica@yahoo.com

живота и тежње духа, а са њима мењала се и природа књижевности и њена улога у друштву. Јединствена улога књижевности у људском друшту и њено значење у развоју човечанства произлазе из изражене потребе да се људска егзистенција спозна и осмисли. Миливој Солар посматра књижевност као посебну врсту језичке комуникације којом се преносе знања и искуства човечанства на јединствен начин, и као посебну врсту сазнања. Према његовом мишљењу, за схватање појма *књижевност* битна су два односа: однос према језику и однос према стварности (Solar, 2012, str. 16).

Књижевност увек на неки начин говори о стварности јер су у њој утемељене све теме, проблеми, питања и дилеме који се постављају у књижевним делима. У њима су осликани животи појединаца и народа, описани стварни обичаји, навике и проблеми које су поједини народи или заједнице проживљавали у одређеном историјском тренутку, а „оно што их чини књижевним дјелима јесте то што изнова и на свој начин обликују увијек својеврсну цјелину људског искуства“ (Solar, 2012, str. 21).

Опште околности друштвеног и културног живота у којима су настајала књижевна дела, препознају се у самим делима, у њиховом језику, мотивима, сижеима, темама, као оно што је из историје у њих „ушло“ и у извесној мери их одредило.

Слике света у књижевном делу остварене су речима и реченицама које су у нераскидивој, органској вези са језиком који их производи. Притом, свако уметничко, самим тим и књижевно дело, представља резултат неког посебног виђења, а питања *ко види?*, *како види?*, *из којег угла?*, могу се поставити пред свако уметничко дело јер је у њему конституисан конкретан свет, састављен од људи, појава, догађаја, који су постављени на сасвим одређен начин: „предмети се у умјетности не појављују сами по себи [...] већ се јављају *аспектуализовани* – виђени с једне стране, из посебног угла, у нарочитом свјетлу“ (Лешић, 2010, стр. 282).

Слика аспектуализованог предмета носи у себи особена значења, која су настала као израз стања душе стваралоца. Стваралац је друштвено биће одређене средине и одређеног времена који у својим делима говори о проблемима своје савремености, својих сународника и суграђана, и често постаје тумач свог времена, строги судија заблуда и порока друштва, једном речју свест и савест свог времена. Читање књижевног дела захтева учешће емоција и мисли у складу са оном мишљу и емоцијама које само дело носи и које је његов стваралац унео у њега. Ингарден зато и уочава посебну везу између аспектуализације, као суштинске карактеристике књижевног дела, његових метафизичких квалитета и његовог коначног уобличења које се дешава у свести читаоца. Коначно уобличење књижевног дела у свести читаоца могуће је само ако су подстакнути чула, машта и емоције. Без

учешћа духовних моћи, нема доживљаја, нема јединственог узбуђења које он изазива и нема духовног раста и очовечења.

Ученик млађих разреда и књижевно дело у литерарној комуникацији

У овом делу рада указаћемо на карактеристике ученика млађих разреда као учесника процеса наставе чије развојне способности и могућности битно одређују процес наставе књижевности и интерпретације књижевног дела.

Са поласком у школу најмлађи ученици упознају књижевност, најпре преко текстова који су им донекле познати из предшколског периода, а потом са текстовима чије читање и тумачење има за циљ да у њима развије трајна читалачка интересовања и навике. Приоритетни задаци наставе књижевности на овом нивоу су *развијање осећања за аутентичне естетске вредности у књижевној уметности* и *оспособљавање за самостално читање, доживљавање, разумевање, свестрано тумачење и вредновање књижевноуметничких дела разних жанрова* (Наставни програм образовања и васпитања за први и други разред основне школе, 2004). Наведене задатке није лако остварити јер узрасна ограничења у рецепцији, тумачењу и усвајању основних структурних, а нарочито уметничких чинилаца текста, представљају отежавајућу околност и изискују много инвентивности, систематичности и упорности у оспособљавању ученика за постепено уочавање, препознавање, а затим образлагање и спонтано усвајање основне предметности књижевног текста. Уз то, развој свих ових способности требало би да резултира изграђеним читалачким навикама и укусом, потребом за књигом као извором естетских доживљаја и уметнички исказаних истина о човеку и друштву, о моралу и животној филозофији (Николић, 1992, стр. 15).

На путу остваривања ових циљева налазе се бројне тешкоће, од којих се у савременој наставној пракси као врло изражени појављују проблем језика и откривања и разумевања естетских и идејних вредности књижевних текстова.

Модели употребе језика у свакодневној комуникацији, као доминантна искуства, отежавају ученицима разумевање песничког језика, његове сликовитости и симболичности, баш као што се и појаве и вредности из савременог друштвеног живота разликују од оних естетских и идејних узора које промовише књижевност. Уметничко дело, које представља одређени модел света, једноставно не постоји изван песничког језика. Читаоцу који настоји да га дешифрује помоћу произвољних, субјективно изабраних кодова, значење ће се деформисати, као што ни за читаоца који

би хтео да пажњу усредсреди на текст истргнут из свих вантекстовних веза, дело уопште не би могло да буде носилац било каквог значења (Lotman, 1976, str. 87).

Развојне способности ученика у колизији су са чињеницом да књижевни текстови имају веома развијену имплицитну структуру, што наводи ауторе савремених читанки да при избору текстова првенствено одабирају оне које одликују једноставност и разумљивост. Психолог Ненад Хавелка оцењује да је искључивање имплицитног слоја поруке и флексибилности у значењу појединих речи и израза штетно и истиче да слојевите и добро избалансиране поруке имају далеко већу васпитну и образовну вредност од текстова који су истањени симплификацијом (Хавелка, 1978, стр. 123).

Посебност света књижевног дела захтева животна, читалачка, емотивна искуства, а ученику овог узраста то највише недостаје. Познато је да млади читаоци не приступају књизи критички. Разлог спонтаног прихватања света књижевног дела и искрене идентификације са ликовима, лежи у потреби најмлађих читалаца да замишљају и доживљавају себе као учесника у динамичним догађајима, посебно онима који су на граници фантастике и реалности. Посебну пажњу изазивају ликови са којима је могућа идентификација и који се доживљавају као етички узори. Истражујући читалачка интересовања ученика овог узраста утврдили смо да ученике млађих разреда основне школе првенствено привлаче узбудљива фабула и чудни и нестварни ликови (Марковић, 2012, стр. 258).

Између књижевног текста, као извора информације, и ученика, као читаоца и примаоца информације, развија се систем узајамног деловања, *литерарна комуникација*. Теорија рецепције указује на посебну улогу читаоца у литерарној коминикацији, кога карактеристике уметничког текста стављају у позицију сарадника. Емоционалне, интелектуалне, мотивационе и радне способности ученика најдиректније утичу на вредност, динамику и квалитет тумачења: дело своју реалност може да оствари у свести читаоца и да у њој постане специфична стварност само посредовањем маште која ствара подстакнута предметним светом текста (Илић, 1997, стр. 199).

Бављење књижевношћу (разумевање, тумачење, сазнавање и доживљавање), као посебан вид активности, претпоставља посебне *литерарне способности*. Росандић наводи као способности ученика које се развијају у првом циклусу образовања (од шесте до девете године), следеће способности: способност естетског перципирања, способност доживљавања и уживљавања, способност замишљања (фантазијског мишљења), способност памћења појединости, способност понављања, односно репродукције фабуле, способност препознавања теме, способност разликовања врсте текста (стих, проза), способност етичке и социјалне карактеризације ликова, способност рашчлањавања текста и способност описивања текста (2005, str. 16).

Литерарну комуникацију могу да ометају тешкоће које су специфичне само за овај вид комуникације. Први тип сметњи везан је за различитост кода текста и читаоца на тематско-идејном и језичко-стилском нивоу текста. Тематика текста непримерена читаочевим искуственим и мисаоним могућностима отежава, успорава или онемогућава комуникацију. Ученик лако одустаје од читања текста који га не провоцира и не окупира својом тематиком. Учестало појављивање непознатих речи, појмова, података, имена и др., отежава рецепцију текста. Допунско обавештење и појашњење значења непознатих речи, било читањем објашњења испод текста или интервенцијом учитеља, представља излазак из текста и успорава комуникацију. „Неусклађеност језичних и културолошких кодова изазива у неизграђеног читатеља нестрпљење, незадовољство и одустајање. *Посредовање за успостављање адекватног читатељског кода* [истакла С. М.] намеће се као врло суптилан психолошки, педагошки и методички проблем“ (Rosandić, 1978, str. 271).

Наставна интерпретација књижевног дела

Ученик на часу књижевности учествује у литерарној комуникацији са делом, али и у дидактичкој интеракцији која се остварује између учитеља и ученика. Основна искуства ученика учитељ допуњава и осмишљава допунама везаним за књижевно-теоријско и књижевно-историјско одређење текста са циљем да продуби анализу и омогући ниво синтезе и естетског вредновања. Учитељ је обавезан да научно приступи тумачењу текста и дужан да омогући својим ученицима да и они, у границама својих могућности, то исто остваре.

Интегрални методолошки поступак у изучавању књижевног текста који се испољава у комбиновању књижевнонаучних метода, по принципу адекватности, допринео је појави *интерпретације* (Rosandić, 1988, str. 204). Као методички приступ интерпретација у књижевном делу види уметнички и књижевноисторијски феномен који своју надисторијску судбину доживљава захваљујући естетским вредностима које носи. Интерпретација полази од става да свако књижевно дело настаје у одређеном историјском тренутку и да носи трагове простора и времена у којима је настало. Зато је овакав методички приступ заснован на плурализму књижевнонаучних метода: импресионистичкој, феноменолошкој, структуралистичкој, лингвостилистичкој, социолошкој, биографској, психолошкој…

Савремене књижевнонаучне теорије критички испитују семантичку аутономију књижевног текста и указују на важност проучавања контекста приликом доживљавања, разумевања, тумачења и вредновања књижевних дела. Доживљавање и сазнавање књижевног дела међусобно се прожимају

и подстичу. Границу између онога шта је доживљај, а шта сазнање, тешко је одредити, али се при наставном тумачењу акценат ставља на свесно сагледавање и рационално приступање свему ономе што је доживљено и што захтева уочавање, откривање, рашчлањавање, образложење, подвођење под категорије и доношење судова.

Контекст се схвата као скуп чињеница које кореспондирају са садржајима текста и обухватају односе проучаваног текста према другим текстовима, али и односе између текстовних и вантекстовних елемената. Чињенице контекста су разноврсне и хетерогене те се у настави приликом њиховог проучавања доследно примењују начела критичности, довољности и методичке сврсисходности.

У основи оваквог изучавања књижевности лежи јединство методолошких и методичких поступака којима се снаже и развијају могућности и способности ученика, којима се „развија ученикова књижевна култура, изграђује лични став и критичко мишљење“ (Rosandić, 1988, str. 205).

Друштвено-историјска стварност у функцији мотивисања ученика за читање и проучавање народне књижевности

Истакли смо карактеристике ученика млађих разреда и посебности литерарно-дидактичке интеракције са циљем да на фону ових запажања укажемо како карактеристике народних песама и прича са своје стране утичу на успешност литерарне комуникације.

Све врсте остварења народне књижевности препоручују се као наставни садржај најпре као део културне баштине српског народа, потом тематско-мотивским богатством, разноврсношћу форми, развијеном имплицитном структуром, као и јасно одређеним ликовима и основним токовима радње и богатством „места неодређености“ која пружају могућност за живу активност маште. Народне песме, приче и кратки говорни облици могу се користити у вежбама читања, језичког изражавања, у стилским и граматичким анализама, драматизацијама и сл. Међутим, управо тематско-идејне и језичко-стилске карактеристике народних песама и прича често могу представљати сметњу успешној литерарној комуникацији. Већ смо напоменули да неусклађеност језичних и културолошких кодова изазива код неизграђеног читаоца неразумевање, незаинтересованост и одустајање. Поред тога, скромно животно искуство, неизграђени етички ставови и естетичке навике и потребе ученика утичу на начин читања, тумачења и разумевања, а посебно на актуелизовање садржаја народних песама и

прича. Зато се посредовање учитеља са циљем успостављања адекватног читалачког кода намеће као психолошки, педагошки и методички проблем. Јунаци, догађаји, вредности из прошлости и архаични изрази не морају бити сметња. Они могу бити подстицај за инвентивна и продуктивна решења која ће приближити кодове народних песама и прича и ученика и омогућити успешну литерарну комуникацију. Као једно од могућих решења намеће се мотивисање ученика за читање, тумачење и доживљавање народних песама и прича, нарочито оно које се реализује локализовањем текста.

Локализовање је методички поступак којим се остварују услови да се спољашњом перспективом оснажи унутрашњи приступ књижевном делу. То је „свестрано постављање уметничког текста у аутентичне развојне и историјске околности“ (Андрић, 1997, стр. 32).

Облици и начини локализовања који су дати у методичкој литератури у бројним методичким прилозима наставној пракси указују на то да је ова методичка радња у методолошком смислу блиска књижевнонаучном концепту проучавања контекста. Локализовање се прилагођава конкретним радним околностима и условима рада, односно посебностима садржаја који се на часу читају и тумаче и могућностима и способностима ученика. Улога локализовања у припремању ученика за тумачење књижевног текста може бити од пресудне важности за подстицање заинтересованости ученика за читање, тумачење, разумевање и вредновање књижевног текста.

Када се саопштавају чињенице које уметнички текст одређују са временског, друштвеног, историјског или неког другог спољашњег становишта, остварује се шире или спољашње локализовање уметничког текста, док је његово смештање у надређени литерарни контекст (жанр) уже или унутрашње локализовање текста (Николић, 1988, стр.195). Друштвено-историјски контекст ученицима овог узраста може бити предочен на два начина. Први подразумева директно коришћење литературе, а други њену дидактичку прераду са циљем прилагођавања развојним способностима ученика. Оба модела приказана су у раду.

У настави народне књижевности саопштавање чињеница које ће осветлити друштвено-историјску стварност представља контекст који омогућава разумевање:

- књижевнотеориских појмова: народна књижевност, народна епска песма, народна лирска песма, народна балада, народна бајка, легендарна прича, предање;
- тематско-мотивске основе: слобода, племенитост, доброта, част, поштење, оданост, истрајност, издаја, превара, хајдучка част, потурчењаштво, жеља за рођењем брата, брига за потомство и сл.

- идејне основе: слобода као врховна вредност, оданост колективу, љубав према ближњима и сл.
- поступака ликова (Старог Вујадина, Марка Краљевића, јетрвице Ковиљке) и њихових особина;
- значаја рада Вука Стефановића Караџића.

Један од задатака наставе књижевности у млађим разредима основне школе је да ученици усвоје појмове *народна* и *уметничка/ауторска књижевност*, њихове карактеристике на основу којих ће моћи да уоче извесне сличности, али и битне разлике ова два основна начина књижевног стварања. Појашњавање друштвено-историјских прилика у којима је народна књижевност настајала намеће се као значајан поступак којим се објашњава природа настанка, постојања и процеса преношења народне књижевности и специфичност ауторске позиције. Указивање на време и прилике у којима су живели наши преци ученицима ће помоћи да створе представу о томе колико су старе и како су настајале песме и приче које ми данас зовемо народним; на који начин су биле присутне у свакодневном животу; зашто су нам остали непознати творци песама и прича; зашто народну књижевност зовемо усменом, односно које су прилике условиле да се песме и приче из тих давних времена певају и причају, а не читају; како се за њих сазнало и шта су неки умни људи рекли о нашој народној књижевности. Усвајање ових појмова омогућава и прихватање књижевних конвенција родова и врста као посебних врста уметничког говора.

Када је у питању појам *народна књижевност*, ученици би требало да издвоје и усвоје колективност, усменост и варијантност као њене основне карактеристике. Систем родова и врста народне књижевности има своје специфичности које су у вези са друштвено-историјским условима настанка и трајања (Пешић, Милошевић-Ђорђевић, 1997, стр. 168). Причу о настанку и усменом животу народне књижевности потребно је повезати са причом о начину њиховог прикупљања, записивања и објављивања, а која је нераскидиво везана за име Вука Стефановића Караџића. У оквиру часа посвећеног животу и раду Вука Караџића, који се планира у свим разредима почетком новембра, могуће је реализовати поменуте садржаје који ће ученицима проширити основу за формирање појма *народна књижевност*. Ширим локализовањем посредно се указује на који начин су песме, приче, загонетке, пословице и сви други облици који су постојали искључиво као усмене творевине „запамћени“, односно записани и како су сачувани до данашњих дана.

Локализовање народне лирске песме у наставним проучавањима потребно је да би се песма поставила у контекст временских, историјских и друштвених услова њеног настанка, саопштавањем података који ће допринети бољем разумевању и појашњењу уже жанровске припадности.

Народна лирика, најстарија по постанку, имала је првенствено обредни карактер, што значи да је најчешће певана у приликама које су окупљале већи број људи који су имали заједнички циљ и жеље, без обзира на то да ли су у питању биле поворке коледара, лазарица, краљица или додола, или жетеоци, копачи, или било која друга група људи окупљена око заједничког посла на моби. Специфичност лирских песама садржана је у чињеници да је то један од најстаријих видова поетског изражавања осећања, да су изузетно комплексне и синкретички повезане са другим врстама уметничког изражавања, музиком, плесом и драмом (Пешић, Милошевић-Ђорђевић, 1997, стр. 138).

У млађим разредима ученици издвајају и усвајају основне карактеристике песама које припадају одређеној лирској врсти: породичним, шаљивим, посленичким, обредним и обичајним песмама. Свака од поменутих врста певана је у посебним околностима и са другачијим циљем. Тематски и идејни слој било које врсте песама ученици ће моћи да разумеју и доживе уколико им буду предочене карактеристике виђења света и човековог живота у том свету, као и прилике у којима су песме одређене врсте певане. Осликавање друштвених околности (доминација аграрне културе) у којима су настале обредне песме приближиће ученицима разлоге и потребу постојања песама којима су у посебним приликама и одређених дана изражаване наде и жеље и које су биле неизоставни део обреда. Шири оквир упутиће ученике у посебност начина на који су наши преци доживљавали природу и човеково место у њој:

> *Човекова борба за опстанак, страх од природних сила и њиховог утицаја на земљорадњу, сточарство и све остале послове, једном речју, на живот човека и њему блиских људи, одређивали су сврху обреда, односно садржај песама које су их пратиле. Обредне активности пратиле су календар природних промена, кључне положаје сунца у току године. Бројност пролећних обреда и разноврсност поезије која се певала од раног пролећа до зрелог лета, упућују на закључак да су наши преци највише славили долазак новог сунца, новог живота, самоподмлађивање природе и живота у њој. Отуда у тим песмама толико животне ведрине, призивања свих добара, напретка и бројних жеља исказаних песничким језиком. Веровање у моћ речи и моћ добрих мисли и у постојање јединствене силе која покреће и човека и природу, давали су за право нади и уверењу да ће труд и рад бити узвраћени родом и берићетом, а живот човека напретком и срећом* (Марковић, 2010).

У Вуковим записима у *Српском рјечнику* о краљицама, лазарицама, додолама и коледарима, постоје драгоцене појединости којима учитељ може сликовито да дочара аутентичне ситуације и да их са ученицима драматизује:

> **Краљице**: *Десет, до петнаест, лијепо обучених и окићених дјевојака, које иду о Тројичину дне од куће до куће те играју и пјевају. Једна се дјевојка (која ваља да је лијепа и средњега раста) међу њима зове краљица, друга краљ, трећа барјактар, а четврта дворкиња. Краљица се покрије бијелим пешкиром по глави и по лицу; краљ има на глави клобук искићен цвијећем и у руци мач, а барјактар носи на копљу барјакчић бијел и црвен. Кад дођу пред чију кућу, онда краљица сједе на малу столичицу, а дворкиња стане више ње, а остале дјевојке ухвате око ње коло као срп, па се окрећу на лијево ступајући по двије стопе у напредак и пјевајући. Краљ стоји на лијевом крају кола, а барјактар на десном, али се они не хватају за коло, него краљ сам за себе (с лицем окренутим коловођи) једнако игра узмахујући мачем и измичући се натрашке, а барјактар (с лицем окренутим заврћколи) с барјаком у руци игра пред колом...* (*Српски рјечник*, 1898, стр. 309).

Машта, која је код ученика разредне наставе јако жива, подстакнута адекватним илустрацијама може да оживи слике обредних поворки и њихових учесника и допринесе потпунијем доживљају поменутих вантекстовних података и бољем разумевању обредних песама. Некадашње прилике могу се упоредити са савременим прославама Божића, славе, доласка Нове године, поласка у школу, завршетка школске године или почетка новог посла, у којима савремени човек изговарајући жеље за добро здравље, напредак и успех, показује исто уверење – да ће речима које у себи носе добре жеље обезбедити њихово испуњење.

Локализација свадбених народних песама може се реализовати указивањем на кључне тренутке свадбеног обреда и њихова значења и актуелизацијом садржаја и мисли песама које су том приликом певане. Ове песме су јако интересантне ученицама трећег и четвртог разреда, њиховој пробуђеној емотивности и радозналости са којом прате догађаје у свету одраслих. Какав је био идеал некадашње девојке, како је она изгледала, шта је све чинило њен живот; како је описан момак тог времена, шта је морао да има као своја обележја да би се свидео некој девојци – сва ова поређења су интересантна савременој деци јер указују на различитост некадашњег и њиховог детињства и младости, а измештеност из садашњости и везаност за прошла времена даје им додатну привлачност.

Прилике и околности у којима се изводила посленичка песма *Наджњева се момак и девојка* (Караџић, 1969, стр. 163) могу послужити као тема уводног, мотивационог разговора:

У нека ранија, али не тако давна времена, људи су већину послова обављали ручно – мушкарци су косили ливаде косама, сакупљали сено, сејали и жњели пшеницу, окопавали кукуруз, и брали плодове са својих њива. Жене су прале веш на реци, прале, бојиле и преле вуну за зимске џемпере, прслуке и чарапе, заједно са мушкарцима купиле сено, жеље пшеницу… Једини начин да опстану људи су имали у раду, првенствено у раду на земљи и сваки тренутак када је сакупљана летина био је тренутак радости и задовољства јер је добар род умањивао страх од глади и немаштине. Зато је сваки од ових послова био праћен песмом која је изражавала радост и срећу због плодова које је рад доносио. Песма је атмосферу рада чинила пријатнијом, али је истовремено својим ритмом доприносила усклађености покрета свих радника. У духовном смислу, она је била ослонац вери да ће сваки рад бити крунисан добрим резултатом, добрим родом и да ће управо речи песме допринети томе. Основа лирског израза је веровање у магичну моћ речи којом се захваљивало за плодове, славио живот и изражавала нада у предстојећу срећу и радост.

Заједнички начин обављања послова у коме је учествовало више људи звао се моба. На мобама су учествовали углавном младићи и девојке и млађи људи и жене, па је то била прилика да се у атмосфери заједничког рада и радовања развију међусобне симпатије и љубави. Зато се у већини посленичких песама јавља и осећање љубави које овим песмама даје посебну лепоту (Марковић, 2010).

У припремању садржаја којима ће мотивисати ученике за читање и тумачење ове песме учитељу може користити сликовита представа о колективном обављању послова, коју је Вук Караџић дао у запису о моби у *Српском рјечнику*:

Код Срба је обичај да иду љети у неке свеце, кад не смију себи радити, газдама на мобу, т.ј. без плате, само за јело и пиће. Највише иду на мобу те жању (ријетко косе, копају кукурузе, купе сијено или шљиве – кашто се и преде на мобу) за то се жетелачке песме зову и мобарске пјесме.

На мобу највише иду млади момци, дјевојке и младе, и свако се обуче и накити, као на васкрсеније, или на цвијети, кад иде цркви или намастиру, па цијели дан жањући пјевају и чепају се, шале се и веселе, а послије вечере играју и пјевају до неко доба ноћи [...] моба се обично купи на мрску, и домаћин треба да је

части као кад слави крсно име [...] на мобу дођу и пријатељи из другијех села, и сваки доведе са собом по неколико момчади, ђевојака и млада. На мобу се отимају ко ће поћи (*Српски рјечник*, 1898, стр. 378).

Вредности патријархалног друштва које су уткане у тематско-мотивску основу породичних песама савременој деци су непознате, због чега тематско-мотивска основа песме *Двије сеје брата не имале* (Караџић, 1969, књ. 1, стр. 202) може остати нејасна. У савременом животу радост због рођења детета не мери се тиме да ли је рођен син – *наследник* или ћерка – *туђа срећа*, како се то некада доживљавало. Потреба рођења мушког детета у породици није била везана само за судбину кућног огњишта и иметка, већ је одређивала положај и третман жене у породици свога мужа, као и „глас“ који ће пратити сестре онога тренутка када буду спремне за удају и када се у њиховој судбини буде сагледавала и судбина њихове мајке. Да би магијска игра сестара које „вију“ брата била јасна и данашњем читаоцу, неопходно је да се осветле особености патријархалне културе, у којој је главни циљ брака био рађање потомства, а женина основна функција да буде мајка. Зато су жене које су се остариле као мајке изазивале поштовање и општу наклоност колектива, док је према женама које нису родиле мушко дете испољаван презир, нетрпељивост или, у најбољем случају, сажаљење. Чланови породице гледали су ту жену попреко, са осудом, јер није испунила очекивања и зато што се због ње гаси крсна свећа; она је и чест извор сукоба и свађа (Требјешанин, 1991, стр. 51). То да је у патријархалној култури много више цењено и прижељкивано мушко него женско дете, ученицима је потребно објаснити уверењем да је мушко дете „кућни стожер“, јер наставља породичну лозу и стара се да се не угаси „крсна свећа“. Чињеница да сестре „вију“ брата, а не обрнуто, указује на још једну особеност патријархалне културе – љубав сестре према брату. Та љубав је посебна, јача од било које друге. Брат је сестри заштита, сигурност, он је изводи и предаје младожењи, сестра се куне у брата као оно што јој је најмилије или најсветије (Караџић, 1972, стр. 341). Управо зато, сестринска љубав има моћ да умилостиви вишу силу и допринесе остварењу жеље целе породице.

Локализовање епске народне песме у млађим разредима основне школе остварује се нивоу ширег локализовања које омогућава да се песма посматра у односу на друштвене и историјске појаве у којима је настала.

Упознавање са временским и историјским околностима за које се везују догађаји и личности о којима пева епска народна песма има за циљ да осветли друштвену потребу постојања таквих песама:

У најстаријим записима византинских и грчких историчара преци нашег народа описани су као добар и мирољубив народ, који је песму и игру волео више од мача и

ратовања. Српски краљеви градили су задужбине који вековима сведоче о некадашњој моћи. Када се појавила моћна сила са намером да уништи све што је до тада постојало, тадашњи владар српског народа, кнез Лазар окупио је српске великаше и њихове поданике и повео их у бој на Косово, битку која је обележила историју српског народа. У видовданском сукобу изгинуо је читав један нараштај ратника и изгубљен најугледнији део српског племства. Много је сведочанстава о тешком животу српског народа који је, оставши без државности и слободе, пет векова живео у ропству. Упркос свим недаћама, наши преци сачували су оно што по речима Вука Караџића чини један народ: језик, веру и обичаје. У томе им је помогла песма. Без обзира на то да ли је певала о српским краљевима, кнезу Лазару, бој на Косову, Марку Краљевићу или другим јунацима и хајдуцима, епска песма је будила жељу за слободом и чувала свест о славној прошлости српског народа. Отуда и посебна улога народних епских певача. Они су певајући о јунацима и догађајима чували свест о светињама – о славним прецима, о часном образу и имену, о племенитости, чојству и јунаштву (Марковић, 2010).

Марко Краљевић је доминантан лик епских песама са којима се упознају ученици млађих разреда. У песмама *Марко Краљевић и орао* (Караџић, 1969, књ. 2, стр. 242) и *Марко Краљевић и бег Костадин* (Караџић, 1969, књ.2, стр. 260) проблематизоване су две појаве: заборављање предачких идеала и прелазак у исламску веру, односно потурчењаштво. Да би ученици разумели значење ових песама потребно је да буду упућени у друштвене и историјске околности које су довеле до појава које су народни певачи истакли. У том времену „кад су живи завидели мртвима“ како је записао монах Исаија, српски племићи, богаташи, нашли су се пред дилемом: да ли да се приклоне новим владарима, Турцима и прихвате њихову веру или да остану верни вери својих предака. Прихватање исламске вере подразумевало је задржавање поседа, добијање титуле, повластица и неопозиво одрицање од свега што је било везано за прошлост – пријатеља, обичаја, вредности и сл. Као идеал коме је било дозвољено и да укори, и да посрами, али у чије мишљење је могло да се верује и кога је требало следити, јавио се лик Марка Краљевића. Марку је примерено да укаже на нечовештва бег Костадина и њему сличних, који су заборавили чији су потомци, и да јасно истакне вредности које српски народ, а самим тим и он, сматра светим. Прекор који орао упућује вили, у песми *Марко Краљевић и орао*, уствари је прекор народног епског певача српском народу, посусталом у борби за очување предачких идеала и за слободу. Предања о Марку Краљевићу која

је Вук забележио у *Етнографским списима* (1972, стр. 320), али и у *Српском рјечнику* (1898, стр. 358) одлична су основа да ученици изграде представу о митској димензији највећег епског јунака.

Да би ученици на прави начин протумачили поступке Старог Вујадина и препознали вредности и ставове који га чине непоколебљивим, потребан је друштвено-историјски контекст настанка ове песме који је Вук Караџић дао у *Српском рјечнику*. Вуков запис о хајдуцима садржи низ чињеница које се односе на појмове као што су: хајдук, хајдучка дружина, хајдучка заклетва и сл. Указујући на разлоге постанка хајдучких дружина, он истиче да је појединима повод за одлазак у хајдуке била жеља да се наносе хаљина и оружја и да их је она наводила на пљачку трговачких каравана или кућа богатих људи. Шта се све мењало у животу човека који је решио да постане хајдук, али и у животу његове породице, кроз какве је све тестове морао да прође и шта је значило полагање хајдучке заклетве и давање часне хајдучке речи, ученици могу да сазнају из овог записа, који могу да прочитају у оквиру самосталне припреме за час обраде песме. Исти запис може и учитељ да прочита или преприча својим речима, у оквиру локализовања песме. Све ове појединости помоћи ће ученицима да схвате због чега Стари Вујадин не моли за милост, већ храбри своје синове да буду срца јуначкога и зашто на крају песме у својим очима, које назива варљивим, види највеће зло. Вуков запис драгоцен је за тумачење психологије хајдука и уочавање правог разлога хајдучке непоколебљивости. Хајдуци као највећу срамоту и поругу доживљавају када им неко каже да су лопови или кукавице. Зато, када их поведу на мучење, певају из свег гласа показујући на тај начин да се не плаше мука које их чекају. Одлучност и непоколебљивост Старог Вујадина сведоче да је за њега часно хајдучко име и хајдучка заклетва вредније не само од свих материјалних богатстава, већ и од самог живота.

Из дужег записа у *Српском рјечнику* под одредницом *хајдук* издвајамо, илустрације ради, следеће:

> *Народ наш мисли и пјева да су у нас хајдуци постали од Турске силе и неправде. Да речемо да гдјекоји отиде у хајдуке и без невоље, да се наноси хаљина и оружја по својој вољи или коме да се освети, али је и то цијела истина да што је год влада Турска боља и човечнија то је и хајдука у земљи мање, а што је гора и неправеднија то их је више, и зато је међу хајдуцима бивало кашто најпоштенијих људи, а у почетку владе Турске јамачно их је било и од прве господе и племића. Истина да многи људи не оду у хајдуке да чине зло, али кад се човјек (особито прост) један пут отпади од људскога друштва и опрости се сваке власти, он почне, особито један уз другога, и зло чинити; тако*

и хајдуци чине зло и народу своме, који их према Турцима и љуби и жали, али се и данас чини хајдуку највећа срамота и поруга када му се рече да је лопов и пржибаба. У стара су времена и хајдуци, као што се у пјесмама пјева, најрадије дочекивали Турке кад носе новце од дације, али је то у наше вријеме слабо бивало, него дочекују трговце и друге путнике, а кашто ударе и на кућу коме за кога мисле да има новаца и лијепа руха и оружја, те га похарају [...] Макар била и само два хајдука, опет се зна који је од њих двојице харамбаша (старјешина) [...](Српски рјечник, 1898: 1085).

У поменутом запису Вук пружа врло сликовит опис хајдучког одела, оружја и појединости до којих су хајдуци посебно држали (сребрне токе, свилене кићанке), чије илустрације могу додатно да мотивишу ученике за читање и тумачење ове песме.

Локализовање епске народне песме треба да буде пре свега у функцији потпунијег и поузданијег сагледавања тематско-мотивске и идејне основе песме. Универзална проблематика и значења приближиће ученицима трајно свет епске поезије и указати на његову актуелност и свежину уметничких порука. *Указивање на друштвено-историјске околности у којима је епска песма настала и постојање друштвеног проблема на који она указује, може врло целисходно да буде повезано са савременим околностима и потребом да човек буде човек без обзира на околности у којима живи.*

С обзиром да епска песма приказује историјске догађаје и личности, основу локализације могу да чине историјски садржаји прикупљени из различитих извора – дечје штампе, енциклопедија и разних издања посвећених историји нашег народа (в.Благојевић, 1989; Пековић, 1987). Они ће подстаћи способност замишљања и помоћи да се свет епске песме разуме и доживи на прави начин. У *Српском рјечнику*, етнографским списима и историјским списима могуће је направити избор занимљивости из живота наших предака који би могао да има и васпитну и образовну, али и функционалну вредност. Савремена настава књижевности афирмисала је филм као наставно подручје и као средство естетског образовања. Филмови које је Образовна редакција РТС-а снимила о појединим празницима (Бадње вече, Божић, Коледари, Машкаре, Врбица и сл.) и њиховом прослављању могу да дочарају градској деци обреде и обичаје који их прате и праву природу песама које се певају. Радио емисије („Од злата јабука“ Другог програма Радио Београда) садржајима и темама које обрађују (свадбене, коледарске, љубавне, додолске, краљичке) могу да буду јако подстицајне за доживљавање

лирске народне поезије и посебно неких њених врста. Могућности да сви ови садржаји буду презентовани у оквиру мотивисања ученика за читање и тумачење појединих садржаја из народне књижевности, су бројне и разноврсне, баш као и модели и облици рада који се, нужно, прилагођавају непосредним радним околностима.

Закључак

Осветљавање друштвено-историјских околности у којима су настајале народне песме и приче намеће се као неопходан и функционалан поступак у настави којим се оснажује рецепција и обезбеђује дубље и свестраније разумевање књижевнотеоријских појмова, тематско-мотивске и идејне основе књижевних текстова, поступака ликова и њихових особина, као и значаја рада Вука Стефановића Караџића. Обим и врста информација које се саопштавају ученицима условљени су жанром и усклађују се са циљевима часа. Основу локализације могу да чине историјски садржаји прикупљени из различитих извора – етнографских, историјских, научно-популарних издања, дечје штампе, енциклопедија, као и телевизијске и радијске емисије образовног карактера посвећене обичајима и обредима из прошлости.

Литература

Андрић, М. (1997). *Наставно проучавање народног песништва*. Београд: Завод за издавање уџбеника.

Благојевић, М. (1989). *Србија у доба Немањића*. Београд: ТРЗ Вајат, ИРО Београд.

Илић П. (1997). *Српски језик и књижевност у наставној теорији и пракси,* методика наставе. Нови Сад: Прометеј.

Караџић В. С. (1969). *Српске народне пјесме, књига прва.* Београд: Просвета.

Караџић В. С. (1969). *Српске народне пјесме, књига друга.* Београд: Просвета.

Караџић В. С. (1972). *Етнографски списи.* Београд: Просвета.

Караџић, В. С. (1898). *Српски рјечник*. Београд: Штампарија Краљевине Србије.

Лешић, З. (2010). *Теорија књижевности*. Београд: Службени гласник.

Lotman, J. (1976). *Struktura umetničkog teksta*. Beograd: Nolit.

Марковић, С. (2010). *Наставна интерпретација народне књижевности у*

млађим разредима основне школе (докторска теза). Јагодина: Педагошки факултет.

Марковић, С. (2012). Новија истраживања читалачких интересовања и навика ученика разредне наставе. У *Књижевност за децу и омладину – наука и настава*, зборник радова са научног скупа (Јагодина, 6. април 2012) (249–270). Јагодина: Факултет педагошких наука.

Николић, М. (1992). *Методика наставе српског језика и књижевности*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Пековић, Р. (1987). *Косовска битка – мит, легенда и стварност*. (1987). Београд: Литера.

Пешић, Р., Милошевић-Ђорђевић, Н. (1997). *Народна књижевност*. Београд: Требник.

Rosandić, D. (1988). *Metodika književnog odgoja i obrazovanja.* Zagreb: Školska knjiga.

Rosandić, D. (2005). *Metodika književnog odgoja*. Zagreb: Školska knjiga.

Solar, M. (2012). *Teorija književnosti*. Beograd: Službeni glasnik.

Требјешанин, Ж. (1991). *Представа о детету у српској култури*. Београд: Српска књижевна задруга.

Havelka, N. (1978). Prilog psihologiji udžbenika: izbor i obrada književnih dela u osnovnoj školi kao činioci socijalizacije ličnosti učenika. *Psihologija: časopis Saveza društava psihologa Srbije,* god. 11. br. 1-2, str.119-135.

SOCIAL AND HISTORICAL REALITY AS THE CONTEXT OF UNDERSTANDING OF FOLK LITERATURE

Summary

In the field of teaching literature to young learners in primary school in few last years' time one can notice that there is a significant problem of a very weak reception and understanding of the literal texts. Sometimes the reason is that there are unknown words or expressions in the body of the text, and more often the reason is that learners do not understand the circumstances or the intentions of the characters. In such circumstances understanding of the messages becomes a problem and that leads next to the negative influence on learners and achieving aims in teaching the literature. The consequences are multiple and far-reaching. In the paper the author pointed out to the need that explaining the historical and

social events in which the piece of literature was written is the precondition of better reception and understanding of it in teaching the literature to young learners.

Key words: reading and interpretation of the literal text, folk literature, social and historical circumstances, social values.

Саша Кнежевић*
Бојана Попадић**
Филозофски факултет Пале

DOI 10.7251/ZRNS1701441K
Оригинални научни рад

ПСИХОЛОШКИ ОСВРТ НА ПЈЕСМЕ ФИЛИПА ВИШЊИЋА

Апстракт: *Позиција Филипа Вишњића је у поетолошком смислу била крајње специфична. Он је као пјевач-спјевач био принуђен да у веома оскудном простору искаже свој пјеснички геније. Све што је у његовом опусу оригинално, дакле, ауторски допринос, произлази из поступка психологизације од раније познатих јунака народне поезије, на основу чега се отвара простор за извјесне премисе у формирању његовог психолошког профила. У раду се анализирају његови стихови са психолошког аспекта, с посебним освртом на кључна мјеста у којима он пројектује свој живот у пјесму. Рад развија идеју о пројективној идентификацији и емпатији које су приказане кроз самилост према непријатељу и посебно према робљу, слијепу и кљасту. Самилост је анализирана на основу јунгијанских архетипова, те хришћанског схватања савјести, покајања и односа према непријатељу.*

Кључне ријечи: *Филип Вишњић, самилост, архетип, пројективна идентификација.*

Пјесничко-пјевачи опус Филипа Вишњића представља граничник између традиционалних пјевача *рапсода* који су пјевали о данима старе славе, јунацима натприродних моћи и њиховим виловитим коњима са којима дијеле вино и на којима дијеле мегдане са змајевитим противницима и *хроничара* који опјевавају своје савременике и догађаје у којима су неријетко и сами учествовали. Вишњић, тај „посљедњи аед Европе“ (Геземан, 1935, стр. 36) прерастао је своје исписнике и сапатнике и постао пјевач-спјевач, први пјесник међу Вуковим пјевачима и посљедњи пјевач међу пјесницима. „Природа Вишњићевог достигнућа постаје јаснија у свјетлу његове личне и историјске судбине. То је судбина слијепог визионара који је искусио неке од најужаснијих турских зулума у младим данима и нашао се у срцу једног од највећих европских националних покрета деветнаестог вијека“ (Кољевић, 1998, 292). Његов опус се најчешће изучава у саодносу поезије и историје, чудесног и репортерског, визионарског и хроничарског, а веома мало провјерених и провјерљивих података о његовом животу проузроковали су да се пјевачев опус ријетко посматра у корелацији са његовом биографијом, односно личношћу.

* knezsa@yahoo.com
** b.popadic@gmail.com

Улога мајке која је за Филипа Вишњића, као и за свако дијете, била значајна, а природом његове судбине и додатно наглашена, може се објаснити квалитетом пројективне идентификације јер она помаже дјетету да се ослободи осјећања која су лоша или неподношљива. Ако је, на примјер, дијете нервозно, оно то пројектује на мајку, и ако је она емпатична и прихвати тај дио, адекватно ће то обрадити и вратити дјетету тај осјећај учинивши га подношљивим, тако да дијете може и даље осјећати неки страх, али на прихватљив начин, тј. да му то буде подношљиво. Захваљујући својој психичкој зрелости, мајка постаје, по Биону (1962), контејнер и у функцији је зрелог објекта који мијења глад у ситост, усамљеност у дружење, страхове од пријетеће смрти у живост и повјерење, халапљивост и завист у осјећање љубави и великодушности. Овај однос мајке и дјетета може се пратити кроз Вишњићево јако трауматично рано искуство. Он је рано остао без оца, а још док је био беба често су у село, гдје је живио, свраћали обијесни Турци луталице који су ако би неко дијете заплакало тјерали мајке да „пашче избаци напоље“ (Панић, 1967, стр. 15). Како је и мајка неутјешна у тим ситуацијама и како је сама посјета незнанца за жену, мајку, трауматична и неизвјесна, претпостављамо да није успјела да смири дијете јер ни у себи није могла да врати смиреност и сигурност. Вишња, коју су тако прозвали Вилићи, а иначе звала се Марија, преудала се кад јој је син имао четири године што је такође обиљежило његово дјетињство, јер је морао да оде у туђи дом гдје су га, као врхунац несреће задесиле велике богиње, због којих је изгубио вид у осмој години. У том раном периоду се већ осјећао бескорисним јер није могао бити ни чобан нити помагати у кући и већ је тад у налету разних пријекора добио надимак Слепац. „Тврдокорна је и тешка реч сељачка, немилосрдна као туча, а душа дечја вазда мека, нежна као проклијала биљка. Сироче се морало одрана привићи гутању суза и гушењу јецаја, јер то изазива нова вајкања и још теже грдње. (Панић, 1967, стр. 17)“ Нова траума услиједиће десетак година касније након обостране освете Вилића Турцима због напаствовања Ђурђије, жене из њихове задруге, и потоњег турског погрома након којег им је огњиште затрто. Филип више није имао уточишта у својој родбини, од чије је трагедије једино сачувао легенду о свом стрицу који је „певао зворничком чаршијом идући на вешала“ (Недић, 1964, стр. 324). Филип Вишњић је након тога и дефинитивно осуђен на прошњу и потуцање, које је он на своју срећу компензовао *професионалним* пјевањем.

Сва трауматска искуства формирала су Вишњићеву личност и сви механизми који би му помогли да се носи лакше са проблемима, могу се пратити кроз стих. Кроз механизам пројективне идентификације, између мајке и дјетета, дијете које има нпр. лоша осјећања према другима, мајка помаже дјетету да створи осјећање љубави и великодушности што је јако повезано са хришћанским односом према непријатељима, односом према

покајању и љубави према Богу, која се често поистовјећује са мајчинском љубављу. Овај архетип мајке је изузетно битан у објашњењу личности и његовог стваралачког поступка у ком он пројектује своје несвјесно.

Вишњић је због свог посебног одоса према мајци, у своје стихове унио тај архетип и показао посебну наклоност према свакој мајци, при чему се мора имати на уму Јунгово становиште како „сви они утицаји на децу које литература приписује мајкама не долазе од саме мајке, већ пре од архетипа пројектованог на њу, што јој даје митолошку позадину и боји је ауторитетом и нуминозношћу“ (Јунг, 2003, стр. 95). Тај однос не може да се пронађе нигдје у српској епици, а *дозивање старе* мајке Сетозар Кољевић (1989: 253) користи у успостављању своје тезе о присутности елемената из старијих бугарштичких пјесама у Вишњићевом опусу.

Ко те издо, издало га љето,
Бијело му жито не родило,
Стара мајка њега не виђела,
Њим се мила сестра не заклела!“

Бој на Салашу (116)[1]

Специфично је то што Вишњић није разликовао мајчински бол, па су им клетве и сузе исте и с једне и с друге стране:

Јадној мајци, сви ти су једнаци!

Бој на Чокешини (107)

Најеклатантнији примјер за ову тврдњу свакако се може пронаћи у пјесми *Станић Станојло* чија је радња мотивисана осветом брата, али се њена тема са самог двобоја пребацује на мајчинску бол као саставни дио сваког ратовања:

„Ао Стано Станојлова мајко,
Гојка ти је Стако покајао,
За Гојка сам двојицу убио,
ев’ Османа и Исмић Омера;
веће, Стано, иди Бијељини,
те с’састани с Омеровом мајком,
једна другој јаде изјадите,
како којој јесте без срдашца!“

Станић Станојло (209)

[1] Сви цитати из Вишњићевих пјесама преузети су према: Вук С. Караџић, *Српске народне пјесме,* књ. 4, Београд: Просвета, 1986.

Повезивање мајке са клетвом могућег издајника образац је који Филип Вишњић преиначава по моделу познатом из старијих пјесама, превасходно из Косовског циклуса који се константно пројављује као својеврсни подтекст:

„Чујете ли, српске поглавице,
И ви браћо, мали и велики;
Послушајте што ћу бесједити:
Ако Бог да и Богородица
Те се сјутра с Турцим' ударимо,
Дете, браћо, да се не издамо!
Ко издао, издало га љето,
Бијело му жито не родило,
Стара њега мајка не вијела,
Њим се мила сестра не заклела!"

Бој на Лозници (159)

У истој пјесми уз мајку јунак дозива и Бога јер се појединачна смрт јунака спаја са потенцијалним несрећом колектива који из ње произлази.

Вели Анто „Јаој моја мајко!
Мили бого, шта ли ћу ти јако?
Сад ће Турци Лозницу узети,
Ми војводе главе погубити,
Сиротиња муке допаднути."

Бој на Лозници (155)

Митска подструктура архетипа мајке, као и њене амбивалнетности, препознаје се у стиховима у којима се жена идентификује са кукавицом која „је једна од најмитологизованијих птица с јасно израженом *женском симболиком"* (Гура, 2005, стр. 512):

„Црни Ђорђе, да те бог убије!
Откако си ти закрајинио,
Млогу ти си мајку уцв'јелио,

Бој на Мишару (133)

Закукала сиња кукавица
На главици више Бијељине;
То не била сиња кукавица,
Веће мајка Оругџића Меха.

Милош Стојићевић и Мехо Оругџић (143)

У свим наведеним примјерима лик мајке се појављује као архетип који, по Јунгу (2003), представља генетски наслијеђени, универзални образац опажања, мишљења, осјећања и понашања. Невидљиви су оквири нашег цјелокупног искуства, али се испољавају у виду симболичких слика набијених емоцијама. У претходним стиховима се може запазити да је сличан однос према мајци на коју се позивају јунаци, синови, и носе њен лик у најтежим тренуцима, али и кад побјеђују. Архетип је нагомилан колективним насљеђем које проговара у виду најчешће несвјесног понављања понашања и доживљавања, који је универзалан самим тим што га имају сви народи у својим резервама историјског и психолошког памћења (Алечковић Николић, 2014, стр. 611). Архетип мајке се активира кроз однос са мајком и то је код Вишњића заиста присутно јер је рано остао без оца и био окренут мајци.

Само значење симбола може се тумачити у односу на личност пјесника, али и независно од њега као феномен колективног несвјесног, те у односу на комбинацију елемената који чине поетску форму. На овом мјесту ћемо, ради објашњења наше хипотезе, примијенити тумачења Новице Петковића успостављена на корпусу лирске поезије, који сматра да предмет лирске пјесме има и интерсубјективни карактер, из чега се може закључити да неке теме и начин њихове презентације добијају „колективни карактер“: сви пјевају о истим или сличним темама и сви се према њима односе на сличан начин (Петковић, 2002, стр. 50). С друге стране, нека лирска тема која се мијења кроз епохе, задржава и неку традицијску заједничност, типичну за сва времена, и за све људе: емотивно-трансцедентни однос пема духовним ентитетима „духовне репродукције“ (Ибид, стр. 52).

Интерсубјективи карактер у односу на колективни карактер може се посматрати као трансформација „спољашњег у унутрашње“, преко обиљежја који корелирају са људском историјом, односно са свијетом каквим се открива људима током историје. Све ово сугерише на принцип интериоризације коју је Виготски означавао као идеју настајања индивидуалне свијести са свим њеним уникатним обиљежјима, али не на основу задатака адаптације организма средини и не из процеса комуникације, већ усвајањем система друштвених производа, оруђа и вриједности, посредством адаптивних радњи у комуникацији (Нешић, Радомировић, 2005). Снагом своје унутрашње визије и духовне интериоризације, пјесник обичне чињенице из живота претвара у филозофско-поетске универзалије процесом дубоког пјесничког осмишљавања и генијалног мисаоно-емоционалног, сликовито-симболичког уопштавања једноставних чињеница (Петковић, 2002, стр. 53).

„У лирици се песник и свет сусрећу и прожимају, при чему песник дубоко продире у суштину света и живота и боји своју поетску слику емоцијом свога доживљаја-сазнања. У лирици теку свет и лирско ја напоредо,

прожимају се међусобно и стапају у процес емоционалног сазнавања света од стране песника“ (Ибид, стр. 54). Лирски пјесник пројектује свој унутрашњи доживљај на читав свијет и боји га јединственим емоционалним тоналитетом, те на тај начин уздиже свакидашњи доживљај на степен симболичког и универзалног.

Филип Вишњић је посебно значајан због посебности свог поступка, он није био само епски пјевач, него и пјесник који је пројектовао своје несвјесно на стих и оно што га разликује од других јесте управо однос према непријатељу који је пун самилости, емпатије. Мајке у његовим пјесмама плачу због непријатељеве несреће и он није само на стране, наших мајки, што се може наћи код осталих епских пјевача. За разлику од осталих, он показује своје особине. Изузетно је значајно што у његовим стиховима нема мржње према непријатељу и јако је значајан однос према мајци. Основна функција мајке у пјесми је „мајка, љуба и сестра“, а код Вишњића је то мајка која пати у рату јер је сам устанак донио патњу.

Вишњић је искорачио из задатог шаблона епске пјесме. Његов однос према слабим и немоћним пун је самилости, а што можемо пратити у пјесми Кнез Иван Кнежевић, у којој је Филип Вишњић „Круто епско ткање уплео вез житија духовности, стварајући од Ивана Кнежевића атипичног јунака епске пјесме, чије је царство небеско, а слава овоземаљска, стварајући од њега светачког јунака [---], јер Иван заиста попут каквог свеца усред најжешћег војевања своје јунаштво не показује убијањем непријатеља, него спасавањем свог народа од њега. Он унижава себе, истовремено ризикујући властити живот да би спасио робље, а за тај чин не може ни бити адекватно награђен у земаљским, па ни епским размјерама“ (Кнежевић, 2012, стр. 61). Зато се мјера Ивановог подвига и не може самјерити формулативним кодовима епске пјесме.

Благо Иви и Ивиној души!
И то Иви нико не припозна,
Ни Ивану когоди зафали,
А камоли да Ивану плати!
Иван неће ни од кога плате,
Ивану ће Ристос господ платит
када Иван буде на истини.

Кнез Иван Кнежевић (138)

У егзистенцијално чекање правде која је спора, смјешта се сав наш смисао јер сва људска психа није ништа друго до борба свјетла и таме чију велику тајну немирења треба психолошки расплести, како би

се нашао смисао у пролазном животу на земљи, како би душа постала и остала бесмртна (Алечковић Николић, 2014, стр. 623). „Смрт и живот су нераскидиво јединство, а борба за правду и духовну висину укида страх од смрти“ (Алечковић Николић, 2014, стр. 625). И кад се помире супротности живота и смрти, добра и зла, настаје морални чин, како би Његош, који се итекако учио пјевању од Вишњића (в. Кнежевић, 2013, стр. 61-70), рекао: *У добру је лако добар бити, на муци се познају јунаци*.

Вишњић апострофира властити однос према сиротињи када запажа њихова стања и патњу коју са макрокосмоса *раје* транспонује на микрокосмос унесрећеног појединца:

А стражарче долеће са страже,
Вјерни слуга Јуришића Станка,
Иза Батра, са села Салаша;
Гологлаво бјеше, без обуће,
Без обуће и без дуге пушке;
Од шумскога трња одерано,
Грознијем се сузам’упрљало.

Филип Вишњић зналачки упошљава традиционалне обрасце, па отуда природно његов драматични монолог започиње клетвом:

„Жље га сјели, три српске војводе,
Жље га сјели и вино попили“

Бој на Салашу (114)

Функција клетве у фолклору је многозначна, а „У народним песмама сиротињске клетве прете јунацима у ситуацијама које се осећају као неправедне или угрожавају нормалан живот“ (Петровић 2014, стр. 189), стога не чуди што од сиротињских суза зазире и сам Марко Краљевић.

Сиромаси су у фолклору обично *маргиналци* (в. Петровић, 2014, 12), а по природи епске пјесме епски јунаци су понајприје они каквих је помало, а не *ништи и убоги*. Отуда је јасно да се емпатија за ову категорију код Вишњића неопходно везује са процесом препознавања, односно упјевавања сопствене судбине у пјесму и идентификације са њеним скрајнутим јунацима, јер је наш пјевач умио да „доведе до суза своје слушаоце“ (Ранке, 1864, стр. 73). Емпатични доживљај треба схватити као посебну врсту идентификације, те се чак може свести на појам пројективне идентификације. Емпатија је способност да се сазнају, доживе и разумију осјећања друге особе која представља релативно трајну карактеристику личности.

У Вишњићевим стиховима је константно присутан дах његове прошлости и однос према свима који су му нанијели зло, а према којима не исказује мржњу већ их разумије. Тај његов хришћански однос према непријатељу може се објаснити квалитетом односа са његовом мајком, као и хришћанским начином живота. Тај хришћански однос према непријатељу може да се запазити и у односу према робљу, када каже да је велики онај ко спасава робље и само му Христос може помоћи, као и његовом односу према свакој мајци јер она зна како је кад било која мајка губи своју дјецу. Цјелокупна сложена симболика архетипа мајке испољава се у различитим обличјима у његовом пјесничком опусу који је првенствено тематски везан за Први српски устанак у којем гину јунаци, али страдају и невини, прије свих њихове мајке, као и сиротиња раја која је, према Вишњићу једина била *рада кавзи*, јер је управо он итекако био свјестан да се њихова трагична позиција у свијету једино може измијенити великим превратом који је он опјевао.

Литература

Алековић Николић. М. (2013). Петар Петровић Његош као дубински психолог, у: *Од Косовског завета до његошевог макрокозма: Петар Петровић Његош (1813–2013)*, Косовска Митровица: Философски Факултет, 609–630.

Bion. W. R. (1962). Learning form Experience. London: William Heinemann.

Геземан. (1935). Једном мртвом певачу, *Зборник у славу Филипа Вишњића и народне песме*, Београд: Одбор за прославу Филипа Вишњића, 35–48.

Гура. А. (2005). *Симболика животиња у словенској народној традицији*, Београд: Логос.

Јунг. К.Г. (2003). *Архетипови и колективно несвесно*, Београд: Атос.

Караџић. В. С. (1986) *Српске народне пјесме,* књ. 4, Београд: Просвета.

Кнежевић. С. (2012). *Вишњићев пјеснички споменик револуцији*. Пале: СПКД Просвјета.

Кнежевић. С. (2013). Вишњићев одраз у „Огледалу српском“, *Српска вила* – 38, Бијељина, стр. 61-70.

Кољевић. С. (1989). *Постање епа*, Нови Сад: САНУ.

Недић. В. (1964). *Филип Вишњић*, Београд: Рад.

Нешић. Б., Радомировић, В. (2000). *Основе развојне психологије*. Јагодина: Универзитет у Крагујевцу.

Панић-Суреп. М. (1967). *Живот и дело*, Београд: Просвета.

Петковић. Н. (2002). *Поезија и критика*, Српско Сарајево: ЗУНС.

Петровић. С. (2014). *Сиромаштво у фолклорној традицији Срба од XIII до XIX века – прилог проучавању народне културе*, Београд: Албатрос плус.

Ранке. Л. (1864). *Историја српске револуције*, Београд: Државна штампарија.

Милена М. Ивановић Ковачевић*
Педагошки факултет у Бијељини
Универзитет у Источном Сарајеву

DOI 10.7251/ZRNS1701451K
Оригинални научни рад

АНДРИЋЕВА ПРИПОВИЈЕТКА *ПАНОРАМА* – СТВАРНОСТ И СЛИКА О СТВАРНОСТИ

Увод

Иво Андрић је нерадо сам тумачио своје дјело, правдајући се увијек истим изговором: „Све што би, евентуално, могло да буде од извесног интереса за јавност налази се у мојим књигама“ (Вучковић, 1999: 112). А у тим књигама, углавном расуто у фрагментима, имплицитно налазимо трагове његовог надахнућа, слутимо изворишта пишчевог стваралаштва. Дјетињство би могло бити једно од тих важних изворишта, ако није и кључно.

С дјетињством као откривањем свијета повезана је тајна стварања. Родоначелник модерне поезије Шарл Бодлер сматра да је умјетност само поново нађено или властитом вољом успостављено дјетињство (Костић 1992: 134).

Андрић у тексту „Стазе“ каже: „На почетку свих стаза и путева, у основи саме мисли о њима, стоји оштро и неизбрисиво урезана стаза којим сам први пут слободно проходао (...) И на свим друмовима и путевима којима сам доцније у животу прошао, живео сам од те убоге среће, од своје вишеградске мисли о богатству и лепоти створеног света. Јер испод свих друмова земље стално је текла само за мене видљива и осетна оштра вишеградска стаза, од дана кад сам је напустио до данас. У ствари, по њој сам ја одмеравао свој корак и подешавао ход. Целог века ме није напуштала“ (Андрић 1981: 91).

Слобода коју је осјетио током одрастања у Вишеграду, крај моста Мехмед-паше Соколовића, симбола богатства и љепоте који је пробудио, те мисао да таква може постати и људска стварност пратили су Андрића, као што видимо, читав живот, али прате и његове јунаке од оних најмлађих до великих и силних од којих се свако према снази духа и тијела бори да је оствари. Мотив дјетињства прожима Андрићев књижевни опус, од приповиједака, романа до есеја и записа. Ипак, у збирци *Деца* (1964) Андрић је сабрао кључне приповијетке које се баве проблемима малих људи „на прагу живота“.

*milslavak@gmail.com

Међу Андрићевим приповијеткама, па и онима за дјецу посебно мјесто има *Панорама* (1958). Ријеч је о поетској, сижејно врло сложено, а фабулативно сведеној причи о механичкој направи која прераста у централни мотив ове приповијетке, али и у модел обликовања стварности у Андрићевим дјелима[1]. Рефлексије панораме као модела обликовања стварности налазе се и у још неким његовим приповијеткама за дјецу из збирке *Деца*: *Књига*, *Кула*, *Деца, У завади са светом*, *Мила и Прелац*, *Прозор*, *На обали*.

Стварност и слика о стварности у Андрићевој Панорами

Прича у приповијеци *Панорама* је конципирана као сјећање на гимназијске дане проведене у Сарајеву почетком 20. вијека и панораму, радњу која је јунаку приче доносила велику радост. Приповијетка почиње као аутобиографски запис: „У доба мога детињства...“ Андрић нас дуго оставља у увјерењу да он сам излаже своје сјећање, да би нам изненада ставио до знања да та искуства из дјетињства нису пишчева већ унутрашњег приповједача, инжењера који саопштава причу о својим дјечачким данима. „Пролазило је време: младост, зрело доба, и наилазиле прве године старости. Студент технике, инжењер, стручњак за испитивање материјала, ја сам живео са људима, као и они, некад мало боље некад много горе“ (Андрић 2008: 500).

У настајању књижевног дјела сама биографија писца може да буде извор из кога се црпе чињенице, гдје се налази материјал[2]. Међутим тај материјал бива преображен, умјетички обрађен уз помоћ пишчеве имагинације дајући нов, фиктиван свијет.

У приповијеци *Панорама* питање материјала се јавља вишеструко на релацији чињенице из пишчевог живота – фиктивни свијет приче, али и свијет слика из панораме наспрам новог живота који отпочиње представама у панорами и прати приповједача читав живот.

[1] Вук Филиповић полазећи од учења Виктора Шкловског о превазилажењу аутоматизма простог опажања, панораму посматра као модел обликовања стварности у Андрићевом дјелу. Филиповић је овај свој став утемељио најприје у области теоријског проучавања књижевности у огледу „Књижевно дело и аутобиографија“, а касније је његову практичну примјену нашао код Андрића, чије је стваралаштво представио у монографији *Дело Ива Андрића*.

[2] У теорији Шкловског, формални захват који се заснива на отежавању и продужавању перцепције назива се поступак. Умјесто разликовања садржине и форме, формалисти су користили разликовање материјала од поступака. Материјал је све оно одакле умјетник црпи: чињенице из живота, идеје, књижевне конвенције. Поступак је естетички принцип који претвара материјал у умјетничко дјело (...) Поступак, дакле, освјежава наш поглед на свијет (Види: Šklovski 1969: 44).

Сама панорама је описана као „полигонска зградица“ која је личила на „дрвено турбе, а кров јој је допирао до испод дућанског плафона. На њој су уокруг, у правилним размацима, били отвори за гледање (...) У невидљивој унутрашњости те зграде биле су кружно поређане слике у боји (...) Програм се састојао од петнаест слика једне одређене земље или једног великог града (...) Једном је то био Рио де Жанеиро, други пут Лисабон, па Цејлон, и све тако редом, из седмице у седмицу, све далеке земље и непознати градови“ (Исто: 494).

Панораме, путујуће претече кинематографа, збирке фотографија „далеких предјела“ (романтичарски топос чест у експресионизму кога налазимо нпр. код Мирослава Крлеже) походиле су балканске просторе почетком двадесетог вијека и биле скроман детаљ убрзаног технолошког развитка цивилизације. У Андрићевом дјелу стално је мјесто да странци доносе важне промјене у живот касабе. Шта новотарије са запада учине са нашим човјеком кога одређује његов касабалијски менталитет Андрић је можда најбоље описао у роману *На Дрини ћуприја* причајући о томе како Вишеграђани доживљавају циркус[3].

Према Лотмановом мишљењу, почетак текста је увијек у извјесној мјери повезан са моделовањем узрока (Види: Lotman 1976: 284). То је видљиво и у овом примјеру: од појаве панораме много тога је постало другачије и остало другачије у приповједачевом животу. Он панораму не доживљава само као справу, механички изум, „шпекулантско предузеће, створено да најпримитивнијим средствима измами пару од (...) наивних и радозналих гледалаца који се досађују по паланкама“ него је она за њега била читав свијет у коме се одвијао „прави, велики и обасјани живот“ који у стварности није имао. „Све што је дотле значило мој стварни живот, тонуло је у непостојање. А све што сам читао у романима или желео и градио у машти, све се могло повезати са овим сликама. Моје видно поље, а са њим и цела свест, било је потпуно испуњено земљама и градовима који су преда мном клизили и у којима сам се губио“ (Андрић 2008: 494). Приповједач,

[3] У Андрићевом дјелу посебно је упечатљива епизода са доласком циркуса у Вишеград описана у роману *На Дрини ћуприја.* У вези са доживљајем циркуса свакако је и прича о Швабици, циркуској играчици на жици, и Ћоркану, касабалијском хамалу који се истински заљубљује у грациозну и чудесну даму, која надмаша његово искуство с људима у Вишеграду, којима је служио за подсмијех и поругу.Она се у његовим очима и појавом и својим, њему страним и необичним вјештинама, уздигла до неслућених висина. Она је идеал лијепог, недостижног и неокаљаног прљавштином људског таворења на тлу. Она је и одјек затомљених чежњи, свијета маште и имагинације које су одликовале овог Андрићевог својеврсног Дон Кихота.

О овој проблематици шире је писао Тихомир Брајовић у студији *Заборав и понављање,амбивалентно лице модернитета у роману* На Дрини ћуприја, Београд: Нолит, 2009.

очигледно је, слике у панорами не разумијева као фотографије које представљају дводимензионалан одраз стварности, пуко пресликавање, него као свијет који живи, пулсира, има свој простор, али и вријеме у коме тече, траје и мијења се по својој унутрашњој логици. Он себе пак доживљава као посматрача који свједочи постојању љепоте, хармоније, свеопштег склада и реда. У панорами се „импресивна чар слика у протицању спаја с његовом пустоловном маштом“ (Филиповић 1976: 225).

Враћање у стварност касабе након представе у панорами за њега бива болно, дотадашњи живот бива му немио и попут ружног сна у коме се све растакало и губило препознатљиве одреднице. „Излазио сам у сумрак у ком је све било познато и немило, тонуо у стварне улице мога града као у ружан сан, осећајући како за мном све даље остаје свет моје једине светле стварности. На махове ми се чинило да сам ослепео, да осећам око себе шум улице и људске гласове и покрете, али не видим боје ни облике“ (Андрић 2008: 494). И овдје се, како то примјећује Тошовић, срусрећемо са старом и провјереном Андрићевом мисли да се „ништа у човеку – ни лепо ни ружно – не може догодити изван и независно од његове свакодневне људске стварности“ (Тошовић 1981: 108).

Касаба својом непромјењивошћу, инертношћу, учмалошћу води ка аутоматизацији опажања. Њени становници је доживљавају као окамењену поставку беживотних предмета распоређених у простору. О проблему аутоматизације опажања Шкловски каже: „Аутоматизација прождире ствари, хаљину, намјештај, жену и страх од рата. (…) да би се вратио осјет живота, да бисмо опет могли осјетити ствари, да бисмо камен учинили каменом, постоји оно што се назива умјетношћу” (Šklovski 1969: 43). У сусрету са новим раскошним и радосним свијетом доживљеним у панорами, стваран и реалан свијет у коме живи бива још огољенији, безбојнији и бескрајно туђ. Дјечак, будући умјетник, ради оно што Шкловски тражи од умјетности: нови поглед да би се ствари откриле на нов начин. „Циљ је умјетности дати осјет ствари као виђење, а не као препознавање; умјетнички је поступак – поступак ’зачудности‘ ствари (…) који повећава тешкоћу и дужину перцепције јер је перцептивни процес у умјетности сам себи сврха” (Исто: 43).

Сам назив града који се даје у панорами, примјер је ријечи која није изгубила сликовитост, унутрашњу форму, која је остала поетска. „Већа само име тога града! Оно је као чудесна ракета која сукне увис у летњој ноћи и распрскава се на тамномодром небу у дванаест разнобојних ватрених капи које падају лебдећи кроз таму, дванаест слова речи: Рио де Жанеиро“ (Андрић, 2008: 495).

Она се доживљава као нова, необична зачудна јер, како каже Шкловски, „ми не доживљујемо оно што је уобичајено, ми то не видимо

већ препознајемо. Ми не видимо зидове наших соба, нама је тако тешко запазити коректорску грешку, особито ако је написана на добро нам познату језику, јер себе не можемо присилити да угледамо, да прочитамо, а да не ‚препознамо' уобичајену ријеч" (...) такве су ријечи постале уобичајене и њихова унутарња (сликовита) и вањска (звуковна) форма престале су се доживљавати" (Školovski 1969: 43).

Одлазак у панораму је на одређени начин била игра која је играна не би ли се одагнала сива свакодневица. „За многе дечаке тих година свака, и мања него што је ова убога панорама, може бити повод за такву игру, свако па и најскромније средство њима је добродошло да би могли да распростру испред себе оно што их усрећава или тишти, и чега су пуни до грла, јер расте заједно с њима, док трају године раста" (Андрић, 2008: 495). Нове слике, наставак оних из панораме, али допуњене, обогаћене, чулно продубљене стварале су читаве свјетове који су егзистирали самостално и замјењивали свакодневицу. Граница између стварности и маште, реалног и измишљеног, сна и јаве, постала је све тананија и постепено, али сигурно се губила. „А кад заспим узбуђују ме муче пријатни или тешки снови у вези са панорамом (...) Дуго бдим, сналазећи се и губећи наизменице, јер ни сам не знам тачно шта ми се од тог света дешава у сну, а шта у будној машти" (Исто: 498 – 499).

Није панорама доносила само слику далеких градова, колорит жарких боја, егзотику далеких, топлих крајева, него и слику људи, свијета који живи срећније, боље, љепше него његова породица. Степен дјечаковог разумијевања свијета представљеног на сликама није висок, али је „довољан да омогући снажно уживљавање" (Тартаља 2006: 239). Слике су непомичне и дјечак их оживљава, креира догађаје, моделује мјесто и вријеме по својој вољи: „А тако је боље, јер да стварно имају способност хода и дар говора, они би брзо изговорили оно што имају да кажу и прешли ову сунчану алеју, и целој чаролији био би крај. Ко зна какав крај! А овако, они ходају кад ја хоћу и говоре оно што ја желим, и кад зажелим"(Андрић 2008: 495). У дјечаку се већ назире будући писац који стварност надграђује, уобличава и ствара нови свијет. Ово је уједно и имплицитно исказано Андрићево поетичко начело функције умјетничког дјела као одбране од сурове сварности и средства које помаже да се надвлада пролазност људског живота.

Дјечак је, упркос одушевљењу панорамом, свјестан и њене крхкости, пролазности, која је најприје оличена у страху да ће се ускоро изређати све слике и тиме уживању доћи крај, да те слике више физички неће бити присутне у његовом животу. А дјечак је додатно и у самим сликама уочавао елементе који су говорили о опасности да љепота нестане, о притајеном злу које вреба у намјери да омета човјека и сваку његову радост. Нпр. такав је примјер топа смјештеног на утврђењу на обали мора који даје трагичан акцент животу јер говори о борби, страдању, смрти, наспрам идиле живљења.

Тај акцент, могли бисмо рећи, казује да се свака срећа и свако постојање могу сваког трена претворити у своју супротност, што их чини тако несталним и драгоцјеним. Индикативно је да слике идиличних крајева смјењују слике које представљају њихову супротност као својеврстан ритам живота који се састоји из лијепих и добрих, али и ружних и лоших дешавања.

Да панорама не заноси друге, дјечак се увјерио кад је повео најбољег друга Лазара да подијеле тај чаробни свијет у сликама. Слике које је гледао имале су тај пут посебну драж јер је радост откривања нових крајева била увећана чињеницом да се то с неким може подијелити. Услиједило је разочарање: умјесто одушевљења наишао је на равнодушност некога ко је у тој раскоши доживљаја видио само фотографије, које само приказују градове и мјеста, свједоче да они постоје. Ако ти градови и та мјеста нису њихова реалност, они и не заслужују пажњу: јер у њима „нису били, нити ће икад бити“. Лазаров закључак да то не вриједи ништа и ничему не служи посебно поражава дјечака. Бива му јасно да могу да постоје огромне разлике између човјека и човјека и кад су најбољи пријатељи, да његов друг не може уживати у чарима и љепоти свијета представљеног у панорами. Рационалност која подразумијева живот без маште не може разумјети одушевљење нечим што нема практичну, употребну вриједност. Одсуство поезије у животу је реалност његовог касабалијског окружења и сам приповједач то јасно увиђа[4]. Он бива поражен тим сазнањем: „Видео сам само да ми најбољи друг затвара најлепши видик и разара најбогатију наду“ (Исто: 497).

Због страсти према панорами дјечак је постаје кривац у животу и свијету у ком је живио. На сваком кораку доживљава неспоразуме са стварним свијетом и у школи и код куће и у комшилуку. „У жељи да видим још мало од сунца, испео сам се на ограду уз коју је Јеврејин комшија наслагао велику гомилу букових дрва, у висини саме ограде. Са тих наслаганих букових цепаница, као са неке терасе, могло се још једно време посматрати сунце и са њим нешто од цејлонске раскоши“ (Исто: 498). Међутим, комшиница опомиње дјечака да то не ради. „Изненађен и пробуђен, ја сам невезано и збуњено муцао нешто о сунцу, о жељи да ... још мало...; али жена ме није ни чула ни слушала, него је полугласно грдила. Какав је то начин: завиривати у туђе авлије“ (Исто: 498).

Такво дјечаково понашање изазива бригу његове да лоше не заврши попут покојног стрица занесењака који је имао „лудо срце“ и био такав

[4] О касаби, односно паланци Радомир Констатиновић каже: „Дух паланке, да би се одржао, не служи се мистеријом света коме припада. Он чак не воли ништа што је недокучено. Он је за ‘ефикасност‘, за ‘природност‘ става који би био искуством потврђен, на линији нормативности у које је то искуство (надвремено) уграђено, али и на линији могућности апсолутног простирања јединственог духа паланке” (Констатиновић 1969 : 51).

„да му наврх Требевића покажеш шарену лажу, он би све оставио, и кућу и посао, и бос и гологлав кренуо узбрдо за њом“ (Исто: 498). Дакле, у породици је било природа сличних његовој, али то никад није наилазило на разумијевање јер се није уклапало у шаблоне касабалијских узуса понашања и реда, према којима се свако има држати „утврђених улога“ и не одступати изван утабаних стаза. [5]

Преломни тренутак за дјечака представља дан кад је панорама спакована и одселила као нерентабилно предузеће. Магија се губи и уступа мјесто стварности којом управља новац: „Све је то изгледало невероватно, грозно и неиздржљиво, али ја сам сада налазио неко дивље уживање да то понављам и да сам себе нагоним да верујем у шта то све новац може и како управља животом и жељама људи, да су и све и слика света, и наша највећа задовољства и најтежа страдања, и наше мисли и наши поступци – да је све то везано за неке далеке и несхватљиве законе кружења новца. Све“ (Исто: 500).

Иако је панорама одселила, свијет који је зачела у дјечаку наставио је да живи. Ликови са слика нису нестали, они су живјели живот неометано из дана у дан, а дјечак је могао по свом нахођењу да у тај живот завири или ушета. Довољно је било да нешто из окружења покрене низ асоцијација. У машти приповједача нпр. трг у Рио де Жанеиру је поприште важних сусрета: то је најприје сусрет са лијепом цвјећарком Нином, чија је тезга плијенила љупкошћу, неколике године касније у сну упознаје на истом мјесту њену кћер, да би у новом сусрету упознао унуку цвјећарке Нине која носи бакино име. Позадину приче о љепоти трга, цвијећа на њему и лијепих и вјештих цвјећарки чини прича о људским манама и слабостима као што су љубомора и завист које кваре човјеку срећу.

Паралелно с том причом тече прича о дјевојчици Маргарити и њеној судбини. Приповједач прати њен дневник, одрастање, животне ломове који почињу очевом смрћу и настављају се мајчином болешћу. Невољко изневјерава младеначку љубав и удаје се за другог невољеног човјека. Међутим, да све није тако потврђују срећне године брака и посебно нови сусрет са младалачком љубави, која се сад сагледава на нов начин, реалан, са аспекта зрелих година и искуства као пролазна занесеност која није у стању процијенити колико је она друга страна вриједна љубави.

[5] Филозофија паланке је, према Констатиновићевом мишљењу, „философија (...) доследног детерминизма, који не познаје никакав *случај*, и који ће да порекне сваки случај подводећи га под одређену нормативну вредност, и философија рационализма, јер је философија духа паланке као јавног духа који се простире свуда, коме је све приступачно, за кога нема и не може бити тајне (Константиновић 1969: 50).

У двјема претежним причама, приповједач није само посматрач, него и актер који свједочи о несталности љепоте, али виталности људског духа и живота који опстаје упркос свему. Опстанак на ивици ножа је судбина свих изузетних бића, као чувена Ћорканова игра на огради залеђеног моста у Вишеграду. А зло, стално присутно, опомиње и вреба и најмањи процјеп и пукотину да се увуче и поквари срећу.

Времеплов *Панораме* „ближи је ономе на који се укрцао јунак трагања за изгубљеним временом (...) Али лакоћа пребацивања Андрићевог ’инжењера‘ духом са једног континента на други шири обзорје његове приче према цивилизацијама чији часовници откуцавају различите сате светске историје. Поједини призори који повремено исплове из заборава у приповедачеву свест изгледају као да плутају ван историјског времена. Прошлост оживи у сећању Прустовог јунака захваљујући подударности његових осета са осетима који су некад били примљени. Механизам кретања ’унутрашње панораме‘ Андрићеве приче постаје нејасан и самом инжењеру приповедачу“ (Тартаља 2006: 246).

У овој Андрићевој приповијеци врло је битан проблем времена и простора. Поставља се опозиција стварни свијет – свијет панораме, али и простор босанске варошице наспрам простора од Бразила до Цејлона. Стварни свијет је затечен, задат а крут, он нема осјећаја за слику, боју, звук који дирне струне душе и, што је најгоре, он функционише по диктату силе, новца, власти, имања и разума, свега страног дјечаку јунаку приче. Наспрам овога свијета имамо слике свијета са богатством, љепотом и радошћу, које се мијењају по диктату срца и чула, гдје управо срце и чула представљају окосницу и разлог свему. Први свијет је свијет рационалног, промишљеног и рачуна, а други чула, маште, срца и осјећаја. Опозиција би се могла одредити и као свијет обичног, срећеног, сигурног, у шаблоне сведеног људског живота наспрам живота који сваким треном може бити другачији, зависно од импулса онога који га живи. У вези са проблемом простора успоставља се и релација простор панораме наспрам простора приповједачевог обитавања, касабе у којој живи. Панорама својим ограниченим простором добија одлике уточишта, скровишта за осјетљиву дјечију душу од грубог, насилног, свијета који све разлике, па и посебне квалитете поништава.

Посебно је важна опозиција свој – туђ, која овдје нема уобичајено значење. Најчешће одредница *свој* симболише сигурност, уточиште, топлину дома, подразумијева окружење које је *разумљиво, родбинско, драго и блиско.* У овом случају за мјесто приповједачевог живота, касабу, сва та очекивана значења су промијењена у своју супротност, па одредница *свој* за себе веже значења *угрожености, неразумијевања, страног, омраженог и одбојног* – дакле, сва она значења која бисмо по дефиницији везали за одредницу *туђ.*

Друга важна опозиција јесте стварно вријеме наспрам фиктивног времена. Оба времена су у непрекидном протицању и у њима се може разлучити оно што је прошлост од онога што је садашњост, односно у фиктивном времену онога што је будућност. Фиктивно вријеме почиње као паралелно објективном времену, да би почело све брже и брже протицати; тачније, наилазимо на временске одсјечке који су поглед у будућност, најава догађаја. Дакле, говоримо о пролепси, слиједу догађаја који се нижу линеарно, али представљају скок у односу на моменат приповиједања[6].

Свијет панораме наставио је да живи у дјечаку који је стасавао, али је он остао дужник тог свијета покретних слика јер љубав која је планула док је гледао слике земаља и градова „никад се више није гасила ни смањивала, него је са мном заједно расла, сазревала, не губећи с годинама снагу ни сјај“.

Да немају само идиличне слике панораме наличје него и сама панорама јасно је наглашено једним описом земаљске пустоши која се јавила у дјечаковом сну. Тај кошмар је донио слику голе планине, велике удаљености људских насеља, мрачну атмосферу у којој је он сам био прикован за једно мјесто. Космичка језа и уклетост сна досежу врхунац у ријечима које допиру из грмљавине: „тврдио си да волиш свет и никад ти га није било доста. Ево ти га сад, нагледај га се, и види шта си волео!“ Ако овај кошмар схватимо као слику разголићеног свијета, све оно што панорама нуди јесте „замамљива варка“.

Прича *Панорама* поставља питање шта је свијет а шта слика свијета, шта је и гдје је граница између сварног и нестварног, рационалног и ирационалног, јаве и сна. То питање је и питање које се приповједачу јавља у стотинама видова и остаје без правог одговора. Ипак је јасно да игра среће и заноса коју побуђује панорама злата вриједи за оне који могу да је осјете, иако све што је потребно за ту игру дају од себе и ваде из себе. Млади за већину питања не налазе рјешења или их налазе више или мање противрјечних, ипак то њих не збуњује и не плаши, јер „млад човек не види краја ни својој снази ни свом времену“ (Андрић 2008: 500).

Ако имамо у виду Лотманове ријечи да је у природи умјетничког дјела да одражавајући поједини догађај, истовремено одражава и цијелу слику свијета, те да је за нас толико значајан добар или лош крај јер свједочи не само о завршетку неког сижеа, него и о конструкцији свијета у цјелини (Види: Lotman 1976: 286), посебно ћемо се задржати на завршетку ове приче.

[6] „Пролепса (пролепсис) – Анахронија која изводи напред у будућност у односу на „садашњи“ моменат, евокација једног или више догађаја који ће се десити после „садашњег“ момента (или момента у коме се прекида хронолошко приповедање низа догађаја да би се отворио простор за пролепсу) (...) Пролепсе имају извесну **амплитуду,** односно **обухват (**оне запремају извесну количину **времена приче**), као год и **домет** (време приче које запремају је на одређеној временској удаљености од „садашњег“ тренутка) (Prins, 2011: 164).

Приповједач, остарјели инжењер на јави почиње да ствара нове слике: усред Срема раскошне тополе постају заносне рибарске жене и дјевојке на старом пристаништу Лисабона. Преображај се јавља у вожњи, препознатљиве временске и просторне ознаке престају да важе, рационално уступа мјесто фикцији, у моменту кад оно што је стварно почиње да лебди[7]. „Ветар носи њихове беле пахуљице, као лак и топао снег, засипа цео крај и стакла на нашим колима. Све око нас постаје лако и нестварно, ослобођено за тренутак нужде да вечито буде и остане оно што је“ (Андрић 2008: 503).

А рибарке су чулне, пуне живота и животне радости као и егзотични предјели у којима се крећу. Приповједач успоставља нову паралелу, нису само сремске тополе као лисабонске рибарке, него су и рибарке као „ципресе и тополе у хладу“. Границе нису јасне, а нису ни потребне, јер: „Сав живот људски, чини ми се, ступа са њима, живот са својим плођењем, растом и старењем, ловом, храном и љубављу“. Тог и таквог живота он жели да буде дио: „Зато и ја у корак ступам упоредо с њима“. Такве слике која су само магновења, тренутак на јави, у приповједачевој унутрашњој панорами трају дуго. „Оне ме носе и подижу, и везују за живот, и доказују ми увек поново да лутајући годинама светом нисам улудо снагу губио“, каже приповједач (Исто: 504).

У сравњивању рачуна са самим собом приповједач је начисто да је стваралачки импулс који је добио у панорами био искра која је потпалила и одржава огањ који у њему не престаје да гори. Као што је живот несхватљиво чудо, такво је чудо и људска машта, такво је чудо и умјетничко стварање.

Закључак

Приповијетка *Панорама*, сасвим посебна у оквиру Андрићевог опуса својом имплицитном поетиком, јесте и приповијетка која својом наглашеном поетичношћу заузима посебно мјесто уоквиру пишчевог приповједачког опуса.

Однос стварности и слике о стварности један је од кључних проблема у овој Андрићевој приповијеци. Полазећи од теорије Виктора Шкловског о очуђењу као карактеристици пјесничког језика уз помоћ кога се превазилази аутоматизација опажаја, у овом дјелу уочавамо настојање да се ријечима, а тиме и умјетности ријечи, удахне нови живот. Свијет панораме за приповједача је свијет у коме открива умјетност, али и налази инспирацију

[7] У једном предавању сарајевским студентима Андрић је рекао да за њега као писца чињенице постају интересантне „кад почну да лебде“. Такве чињенице лебдећи творе смисао у сасвом новом поретку и структури, граде свјетове, како је то још Ариостотел рекао, према законима *вјероватног* и *могућег*.

за сопствена плетења маште. Панорама би се могла посматрати и као модел обликовања стварности у Андрићевом књижевном дјелу.

Приповједач интуитивно долази до одређених сазнања о умјетности, стиче важна искуства о људима и њиховим односима, али и бројни проблеми покрећу његову мисао. Обједињујући ова три важна аспекта, он налази свој пут у умјетност и кроз умјетност. Умјетничко стварање постаје разлог и сврха постојања и најбоља одбрана од сивила и пролазности живота, а све у сврху службе човјеку и човјечности.

Литература

Андрић 1981: Иво Андрић, *Стазе, лица предели*, Сабрана дела, Удружени издавачи.

Андрић 2008: Иво Андрић, *Сабране приповетке*, приредила и поговор написала Жанета Ђукић-Перишић, Београд: Завод за уџбенике.

Брајовић 2009: Тихомир Брајовић*, Заборав и понављање,амбивалентно лице модернитета у роману* На Дрини ћуприја, Београд: Нолит.

Вучковић 1999: Радован Вучковић, *Зборник о Андрићу*, Београд: Српска књижевна задруга

Јефтимијевић-Михајловић 2012: Марија Јефтимијевић-Михајловић*,* „Панорама као модел обликовања стварности (Андрићева панорама у доживљају Вука Филиповића)“, Баштина, св. 33, Приштина – Лепосавић, 73 – 81.

Константиновић 1969: Радомир Константиновић*, Философија паланке,* Трећи програм, бр. 2, Београд.

Костић 1992: Zvonimir Kostić, *Moderna svetska poezija*, Beograd: Naučna knjiga.

Лотман 1976: Jurij M. Lotman, *Struktura umetničkog teksta*, Beograd: Nolit.

Петковић 1975: Новица Петковић, *Језик у књижевном делу*, Београд: Нолит.

Принс 2011: Džerard Prins, *Naratološki rečnik*, prevela Brana Miladinov, Beograd: Službeni glasnik.

Смиљковић 2005: Стана Смиљковић, *Настава српског језика у књижевности* II, *рецепција савремене књижевне традиције за децу*, Врање: Учитељски факултет.

Тартаља 2006: Иво Тартаља, *Пут поред знакова*, Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.

Тошовић 1981: Ристо Тошовић, „Реализам Иве Андрића“ у: *Критичари о Андрићу*, припредио Бранко Милановић, Сарајево: Свјетлост.

Филиповић 1976: Вук Филиповић, *Дело Ива Андрића*, Приштина: Јединство.

Шкловски 1969: Viktor Šklovski, „Umjetnost kao postupak“, u: *Uskrsnuće riječi,* preveo J. Bedenicki, Zagreb: Stvarnost.

Марија Ч. Летић*
Филозофски факултет
Универзитет у Источном Сарајеву

DOI 10.7251/ZRNS1701463L
Оригинални научни рад

СВИЈЕТ И ВИЈЕК У ШМЕМАНОВОМ *ДНЕВНИКУ*

Апстракт: *Тема овог рада јесте Дневник оца Александра Шмемана. Ово познато дјело посматрамо и као сјајан примјер дневничке литературе. О дјелима Александра Шмемана писало се понајвише са теолошког становишта, будући да је он био свештеник, професор и декан чувеног православног богословског факултета у САД (Православни богословски факултет Светог Владимира) и један од оснивача Америчке православне цркве. Тако и његов Дневник има литерарну и документарну вриједност. Он је свједочанство о животу и људима у Америци седамдесетих и раних осамдесетих година прошлог вијека и „сусрет“ са познатим личностима јавног и културног живота двадесетог вијека.*

Кључне ријечи: *дневник, православље, теологија, књижевност, породица.*

Отац Александар Шмеман и његов Дневник

Отац Александар Шмеман [Alexander Schmemann 1921–1983], руски емигрант из Естоније, паришки ђак, свештеник руске и америчке православне цркве и декан и професор Православног богословског факултета Свети Владимир [Saint Vladimir Orthodox Seminary] у Креству̂ду, држава Њујорк [Crestwood, New York], оставио је иза себе завидну библиографију на руском, енглеском, и француском језику. За живота је објавио више од десет књига које су преведене на многе свјетске језике. Седамдесетих година прошлог вијека, Александар Шмеман је био позната личност у Америци, а у Русији се за њега чуло понајвише захваљујући десетоминутним емисијама на руском језику које је емитовао Радио Либерти [Radio Liberty]. У енциклопедијама познатих личности Америке убрајају га у једног од најзначајнијих Руса у САД (Magocsi 2000, p. 42). Он је неизоставан дио америчке културне историје као један од оснивача Православне цркве Америке [Orthodox Church in America] и као један од најзначајнијих теолога двадесетог вијека. У великој *Новој католичкој енциклопедији* описују га као „руског православног теолога, протопрезвитера, екуменисту, и бранитеља вјерске слободе“[1] (Youroukov

*marija.letic@ffuis.edu.ba

[1] “Russian Orthodox theologian, protopresbyter, ecumenist and defender of religious freedom”.

2003, p. 742).[2] Други га виде као „урбаног, начитаног и харизматичног човјека, који је био употпуњена личност и у породици коју је много волио, и за катедром, и пред олтаром“ (Zaleski 2001, p. 25).[3]

Занимање за дјела Александра Шмемана код нас појавило се крајем деведесетих година прошлог вијека, након грађанског рата и распада Југославије. Тада су преведена многа његова дјела, али о њима се, нажалост, није много писало. Међутим, у САД је писано знатно више. И дан данас објављују се теолошки чланци у којима се његови теолошки ставови разматрају са више различитих гледишта: упоредних екуменских, литургијских и слично. Занимљиво је да и протестанти и католици и православци на Западу о њему говоре са уважавањем. Посљедњих година и код нас је Шмеман све популарнији па му је тако посвећена и једна пјесма објављена у октобарском броју *Летописа матице српске* аутора Петра Матовића (2016, стр. 403–404).

Живот оца Александра Шмемана био је испуњен и динамичан и због тога његов *Дневник* представља другачији литерарни текст у односу на његову теолошку литературу. Поред бројних обавеза које је имао у цркви и на факултету, много је путовао по Америци и Европи и врло често је морао да одлази на састанке, да служи и да држи предавања од Тексаса до Аљаске. Лоренс Канингем [Lawrence Cunningham] духовито запажа да се човјек умори од самог читања његовог итинерара (2000, p. 29). У овом раду користићемо понајвише америчке изворе и то оне који се директно односе на ову књигу, понајвише приказе и осврте који су објављивани у америчкој периодици након објављивања *Дневника*.

Према основној теоријској подјели дневници се дијеле на интимне и анегдотске (Cuddon 1998, p. 220). Иако је ово прилично груба подјела, за Шмеманов бисмо засигурно могли тврдити да је интиман, дубоко личних ставова који нису писани да буду објављени. И тумачи Шмемановог дјела указују да је тон његовог дневника, „сасвим личан“, у дијалогу „између Бога и њега“, тако да ово дјело није „литерарна игра са читаоцем, него потпуна слобода непосредне ријечи“ (Panich 2015, p. 90).[4] Иако је *Дневник* документ од велике културолошке важности, дакле, свједок једног времена, он је и„риједак поглед свештеника и научника, али и супруга, оца, дједа, који

[2] Гдје год то није посебно назначено, цитати су дати у сопственом преводу.

[3] “Urbane, literary, personally charismatic;” “Seems to have felt completely hiself in the midst of his loving family, at the lectern and at the altar.”

[4] Being utterly personal, “between God and me only” journal entry, especially when it is not a part of literary game with a reader, provides a total freedom of the “direct word”.

сједи за радним столом покушавајући да створи за себе и за своје читаоце климу менталног и духовног живота, успомена, афективних стања, слика и чулних асоцијација из којих се виде његови ставови“ (Zaleski 2001, p. 25).[5]

Дневник оца Александра Шмемана објављен је на енглеском језику 2000. године, седамнаест година након његове смрти. Према свједочењу његовог сина, писца и публицисте Сергеја Шмемана [Serge Schmemann], осам свесака *Дневника* пронађено је у његовом кабинету на факултету Свети Владимир након његове смрти, 1983. године. Ово прво издање као преводилац потписује његова супруга Јулијана Шмеман [Juliana Schmemann]. У предговору пише да је *Дневник* највећим дијелом писан на руском, али и на енглеском и на француском тако да ово издање није само превод него један уредннички напор Јулијане Шмеман да обједини све текстове на енглеском језику. Такође, у овом првом издању *Дневника* у стоји податак да је ријеч о одабраним текстовима из *Дневника,* то јест није објављен у цјелини (353 странице). Издавачка кућа епархије ЗХиП *Видослов* уочила је важност овог дјела и објавила га је у преводу са енглеског на српски језик 2007. године. Пошто се у међувремену промијенила и друштвена клима у Русији, издавачка кућа Руски пут објавила је *Дневник* у цјелини на руском језику 2005. године у издању издавачке куће Руски пут (720 страница). У овом раду користимо прво, енглеско издање.

Дневник је подијељен у једанаест поглавља за једанаест посљедњих година живота Александра Шмемана, од 1973. до 1983. године. Поговор издању написао је један други велики теолог и Шмеманов савременик Џон Мајендорф [John Meyendorff]. У предговору Сергеј Шмеман тврди да је *Дневник* био: „више од дневника, у њему су записане његове мисли, духовне борбе, повремена незадовољства због свакодневних обавеза, а изнад свега велика радост због славе Божјег саздања“ (2000, p. VII).[6] Ова књига то и јесте. *Дневник* је врло радо примљен међу америчком читалачком публиком. Многи су увидјели важност и оригиналност овог дјела. Неки указују на Шмемана као „пажљивог, захвалног и страственог читаоца“ (Panich 2015, p. 89)[7], а посебан квалитет дјела јесте његов константни дијалог са културом (Ibid., p. 89). Према томе *Дневник* је изузетан културолошки документ, свједочанство о времену и обичајима савремене Америке и некадашње

[5] “The rare glimpse of a priest and scholar who is a husband, father and grandfather, sitting down at his writing desk to re-create for himself and his readers the climate of his mental and spiritual life, the memories, affective states, images and sensory associations.”

[6] “More than a diary, they recorded his thoughts, his spiritual struggles, his occasional frustration with the weight of daily duties, and above all his profound joy in the glory of God’s creation.”

[7] “Attentive, thankful and passionate reader.”

Русије и Француске. Дакле, ова књига је и призма кроз коју се преламају шаролике боје Сједињених Америчких Држава седамдесетих година, мноштво савременика и успомена, оног *свијета* и *вијека* из наслова овог рада.

Шмеманов свијет и вијек

Какав је Шмеманов двадесети вијек и какав је свијет у њему? Свијет је амерички, руски, француски, свештенички, пастирски, академски и лични. Шмеманови вијек је компликовани *novecento* обиљежен избјеглиштвом, ратовима, миром, прогресом и смирењем у породичном и црквеном животу. У свијету и вијеку Александра Шмемана сусрећемо познате савременике као што су Солжењицин и Артур Рубинштајн, или се присјећамо Пруста, Жида, Балзака, Чехова, Гогоља, Елиота, Буњина, Бергсона и Платона. Посебан би се чланак могао написати само о интертекстуалности у овом дјелу и о његовој богатој лектири. Шмеман је много читао, а посебно је уживао у дјелима руских и француских класика. Цијенио је и Т. С. Елиота због тога што „у његовом религијском трагању никада није тражио личну славу или лично религијско искуство, већ рестаурацију стварности свијета, то јест Цркве“. Према томе, Елиот представља „супротност савременом нарцизму и деструктивној духовности“. (2000, p. 209).[8] Постоји и литература коју није волио да чита: „Не волим ‘идеолошку’ књижевност, философију и теологију. Не волим их због тога што ми нису потребне у мом животном и религиозном искуству“ (2000, p. 79).[9]

Поред литературе, упознајемо и његове савременике, значајне личности тог доба. Међу њима има и наших земљака о којима ми мало знамо. Такав је, на примјер Веселин Кесић (2000, p. 73), Шмеманов колега и универзитетски професор Новог Завјета, кога се његови студенти на Православном факултету Светог Владимира веома радо сјећају. Посебан доживљај представљало је прослављање српске крсне славе у кампусу.[10]

[8] “Eliot interests me because in his religious search he never seeks personal gratification or personal religious experience, but the restoration of the reality of the world and of life, i.e., of the Church, of Catholicity. He is, in this sense, the opposite of contemporary narcissistic and, therefore, destructive spirituality.”

[9] “I do not like “ideological” literature: philosophy, theology. I do not like it because I have no need for it in my life and religious experience.”

[10] Веселин Кесић (Босанско Грахово, 1921 – Портланд, 2012) био је дугогодишњи професор Новог Завјета на Православном факултету Свети Владимир. Као и многи Срби, за вријеме Другог свјетског рата, био је ухапшен и послат у логор у Италију. У том периоду преусмјерио је своје интересовање са политике и економије на религију и то понајвише захваљујући књигама Николаја Берђајева.

Слика друштва у *Дневнику* могла би се тематски подијелити у неколико крупнијих цјелина: Американци, њихов начин живота и схватања у другој половини двадесетог вијека; Руси, дисиденти и свештеници и њихова посебна затвореност; Хришћани, вјерници и њихове заблуде; општи пад културе и академска заједница са свим својим непрележаним дјечијим болестима. Систематизација, разумије се, може бити и другачија, као она коју је предложио Канингам. Он види три повезане лингвистичке теме: Шмеманову везу са руском културом, забринутост у вези са француском културом (тамо су му живјели мајка и брат близанац), и посвећеност америчком православљу (Cunningham 2000, p. 29). Поред тога, теме могу бити и личне и опште, али хронотоп *Дневника*, у коме се све дешава, јесте Америка.

Шмеман описује два лица Америке: добро и лоше. Добро је што је Америка пространа и лијепа земља, за Сан Франциско каже да је без умње најљепши град у Америци: „Колико год пута да дођем у Сан Франциско, увијек имам утисак да сам у рају“ (2000, p. 31).[11] Прелијепи су описи годишњих доба у Креству̂ду, предграђу Њујорка у коме је живио: „Креству̂д. Сунчан дан. Златно дрвеће. Мир“ (Schmemann 2000, p. 175).[12] Он прати и друштвени живот Америке, предсједничке изборе, трендове у образовању и размишљању. На примјер, уочава позитиван дух Американаца у атмосфери предсједничких избора на којима је побиједио Џими Картер [Jimmy Carter]: „Он је мој шести предсједник откако сам дошао у Америку. Одушевљава ме Америка и дирљива је ова једноставност церемоније која је истински симболична. […] Овације бившем предсједнику Форду, предсједниково једноставно ‘хвала’[…]. Химна и молитва. Све је то и узвишено и апсолутно једноставно“ (2000, p. 143).[13]

Године, 1946, заједно са групом српских студената, уписао је студије теологије на Универзитету у Дорчестеру у оквиру програма који је стипендирала Англиканска црква. Он и још четворо српских студената послати су у САД 1949. године. Своје школовање заокружиће докторатом са Колумбија Универзитета и Православног факултета Свети Владимир. У САД ће остати до краја живота, а у пензију ће отићи као професор емеритус. На енглеском је објављивао много о српској православној традицији у Босни, на Косову и у Југославији.

http://obituaries.pressherald.com/obituaries/mainetoday-pressherald/obituary.aspx?pid=158273854

[11] “How many times have I been to San Francisco and every time I have an impression of paradise.”

[12] “Crestwood. Sunshine. Golden trees. Peace.”

[13] “He is my sixth president since we came to this country. I am impressed by America and I am genuinely delighted by the simplicity of the whole ceremony which makes it truly symbolic. […] An ovation for former president Ford, and Carter’s simple words of thanks […]. A prayer, a hymn. All that is grandiose and absolutely simple.

Међутим, Америка има и наличје које се најчешће види у површности и либералним декадентним начелима модерног времена оличених у нарцисоидности и површности. Таквих примјера је много. Један од њих је сљедећи:

> „Вечера са два пара – адвокати и љекари. Једна слика Америке, оне посебне Америке у којој су помијешани добра намјера, идеализам, материјализам, активизам, психолошки манир 'осмијехивања'. Угодно је и пријатно с њима, али убрзо, чим се наруши површна хармонија, укаже се застрашујући колапс (депресија), јер у тој мјешавини нема мјеста за истинску жалост, трагедију, као ни за, можда, истинску радост. Америчка опсесија психотерапијом произилази из потребе да се одржи равнотежа, због подсвјесног страха који може оживјети и отворити амбис" (Schmemann 2000, 175).[14]

Његови савременици, као Кони Тарасар [Connie Tarasar], указују на то да се Шмеман „грозио од тежње да се исповијести претворе у разговор о 'проблему' за који је рјешење психолошко савјетовање" (1993, p. 1078).[15] А управо је то јефтино психологизирање постало амерички бренд. Захваљујући концепту америчког телевизијског програма, Шмеман почиње да схвата „бесмислене драме"[16] усамљених људи из његовог окружења јер, на примјер, након вијести о крвопролићу у Вијетнаму, слиједи реклама о веома меканом тоалет папиру (2000, p. 71). У таквом стварном и виртуелном апсурду свакодневног живота развија се једна од особина које Шмеман сматра најопаснијим, а то је нарцисоидност. Нарцисоидност Американаца најбоље се види међу младима седамдесетих година. Ови, које Шмеман описује, представљају стереотип декадентне либералне омладине:

> „Дуг разговор са Н. и НН. – дуга коса, вегетаријанци, бескрајно заљубљени сами у себе. Зашто да иду у цркву? Говоре о 'нивоима свијести', и слично. Немају ни јоту скромности, нити преиспитивања, само афирмацију. Презир према свему што

[14] "Dinner yesterday with two couples – one a lawyer, one a doctor. A certain image of America, a specific American mixture of good nature, idealism, materialism, activism, psychological "keep smiling." Pleasantly at ease with them, but one realizes why, as soon as a sort of superficial harmony is broken, a frightening collapse occurs (depression), because in this mixture there is no room for genuine grief, tragedy, and, perhaps, genuine joy. The American obsession with psychotherapy comes from that—from the necessity to maintain this equilibrium, from a subconscious fear that it might break down, and then, right away—an abyss."

[15] "He abhorred the tendency to make confession into a time for discussing 'problems' and receiving a kind of psychological counselling."

[16] "pointless dramas"

> није у њиховом непосредном интересу. Много их сажаљевам, сажаљевам их због унутрашњег сиромаштва, због ограничене визије. Н. је умјетник. Кућа је пуна његових слика; беспомоћне, провокативне, бескрајно излишне. Други студира неку чудну музику. Разговор о идентитету. Не занимају их дипломе и плате. Шта је постало погрешно? И гдје? Ова два младића су занимљива због тога што нису оригинални и што одражавају моду времена. Њихова клиничка дијагноза могла би бити да су 'дјеца вијека'. А особине 'дјетета вијека' су – необичан нарцизам, заокупљеност собом, својим 'ја' и преувеличана важност њихових идеја.
>
> Порицање, додато потпуном незнању о култури, традицији, одговорности и слично. Порицање *a priori*, засновано на презиру. Потпуно одсуство жеље да се схвати оно што се пориче. Порицање, укоријењено у подсвјесну увјереност да би такво сазнање ограничило њихову слободу, то јест нарцизам. Самообожавање, и у складу с тим, одабир псеудо-апсолутних вриједности: вегетаријанства, одбијања диплома, идеје о раду и плати, осуђивању свих оних који не поштују њихове псеудо-апсолуте. Укратко, осјећање јефтине супериорности" (2000, p. 165).[17]

Сасвим је јасно да су ове одлике америчког живота већ одавно постале свјетске. Можемо их приписати неолиберализму или глобализму, али оне су општи тренд друге половине двадесетог вијека, а и нашег времена. Шмеман је интензивно размишљао о „јефтиној супериорности", о површности људи нашега времена, о њиховом нарцизму, и о паду културе, разликујући више нивоа америчке културе. Први би био „порицање могућности постојања аксиолошког и етичког убјеђења". Такво порицање води подјели свих појава

[17] "Long discussion with N. and NN.—long hair, vegetarians, endlessly in love with themselves. Why go to church? They speak of 'levels of consciousness,' etc. Not an iota of modesty, no questions, only affirmations. Contempt towards everything that is not their immediate concern. I pity them so much, pity them for their inner poverty, limited vision. N. is an artist. The house is full of his paintings; helpless, provocative, endlessly unnecessary. The other is studying some strange music. Talk about identity. Not interested in diplomas or salaries. What went wrong? And where? These two boys are interesting because they are nor original and accurately reflect what's in the air. Their clinical diagnosis could be that they are 'children of the century'. The characteristics of 'the child of the century'—an inordinate narcissism, occupation with self, with the 'I,' excessive importance attributed to their ideas.

Denial, added to total ignorance, of culture, tradition, continuity, responsibility, etc. Denial *a priori,* based on contempt. Total lack of a desire to even try to get to know what one is denying. Denial, rooted in the subconscious certainty that such knowledge would limit their freedom, i.e., narcissism. Self-admiration and, to that effect, selection of pseudo-absolutes: vegetarianism, rejection of diplomas, of the very idea of work and salary, judgment of all those who do not recognize their pseudo-absolutes. In short, feeling of cheap superiority."

на свијету на црне и бијеле, на крајности, па стога као нуспојаву уочава „зависност од састанака, дијалога, заједничког продубљавања ствари, то јест дубоког релативизма“ (Schmemann 2000, p. 113). [18] Други ниво је „типична, јефтина идентификација са људима који пате, нарочито изражена међу америчким либералима“. Као посљедицу тога види „јефтине култове о Чавезу, Индијанцима и о било којој мањини“ (Schmemann 2000, p. 113).[19] Трећи ниво је терминолошке природе и заснива се на забуни у вези са терминима „религија“ и „вјера“. Пошто то многима није јасно, настају „п сеудо-духовност, псеудо-мистицизам и псеудо-аскетизам“ (Schmemann 2000, p. 113).[20]

Шмеман је посебно осјетљив према Русима и зато га њихови проблеми више погађају. То се види на појединачним и општим примјерима. Најпознатији такав примјер из овог *Дневника* јесте његово свједочанство о познанству са Солжењицином. Заправо, Солжењицин је започео њихово дружење. Захваљујући поменутим радио емисијама он је препознао Шмеманов таленат и пожелио је да га упозна. Шмеман је био, како је Солжењицин касније тврдио, мајстор проповједи који је говорио „увијек дубоко мисаоно и дубоко емотивно“ (Sarafian 1984, p. 21). Слично је било и Шмеманово почетно одушевљење Солжењициновим романом *Архипелаг Гулаг*. Он га је веома цијенио и као писца, и као човјека и патриоту, али код њега је уочавао неке типично руске слабости. Зато је Шмеман често изражавао резигнацију у вези са чувеним писцем који је био симбол свих руских дисидената у Америци и Европи. Оно што му је прво засметало јесте: „његова идеализована опсједнутост Русијом“ (2000, p. 67).[21] Шмеман свједочи о томе да је Солжењицин желио да оснује и руску комуну у Америци, на туђем тлу. То Шмеман није одобравао: „Његова преданост стварању руског живота, вјештачки усађеног, по мом мишљењу јесте дефект у Солжењициновом погледу на свијет“ (2000: p. 79).[22] Поред неоспорног талента, он осуђује Солжењицинове честе, нагле и исхитрене реакције.

[18] “The denial of the very possibility of having any axiological ethical conviction; the denial of the presence in this world of black and white, good and evil, not only of God, but of the devil. Hence, an addiction to meetings, dialogues, mutual deepening; hence a deep relativism.”

[19] “A typical, cheap self-identification with suffering people, particularly among American liberals. A rather cheap cult of Chavez, of the Indians, of any minority. An attitude, a posture of righteous indignation directed always, dogmatically, *a priori* to the right, never to the left.”

[20] “The confusion of “religion” and “ faith.” Pseudo-spirituality, pseudo-mysticism, pseudo-asceticism”

[21] “His idolizing obsession with Russia.”

[22] “This submission of his creativity to Russian life, artificially planted, is, in my opinion, a defect in Solzhenitsyns view of the world.”

Овако их описује: „Ограниченост. Сумњичавост. Фанатизам“[23] (2000: p. 80). Управо такви су и други Руси у Америци: бескомпромисни, поносни, затворени у своју изолацију и усамљени у својим малим краљевствима.

Александар Шмеман је био веома забринут за православље и његову улогу у савременом свијету. Вјеровао је да православље не може опстати у пре-револуционарном руском културном и традиционалном концепту, већ је сматрао да је потребан један нови, либералнији облик православља који би био прихваћен у западном свијету (Woronzoff-Dashkoff 2002, p. 77). Он је међу првима увидио могућност ширења православља на Западу, конкретно у САД, и то је детаљно објаснио у свом огледу „Пунозначна олуја: нека размишљања о аутокефалности, традицији и еклисиологији“, у коме образлаже важност оснивања Америчке православне цркве. Идеја о аутокефалности Америчке православне цркве изазвала је „олују“, а та олуја је, тврди Шмеман, показатељ „све-православне кризе“ (1971, p. 4).[24] Међутим, то није био једини показатељ кризе, он их је уочавао и разликовао. Један од њих јесте академизам у теологији: „Све до четири сата јуче писао сам чланак за литургијски семинар. Изнова се увјеравам да је академска теологија погрешна“ (Schmemann 2000, p. 5).[25] Сваки академизам, па и теолошки, у вези је са рационалистичким, логичким размишљањем: „Свако, чисто логичко размишљање је застрашујуће; оно је јалово и беживотно. Човјек који је рационалан и логичан, тешко се покаје“ (Schmemann 2000, p. 5).[26] Или, на другом мјесту: „Колико је само туге и празнине у игри академизма и фуснота“[27] (Schmemann 2000, p. 8). С тим у вези, каже он, хришћанство „није уништила ни буржоазија, ни капитализам, нити војска, него трули интелектуализам, утемељен на чврстом вјеровању у нечију важност. Гдје год је много приче о ‘правима’, ту нема вјере“ (Schmemann 2000, p. 8).[28] Како Канингам уочава, Шмеман је правио разлику између религије и вјере, при чему је религија та која је убила и која убија Христа (2000, p. 29). Други проблем, због кога би се често супротстављао епископима, била је искреност, па је у једном писму написао да „у Америци све зависи од тога да ли ћемо се

[23] “Narrow-mindedness, suspicion, fanaticism.”

[24] “Pan-orthodox crisis“

[25] “Yesterday I spent the whole morning and until four o’clock at home, writing an article for a liturgical seminar. Once more, I feel convinced of the falseness of academic theology.”

[26] “*Any* purely logical thinking is frightening; it is without life, without fruit. A rational and logical person is hardly able to repent.”

[27] “How much sadness, emptiness and banality there is in the game of academia and footnotes.”

[28] “Christianity is destroyed not by bourgeoisie, capitalism or the army, but by rotten intellectualism, based on a firm trust in one’s own importance. Where there is talk about ‘rights’ there is no faith.”

пробити кроз невјероватни провинцијализам црквеног менталитета“ (Tarasar 1993, p. 1078).[29] Због ситуације у цркви, често је био очајан.

У породици је Шмеман видио апсолутну благодат, и испуњеност и срећу земаљског живота (Muksuris 2000, p. 650). Када би га савладала апатија због тежине академског, црквеног, културног и друштвеног живота, утјеху је налазио у породици: „Обесхрабрен сам. Не лично. Одважно и са сигурношћу могу рећи да сам веома срећан – са својом породицом, дјецом, и сл. Али, када је ријеч о црквеним питањима, о стању у цркви, о мојој улози у томе, сасвим сам обесхрабрен“ (Schmemann 2000, 30).[30] Оваквих примјера има више и то не само из његовог живота. Колико год да је замјерао Солжењицину његову искључивост, дивио се његовом осјећају за породицу: „Гледао сам на телевизији долазак Солжењицинове породице у Цирих. Носио је своје синове. Визија оног једноставног, јасног, вјечног – живота који је покварио и демонски оскрнавио метеж и зло овог свијета.“ (Schmemann 2000, 37).[31] Његова породица је и олтар пред којим је служио и то је мјесто и улога која га је у потпуности испуњавала, јер ту је „живио у литургијском рају“ (Muksuris 2000, p. 651).[32]

„Каква је то срећа била!“[33]

Посљедњих мјесеци свог живота, отац Александар Шмеман борио се са тешком болешћу, али ни тада се није предавао очајању. То најбоље свједочи овај посљедњи запис у *Дневнику*: „Каква је то срећа била!“. Сав земаљски кошмар са небројеним разочарењима не може помрачити радост живота, односно радост Васкрсења. Управо та истинска вјера одржала је Александра Шмемана у снази животне радости. Зато га и многи његови савременици памте као изузетног и харизматичног човјека. Његов дугогодишњи пријатељ и колега, професор Веселин Кесић, каже да је Шмеман вјеру свједочио својим животом: „Научио нас је лекцију о томе како се кроз патњу види моћ Бога и вјечности. Драги моји пријатељи, предавати ову посебну лекцију – о моћи у слабости – значи предавати фундаменталну лекцију, а то је јеванђеље“

[29] “Everything here in America depends on whether we break through the incredible provincialism of church mentality.”

[30] “I feel discouraged. Not personally. I can safely and boldly say that I am very happy—with my family, my children, etc. But in matters concerning the church, its situation, my involvement in it, I am discouraged.”

[31] “I watched on television the arrival of Solzhenitsyn’s family in Zurich. He was carrying his boys. A vision of something simple, clear, eternal—of the life that is being corrupted and demonically ruined by the fuss and the evil of this world.”

[32] “I live in a liturgical paradise.”

[33] “What happiness it has all been!”

(Kesich 1983, pp. 41–42).[34]

Све ове појединачне и опште приче из *Дневника* о радостима и разочарењима, о промашајима и заблудама воде једној општој причи о паду културе: „Најстрашнији вид савремене пропасти културе јесте пресушивање, одсуство скромности, хијерархијских институција, осјећаја пропорције. Постоји неки јефтин понос у свему, чак и у цркви, потпуна немогућност да се разликује оно што је лажно (било да је ријеч о умјетности, књижевности или нечем другом). Изгледа да се свако може попети на кров и викати којешта. Али, будући да је на крову, људи га слушају!“[35]

И управо ово јесте дар који смо изгубили: могућност да разликујемо јефтино од скупог, пуно од празног и лоше од доброг. Ту почињу све заблуде и сви погрешни закључци. Александар Шмеман је, према ријечима Џона Мајендорфа, човјек који је знао разлику (2000, p. 350).

Литература

Cuddon, J. A. (1998). Dictionary of Literary Terms and Literary Theory. London: Penguin.

Cunningham, L. S. (2000). The Journals of Father Alexander Schmemann: 1973-83.

Commonweal, vol. 127, no. 16, 29.

Kesich, V. (1984). Protopresbyter Alexander Schmemann: Freedom and Joy. St. Vladimir’s Theological Quarterly, Vol. 28, No. 1.

Magocsi, P. R. (2014). Russian Americans. In Thomas Riggs (ed.), Gale Encyclopedia of Multicultural America, 3rd ed., vol. 4, Gale, 2014, pp. 31–45.

Meyendorff, J. (2000). Afterword. The Journals of Father Alexander Schmemman, 1973-1983. Crestwood, New York: St. Vladimir’s Seminary Press. 343–351.

Muksuris, S. (2000). The Journals of Father Alexander Schmemann, 1973–1983. Greek Orthodox Theleological Review, 45, ¼, 650–652.

[34] “He taught us a lesson on how, in suffering, the power of the eternal God may be revealed. He taught us a lesson about power in weakness. My dear friends, to teach this particular lesson — power in weakness — is *the* fundamental lesson: that is the Gospel.”

[35] “The most frightening aspects of the contemporary decline of culture is the drying up, the failing of modesty, of the hierarchical intuition, of a sense of proportion. There is a cheap pride in everything, including the Church, a total impossibility, inability to discern what is fake (be it in literature, in art, *et al.)* It seems chat everyone stands on a roof and shouts his own ...what? But since he’s on a roof, people listen!”

Panich, S. (2015). Apology of Culture in the Journals of Father Alexander Schmemann. In Artur Mrówczyński-Van Allen, Teresa Obolevitch, and Paweł Rojek, (eds.), Apology of Culture: Religion and Culture in Russian Thought. Eugene, Oregon: Pickwick Publications, 87–96.

Sarafian, S. (1984). Alexander Schmemann, RIP. *The National Review*, 21.

Schmemann, S. (2000). Foreword. In Alexander Schmemann, *The Journals of Father Alexander Schmemman, 1973–1983*. Crestwood, New York: St. Vladimir's Seminary Press. vii-ix.

Schmemann, A. (1971). A Meaningful Storm, some reflection on Autocephaly, Tradition and Ecclesiology. *St. Vladimir's Quarterly*, vol. 15, n. 1–2, New York, 4–27.

Schmeman, A. (2000). *The Journals of Father Alexander Schmemman, 1973–1983*. Crestwood, New York: St. Vladimir's Seminary Press.

Tarasar, C. J. (1993). The little things that count, *The Christian Century;* Nov 3, 110, 31, 1077–1079.

Woronzoff-Dashkoff, A. (2002). Echoes of a Native Land: Two Centuries of a Russian Village / The Return of the Near-Native. *Modern Age;* Winter, 44, 1. 72–79.

Youroukov, M. (2003). Schmemann, Alexander. *New Catholic Encyclopedia*, 2nd ed., vol. 12, Gale, 2003, 742–743.

Zaleski, C. (2001). Diary of a Russian Priest. *The Christian Century*, 118, 25.

Матовић, П. (2016). Капитализам, говори отац Александар Шмеман. *Летопис Матице српске*, књига 498, свеска 4, 403–404.

World and Century in Schmemann's *Journal*

Summary

This paper deals with the literary aspects of *The Journals of Father Alexander Schmemann*. Firstly, we provided the basic introduction to the life and work of Father Alexander Schmemann, emphasizing his significance in both academic and religious life. Accordingly, the majority of his works are religious. However, the exception is this diary, published seventeen years after his death. Since the diary was not meant to be published, it is deeply personal and readable. Apart from the diary, the analysis of it was mainly based on reviews and articles on

Schmemann and his *Journals*, published in American periodicals and collections of papers. It may be concluded that the *Journals* were very well received by both the critics and the readers. The language of Father Alexander Schmemann is smooth, familiar and amiable. His polemics are always well developed and his deductions are always reasonable. The descriptions of the American scenery in all seasons are colored with rich colors and his portraits of his family, friends, colleagues and believers are very descriptive and reliable. Having all this in mind, we believe that the Journals of Father Alexander Schmeman represents valuable literary and cultural piece of writing.

Sanja Kobilj Ćuić
Univerzitet u Banjoj Luci
Filološki fakultet

DOI 10.7251/ZRNS1701477K
Оригинални научни рад

POTRAGA ZA MAJKOM U ROMANU *SATOVI U MAJČINOJ SOBI* TANJE STUPAR TRIFUNOVIĆ

Резиме: *U radu se analizira odnos majke i kćerke u romanu Tanje Stupar Trifunović* Satovi u majčinoj sobi *kroz metodološku prizmu rada italijanske filozofske grupe Diotima, a posebno teoretičarke Luize Muraro koja u djelu "L'ordine simbolico della madre" postavlja tezu da je "znati voljeti majku suština bivstvovanja žene". Tek simboličkim prihvatanjem majke, moguće je izgraditi vlastiti identitet. Ovu tezu razmatramo u svjetlu lirske potrage za majkom u romanu Stupar Trifunović. Propitivanje identiteta majke, potraga za njenim bićem i njegovo prihvatanje, u konačnici će pomoći kćerki naratorki da se izbori za vlastito mjesto u društvu. Ovakav ishod stvoriće i neophodne uslove da se uspostavi žensko genealoško stablo baka-majka-unuka u kojem je moguć vlastiti prostor slobode, mimo ustaljenih tradicionalnih društvenih konvencija u kojima se žena i dalje identitetski vezuje isključivo za ulogu majke i supruge.*

Ključne riječi: *identitet, majka, kćerka, matrilinije, genealogija.*

Satovi u majčinoj sobi Tanje Stupar Trifunović lirski je roman u kojem se prepliću različiti pripovjedački postupci. Centralni prostor u romanu zauzima naratorka čije ime ostaje nepoznato, a koja dane provodi zatvorena u majčinoj kući na osami, u izolovanom primorskom selu, pokušavajući da napiše roman i u isto vrijeme se suoči sa vlastitom bolnom prošlošću. Nekoliko dijelova romana posvećeno je Ani, liku romana u nastajanju, svojevrsnom alter-egu naratorke, čija je životna priča uveliko slična naratorkinoj: Ana je žena u četrdesetim godinama, udata i majka jedne kćerke, progonjena sjećanjem na fatalnu ljubav iz mladostи i nervni i emotivni slom koji je raspad te ljubav izazvao. Uporedo sa ova dva ženska lika, najvažnije prisustvo u romanu je naratorkina majka, za čijom životnom pričom kćerka traga. I njena majka, kako saznajemo, u mladosti je voljela mladića koji je iznenada napustio njihovo rodno mjesto, te je ona, barem po onom scenariju koji zamišlja kćerka, rekonstruišući majčin život i vlastita sjećanja na nju, provela život u čekanju te ljubavi, zatvorena u vlastitu tišinu. Ljubav koju su doživjela sva tri ženska lika u romanu predstavlja idealizovano traganje za spajanjem dvije srodne duše, ali koja ne može biti ostvarena jer kao takva ne ulazi u okvire "normalnog" građanskog života, naime, suviše je intenzivna da bi se njena jačina mogla podnijeti, te i u Ani i u naratorki uzrokuje emotivni slom i depresiju, dok u naratorkinoj majci stvara osjećaj izgubljenosti i neispunjenosti, zbog čega će se vlastitoj djeci zauvijek činiti sanjivom, dalekom i nedostupnom.

Kako nam i sam naslov ukazuje, osnovni motiv u romanu Tanje Stupar Trifunović jeste potraga naratorke za majkom, majčinim vremenom i identitetom. Kroz ovu potragu, tematski je problematizovan položaj žene u porodici i društvu, njeno svođenje na ulogu supruge i majke, a poseban akcenat je stavljen na demitizaciju majčinstva.

Potraga za majkom, prema riječima Luize Muraro [Luisa Muraro], jedne od začetnica Diotime[1], predstavlja osnovu za izgradnju ženskog identiteta, a počinje simboličkim prihvatanjem majke, kao osobe koja nam je dala život i koja je prvi posrednik sa svijetom i jezikom (Muraro: 2006). Bitno je naglasiti da se ne radi isključivo o o potrazi za stvarnom majkom, već i za simboličkim, mitološkim, književnim majkama itd. Neprihvatanje majke i prihvatanje patrijarhalnog uređenja svijeta, prema riječima Muraro, ženu je učinilo "simbolički sterilnom", nesposobnom da misli i da postoji (2006: 25). Znati voljeti majku, prema njenoj teoriji takođe znači u simboličkom smislu prihvatiti i matriliniju, tj. činjenicu da je majku rodila baka, koju je rodila prabaka i tako dalje, do beskonačnosti. Znati voljeti majku stvara simbolički red, s obzirom da vraća autentičan osjećaj bivstvovanja, ali i majčinoj figuri vraća izgubljenu generičku funkciju, za razliku od dotadašnje isključivo reproduktivne.

Ovakva teorija Luize Muraro, bila je moguća isključivo u društvenom kontekstu stvorenom u vrijeme tzv. drugog talasa feminizma, zahvaljujući angažmanu prije svega italijanskih i francuskih teoretičarki. Drugi talas feminizma, koji se dogodio krajem 60-ih i 70-ih godina, donio je seksualnu slobodu žena, omogućio ravnopravnije uslove za rad, pravo na odlučivanje o abortusu, razvodu i sl., međutim, političko djelovanje žena, kao i uzajamno priznavanje i poštovanje žena, ostalo je jedno od problematičnih pitanja.[2]

Lus Irigerej [Luce Irigaray], jedna od najznačajnijih teoretičarki drugog talasa, bavila se i pitanjem odnosa majke i kćerke. Naime, majka je često viđena kao krivac za vlastitu zavisnu poziciju u porodici, koju je kroz vaspitne stege nametala i ženskom djetetu, te su često kćerke bježale od majčinske figure, pokušavajući majčin uticaj potpuno neutralisati. Kako većina romana, ali i teorijskih knjiga kaže, ovakav bijeg nije moguć, jer osnovni temelj identiteta žene leži upravo

[1] Diotima je ženska filozofska zajednica koja je osnovana pri Univerzitetu u Veroni 1983.god. inicijativom spoljnih i unutrašnjih saradnika ovog univerziteta i sa ciljem da njene članice "budu žene i filozofski promišljaju". Teorijske osnove rada Diotime su teorijska i politička debata ženskog pokreta, posebno Feminizma, teorija razlika i filozofska razmatranja Luce Irigaray. Rezultat njihovog rada su brojne knjige, rezultati godišnjih seminara koje ova zajednica organizuje na određene teme, poput ambivalencije majčinstva, seksualne razlike, rodne ravnopravnosti itd.

[2] Česta je asocijacija na prvi talas feminizma i činjenica da su žene, boreći se za ravnopravnost sa muškarcima, često vidjele u drugim ženama, a posebno u svojim majkama, oličenje patrijarhalnog uređenja svijeta.

u odnosu sa majkom.[3] Stoga Irigerej tvrdi da je neophodno revidiranje odnosa između majke i kćerke, te da promjena "mora da započne unutar pojedinačnih odnosa, pa tek onda na globalnom nivou" (Bijelić 2012: 61).

Doprinos grupe Diotima i teoretičarki okupljenih u ovoj grupi sastoji se upravo u pokušaju da se neprijateljski i konfliktni odnos prema majkama neutrališe i pretvori u prihvatanje, zahvalnost i ljubav, a kroz prihvatanje majke, da se pristupi ženskom uređenju svijeta, koji neće biti u sprezi sa patrijarhalnim, nego će da ga upotpuni. Da bi do ove promjene došlo, najprimarnija je potreba rekonstrukcije matrilinija, "a da bi matrilinije održale svoju vidljivost uporedo sa patrilinijama, potrebno je nastaviti potragu za majkom" (Bijelić 2012: 62).

Društveni i teorijski proces o kojem govorimo, prije svega je vidljiv u naratološkom smislu u nizu romana italijanskih ženskih autorki XX vijeka koje se bave odnosom majka i kćerka. Antagonistički odnos kćerke sa majkom u tim romanima[4] dovodi do nemogućnosti kćerke da realizuje vlastiti identitet. U najvećem broju prisutna je prije svega nemogućnost kćerke da se realizuje kao osoba, upravo zbog problematičnog odnosa sa majkom. Konflikt između majke i kćerke uglavnom se prevazilazi pokušajem da se spozna majčin identitet kao žene i osobe, dakle, kroz potragu za majkom. Tek njenim prihvatanjem, dolazi do ponovnog uspostavljanja harmonije, dok je sredstvo upoznavanja majke pisana riječ.

U romanu *Satovi u majčinoj sobi* prisutan je konfliktni odnos sa majkom koja je emotivno nedostupna kćerki i zatvorena u ćutanje. Iako ih vezuje slična sudbina, dakle, brak kao nužna društvena kategorija sa osobom koja je razuman izbor, ali ne i objekat strastvene ljubavi, umjesto da poveže ova dva lika, dodatno ih udaljuje i otuđuje. Prema riječima Vladislave Gordić, "romanTanje Stupar Trifunović opisuje ambivalencije žensko-ženskih odnosa u kojima se otkriva da prolaženje kroz identične muke sazrevanja među ženama stvara distancu i otuđenje" (Gordić Petković: 2015, 98).

Međutim, mišljenja smo da je u ovom romanu uspješno realizovan pokušaj da se otuđen odnos sa majkom nadvlada, kroz naratorkinu potragu za majčinim identitetom i kroz uspostavljanje matrilinije koja će i samoj naratorki pomoći u pronalaženju vlastitog mjesta u njoj. Ovu tezu pokušaćemo u analizi koja slijedi i potvrditi.

---

[3] Neke od ključnih teorijskih knjiga o ovoj tematici su: *Of woman born* Adrienne Rich, *Mothers and daughters*, Vivien Nice, *Textual Mothers/Maternal Texts. Motherhood in Contemporary Women's Literatures*, koju su priredile autorke ElisabethPodnieks i Andrea O'Reilly.

[4] U kontekstu konfliktnog odnosa majka-kćerkamađu najegzemplarnijima su: *Menzogna e sortilegio* Else Morante [Elsa Morante], *Lacattiva figlia* Karle Ćerati [Carla Cerati], *Madre e figlia* Frančeske Sanvitale [Francesca Sanvitale] i *Quaderno proibito* Albe de Sespedes [Alba de Céspedes].

U romanu *Satovi u majčinoj sobi*, portret majčinog života naratorka daje kroz zamišljeni dijalog sa majkom ili kroz poneki zamišljeni monolog, tako da lik koji upoznajemo zavisi gotovo u potpunosti od kćerkine tačke gledišta. Lik majke koji izranja iz naratorkine svijesti opisuje nam usamljenu ženu, zatvorenu u vlastitu tišinu, koja povremeno djeluje kao da je nešto ili nekog izgubila.U jednom od zamišljenih majčinih monologa, majka će smireno sagledati vlastiti životni poraz:

> Rasla je u meni kao korov. Nisam željela djecu. Ne još. Imala sam samo devetnaest. On je htio. Kako je rastao moj stomak tako se oblikovala i moja predstava o pogrešci koja je ovaj brak bio. Materijalizovanu pogrešku je nemoguće izbrisati.Sada je gotovo. Rađaću mu djecu i gledati kroz prozor kad on odlazi i dolazi s posla. Ne mislim sad o njemu. Da je loš ili tako nešto. I onaj drugi bi bio takav, ili još gori. I nema to nikakve veze sa ljubavlju ili neljubavlju. I ovo što raste u meni mrziću ako bude žensko. Mrziću je da ne bude ista ja. Da pobjegne iz sebe, iz tijela, iz kuće u koju osjećam kako se ugrađuju moje noge i moje ruke i moj glas i moje grudi za kojima će on sve manje posezati, kao i za mnom, jer moje sve blijeđe lice postaje dijelom bijelih zidova. Osjećam se dobro samo u bašti.[..] Cvijeće volim od djetinjstva. Ono se povinuje ružnoći propadanja, ali niče opet i opet s jednakom upornošću. Ono se bori tiho. Nije glasno kao moj muž. Kao ljudi oko mene. Toliko beskorisnih riječi koje nas zasipaju. A ne niče ništa. Oni misle da sam čudna (Stupar Trifunović 2014: 28).

U samo nekoliko redova svjedočimo cjelokupnom društveno-istorijskom kontekstu i položaju žene u njemu, njenu uslovljenost patrijarhalnim uređenjem svijeta, i njenu nemoć da se izbori za vlastiti glas i vlastiti identitet. Averzija koja nastaje prema nerođenom djetetu koje bi moglo biti žensko dolazi iz činjenice da će i samo doživjeti majčinu sudbinu, da će patiti i da neće imati pravo na vlastiti izbor. Djevojka-majka sa svojih devetnaest godina nije dobila mogućnost da realizuje svoj identitet, da ga propita. Kada kćerka u majčinoj sobi pronađe njen dnevnik, sa nekoliko citata iz knjiga i deset životnih ciljeva, od kojih majka niti jedan nije ostvarila, zaplakaće nad narušavanjem majčine intime i nad ulaskom u majčin prostor koji je toliko sužen društvenim okvirima. Kroz proces upoznavanja majčinog lika i rekonstrukciju njenih duboko skrivenih želja, ljutnja i osjećaj nevoljenosti i odbačenosti zacijeliće u kćerki, upravo zahvaljujući zapitanosti nad identitetom majke, oko koje je izgrađen cijeli konstrukt romana:

> Ogledala su sve punija *njenih* odraza. Starimo obje. *Kakva je ovo žena*, turobno tumaralo. Otvori oči i kaže umor (2014: 17).

> Ne bih odabrala nijedan drugi život. *Samo želim da upoznam svoju majku*. To tiho i skriveno zatamnjenje u meni. Zatvoreno u sobu u kojoj doziva jedan uplašeni glas. *Gdje si* (2014: 30)?
>
> Iznervirano cijepam u glavi idealističke slike majke. Vičem, *hoću da znam ko si*! *Kakva si žena bila*, briga me što si mi bila majka. Dosta mi je te lažne slike i tužnih očiju (2014: 31).
>
> *Ko je ta žena*? Majka kojoj se majka nije obradovala jer je žensko dijete tuđe, ide u tuđu kuću da posluje, da bude žena, majka, nečija, tuđa je ona sva (2014: 52).

Naratorka se ne slučajno nalazi upravo u majčinoj kući na selu, gdje se majka zatvarala u svoju tišinu i bježala od svijeta, posvećena cvijeću u bašti. Metafora vrta predstavlja identitet sa svim svojim potencijalima koji nisu dobili mogućnost da se realizuju[5], nastavlja se u više slika. Tako će majka, "brižna vrtlarka" ostati zauvijek zarobljena u vrtu, prvo djevojka koja sjetnih očiju čeka da se pojavi mladić kojeg je voljela, zatim starica koja nije uspjela da granice vrta proširi i osvoji prostor vlastite slobode:

> Ona me gleda, sa onim njenim očima. Spremišta čekanja da se zasluži ljubav. Mala je na fotografiji, ona je *djevojčica* i svezali su joj maramu oko glave dok kraj kamene ograde čeka dobra, mila i mirna, da zasluži ljubav. Moja majka. *Starica* dobra, mila i mirna dok kraj kamene ograde čeka. Sa svojim spremištima sjete koja motre na mene, po kojima cijeli život plivam, na rubu snage, uvučena u virove, ubrzanog daha, sve bolji plivač, sve umornija žena (2014: 23).

Ista ta umorna žena kojoj majčina tuga ne dozvoljava da bude srećna, doživjeće sebe kao "korov u majčinoj prelijepoj bašti", dakle, prepreku da majčino cvijeće procvjeta, jer je svođenje na isključivost uloge supruge i majke, u tradicionalnom uređenju porodice oduzela majci mogućnost da postoji izvan pomenutih uloga. Potraga za majčinim identitetom, njenim snovima i željama, ali i potraga kćerke za sobom, započeće simboličkim uređenjem majčinog vrta, plijevljenjem korova koji označava patrijarhalnu zarobljenost majke u tišinu, koja će nestati kćerkinom rekonstrukcijom priče o majčinom životu:

> Dugo sam pokušavala da je razumijem. Da otvorim u njoj ta zaključana i ćutljiva mjesta do kojih se ne može stići. Povezivala sam slike. Izgovorene i neizgovorene riječi. Ona je bila uporna u svojim uzmicanjima i šutnjama. Danima sjedim ovdje i osluškujem. Ponekad mi se učini da se u meni otvaraju njene priče i čine neki

[5] Cvijeće simbolički predstavlja snove o životu koji se nisu ostvarili, ali je svakako i neposredni izraz kreativnosti majke, njene sposobnosti da stvara nešto što je izvan uloga u kojima je zatočena.

> nesređen i divlji predio kao zapušten vrt, u koji gledam danima i kao dijete s pogledom onog ko je kriv, obećavam joj u sebi da ću urediti njen vrt. Oplijeviti korov. Opet će sve biti u redu (2014: 28).

U centru kćerkine upitanosti nad ličnošću majke jeste saznanje da je majka u mladosti bila zaljubljena u muškarca koji je iznenada napustio mjesto, i ostavio je da ga čeka. Nakon dvije godine majka će se udati za naratorkinog oca, a neostareni snovi i tuga, prijeći će u nasljeđe kćerki:

> Sanjam ga. Majčin nemogući ljubavnik. Izmišljeni. Fantomski. Dozivajući. Otvara se pravrijeme i majka sjedi u bašti mlada, ona koja je bila još prije nego što je sve ono čega ne želim da se sjećam skliznulo u njene oči, u moje oči i čeka da se na seoskom putu pojavi jedan čovjek visok, mlad, sa zelenim očima (2014: 18).

Identifikacija sa majkom desiće se u trenutku kada kćerka doživi fatalnu ljubav čiju će realizaciju osjetiti kao majčin dar, konačno ispunjenje majčinih čežnji da doživi ljubav i postane žena. Majci će biti uskraćeno ovo iskustvo, koje će kćerka doživjeti kao ponovni susret sa majkom-djevojkom, onakvom kakva je bila prije nego što ju je tradicija zarobila, očvrsla i pretvorila u kamen:

> Njena priča se otvarala preda mnom i što je starica više odmicala u daljinu, u meni se sve češće smijala i oživljavala moja mlada majka. [...] Sada se njen glasan smijeh miješao s mojim dok mi je u glavi odzvanjala suluda pomisao da je ovaj čovjek koji leži kraj mene zapravo njen dar. Dar njenog čekanja kraj kamene ograde, dar majke koja ne želi da se još jedno srce skameni. Dar moje nježne, mile majke koja je čekala da zasluži, da joj neko priđe i šapne, dopusti i kaže da je zaslužila ljubav. Neko da je raščara. Neko da kaže da je straža kraj ograde sad sasvim besmislena. Ali niko nije znao njen tajni jezik (2014: 24).

Neuspjelost te veze, njen slom i naratorkin pad u depresiju, osujetiće pokušaj izgradnje identiteta kroz ljubavnu vezu, ali će uspostaviti vezu između dvije žene. Potraga za ženom u majci moguća je upravo zahvaljujući identifikaciji sa majčinom izgubljenom ljubavi iz mladosti, sa majčinim čežnjama i nedostajanjima. Ovaj proces bitan je i kao sredstvo demitizacije majčinstva, dakle, pokušaja da se u majci otkrije individua, ličnost, a zanemari njena uslovljenost patrijarhalnim uređenjem svijeta. Majke se prečesto odriču sebe zarad porodice i niko se i ne trudi da u njima prepozna ličnosti koje su bile i koje jesu, nezavisno od društvenih uloga supruge i majke. Seksualnost žene koja je postala majka, vrlo je neprijatna i predstavlja i danas tabu. Kao da je neprimjereno, skupa sa majčinskom ulogom, graditi vlastiti identitet, imati vlastita stremljenja:

> [..] majke kriju od djece sopstveni život zato što svaki život boli. Majke, ti ludi klovnovi. Uvijek isto. Žongliranje između sna i

> jave. Najbolji svjetski iluzionisti, čije nastupe gledate svakodnevno-majke. *Olako izbrišu pola sebe - ženu. Ostane samo majka. Previše vidljiva žena u majci u svima budi neprijatnost, čak i u njoj samoj. Gdje bi s njom?* Previše strši. Ne spava. Nezadovoljna je. Sanja. Čezne. Hoda noću raščupana korz kuću. *Čim imaš depresivnu majku možeš biti sigurna da pedantno pokušava da ubije ženu u sebi, zbog zajedničke sreće.* Biljka čuči u stanu. U ćošku. Majka. Da, ni mojoj nije išlo baš najbolje. *Kćerke u nasljeđe dobiju depresiju, umjesto snage. To je način da ne budeš previše žena kada postaneš majka. To je način da ne budeš* (2014: 31).

Demitizacijom majčinstva ipak se proširuje prostor slobode za ženu. U trenutku kad kćerka prihvata postojanje majke, njeno bivstovanje u drugim ulogama osim u majčinstvu, događa se proces stvaranja matrilinije. To znači prihvatanje postojanja unutar genealoškog stabla žena, pronalaženje vlastitog mjesta u njemu. Iako je neuspjelost ostvarenja mladalačkih snova i kćerke i majke kroz ostvarenje žene u njima završeno porazom i egzistencijalnim lomom, matrilinija je dodatno učvršćena naratorkinim ostvarenjem u majčinstvu, koje je doživljeno kao "savršena ljubav, u kojoj se sva ostala lica žene rasipaju i bježe od nje." Čin rađanja djeteta "savršeni je trenutak koji ukida sve prije i poslije i kaže ja sam ono koje sve kazuje i objašnjava" (2014: 159).

Kako potraga za majkom, tako i uvrštavanje u matriliniju događaju se upravo zahvaljujući procesu pisanja, kao moćnom sredstvu ostvarenja identiteta naratorke izvan rodnih uloga. Proces pisanja koji naratorka naziva "procesom sklapanja i rasklapanja varijanti, odlomaka, same sebe" (2014: 63) će značiti iskorak iz tradicije i skidanje okova sa žene, kroz oživljavanje majčinog glasa i verbalizaciju njenog neostvarenog ja: "Sanjala sam stvari koje ona nije rekla, nije napisala, nije dotakla sobom, kao da su se dovršavale u meni. Kao da je nastavila da piše one pjesme koje je nekad prestala pisati jer su otvrdle u njoj u gustu tišinu"(2014: 20).

U trenutku kada je roman završen, naratorka se vraća kući, po nju dolazi kćerka, i taj simbolički povratak svakodnevnom životu, ulozi majke označava prihvatanje vlastitog postojanja unutar matrilinije, ali i povratak nakon što se desilo pomirenje sa majkom i zacijeljivanje starih rana. Još jedan detalj u romanu potkrepljuje tezu o uspješnom savladavanju konflikta sa majkom i povratku kćerke naratorke sebi i vlastitim korjenima. Riječ je o motivu sata, koji se vješto prepliće kroz cijeli roman, počev od njegovog naslova. Naratorkina majka je bila opsjednuta satovima, koje je brižljivo čuvala u svojoj sobi, i to satove koji najjače odjekuju u prostoriji, kao antiteza tišini u koju je bila zarobljena. Naratorka će pokušati proniknuti u mistifikovanu poruku koju joj je majka ostavila, zajedno sa satovima:

> Šta je to što ju je uzbuđivalo i zanosilo u tom čudnom i zvučnom ritmu vremena? Sekunde, minute, sati, mjeseci, godine u kojima kazaljke ukrug jure jedna drugu i tu i tamo se sustignu. Sastanu. Rastanu. Kao da ima u njima zatočeno nešto od krhkosti i nestalnosti ljudske ljubavi, a opet u toj prolaznosti uhvaćena je sva vječnost susreta i rastanaka.[...] Najnježniji dodiri su uvijek treperavi i krhki. I svojom lakoćom pomjeraju svijet. Pomjeraju vrijeme. Kao satovi u majčinoj sobi, neosjetno i uporno (2014: 141).

Satovi, dakle, označavaju susrete i rastanke, prazninu i punoću, prolaznost i vječnost, rekli bismo dihotomiju ljudskog postojanja i pomirenje s njom. Simboličkim uklanjanjem satova iz majčine sobe, naratorka će odgonetnuti majčinu poruku i u sebi se pomiriti sa njom, ali i dozvoliti vremenu koje dolazi da postane lično njeno i da protiče kroz svijest o postojanju jednog izgrađenog identiteta, mimo društvenih i rodnih uloga koje su majci bile nametnute.

Imperativ prihvatanja majke i intergracije u žensko genealoško stablo koje smo pronašli u romanu *Satovi u majčinoj sobi*, svojevrsni je poziv da se ova potraga za majkom u srpskoj književnosti nastavi i da dobije zasluženi legitimitet. Dati glas majci, pronaći u njoj prije svega osobu, a tek onda suprugu i majku, kroz likove žena koje su autentične, mogao bi pomoći osvjetljavanju pozicije žene u društveno-istorijskim okvirima prošlih vremena, ali i sadašnjeg, te pokrenuti istraživanja ženskih glasova srpske književnosti koji se često nepravedno nalaze na marginama kanona. Tek će rehabilitacija ovih glasova, njihovo objektivno i nepristrasno vrednovanje, srpskoj književnosti omogućiti da postane književnost bez okova.

Izvori

Stupar Trifunović, T. (2014). *Satovi u majčinoj sobi*. Istočno Sarajevo: *Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.*

Literatura

Bijelić, T. (2012). *Matrilinijske relacije u prozi Margaret Atvud*. Banja Luka: Filološki fakultet.

Gordić Petković, V. (2015). Iskustveno i pripovedno u srpskoj ženskoj prozi. *Filolog, 12*, 93-99.

Muraro, L. (2006). *L'ordine simbolico delle madri*. Roma: Editori Riuniti.

Summary

The literary transformation of women's experience originates in ambivalent attitude towards mothers. The construction of the dialogue between women begins with the Second- wave feminism and with the work of Luce Irigaray. Italian feminists gathered around Diotima group, discuss the importance of a maternal figure for the reconstruction of a daughter's identity. Luisa Muraro, one of the founders of the group in the book *Symbolic order of the mother* underlines that to know how to love mother (biological, mythical, literary etc.) for a woman is a way to accept her own identity and at the same time also the fact that she belongs to amatrilineal succession. This paper examinesthese processes in the novel by TanjaStuparTrifunovic*Satovi u majčinojsobi*where we assist to a female narrator's search of mother's identity, time and memories in order to reconstruct her own life and existence.

Нина Марковић*
Универзитет у Крагујевцу
Факултет педагошких наука
Универзитета у Крагујевцу, Јагодина

DOI 10.7251/ZRNS1701487M
Прегледни рад

ОДНОС ИСТОРИЈСКЕ СТВАРНОСТИ И ФИКЦИЈЕ У РОМАНУ *СЕНКЕ НА ЗИДУ* РАДОСЛАВА ПЕТКОВИЋА

Апстракт: *У раду се анализира однос историјске стварности, односно чињеничне истине и истине фикције у Петковићевом роману* Сенке на зиду. *Испитује се начин на који историографска метафикција, релативизујући границу између историјског и књижевног дискурса и доводећи у везу стварносне, псеудодокументарне и фикционалне референце, размишља о могућности досезања коначне истине о колективној и индивидуланој, јавној и приватној судбини. Примећено је да роман* Сенке на зиду *изражава сумњу у поменуту могућност уколико се она заснива на трагању за фактографском, објективном истином. Роман сугерише поверење у „истину значења", парадигматску истину уметности која не настоји да буде огледало стварности. Уочено је да Петковићев роман, захваљујући поступку монтаже, у којем сегменти различите природе (фикционални, документарни, псеудодокументарни) уверљиво граде смисао дела, упућује на саму суштину историјског периода који тематизује и посредује универзалну истину о трагичној људској егзистенцији омеђеној и одређеној колоплетом историјских збивања, што открива веру у епистемолошку вредност уметности као људског конструкта.*

Кључне речи: *Радослав Петковић, роман* Сенке на зиду*, историографска метафикција, историјска стварност, истина фикције.*

1. Увод

Роман *Сенке на зиду* Радослава Петковића жанровски је могуће одредити као историографску метафикцију из више разлога. Први је оригинално романескно обликовање постмодернистичког концепта „присуства прошлости" (Hačion, 1996, str. 18), односно критичко, али и иронијско преиспитивање најзначајнијих догађаја српске и европске историје с краја 19. и из првих деценија 20. века.[1]

*markovinina@yahoo.com

[1] Мисли се, пре свега, на династичке промене у Србији, крунисање краља Петра I Карађорђевића, Анексиону кризу, атентат на надвојводу Франца Фердинанда, деловање тајне организације „Црна рука", сукобе европских земаља током Првог светског рата, бомбардовање Лондона, Солунски процес, обнову земље (Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца) након завршетка рата итд.

Следећи разлог огледа се у чињеници да се Петковићев роман „пита о историји питајући се о техникама производње историје, о сопственом приповедању, документима, историјским знаковима“, чиме се „превазилази дискурс који стабилизује званично схватање историје“ (Бошковић, 2010, стр. 29). У поменутом превазилажењу значајну улогу има постмодернистичка игра спајања супротности – стварносних (документарних), псеудодокументарних и фикционалних референци, чиме се остварује и „међусобно испитивање историје и фикције унутар текста“ (Hačion, 1996, str. 81).

Проблематизација историјских сведочанстава/докумената води до трећег разлога – роман *Сенке на зиду* поставља питање епистемолошке природе – *Како ми можемо познавати прошлост?* (Hačion, 1996, str. 94).

Значај и функција реферирања на кинематографска остварења произлазе из особеног постмодернистичког поступка којим се историјска збивања огледају у загонетном и вишезначном огледалу – историји немог филма. Документарни и уметнички филмови, као и књижевни и некњижевни текстови уткани у наратив обликују различите слике прошлости, истичући да је знање о њој увек посредовано дискурсима, тј. знаковним системима „помоћу којих конструишемо нашу визију реалности“ (Hačion, 1996, str. 71), односно историјске или савремене стварности, па се у том смислу и сам појам истине плурализује, а у исто време и релативизује. То доводи и до питања *Који је онтолошки статус прошлости, њених докумената и наших нарација о њој?* (Hačion, 1996, str. 94), што је још једна потпора наведене претпоставке о жанровској природи Петковићевог романа.

Интертекстуалности се придружују метатекстуалност и елементи фантастике, што све скупа наратив романа *Сенке на зиду* обликује као аутономан фикционални свет, чији су искази „изван домашаја истинитосног вредновања“ (Doležel, 2008, str. 36).[2]

Такође, у роману се преиспитује и „модернистички тотализујући идеал прогреса“ (Hačion, 1996, str. 53), као и хуманистички концепт кохерентног субјекта вођеног разумом, о чему сведочи судбина ексцентричног главног јунака романа – Ивана Ветручића.

[2] Р. Ингарден (R. Ingarden), А. А. Ричардс (I. A. Richards), К. Хамбургер (K. Hamrurger) и др. говоре о „квази-тврдњама“, „квази-судовима“, „псеудотврдњама“ и „фикционалним говорним актима“ књижевног дела (в. Mekhejl, 1996, str. 107). У *Теорији књижевности* Велека (Wellek) и Ворена (Warren) такође се истиче како „искази у једном роману, песми или драми нису дословно истинити; они нису логичке тврдње“ (1985, str. 47).

2. Поступак монтаже и његове семантичке импликације

У роману *Сенке на зиду* метапоетички елементи нису доминантно експлицитни, али су више него присутни. Један од најзначајнијих је цитирање Ејзенштајновог објашњења природе и сврхе филмске монтаже:

„Ко год имао у рукама парче филма које треба монтирати из искуства зна како је оно неутрално (иако је део планиране сцене) све док се не споји с другим парчетом, када одједном стиче и саопштава изразитији и сасвим различит смисао од онога на који се рачунало у време снимања“ (SNZ, str. 226).

Поменути цитат је путоказ за тумачење читавог романа – његове композиције, хронотопа, обликовања ликова и семантичког склопа.

Тако Тијана Обрадовић у структури Петковићевог романа препознаје композиционе одлике немог филма – „извесну скоковитост нарације и наглашено супротстављање различитих делова текста“ (2004, стр. 113), што условљава одсуство кохерентног фабуларног тока и изневеравање фокусираности на детаљније приповедање о Ивану Ветручићу и другим ликовима (фотографу Вранешу, Милану Кошутићу, Ђури Јакшићу, Емилу Ведекинду, Бели итд.). Представљајући тек исечке из живота ликова, наратор учествује у извесној мистификацији јунака и тражи од читалаца да у наративном ткиву траже детаље који би могли да им помогну у реконструисању, односно конструисању њихових портрета.

„Ритам“ приповедања прати одређене визуелне системе, па се тако нарација развија од статичких мотива – описа појединих фотографија, до уланчавања, одн. монтаже статичких и динамичких мотива, уз благо убрзање нарације, евидентније сажимање временских периода, до отвореног краја којим се наговештава нова епоха.

Поред тога, помињање одређених филмова или њихово (садржајније или нешто оскудније) представљање, интертекстуални пасажи и фикционални сегменти, као делови јединственог наративног колажа, служе дочаравању протока времена, обликовању простора, супституцији приповедања о историјској епохи које би се занивало на фикционализацији фактографских чињеница, као и антиципацији догађаја.

Тако је приповедање о Ветручићевом детињству и школовању у значајној мери одређено представљањем фотографија које су датиране и обухватају временски период од 1895. до 1904. године. Један од најзначајнијих догађаја 1904. године представљен је филмом о крунисању краља Петра I Карађорђевића, док се питање јужнословенског уједињења и друштвено-политичка атмосфера након Анексионе кризе, а пре почетка балканских ратова, дочарава псеудодокументарним пасажом – одломком из чланка Милана Кошутића „Јужнословенско питање“. За филмом о лову Франца Фердинанда у Конопишту следи „Извештај о оснивању и раду тајне револуционарне организације Уједињење или смрт“, чиме се наговештава атентат на аустроугарског надвојводу и почетак Првог светског рата. Јесењи биоскопски репертоар, одн. каталог филмова приказиваних у „Одеону“, нескривено иронијског призвука, обједињује значајне догађаје из балканских ратова (1912–1913) и сажима време – у биоскопу се приказују мобилизација турске војске, битке у Македонији, продирање грчке војске према Истанбулу, српска војска на Јадранском мору, крвава битка на Брегалници, као и убиство грчког краља Ђорђа (в. SNZ, str. 160). Суђење члановима тајне организације „Уједињење или смрт“ из 1917. године, предочено је циркуларом који је потписао Никола Пашић. Крај рата (1918) представљен је цитатом из дневника Вирџиније Вулф. У дочаравању протока времена учествују и сегменти у којима се представљају кључне тачке развоја кинематографије (први филм браће Лимијер, филмови Жоржа Мелијеса, кратак преглед настанка хорор филма, комедиографске бравуре Макса Линдера и Чарлија Чаплина итд.).

> Коначни циљ наратива је, како се на самом почетку романа открива, покушај успостављања некаквог, макар и сумњивог, смисла – тај смисао (односно фикционална истина) би требало да се синтетише у колажу фикционалних и нефикционалних сегмената.

Цитирање Ејзенштајна буди различите асоцијације на поетичка, одн. теоријска промишљања о истини песништва/књижевности, на првом месту на Аристотелову тврдњу како су подражавање форме (уметнички организоване фабуле) и строго логички уређен систем исказа у књижевности гарант посредовања универзалне, парадигматске истине (в. Квас, 2009), као и на идеју Пола Рикера (Paul Ricoeur) да је „структура дјела заправо његов смисао“ (1981, str. 249). У исто време, управо захваљујући добро

организованој наративној структури обликује се један уверљив и многозначан фикционални свет, што омогућава да се у херменеутичким тумачењима „са структуре [...] пријеђе на свијет дјела, а тај је свијет за дјело оно што је денотација за исказ“ (Riker, 1981, str. 249).

Такође, овај метапоетички пасаж и само форма романа на суптилан начин доводе у питање релативизам у постмодернистичким теоријама тумачења, јер

„тежња за остварењем добро организоване форме на различитим нивоима организације језика јесте сигнал стремљења дела ка досезању неке врсте истине. Формална организованост песничког дела далеко је од обичног украса или увек тражене класичне пажљивости у стварању дела [...]. Ипак, књижевна традиција нам говори да је организованост форме на различитим нивоима језика могуће средство откривања бити језика и света, начин исказивања *вечних тема* и откривања *вечних истина* као што су љубав, смрт, пријатељство, мржња, смисао живота и, самим тим, начин постизања истине као вредносног критеријума књижевности“ (Kvas, 2011, str. 204).

3. *Трагање за (не)постојећом „истинском историчношћу“*

Иако дубоко саморефлексивна, историографска метафикција, према мишљењу Линде Хачион (Linda Hutcheon), полаже право на историјске личности и догађаје (1996, str. 19), тј. не одриче се референта, одн. реалног историјског света. Стиче се утисак да оправданост овакве тврдње у роману *Сенке на зиду* потврђује чињеница да се у њему помињу значајни историјски догађаји, као и подацима о њима који се у званичној историографији сматрају релевантним (иако одсуство одступања од званичних историографских истина није карактеристично за историографску метафикцију).[3] Такође, не

[3] Могуће је рећи и то да Петковићев роман потврђује претпоставку Бенџамина Хрушовског (Benjamin Hrushovski) о томе да књижевни текстови обухватају „двоспратну“ структуру односа – они одражавају универзум који се ствара у тексту и који сам текст ствара, али се неумитно односе и на објективни свет, корпус историјских чињеница, научне теорије, идеологију или филозофију, друге текстове итд. (према Mekhejl, 1989, str. 292).

Лубомир Долежел сматра да аутор који ствара књижевни фикционални свет употребљава стварни свет тако што присваја његове елементе, категорије и макроструктурне моделе; позајмљује чињенице и културне реалеме; везује фикционалне приче за одређени историјски догађај; комбинује неколико стварних места да би створио једну фикционалну локацију итд. (2008, str. 32). Наравно, „услед онтолошке суверености фикционалног света, ентитети из стварног света морају се преобразити у нестварне могућности, са свим онтолошким, логичким и семантичким последицама које тај преображај подразумева“ (2008, str. 33).

инсистира се ни на приближавању поетског и историјског дискурса на начин на који то чине Р. Барт (R. Barthes) и Х. Вајт (H. White) (в. Bart, 2005; Vajt, 2011), али је зато постмодернистичка сумња у могућност досезања „коначних истина“ изражена на начине о којима ће више речи бити у даљем току рада.

Онтолошка постмодернистичка колебања, подстакнута везом између стварног и фикционалног света, присутна су у обликовању романескних јунака чији су прототипови историјске личности.[4] У вези са овом појавом Брајан Мекхејл (Brian MacHale) истиче да она изискује хетерокосмичку теорију која „допушта одређена преклапања и међусобно прожимање између хетерокосмоса и стварности“ (1989, str. 292). Лубомир Долежел (Lubomír Doležel) сматра да „фикционалне особе које имају ‚прототипове’ у стварном свету образују посебну семантичку класу унутар скупа фикционалних особа“ и да су те две категорије повезане транс-световним идентитетом (2008, str. 29).

Линда Хачион сматра да у историографским метафикцијама трансформација стварних фигура прошлости не служи потврди аутентичности фикционалног света (као што је то случај са историјским романима), и да особени онтолошки спој који се из овог поступка рађа треба да формира и нагласи дилему *Како можемо знати прошлост?* (1996, str. 194).

И заиста, Драгутин Димитријевић Апис један је од најзагонетнијих ликова у роману *Сенке на зиду*. Његова се спољашња карактеризација заснива на фотографијама – непоузданим сведоцима, а судбина овог јунака (врло фрагментарно обликована и суштински одређена Солунским процесом описаним као „представа“), омогућава да се још једном истакне како „у историји потпуно несумњиво није ништа“ (SNZ, str. 109) и да је трагање за одговорима ове природе у ствари само „лутање у тами“ (SNZ, str. 110).

Ђура Јакшић, још један јунак романа, добио је име по познатом романтичарском песнику, али у оквирима историографске метафикције поменути податак добија иронијски призвук – родољубиви патос и вера у значај историјске улоге појединца релативизовани су приповедањем о прагматичном, проницљивом и скептичном имењаку славног песника.

[4] Мекхејл сматра да „када је у неком фикционалном свету присутан лик који је транс-световно идентичан са неком особом из стварног света, то уздрмава онтолошку структуру тог текста“ (1996, str. 112).

3.1. Лажни одраз – фотографије и документарни филмови у роману Сенке на зиду

Значајан део нарације (и у структурном и у тематско-мотивском смислу) припада средствима чија се употреба, како сматра Барт, заснива на „сталној потреби за потврђивањем ‚стварног‘“ (1990, str. 194). У Петковићевом роману присутни су различити документарни и псеудодокументарни елементи – описи фотографија и документарних филмова, као и огласи, плакати, историјска документа и сл.

Па ипак, оно што би могло да оснажи референцијалну заблуду и створи утисак о уметности као огледалу живота, у особеној постмодернистичкој игри је управо оно што упућује на јасну границу између светова различите онтолошке заснованости. Коментари наратора у вези са фотографијама показују да чак ни оне не репродукују верно стварност, већ да представљају један засебан свет који није истоветан са стварним. Оно што је на фотографијама представљено, постоји као такво само на њима, а оно што је у стварном свету послужило као основа за настанак фотографије не мора бити истоветно ономе што се на фотографији види – тако долази до дезинтеграције знака, чији се предмет „бесконачно одмиче“ (Bart, 1990, str. 196).

Супротно оптимизму Кодакове рекламе која обећава да „збирка слика [фотографија, Н. М.] може да се сачини тако да даје читаву историју живота у сликама“ (SNZ, str. 9), наратор посматрање фотографија описује као „тужно трагање за отпацима времена“ и „покушај успостављања неког сумњивог смисла“ (SNZ, str. 9), јер су оне „тек релативно поуздани сведоци“ (SNZ, str. 109).

Непоузданост смисла који се на овај начин формира не произлази само из спољашње непоузданости фотографија (мутне, испуцале, ољуштене, лошег осветљења и колора), већ из чињенице да оне откривају само онолико колико су фотограф и фотографисани желели да покажу и управо оно што су желели да покажу, иако се то не мора поклапати са чињеничном истином. Тако се, на пример, у вези са фотографијом родитеља главног јунака романа истиче да она не може открити како су они заиста изгледали – „ми једино можемо бити сигурни да они изгледају баш онако како је, по прописима времена, један срећни брачни пар требало да изгледа“ (SNZ, str. 11). О истоме сведочи и Распоповићево коришћење ретуша, као и Ветручићева спознаја да, ма колико он желео да у фотографијама „очува свет“ (SNZ, str. 32), управо живот сам тражи интервенције фотографа, и да су због тога разлике, одн. неподударања неизбежни.

Ни филмови документарног карактера нису поуздана историјска сведочанства, иако би то, по мишљењу многих, требало да буду. У филму о крунисању краља Петра I Карађорђевића Ветручић уочава ауторски удео – поред репродукције историјског догађаја, јасно је и присуство реконструкције. Зато је и обећање кинематографа да пред очима гледалаца „промиче историја“, нека врста „намере да се истина каже“ (Abot, 2009, str. 234), у ствари варка. Уместо фактографије, ови филмови посредују још један облик ауторске интерпретације, монтаже, односно конструкције – само једну од могућих истина, али не и коначну чињеничну истину.

> „Краљево крунисање, лако је запазило извежбано око Ивана Ветручића, делимично заиста беше снимљено на београдским улицама, а делимично реконструисано; било је сасвим јасно да онај краљ који јаше улицама и краљ кога крунишу у Саборној цркви личе само на први поглед; а и унутрашњост цркве је тек издалека подсећала на цркву Ветручићу познату; машта Патеовог кинематографа је ту пустила себи на вољу“ (SNZ, str. 76).

Будући да су управо фотографије и документарни филмови сведочанства прошлости чија се фактографска истинитост доводи у питање, у роману *Сенке на зиду* се јасно изражава постмодернистична сумња у могућност досезања коначних истина и потврђених знања о прошлости, што суштински разликује историјску фикцију, с једне, и историографску метафикцију, с друге стране. Истичући фактографску непоузданост фотографија и документарних филмова, и уклапајући (псеудо)документарна сведочанства какви су огласи, плакати и документи у један фикционални свет, аутор жели да истакне да нам је историја доступна не као директни референт, већ посредством дискурзивних сведочанстава о њој. Како истиче Линда Хачион, „постмодерна уметност не нуди [...] ‘истинску историчност‘“, друштвену и историјску прошлост као „последње предмете“, јер се ти „последњи предмети“ прошлости не могу спознати (1996, str. 52). Реалност прошлости је дискурзивна и можемо је спознати само путем њених текстова – њених докумената и сведочанстава (1996, str. 37).

Однос између стварности и фикције се у роману *Сенке на зиду* проблематизује и тематизовањем филмова коришћених у пропагандне сврхе у току Првог светског рата. Разилажење истине стварности и истине фикције овде је одређено идеологијом, због чега су пропагандни филмови скривали истину која би могла да ослаби патриотско осећање народа и храброст војника –

„Платно кинематографа је резервисано за херојске епопеје и на њему ће се слабо појављивати неки други учесници не само зато што могу бити

невидљиви. [...] Али слика на платну се прекида баш онда када, по логици ствари, треба да се појаве ситни пликови пуни жућкасто-беле течности што се постепено спајају у један, огроман плик који ће прогутати читаво тело и распрснути се у мрак, у ништавило. Тада се појављује Чарли Чаплин“ (SNZ, str. 179–180).

У вези са филмовима на којима је приказиван тенк, наратор открива следеће: „Али за сада, ово оружје будућности се више квари него што ратује, а публика што му одушевљено аплаудира док у њој расте осећање непобедивости – шта све ми имамо – то, наравно, не зна“ (SNZ, str. 179).

Поред тога, испитивање односа стварности и фикције остварено је и постмодернистичком релативизацијом традиционалних миметичких и епистемолошких претпоставки. Уместо да фикцију разуме на основу емпиријски стечених знања о стварном свету, Иван Ветручић свет и догађаје у њему упознаје и тумачи захваљујући представама које му је пружила фикција:

„Као на Мисисипију, помисли; давно је видео слику *Пловидба Мисисипијем* (*La Navigazione sul Missisippi*); то га охрабри: свет ипак није тако застрашујуће непознат, много шта се може препознати, макар зато што се једном видело на фотографији“ (SNZ, str. 53).[5]

4. Интертекстуалност као интерпретативни путоказ

4.1. Уметнички филмови у роману Сенке на зиду

Поред структурних веза, између света књижевне фикције и филма (који можемо означити као један од визуелних система нарације) остварују се важне интертекстуалне/интермедијалне везе. Уметнички

[5] Поменуту тврдњу могуће је поткрепити и следећим примерима: „Стоји у улазу не знајући шта ће, отварају се врата кроз која вири жена повијена стаса, са црном марамом, гледајући је, Иван Ветручић се наједном присећа филма ВЕШТИЧИНЕ НАОЧАРЕ“ (SNZ, str. 88); Бела „у руци држи страшно дугачку муштиклу – какву је он једном видео у БУДОАРИМА ПАРИЗА – на чијем врло удаљеном крају гори цигарета; као да на основу свога богатог кинематографског искуства препознаје сцену, али га истовремено хвата страх какву ће улогу у овом приказању добити; јер, све му се чини да ће од њега испасти неки комичан јунак што је гурнут у заплет којем је сасвим недорастао“ (SNZ, str. 89); „Иван Ветручић се смеје на сав глас, помишља да Кошутић може сваког трена опалити и смеје се још луђе, помишља како ће тек весело изгледати када му смех прекине пуцањ, смеје се као публика обузета хистеријом пред догодовштинама Чарлија Чаплина“ (SNZ, str. 197).

филмови које наратор помиње и описује (*Фауст у паклу*, *Пут на Месец*, *Франкенштајн*, *Голем*, *Гроф Дракула*, *Кабинет доктора Калигарија*, *Оптужујем* итд.) представљају основу конструкције смисла (Lahman, 1988), тј. интерпретативни путоказ за осветљавање сложене истине дела (Beker, 1988, str. 14).[6]

Супротстављање документарних филмова и фотографија, с једне, и уметничких филмова, с друге стране, има једну веома важну улогу. Чини се да аутор, упоређујући их, настоји да покаже како оно што настоји да прикаже фактографску, одн. чињеничну истину, тј. да буде, мање или више успешно, огледало стварности, није нужно оно што истину о животу може да посредује. Такође, истина у људским конструктима може да буде потпуно замагљена у филмовима који се користе у пропагандне сврхе, односно стварају из идеолошки јасно опредељене позиције.

С друге стране, уметнички филмови (често фантастичке садржине и несумњиве естетске вредности), који се сасвим отворено удаљују од миметизма, од реалног света и чињеничне истине, посредују једну много дубљу, универзалнију истину, „истину значења“ (Abot, 2009, str. 244) – они откривају суштинску природу историјских збивања и цивилизацијских кретања у одређеном периоду.[7] То је истина о суноврату и изневеравању идеје о цивлизацијском прогресу, о демонском у људској историји, о хибрису људске потребе да се понови божанска креација, о немогућности да се свиме што је створено контролисано управља, о дехуманизацији и страхотама које је донео Први светски рат, о крвожедности великосветских превирања, умирању хуманости, потирању метафизичности и човечанству из којег је у Првом светском рату ишчилео насушно потребни витализам.[8]

---

[6] Д. Ораић сматра да се у успостављању интертекстуалних веза може препознати жеља текста да спозна истину о себи самом – да себе дефинише и нађе сопствену сврху (1988, str. 159).

[7] У самом роману поменута идеја рефлектује се у различитим ставовима Ветручића и Распоповића о томе како треба за будућност сачувати полет побуне против Анексионе кризе:

> „Богдан Распоповић није био тако гласан, али је, на свој начин, био усхићен; ови се дани морају забележити, говорио је Ветручићу, показујући му крокије начињене тих дана на улицама; свакако, сложио се Ветручић, али, није ли боље да употребите камеру, она је много поузданији сведок; Распоповић је изгледао уврећен, ово су дани који заслужују да их забележи рука уметника“ (SNZ, str. 100).

[8] Постмодернистичка дела увек су усмерена и отворена ка садашњости, па се тако поменуте идеје могу односити и на савремено друштво. Седамдесетих година 20. века Емил Сиоран (Emil Cioran) је изјавио:

> „Ми присуствујемо рушењу идеје о прогресу. [...] Некада се живело са сигурношћу у будућност човечанства. Сада то није случај.

Хорор филмови у роману *Сенке на зиду* откривају много о самој епохи, посебно њеним ратним годинама. Као целовит идејни систем, Петковићева дела сама себе у дијалогу тумаче, па тако у есеју „Волети своје чудовиште“ аутор пише о поменутим темама и накнадно пружа интерпретативни кључ за роман *Сенке на зиду*:

„Очигледна је једна значајна особина Голема и Франкенштајна. И једног и другог је створио сам човек својим умећем и мудрошћу, било да је у питању кабала, било да је у питању модерна наука. Успео је да оживи неживу материју и тиме прекорачио границе дозвољеног, преузевши на себе улогу Бога. Но, чак и ако је у стању да опонаша божанско, у оба случаја се показује да у тој улози човек може да створи само несрећу и зло. Занимљива грешка, по којој је чудовиште, без намере Мери Шели, касније добило име свога творца, сасвим је разумљива: оправдано је зло идентификовати са његовим творцем“ (UV, str. 111).

Природа демонског у људској историји се у негативном смислу радикализује са протоком времена, па тако Мелијесова магија и фантастика, његов ружичасти Мефисто, престају да буду довољни и примамљиви, и постају детињасти – „У овом свету који је настајао већ крајем прве деценије XX столећа, чаробњак Беле магије Méliès био је поражен. [...] Умро је свет у којем је Méliès безазлено сањарио. Одрасли су чекали Франкенштајна“ (SNZ, str. 126–127). У том смислу, могуће је у потпуности се сложити са запажањем Михајла Пантића да је „историја филмова у Петковићевом роману [...] нека врста замене за историју света“ (1987, стр. 185).

4.2. Фикционалне текстуалне референце у роману Сенке на зиду

Смисао романа *Сенке на зиду* грађен је и у прожимању са литерарним текстовима – романима *Таласи* Вирџиније Вулф и *Пут у Двиград* Радослава Петковића.

Иван Ветручић носи име фиктивног и мистериозног ренесансног песника из првог Петковићевог романа и одраста у имагинарном, нефактуалном граду Двиграду (Обрадовић, 2004, стр. 110, 114). Подударност у именовању последица је жеље Ветручићевог оца да се на тај начин

Када се говори о будућности, често се додаје: ‘Ако у овом тренутку још увек има људи’. Некада је крај човечанства имао есхатолошки смисао, био је повезан са идејом о спасу; данас га сматрају чињеницом, без религиозне конотације, постао је део предвиђања. [...] Хришћанство пропада, али и историја. Човечанство је кренуло лошим путем. [...] Човек прља и уништава све што га окружује, а и сам ће кроз педесет година бити тешко погођен“ (2010, str. 10).

изгради (лажна) слика о племићком пореклу породице, али се та намера трансформише у сопствену супротност – Иван Ветручић постаје блудни син, који се, супротно легенди, никада није вратио кући. У исто време, веза између јунака Петковићевих романа упућује на претпоставку о немогућности да се људској егзистенцији да коначни суд, будући да су обојица врло загонетни романескни ликови.

Цитирање дела унутрашњег монолога Бернарда, једног од ликова романа *Таласи*, образложено је у пасажу романа који следи након цитата, а у којем приповедач сугерише: „Онај ко жели себи представити лик и атмосферу Лондона с прелома столећа свакако ће добро учинити ако – осим за неизбежним фотографијама – посегне и за књигама Вирџиније Вулф“ (SNZ, str. 142). Поменутим цитирањем остварује се отклон од класичног миметизма и скреће пажња на текстуалну референцу – слика Лондона, одн. онога што је Ветручић могао да види дошавши у овај град, обликује се у складу са начином на који је Лондон видео Бернард.

Заједничку мотивску нит двају романа – једног модернистичког, другог постмодернистичког – можда је могуће уочити у децентрираности субјекта и заједничком питању *Ко је тај што ће открити смисао било које ствари?* (*Talasi*, str. 80).

Цитат из романа *Таласи* има значајну улогу у конституисању идејности Петковићевог романа – он представља увод у размишљање о поетичким особеностима европског модернистичког романа, опседнутог „мишљу о промени“ (SNZ, str. 142). О променама и ономе што оне доносе питање поставља и сам Петковићев роман, сугеришући да је у првим деценијама 20. века „наступило [...] време које је мењало много, а желело је да мења све; књижевност и владаре, државе и системе владавине, мир недотакнутих пејзажа, породицу“ (SNZ, str. 142). Опасност која вреба из тако наглашене потребе за променама, на експлицитан начин оличена у Првом светком рату, сугерисана је у чињеници да је „у вртлогу промена и још ватреније жеље за њима, изгубљено огледало; могућност да се сопствени лик сагледа бар на часак, тек толико да се стекне каква-таква свест о њему“ (SNZ, str. 143). Зато постмодернистички роман *Сенке на зиду* настоји да пружи што више могућих слика онога о чему приповеда, с надом (али не чврстим уверењем) да се у различитим одразима може наслутити (не нужно оптимистична) визија прошлих, али и садашњих времена.

5. Закључак

Као историографска метафикција, Петковићев роман *Сенке на зиду* изражава сумњу у могућност досезања коначних истина о прошлости.

Ипак, стиче се утисак да се та сумња у овом роману односи, пре свега, на досезање истине које се остварује трагањем за чињеничном, фактографском, објективном истином. С друге стране, овај роман сугерише поверење у „истину значења“, парадигматску истину уметности која не настоји да буде огледало стварности. Петковићев роман, захваљујући поступку монтаже, у којем сегменти различите природе (фикционални, документарни, псеудодокументарни) уверљиво граде смисао дела, упућује на саму суштину историјског периода који тематизује и посредује универзалну истину о трагичној људској егзистенцији омеђеној и одређеној колоплетом историјских збивања, чиме се упућује и на поверење у епистемолошку вредност уметности као људског конструкта.

Извори

SNZ: R. Petković, *Senke na zidu*, Beograd: Stubovi kulture, 1999.

UV: R. Petković, *Upotreba vilenjaka*, Zaječar: Matična biblioteka „Svetozar Marković“, 2008.

Talasi: V. Vulf, *Talasi*, Novi Sad: Svetovi.

Литература

Abot, H. P. (2009). *Uvod u teoriju proze*. Beograd: Službeni glasnik.

Bart, R. (1990). Efekat stvarnog. *Treći program*, br. 85, 190–196.

Bart, R. (2005). Diskurs istorije. *Txt.*, br. 9/10, 38–44.

Beker, M. (1988). Tekst/intertekst. U *Intertekstualnost i intermedijalnost* (9–20). Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta.

Бошковић, Д. (2010). *Заблуде модернизма*. Београд: Службени гласник.

Vajt, H. (2011). *Metaistorija: istorijska imaginacija u Evropi osamnaestog vijeka*. Podgorica: CID.

Velek, R., Voren, O. (1985). *Teorija književnosti*. Beograd: Nolit.

Doležel, L. (2008). *Heterokosmika: fikcija i mogući svetovi*. Beograd: Službeni glasnik.

Квас, К. (2009). Услови истинитости песничког дела. *Анали Филолошког факултета*, књ. XXI, 9–19.

Kvas, K. (2011). *Istina i poetika*. Novi Sad: Akademska knjiga.

Lahman, L. (1998). Intertekstualnost kao konstrukcija smisla (*Petrograd* Andreja Belog i „tuđi“ tekstovi). U *Intertekstualnost i intermedijalnost* (75–108). Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta.

Mekhejl, B. (1989). Postmodernistička proza (1). *Delo*, knj. 35, br. 4/5, 275–295.

Mekhejl, B. (1996). Neke ontološke pretpostavke fikcije. *Reč*, br. 28, 105–119.

Обрадовић, Т. (2004). Интертекстуалност као поетички елемент у делима Радослава Петковића. *Књижевна историја*, XXXVI, 122–123, 105–128.

Oraić, D. (1988). Citatnost: eksplicitna intertekstualnost. U *Intertekstualnost i intermedijalnost* (121–156). Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta.

Пантић, М. (1987). *Александријски синдром: есеји и критике из савремене српске и хрватске прозе*. Београд: Просвета.

Riker, P. (1981). *Živa metafora*. Zagreb: GZH.

Sioran, E. (2010). *Sioran: razgovori*. Beograd: Dereta.

Hačion, L. (1996). *Poetika postmodernizma: istorija, teorija, fikcija*. Novi Sad: Svetovi.

Nina Marković
University of Kragujevac
Faculty of Education in Jagodina

RELATION BETWEEN HISTORICAL REALITY AND FICTION IN THE NOVEL *SENKE NA ZIDU* BY RADOSLAV PETKOVIC

Summary

The paper analyses relation between histrical reality and factual truth, on the one hand, and fictional truth, on the other hand, in Petkovic's novel *Senke na zidu* (transl. *Shadows on the wall*). Special attention is dedicated to the way in which historiographic metafiction, using relativism of distinction between historical and literary discourses and connection of documentary, pseudo-documentary and fictional references, reflects on the possibility of reaching ultimate truth about common and individual, public and private fate. It is noticed that the novel *Shadows on the wall* expressed doubt in mentioned possibility if it was based on searching for factual, objective truth. Novel suggests trust in "truth of meaning", paradigmatic truth of art, which does not want to be mirror of reality. It is noticed that Petkovic's novel, thanks to the assembly process, in which different parts (fictional, documentary and pseudodokumentary) convincingly construct the meaning of the novel, pointed out to the very essence of thematized historical period and and universal truth about tragic human existence marked and

determined by historical events, which revealed faith in epistemological value of art as a human construct.

Key words: Radoslav Petkovic, novel *Shadows on the wall*, historiographic metafiction, historical reality, fictional truth.

Svjetlana R. Ognjenović*
Univerzitet u Istočnom Sarajevu

DOI 10.7251/ZRNS1701503O
Оригинални научни рад

KERIL ČERČIL I ERIH FROM: IMATI ILI BITI?

Apstrakt: *Osnovna teza ovog rada jeste da je moderni čovjek otuđen od društva, prirode, drugih ljudi i, na kraju, od samoga sebe. Govoreći o otuđenju nemoguće je ne osvrnuti se na inspirativnu teoriju društva Karla Marksa o porijeklu otuđenja, a onda i na sama psihopatološka stanja izazvana otuđenjem o kojima je pisao jednako inspirativni Sigmund Frojd. Kako bismo što bolje razumjeli naučne hipoteze obojice pomenutih mislilaca/naučnika, u radu ćemo se poslužiti vrsnim studijama njemačkog psihologa i filozofa Eriha Froma: studijom Izvan okova iluzije (1962), koja pruža izvanredan uvid u teorije Frojda i Marksa i nudi kritičku analizu njihovih sistema vrednovanja modernog čovjeka, te studijom Imati ili biti (1976) koja donosi jednako dragocjenu kategorizaciju različitih modusa postojanja („imati", odnosno „biti") u savremenom svijetu. Na koji način se manifestuju ova dva modusa postojanja, vrlo ilustrativno prikazuje britanska književnica Keril Čerčil na primjeru likova iz drame Posjednici (1972) koji, zaokupljeni sticanjem i profitom, neosjetljivi na svijet oko sebe i međusobno otuđeni, služe kao oštra osuda kapitalizmu i društvenom sistemu zasnovanom na kapitalističkim vrijednostima. Okretanje od živog svijeta ljudi ka neživom svijetu materijalnog, od modusa bivanja prema modusu imanja, od radosne ljubavi prema bližnjem prema jalovoj ljubavi za novcem, vode ka ubistvu duše u svijetu u kome su utopijske mogućnosti skoro potpuno uništene.*

Ključne riječi: *biti, imati, From, Keril Čerčil, otuđenje.*

„Što manje *jesi*, to manje izražavaš svoj život - što više *imaš,*
život ti je otuđeniji."
(Karl Marks)

Uprkos brojnim slobodama koje se promovišu u današnjem „liberalnom" svijetu – sloboda govora, sloboda štampe, sloboda odabira seksualne orijentacije, etničke ili vjerske pripadnosti – savremeni čovjek zapravo nikada nije bio toliko sputan okovima iluzija kao što je danas. Naravno, moderni tip robovanja umnogome se razlikuje od represivnih metoda prošlosti, ali je uprkos svojoj suptilnosti jednako surov kao navodno prevaziđene fizičke metode kontrole i podjarmljivanja. Zapravo, moderne metode su usavršene do te mjere da potlačeni sebe više i ne doživljava kao roba. Uslovljen masovnim medijima i pop kulturom, koji promovišu predatorski imidž posjednika kao prestižni ideal

*svjetlana.ognjenovic@ffuis.edu.ba

respektabilnosti i moći, savremeni čovjek neosjetno internalizuje reakcionarne vrijednosti kapitalističke kulture pohlepe i sebičnog oportunizma ne uviđajući suptilne mehanizme uz pomoć kojih ovaj represivni sistem njega preobražava u svog roba, a savremeno društvo u desničarsku anti-utopiju. Otuda slijedi da je moderni čovjek vezan okovima iluzija vlastite indoktrinirane svijesti, zaveden, obmanjen i konačno otuđen od sopstvene ličnosti, odnosno od svog potencijalnog samostalnog jastva, nezavisnog od uticaja dominirajuće destruktivne kulture posjedovanja i egoizma. Na koji se to način manifestuje njegova ropska servilnost i koji su djelotvorni vidovi bunta protiv aktuelne travestije ljudske zajednice u kojoj svaki čovjek, suprotno od savjesne poruke pjesnika Džona Dona, nažalost teži tome da postane ostrvo za sebe, neke su od tema kojima ćemo se baviti u ovom radu posvećenom temi otuđenja kao primarnoj bolesti zapadnog čovjeka savremene neoliberalne ere.

Temom otuđenja bavili su se neki od najvećih mislilaca zapadne civilizacije - Karl Marks i Sigmund Frojd – pa je otuda nezamislivo pristupiti ovoj temi bez pozivanja na njihove teorije kao što to čini njemački humanista, filozof i psiholog Erih From [Erich Fromm] čije se ideje nalaze u fokusu ovog rada. Otuda, prije nego pristupimo razmatranju Fromovih vlastitih teorija o poziciji čovjeka u savremenom kapitalističkom društvu, nakratko ćemo se osvrnuti na njegova perceptivna tumačenja određenih Marksovih odnosno Frojdovih koncepata. Nazivajući ovu dvojicu velikana zapadne misli „arhitektima modernog doba“ (zajedno sa Albertom Ajnštajnom), E. From u svom djelu *S onu stranu okova iluzije: Moj susret sa Marksom i Frojdom* (1962) daje uporedni prikaz njihovih teorija: Marksove materijalističke teorije društva, prema kojoj je čovjek uslovljen socio-ekonomskim uslovima datog društva, i Frojdove teorije nesvjesnog prema kojoj je čovjek takođe uslovljen, ali ovoga puta svojim libidinalnim željama i impulsima. Iako Marks i Frojd prilaze temi nedostatka prave slobode i konsekventnog otuđenja modernog čovjeka sa različitih aspekata, kako podsjeća E. From, oni ipak suštinski dijele sličnu kritičku viziju društva u kome je čovjek okovan lancima iluzija, bilo da je riječ o iluzijama vezanim za njegov društveni položaj ili iluzijama o vlastitom identitetu.[1] Robovanje ovim iluzijama onemogućava pravi društveni prevrat, svrgavanje eksploatatorskog kapitalističkog sistema i konačno uspostavljanje komunističkog egalitarnog sistema po Marksovom modelu; u kontekstu psihoterapije, održavanje lažnih predstava onemogućava razvoj zrele ličnosti i sabotira njegovo izlječenje čiji je osnov suočavanje pacijenta sa potisnutim/nesvjesnim predstavama o sebi i odgovara Frojdovom cilju „gdje je sada Id tu će biti Ego“ (From, 1990, str. 11).

[1] Iako je značaj obojice naučnika veliki, Erih From ističe da je Marks, zbog obima i raspona njegovih ideja, ipak nesumnjivo veći mislilac od Frojda, jer je „uspio da objedini duhovnu ostavštinu prosvjetiteljskog humanizma i njemačkog idealizma sa realnošću ekonomskih i društvenih činjenica i tako postavi temelje jedne nove nauke o čovjeku i društvu koja je racionalna, ali istovremeno i ispunjena duhom zapadne humanističke tradicije.” Vidi E. Fromm, *Beyond chains of illusions,* str. 7.

U osnovi obje teorije stoji teza o otuđenju kao fundamentalnom vidu ispoljavanja nedostatka psihičkog zdravlja. Marks otuđenje smatra „bolešću čovjeka“ industrijskog društva i razmatra ovaj fenomen kroz vizuru industrijske proizvodnje u kapitalističkom društvu u kome čovjek postaje „dodatak“ [*apendage*] mašini; u proizvodnom procesu ljudska kreativnost svedena je na sistem beskonačnih ponavljanja zbog čega je mogućnost razvijanja punog ljudskog potencijala u kapitalističkom društvu potpuno negirana. Sa osjećajem otuđenosti od predmeta koji stvara kao objekta „izvan sebe“, fragmentirani moderni čovjek (prvenstveno pripadnik radničke klase) produbljuje svoju otuđenost kroz internalizovanje kapitalističke eksploatatorske dogme o posjedovanju, odnosno konzumiranju kao „validnom“ modusu uspostavljanja izgubljene veze sa svijetom oko sebe. Na ovaj način, otuđenje izopačava suštinske ljudske vrline (razumijevanje, ljubav, empatiju) pretvarajući i samog čovjeka u robu. S druge strane, Frojd tumači otuđenje kroz fenomen „transferencije“ [*transference*] pri čemu pacijent prenosi osjećanja koja gaji prema svome ocu, odnosno majci, na neko treće lice (npr. psihoterapeuta ili političkog vođu) dodatno osiromašujući samog sebe i onemogućavajući na taj način integraciju vlastite ličnosti. Međutim, kako napominje E. From, ovo nije kompletno tumačenje mehanizma otuđenja, jer odrasla osoba nije dijete – kako se prema njemu odnosi Frojd koji prenebregava kompleksnost ovog stanja – već otuđeno ljudsko biće koje se „osjeća slabim, preplašenim, inhibiranim zato što ne percipira sebe kao subjekta i inicijatora svojih djela i svoga iskustva. On je neurotičan *zato što* je otuđen.“[2] Kao i u slučaju Marksovog otuđenog radnika, tako i Frojdov „neurotik“ nastoji da prevaziđe svoju unutrašnju prazninu pogrešno se fiksirajući za ideju o posjedovanju kao legitimnom modelu uspostavljanja prekinute veze između sebe i svijeta koji ga okružuje ne uviđajući da ga upravo ova želja čini emotivnim i duhovnim bogaljem.

Otuđenje, kao srž psihopatologije pojedinca odnosno društva, suštinski se asocira sa Fromovim konceptom „imanja“ kao jednog od modusa postojanja u savremenom kapitalističkom društvu. Zapravo moglo bi se reći da njegova teza o modusu imanja predstavlja svojevrsnu sintezu socio-ekonomske materijalističke teorije Karla Marksa, odnosno psihoanalitičke teorije Sigmunda Frojda. Kako objašnjava Erih From u studiji posvećenoj isključivo modusima postojanja pod nazivom *Imati ili biti?*, u malignom modusu „imanja“ ljudi su usmjereni na stvari (uključujući ljude koji su takođe pretvoreni u robu o čemu je najiscrpnije pisao K. Marks) i karakteriše ga gramzivost, pohlepa, zavist, nasilje. Osnova za ovaj modus postojanja je pohlepno kapitalističko društvo koje počiva na neotuđivom pravu privatnog vlasništva u kome čovjek dokazuje svoj status i svoju vrijednost

[2] O vezi između psihopatologije i otuđenja takođe svjedoči upotreba ove riječi na drugim jezicima, na primjer, na francuskom (*alíené)* ili na španskom (*alienado)* gdje obje riječi označavaju psihotičnu osobu. Čak i na engleskom riječ *alienist* označava doktora koji je zadužen za mentalno oboljele, odnosno potpuno otuđene, osobe. Ibid, str. 40; 41.

isključivo kroz posjedovanje, kupovinu, potrošnju, konzumaciju, prisvajanje.[3] „Novo je lijepo“ i „Kupite danas da biste to sutra odbacili“ samo su neki od slogana potrošačkog društva usmjerenog na kontinuiranu konzumaciju kao egzistencijalnu suštinu čovjeka. From ovu orijentaciju smatra dijelom složenog procesa indoktrinacije i pogodnih ideologija u okviru represivnog sistema, čiji je glavni cilj podjarmljivanje pojedinca, odnosno uslovljavanje i manipulisanje njegovim željama i htijenjima u skladu sa nametnutim kontroverznim društvenim obrascima i formama ponašanja. Naravno, odricanje od autonomnih želja i interesa dovodi do opstrukcije zdravog razvoja ličnosti, odnosno formiranja ropskog mentaliteta u čemu E. From detektuje najdublji korijen mentalne patologije koja neminovno vodi ka destruktivnosti. Da bi vladao drugim živim bićima, objašnjava From,

> da bi skršio njihov otpor, [čovjeku] je potrebna upotreba sile. Da bi sačuvao vlast nad privatnim vlasništvom on mora da koristi silu ako želi da [ga] zaštiti od svih koji mu ga pokušavaju uzeti, jer oni, kao i on, uvijek žele da imaju više (...) U modusu imanja, čovjekova sreća leži u njegovoj nadmoći nad drugima, u njegovoj sili i, u krajnjoj liniji, u mogućnosti pobjeđivanja, orobljavanja, ubijanja (1976, str. 93).

Suprotan modusu „imanja“ jeste modus „bivanja“ koji se zasniva na etičkim normama ukorijenjenim u etici dijeljenja i solidarnosti, a ne na pohlepi i sebičnosti. Njegove pretpostavke su nezavisnost, sloboda i prisutnost kritičkog uma, a osnovna osobina aktivnost u smislu obnavljanja, rasta, stvaranja, voljenja, davanja. Produktivna aktivnost suprotna je otuđenom radu u kapitalističkim ekonomskim sistemima u kojima čovjek ne ostaje u kontaktu sa proizvodom koji stvara, a njegova nagrada je unutrašnja mirnoća i duhovna spoznaja. Pozivajući se na velike autoritete i zagovornike ovog modusa postojanja (Isusa, Budu, Tomu Akvinskog, Majster Erkharta), E. From posebno podsjeća na Spinozu koji je, prema njemu, prvi moderni mislilac koji je pretpostavio da su mentalno zdravlje i mentalna bolest posljedice ispravnog, odnosno pogrešnog načina življenja. U Spinozinoj koncepciji ljudskih bića, koja odgovara Fromovoj koncepciji „bivanja“, preduslovi za ostvarenje ljudske prirode su aktivnost, um, sloboda, radost, samousavršavanje – ili jednom riječju, *humanizacija,* kako ljudski poziv naziva revolucionarni brazilski edukator Paulo Freire[4]; s druge strane, osobine

[3] Dakako, ovu vrstu „imanja“ ne treba miješati sa *egsistencijanim imanjem* koje predstavlja racionalno upravljeni poriv ka održanju života, jer se tiče želje za stvarima potrebnim za svakodnevni ljudski opstanak – hranom, odjećom, oruđem, stanom. Upor. E. From, *Imati ili biti,* str. 98.

[4] Paulo Freire je zagovornik iste humanističke tradicije kojoj pripada Erih From. Tako on u svojoj studiji *Pedagogy of the Oppressed* koristi neke od Fromovih

kao što su pasivnost, iracionalnost, ropstvo, bespomoćnost, a naročito pohlepa i ambicija koje Spinoza čak smatra patološkim strastima, udaljavaju čovjeka od njegovog potencijala i čine ga nezdravim (Ibid, str. 105–108). U ovom smislu, Spinozino viđenje „zdravog“ života u potpunosti reflektuje Marksovu ideju o socijalizmu kao društvu u kome život nadvladava smrt, odnosno Fromovu ideju o bivanju kao suštinskom potencijalu ljudske prirode koji se može realizovati samo napuštanjem sebičnosti i egocentričnosti.

***

U svijetu književnosti, jedna od nastavljača ove humanističke tradicije jeste britanska autorka Keril Čerčil [Caryl Churchill] koja u svojoj drami *Posjednici* [*Owners,* 1972] dramatizuje ideju o otuđenju modernog čovjeka odnosno njegovom fatalnom preusmjeravanju svoga fokusa od živog svijeta ljudi ka materijalnom svijetu robe, od radosne ljubavi prema bližnjem, prema jalovoj ljubavi za novcem ili, Fromovim riječnikom, od modusa „bivanja“ ka modusu „imanja“. Različiti vidovi postojanja najavljeni su na samom početku drame u obliku dva epigrafa: prvi je odlomak iz hrišćanske himne „Naprijed hrišćanski vojnici (koji marširate kao da je rat)“ i može se poistovijetiti sa idejom zapadnog materijalizma, dok drugi epigraf odražava specifičnu ideju istočnjačke duhovnosti sažete u kratkoj budističkoj pjesmi koja glasi: „Sjediš tiho, ne radiš ništa. /Proljeće dolazi i trava raste sama od sebe“[5]. Ova druga ideja nije saglasna sa Fromovim modusom življenja u smislu aktivnosti, ali ipak predstavlja vjerodostojnu alternativu posjedničkom mentalitetu koji se nalazi u fokusu kritike K. Čerčil i koji ona raskrinkava kako bi razorila iluzije o potrošačkoj ideologiji kapitalizma kao prihvatljivoj viziji društva u čijoj se osnovi nalazi isključivo briga za novcem.

Centralna ličnost drame i glavni „posjednik“, koji predstavlja oličenje kapitalističkog sistema i njegove nezasite želje za posjedovanjem, jeste kućevlasnica Marion. Sredovječna pripadnica više srednje klase, udata i bez djece, Marion je u potpunosti posvećena poslu kupovine i izdavanja nekretnina koji joj, osim nesumnjivo velikog dobitka, obezbjeđuje poziciju moći i, samim tim, kontrole nad sudbinama drugih ljudi. Kako to Marion tretira ljude kao instrumente za ostvarivanje svojih vlastitih ciljeva vidimo na primjeru Aleka, jednog od njenih

koncepata, kao što je “bivanje/imanje”, “biofilija/nekrofilija”, kako bi obrazložio svoju tezu o savremenom društvu i njegovim ideološkim aparatima–najprije sistemu obrazovanja – kao represivnim, sektarijanskim i nazadnim. U tom smislu, Freire dijeli i gore predočeno Spinozino mišljenje o postojanju *ljudske* prirode koja podrazumijeva jedno autentično postojanje u kome čovjek kao Subjekat djeluje i transformiše svijet kako bi materijalizovao svoju ljudsku prirodu; prema tome, Freirova teza odražava i nastavlja Marksovu materijalističku tradiciju društva prema kojoj svijet *nikako* nije statična i data realnost kojoj se čovjek treba prilagođavati i koju treba prihvatiti, već posljedica istorijskih i društvenih okolnosti podložnih promjeni (1970/2005, str. 32).

[5] Svi prevodi u radu su vlastiti, osim ako to nije drugačije naznačeno.

stanara i ujedno njenog bivšeg ljubavnika i njegove porodice uopšte. Riješena da ponovo pridobije Alekovu ljubav, Marion njega zapravo ucjenjuje i prisiljava da joj se potpuno preda ukoliko ne želi da cijela njegova porodica završi na ulici. Konačno, kao polog u ovoj nesvakidašnjoj razmjeni ljudi kao dobara, a koja je, kako smo vidjeli, inherentna modusu imanja, Marion odlazi toliko daleko da čak otkupljuje Alekovo još nerođeno dijete kako bi kroz njega posjedovala Aleka. Istovremeno, ovaj primjer raskrinkava i druge likove kao posjednike ili makar kao posjednike „u pokušaju". Naime, Marion otkupljuje tek rođenu bebu od Alekove žene Lize, djetetove rođene majke, u trenutku njene neuračunljivosti zbog Alekove preljube. Međutim, K. Čerčil, nešto kasnije u komadu, daje priliku Lizi da obrazloži svoje „pravo nad djetetom" što ova čini na potpuno pogrešan način: „Potpis na komadu papira ne čini ga njenim. On je moj. Njegova krv i sve ostalo. Njegov izgled. Njegovo – sve što mu je dato rođenjem i njegov izgled. On je tvoj i moj" (P, 52)[6]. Na ovaj način postajemo svjedoci efikasnosti ideoloških mehanizama kapitalističkog sistema u kome je ljubav kao najintenzivniji osjećaj bliskosti pogrešno poistovjećen sa fizičkim posjedovanjem voljenog bića. Uprkos njenom nesumnjivo snažnom osjećaju gubitka, Liza, isto kao i Marion, ipak svoje dijete suštinski doživljava kao robu na prodaju, a sebe kao njegovog zakonskog posjednika.

No, oličenje psihopatologije kapitalističkog sistema okrenutog posjedovanju, kako na opštem tako i na individualnom planu, ipak otjelotvoruje Marion kao praktikant ove otrovne ideologije. Ona je vrhovni posjednik – najpohlepniji, najokrutniji, najbezosjećajniji – a njena nezasita želja i ambicija metaforično su prikazani kroz Marioninu nezajažljivu fizičku glad (u skoro svakoj sceni, čak i u opisu likova koji prethodi drami, K. Čerčil naglašava da ova mršava i razdražljiva tridesetogodišnjakinja stalno jede). Marionina fizička i metaforična glad simptom su njene neuroze koja, paradoksalno, zauzima respektabilan status u savremenom kapitalističkom društvu, a što opet ukazuje na patologiju društveno „normalnog" i prihvatljivog u tom društvu. Keril Čerčil čak locira trenutak Marioninog „ludila": naime, ona kupuje svoju prvu kuću gotovo odmah po izlasku iz psihijatrijske ustanove, gdje su muški predstavnici ove medicinske profesije i apologete kapitalističkog patrijarhalnog društva pokušali da od nje naprave „srećnu" ženu. Razlozi zbog kojih je Marion završila u ustanovi za mentalno oboljele ostaju nam nepoznati, ali se iz podteksta drame ipak može pretpostaviti da je glavni „problem" predstavljala njena organska i biološka potreba da se ispolji kao ljudsko biće, odnosno kao žena, a što joj u društvu ženomrzaca nije bilo dozvoljeno i zbog čega su pokušali, kao što smo već rekli, da je preobrate u društveno prihvatljivu verziju krotke supruge.[7] Da Marion može biti drugačija,

[6] Citate iz drame *Posjednici* ćemo u nastavku rada označavati početnim slovom drame (P) i brojem strane (prim. aut).

[7] Marionin muž Kleg, sirovi šovinista i ženomrzac, u više navrata opisuje svoju verziju idealne žene; jedan od njih je onaj u kome opisuje svoje divljenje prema

ili je to mogla biti prije konačnog pada u cinično profiterstvo, može se naslutiti iz dijela u kome govori o uličnim sviračima i njihovoj muzici koja ju je dotakla, raznježila i natjerala na osmijeh: „Kada sam vidjela svoj odraz u prozoru voza, vidjela sam sebe kako se smiješim i smiješim. Jedva sam se prepoznala“ (P, 46).

No, pošto društvo okrenuto privatnom vlasništvu ima za cilj da uništi sve ono što ne može posjedovati, kako kaže Marks, tako su sve umjetničke pretenzije koje je Marion nekada imala izvrgnute ruglu u nazadnom društvu koje degradira kreativnost i imaginaciju smatrajući ih za drugorazredni pokušaj interpretiranja stvarnosti i „žensku razonodu“. Na ovaj način, Marion je zapravo bila prinuđena da svoju energiju preusmjeri (ili Frojdovim rječnikom sublimira kako bi izbjegla neurozu) na najbitniju od svih sfera modernog života – stvaranje profita. Pozivajući se na Luja Altuzera u svojoj analizi ove drame, srbijanska profesorka anglo-američke književnosti Nataša Tučev tumači Marionin slučaj kao primjer djelovanja ideoloških aparata koji energiju originalnog protesta transformišu u društveno prihvatljivu terminologiju i dogmu da je jedini mogući pravac razvoja od „posjedovanog“ ka „posjedniku“, odnosno od žrtve do krvnika“ (Tučev, 2002, str. 344). Preobraćena, Marion nad kojom su drugi sprovodili svoju dominaciju, sada dominira nad drugima: nad suprugom Klegom, nad asistentom Vorslijem, nad ljubavnikom Alekom i njegovom porodicom. Naime, kada već postane izvjesno da ga ne može posjedovati, Marion ubija Aleka u požaru u kome takođe strada i jedna druga beba; sa ovim ubistvima, Marion ubija i poslednje ostatke svoje ljudskosti: „Nije mi žao Aleka. Ili te druge bebe. Nimalo. Nisam ni slutila da mogu da uradim nešto poput ovoga. Ja sam sada u stanju da uradim bilo šta. Ja tek počinjem da otkrivam šta je sve moguće“ (P, 67). Nakon što je u njoj sistematski uništena sposobnost za nesebičnu ljubav, Marion se na kraju pretvara u monstruma ili, kako kaže N. Tučev, u modernog Šajloka.

---

psihijatrima, gdje kaže: „Osjećam veliko poštovanje prema mentalnoj profesiji. Kada je Marion bila u bolnici, pokušali su da joj objasne da bi bila srećnija i zdravija kao prava žena. Češljaj svoju kosu i interesuj se za posao svog muža. Nađi hobi. (...) Kreativni hobiji dobri su za žene“ (10). Ipak, njegova ženomrzačka dogma posebno dolazi do izražaja u trenutku njegovog opštenja sa očajnom Lizom, koja nakon gubitka djeteta i supruga potpuno gubi životni pravac i pravi fatalne greške, kao što je ova sa Klegom: „Nisam ti rekao da možeš ustati. Ženi priliči da leži bez pomjeranja, pa valjda to znaš, ona treba da je ženstvena i da radi što joj se kaže. Na leđima i ispod sebe – eto tu ja volim da vidim ženu. A muškarca na njoj. Na vrhu svijeta. Jer ja znam šta vi žene volite. Vi volite ono što vam ja dajem. Pa nisam ti rekao da se ne smiješ baš nimalo pomjerati. Ali samo kako meni odgovara“ (55). Naravno, nakon što Marion postane uspiješni posjednik, a on sam ne uspije da se realizuje niti na ekonomskom, niti na roditeljskom planu (gubitak mesare, vjerovatni sterilitet), Kleg se od umišljenog patrijarha porodice pretvara u slabog depresivca. Za neuspijeh svoga sna on krivi samostalnu Marion i čak kuje zavjeru kako da je ubije: „Hiljadu pet stotina i sedamdeset pet ljudi dnevno umire u Engleskoj i Velsu (...) da mi je samo naći način da i ona bude jedna od njih“ (8). Istovremeno, on sebe nastavlja da tješi kako je Marion, taj bogati trgovac nekretninama, ipak „njegov vlastiti pametni pas“ žudeći za trenutkom kada će moći da mu kaže „K nozi. Kuća. Lezi dole“ (11).

Druga bitna karakteristika Marioninog otuđenja tiče se otuđenja od *ženskog* dijela svoje ličnosti. Etika posjedovanja, inherentna kapitalističkom društvu, zapravo je neodvojiva od patrijarhalne etike koja se zasniva na superiornosti muškaraca nad ženama. Otuda Marion, prisvajajući ove nazadne sisteme vrijednosti, zauzima „muški" stav da ona „može sve", a koji zapravo podrazumijeva njen preobražaj u muškarca: „Mi, muškarci sudbine, dobijemo ono što želimo pa makar nas ono uništilo" (P, 31). Temom maskulinizacije žene, K. Čerčil otvara bitno pitanje validnosti emancipacije žena u okviru liberalnog ili buržoaskog feminizma koji promoviše iste ideale i vrijednosti, kao i sam patrijarhalni sistem kome se suprotstavljaju. Komentarišući drugu dramu K. Čerčil, koja se takođe bavi temom ispravnosti beskompromisnog ženskog uspjeha (u pitanju je drama *Top djevojke),* nekadašnji pozorišni kritičar magazina *The Times* Benedikt Najtingejl formuliše ključno pitanje koje K. Čerčil postavlja u ovim dramama: „Kakva je korist od ženske emancipacije (...) ako ona transformiše pametne žene u predatore, a pri tome ništa ne učini za glupe, slabe i bespomoćne? Da li sloboda i feminizam podrazumijevaju agresivno prisvajanje onih istih vrijednosti koje su vijekovima tlačile vaš pol?" (preuzeto iz: Čerčil, 1990, str. xxxv) E. From ističe isti značaj Pokreta za oslobođenje žena, ali samo pod uslovom da oslobođenje podrazumijeva ugrožavanje principa sile na kome počiva savremeno kapitalističko društvo. U suprotnom, to jest, ukoliko oslobođenje podrazumijeva odricanje od ženskog identiteta i identifikaciju sa patrijarhalnom tradicijom osvajanja i pohlepe, onda to oslobođenje nije ništa drugo nego zloupotrebljeni termin za internalizovanje autokratskih težnji i potreba (1976, str. 209). Ilustraciju ove ideje K. Čerčil daje u čuvenom Marioninom monologu u kome ona sebe poredi sa jednim od najvećih i najkrvoločnijih osvajača ikada – mongolskim carom Džingis-kanom:

> Svako od vas misli da ću popustiti. Jer sam žena, jel da? To bi trebalo da znači da sam plemenita. Trebalo bi da razumijem osjećanja žene koja traži svoje dijete nazad. E pa ne razumijem. Neću da razumijem. Mogu i ja biti strašna kao i svi ostali. Vojnici su mačevima probijali nevine. I ja mogu da masakriram. Da bacam u vatru. Zašto to ja ne bih mogla biti Džingis-kan? Carstva se rađaju u krvi. Nećete me pokolebati (63).

Liku Marion i ideji zapadnog materijalizma, K. Čerčil suprotstavlja lik Aleka i njemu svojstvenu ideju istočnjačke duhovnosti. Prva ideja identična je sa Fromovim modusom „imanja", ali druga ideja ipak ne odgovara životnom obrascu „bivanja" kako ga vidi From. Naime, u onom istom trenutku (koji se odigrava u vremenu prije samog zapleta komada) kada Marion bira ideju progresa kao životnu vodilju, Alek okreće leđa svom dotadašnjem konvencionalnom životu, pohlepi i ambiciji pronalazeći spasenje u ideji jednostavnog bivstvovanja. Istina, Alek iskazuje otpor prema materijalističkom impulsu, njega više ne inspiriše profit ni svojina, niti ga uznemirava pomisao da bi mogao nešto da izgubi. Kada

mu Marion, smatrajući ga apatičnim i neostvarenim, otkriva kako je ona ideju o sebi stekla preko ideje o vlasništvu, Alek joj na to odgovara da bi on, u tim okolnostima, „ipak radije izabrao da nema nikakvu ideju o sebi“ (45). Kao i Marion, i Alek je uspio da pronađe određenu alternativu represivnom nazadnom društvu koje negira kreativnost; on je postigao pasivno, možda za nekoga i zavidno, zen stanje usaglašenosti sa spoljašnjim svijetom koji više nije u stanju da ga izbaci iz ravnoteže i ovozemaljske nirvane u kojoj se on nalazi. Poigravajući se riječima, Alek na Marioninu primjedbu da je doživio nervni slom *(„breakdown“)* odgovara da je on zapravo spoznao životnu suštinu *(„breakthrough“):* on ne smatra da je pronašao odgovore na probleme koji su ga mučili, on ih zapravo više uopšte ne doživljava kao probleme. Alekovo priznanje da je želja za posjedovanjem bila uzrok mnogim poteškoćama u njegovom životu, koje su navodno nestale čim je okrenuo leđa želji za posjedovanjem, opravdana je iz perspektive Fromove analize modusa „imanja“, jer se pohlepa i otuđenost, kako smo već spomenuli, međusobno prožimaju i stvaraju emotivni vakuum iz koga je jedini izlaz zapravo nesebični život po obrascu „bivanja“.

Međutim, Alekova kontroverzna nirvana nipošto nije idealno stanje svijesti kome moderni čovjek treba da teži, već eskapistička travestija modusa „bivanja“ kao istinskog puta ka realizovanju stvarnih ljudskih potencijala. Osnovne pretpostavke ovog modusa, kako smo naveli u uvodu rada, jesu nezavisnost, sloboda i prisutnost kritičkog uma, a nadasve aktivnost u smislu produktivne upotrebe vlastitih ljudskih moći: „Biti aktivan znači izražavati svoje sposobnosti, talente, bogatstvo ljudske darovitosti (...) To znači obnavljati se, rasti, izražavati se, voljeti, prevladati zatvor izolacije vlastitog ja, zanimati se, davati“ (From, 1976, str. 100). U tom smislu, izvjesno je da Alek ne predstavlja primjer jednog svrsishodnog življenja, jer njega ništa ne uzbuđuje. On mirno sjedi ne radeći ništa i čekajući da dan prođe sam od sebe, kako stoji u epigrafskoj pjesmi s početka drame. Alek je do te mjere nezainteresovan za svoju neposrednu okolinu da njegova žena žali sa prošlim danima njegovog nevjerstva: „Radije bih da mi je nevjeran nego ovakav kao što je sada“ i nastavlja: „Nije bio na poslu šest mjeseci. Ne sjeti se čak ni da jede ako ga ja ne natjeram. Prema meni je dobar, ali nekad se zapitam da li on uopšte zna ko sam ja (...) On jednostavno ništa ne želi“ (P, 24–25). Alekov novi stav prema ljubavi je takav da on smatra da je nemoralno voljeti jednu osobu više od druge, pa tako iz čisto „nesebične“ ljubavi, on stupa u preljubnički odnos sa Marion ne bi li joj „pomogao“. Njegov „nesebični“ korak izaziva niz nesrećnih događaja kao što je Lizina očajna preljuba, Marionino prisvajanje djeteta i konačno njegova vlastita smrt u požaru.

Postavljajući naporedo ideju zapadnog progresa i ideju istočnjačke pasivnosti, namjera Keril Čerčil bila je, kako sama autorka otkriva, da ovu opoziciju prikaže kao podesan mehanizam za preispitivanje i jedne i druge životne filozofije, zbog čega ove dvije ideje nipošto ne treba posmatrati kao alternativna

„izvanredna rješenja“ (Fitzsimons, 1989, str. 22). Ideja o malodušnosti i životnoj stagnaciji koju nudi istočnjački budizam, napominje Čerčil, jednako je neprihvatljiva kao i ideja pohlepnog kapitalističkog profiterstva. Ipak, sudeći po završetku drame, kada Alek žrtvuje vlastiti život kako bi spasao nepoznatu bebu, čini se da je iskorak iz apatije budizma mnogo vjerovatniji od iskoraka iz okova kapitalizma koji, kako smo vidjeli na primjeru Marion, svoje podanike tjera u sve akutnije otuđenje od sebe i sve razorniju destruktivnost uopšte. Na paradoksalan način, njegova smrt simbolizuje buđenje i otvorenost ka svijetu koji je Alek odbio da sagleda za vrijeme života, ali ga je i najavio u jednom trenutku u drami u kome objašnjava „kako se sve izjalovilo“ odnosno kako je on to zapao u svojevrsni očaj:

> Nekako postepeno... sve se izjalovilo. Liza, djeca, posao – nije bilo poente. Nije bilo poente ni u stvarima koje sam htio umjesto njih. Nije bilo poente ni u samoubistvu. To je trajalo jedno vrijeme. Nisam znao kako da popravim stvari. Bilo mi je svejedno jesu li bile bolje ili gore. Nisam znao ni šta bolje znači. Ali sada mi se iste stvari čine prilično prostim. Liza, djeca, posao, zašto da ne? (47)

Podvlačeći da samo „bivanje“ u kontekstu budističke religije nije pogodna alternativa zapadnjačkom „imanju“, K. Čerčil gotovo da namjerno kažnjava Aleka za njegovu pasivnost i isključenost ili ih barem kompenzuje njegovim finalnim činom u kome on doživljava svojevrsnu epifaniju da je ljubav prema bližnjem dostojna i vlastite žrtve.

***

Kako smo vidjeli na primjeru drame *Posjednici*, moderni čovjek (i žena) nalaze se u okovima kapitalizma i pogrešnih psiholoških premisa na kojima je izgrađen kapitalistički industrijski sistem. Egoizam i potreba za sticanjem imetka nikako ne mogu voditi ka harmoniji i miru, već isključivo antagonizmu prema drugome. Pošto tržišni karakter modernog čovjeka podrazumijeva doživljavanje sebe i svih ostalih ljudi poput robe, njihova vrijednost utvrđuje se na tržištu ljudi i ima upotrebnu, odnosno razmjensku vrijednost. Ljudi, svedeni na robu, postaju bezsebstveni instrumenti čiji identitet počiva na njihovoj upotrebnoj vrijednosti ili, u slučaju posjednika, na obimu i broju posjeda, odnosno na količini raspoložive robe na tržištu (uključujući ljudsku). U nedostatku brige i empatije, koje su osobine modusa bivanja, čovjek gubi emotivnu vezanost i postaje ravnodušan; njegovo srce potpuno se odvaja od njegovog uma, pri čemu nadmoć manipulativnog mišljenja raste sa slabljenjem emotivnog života. Otuđen od sebe i od drugih ljudi, moderni čovjek na ovaj način postaje primjer antihumanističkog djelovanja socio-materijalnih uslova datog društva, kako je fenomen otuđenja opisao K. Marks, odnosno primjer individualne patologije u psihoanalitičkoj teoriji S. Frojda.

Kako bi se izbjegla potpuna depersonalizacija ljudi, odnosno njihov potpuni preobražaj u „dobro uhranjene nemisaone robote“, kako ih naziva From (1976, str. 197), potrebno je suočiti se sa obmanama prijetvorne „Maye“, odnosno sa lažnim predstavama o ekonomskom i duhovnom realnošću svijeta koji nas okružuje. Iako su njihove metode bile različite, svi veliki mislioci i naučnici, uključujući Marksa i Frojda, dijelili su isti cilj – da spoznaju realnost i razotkriju ove iluzije. Samo onaj kome su oči potpuno otvorene i koji vidi svijet onakav kakav zaista jeste može prevazići patološki zastoj u ljudskoj evoluciji, steći potrebne epistemološke uvide, razviti svoje intelektualne i emotivne snage i konačno se ostvariti kao Čovjek. Otuda nije čudo što su najkreativniji ljudi u ljudskoj istoriji, jednako u nauci i umjetnosti, dijelili ista uvjerenja bilo da se radi o međusobnom razumijevanju, političkoj i ekonomskoj emancipaciji svih nacija ili potrebi za razoružavanjem i prekidom svih ratova. I ne, ovi lideri ljudske civilizacije nisu „slabi“, „nježni“, „sentimentalni“, kako ih često nazivaju ideolozi kapitalističko-patrijarhalnog društva, već pravi realisti. Oni nikoga ne obmanjuju lažnim klišeima da se „sve može kupiti“, da „rat znači mir“, da je ubijanje nevinih zapravo „humanitarna intervencija“ ili da je „čovjek rođen zao“. Oni pozivaju prosječnog, anesteziranog, iluzijama okovanog čovjeka da se probudi, osvijesti i posegne za slobodom koja se nalazi „s onu stranu okova iluzije“.

LITERATURA

Churchill, Caryl. (1985). *Plays One: Owners, Traps, Vinegar Tom, Light Shining in Buckinghamshire, Cloud Nine.* Introduced by the author. London: Methuen.

Churchill, Caryl. (1990). *Plays Two: Softcops, Top Girls, Fen, Serious Money.* Introduced by the author. London: Methuen.

Fitzsimmons, Linda. (1989). *File on Churchill.* Methuen Drama.

Freire, Paulo. (2005). *Pedagogy of the Oppressed.* New York, London: Continuum.

Fromm, Erich. (1976). *Imati ili biti.* [On-line verzija: bez imena izdavača i broja izdanja].

Fromm, Erich. (1990). *Beyond the Chains of Illusions: My Encounter with Marx and Freud.* New York, London: Continuum.

Tučev, Nataša. (2002). “Alienated lives: having as a dehumanizing mode of existence in Caryl Churchill’s *Owners*”. In: *Facta Universitatis: Linguistics and Literature* (241-348). Vol. 2. No 9. Niš: University of Niš, Faculty of Philosophy.

Summary

The main thesis of this paper is that modern man is alienated from society, nature, other people, and finally, himself. Therefore, the paper greatly depends on inspirational social theory of Karl Marx about the origin of alienation, and also the psychoanalytic theory of Sigmund Freud about the nature of pathological states alienation leads to, as two most prominent and significant theories on the theme of alienation. In order to understand scientific hypothesis of both thinkers, we intend to consult and build upon useful studies of German psychologist and philosopher Erich Fromm: *Beyond the Chains of Illusion: My Encounter with Marx and Freud* (1962) that provides critical insight into Freud's and Marx's theories and offers comprehensive analysis of their analytical systems, and the study *To Have and To Be* (1976) that brings equally valuable categorization of different existential modes in the contemporary society. These two modes are distinctly represented in the play *Owners* (1972) written by prominent British playwright Caryl Churchill. The characters in this play, preoccupied with accumulation of money and profit, insensible to the external world and mutually alienated, serve as metaphorical instruments of harsh criticism of capitalism and social system based on capitalist values. This play reveals how turning away from the living towards lifeless materialistic world, from existential mode of being towards mode of having, from joyful love for people towards barren passion for money inevitably leads to a soul murder in the individual, but also the world where utopian possibilities seem almost entirely destroyed.

Жељка В. Пржуљ*
Филозофски факултет Пале
Универзитет у Источном Сарајеву
Катедра за србистику

DOI 10.7251/ZRNS1701515P
Кратко/претходно саопштење

ЖЕНСКИ ЛИКОВИ У РОМАНУ *ОСМА ОФАНЗИВА* БРАНКА ЋОПИЋА

Апстракт: *У овоме раду анализирамо женске ликове заступљене у роману Осма офанзива Бранка Ћопића, указујући на оне њихове поетичке специфичности које су условљене припадношћу патријархалној култури и односима који владају у њој. С тим у вези, однос друштва према женама, дат претежно кроз перспективу мушкарца као главе куће, и понашање самих жена, као мотив транспонован и у усменој и у писаној књижевности, неријетко карактерише мизогински призвук.*

Кључне ријечи: *психолошки историјски роман, усмена и писана књижевност, патријархална култура, транспозиција мотива, мизогински мотив.*

0. Роман *Осма офанзива* (1964) заједно са романом *Не тугуј бронзана стражо* (1958), у односу на претходне Ћопићеве романе нарочито *Пролом* (1952) и *Глуви барут* (1957) представља дјело са послијератном тематиком јер говори о начину и условима живота крајишких сељака на подручјима на која су се доселили. С обзиром на то да радња овога романа укључује и неке ликове из сижеа поменутих ратних романа, сматрамо да *Осма офанзива* у смислу праћења даљег развоја њихових животних судбина, наставља радњу ових романа. Урођен у историјску тему – феномен великих миграција у оквиру *колонизације 1945–1948* (Гаћеша, 1984, стр. 299)[1], Ћопић реактивира једну од највећих српских националних тема, тему *сеобā Срба*, а с обзиром на то да се радња романа одвија на урбаном подручју града Београда, развијен је и *мотив дошљаштва* изузетно заступљен у српском роману почетка двадесетог вијека, почев са дјелима Милутина Ускоковића. Дакле, уколико узмемо у обзир критеријум који тематику и „степен повезаности између јунака и приказаног историјског догађаја“ (Вукић, 1995, стр. 121) узима као кључне за типолошко одређење, и роман *Осма офанзива* се може сматрати *историјским романом*. С тим што је у њему „историјска свест имплицитна, утемељена на проблемском језгру дела, а не у његовој тематици“ (Радуловић, 1994, стр. 16) јер Ћопићев циљ није био приказати догађај, као што је то случај нпр. у *Пролому*, него психолошке промјене у ликовима, настале усљед

* zeljka_przulj@hotmail.com

[1] Тада „се у Војводину населило 225.696 лица, од чега 162.447 Срба“ (Гаћеша, 1984, стр. 299).

тешкоћа њиховог прилагођавања правилима живота у великом граду које су мјерљиве са ратним офанзивама иако су оне одавно минуле. Због те своје специфичности овај роман представља варијанту *психолошког историјског романа* – један од оних романа који су „писани из оне духовне ситуације коју је критика кратко и јасно описала као „разочарање револуцијом“ (1994, стр. 16). С друге стране, пошто се ради о роману паралелне композиције, гдје је заплет једног од наратива заснован на психолошком расцјепу главнога лика између прошлог и садашњег живота оличеног у фигурама двију супругā, бивше и садашње, у том контексту роман *Осма офанзива* можемо посматрати и као *роман о љубави*.

1.1. Поред карактеризације Стојана Старчевића и Пепа Бандића, као нараторā и главних ликова, и карактеризације њихових сабораца, у роману су упечатљива и три женска лика: *Ружа*, Стојанова прва жена, *Зденка*, Стојанова друга жена и *Анђелија Ђеја* Старчевић, Стојанова сестра од стрица и чувена партизанка. Специфичности обликовања карактера женских ликова код Ћопића увелико су условљене њиховом припадношћу патријархалној култури и односима који владају у њој. А као што знамо, патријархалана правила нарочито су била строга према женама, ограничавајући појављивање и дјеловање жена само у оквиру обављања задатих им дужности. У том смислу нужно је напоменути да је усмена традиција, нарочито јуначка епика, мотив жене обрађивала тако да је она била (п)одређена искључиво њеном функцијом у релацији према мушкарцу односно њеном улогом мајке, „вјерне љубе“ и сестре. Свако понашање изван задатог и очекиваног оквира понашања, унапријед је било осуђено. Однос друштва према женама, дат претежно кроз перспективу мушкарца као главе куће, и понашање самих жена, као мотив транспонован и у усменој и у писаној књижевности, неријетко подразумијева еуфемистички речено однос непоштовања и нетрпељивости женског принципа или *мизогински мотив*[2] (упореди Кнежевић 2005).

1.2. Један од основних елемената грађења женских ликова у Ћопићевој поетици управо јесте стилизована транспозиција мотива жене из усмене књижевности у писану, са истицањем њених унутрашњих страхова и ломова, узрокованих понајвише етнопсихолошким развојем карактера, који јој не допушта да буде срећна и када је то реално могуће, зато се осјети извјесни *мизогиниски призвук*. Ријетке су оне жене у Ћопићевим романима, које су превазишле захтјеве средине, побиједиле своје унутрашње страхове и комплексе, изнашле рјешења својих проблема и достигле срећу. Оне које су то иоле успјеле, према начину карактеризације и сугестивности коју је Ћопић тиме постигао, потпуно су остале у сјени оних других – неостварених и трагичних. Такав случај је нпр. са женским ликовима у *Осмој офанзиви*.

[2] Мизогинија – „снажна, ирационална мржња и одвратност према женама и женском роду“ (Требјешанин, 2008, стр. 276).

Ћопићева особеност препознаје се у лирској наглашености таквих ликова и њиховог утицаја, не само на развој радње појединачног наратива, него и на формирање *Ћопићеве слике свијета* (Вукић, 1995).

1.3. С друге стране, традиционални културни модели сами по себи укључују и *антрополошки* приступ ликовима, што се чини као други важан елеменат њихове карактеризације. Тако, мишљења смо да сви Ћопићеви женски ликови представљају појединачне аспекте или атрибуте његовог поимања *архетипа женског* (Требјешанин, 2008, стр. 63,64), а прије свих *архетипа мајке* који представља „урођену универзалну и несвесну предиспозицију за поимање мајке, њених атрибута и функција, као и за структурисање сложеног психолошког (афективног, мисаоног и нагонског) односа према њој...“ (стр. 51). Према Требјешанину, „најкарактеристичнији људски ликови овог архетипа су: - мајка, мађеха, баба, ташта и свекрва, а онда разне његујуће женске фигуре, нпр. учитељица, медицинска сестра, дадиља итд.“ (наше истицање). Као што видимо Ћопићеви женски ликови такође су мајке или мађехе (Ружа, Николетинина мајка/ Зденка), или учитељице (Лека) или су болничарке, ако не по вокацији, онда по хуманости (Катица, Ћана), или су чак комбинација ових функција.

Могуће је да су разлози таквом поимању женског принципа у Ћопићевом случају и аутобиографског карактера што нас подсјећа на то да архетип може имати амбивалентан карактер, односно да може бити и добар и рђав (Требјешанин, 2008, стр. 42), што се најбоље види управо на односу мајка/мађеха. Наиме, прве представе о родитељима и властитом идентитету, као што је познато, дјеца стичу у раном дјетињству, када су се Ћопићу догодиле двије трагичне ситуације, а то је очева смрт и дједова смрт. Између двије смрти, по рангу стреса за једног четверогодишњака, стала је и преудаја Ћопићеве мајке Софије Соје, рођене Новаковић. Чак је и сам то једном приликом рекао: “Брига, или једна од најтежих ствари у то вријеме ми је била – када је мама требало да се поново уда“ (Јевтић, 2000, стр. 16). Функција архетипа јесте „да појединцу олакша сналажење у животно важним кризним ситуацијама [...] Он ослобађа везану несвесну психичку енергију и сублимише природне нагоне трансформише их у духовне тежње, те и на тај начин даје дубину и смисао нашем животу“ (45), али то нипошто не значи да су изузети од индивидуалног спољашњег утицаја. То, у Ћопићевом дјелу, показују модели понашања женских ликова.

2.1. Сва три женска лика о којима говоримо поводом овог романа идентификована су прије свега преко њихове релације са Стојаном Старчевићем као главним ликом и наратором, дакле, као што је и случај у патријархалној заједници. Ружа и Зденка су му жене, једна бивша, друга садашња; а Анђелија је његова сестра од стрица. У усменој књижевности жене

врло често и немају лична имена, а ако имају то су имена опште употребе. Ћопић се послужио истим принципом, с тим што је универзалност њихових имена поетички преусмјерио у функцију индивидуалне карактеризације ликова. Имена не само да представљају по неку од особина тих женских карактера, већ свака својом специфичношћу поближе одређује и самог Стојана Старчевића, па тако Ружа симболизује прошлост и живот у родном селу Обљају, Зденка[3], као што јој и само име сугерише, промјену и нови живот, будућност, другу Стојанову младост, а Анђелија[4] као неко ко је дио и минулог и насталог времена све их повезује и премошћава, те због тога истовремено има функцију лика *медијатора* (Поповић, 2011, стр. 18).

2.2. Према особинама, *Ружа и Зденка* представљају антиподе – грађене су на принципу супротности, који је, заправо најчешћи принцип грађења ликова у Ћопићевом дјелу у цјелини. Прва је стидљива и ћутљива патријархална жена, болешљива још од рођења првог сина, а опет издржљива у свим недаћама окрутног крајишког живота и мирнодопског и ратног, истрајна и стамена чуварица огњишта и породице: „Била је постојан дјелић свега што се око ње без престанка мијењало и пролазило с годишњим добима, добом дана и ћудљивим небом под Грмечом“ (Ћопић, 1980, стр. 16). Зденка је симболично млађа од Стојана десет година, лијепа и дотјерана грађанка, школована и способна, причљива и мазна, весела и јогунаста кад јој одговара. И једна и друга сасвим оличавају свјетове из којих долазе, који се сукобљавају управо у самом Стојану.

2.3. Трећи женски лик је Анђелија Ђеја Старчевић која, према нашем увјерењу, представља један од сложенијих ликова у роману. Један од сигнала за то је и њен лирски опис који говори да је била јединица „за коју дишу тата и мама, због које ватра гори и кућа стоји, а јутарње сунце смјешљиво шкиљи кроз шљивик у сусрет њој, дремљивици, која је опет касно устала“ (стр. 136). Из ушушканости и топлине дома и родитељске љубави истргла је очева смрт пред сам рат и мајчино страдање у збјегу 1943. године. Трагичност њене судбине додатно је обиљежила неостварена љубав са авијатичарским подофициром Ненадом Кондићем, првим командиром обљајске чете, који је погинуо на Каменграду 1941. године. Од тада „свак је знао за скривену, пркосну и непризнавану љубав између ње и погинулог командира и по нечем се осјећао дужан несуђеној вјереници“ (стр. 138) и сви су је братски звали „наша Ђеја“ (Исто). Као што нам и наведени цитат показује, Ћопић је у почетку представља *мотивом грлице јединомужице* или *вјерне љубе*, која је „своју тајну тугу носила кроз устанак као једино и незамјенљиво богатство

[3] „Zdenka od pt. Zdena, zdeti< činiti, raditi“ (Шимундић, 1988, стр. 379), или „zdenac → bunar“ (Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2016)

[4] Облик имена Анђелија јесте народна варијанта женског имена настала према „Anđel, m. ... grč. Angelos – glasnik, vjesnik“ (1988, str. 15)

над којим је увијек будна бар једним дјелићем свијести“ (стр. 139). Међутим, све што јој се догодило, и за њу, као и за поменуте ликове, представља преокрет који треба да је уведе у нови живот, преокрет *иницијацијске* снаге. Тај процес у њеном, као и у Стојановом случају, двоструко је специфичан: у рату је била изложена страдању и могућој погибији и из њега изашла као жена-херој, а заправо њена дјевојачка душа умрла је оног часа када је погинуо млади командир Кондић. Њен психолошки лом одражава промјена којом од умиљате дјевојчице постаје мргодна и хладна партизанка Ђеја, *жена-ратница*, *вила посестрима*[5]. Анђелија испољава низ особина које су сличне онима приписиваним вилама, почев од самог имена које је поред имена виле Равијојле једно од чешћих. Виле више од свега воле слободу – самосталност у Ђејином случају; не потчињавају се лако никоме и равноправне су јунацима – таква је била и Ђеја, чак су је се помало и плашили; крију љубав са момцима – Ђеја никада није стигла признати љубав несуђеном подофициру; имају моћ прорицања – Ђеја говори Стојану да је Зденка у другом стању, иако јој то ова није рекла.

Таму и хладноћу коју носи са собом преноси и на друге, чак и временске прилике и атмосфера међу људима се мијења при њеном присуству. Ту видимо узајамну повезаност између слике пејзажа и расположења и стања јунакиње, наслијеђеном из традиције лирског реализма, усложњеном управо релацијом у којој условно речено „лик утиче“ на изглед природе и атмосферу, што опет представља вјешто транспоновану особину вила да утичу на временске прилике. Таква врста мистификације и лиризације прозе доприноси слојевитом психолошком карактерисању лика. То се директно види из самог текста у више наврата. На примјер: из Сарајева у Београд стигла је „у немило зимоморно октобарско јутро“ (стр. 134). Или: „заједно са Ђејом, у Стојанов стан закорачио је и октобар, намргођен тежак гост од кога тамни свјетлост по собама, разговори губе живахност, а немила зебња промили удовима“ (стр. 146). Или: „Ђеја је са собом још увијек носила бритку хладноћу и оштрину оних првих послијератних дана кад се пажљиво загледало и јасно знало ко смо ‘ми’, а ко су ‘они’. Временом је Београд отупио ту оштрицу, чинио је бар мање примјетљивом па се сношљивије дисало, а ова ту, Ђеја, сад је већ на првом кораку све *повампирила* [...]“ (Исто) (наше истицање). Опет слично вилама за које се претпоставља да имају везе са култом умрлих предака, са Ђејом се у Стојанов стан „стрпаше у кућу и покојни родитељи“, чак га је и гледала „срамежљивим горко-строгим погледом његове мајке“ (стр. 151, 152). Очигледно, Ђеја, као што донекле симболише и њено име, има функцију гласника прошлости и смрти, споне два свијета и два времена, па зато и има улогу лика медијатора у самој структури романа.

[5] Упореди: Веселин Чајкановић, *Стара српска религија и митологија*, САНУ/СКЗ Београд 1995, стр. 228-245.

Ако љубавну причу са подофициром посматрамо као *мотив завјета на вјечну вјерност* (Ајдачић, 2007) овдје транспонован из усмене књижевности на начин да је имплицитан – прећутан, неизговорен, али је подразумијевајући сходно патријахалној култури, онда можемо наћи коријене Ђејином „вампирству“. Најчешћа казна за прекршени завјет у приповијеткама усмене књижевности са овим мотивом, изражена је јављањем „умрле особе у виду вампира да би повела у смрт прекршитеља“ (Ајдачић, 2007, стр. 2). Иако тога није била свјесна, из ње је „давно излетио шарен узнемирен лептир, који вјечито лепеће око Ђеје и прати је на њезином удовички хладном дјевојачком путу. Све више загледана у варљиву игру тога свог лептирка вампира, чарана-варана, она је све дубље заборављала јадну искрзану каменградску живицу, жмиркаву од иња, и гињеника поред ње у бијелим сељачким чарапама“ (стр. 140) (наше истицање). Употребом синтагме „лептирак-вампирак“ Ћопић директно сугерише на фолклорно вјеровање. Наиме, лептир у старим религијским представама Словена повезује се са „представама о души“ (Гура, 2005, стр. 365) односно симболише душу умрлог, тако да „представа о лептиру као души умрлог метонимијски рађа вјеровање о њему као о веснику смрти, а понекад и персонификацији смрти“ (Исто). У Чајкановићевој интерпретацији симболика лептира доведена је у директну релацију са представом о вампирима гдје каже да је то „млађе, анимистичко схватање, по коме из гроба излази само вампирова душа, у облику лептира, и онда се претвара у шта хоће, у човека, животињу или у какав предмет“ (Чајкановић, 1994, стр. 205). Доказ изводи из етимологије ријечи „вампир“ или „лампир“ која се може чути у Црној Гори и Босни „која је сродна речју лептир“ (Исто). У *Српском митолошком речнику* се налази скоро идентичан лексички облик под појмом „вампирић“ који, илустрације ради говори: „У вампиру, по народном вјеровању, налази се лептир-вампирић (наше истицање), који излази кроз уста“, који је према вјеровању „дух у коме су сједињене особине демона-вампира“ (Ш. Кулишишић, Ж. Петровић, Н. Пантелић, 1970, стр. 51).

Лептирак-вампирак је биљег тог завјета, мора која дјевојку прати кроз читав живот, и због тога што је отврдла и замукла од преживљене несреће па не може и не зна да искаже своја права осјећања, остаје сама и када има прилику да буде вољена. То се види из ријечи њеног ратног друга Драгана Поповића, кога је завољела, иако скрива, чиме је и прекршила завјет: „Тебе би, Ђејо, требало лијепо, људски волити, тако волити да то постане преча и драже од самог живота, а ти си видиш... Не даш се ти, брате, тврдокорна си, боже ме прости, као најгора банда, она што је залегла у најдубљој земуници и ријешила да прије цркне него што ће се...“ (стр. 216). То су разлози због којих ни ову љубав није успјела остварити – Драган је отпутовао у Русију, а у њој је опет остала туга „вјернија и од саме сјенке“ (стр. 253). Мир и

какву-такву сигурност пружиће јој „бар привремено, утјешно склониште негдје у сјенци једне осамљене дивље крушке[6] на Обљају“ (стр. 252) која је чека поред некадашњег дома од кога је остало само згариште. У вези са вилама Чајкановић истиче да, према народном вјеровању, и дрво може бити вилин стан, као и то да се и дрвећу давао карактер добра или зла, па су тако ова друга називана сјеновитим. Крушка је најчешће посједовала управо *сјеновити* карактер[7].

Релације кроз које је представљена Анђелија Ђеја Старчевић, наравно, немају за циљ никакву фантастику у карактеризацији њеног лика, већ наглашава значај појединих граничних ситуација (смрт оца, мајке, вјереника) за њену даљу судбину, као догађаја на које није могла сама утицати. А с друге стране, њен трагичан усуд утемељен је и на основама патријархалне заједнице из које потиче. Као што Винавер за жене у Костићевим драмама каже да патријархални стид „највећма стилизује фолклорну жену – он јој не да да дође до речи“ (Винавер, 2005, стр. 211), тако и у Ђејином случају стид да искаже своја осјећања, доводи до њене, личне неостварености и трагичности. Са друге стране, с обзиром на то да је Ђеја била и ратница, што се коси остварењу патријархалне представе о жени, засноване, подсјећамо, на искључиво *женским архетипским атрибутима* као што су „рађање, стварање, његовање, храњење и заштита“ (Требјешанин, 2008, стр. 63, 64). То даље значи да је напустила огњиште и угасила предачки пламен, изневјерила своју прадавну дужност, па зато мора бити осуђена и кажњена. Ћопић то и чини, али прикривено, на њему својствен лирски и болећив начин – тиме што се није остварила као супруга, самим тим ни као мајка, и њеним повратком на опустјело огњиште, под сјенку дивље крушке. Тако трагичној, супротна је Ружа, јер иако ју је Стојан напустио, она остаје на огњишту и чува предачки пламен, а Зденка, опет, као градска жена, симбол је новог живота. Све три могу се посмататрати као симболи три тренутка времена: прошлости, садашњости и будућности.

3. Умјетничка карактеризација женских ликова у роману *Осма офанзива, а нарочито* Ђејиног, остварена вјештом транспозицијом неколицине мотива из усмене традиције, показује да је писац у сталном дијалогу са њом. Транспозиција заснована на препознатљивој Ћопићевој емпатији, којој оправдање за несавршености и мане својих јунака проналази обавезно ван њих самих, доводи до психолошке слојевитости карактера, а самим тим и дубоке значењске вертикале његовог књижевног дјела којом се

[6] Мотив крушке присутан је и у Ћопићевим причама *У царству лептирова и медвједа*, у причи *Медвјед и крушка*.

[7] Постоје и легенде попут „Ко мање иште, више му се даје“ које су сачувале сјећање на култ крушке као светог дрвета под којим се обављала литургија усљед немогућности одласка у цркву (Чајкановић, 1994, стр. 228–245).

истовремено остварује и традиционалним и савременим, једном ријечју – свевременим и незаобилазним писцем српског језика и књижевности.

ЖЕНСКИЕ ПЕРСОНАЖИ В РОМАНЕ *ОСМА ОФАНЗИВА* БРАНКА ЧОПИЧА

Абстракт:

В этой статье мы анализируем женские персонажи, представленные в романе Осма офанзива Бранка Чопича, указывая на такие их поэтические специфичности, которые обусловлены принадлежностью к патриархальной культуре и отношениями, владеющими в ней. В связи с этим, отношение общества к женщинам, представлено в основном через призму мужчины в роли *главы* семьи, и поведение самих женщин, как мотив транспонирован и в устной, и в письменной литературе, часто характеризует мизогинский обертон.

Ключевые слова: психологический исторический роман, устная и письменная литература, патриархальная культура, транспозиция мотива, мизогинский мотив.

Извори:

Ћопић, Б. (1980). *Осма офанзива.* Сарајево: Свјетлост.

Литература:

Leksikografski zavod Miroslav Krleža. (16. 5 2016). *http://www.enciklopedija.hr*. Преузето 16. 5 2016 из http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=67007

Ајдачић, Д. (10. 8 2007). *Мотив вампира у европској књижевности и књижевности балканских Словена*. Преузето 20. 10 2015 из www.rastko.rs: http://www.rastko.rs/rastko/delo/10047

Винавер, С. (2005). *Заноси и пркоси Лазе Костића.* Београд: Дерета.

Вукић, А. (1995). *Слика света у приповеткама Бранка Ћопића* . Београд: Институт за књижевност и уметност.

Гаћеша, Н. (1984). *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945-1948.* Нови Сад: Матица српска.

Гура, А. (2005). *Симболика животиња у словенској народној традицији.* Београд: Глобосино.

Кнежевић, С. (6/2005). Мизогински мотив у пјесмама Старца Милије. *Нова зора*, (стр. 258–267).

Поповић, Т. (2011). *Стратегије приповедања.* Београд: Службени гласник.

Радуловић, М. (1994). Историјска свест у савременом српском роману. У М. Радуловић, *Обнова традиције: критички есеји о савременим писцима 2* (стр. 7–27). Београд: Апостроф.

Требјешанин, Ж. (2008). *Rečnik psihologije.* Београд: Стубови културе.

Чајкановић, В. (1994). *Стара српска религија и митологија, књ. 5.* Београд: БИГЗ.

Ш. Кулишишић, Ж. Петровић, Н. Пантелић. (1970). *Српски митолошки речник.* Београд: Нолит.

Шимундић, М. (1988). *Rječnik osobnih imena.* Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.

Библиотекарство

Милена Максимовић*
Катедра за библиотекарство,
Филозофски факултет Пале

DOI 10.7251/ZRNS1701527M
Оригинални научни рад

ИМПЛЕМЕНТАЦИЈА ИНФОРМАЦИОНЕ ПИСМЕНОСТИ НА УНИВЕРЗИТЕТУ

Апстракт: *Информациона писменост је предуслов за самостално и критичко учење на универзитету и треба је посматрати и у контексту цјеложивотног учења. Она се мора плански пројектовати и реализовати за све учеснике у образовном систему. Библиотека на универзитету је, уз коришћење савремених технологија, незаобилазна у том процесу и мјесто његове имплементације. То свакако ојачава значај и улогу библиотеке у систему образовања.*

О информационој писмености пише се већ дуже времена и препознатљива је разлика између компјутерске и информационе писмености. Промјеном образовног процеса, информациона писменост постаје његов саставни дио и везује се за стицање вјештина, усвајање критичког мишљења и способност етичког коришћења информација. О значају информационе писмености и њеној имплементацији у образовни систем на универзитету говорићемо више са становишта потреба и учешћа библиотеке у том процесу.

Кључне ријечи: *информациона писменост, високошколско образовање, доживотно учење, високошколске библиотеке, стандарди, смјернице.*

Дефиниције информационе писмености

Први концепт информационе писмености помиње се 1974. године у документу под насловом *Окружење информационог сервиса: односи и приоритети.* Упућен је *Националној комисији за библиотеке и информациону науку САД*-а. Саставио га је Пол Зурковски (Paul Zurkowski), предсједник *Асоцијације за индустријску информацију (Information Industry Association)*. У документу је употријебљен назив *информациона писменост* (*information literacy*). Зурковски сматра да је стицање информационе писмености приоритет у свијету пребогатом информацијама, што отежава нашу способност процјене и критичког мишљења, као и преласка на нови начин коришћења информација и учења. Он информациону писменост описује као тренинг коришћења доступних алата и као нови простор информационих услуга. То подразумијева и оспособљавање корисника кроз стратегије и технике за достизање информационе писмености. Стратегија информационе писмености и доживотног учења од кључног

*maksimovicm@sbb.rs

је значаја за развој информационог друштва и информациона писменост је дио опште писмености. (Zurkowski 1974).[1] Од тада се дефиниција информационе писмености мијењала и проширивала значење у складу са захтјевима информационог друштва. Ни данас не постоји универзална и општеприхваћена дефиниција информационе писмености.

У библиотечкој литератури највише је цитирана дефиниција из *Прогласа* Америчког библиотечког друштва (American Library Association – ALA 1989). Углавном се дефиниција односи на начине ефикасног учења, што ће омогућити студентима да се активно укључе у образовни процес и скуп потребних вјештина за дефинисање информационих потреба, њихово проналажење, вредновање и кориштење. Овај документ је значајан, јер осим дефинисања појма, садржи и одређује: компетенције информационо писмене особе, стратегије и технике за достизање информационе писмености, концепт доживотног учења, значај знања и управљања знањем у условима савременог свијета и улогу школства у процесу информационог описмењавања. Информационо писмена особа подразумијева се да зна како да учи, како је организовано знање, како да пронађе информацију и како да употреби информацију и да други могу да уче од њих .[2]

Појам информационе писмености подстакао је многе теоретичаре да га тумаче са различитих становишта. Пошто је појам информационе писмености широко примјенљив и на њега утицај имају друштвене, политичке и глобалистичке идеје о развоју друштва и приступа систему образовања, он постаје предмет педагошких, социолошких, информатичких и других дисциплина. Свијест о информацијским потребама, које помажу у рјешавању проблема, њихово проналажење, вредновање и организовање за кориштење, представља нови концепт учења који се не може посматрати одвојено од друштвених промјена. На све утиче и брз развој информационог друштва и потреба кориштења информационих знања како у науци, образовању, тако и у свакодневном животу. Према томе, можемо говорити о новој парадигми у образовању, која подразумијева осим основне писмености и информациону писменост. Тај сегмент педагошких и других посматрања и изучавања информационе писмености, оставићемо другим теоретичарима, а ми ћемо се бавити посматрањем проблема у оквирима библиотечке праксе и образовања на универзитету.

---

[1] Zurkowski, P. G. (1974). *The information service environment relationships and priorities*. Washington: National Commission on Libraries and Information Science.

[2] Више: ALA, *Presidental Committee of informational Literacy: Final report*, 1989, доступно на: http://www.ala.org/acrl/publications/whitepapers/presidential (Очитано 12.05..2016.)

Стандарди и смјернице као подршка имплементацији информационе писмености

Како су библиотеке установе које пружају подршку систему образовања, а баве се пружањем информација, тако су и њене значајне међународне организације наставиле да се баве проблемима информационе писмености и доживотног учења. У свим дефиницијама информационе писмености, међутим, постоји минимум заједничког садржаја, који се односи на слијед активности и способности за њихово спровођење. Споменућемо *Александријски манифест о информационој писмености и доживотном учењу* из 2005. године. Он представља допуну претходних докумената и у њему се каже да су „информациона писменост и доживотно учење светионици информационог друштва који осветљавају путеве развоја, напретка и слободе. Информациона писменост је од суштинске важности за доживотно учење. Она даје снагу људима из свих сфера живота да траже, процењују, користе и стварају информације на ефективан начин, како би постигли личне, друштвене, професионалне и образовне циљеве. То је основно људско право у дигиталном свету и оно промовише друштвено укључивање свих држава. Доживотно учење омогућава појединцима, друштвима и државама да достигну своје циљеве и да искористе могућности које им се пружају у глобалном окружењу које се развија у смеру опште добробити. Оно помаже њима и њиховим институцијама да се суоче са технолошким, економским и друштвеним изазовима, да исправе недостатке и дођу до добробити за сваког појединца...Обухвата способности које омогућавају да се препознају потребе за информацијама, да се оне лоцирају, процењују, примењују и стварају нове информације у оквиру културних и друштвених контекста, што је од кључног значаја за конкурентни напредак појединаца“ (The Alexsandria... 2005, стр. 22).

Сагледавајући неуједначеност и немоћ земаља у развоју да постигну такву врсту унапређења информационе писмености, међународна заједница настоји да помогне помак кроз разне пројекте. Стандарди су донијети за све типове библиотека и корисни су као оквир за постизање циљева. За библиотеке у образовним установама познати су Стандарди Америчког удружења за високошколске библиотеке – (Information Literacy Competency Standards for Higher Education ACRL, 2000), Стандарди Америчког удружења школских библиотекара (ALA, 1998) [3]. Највећи број стандарда долази из англосаксонских земаља из којих је и потекао концепт информацијске писмености, те се данас они користе у образовним националним политикама

[3] Види и: IFLA/UNESCO Смернице за школске библиотеке. *Гласник НБС* 1/2005 стр. 387–415. ttp://www.ifla.org/files/assets/school-libraries-resource-centers/publications

као релевалантни за исход учења. Сви стандарди углавном се базирају на својствима, процесима и вјештинама које треба информацијски писмен појединац да изгради. Стандарди ACRL-a (Associaton of College), урађени према америчким потребама, нису увијек прихватљиви за имплементацију у националним условима (Максимовић 2011: 81–90).

У *Standardima za visoko obrazovanje* ACRL, 2000, [4] се инсистира на: одређивању обима информација, ефикасном приступу, критичкој процјени, укључивању информација у досадашње знање, ефикасном кориштењу за одређену сврху, као и разумијевању економских, социјалних и правних питања окружења и поштивање ауторских права и легалном кориштењу информација. Стандарди су фокусирани на потребе студената у високом образовању на свим нивоима. Они такође указују на потребну анализу резултата и процјену напретка у информатичкој писмености код студената, који служе као смјернице за факултете, библиотекаре и друге методе за мјерење учења студената у контексту институција, што представља јединствену мисију. Према томе, информациона писменост се манифестује у специфичном схватању стварања знања, научним активностима и објављивању резултата у одређеним научним дисциплинама. За развој информационе писмености значајан је друштвени развој, као и утврђен национални оквир како би послужили као основ за израду националних стандарда. Према њима, информациона писменост повећава компетенције студената са вредновање, управљање и коришћење информација. Често се поједностављује тумачење значаја информационе писмености и каже се да је она од значаја, али се не представљају активности око њеног провођења (Максимовић 2008: 321–330).

Стандарди нису могли бити примјенљиви на све библиотеке у високом образовању, а нарочито њихова примјена је тешко остварљива у мање економско развијеним земљама, па се наметнула потреба за израдом *Оквира за информационе писмености за високо образовање* који „предвиђа информатичку писменост као продужење лука учења кроз академске каријере студената и као конвергенције са другим академским и социјалних циљевима учења. Проширена дефиниција информатичке писмености је овде понуђена и треба нагласити динамику, флексибилност, индивидуални развој и учење у заједници...информациона писменост је скуп интегрисаних способности који обухватају рефлективно откриће информација, разумевање како се информације производе и вреднују и коришћење информација у креирању нових знања која учествују и поштују... у заједницама учења... Уграђивање

[4] *Više : Information Literacy Competency Standards for Higher Education (ACRL, 2000),* Усвојени од стране Одбора директора Asocijacija и истраживачких библиотека 18. јануара 2000. године. Усвојен од стране Америчког удружења за високо образовање (октобар 1999) и Савет независних колеџа (фебруар 2004).

информационе писменост преко наставних планова и програма, у свим програмима и услугама, и кроз административни живот универзитета, захтева заједничке напоре факултета, библиотекара, и администратора.“ [5]

Ови *Стандарди* и *Смјернице* имплементирани су у пројектима којима међународна заједница покушава да помогне, како финансијски, тако и смјерницама за развој и подршку образовном процесу у мање развијеним земљама. Циљ је да се превлада велики јаз у образовном систему и научном развоју у вријеме брзог технолошког развоја. Националне политике у својим стратегијама углавном се руководе овим документима, али могућност њихових остварења код нас је далеко од реалности.

Приступ савременом образовању у БиХ

У Републици Српској је 19. јула 2006. године донесен *Закон о високом образовању*, који прописује начин интеграције високошколских установа и организацију студија према *Болоњској декларацији.* Прихватањем *Болоњске декларације* предложени су и нови наставни планови и програми на свим универзитетима у Републици Српској и Федерацији БиХ. Како је болоњски процес усмјерен према стручном оспособљавању, при изради студијских програма поштована су основна теоријска и практична сазнања примјењива у свим научним областима. Болоњски процес, који смо сви прихватили, подразумијева бољи квалитет, али и више могућности комбиновања студијских програма, као и размјене студената и наставника. Разлике су видљиве у трогодишњем и четворогодишњем основном студирању у Републици Српској и Федерацији Босне и Херцеговине (Максимовић 2008: 131–139). Приступ савременом образовању подразумијева, осим основне, и информациону писменост у универзитетској настави. Иновације у универзитетском предавању подразумијевају иновативне моделе предавања и вјежби. Увођење интерактивне комуникације и демократизације односа у универзитетској настави, те евалуација квалитета рада студената и наставника, незаобилазне су дидактичке стратегије сталног унапређивања универзитетске наставе у духу Болоњског процеса.

Појава интернета наметнула је нове захтјеве и у пословању библиотека. Виблиотеке постају приступна мјеста за друштвену укљученост, без обзира на социјалне и расне разлике. „Према томе библиотеке треба да постану `сигурна мјеста пуна разумијевања`, гдје су добродошли сви

[5] Види: *Оквир за информационе писмености за високо образовање* (*Поднесен од стране ACRL одбора 2. фебруара 2015. усвојила ACRL одбора, 11. јануара, 2016.*). Доступно: http://www.ala.org/acrl/standards/ilframework. Очитано: 12.11.2016.

под једнаким условима, оне су пут до знања и различитости, и снага која омогућава учење, као и катализатор промјена“ (Informaciona...2000).

Библиотеке не могу бити заобиђене у овом процесу информационе и дигиталне писмености која треба да буде приоритет у свим њеним програмима развоја. Оне имају кључну улогу у образовању, трагању за информацијама и самосталном стицању знања. Тенденција доживотног учења и учења на даљину захтијева већу мобилност библиотека и њихову укљученост. У томе каснимо за универзитетима у свијету, па су међународне организације EU одлучиле да помогну кроз заједничке пројекте како би развој библиотека на универзитетима у БиХ пратио научно-истраживачки процес. У том правцу је одржано до сада више конференција и састанака. У Бањој Луци је 2016. године одржана радионица чији је циљ био представљање пројекта *Квалификационог оквира за високо образовање у Босни и Херцеговини* кроз који ће бити предложени модели за његову имплементацију. Пројекат ће бити базиран на критеријумима и процедурама „Evropskog kvalifikacijskog okvira za cjeloživotno učenje“ (EQF) i „Okvira kvalifikacija Evropskog prostora visokog obrazovanja“ (QF-EHEA). „Poseban akcent u projektu je stavljen na jačanje kapaciteta institucija visokog obrazovanja za pisanje ishoda učenja i provjeru stečenosti ishoda učenja u skladu sa usvojenim deskriptorima, te na razvoj novih i poboljšanje postojećih studijskih programa.“ [6].*Агенција за развој високог образовања и осигурање квалитета у Босни и Херцеговини* брине о имплементацији и реализацији пројеката у високом образовању. У *Темпус* пројекту се каже: „Planirano je da nastavni program bude dovoljno fleksibilan i prilagodljiv tako da se može implementirati na bilo kojoj visokoškolskoj obrazovnoj ustanovi na dodiplomskom nivou. U skladu sa vizijama IFLA i SCONUL (The Society of College, National and University Libraries) [7], nastavni program je utemeljen na stanovištu da je informaciona pismenost od

[6] Vidi više: – Na Univerzitetu u Banjaluci održana je 13-14. 06. 2016.godine dvodnevna radionica u okviru Tempus projekta „Kvalifikacijski okvir u Bosni i Hercegovini za visoko obrazovanje“ (BHQFHE) koji finansira EU. Organizatori događaja bili su projektni partneri sa sjedištem u Banjaluci, Agencija za razvoj visokog obrazovanja i osiguranje kvaliteta i Ministarstavo prosvjete i kulture Republike Srpske.

Доступно : http://hea.gov.ba/Aktuelnosti . (Очитано 12.12.2016).

До сада су били актуелни пројекти : *Bh kvalifikacioni okvir za visoko obrazovanje - BHQFHE2012 - Vrednovanje sistema kao sredstva za poboljšanje sistema visokog obrazovanja - BIHTEK. Izgradnja kapaciteta za strukturalnu reformu u visokom obrazovanju u zemljama zapadnog Balkana – STREW.* Доступно: http://hea.gov.ba/projekti/pro_tempus/tempus_bhqfhe/?id=4695

[7] SCONUL је друштво које представља све универзитетске библиотеке у Великој Британији и Ирској, без обзира на мисије групе, као и националне библиотеке и многе од високошколских и факултетских библиотека у Великој Британији. Циљ је да помаже високошколске библиотеке да сарађују како би ефикасно пружале услуге, укључујући и заједничке службе, и да деле знање и најбоље праксе.Доступно: https://www.sconul.ac.uk/sconul-access. Очитано: 12.12.2016.

fundamentalne važnosti za neprekidni razvoj pojedinca kako u akademskom tako i u društvenom kontekstu.... utemeljen u širem smislu „informacione pismenosti“, program posmatra informacionu pismenost ne kao skup sposobnosti već kao fundamentalnu karakteristiku pronicljivog akademca, i kao ključni socijalni i lični element u digitalnom dobu“ (Razvoj...2011, стр.2–3).

Према томе, можемо говорити о новој парадигми у образовању, која подразумијева осим основне писмености имплементацију и информационе писмености. Како су библиотеке установе које пружају подршку систему образовања, и баве се пружањем информација, тако се и оне укључене у програме провођења информационе писмености и доживотног учења, као подршке високом образовању. Универзитети морају своје библиотеке да прилагоде постојећим наставним реформама, јер без њих нема успјешног дјеловања у смислу информацијске доступности.

Према Филипи-Матутиновић, библиотеке би требале „да преузму велику улогу у обучавању корисника како да успешно проналазе квалитетне и веродостојне информације на интернету. Улога универзитетских и других научних библиотека у будућности види се пре свега као централних места за одржавање и изградњу дигиталних архива институција којим припадају, које треба да организују кориснике да што боље искористе све доступне информације“ (Филипи-Матутиновић, 2008, стр. 475).

Данас су у југоисточној Европи већином умрежене библиотеке у систем узајамне каталогизације у мрежи COBISS. Net (Kooperativni online bibliografski sistem i servisi), што омогућава међународну доступност изворима знања. У Босни и Херцеговини постоје два система, јер се једна од њене две конститутивне јединице (Република Српска) 2013. године одлучила за успостављање аутономног система COBISS.RS.[8] Нажалост, у Босни и Херцеговини није постигнута сагласност око јединственог става по питању језика, писма и сличних проблема, иако смо на почетку имали придружену једну чланицу из Републике Српске (Бања Лука) у COBISS. BH. Sada имамо подијељеност и два самостална информациона система, за ентитете Републику Српску и Федерацију Босне и Херцеговине. Према Јововићу, библиотечко-информациони систем, као и информациони систем у научно-истраживачкој дјелатности, неопходна су структура без које се не може замислити савремено школство, наука и истраживање, као ни технолошки и економски развој. Функција библиотеке као подршке учењу састоји се у пружању информацијских услуга и у ширем смислу као подршка информационом описмењавању кроз провођење обуке, израде тематских портала који су подршка настави и учењу и истраживању. „Bibliotekar na taj

[8] До 2016. године прикључено седам факултетских библиотека са два Универзитета у РС са занемарљивим бројем уноса у базу.. Доступно: http://www.cobiss.net/platforma_cobiss-SR.htm

način preuzima važan vaspitno-obrazovni zadatak, a time i odgovornost za kvalitet obrazovnog procesa“ (Јововић : 295). Библиотеке не могу бити заобиђене у овом процесу информационе и дигиталне писмености која треба да буде приоритет у свим њеним програмима развоја. Оне имају кључну улогу у образовању, трагању за информацијама и самосталном стицању знања. Тенденција доживотног учења и учења на даљину захтијева већу мобилност библиотека и њихову укљученост.

Закључак

Функција високошколских библиотека је првенствено образовна и у служби научно-истраживачког рада. Оно што се мијења је организација библиотека, развој колекција и доступност информација. То је све неодвојиво од развоја образовања и друштва у коме оне дјелују. Информационе услуге захтијевају сасвим нови приступ у ери дигитализације. Пред библиотекарима је много сложенији посао који захтијева знање, информациону писменост, брзину и вјештину управљања информацијама, али и велика шанса да у друштву знања, најбоље могу управљати знањем. Увођење информационе писмености у наставне курикулуме на универзитету би требало бити ослоњено на међународне препоруке и моделе у тој области. Анализом предмета кроз које се имплементира информациона писменост, анкетом о досадашњим знањима, као и сагледавањем учешћа библиотеке, добили би дјелимично резултате садашњег стања информационе писмености на универзитету. То би послужило како сагледавању стања, тако и планирању, организовању радионица и тренинга за библиотекаре, научне истраживаче и студенте. Пожељно је да у библиотеци, која постаје све више електронска, наставници и библиотекари виде себе као једнако важне чиниоце у образовном процесу.

Из горе наведеног можемо закључити да је потребно направити озбиљну ананализу стања библиотека на Универзитету, као и перспективу њиховог развоја кроз потпуно нову трансформацију према потребама савременог образовања. У том правцу требало би првенствено ажурирати и комплетирати базе података и тако их учинити функционалним.

Литература:

Biblioteke... (2010) *Biblioteke naučnih i visokoškolskih ustanova u funkciji razvoja nauke i visokog obrazovanja u Federaciji Bosne i Hercegovine*, Mostar . Federalno Ministarstvo obrazovanja nauke i tehnologije.

Брковић, М. (2008). Информациона писменост, доживотно учење и савремено библиотекарство У: *Информациона писменост и доживотно учење.* Александра Вранеш...(уред.). Београд: Филолошки факултет Универзитета: Библиотекарско друштво Србије, стр.79–98.

Вранеш А. (2004). *Високошколске библиотеке.* Београд : Универзитетска библиотека "Светозар Марковић": Конзорцијум ТЕМПУС пројекта УМИ ЈЕР 16059-2001.

Jovović, V. (2010), Uloga biblioteke u Bolonjskom procesu. *U: Sociološka luča* IV/1 2010, 294–301.

Максимовић, М. (2011). Библиотечки стандарди и њихова примјена у Републици Српској.У: *Стандардизација и квалитет библиотечких услуга* / [организатор конференције Библиотекарско друштво Србије]. - Београд : Библиотекарско друштво Србије, 2011. -стр. 81–90.

Максимовић, М. (2008). Школовање библиотекара у свјетлу реформе високог образовања у Републици Српској. У: *Библиотеке будућности* : зборник радова са стручног семинара одржаног у Теслићу 28–30. марта 2007. године. - Вишеград: Друштво библиотекара Републике Српске; Бања Лука: Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, 2008, - стр. 131–139.

Максимовић, М. (2008). Информациона писменост у библиотекарству Босне и Херцеговине са посебним освртом на Републику Српску . У: *Информациона писменост и доживотно учење.* Александра Вранеш... (уред.). Београд: Филолошки факултет Универзитета: Библиотекарско друштво Србије, 2008, 321–330.

Филипи-Матутиновић (2008). Стела Филипи-Матутиновић, Александра Поповић: Промене улога високошколских библиотека У: *Информациона писменост и доживотно учење.* Александра Вранеш...(уред.). Београд: Филолошки факултет Универзитета: Библиотекарско друштво Србије, стр. 471–480.

Електронски извори:

Зурковски (1974). Zurkowski, P. G. *The information service environment relationships and priorities*. Washington: National Commission on Libraries and Information Science. http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED100391.pdf__(фебруар 2004).*Information Literacy Competency Standards for Higher Education (ACRL, 2000),* Усвојени од стране Одбора директора Asocijacija и истраживачких библиотека 18. јануара 2000. године. Усвојен од стране Америчког удружења за високо образовање (октобар 1999) и Савет независних колеџа.

(2000) Информациона писменост компетенција стандарди за високо образовање (првобитно одобрене у 2000. години) су укинуте од стране ACRL Управног одбора 25. јуна 2016, на ALA годишњој конференцији у Орланду, на Флориди 2016, што значи да више нису на снази. Овај документ (и ПДФ) ће остати на сајту до 1. јула 2017. године како би се омогућио прелазак на *Оквир за информационе писмености за високо образовање* .

Okvir za informacione pismenosti za visoko obrazovanje

Доступно: http://www.ala.org/acrl/standards/ilframework.Очитано 12.12.2016.

(2011) Razvoj informacione pismenosti za celoživotno učenje i ekonomiju zasnovanu na znanju u zemljama Zapadnog Balkana. Стр. 2-3(TEMPUS PROJECT 517117-TEMPUS-1-2011-1-IETEMPUS-JPHES).Доступно: http://www.pr.ac.rs/docs/ringidea/integracija_informacione_pismenosti.pdf (Очитано 10.10.2016).

Smjernice uz kriterije za akreditaciju visokoškolskih ustanova u Bosni i Hercegovini. Доступно на http://www.ues.rs.ba/media/osiguranje-kvaliteta/propisi-i-dokumenti/uis-smjernice-uz-kriterijume-za-akreditaciju-visokoskolskih-ustanova-u-bih.pdf . Преuzeto [19.10. 2016]

The Alexandria Proclamation on Information Literacy and Lifelong Learning(2005)The Alexandria proclamation on information literacy and lifelong learning ; Svetionici informacionog društvaAleksandrijska izjava o informacionoj pismenosti i doživotnom učenju. Доступно:http://archive.ifla.org/III/wsis/BeaconInfSoc.html; http://nub.rs/fileadmin/dokumenti/ostali_dokumenti/Medjunarodni-bibliotecki-manifesti.pdf; The (Alexandria proclamation on information literacy and lifelong learning (2005), стр.22.

Милена Максимовић

IMPLEMENTATION OF THE INFORMATIC LITERACY AT THE UNIVERSITY

Summary

In this paper, we talk about information literacy and its implementation at the university through the educational system and the library. Briefly talking about the definition of information literacy and documents adopted in this regard. The introduction of information literacy into school curricula at the university should be relying on international recommendations and models in the field. Featured is a modern approach to education through educational systems in the Republic of Serbian and Bosnia and Herzegovina, as well as international projects implemented to assist in implementing the improvement of education.

Keywords: information literacy, higher education, doživotmo learning, academic libraries, standards, guidelines.

Бојана М. Ласица*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за библиотекарство

DOI 10.7251/ZRNS1701539L
Оригинални научни рад

МОДЕЛИ ОРГАНИЗАЦИОНОГ ПОВЕЗИВАЊА ВИСОКОШКОЛСКИХ БИБЛИОТЕКА НА УНИВЕРЗИТЕТУ

Апстракт: *У раду се говори о моделима организационог повезивања високошколских, односно факултетских библиотека на универзитету. Потреба за организационим повезивањем библиотека јавила се ради остваривања неких заједничких интереса. Одређивање модела организационог повезивања високошколских библиотека условљено је специфичностима научноистраживачке установе и друштвеног уређења земље. Развој савременог универзитета праћен је развојем библиотечке дјелатности, организовањем библиотечке инфраструктуре, квалитетом службе и услуга које се нуде научној и студентској популацији. Представљена су три препознатљива модела унутрашње организационе структуре и у складу са њима дата је визија за организациони модел повезивања факултетских библиотека на Универзитету у Источном Сарајеву.*

Кључне ријечи: *високошколске библиотеке, факултетске библиотеке, универзитетска библиотека, организациони модели, Универзитет у Источном Сарајеву.*

За успјешно функционисање савременог универзитета неопходно је да на њему постоји повезаност и сарадња између високошколских, односно факултетских библиотека. Од појаве првих библиотека на европским универзитетима, насталих из потребе за новом организацијом наставног и научно истраживачког рада, све до данашњих дана, развијају се различити типови организовања факултетских библиотека. Организациона структура представља систем задатака, радних процеса, токова одлучивања, координације и комуникације, који повезује појединце и групе у организацији, ради остварења њених циљева (Стокић, Симончић, 2007, стр. 123). Технолошка револуција, као нови облик развоја цивилизације, проузроковала је и значајне промјене у организацији библиотечких служби и услуга. Основне функције факултетских библиотека по којима су оне подршка у наставном и истраживачком раду, допуњене су новим које их промовишу активним учесницима у том раду. Наставници упознају студенте са садржајем својих предавања, а библиотекари их подучавају како да сами пронађу и вреднују информације о тим садржајима.

* bojana.lasica@ffuis.edu.ba

Идеје за организационо повезивање библиотека, како на универзитету тако и на једном географском подручју, јавиле су се крајем деветнаестог и почетком двадесетог вијека ради остваривања неких заједничких интереса. У почетку је то била међубиблиотечка позајмица, а касније и набавка, обрада и чување грађе. Први покушаји да се библиотечка дјелатност на једном универзитету обједини и координира јавља се почетком двадесетог вијека на универзитетима у Енглеској и Америци, а на совјетским универзитетима тек након револуције (1917). Амерички теоретичари библиотекарства Вилсон и Таубер у свом познатом дјелу („The University Library“) универзитетске библиотеке, препознају три организациона модела:

1) Административни, који подразумијева контролу главног административног тијела над низом библиотечких јединица;
2) Физички, који подразумијева локацију у једној згради или ограниченом броју локација, и
3) Радни, који подразумијева да неке активности од интереса за све чланице универзитетског система обавља група стручњака на једном мјесту, док су саме библиотечке јединице дислоциране (према Aparac-Gazivoda, 1990, стр. 47).

Постоји и комбинација ових типова у зависности од локалних околности.

Данас се у организационој структури повезивања библиотека на универзитету говори о централизованој и децентрализованој мрежи библиотека, мада савремене тежње развоја библиотечке дјелатности на извјестан начин бришу јасне границе између ова два модела. Према тумачењу Александре Вранеш, под појмом централизованог библиотечког система се може подразумијевати: 1. Само једна централна библиотека, која опслужује цијели универзитет; 2. једна главна и више факултетских библиотека везаних у јединствен библиотечко-информациони систем и децентрализовани библиотечки систем који се може остварити у два облика: 1. Потпуне децентрализације, при чему низ факултетских библиотека није ничим међусобно повезан, па свака од њих задовољава само потребе матичног факултета; 2. Дјелимичне централизације, што значи да су факултетске и семинарске библиотеке независне у погледу смјештања својих фондова и у обављању већине библиотечких послова, али да једнострано остварују сарадњу са универзитетском библиотеком (2004: 51).

Одређивање модела организационог повезивања високошколских библиотека условљено је са специфичностима научноистраживачке установе и друштвеног уређења земље. Развој савременог универзитета праћен је развојем библиотечке дјелатности, организовањем библиотечке

инфраструктуре, квалитетом службе и услуга који се нуде научној и студентској популацији. Стога је неоспорно да се свака промјена везана за структуру универзитета одражава на структуру библиотечког система. Универзитет мора бити одговоран за развој библиотека и свој развој не може планирати без унапређења квалитета у организацији библиотечког пословања.

Високошколске библиотеке на Универзитету у Источном Сарајеву

Са развојем Универзитета у Источном Сарајеву, настајале су и развијале се и библиотеке које су постале саставни дио организационих јединица. Данас, Универзитет у Источном Сарајеву има седамнаест високошколских, односно факултетских библиотека, у 8 територијалних области Републике Српске, на: Православно богословском факултету у Фочи, Економском факултету у Брчком, Економском факултету у Палама, Електротехничком факултету у Источном Сарајеву, Машинском факултету у Источном Сарајеву, Медицинском факултету у Фочи, Педагошком факултету у Бијељини, Пољопривредном факултету у Источном Сарајеву, Правном факултету у Палама, Саобраћајном факултету у Добоју, Технолошком факултету у Зворнику, Факултету за производњу и менаџмент у Требињу, Факултету пословне економије у Бијељини, Факултету физичког васпитања и спорта у Палама, Филозофском факултету у Палама и, на: Академији ликовних умјетности у Требињу и Музичкој академији у Источном Сарајеву.

Од споменутих библиотека по броју публикација и површини највеће су библиотеке Филозофског факултета у Палама и Православно богословског факултета у Фочи које имају преко 30.000 јединица монографских публикација. Укупан фонд из свих 17 библиотека, према подацима из Матичне службе за 2015. годину су 142.679 монографских публикација и 4.700 домаћих и 1.704 страних стручних часописа (Матична библиотека Источно Сарајево, 2015). Поред монографских и серијских публикација у библиотекама се налази и велики број докторских, магистарских, мастер и дипломских радова, одбрањених на матичним факултетима.

Четири високошколске библиотеке са Универзитета у Источном Сарајеву укључиле су се у систем узајамне базе COBISS.RS, Виртуелне библиотеке Републике Српске. То су библиотеке: Електротехничког, Медицинског, Филозофског и Пољопривредног факултета. Узајамна каталогизација подразумијева координирану обраду библиографских јединица, а узајамни каталог је заједничка база података свих библиотека у систему. Библиотеке у систему преузимају већ постојеће записе у своје локалне базе података, допуњавају својим подацима и креирају нове записе

уколико неке публикације нису обрађене. Читава грађа је на овај начин обрађена само једном, што доприноси већој дјелотворности и смањивању трошкова при обради грађе. Због тога би било неопходно да се и остале библиотеке са Универзитета у Источном Сарајеву што прије укључе у јединствену узајамну базу података, COBISS.RS.

Факултетске библиотеке на Универзитету у Источном Сарајеву функционишу по тзв. децентрализованом систему организационе структуре, а то подразумијева да је свака од њих одговорна матичној установи у оквиру које се налази и да нема формалне повезаности са осталим библиотекама на Универзитету. Универзитет нема централну библиотеку и свака факултетска библиотека самостално прикупља, обрађује, чува и даје на коришћење своју грађу. Ове библиотеке задовољавају потребе наставног и истраживачког рада само свог матичног факултета. Нису јединствено уређене и немају исте врсте каталога.

Појавом глобалне мреже и новим приступом у посредовању знања запажено је да оваква организациона структура није практична јер библиотеке постају изоловане, недовољно сарађују са менаџментом Универзитета, не подржавају у довољној мјери процес стицања знања и постају маргинализовани сектори универзитетске структуре.

Савремени захтјеви високог образовања који су у складу са захтјевима Болоњске декларације, а чији је потписник и Универзитет у Источном Сарајеву, утичу на трансформацију досадашње организационе шеме факултетских библиотека. Факултетске библиотеке на Универзитету требало би да се прилагоде наставним реформама, како због унапређења наставе и науке, тако и због бржег протока информација. Централизација појединих библиотечких служби показала се посебно нужном при изради база података. Факултетске библиотеке нису више само подршка у наставном раду, већ постају центри истраживачког рада. Без добро организованих библиотека нема ни успјешног дјеловања у смислу информацијске доступности. У свијету су препознатљиве три врсте унутрашње структуре које универзитетска библиотека може да усвоји:

1) постојање централне библиотеке са својим функцијалним цјелинама, односно централним функцијама и међусобним везама за матичну институцију чији су организационо управни дио;

2) затим организациони модел са вођама тимова који директно одговарају факултетима и студијским програмима;

3) организациони модел који прати структуру универзитета са удаљених кампуса (Jovanović, 2016 стр. 100).

Имајући у виду територијалну разуђеност организационих јединица, заступљеност различитих студијских програма, степен развијености библиотека, просторне и материјалне ресурсе, а угледајући се на савремену праксу на универзитетима, најоптималнији модел за организацију факултетских библиотека на Универзитету у Источном Сарајеву био би први представљени модел, постојања централне библиотеке, са својим функцијалним цјелинама, односно централним функцијама и међусобним везама за матичну институцију чији су организационо управни дио.

Модел централне универзитетске библиотеке

Модел централне универзитетске библиотеке подразумијева формирање једне средишне библиотеке која би имала матичну функцију и стручни надзор над осталим факултетским библиотекама организационих јединица, специјализованог научног карактера. Оваква концепција организовања факултетских библиотека је дјелимично централизована, што подразумијева да су дјелатности појединих библиотечких служби у надлежности централне библиотеке, док је смјештај и услуживање корисника обавеза факултетских библиотека. Идеја за формирање централне или средишне универзитетске библиотеке произашла је из потребе за координацијом рада свих факултетских библиотека. То се прије свега односи на: уједначавање пословања библиотека, унифицирану обраду података у смислу поштовања међународних стандарда и прописа за каталогизацију и класификацију библиотечког материјала и коришћење информационе и комуникационе технологије и омогућавање ефикаснијег укључивања факултетских библиотека у мрежу информационих центара у земљи и у иностранству. На тај начин, централна библиотека би постала главни носилац јединственог библиотечко-информационог система, центар за обједињену набавку доступних база података и ситног инвентара, и референални центар за Универзитет у Источном Сарајеву.

Универзитетска библиотека би требало да буде општенаучног карактера, мјесто окупљања корисника из свих научних области и центар на коме се развијају интердисциплинарна истраживања. Данас све више расте свијест о значају интердисциплинарних проучавања, што нас упућује на то да се системи не могу састојати од специјализованих подсистема, већ су нам потребни и стручњаци и установа која може повезати више подручја, а то су свакако универзитетске библиотеке. Према *Закону о библиотечко-информационој дјелатности,* универзитетска библиотека би обављала сљедеће функције:

1) координира библиотечком дјелатношћу на универзитету и укључује високошколске библиотеке у библиотечко-информациони систем,
2) координира набавку библиотечке грађе на универзитету,
3) организује и усклађује међубиблиотечку позајмицу у оквиру универзитета,
4) организује размјену публикација са библиотекама у земљи и иностранству,
5) пописује, отписује и депонује библиотечку грађу на универзитету,
6) координира израду библиографије наставника, истраживача и сарадника универзитета,
7) израђује текуће, ретроспективне и специјалне библиографије и разне реферaлне публикације за потребе универзитета,
8) чува и обрађује обавезни примјерак библиотечке грађе која настаје и објављује се на универзитету, укључујући мастер радове, магистарске радове и докторске радове одбрањене на универзитету,
9) чува и обрађује радове наставника и истраживача на универзитету,
10) усклађује припреме и извођење програма едукације корисника на универзитету,
11) успоставља и одржава дигиталне репозиторијуме високошколских установа и
12) обавља друге послове у складу са законом (Закон о библиотечко-информационој дјелатности, 2016, члан 28).

Поред наведених обавеза прописаних *Законом о библиотечко-информационој дјелатности,* универзитетска библиотека на Универзитету у Источном Сарајеву требало би да буде средишна библиотека за: формирање и одржавање електронских база података научних истраживача са Универзитета у Источном Сарајеву; израду библиографија њихових радова и библиографије властитих издања; набавку најпознатијих свјетских база података као што су EBSCO, EMERALD, SCOPUS, MEDLINE, WEB of SCIENCE и др; да има лидерство у организовању и заштити дигиталних садржаја Универзитета; да одржава и развија међународну сарадњу у складу са међународним уговорима и да има активно учешће у националним и међународним библиотечко-информационим иницијативама.

Универзитетска библиотека би, такође, требало да буде центар за усавршавање из области информацијске писмености за студенте, професоре и истраживаче. Информацијска писменост подразумијева способност приступа, евалуације, организације и коришћења информација из различитих извора. Информационо писмен корисник зна како да јасно дефинише предмет или област истраживања; како да одабере одговарајућу терминологију која најбоље описује концепт или предмет истраживања; како да формулише стратегију претраживања која ће узети у обзир различите видове извора информација и различите начине организовања информација; како да анализира прикупљене податке према њиховој вредности, релевантности, квалитету и одрживости; и како да информације преточи у знање (Мирчов, 2012, стр. 91). Информацијска писменост олакшава перманентно учење и усавршавање и један је од предуслова за пословни успјех појединца.

Једна од важнијих обавеза универзитетске библиотеке била би одржавање културних манифестација у виду промоција издања Универзитета и редовно вођење и ажурирање властите Web странице. Промоција као инструмент маркетинг микса треба да буде у функцији прецизног и благовременог обавештавања јавности о могућностима које библиотека пружа (Жупан, 2001, стр. 137). Web страница би требало да буде огледало њеног рада и наступа у јавности и да указује на кооперативнст библиотеке са другим институцијама. Редовно ажурирање Web портала има важну улогу код организовања учења на даљину. Развојем рачунарске технологије, библиотеке ће све више стварати дигиталне објекте, описивати их метаподацима и упућивати ка дигиталном репозиторијуму. Такав развој ће захтијевати централизоване активности, али и успостављање нових развојних вриједности у систему, општу доступност фондовима, информацијама и услугама, одржавање и подизање услуга, континуирану сарадњу унутар система и сарадњу и промоцију на глобалном нивоу.

Универзитетска библиотека би, слиједећи наведене препоруке, могла да донесе повољне резултате за развој библиотечко-информационе дјелатности на Универзитету, а њена опремљеност и сервиси које нуди испуњавали би један од важнијих критеријума (Критеријум 6 Квалитет физичких ресурса) за вредновање квалитета Универзитета (в. Смјернице уз критерије за акредитацију високошколских установа у Босни и Херцеговини, стр. 16). Стандарди и смјернице за осигурање квалитета у Босни и Херцеговини, у области високог образовања представљају само један аспект задатака у оквиру реформе високог образовања, који се мора посматрати заједно са осталим иницијативама, а што све скупа има за циљ трансформацију система високог образовања и његову потпуну компатибилност са европским простором високог образовања.

Од наведених препорука, прво би требало реализовати оне за које постоје реални финансијски и кадровски услови, а онда и предузети неопходне мјере за реализацију и осталих, јер ће то допринијети научном и стручном угледу Универзитета.

Закључак

Како у свијету постоје различити модели организованости високошколског образовања, тако постоје и различити модели организовања њиховог високошколског библиотекарства. Дакле, не постоји један универзални модел који би био прихватљив за све високошколске библиотеке. Заједничко свим високошколским библиотекама на универзитету требало би да буде настојање да се њихови фондови истичу као фундаментални елементи за научни и истраживачки рад и за вриједност једног универзитета.

Факултетске библиотеке се, нажалост, веома често налазе на маргинама интересовања менаџмента универзитета, јер још увијек нису препознате као битан ослонац Универзитета у процесу реформи високог образовања, односно усклађивању тог система са европским системом образовања. Да би се испунили савремени захтјеви високог образовања у складу са Болоњском декларацијом, факултетске библиотеке морају да се повезују и да на тај начин обезбјеђују услове за дијалог и сарадњу као најбољу основу за развој. Сарадњом се могу ријешити кључни проблеми са којима се у пословању сусрећу факултетске библиотеке. Формирање централне универзитетске библиотеке која ће имати матичну функцију над осталим библиотекама организационих јединица на Универзитету у Источном Сарајеву допринијело би бољем и успјешнијем пословању библиотека као и унапређењу наставе и научно истраживачког рада на Универзитету.

Разлика између онога како су данас уређене факултетске библиотеке на Универзитету у Источном Сарајеву и наведених препорука за будуће перспективе развоја је велика. Због тога је потребно предузети неопходне активности како би се испунили захтјеви Болоњске декларације и квалитет рада библиотека ускладио са потребама савременог универзитета.

Литература:

Апарац- Gazivoda T. (1990). Sveučilišni bibliotečni sustavi u teoriji i u praksi. *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* knj. 33 sv. 1–4, str. 43–53.

Вранеш А. (2004). *Високошколске библиотеке.* Београд : Универзитетска библиотека "Светозар Марковић" : Конзорцијум ТЕМПУС пројекта УМИ ЈЕР 16059-2001.

Жупан В. Д. (2001). *Маркетинг у библиотекама*. Београд : Свет књиге.

Закон о библиотечко-информационој дјелатности, Службени гласник РС. бр. 44(2016)

Јовановић S. *Organizacioni modeli bibliotečko-informacionih sistema na univerzitetima* (doktorska disertacija). Доступно на: http://uvidok.rcub.bg.ac.rs/handle/123456789/41/recent-submissions

Матична библиотека Источно Сарајево. *Извјештај о раду за 2015. год.* стр. 38

Мирчов С. (2012). *Библиотека лецбеница душе*. Београд: Београдска књига

Смјернице уз критерије за акредитацију високошколских установа у Босни и Херцеговини, доступно на http://www.ues.rs.ba/media/osiguranje-kvaliteta/propisi-i-dokumenti/uis-smjernice-uz-kriterijume-za-akreditaciju-visokoskolskih-ustanova-u-bih.pdf preuzeto [19.10. 2016]

Стокић-Симончић Г., Вучковић Ж. (2007). *Управљање библиотекама у добу знања*. Источно Сарајево: Матична библиотека Источно Сарајево

MODELS OF THE ORGANIZATION OF ACADEMIC LIBRARIES CONNECTION AT THE UNIVERSITY

Summary

The paper discusses the organizational models linking academic libraries at the university. The necessity of joining libraries into one organizational system, arising from the need to improve the work of academic libraries, as well as the university. Presented are three distinct models of internal organizational structure: the existence of a central library with its functionally units, ie central functions and their interconnections to the parent institution of which the administrative part of the organization; then the organizational model with the leaders of the teams that report directly to the universities and study programs and organizational model that follows the structure of the university campus with the remote. For the University of East Sarajevo, the most appropriate would be the first presented model, the existence of the Central University Library. This would imply the formation of a Centered libraries that have their basic functions and supervision over the other college libraries organizational units, specialized scientific nature.

This concept of organizing academic libraries would be partially centralized, which means that the activities of individual library service by central libraries, while the accommodation and service obligations of users of university libraries. This model linking libraries would contribute to the improvement of library work of all faculty libraries and the progress in the development of the University.

Радославка Р. Сударушић*
Филозофски факултет
Пале

DOI 10.7251/ZRNS1701549S
Оригинални научни рад

КЊИГЕ И ДРУГЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ ВЛАДИМИРА ЋОРОВИЋА ИЗ АУСТРОУГАРСКОГ ПЕРИОДА

Апстракт: *Владимир Ћоровић један је од најзначајнијих српских аутора из Херцеговине с краја 19. и прве половине 20. вијека. У тзв. аустроугарском периоду објављени су његови први научни и књижевни радови. Овим истраживањем обухватићемо Ћоровићеве публикације које су објављене до краја Првог свјетског рата. Са аспекта науке о књизи, настојаћемо да акцентујемо његов допринос развоју и афирмацији појединих научних и књижевних дисциплина, као што су палеографија, епиграфика, дипломатика, књижевна критика, књижевна историја и др.*

Кључне ријечи: *Владимир Ћоровић, Босна и Херцеговина, аустроугарска владавина, књижевна историја, научноистраживачки рад.*

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Владимир Ћоровић (1885–1941) је један од најзначајнијих српских научника, националних, културних и јавних радника с краја 19. и прве половине 20. вијека. Његов књижевни и научни рад карактерише разноврсност стваралачких тема, као и обимност објављеног материјала.

Публиковано је више библиографских пописа, којима су обухваћени радови Владимира Ћоровића. Издвојићемо рад Јеремије Митровића, јер је на том истраживачком пољу дао посебан допринос. Наиме, он је 1976. године објавио прву значајнију библиографију Владимира Ћоровића. Истовремено, било је и настојања да се идентификује и библиографски истражи и Ћоровићева рукописна оставштина. Поменућемо књигу *Scripta minora*, са биљешкама и напоменама Боривоја Маринковића, која је штампана 1998. године у Ваљеву. Под симболичним насловом *Скривени свет Владимира Ћоровића* (Билећа–Гацко, 2006), Боривоје Маринковић је објавио и једну нетипичну, али веома информативну библиографску студију. Она обухвата необјављена, непозната, скрајнута, па, чак, и недовршена дјела Владимира Ћоровића.

Владимир Ћоровић је један од ријетких Срба из Хереговине свога доба, који је стекао универзитетско образовање. Школовао се у Бечу (1904–

*radddica@yahoo.com

1908), гдје је студирао словенску филологију, археологију и историју. Он је у то вријеме, према мишљењу књижевног критичара Станише Тутњевића (2007: 273), био практично једини слависта из Херцеговине са академским звањем доктора наука.

У Сарајеву је за вријеме аустроугарске владавине било сједиште Земаљске владе, па је тај град био не само политички, већ и научни центар Босне (и Херцеговине). У њему су се окупљали научници из свих крајева Аустроугарске монархије. Тражио се и вискошколски домаћи кадар. То је изузетно погодовало и Владимиру Ћоровићу, који је својевремено радио као кустос, а потом и као управник библиотеке Земаљског музеја. Дакле, Ћоровићева дневна и професионална рутина почивала је на организацији, стручној обради и чувању библиотечког фонда. Препознавши значај библиотека у научноистраживачком и у културноисторијском развоју, он је дао и посебан допринос оснивању Српске централне библиотеке „Просвјета“ у Сарајеву. Њеним оснивањем су коначно омогућени неопходни услови за институционално бављење књигом и науком. На тај начин, постављени су и темељи за развој библиотекарства у Босни и Херцеговини.

Радећи у државној служби, Владимир Ћоровић је имао непосредан увид у изворну музејску, библиотечку, архивску, па и теренску грађу. Такав стицај околности чини нам се као испуњење сна сваког младог интелектуалца, а нарочито онога, који је, по свему судећи, био предодређен за науку. Предано и посвећено је истраживао писану кутурну баштину Херцеговине и Босне. Његови научни радови су излазили у водећим часописима онога доба. Као млађи брат књижевника Светозара Ћоровића, он се, још од малена, сусретао са књигом. Присјетимо се и тога да је њихов родни Мостар био језгро српске православне заједнице, која је вијековима одолијевала политичком и вјерском утицају, прво турских, а потом и аустроугарских освајача.

Одрастање и школовање Владимира Ћоровића, а, самим тим, и његово интелектуално и идеолошко сазријевање „пада“ у доба тешких, али и преломних, историјских догађаја, као што су анексија Босне и Херцеговине (1908), Сарајевски атентат (1914) и Први свјетски рат (1914–1918), који је српком народу донио незапамћена страдања и прогоне, и то, прије свих, прогоне и хапшења интелектуалаца, културних и јавних радника, међу којима је и сам био.

Цијенећи Ћоровићев допринос књижевности и науци, овим истраживањем обухватићемо његове монографске публикације на српском језику, које су објављене до краја 1918. године. Односно, биће ријечи о стваралачком и истраживачком раду Владимира Ћоровића из тзв. *аустроугарског периода* (1878–1918).

Зрело научно доба Владимира Ћоровића посвећено је историјским радовима, док су његове прве књиге претежно из књижевности и културне историје и због тога су предмет овог истраживања.

У наш рад су, поред монографских публикација, уврштени и сепарати који су излазили као посебни отисци из оновремених научних часописа. Тиме смо настојали да апострофирамо и поједине научне дисциплине (филологија, палеографија, епиграфика, дипломатика, етнографија и др.), којима се Ћоровић бавио за вријеме аустроугарске владавине. Разлог томе је тај што је проблематика која је заступљена у тим радовима, у оно вријеме представљала значајну научну и стваралачку новину.

Због разноврсности тема, које су заступљене у овом раздобљу његовог научног и књижевног рада, истражену и интерпретирану грађу разврстали смо у три цјелине, а то су: Књижевна и културна историја, Народна књижевност и Научноистраживачки рад.

1. КЊИЖЕВНА И КУЛТУРНА ИСТОРИЈА

Када је ријеч о публикацијама Владимира Ћоровића, штампаним до краја Првог свјетског рата, посебно се истичу његове културолошке и књижевно-историјске студије. Том начуном домену припада *Историја српског академског друштва Зоре у Бечу*, која је, уједно, и прва објављена књига Владимира Ћоровића. Штампана је 1905. године у издању „Омладинског гласника" у Бечу, у едицији „Омладинска књижница". У књизи је представљен историјат чувеног бечког академског друштва, у чијем је раду учествовао и сам аутор.

Истовремено, Ћоровић се истиче и по томе што је један од првих аутора из Херцеговине, који је писао о књижевном стваралаштву својих земљака. У књизи *Мостар и његови књижевници у првој половини XIX стољећа* (Мостар, 1907) дат је краћи историјски пресјек књижевног дјеловања у Херцеговини у назначеном периоду. Књига се састоји од три чланка, која су прештампана из мостарског листа *Народ*, а то су: *Мостар у првој половини XIX стољећа* (1907, бр. 28, стр. 1−3), *Мостарска читалачка публика и први књижевници* (1907, бр. 29, стр. 1−2) и *Јоаникије Памучина* (1907, бр. 30, стр. 1−2; бр. 31, стр. 1). Ова књига представља значајан допринос историји српске књижевности, нарочито због тога што обрађује један, до тада, неистражен и, помало, занемарен књижевни корпус. *Мостар и његови књижевници у првој половини XIX стољећа* Владимира Ћоровића и данас је незаобилазна литература многим истраживачима српске културне прошлости.

У контексту афирмације и откривања заборављених писаца и културних радника свога краја, Владимир Ћоровић је заслужан и за постхумно публиковање рукописне оставштине архимандрита Јоаникија Памучине (1810–1870). Наиме, истражујући архив Српске православне општине у Мостару, пронашао је необјављену књигу турцизама поменутог аутора, са предговором и 645 забиљежених ријечи. Критичко издање овог рукописа објавио је 1910. године у *Гласнику земаљског музеја*, под насловом *Памучинова збирка турцизама*. Рад је исте године штампан и као сепарат.[1] Из оригиналне збирке Јоаникија Памучине, приређивач је изоставио оне турске ријечи, које су објављене у збиркама Вука Караџића, Ђорђа Поповића и Милоша Мандића.

Осим тога, Владимир Ћоровић је, умногоме, допринио и књижевној афирмацији свештеника Прокопија Чокорила (1802–1866). Дневничке записе овог херцеговачког аутора из прве половине 19. вијека пронашао је, такође, у архиву Српске православне општине у Мостару и објавио их је у *Гласнику Земаљског музеја* (*Из Дневника Прокопија Чокорила*, 1913). Дневник је писан је у периоду од 1848. до 1864. године. Према начину на који су биљежени догађаји и датуми, Владимир Ћоровић је претпоставио да дневник није био намијењен за објављивање, већ је служио његовом власнику као нека врста интерног подсјетника. У дневнику је, како пише Ћоровић (1913: 91), дат „сиров материјал, често пута набациван без пажње и без нарочитог обзира на појединости". Ради боље прегледности, приређивач је хронолошки разврстао догађаје. Без обзира на распоред грађе, Чокорилова дневничка биљежница има несумњиву документарну вриједност. У њој су записани мање познати или готово заборављени догађаји из прошлости Херцеговине, као што је период владавине Али-паше Ризванбеговића Сточанина.

У ранијој фази свог књижевног и научног рада, Ћоровић је објавио и четири књижевноисторијске студије, међу којима су три штампане као засебне публикације. Прву самостално објављену студију посветио је српском пјеснику Војиславу Илићу. Књига је изашла 1906. године у издању Штампарско-умјетничког завода Пахер и Кисић, као посебан отисак 3. свеске *Прегледа Мале библиотеке*.

У издању Института за проучавање Балкана у Сарајеву, Владимир Ћоровић је објавио 1911. године монографију о муслиманском књижевнику и сакупљачу народних умотворина Мехмед-бегу Капетановићу (1839−1902). Живот и дјело овог писца реконструисано је на основу темељне анализе његове рукописне и штампане оставштине, која је чувана у поменутом институту. Књига је штампана латиницом, а већ на самом почетку, аутор је настојао да расвијетли поводе за њен настанак:

[1] Напомињемо да се у нашем раду говори само о оним чланцима Владимира Ћоровића, који су објављени и као сепаратни отисци.

„On [Mehmed-beg Kapetanović] je prvi Musliman u Bosni i Hercegovini, prema tom prvi Musliman u opšte, koji stalno piše na našem narodnom jeziku, koji ulazi u narodnu i anacionalnu, čisto bosansku književnost. On je prvi Musliman koji nastavlja Vukovu tradiciju rada, koji se oduševljava narodnim blagom (i koji po Vukovom uzoru počinje svoj rad te vrste). On je, najzad, jedan od onih čestih tipova bosanskih Muslimana, koji su samo Bošnjaci i Muslimani, koji osjećahu samo bosanski i koji su smatrali za težak grijeh biti onim što su: ili Srbi ili Hrvati" (Ćorović, 1911, str. 1).

Поред детаљног осврта на политичку каријеру и друштвени статус Мехмед-бега Капетановића, Владимир Ћоровић је посебну пажњу посветио анализи његовог сакупљачког и књижевног рада. Према писањима Владимира Ћоровића, познанство и, потоње, пријатељство са чувеним сакупљачем народних умотворина Вуком Врчевићем, пробудило је у бегу Капетановићу интересовање и љубав према усменој књижевности. Он је, уз подршку Вука Врчевића, те свесрдну помоћ бројних познаника и пријатеља из Босне и Херцеговине, објавио на латиници своју прву збирку народних пословица и пјесама – *Народно благо* (1887). Књига је својевремено прихваћена са великим одушевљењем, не само у муслиманској средини, већ и међу представницима аустроугарске власти у Босни и Херцеговини. Поводом изласка *Народног блага*, огласио се и митрополит Сава Косановић, који је у *Босанској вили* (1887: 210) објавио срдачну посланицу *Поздрав Мехмед-бегу Капетановићу*.

Иако је цијенио политички и културолошки значај збирке *Народно благо*, Владимир Ћоровић се, прије свега и прије свих, позабавио научним вредновањем њеног садржаја. Указао је и на методолошке и умјетничке мањкавости поменуте књиге. Запазио је и то да се аутор није у потпуности придржавао задате теме. Сматрајући их саставним дијелом босанске и херцеговачке књижевне баштине, Мехмед-бег Капетановић унио је у збирку *Народно благо* и поједине арапске и турске пословице, које су се одомаћиле у нашим крајевима. Иако то не сматра погрешним, Владимир Ћоровић напомиње да се, ипак, требало повести рачуна о томе да наслов књиге буде еквивалентан њеном садржају. Неправилност те врсте могла се вјешто избјећи одабиром адекватнијег наслова, попут *Кита цвића разликога* или *Нек је свашта* (Ћоровић, 1911, стр. 14). Истовремено, он указује и на Капетановићу неупућеност у постојеће збирке народних умотворина, прије свих, збирку народних пословица Вука Караџића. Тиме би се, запажа, заобишла непотребна понављања, а књига *Народно благо*, била би, не дјелимично, већ у потпуности нова и оригинална.

Према научном суду Владимира Ћоровића, прва збирка народних умотворина Мехмед-бега Капетановића оцијењена је на сљедећи начин:

„Narodno blago ima neoprostivih mana: izdavano je nekritički, nesistematski, pisano je slabim jezikom i često puta komentarisano naivnim izlaganjima. Mehmed beg Kapetanović bio je laik i njegova se nevještina opaža u svakoj prilici“ (Ćorović, 1911, str. 21).

Упркос овако оштрим критикама, он је навео и добру страну сакупљачког рада бега Капетановића. Ђоровић сматра да се Капетановићев допринос огледа у томе што је збирка *Народно благо* донијела и одређен број народних умотворина које су по први пут објављене у тој књизи.

Према истом принципу анализирана је и збирка турских и арапских пословица *Источо благо* (1896) Мехмед-бега Капетановића. Као и у претходном случају, Владимир Ђоровић замјера аутору што је у овој књизи, која је требала да садржи само „источне“, штампао и понеку домаћу народну умотворину.

Иако се у оцјени Капетановићевог сакупљачког рада показао као веома строг критичар, Ђоровић је, ипак, срдачно поздравио излазак збирки *Народно благо* и *Источно благо*. За њега су те књиге израз пионирског рада једног значајног муслиманског књижевника, који се окушао и на пољу сакупљања и објављивања усмене књижевности на српском језику. Владимир Ђоровић је и мишљења да је Мехмед-бег Капетановић оставио неизбрисив траг у политичком и друштвеном животу Босне и Херцеговине, али да је његов књижевни рад скрајнут у други план. Због тога га је окарактерисао као једну значајну појаву свога времена. Према Ђоровићевом утиску, личност и дјело Мехмед-бега Капетановића стоје у нераскидивој вези са културним и политичким прогресом муслиманске заједнице у тим крајевима.

Из корпуса Ђоровићевих културноисторијских истраживања, важно је поменути и једну краћу студију о Ивану Вујичићу (1844–1913), фратру фојничког манастира. Она је првобитно изашла у *Босанској вили* (1913: 297–298), као нека врста некролога, а потом је штампана и као самостална публикација. Посебну пажњу у том дјелу посветио је педагошком и духовном раду фратра Вујичића, а студија садржи и његову био-библиографију. Из писања Владимира Ђоровића сазнајемо да је фратар Иван Вујичић својевремено радио и у манастирској библиотеци у Фојници, те да је објавио чланак *Католичко пучанство у Босни и Херцеговини* (1874) и у рукопису је оставио уџбеник *Повијест Босне*.

2. НАРОДНА КЊИЖЕВНОСТ

Идући стопама Вука Караџића, попут већине својих претходника и савременика из Херцеговине, и сам Владимир Ћоровић се бавио сакупљањем народних умотворина и описивањем народних вјеровања и обичаја. Плод тих интересовања су двије збирке народних приповиједака: *Српске народне приповијетке* (Нови Сад, 1909) и *Шаљиве, кратке српске народне приповијетке* (Нови Сад, 1913).

Збирка под насловом *Српске народне приповијетке* изашла је 1909. године у издању Матице српске, као 132. свеска едиције „Књиге за народ". Садржи десет краћих приповиједака поучног карактера, а то су: *Снаха Херцега Шћепана*, *Материне сузе*, *Три погодбе*, *Праведник*, *Старац и смрт*, *Свети Спиридон*, *Лудови*, *Свети Игњатије*, *Бабин гриј*ех и *Св. Василије Острошки*. Приче *Три погодбе* и *Бабин гриј*ех објављене су по први пут управо у овој збирци Владимира Ћоровића. Из предговора сазнајемо да аутор није био упознат са варијантама поменутих пјесама. Иако није биљежио имена казивача, Ћоровић износи један шкрти податак о приповијеци *Праведник*. Њу је, како сам наводи (1909: 5), чуо од једне особе, „родом из Сарајева, која је дуго живјела у Мостару".

Неколико година касније, изашла је и збирка кратких шаљивих приповиједака (1913), која је, такође, објављена у издању Матице српске, као 147. свеска едиције „Књиге за народ". При састављању ове збирке, Владимир Ћоровић се показао као вјешт приређивач. То је запазило и уредништво *Босанске виле* (1913: 320) у једној краћој књижевној биљешци, објављеној поводом изласка поменуте књиге.

Поред рада на сакупљању народних умотворина, Владимир Ћоровић је писао и критичке текстове о нашој усменој књижевности. Истражујући његове публикације из аустроугарског периода, пронашли смо и већи број сепарата из *Гласника Земаљског музеја*. У њима је посебна пажња посвећена афирмацији до тада необрађених и неистражених тема из српске народне књижевности.

Недостатак литературе о тужбалицама, подстакао је Ћоровића да напише рад под насловом *Народне тужаљке у Мостару*. Рад је првобитно изашао у *Гласнику Земаљског музеја* (1903), а потом и као сепарат. Према његовом мишљењу (1903: 599) тужбалице су остале „необрађене и неиспитане" из простог разлога што се у оновременој науци није осјећала потреба за афирмацијом те врсте лирске народне поезије. Упркос томе, он је у тужбалицама препознао умјетничке вриједности, које заслужују да се опишу у посебном раду. Тужбалице су, запажа, карактеристичне и по томе што не „пропадају заједно са догађајем, каква је судбина већине пригодница"

(Ћоровић, 1903, стр. 599), него су оне такве да се могу, са особитим уживањем, слушати и у другим приликама. Посебне су и по томе што се у њима неријетко нађе „лијепе, истинске поезије, а готово увијек згодних гнома и тачних израза". Судећи према умјетничкој љепоти и снази народног израза, аутор даје предност мостарским тужбалицама. Ћоровић пише и то да су тужбалице из његовог родног краја испјеване чистим народним језиком. Пуне су „праве истинске лирике, одишу срцем и душом народном, згодне су као карактеристика њежних и племенитих осјећаја" (Ћоровић, 1903, стр. 601). У тужбалицама мостарског краја препознаје се и богатство стилских фигура. Између осталих, Ћоровић издаваја алегорију, јер му се чини да она настаје крајње несвјесно: „Народ не зна како пјева, али је свјестан љепоте тог пјевања, он ни не слути да ствара алегорије, али зна, да је оно онако речено њежно и лијепо" (1903: 601).

На пољу истраживања и вредновања усмене књижевности, Владимир Ћоровић се истакао и као тумач и теоретичар и, у том домену, објавио је у *Гласнику Земаљског музеја* још два критичка текста: *Из наших народних приповиједака* (1909) и *Из народне књижевности* (1913).

У првом раду, *Из наших народних приповиједака*, дата је компаративна анализа одређених мотива заступљених и у српској и у свјетској књижевности. Поредећи српске народне приче са мотивом залагања меса, те мотивом жене преобучене у судију са Шекспировим *Млетачким трговцем*, али и са стваралаштвом других народа, Ћоровић очигледно алудира на колективно несвјесно. Оно се, према његовом утиску, најбоље препознаје у народном предању. Колективно несвјесно је, у Ћоровићевом виђењу, несумњив показатељ органске везе у књижевности. Подударање мотива у свјетској и српској књижевности дефинише као појаву, која никада није „без свог разлога и без једнога дубљег смисла" (1909: 558).

У раду *Из народне књижевности* Владимир Ћоровић обрађује веома разноврсну тематику из корпуса нашег усменог стваралаштва. Грађа је разврстана у четири поднаслова, а то су: *Народна традиција о Немањи*, *Хороз Кардаш у нашим народним приповијеткама*, *Једна занимљива пјесма о паду Сталаћа* и *О Земљи Индији народних пјесама*. У наведеним текстовима, аутор се позива на еминентну домаћу и страну литературу, што, свакако, акцентује његову несумњиву ерудицију. Владимир Ћоровић није био само стручњак из књижевности, већ је показивао завидно знање и у свим другим областима, које је истраживао.

3. НАУЧНОИСТРАЖИВАЧКИ РАД

У оквиру научноистраживачке дјелатности, Владимир Ћоровић је изучавао ћириличку рукописну и штампану баштину. Истовремено, из палеографског и филолошког угла, проучавао је и епиграфску и дипломатичку грађу. Резултате истраживања објављивао је, уз пропратни коментар, у водећим научним часописима онога доба, као што су *Гласник Земаљског музеја* у Сарајеву, *Глас Српске Краљевске акдемије* у Београду, те у појединим часописима у Њемачкој и Аустрији.

У *Гласу Српске Краљевске академије* 1910. године штампана је значајна студија Владимира Ћоровића под насловом *Утјецај и одношај између старих грчких српских записа и натписа*. Са овом темом учествовао је на научном скупу Академије филозофских наука у Београду 1909. године.

У контексту палеографских истраживања, издвајамо Ћоровићев рад под називом *Неколико фојничких писама с краја 17. и из 18. вијека* (*Гласник Земаљског музеја*, 1909). У раду су објављена 24 писма из архива фрањевачког манастира у Фојници. Осим једног недатираног, гдје је забиљежена понуда извјесног Шабан-аге Љубунчића да прода своје жито рамском манастиру, сва остала писма, као што је назначено и у самом наслову, потичу из 17. и 18. вијека. Фотографије оригиналних писама сачинио је Ћиро Трухелка, који је Ћоровићу срдачно уступио пронађени материјал.

„Fotografišući pisma, gosp. Truhelka ih je naročito birao, ali ne po sadržaju, nego po grafičkim osobinama njihovim, htijući da se u jednom preglednom nizu jače istaknu sve lokalne i individualne karakterističnosti njihove i da se na taj način za izvjesno vrijeme i za izvjestan teren dobije jedan određeniji pojam o zanimljivim i značajnim vraijacijama i promjenama pisma i tipa njihova" (Ćorović, 1909, str. 479).

Иако су писма у изворнику ћирилична, Владимир Ћоровић их, према жељи издавача, доноси у латиничном препису. Сва су писма, осим једног ијекавског, писана икавским говором. Ријеч је о признаници гвардијана фра Матије за позајмљени новац од сарајевског Ахмет-бега. Писмо је сачињено 29. новембра 1675. године. У раду се коментарише и уплив турских и италијанских ријечи у српски језик, које су, према ауторовим запажањима, посљедица политичких и културних веза ових крајева са Турском и Италијом.

Годину дана касније, штампан је и Ћоровићев рад *Босанско-херцеговачка писма* (*Гласник Земаљског музеја*, 1910). Том приликом је објављена аутентична преписка из Старе српске православне цркве у Сарајеву. Писма потичу из друге половине 17. и самог почетка 18. вијека, а упућена су разним црквеним поглаварима онога доба. По избору теме,

овај рад Владимира Ћоровића није оригиналан. Неколико година раније, поменуту преписку објавио је Сава Косановић у *Гласнику Српског ученог друштва* (1873). Анализирајући тај чланак, Ћоровић је уочио одређене грешке у Косановићевом читању старог ћириличног текста. Стога се постарао да их исправи и објави своје поправљено и ревидирано издање. Он нас обавјештава да се текстови ових писама налазе у тзв. *Записнику цркве сарајевске*, који се води од 1682. године, а у који су унешена и писма ранијег датума и да је *Записник* књига, односно зборник, формата 20 x 14, 5 cm. Између осталог, *Записник* садржи и неколико биљешки, које су корисне за изучавање историје српског православног становништва у Сарајеву.

На пољу епиграфских проучавања Херцеговине, Владимир Ћоровић је 1911. године *у Гласнику Земаљског музеја* објавио и рад о једном натпису са зида напуштене цркве у Полицама код Требиња, који потиче из 12. вијека. Како сам наводи, на овај натпис упутио га је извјесни Васо Бабић, трговац из Требиња. Црква у Полицама и раније је била предмет епиграфских проучавања. Прије Владимира Ћоровића, у томе су се истакли Вид Вулетић Вукасовић и Ћиро Трухелка. Натпис на цркви у Полицама један је од најстаријих епиграфских споменика старе Херцеговине. Ћоровић уочава (1911: 550−551) да палеографске особине тог текста упућују на најстарије српске споменике, као што су *Мирослављево јеванђеље* и *Повеља Кулина бана Дубровчанима*. Истраживања и публиковања натписа требињске цркве представљала су значајна научна открића онога доба.

Настављајући традицију својих земљака Серафима Шолаје, Нићифора Дучића и Христифора Михајловића, Владимир Ћоровић је писао и о српским манастирима у Херцеговини. Као резултат тих истраживања, објавио је два рада у *Гласнику Земаљског музеја*, која су изашла под истим насловом – *Херцеговачки манастири* (1911, 1912). У њима је саопштен историјат манастирâ Тврдош и Дужи, са описом манастирских библиотека. Мјестимично су наведени и подаци о писарима, преписивачима и ктиторима. Захваљујући томе, ова два рада Владимира Ћоровића представљају драгоцјене изворе за истраживање производње, дистрибуције и промоције ћириличне рукописне и штампане књиге за вријеме турске владавине.

***

Детаљним увидом у стваралаштво Владимира Ћоровића уочава се да је овај аутор имао веома широк спектар интересовања. Његове публикације из аустроугарског периода претежно су из области филологије, књижевности, палеографије, епиграфике и др. Он је значајан и по томе што је допринио афирмацији мање познатих књижевника из свог краја. Такође је заслужан и за објављивање обимне архивске и историјске грађе о Босни и Херцеговини. Овом приликом настојали смо да расвијетлимо стваралачко

раздобље Владимира Ћоровића за вријеме аустроугарске владавине, које је донекле остало скривено у сјенци његових каснијих истраживања.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

Аноним (1913). Шаљиве кратке српске народне умотворине. *Босанска вила*, 22, 320.

Косановић, С. (1887). Поздрав Мехмед-бегу Капетановићу. *Босанска вила*, 14, 210.

Тутњевић, С. (2007). *Поетичка и поетолошка истраживања*. Београд: Институт за књижевност и уметност.

Ћоровић, В. (1903). Народне тужаљке у Мостару. *Гласник Земаљског музеја*, 3, 599–601.

Ћоровић, В. (1909). *Српске народне приповијетке*. Нови Сад: Матица српска.

Ћоровић, В. (1909). Из наших народних приповиједака. *Гласник Земаљског музеја*, 3, 555–558.

Ćorović, V. (1909). Nekoliko fojničkih pisama s kraja 17. i 18. vijeka. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 3, 479–494.

Ћоровић, В. (1910). Босанско-херцеговачка писма. *Гласник Земаљског музеја*, 2, 489–511.

Ћоровић, В. (1910). Памучинова збирка турцизама. *Гласник Земаљског музеја*, 1, 173–176.

Ћоровић, В. (1911). Један српски натпис из XII вијека. *Гласник Земаљског музеја*, 3, 549–551.

Ćorović, V. (1911). *Mehmed beg Kapetanović: književna slika*. Sarajevo: Institut za proučavanje Balkana.

Ћоровић, В. (1913). Фра Иво Вујичић. *Босанска вила*, 21, 297–298.

Ћоровић, В. (1913). Из Дневника Прокопија Чокорила. *Гласник Земаљског музеја*, 1, 89–104.

Резюме

В данной работе обсуждаются книги и другие публикации Владимира Чоровича из Австо-венгерского периода. Этот автор известен не только по количеству опубликованных работ, но и разнообразием творческих тем, поэтому предлагаемые материалы мы сортировали на три части, а именно: *Литературной и культурной истории, Национальной литературы* и

Научных исследований. Первая часть охватывает культурные, исторические и литературные исследования Владимира Чоровича, отпечатанные в периоде с 1905 по 1913 год. Это включает в себя *Историю сербского академического общества "Зора"* в Вене (1905), являющейся, одновременно, и его первой опубликованной книги. Здесь также входит статья о первых писателей-авторов из Герцеговины, затем монография о мусульманском писателе Мехмед-бег Капетановиче, и более короткая статья о менее известном католическом монахе из Фойницы Иване Вуичич. Кроме того, мы проанализировали два оттиски *Вестника Национального музея*, посвящённых литературной работе герцеговинских монахов Иоаникия Памучины и Прокофия Чокорило. В разделе, название которго *Национальная литература*, речь идёт о вкладе В. Чоровича в сбор фольклора и его заслугах для публикации двух сборников народных рассказов (*Сербские народные рассказы*, 1909; *Короткие сербские народные рассказы с чувством юмора*, 1913). Также, мы сделали попытку проанализировать его вклад в области интерпретации и оценки сербской устной литературы. Третья часть посвящена научно-исследовательной деятельности Владимира Чоровича, в частности, его статьям в области филологии, эпиграфики, палеографии и т. п. Здесь включены и работы про монастырей Тврдош и Дужи. Эти публикации являются ценными источниками для изучения и исследования не только церковной истории, но и для изучения производства, распределения и продвижения кириллических рукописей и печатного наследия.

Ключевые слова: Владимир Чорович, Австро-венгерское правило, книги, история литературы, научные исследования.

Садржај

Филозофија

Мишо Кулић
ФИЛОЗОФИЈА И СТВАРНОСТ УМА 9

Слађана Ристић Горгиев
ФИЛОЗОФИЈА КАО ПРОЧИШЋЕЊЕ ДУШЕ КОД
ПИТАГОРЕ И ЕМПЕДОКЛА 17

Бранко Горгиев
ЕТИМОЛОШКА ТУМАЧЕЊА АРИСТОТЕЛОВОГ ТЕРМИНА
«HYLE 31

Владимир Милисављевић
IMA LI STVARNOSTI BEZ ČOVEKA? PROBLEMI NOVOG
REALIZMA 41

Владимир Дрекаловић
VITGENŠTAJN I MATEMATIČKA STVARNOST 57

Бранкица Поповић
НА ТРАГОВИМА ИЗВОРА МОРАЛА 67

Желимир Д. Вукашиновић
ЧОВЈЕК, ИСТОРИЈА И СВИЈЕТ: ДА ЛИ ЈЕ ЉЕПОТА У
СТВАРНОСТИ МОГУЋА? 79

Иван Коларић
ХЕЛДЕРЛИН, ХАЈДЕГЕР, БРАНКО МИЉКОВИЋ - ПОЕТИКА
НЕГАТИВНЕ ОНТОЛОГИЈЕ 91

Ева Камерер
HOMOLOGIJA I FUNKCIJA 97

Биљана М. Радовановић
НАУКА, СТВАРНОСТ, КОНСТРУКЦИЈА 109

Саша Р. Лакета
ОСОБЕНОСТИ ХЈУМОВОГ ПРИСТУПА ПРОБЛЕМУ ИЗВЈЕСНОСТИ МАТЕМАТИКЕ И МАТЕМАТИЧКИХ ПРИНЦИПА У ДЈЕЛУ *РАСПРАВА О ЉУДСКОЈ ПРИРОДИ* 123

Саво Лаушевић
ФИЛОЗОФСКИ АУТОРИТЕТ У ХОРИЗОНТУ ПИТАЊА О СТВАРНОСТИ 143

Миљан Попић
ОДНОС МИТА И ФИЛОСОФИЈЕ – ЈЕДНО САВРЕМЕНО РАЗУМИЈЕВАЊЕ 153

Историја

Радивој Ђ. Радић
ПСЕУДОИСТОРИЈА И НАУЧНЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ 163

Радмило Б. Пекић
КНЕЗОВИ ЦЕРНИЦЕ У XV ВИЈЕКУ У ИЗВОРИМА И САВРЕМЕНОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ 173

Владан Виријевић
„PAX OTTOMANA" ИЛИ „ТУРСКО РОПСТВО" - СРБИЈА И СРПСКИ НАРОД ПОД ОСМАНЛИЈСКОМ ВЛАШЋУ: ПОСТОЈЕЋА ТУМАЧЕЊА И ИЗАЗОВИ 193

Слободан Бјелица
РАЦИЈА У ЈУЖНОЈ БАЧКОЈ 1942. ГОДИНЕ У ОГЛЕДАЛУ СТАРИЈЕ И НОВИЈЕ СРПСКЕ ИСТОРИОГРАФИЈЕ 205

Глигор Самарџић
БИЉЕШКЕ О ТРАДИЦИЈИ СТОЧАРСТВА СА ЈУГА ПРОВИНЦИЈЕ ДАЛМАЦИЈЕ 215

Александар Д. Стаматовић,
ТРЕТМАН САВРЕМЕНЕ ИСТОРИЈЕ У УЏБЕНИЦИМА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ 231

Језик

Предраг Новаков
ИДИОМАТИЗОВАНОСТ ЕНГЛЕСКИХ ФРАЗНИХ ГЛАГОЛА И ЊИХОВИХ СРПСКИХ ЕКВИВАЛЕНАТА 255

Маја Жарковић
КАКО МЈЕРИТИ МОРФОЛОШКУ ПРОДУКТИВНОСТ ТВОРБЕНИХ ПРОЦЕСА У ЕНГЛЕСКОМ ЈЕЗИКУ БЕЗ БАЈЕНОВИХ ФОРМУЛА 273

Марко Јанићијевић
МЕТАФОРА СТРУКТУРЕ ДОГАЂАЈА У ЕТИМОЛОГИЈИ ПРЕФИКСИРАНИХ ЛАТИНИЗАМА У СРПСКОМ И ЕНГЛЕСКОМ ЈЕЗИКУ 293

Радмила Радоњић
KONTRASTIVNA ANALIZA UPOTREBE AKRONIMA U ENGLESKOM I SPRSKOM JEZIKU NA PRIMJERU ČASOPISA BLIC I EUROPEAN VOICE 311

Весна Д. Мићић
ДУША КАО ЛОКАЛИЗАТОР ЕМОЦИЈА У РУСКОМ И СРПСКОМ ЈЕЗИКУ 325

Срђан Шућур
ИНТЕРФЕРЕНЦИЈА СРПСКОГ ЈЕЗИКА У УПОТРЕБИ САДАШЊЕГ ПЕРФЕКТА 337

Књижевност

Јован Делић
ИКОНОСТАСИ РАЈКА ПЕТРОВА НОГА 351

Синиша Јелушић
ДИСКУРС ТИЈЕЛА У НОЋИ СКУПЉОЈ ВИЈЕКА, ТЕМЕ ЗА ТУМАЧЕЊЕ 373

Ранко Поповић
ХРОНИЧАР И ПРИПОВЈЕДАЧ МОСТАРА ЈОВАН РАДУЛОВИЋ 387

Бранко Брђанин
БРАНКО ЧУЧАК У ОКОВИМА АВАНГАРДИЗМА 403

Снежана Марковић
ДРУШТВЕНО-ИСТОРИЈСКА СТВАРНОСТ КАО КОНТЕКСТ РАЗУМЕВАЊА ТЕКСТОВА НАРОДНЕ КЊИЖЕВНОСТИ 423

Саша Кнежевић
Бојана Попадић
ПСИХОЛОШКИ ОСВРТ НА ПЈЕСМЕ ФИЛИПА ВИШЊИЋА 441

Милена Ковачевић
АНДРИЋЕВА ПРИПОВИЈЕТКА *ПАНОРАМА* –СТВАРНОСТ И СЛИКА О СТВАРНОСТИ 451

Марија Летић
СВИЈЕТ И ВИЈЕК У ШМЕМАНОВОМ *ДНЕВНИКУ* 463

Сања Кобиљ Ћуић
POTRAGA ZA MAJKOM U ROMANU *SATOVI U MAJČINOJ SOBI* TANJE STUPAR TRIFUNOVIĆ 477

Нина Марковић
ОДНОС ИСТОРИЈСКЕ СТВАРНОСТИ И ФИКЦИЈЕ У РОМАНУ *СЕНКЕ НА ЗИДУ* РАДОСЛАВА ПЕТКОВИЋ 487

Свјетлана Огњеновић
KERIL ČERČIL I ERIH FROM: IMATI ILI BITI? 503

Жељка Пржуљ
ЖЕНСКИ ЛИКОВИ У РОМАНУ *ОСМА ОФАНЗИВА* БРАНКА ЋОПИЋА 515

Библиотекарство

Милена Максимовић
ИМПЛЕМЕНТАЦИЈА ИНФОРМАЦИОНЕ ПИСМЕНОСТИ НА УНИВЕРЗИТЕТУ 527

Бојана Ласица
МОДЕЛИ ОРГАНИЗАЦИОНОГ ПОВЕЗИВАЊА ВИСОКОШКОЛСКИХ БИБЛИОТЕКА НА УНИВЕРЗИТЕТУ 539

Радославка Сударушић
Радославка Сударушић
КЊИГЕ И ДРУГЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ ВЛАДИМИРА ЋОРОВИЋА ИЗ АУСТРОУГАРСКОГ ПЕРИОДА 549